

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ХІХ — початку ХХ ст.

ВИПУСК ХІХ

КИЇВ 2011

Пропоноване видання є дев'ятнадцятим випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Видання продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів відділу, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику висвітлено широке коло соціально-економічних, політичних, культурологічних, релігійно-наукових та біографічних питань з історії українських земель XIX — початку XX ст. Також представлені розвідки, присвячені подіям Першої світової війни.

Наукові доробки, що увійшли до випуску, можуть бути корисними не лише ученим-історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім небайдужим до минулого України.

Редакційна колегія: *О.П. Ресніт*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАН України, *В.В. Шевченко*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України.

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *О.В. Добрянський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *В.П. Коцур*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *О.М. Лебеденко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *Л.Ф. Циганенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *В.С. Шандра*, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі, *О.О. Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Г.В. Степаненко*, к.і.н., вчений секретар відділу, Інститут історії України НАН України.

Рецензенти: д.і.н., проф. *І.В. Довжук*, д.і.н., проф. *С.В. Корновенко*, д.і.н., проф. *І.Ю. Робак*.

Згідно постанови президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання внесено до переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010).

Літературний редактор: *В.І. Кузнецов*.

Набір підготували: *О.В. Фастовець, І.В. Мазуревич*.

Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*.

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Електронна адреса: E-mail — pravhram@rambler.ru.

Problems of the History of Ukraine of XIX — Beginning XX cc. XIX Edition. —

Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2011. — 521 p.

The offered edition is the nineteenth issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of the history of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of department, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

The collection covers a wide range of socio-economic, political, cultural, religion and background on the history of the Ukrainian lands of the nineteenth early twentieth century. There are also articles devoted to the events of World War I.

Scientific revisions which entered in an issue can profit to not only the scientists-historians, teachers and students of higher educational establishments of humanitarian type but also all unindifferent to the pas of Ukraine.

Editorial Board: *O.P. Reent*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *V.V. Shevchenko*, Candidate of History (Secretary of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Editorial Board Members: *V.Y. Borysenko*, Doctor of History, Professor, M.P. Draho-manov National Pedagogical University, *O.I. Hurzhiy*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.V. Dob-zhans'kyi*, Doctor of History, Professor, Yuriy Fed'kovych Chernivtsi State University, *H.D. Kaz'myrchuk*, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, *V.P. Kotsur*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogy of Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi State Pedagogical University, *O.M. Lebedenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *O.A. Udod*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *L.F. Tsyganenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *V.S. Shandra*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *N.A. Shyp*, Doctor of History, Professor, Ukrainian Academy of Foreign Trade, *O.O. Kryzhanovs'ka*, Candidate of History, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *H.V. Stepanenko*, Candidate of History, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Reviewers: Doctor of History, Professor *I.V. Dovzhuk*, Doctor of History, Professor *S.V. Kornovenko*, Doctor of History, Professor *I.Yu. Robak*.

According to decision of presidium of the Higher Certification Committee of Ukraine from 26.05.2010 p. № 1-05/4 the edition is included to the list of professional publications in history (report of the Higher Certification Committee of Ukraine, № 6, 2010).

Literary Editor: *V.I. Kuznetsov*.

Composed matter by: *O.V. Fastovets, I.V. Mazurevych*.

Layout by: *L.A. Zubets*.

Published according to decision of Academic Council of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Certificate of state registration of printed medium KB № 6739 from 04.12.2002, issued by State Committee of Information Policy, Television and Broadcasting of Ukraine.

E-mail: pravhram@rambler.ru.

ПЕРЕДМОВА

Період XIX — початку XX ст. багатий на резонансні події та явища, що представляють значний інтерес для суспільствознавців, зокрема учених-істориків. Масштабні та різнопланові реформи 1860–1870-х рр., істотне пожвавлення суспільно політичного і національного рухів, формування самосвідомості українського народу й розгортання його визвольних змагань за незалежне буття, — все це не лише потребує переосмислення, а й акцентує увагу дослідників на людині, її повсякденному житті, освітньому й професійному рівні, менталітеті, релігійності та еволюції політичних переконань.

Є потреба у певній зміні акцентів історичних досліджень, зокрема тих, що стосуються соціальної історії. Адже історичний процес не односторонній. Найрізноманітніші суспільні, політичні, культурні й релігійні події чи явища знаходили певний відгук і так чи інакше інтерпретувалися в різних колах українського суспільства. У цьому контексті вбачається важливим висвітлення на сторінках наукових студій зворотної реакції на реформаційні процеси, що розгорталися в країні й мали загальнодержавне чи місцеве значення. Це має істотно допомогти у вивченні менталітету різних соціальних і професійних груп населення, розставити акценти у дослідженнях з історії вітчизняного суспільно-політичного руху, а також більше уваги приділити саме людині, її діяльності та світоглядній еволюції.

Важливе місце у сучасних наукових розвідках займають генеалогічні. Тісно пов'язані з біографічними дослідженнями, вони допомагають більш широко та повно розкрити роль спадковості в житті людей, котрі отримують від своїх батьків та дідів не лише ім'я, майно та соціальний статус, а й, нерідко, професійне заняття, систему цінностей і пріоритетів. Крім того, саме завдяки генеалогії, за допомогою якої реконструюється історія українських родів, — як еліти, так і селянських родин, — отримуємо можливість глибокої та всебічної реконструкції як національної історії в цілому, так і краєзнавчої площини.

Не менш значимим видається уважне та всебічне вивчення духовного світу людей та його еволюції протягом XIX — початку XX ст. Це, своєю чергою, допоможе не лише розкрити глибинні причини тих чи інших процесів, що відбувалися в українському суспільстві, а й з'ясувати основні мотиви та пріоритети, якими керувалися їх учасники та окреслити чинники, що впливали на вибір людей.

Актуальним є й створення неупереджених інтеграційних студій з вітчизняної історії XIX — початку XX ст. — періоду, коли українські землі входили до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Тому доцільно розглядати вітчизняну історію й основні події, що розгорталися на українських теренах, як у імперському контексті, так і в контексті взаємозв'язку процесів, що розгорталися на східноукраїнських та західноукраїнських землях, розділених між двома впливовими державами.

Саме зазначеним вище актуальним і дискусійним проблемам вітчизняної історії XIX — початку XX ст. присвячений черговий дев'ятнадцятий випуск збірника, пропонований до уваги читачів.

Структура видання повною мірою відповідає новітнім тенденціям історичних досліджень з вітчизняної історії. У наукових студіях, що складають збірник, висвітлено соціально-економічні, політичні, воєнні, культурологічні, релігійнознавчі та біографічні питання з історії українських земель XIX — початку XX ст. Також є розділ, у якому рецензуються праці, присвячені вказаному періоду. Завдяки широкому спектру тематики представлених статей, глибинності пошуку та дискусійності, збірник має зацікавити не лише фахівців-істориків, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й буде корисним усім, хто небайдужий до історії своєї держави.

*О.П. Ресни
(м. Київ)*

УКРАЇНСЬКЕ ХІХ століття: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пропонована стаття є продовженням низки публікацій автора про стан і перспективи вивчення історії України ХІХ — початку ХХ ст.¹ У попередніх студіях зазначалося, що в новітніх дослідженнях цього періоду були як значні напрацювання, так і суттєві прогалини. Йшлося про недостатність і недосконалість теоретико-методологічного забезпечення розвитку сучасної історичної науки та наголошувалося на нагальній необхідності вирішення цієї фундаментальної проблеми, що безсумнівно є головною умовою ефективності подальших наукових пошуків. При цьому, на нашу думку, завдання професійних істориків полягає не стільки у наповненні вказаного періоду новим змістом, скільки у новому сприйнятті того, що він означав для України².

Водночас зверталася увага на те, що в 1990-х — на початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії спостерігався значний крен у бік суспільно-політичної тематики. У той час дослідження фокусувалися переважно на історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникненні та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Абсолютно не применшуючи значення наукового доробку у цій площині, ми окреслили коло питань, які потребують подальшого поглибленого й об'єктивного вивчення. Актуальними були й залишаються для вітчизняних учених теми з політики, культури й духовності, соціально-економічної (особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора), соціально-побутової та воєнної (осмислення подій та наслідків Першої світової війни) історії. В цьому контексті чимало зробили співробітники відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст., одного з найбільших підрозділів Інституту історії України НАН України. За останні 10 років вони, керуючись новими методологічними підходами, досягли певних результатів у вивченні зазначених вище тематичних лакун.

Варто відзначити суттєвий поступ у вивченні суто економічних проблем. Важливим кроком у цьому напрямі стало видання монографії «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)»³ під редакцією академіка НАН України В.А.Смоля, в якій розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продо-

вольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. У зв'язку з цим було встановлено, що з кінця XIX ст. світова економіка перебувала «у смузі загального підйому цін на продукти землеробства і сировину, особливо тваринного і рослинного походження», що, безперечно, стимулювало розвиток сільського господарства. До цього додалося й те, що 1908–1912 рр. були періодом промислового підйому в країнах Західної Європи, і ця обставина також виявилася дуже сприятливою для експортерів продукції землеробства і тваринництва. Однак ні українське село ні дрібні виробники сільськогосподарської продукції, внаслідок величезних експортних операцій суттєво не збагатилися. Та й тодішня влада не змогла вирішити проблеми, що породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення.

Втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку XX ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства.

З'ясовано, що нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу. Відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало «данником іноземних держав».

Після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршувалося. Зовнішньоторговельні операції у 1912–1914 рр. засвідчили, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний збір збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарів на світовому ринку. Поглиблювалися кризові явища й у промисловості, яка все більше підтримувала свій рівень за рахунок військових замовлень. Російська імперія йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися в роки Першої світової війни.

Чимала увага приділяється еволюції банківської справи, вивченню соціального статусу, чисельності, етнічної належності банкірів, їх участі у суспільно-політичному житті, доброчинності й культурницькій діяльності⁴. Було встановлено, що соціальний статус, чисельність та етнічний склад банкірів протягом досліджуваного періоду зазнавали певних змін. До прийняття у 1898 р. «Положення о государственном промысловом налоге» приватним банкірським підприємництвом займалися лише купці першої гільдії. Багато з них були почесними громадянами, окремі удостоїлися дворянського звання.

Нова система торгово-промислового оподаткування остаточно скасувала принцип становості й значно розширила коло осіб, які могли займатися підприємництвом. Купецтво втратило свою прерогативу на дану сферу діяльності. Хоча отримання купецького свідоцтва було справою не обов'язковою, багато банкірів, зокрема Півдня України, продовжували його викуповувати. Така ситуація пояснюється переважанням серед власників банкірських установ євреїв, яким купецький статус надавав певні пільги. Чисельність осіб, котрі займалися приватним банкірським підприємництвом, не могла бути великою, оскільки до них висувалися досить суворі вимоги. Тому банкірську діяльність можна вважати прерогативою великої і середньої буржуазії.

Етнічна належність банкірів України була досить сталою. Серед них переважали євреї, частка яких у цій сфері діяльності на рубежі XIX–XX ст. становила близько 70%, а також греки, італійці та німці. У суспільному житті більшість банкірів дотримувалася принципу соціальної відповідальності підприємця. Вони брали активну участь у місцевому самоврядуванні. Багато з них були гласними міських дум, очолювали різноманітні комісії та комітети, керували роботою підрозділів міських управ, займалися благоустроєм міст тощо. Суттєво впливали вони і на роботу професійних представницьких організацій підприємців — очолювали або були членами біржових комітетів, комітетів торгівлі й мануфактур, купецьких управ.

Специфічною формою громадської активності власників банкірських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. Також вони були представлені в етнічних, спортивних, мистецьких, сільськогосподарських й інших громадських організаціях. Суспільно-політичні зміни, які відбулися наприкінці XIX — на початку XX ст. як у Російській імперії, так і Європі в цілому обумовили участь окремих осіб (переважно євреїв) у громадсько-політичних рухах національного спрямування.

Банкіри України у другій половині XIX — на початку XX ст. були активними учасниками громадської й приватної доброчинності. Своєю діяльністю вони охопили важливі сфери суспільного життя — соціальну, освітню й мистецьку. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування відповідних закладів і товариств та участі в них — до посильних внесків під час доброчинних акцій. Однак практично кожен член банкірської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі. Благодійництво було для них не лише способом задовольнити своє честолюбство, а й стало невід'ємною нормою соціальної поведінки.

Чимало робиться й у сфері відтворення історичних ретроспектив підприємницької активності тогочасних українців, а також тісно пов'язаної з нею проблеми благодійності. Фахівцями відділу, зокрема, встановлено, що саме в цей час в Україні підприємцями були люди різного соціального, етнічного і релігійного походження, які в рамках легальної економічної діяльності і з використанням індивідуальних інтелектуальних і фінансових ресурсів та оплачуваної найманої робочої сили прагнули насамперед до отримання економічної вигоди та характеризувалися стилем життя, структурованим з погляду норм і символів.

У становому плані підприємці належали здебільшого до гільдійського купецтва, якому, своєю чергою, був притаманний високий ступінь соціальної різноманітності. Наукові інтереси співробітників відділу, поряд із вивченням процесів економічної активності підприємців українських губерній, які відбувалися у XIX — на початку XX ст., були спрямовані на соціальні і культурно-духовні аспекти в діяльності купців і промисловців, які перебували у центрі суспільних процесів і значною мірою керували ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. У кількох працях, насамперед монографії О. Доніка «Родина Терещенків в історії доброчинності»⁵, на прикладі діяльності відомої української родини цукрозаводчиків-меценатів Терещенків розглянуто таке явище, як благодійність, висвітлено широкий спектр питань, пов'язаних з її розвитком в Україні в останній третині XIX — на початку XX ст., а також роль підприємницької доброчинності у вирішенні проблем соціальної й культурно-освітньої сфер суспільства, з'ясовано чинники, які цьому сприяли. Було доведено, що найбільшу участь у благодійності й меценатстві серед усіх прошарків суспільства в останній третині XIX — на початку XX ст. брали саме підприємці як представники нової, найбільш фінансово спроможної соціальної групи, що намагалася з часом перебрати на себе важелі економічного і суспільного життя. Керувалися вони у цьому як ідейно-моральними, так і прагматичними мотивами, намагалися не лише згладжувати соціальні суперечності в епоху інтенсивного розвитку капіталізму, а й підвищувати свій соціальний статус у суспільстві, сприяти вирішенню тих проблем, які торкалися їх ділової активності.

У вищевказаній монографії подано історію цієї родини, яку було розглянуто протягом двох століть, досліджено родовід, віддавши належне яскравим особистостям. Значну увагу було приділено висвітленню діяльності членів родини Терещенків як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, навчальних закладів різних типів у Києві, Глухові, при власних цукрозаводах, культурно-освітніх товариств. Розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини, показано їх вагомий внесок у заснування картинних галерей і музеїв, у культурну й духовну спадщину України. Було з'ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків як відомих представників підприємницького прошарку до широкої доброчинної й меценатської діяльності, серед яких важливе місце мав релігійно-моральний.

Проблема благодійності та інші сторони діяльності підприємницького прошарку отримали подальше висвітлення в працях про купецтво України (як окрему верству) в XIX — на початку XX ст. Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України вказаного періоду, особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство у багато разів перевершував її питому вагу у складі населення.

Купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; проаналізовано джерела його формування, соціокультурну активність, у цілому визначено роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України зазначеного періоду. Купецтво розглянули у широкому аспекті, як прошарок підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши більш вищого соціального статусу у суспільстві. Було з'ясовано, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами підприємцям євреям і росіянам, а отже, у торгівлі й промисловості спостерігалось панування гільдійців неукраїнського походження. Як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже в першій половині XIX ст. воно поряд із торгівлею активно залучилося до промислової діяльності, випередивши у цьому аспекті (щодо кількості заснованих промислових підприємств) на середину століття дворян, які мали пріоритет у державній підтримці. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний соціальний прошарок, ще активніше вкладало свої капітали у промисловість, насамперед у найприбутковіші галузі — харчову й обробну, які були тісно пов'язані із сільським господарством. Окремим представникам цього стану вдалося створити гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії у промисловості. І така діяльність купецтва мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї країни.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті українських територій, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Як з'ясував О. Донік, купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалися саме торгівля й промисловість. Також було розглянуто широкий спектр практичної участі купецтва у вирішенні гострих соціальних проблем суспільства, у першу чергу його благодійність у межах дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Крім постійних відрахувань на потреби працюючих, окремі представники купецтва та їх об'єднання здійснювали широку добродійну діяльність, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки, утримуючи своїм коштом безліч благодійних установ у різних містах України.

Було з'ясовано, що з останньої третини XIX ст. серед купецтва поряд з індивідуальною значного розвитку набула корпоративна добродійність, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харківська й одеська, активність яких нерідко виходила не тільки за станові, а й регіональні межі.

Дослідження історії окремих прошарків та суспільних груп продовжується й у тих селянськознавчих студіях, що їх постійно ведуть окремі співробітники відділу.

Важливе місце у творчих досягненнях відділу займає переосмислення усталених поглядів на соціально-економічні процеси на українських землях у XIX — на початку XX ст. Завдяки копіткому аналізу добробуту широких верств населення підросійської України за плановою темою «Держава–спільнота–особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX — початок XX ст.)» вдалося здійснити переоцінку поглядів на життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст.⁶ Це дозволило відмовитися від концепції радянської історіографії, котра прагнула розглядати погіршення добробуту широких верств населення України лише як чинник посилення «експлуатації трудящих» та зростання «класової боротьби», що неминуче мала призвести до збройного повалення правлячої верхівки. Підвищення життєвого рівня переважної більшості мешканців України відбувалося за рахунок поширення товарно-грошових відносин, зростання великого машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового поліпшення умов праці та регламентації робочого часу найманих робітників і державних чиновників.

Крім того, розширення торгівельної мережі та постійне державне регулювання цін як на продукти харчування, так і на предмети першої необхідності та комунальні вигоди давало можливість здійснювати розширене відтворення людського потенціалу, про що свідчать дані тогочасного демографічного зростання. Істотні зміни відбулися і в сфері покращення житлового забезпечення, вдосконалення побутових умов, розширення транспортної мережі як в містах України, так і в галузі міжміського та міжнародного сполучення. За рахунок розвитку різних форм благодійності та завдяки відповідній соціально-економічній політиці держави відбулися істотні позитивні зрушення у сфері санітарії, медичного обслуговування та пенсійного забезпечення.

Важливим фактором поліпшення життєвого рівня було дотримання правопорядку та ефективне функціонування державної влади та її правоохоронних установ на територіях українських губерній. Громадський спокій і правопорядок напряму залежали від життєвого рівня представників органів влади імперії Романових. У результаті проведених пошуків виявлено, що зайнятість і робочий час у представників правоохоронної сфери мали свою специфіку, яка, зазвичай, полягала у виконанні досить широкого кола обов'язків при перманентному робочому часі. Встановлено особливості матеріального утримання чиновників поліцейського відомства, котрі полягали в поступовій заміні натурального утримання грошовим, забезпеченні одностроями, амуніцією та житлом, запровадженні ряду доплат до основного утримання у вигляді столових грошей, виплат за вислугу років, квартирних грошей та ін. З'ясовано цілу низку додаткових доходів поліцейських за рахунок поширення корупції у правоохоронній сфері⁷.

Найбільш цікавим виявилось вивчення добробуту представників науково-освітянської верстви в Україні в XIX — на початку XX ст. Завдяки здійсненому

В. Молчановим порівняльному аналізу вдалося простежити, що грошове утримання професорів університету св. Володимира в першій половині XIX ст. перевищувало жалування підполковника царської армії і навіть посадовий оклад цивільного губернатора. Крім того, наявність наукового ступеня давала право на особисте дворянство, що своєю чергою, дозволяло купувати рухоме і нерухоме майно (у тому числі кріпосних селян) та ін.⁸

Ретельне вивчення розвитку ринку транспортних послуг в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. засвідчує ту закономірність, що разом із зростанням механічних засобів пересування (пароплавання, розгортання залізничної мережі, перші автомобілі, впровадження в містах трамвайного сполучення) становище споживачів у сфері сполучення істотно поліпшилося за рахунок здешевлення транспортних послуг та встановлення регулярних рейсів.

Дослідження співробітниками відділу матеріального становища українських селян у першій половині XIX ст. дало можливість усвідомити, що їх добробут напряму залежав від правового поля, яке регламентувало життя. Позитивно вплинули на життєвий рівень зростання товарно-грошових відносин, інвентарна реформа Д. Бібікова та ін. Кардинальні зрушення у матеріальному становищі селян України спричинила реформа 1861 р. Завдяки звільненню селян з кріпосної залежності рішучих змін зазнала соціальна структура тогочасного суспільства, надлишок незайнятої робочої сили дав поштовх розвитку великого машинного виробництва, що забезпечило завершення промислового перевороту.

Грунтовне дослідження такої важливої наукової проблеми, як теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX — на початку XX ст. дає змогу усвідомити, що уявлення як українських мислителів, так і зарубіжних вчених про добробут широких верств населення набули широкого розвитку в їх науковій спадщині. Саме тому для всебічного висвітлення проблеми життєзабезпечення необхідно синтезувати як теоретичні надбання попередніх поколінь, так і основні досягнення сучасної гуманітарної науки. Зауважено, що в майбутньому ретельного наукового аналізу вимагає проблема грошового обігу на підросійських землях України в XIX — на початку XX ст., як одного із ключових факторів добробуту громадян.

Чільне місце займають і питання духовного життя України вказаного періоду. Зокрема, перед істориками постало актуальне завдання поглибити вивчення ролі православного духівництва у соціокультурному контексті XIX ст., застосувавши новітній методологічний інструментарій, що визначило основні перспективні вектори наукового пошуку, серед яких дослідження імперської церковної політики в Україні, а також економічного, правового, соціального становища православного духівництва, його національного складу та ступеня зрусифікованості, враховуючи регіональні особливості українських єпархій РПЦ. Означені показники з великою долею ймовірності мали виявити себе, в першу чергу, в ході вивчення напрямків, змісту та наслідків культурницької діяльності православного кліру, а також сукупності чинників, котрі спонукали до подібної діяльності сільських і міських парохів та представників семінарських і училищ-

них корпорацій, зокрема у царині початкової освіти селян, становлення регіональної церковної і світської історії та джерельної евристики.

У кількох студіях Г. Степаненко особливу увагу приділила освітньому рівню духовництва, досліджено як імперську політику в цій сфері, так і ставлення священників до усталеної протягом XIX ст. двошаблевої системи середньої духовної освіти: училищ і семінарій⁹. До початку століття імперська влада зробила навчання у духовних училищах обов'язковим для дітей духовництва (до 1850 р.), а отримання парафії поставила в залежність від наявності семінарської освіти. Усі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських єпархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального округу (скасований 1867 р.), входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808 р.) (згодом — Духовно-навчальне управління (1839 р.) і Навчальний комітет (1867 р.)), фактично і юридично керовані синодальним оберпрокурором. Модернізаційні процеси у духовних семінаріях і училищах, з одного боку, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, з іншого — мали готувати потенційних пропагандистів імперської ідеології. Адже зміст періодичних реформ означеної сфери, здійснених протягом XIX ст., відбивав, окрім результатів поступу наукових знань, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духовництва у суспільстві. Виходячи із цього варіювала спрямованість навчальних програм.

У середині XIX ст. в кожній семінарії щорічно навчалася близько 200–300 учнів. Переважна їх більшість не закінчувала повного курсу семінарських наук, адже «ритори» і «філософи» — учні, відповідно, 4-го і 5-го курсів, полишали альма-матер, поспішаючи отримати батьківську, або здобути як посаг нареченої «з місцем», парафію. Здобувши сан, вони ставали сільськими парохами, і у переважній більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань. Щодо «богословів» — випускників старшого дворічного курсу, то, продовжуючи освіту в духовних академіях (головно у Київській), вони ставали або семінарськими викладачами, або здобували кафедри у зразкових парафіях чи соборних церквах губернських центрів, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи кар'єру в єпископському сані. Навіть «богослови» без академічної освіти мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потенціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів, священників зразкових першорозрядних єпархій. Здебільшого саме ці колишні семінаристи становили основу певної інтелектуальної й адміністративної еліти в єпархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя. Саме тут, у семінаріях, єпархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, саме вони були важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції.

У XIX ст. парафіяльне духівництво відіграло помітну роль у процесі організації системи початкової освіти. Упродовж першої половини століття імперська влада неодноразово намагалася (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840, 1841 рр. тощо) залучити сільських парохів до процесу надання селянським дітям елементарних знань. Однак марність подібних спроб була обумовлена нестачею коштів і особливого бажання у середовищі кліриків, а також низьким рівнем їх власної освіти. Ситуація істотно змінилася у пореформену добу, коли поряд із земствами та/або міністерством народної освіти, ба навіть деколи змагаючись з означеними установами, духівництво, за вказівками єпархіального керівництва, заходилося облаштовувати парафіяльні школи. Реальна кількість та результативність останніх дотепер потребують докладного вивчення, адже існуючі статистичні дані, що їх складали у церковному відомстві, скептично сприймалися ще сучасниками. У будь-якому випадку парафіяльні школи протягом 1860–1870-х рр. об'єктивно суттєво вплинули на підвищення рівня освіти селян. До того ж незважаючи на пануючу русифікаторську політику в реальному житті сільської школи часто використовувалася українська мова як найбільш зрозуміла селянинові. Причини активізації, процес розвитку і занепаду церковно-парафіяльної освіти протягом 1860–1870-х рр. потребують наразі ґрунтовного вивчення. Переживши певний занепад своєї діяльності, церковні школи з часом значною мірою модернізувалися завдяки імперській політиці, яка, за сприяння обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, надала їм наприкінці XIX — на початку XX ст. першість у царині народної освіти. Педагогічна діяльність духівництва, попри суттєві вади, мала велику кількість позитивних рис, зокрема здійснення освітнього процесу в руслі плекання християнської моралі.

Проведені дослідження культурницької діяльності представників інтелектуальної еліти, духівництва, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики й історичної регіоналістики, дозволили констатувати її високу результативність. Високо цінуються сучасними медієвістами впорядковані у ході означеної діяльності багатотомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Волинської єпархій, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духівництва побачили світ на шпальтах часописів «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», «Записки ООИД», «Записки РГО», «Журнал министерства народного просвещения» тощо. Виявлена також участь представників духівництва українських єпархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, зокрема, власне, церковних, орієнтованих на вивчення історії, а також губернських статистичних комітетах. Означена діяльність представників духівництва пов'язана з іменами Євгенія (Болховітінова), Гавріїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Стра-

домського, Нікодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глищинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Основним результатом проведених досліджень стала поступова відмова від образу «забитого», «темного», геть зрусифікованого панотця-формаліста, котру заступила констатація українофільської спрямованості культурницької діяльності частини православного кліру українських епархій протягом означеного періоду. Однак героями всіх сюжетів, в котрих ідеться про результативні культурницькі акції духівництва, є представники його інтелектуальної еліти, відокремлення та визначення якої дотепер не ставало предметом спеціального дослідження. А втім, стало зрозумілим, що за ступенем залученості до соціокультурного процесу духівництво видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на біле (священницьке) і чорне (монастирське). У першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які склали найчисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII ст. і практично до 1870–1880-х рр. освітній рівень переважної більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань. У позаминулому столітті повсякденне життя та світогляд сільських парохів і їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, прихильності благочинного та волевиявлення «далекого» архієрея. Щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана зазвичай із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письменними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владиці та авторитетними (принаймні в сільському середовищі) особами. Це робило їх в очах місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, конче необхідних і в українських її складових. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священників уряд протягом усієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали дедалі більш наполегливими, що робило із сільських парохів дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, «мимоволі».

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу. Ця група обмежується невеликим колом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.) і являє собою інтелектуальний провід духівництва, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної епархії представники

семінарських і училищних корпорацій та священницька еліта — священники (в основному з титулом протоієрея) кафедральних і безпарафіяльних соборів, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) та повітових центрів і благочинні (також здебільшого титуловані), котрі здійснювали контроль над провінційним і сільським духовництвом у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у системі керування єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правлінь, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади законовчителів світських навчальних закладів, депутатів від духовництва, слідчих від духовництва, духівників тощо.

У рамках своїх губерній представники означеної групи входили до складу місцевої інтелектуальної еліти та адміністративної верхівки, часто відіграючи в єпархіальних консисторіях не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурницькі діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони були вихідцями з місцевого селянського середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Завдяки активізації досліджень реформ 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії вдалося усвідомити, що ці кардинальні зрушення значною мірою змінили життя більшості населення тогочасної Східної Наддніпряни. Супроводжувалися дані реформи великою кількістю законодавчих актів, в яких як і в домодерний період детально регламентувалась діяльність влади та окремих її посадовців. Однак сліпого їх перенесення на ґрунт Російської імперії не відбувалося, хоча вони втілювалися в життя неоднаково глибоко, якщо порівнювати центральні губернії з набутими територіями.

Як один зі способів порозуміння з суспільством втілювався виборний принцип формування органів місцевої виконавчої влади, який тісно поєднувався з бюрократичним. Запроваджений Катериною II на виборній становій основі, він під час реформ місцевого управління Олександра II змінився на всестановий, однак його обмежена репрезентаційно-легітимізаційна можливість не вирішила проблеми відповідного представництва народу, яке відбулося певною мірою лише в час впровадження Державної думи 1905 р.

Значну увагу було сконцентровано на розвитку регіонального апарату управління, уточнено модель його поведінки та ступінь участі в місцевому керівництві¹⁰. Виявлено кілька супровідних факторів, що відрізняли державну службу в установах українських губерній, зокрема Правобережної України. Серед них чи не найголовніший — позбавлення чиновників польського походження права брати участь у місцевому управлінні. Для подолання клієнтських зв'язків сюди на призначувані посади, а після Другого польського повстання і на виборні, спрямовувалися на службу чиновники російського походження, для яких створювались пільгові умови служби. За вчинення посадових правопорушень ті підлягали формалізованим адміністративним, а не судовим покаранням.

Загалом вдалося простежити, як поволі та нехотя Російська держава відмовлялася від одержавлення суспільного життя та як долала дефіцит державності у певних його ланках, а також як переходила від практики персоналістського управління до управління за допомогою законів.

Актуальною є й тема відображення у вітчизняній публіцистиці та літературі суспільних перетворень пореформеної доби. У 60-х рр. XIX ст. в Україні зростає кількість газет та журналів. Започатковуються такі газети, розраховані на масового читача, як «Киевлянин» (Київ, 1864 р.), «День» (Одеса, 1869 р.). Важливу роль відігравав місячник «Основа» (Петербург, 1861, 1862 рр.), який по суті був першим значним українським літературно-науковим та суспільно-політичним журналом. Освічена публіка впродовж десятиліття жила в передчутті змін, повороту на шлях до цивілізованого життя, з прикрістю усвідомлюючи всю відсталість, архаїчність Російської імперії, неможливість її подальшого розвитку. Давно очікувані та назрілі реформи отримали величезний суспільний резонанс та відображення у публіцистичній і художній літературі.

Продовжуються дослідження національних аспектів життя регіонів. Зокрема, певна увага приділяється так званій «бурі на Півдні», себто — антиюдейським погромам в українських губерніях Російської імперії 1881–1882 рр., що була здетонована вбивством народовольцями імператора Олександра II, проте мала більш глибокі внутрішні причини, не тільки вразила сучасників своїм розмахом і виплеснутою жорстокістю, але й заклала певну традицію масового етнічного насильства у модерну добу, черговими проявами якої були погроми жовтня 1905 р. та часів Громадянської війни. Погроми й масове міжетнічне насильство 1881–1882 рр. — ця нова в історії Російської імперії форма збурення і протестних дій, що в короткий час охопила величезну територію та торкнулася долі сотень тисяч людей, — безперечно заслуговує на прискіпливий науковий аналіз, що базується на сучасних методологічних підходах. Особлива увага має бути приділена дослідженню процесу визрівання у пореформену добу передумов до масового міжетнічного насильства та визначенню «спускового гачка», за допомогою якого напруження, що наростало впродовж двох десятиріч, перейшло у практичну площину дій значної кількості людей.

Епоха реформ у Російській імперії, попри всю обмеженість і неповноту останніх, відкрила двері емансипації як українців, так і євреїв. Відбувалися швидкі зрушення і зміни у соціальній структурі населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом, а також у правосвідомості широких верств. У цей же час уперше на публічну арену вийшов дискурс історії, сьогодення та майбуття українсько-єврейських (так само і російсько-єврейських) взаємин. Якщо в попередню епоху, за відсутності громадянських свобод у непривілейованих станів суспільства й рішучого придушення владою будь-яких несанкціонованих публічних дій, традиційний, викликаний у першу чергу соціально-економічними причинами українсько-єврейський антагонізм не знаходив собі зовнішнього виходу, то в нових умовах з'явилися два альтернативних шляхи: один — до його подолання шляхом поступового зняття причин, що його викликали; другий — до його загострення. По суті, обидва

названі шляхи з переважанням то одного з них, то іншого одночасно зберігали свою актуальність, проте з часом гору взяв другий з них.

У центрі уваги відділу завжди були й такі складні питання, як формування модерної української нації в другій половині XIX — на початку XX ст. Головним вихідним положенням досліджень за цією тематикою є констатація того факту, що формування модерної української нації на рубежі XIX–XX ст. відбувалося на дещо інших засадах, ніж у країнах Західної Європи.

У соціально-економічному житті сільської місцевості домінували представники українського, російського та польського етносів. Тут відмінності були не такими кричущими, адже українці та росіяни сповідували принаймні одну релігію. Крім того, українці у мові та культурі мали багато спільного і зі своєю колишньою метрополією Польщею, і з тодішньою метрополією — Росією, а євреї активно сприяли організації тут кооперативного руху, який, на їхню думку, мав спрямувати енергію українських селян у конструктивне русло, відвернути їх від чорносотенної агітації. У 80–90-х рр. XIX ст. в соціально-економічне життя Наддніпрянської України стрімко увірвалася ще одна могутня у фінансовому плані потуга — великий західний капітал, який одразу став активно витісняти та давити місцеві економічні інституції.

Із точки зору питань щодо взаємодії влади й суспільства має значення також поглиблене вивчення діяльності на просторах Східної Наддніпрянщини органів політичного розшуку Російської імперії, котрі існували тут як у вигляді III відділення його імператорської величності канцелярії (1826–1881 рр.), так і одного з підрозділів департаменту поліції МВС Росії (1882 — лютий 1917 рр.). Вивчення регіональних, у межах класичних Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії історії, юридичного статусу, особового складу, методів діяльності III відділення а) допоможе нам краще зрозуміти тогочасну дійсність; б) дасть змогу позбутися навіяного радянщиною ідеалістичного погляду на революціонерів як «кришталеву чистих борців» за «справу народу»; в) позбавить погляду на жандармів «как на исчадь ада, уничтожавшее дух свободы и революции»; г) дозволить рельєфніше уявити вплив на минувшину такого фактору, як людський чинник. Крім того, подальша розробка вищезазначеної теми дасть можливість суттєво поглибити наші знання з економіки та соціального буття жителів відповідної частини сучасної України у XIX ст., оскільки функції вказаної інституції передбачали скрупульозне збирання й детальний аналіз цифр, фактів та подій стосовно всіх без винятку верств та груп населення.

Певні досягнення є й у вивченні історії тих областей сучасної України, що свого часу входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Так, упродовж 1990-х рр. відбулася своєрідна спеціалізація наукових осередків на дослідженні певних регіонів, внаслідок чого вивчення українських земель у складі габсбурзької Австрії (згодом Австро-Угорщини) фактично було полишене львівському науковому центру. Це частково зумовлювалося наявністю відповідної архівної бази та труднощами зі здійсненням наукових відряджень. Однак унаслідок такого підходу швидкими темпами відбулося замикання дослідників лише на «своєму» регіоні, наступила ізольованість цілих осередків,

коли науковці-історики часто навіть не знали про існування один одного. Західноукраїнські історики професійно більш тісно контактували з польськими колегами, ніж із дослідниками з Києва, не кажучи вже про інші регіональні центри. Цю ситуацію можна було б скоригувати за допомогою низки загальноукраїнських дослідницьких проектів із залученням фахівців із різних міст України (одним із таких проектів було дослідження ідеї соборності), однак вони й досі залишаються поодинокими та не впливають належним чином на зміну ситуації. У цьому контексті роль координатора, наскільки це можливо, продовжує виконувати Інститут історії України НАН України, у рамках проектів якого можуть «перетнутися» дослідники зі Львова та Донецька, Івано-Франківська та Запоріжжя.

За останнє десятиріччя відділ чимало уваги приділяв суто военній історії. Відповідно в полі зору опинився розлогий спектр явищ, котрі від кінця XVIII до початку XX ст. відбивали масштабні континентальні суперечності та протиставлення, конкретику тих чи інших міжнародних зіткнень, в орбіту яких втяглися українські землі. Виразно окреслено такі примітні локалізації конфліктів, як польсько-українсько-російська, загострена поділами Речі Посполитої та реагуванням на них серією повстань і революційних конспірацій зі своєрідними тенденціями, зокрема у війні 1812 р., Наполеоном Бонапартом названій «польською» та російсько-українсько-турецька, причому слід наголосити на вузловій події — Кримській війні, щодо чого вдалося створити стрижневу галерею тодішніх діячів і хронікерів: Корнілова, Нахімова, Істоміна, Остен-Сакена, Бутакова, Косинського, Крижановського, Константинова.

Значні творчі сили кинуті і на дослідження Першої світової війни, — події, яка визначила долю всього людства на десятиліття вперед. Особливо актуальним видається продовження досліджень, присвячених трагічній долі українських земель у період із липня 1914 по листопад 1918 рр. При цьому магістральними напрямками наукового пошуку можуть стати такі теми, як: а) доля українства в роки бойових зіткнень між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією; б) економічний потенціал воюючих сторін, його вплив як на становище населення українських територій, так і на фронтове життя; в) перебіг революційних збурень лютого 1917 р. в Російській імперії та їх роль в активізації українських національно-визвольних змагань; г) історія правоконсервативного руху на теренах не лише Східної, але й Західної України, його мотивація, причини, рушійні сили, здобутки й прорахунки. Попри те, що темам «Перша світова війна та Російська імперія», «Перша світова війна й Україна» присвячено величезну літературу (в одній лише Історичній бібліотеці м. Києва каталог займає 5 великих ящиків), на сьогоднішній день немає ще жодної роботи, де б вищезазначені питання розглядалася безпосередньо крізь призму єдності своїх складових.

Сприймаючи зазначений міжнародний конфлікт як явище складне й багатовекторне, співробітники відділу ведуть також дослідження й основних аспектів його, зокрема, так би мовити, «морських лакун», або раніше не враховуваних українською історіографією флотських чинників. Закладено системні засади

ліквідації «білих плям» концентрованим висвітленням функціонування формованого переважно з українців Чорноморського флоту — в обширі всього того, що протягом 1914–1918 рр. трапилось у катаклізмах катастрофічної бійні, а на її тлі — пов'язання з грандіозною трансформацією російської імперської державності та утвердженням української.

П. Усенком відстежено ескалацію збройних змагань в азово-чорноморській акваторії Середземноморського басейну та на прилеглих теренах від Маріуполя й дунайських низин до Босфору й верхів'їв річок Тигр і Євфрат: баталії та крейсерування надводних кораблів, рейди підводних човнів, бомбардування та десантування, дії аеропланів і повітряних куль, суднобудування й ремонт плавзасобів, артилерійське базування, мінування й тралення, атаки та захист узбережжя, роль командування й моряків ворогуючих сторін. Чільне місце приділене непересічним особистостям командувачів (насамперед О. Колчаку — помітній фігурі світової історії), кризовим зривам буремного 1917-го, характерним епізодам національного руху українців у регіоні, в т.ч. акціям Української чорноморської громади та Чорноморського українського комітету, зорганізованим ними демонстраціям у Севастополі, а також практично реалізованому укладенням перемир'ям з угодженням демаркаційної лінії між Георгіївським гирлом Дунаю й Трабзоном¹¹.

Значна увага приділяється також історико-біографічним студіям. Суб'єктами поціновувачів обиралися знакові фігури Т. Косцюшка, О. Блаватської, Ф. Браницького, Л. Варинського, Г. Венявського («Енциклопедія історії України»), А. Яковлева, родини Потоцьких, декабристів, народників, серед них І. Бохановського та М. Дебагорія-Мокрієвича, О. Баха, Л. Бранднера, К. Брешко-Брешковської, М. Віташевського, П. Войноральського, І. Волошенка, Ф. Волховського, Н. Геккера, Л. Дейча, М. Ланганса, Т. Шевченка. До наукового обігу введено життєписи «Бальзак» і «Ганська», «Бекетов», «Булгаков С.», «Булгарі Євгеній», «Волконська», «Воронцова», «Габлиць», «Гіляровський», «Гнедич», «Грибовський», «Деволан», «Докучаєв», «Дурова», «Кеппен», «Кононенко», «Котляревський Н.», «Краснокутський», «Кронеберг І.», «Купрін», «Лебедев», «Міклашевський І.», «Овсяннико-Куликовський» та чимало інших. Набуті дані наведено в «Малому словнику історії України» (К., 1997 р.) та «Енциклопедии жизни и творчества Н.И. Костомарова» (К.; Донецьк, 2001 р.), а також у матеріалах, включених до друку в академічному проекті «Шевченківська енциклопедія» (очікуються по її найближчих томах понад 30 статей про поляків Шевченкового кола та на споріднені сюжети: «Андрієвський», «Аргиропуло», «Ашенбрэннер», «Барська конфедерація 1768», «Бистрицький», «Бібіков», «Білозерська», «Браницький», «Бурачок», «Бурцев», «Бутаков О.», «Бьлое», «Васильєв», «Вашингтон», «Вербицький», «Вернадський В.», «Ге Г.», «Ге М.», «Гольц-Міллер», «Гулак-Артемовський», «Денисевич», «День», «Долгоруков М.», «Єфименко П.», «Заводський», «Зеленський», «Кенджицький», «Кулиєв», «Кутузов», «Кушельов-Безбородько»). Відредаговано нові статті до «ЕІУ» «Паскевич», «Південні бунтарі», «Піддубний», «Понятовський», «Потоцька С.К.», «Потоцька С.С.», «Потоцький», «Православний катехізіс», «Прозоровський», «Репнін», «Румянцев», «Корабльов».

Отримані результати дозволяють ще рельєфніше виділити проблематику на майбутнє. Зокрема, з усією наочністю постає питання про необхідність поглибленого дослідження форм контролю за діяльністю чиновницького апарату, його професіоналізація, розслідування посадових злочинів, в тому числі адміністративних та судових, з'ясування видів покарань, терміни їх дії, місце корупції, механізми висунення обвинувачень, перевірка повідомлень преси, припинення справ, як і наростання критики бюрократії зі сторони громадськості тощо. Важлива проблема — чинники, які спонукали чиновника до злочинних вчинків та заходи держави для їх подолання.

Слід звертати більше уваги на взаємозв'язки соціальних та національних чинників. Так, заслуговують більш глибокої творчої розробки такі моменти з історії України, як: а) вплив реформ на шляхи та темпи емансипації з одного боку — українського, а з іншого — єврейського населення; здобутки кожної зі сторін у цьому процесі та неоднакова швидкість його проходження, що зумовило помітний дисбаланс у соціально-економічних умовах життя українців та євреїв; б) тенденція до зростання кількості конфліктних ситуацій між українцями та євреями (передовсім — в аграрній сфері), типова практика розв'язання таких ситуацій у 1860–1870-х рр.; в) публічний дискурс українсько-єврейських взаємин у зазначений період; теза про «єврейську експлуатацію» та її роль у суспільному житті; г) сутнісні риси міжетнічного насильства 1881–1882 рр., головні сценарії масової поведінки з обох сторін; д) погромники: соціальна, професійна та національна (етнічна) належність; є) жертви міжетнічного насильства з обох сторін: колективні портрети; ж) влада і погромні ексцеси, реакція громадськості та політичного підпілля (народники).

Потребують подальших досліджень найрізноманітніші аспекти діяльності всього підприємницького прошарку України. Підприємці, що належали до доволі розмитого, гібридного соціального утворення, яке з огляду на суттєву релігійну, етнічну та регіональну розколотість, виявилися неспроможними утвердитися у статусі корпоративного стану. Водночас вони були антиподом робітничого класу, який саме зароджувався; тобто, вони були частиною тієї соціальної конфліктної ситуації, що супроводжувала процес індустріалізації. Комерсанти і промисловці належали до середнього прошарку, орієнтованого на торгівлю й промисловість, вони були представниками якісно нового руху у часі і просторі. З'являється шкала просторового і часового виміру їх діяльності, час набуває ринкової вартості.

Підприємці створюють нову культуру поведінки в місті, вони стають «будівничими культури», таким чином і наближаючись до аристократії, і віддаляючись від неї. Полем діяльності торгово-промислового прошарку були переважно міста, де вони утворювали місцеву громадськість, яка є сферою суспільної самоорганізації у просторі між сім'єю і державою, і залишалася під наглядом останньої. Підприємці як соціальна група були носіями соціальних зрушень і творцями нового простору комунікації в місті. Вони формували міське «суспільство», демонстрували потяг до громадянських цінностей і становили новий середній прошарок у соціальному міському середовищі.

Громадянство у самодержавній Росії перебувало у тісному «корсеті» авторитарного державного устрою. У цьому плані потребує досліджень проблема створення підвалин громадянського культурного життя в місті поколінням купців і промисловців після реформ 1860–1870-х рр. Саме у цей час підприємці здебільшого прийшли на зміну аристократії як меценату суспільного блага, ставши носіями культурного капіталу, визначальним чинником міської культури і формування соціального простору.

В Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. на тлі співіснування станових і надстанових груп, протоіндустріальних або сучасних форм виробництва спостерігалось паралельне — хоча й з певним зміщенням у часі порівняно з рештою Європи — розгортання процесів індустріалізації та урбанізації. Буржуазія, як нова середня соціальна ланка, творила динамічне суспільне об'єднання із «плинними» зовнішніми межами, об'єднання, що перебувало у процесі пошуку соціальної ідентичності, економічної автономії та правових гарантій громадської діяльності. Досі залишаються недостатньо дослідженими питання ролі і місця підприємців у житті міського «суспільства», розвитку міської культури в Україні, попри те, що їх внесок у ці сфери життєдіяльності суспільства зазначеного періоду був досить суттєвим і потребує належного вивчення.

Грунтовного дослідження вимагають також інші суспільно-політичні ролі духовництва в українському внутрішньополітичному просторі означеного періоду, зокрема на початку XX ст., коли після 1905 р. розпочався процес підготовки чергового реформування церковного життя, який набув якісно нових модернових ознак. Проблеми, пов'язані з історією православної церкви на початку XX ст., зокрема в період Першої світової війни, сьогодні, незважаючи на певні спроби студіювання, складають вектори перспективних дослідницьких пошуків.

Необхідно нарощувати і темпи висвітлення соціально-економічних, політичних та культурних проблеми Галичини, Буковини й Закарпаття. Так, в останні два десятиліття соціальна й економічна тематика майже повністю зникла з поля зору дослідників та зі сторінок фахових історичних видань, що значно ускладнює можливість написання новітніх узагальнюючих робіт з історії Галичини, потреба в яких гостро відчувається сьогодні (це, зокрема, засвідчила й підготовка недавнього видання «Економічної історії України»). Недостатньо або й цілком нез'ясованими залишаються ще багато питань, зокрема вплив соціально-економічного становища населення краю, різних суспільних груп на національний розвиток, потребують свого дослідження місто і село Галичини австрійського періоду (не лише як економічні, а і як соціокультурні явища).

При цьому продуктивним буде застосування методів і підходів як макро-, так і мікροісторії. Слабко вивчена станова структура населення Галичини та динаміка її розвитку у контексті модернізаційних процесів XIX ст. Загалом брак досліджень з інституційного розвитку Галичини як коронного краю є суттєвою прогалиною вітчизняної історіографії. За останні роки, щоправда, світ побачили кілька праць з історії сейму, розвитку транспортної мережі, але цього очевидно недостатньо. На відміну від діяльності Галицького крайового сейму (та укра-

їнських депутатів у ньому), функціонування органів урядової влади в Галичині (як місцевих, так і загальнокрайових) вивчене дуже фрагментарно. Водночас дослідження адміністративно-управлінських структур Галичини і порівняння їх діяльності з аналогічними інституціями на українських землях у складі Російської імперії (намісник — генерал-губернатор і т.д.) містить у собі значний евристичний потенціал.

Недостатньо з'ясовані галицько-наддніпрянські стосунки (і не лише радикалів чи українофілів, але й москвофілів). Ключовим при підході до даного питання видається реконструкція цілісного образу Галичини у баченні наддніпрянців (різних їх груп) і навпаки. Важливо розкрити не лише те, як відбувалося усвідомлення галицькими русинами себе частиною загальноукраїнського простору, але і як їх сприймали на Наддніпрянщині, а також яким був їх внесок у формування української національної ідеї. Починаючи з кінця 1980-х рр. непогано вивчені різні аспекти політичної історії Галичини вказаного часового відтинку (у тому числі й міжнародних взаємин), у результаті чого назрів перехід від опису національно-політичних орієнтацій як окремих історичних явищ до компаративістських досліджень. Усі зазначені питання слід розглянути у широкому контексті Центрально-Східної Європи, з огляду на складні й часто суперечливі процеси в галицькому суспільстві XIX — початку XX ст. та із залученням нових методологічно-методичних підходів (з соціальної та мікроісторії, історії повсякденності тощо).

На майбутнє слід віднести й більш глибоке, аніж ми його маємо зараз, вивчення становища окремих верств і станів тогочасного суспільства взагалі, й такої важливої складової частини його, як селянство, зокрема. Комплексу ж питань, пов'язаних з культурою селянства, рівнем освіти селян, їх ставленням до навчання, книги та можливостями реалізації набутих знань дослідники, на жаль, не приділяють достатньої уваги. Наявні історичні студії стосуються в основному освітньої сфери у цілому й народної освіти зокрема, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері.

Практично недослідженим донині залишається ряд актуальних й важливих питань стосовно читацької аудиторії, складу та масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. До «білих плям» належить також питання співвідношення в них рукописних та друкованих книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко в'яснити рівень грамотності й культури українських селян, поглиблять висвітлення питань народної релігійності та посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь селянської читацької аудиторії на фоні соціально-економічних умов, що змінювались.

Також недостатньо вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії даної проблеми стосуються переважно суто російських губерній. Натомість їх ретельний аналіз важливий не лише у дослідженні селянських рухів, а й для вивчення рівня грамотності та культури самих селян.

Варто зазначити, що не є новим для вчених-істориків термін «кріпосна інтелігенція». Уперше вжитий у другій половині XIX ст., він був введений до

наукового обігу дослідниками початку XX ст., почав офіційно вживатися в радянській історіографії та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. У реальності існування кріпосної інтелігенції й тій важливій ролі, яку вона відігравала, не сумнівалися й дослідники, ставлення яких до кріпосного права було вкрай негативним. Так, П. Сакулін вимушено визнавав: «Мало того, кріпосна маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Уся трагедія російського рабства втілилася у долі цієї кріпосної інтелігенції. Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя»¹². Виникнення такого соціально-культурного явища оцінювалося ним не як випадкове; вона, за його переконанням, «повинна була зароджуватися вже тому, що у самому кріпосному народі була внутрішня потреба вирватися з п'явки й неволі»¹³. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед кріпосних, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, аніж рядові селяни. Однак, дослідження з історії кріпосної інтелігенції в цілому й окремих її представників зокрема стосуються в основному, власне, Росії. Термін «кріпацька інтелігенція» відсутній у вітчизняних енциклопедіях. А тому історія її, а також діяльність кріпосних інтелігентів на українських землях поки що не стала предметом історичних наукових розвідок.

Актуально залишається і проблема безпосереднього скасування кріпаччини. Якщо говорити про реформу 19 лютого 1861 р. та її відлуння в підросійській Україні з точки зору, так би мовити, історіографічної ретроспективи, то слід відзначити, що вітчизняні дослідники як демократичного, так і радянського спрямувань розглядали її вельми упереджено, лише через призму: а) негативу, що його несла вона у собі по відношенню безпосередньо до місцевих селян; б) необхідності, спираючись на всі ті вади, котрі мали місце в ході перетворень, обґрунтувати «гнилість» уряду та необхідність його термінового повалення.

Поза таким однобоким підходом залишалися: а) справжній, незамулений суб'єктивними відчуттями сторонніх осіб, характер кріпосницьких відносин; б) юридичний статус як поміщицьких селян, так і їх володарів, взаємовідносини між ними у відповідності до «Полного собрания законов Российской империи»; в) такі негативні наслідки реформи, як подальше розшарування аграріїв, втрата ними роботи у своїх рідних селах, вимушений «исход» у міста й пов'язана з цим пролетаризація; г) права опозиція прогресивним крокам Олександра II, її ідеологія, мотивація, погляди, організації, друковані органи, конкретні дії; д) спротив певних кіл залежного селянства звільненню, його небажання залишати маєтки; е) кроки поліції та жандармерії, направлені на нейтралізацію цих вірнопідданських почуттів.

Отже, маючи певні напрацювання з основних напрямів вітчизняної історичної науки, відділ історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України у планах на перспективу ставить перед собою завдання, реалізація котрих дозволить більш чітко окреслити витоки та коріння тих

економічних, демографічних, політичних, соціальних та культурницьких проблем, що з ними стикається незалежна Українська держава на сучасному етапі свого розвитку.

¹ *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 46–79; *Його ж.* Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Там само. — С. 80–119; *Його ж.* Актуальні проблеми історії України // Там само. — С. 201–226.

² *Реєнт О.П.* Проблеми історії України XIX — початку XX ст. ... — С. 84.

³ *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — 365 с.

⁴ Див.: *Шевченко В.В.* Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — К., 2009. — 246 с.; *Її ж.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 266 с.

⁵ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.

⁶ Див.: *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). — К., 2005. — 351 с.

⁷ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX — на початку XX ст. — К., 2007. — 113 с.

⁸ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX — на початку XX ст. // Пробл. історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 55–74.

⁹ *Степаненко Г.В.* З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 5. — С. 159–169; *Її ж.* Культурно-просвітня діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український історичний збірник. — К., 2000. — № 3. — С. 138–148; *Її ж.* Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. — 1860-ті рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 287–322 та ін.

¹⁰ Див.: *Шандра В.С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2007. — № 2. — С. 143–158; *Її ж.* Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини 19 ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 15. — С. 175–188; *Її ж.* «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. — К., 2009. — Вип. 3. — С. 191–204; *Її ж.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // УІЖ. — 2010. — № 4. — С. 59–83 та ін.

¹¹ Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі // УДЖ. — 2005. — № 6. — С. 73–88; Його ж. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р // Там само. — 2010. — № 2. — С. 116–136 та ін.

¹² Сакулин П. Крепостная интеллигенция // Великая реформа (19 февраля 1861 г.). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. Т. 3. — М., 1911. — С. 81.

¹³ Там же. — С. 85.

РОЗДІЛ І ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 355.405.7 «1917»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ЦЕНзуРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЗА ЧАСІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

У статті на основі широкого кола джерел з'ясовано специфіку організації та діяльності протягом лютого–жовтня 1917 р. органів військової цензури у фронтовій, прифронтовій зоні, українських губерніях тилу Південно-Західного фронту.

Ключові слова: військова цензура, перлюстрація, фронт, прифронтова зона, українські губернії.

В статье на основе разного рода источников определена специфика организации и деятельности на протяжении февраля–октября 1917 г. органов военной цензуры фронтовой и прифронтовой линии, а также в украинских губерниях тыла Юго-Западного фронта.

Ключевые слова: военная цензура, перлюстрация, фронт, прифронтовая зона, украинские губернии.

In the article on base of different sort of the sources specifics to organizations and activity organs of the military censorship during February–October 1917 have been determined. As a example was chosen military censorship on territory near to South-West front.

Key words: military censorship, secret opening of mail, front, front-line zone, Ukrainian departments.

В історії ще не було суспільства, держави без певного цензурного режиму. Цензура — необхідний інститут держави, який покликаний контролювати поширення інформації — найважливішого інструменту управління соціумом. Діапазон дозволеної до поширення та циркуляції у соціумі інформації залежить як від сутності самого політичного режиму, рівня демократичності влади, так і характеристики самої інформації. Існування державної, військової, комерційної таємниці вже є об'єктивною основою для цензури. Доки є держава, зацікавлена

у збереженні цих таємниць, тобто в обмеженні доступу широких кіл громадськості до певного типу даних, до тих пір у тому чи іншому вигляді буде існувати цензура.

Засоби масової комунікації, створені у XX ст. (особливо телебачення та Інтернет), дуже часто несуть шкідливу для суспільства інформацію, складають незадовільний інформаційний фон, згубно впливаючи на людську психіку і свідомість. У такій ситуації постає закономірне питання: чи потрібно захищати суспільство та окрему особистість від згубного інформаційного впливу? В який спосіб це робити?

Усі ці питання сьогодення можуть бути актуалізовані у дослідженнях історії діяльності цензурних органів у Росії за часів Тимчасового уряду. Цей період цікавий тим, що в умовах надзвичайно складного внутрішньополітичного та соціально-економічного становища країни, посилення революційної ситуації, антиурядової пропаганди, загальносуспільного невдоволення війною, уряд пішов на скасування загальної цензури, залишивши лише військову. Хоча скасування цензури не можна розглядати як одну із головних причин падіння Тимчасового уряду у жовтні 1917 р., ми схильні вважати, що цей крок був досить суперечливим і непослідовним.

Цензурною політикою Тимчасового уряду у радянський період займалися О. Бережної, М. Косий¹. На сучасному етапі дослідження це питання часткового висвітлене у публікаціях російських дослідників Г. Жиркова, Т. Горяєвої та українських — В. Бабюха, Т. Стоян та ін.².

Наукова новизна нашої статті полягає у спробі розглянути діяльність профільних органів протягом лютого–жовтня 1917 р. в українських губерніях, де паралельно відбувався процес національного державотворення, та з'ясувати правові, функціонально-організаційні засади військової цензури у цей період.

З початком Першої світової війни в Російській імперії було введено військову цензуру, яка регламентувалася «Тимчасовим положенням про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Відповідно до цього нормативно-правового акту остання встановлювалася у повному об'ємі або частково. Перший тип цензури запроваджувався лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або оголошувався воєнний стан. Норми «військової цензури у повному об'ємі» передбачали, що штаб головнокомандуючого арміями найближчого фронту має забезпечити: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції. На решті території Російської імперії діяла часткова військова цензура, яка передбачала перлюстрацію тільки міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції, і лише в окремих випадках — внутрішньої. Ці функції здійснювали Головна військово-цензурна комісія при Генеральному штабі та аналогічні комісії при штабах військових округів. Мережа військово-цензурних органів складалася з фронтових, прифронтових та тилкових органів і охоплювала всі великі населені пункти та основні місця дислокації армійських частин, транспортні та телеграфно-телефонні вузли. Стабільна й ефективна військово-цензурна діяльність забезпе-

чувалася поєднанням принципів централізації та делегування частини управлінсько-організаційних, координаційно-спрямовуючих, нормотворчих функцій відповідним підрозділам при штабах військових округів³.

Для практичної діяльності військових цензорів, а також редакторів і видавців, було розроблено «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» (набув чинності 26 липня 1914 р.). Умовно інформацію, контрольовану його статтями, можна поділити на такі категорії: щодо військ, шляхів сполучення, засобів зв'язку, грошових асигнувань на військові потреби, загального перебігу подій на фронтах. Через рік було видано нову редакцію цього документу, де більш точно було сформульовано категорії таємної інформації щодо армії та військових подій, додано статті про неприпустимість оприлюднення у пресі відомостей про катастрофи, епідемії та про будь-які інші зміни звичної ситуації у губерніях та повітах, де оголошено воєнний стан⁴.

Разом із новоствореними органами продовжували працювати інституції загальної (або цивільної) цензури, що здійснювали контроль за змістом друкованих видань і у разі виявлення порушень законодавства, подавали до судових органів клопотання про накладення відповідних покарань (так звана «каральна цензура»). Координацію їхньої діяльності, як і протягом другої половини XIX ст., забезпечувало Головне управління у справах друку (ГУД) Міністерства внутрішніх справ⁵.

Лютнева революція у Росії, падіння самодержавства та встановлення влади Тимчасового уряду обумовили зміни нормативно-правової бази військової цензури. Новий орган центральної влади мав розпочати курс демократизації суспільно-політичного життя і тим самим задовольнити очікування народних мас. 14 березня 1917 р. постановою Тимчасового уряду була відмінена цензура внутрішньої кореспонденції між арміями одного фронту. Відповідно до цієї ж урядової постанови, військові цензори, переглядаючи кореспонденцію, віднині мали стежити тільки за тим аби у листах не повідомлялася інформація військового характеру. У решті випадків (невдоволення війною, критика командування, харчового забезпечення, революційні заклики) військові цензори не мали права конфісковувати лист або маркувати окремі його частини⁶.

Про квапливість та необдуманість такого рішення засвідчує постанова Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р., за якою військово-цензурним органам наказувалося конфісковувати листи, що містять заклики до арештів та побиття офіцерів, до дезертирства, призначення виборних начальників тощо⁷.

Поряд із незначними, так би мовити косметичними, змінами у військово-цензурному законодавстві, Тимчасовий уряд приступив до реформування загальної цензури в Росії. 9 березня 1917 р. уряд Керенського ліквідував основний центр царської цензури — Головне управління у справах друку, — та запровадив посаду комісара у справах друку. 10 березня 1917 р. відбулася урядова нарада щодо подальшого правового впорядкування книговидавництва та діяльності

періодичної преси, в якій брали участь також журналісти та видавці. На нараді було підтримано рішення про ліквідацію ГУД та погоджено зберегти тимчасову військову цензуру⁸.

20 березня 1917 р. вийшли роз'яснення Тимчасового уряду для цензорів, видавців, редакцій газет, де зазначалося, що військова цензура як і раніше діє на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», однак деякі положення статей «Переліку відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» зазнають змін. Зокрема статті 17 та 18 («ст. 17 О Высочайших смотрах и объездах войск...», «ст. 18 О Высочайших приказах в той их части, которые касаются целых частей и учреждений, узаконенных в п. 1») були відмінені, стаття 27 була скорочена і починалася з фрази «об эпидемиях» (ст. 27 до редакції «О приостановке работ на казенных и частных предприятиях, о всякого рода нарушениях обычного течения жизни в местностях, объявленных на положении чрезвычайной охраны или на военном положении, о железнодорожных, пароводных и других катастрофах, а равно об эпидемиях на театре военных действий, о взрывах и пожарах в частях и учреждениях, узаконенных в п. 1» (До таких установ належали всі частини сухопутної армії і морського флоту, установи військового і морського міністерств))⁹.

Продовжуючи свій курс на лібералізацію суспільно-політичного життя, Тимчасовий уряд 27 квітня 1917 р. видав три постанови: «Про пресу», «Про органи у справах друку», «Про нагляд за публічними видовищами». Згідно із цими постановами цензура в Росії скасовувалась, ліквідовувалася система відповідних органів, замість них було утворено нові державні установи (Книжкову палату, Бюро для складення огляду преси), покликані реєструвати нові періодичні видання, друкарні, слідкувати за надходженням щойно видрукованої продукції до бібліотек та інших наукових, освітніх установ, здійснювати моніторинг друкованої продукції, яка видавалася в країні або надходила з-за кордону¹⁰.

16 травня 1917 р. у «Вестнике Временного Правительства» було оприлюднено дайджест, згаданих вище постанов, який звучав так: «Печать и торговля произведениями печати свободны. Применительно к ним административных взысканий не допускается¹¹».

Отже, загальна цензура була скасована в Росії у травні 1917 р., проте у країні, яка ще перебувала у стані війни, залишалися чинними норми військової. Однак у нових політичних умовах її правова база потребувала значних змін і доповнень.

26 червня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову «Про спеціальну військову цензуру преси», якою відмінялася чинність 1–7, 13–30, 48–53, 57, 59, 60 статей «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Статті 1–7, що містилися у главі I «Загальні положення» визначали завдання військової цензури, принцип її поділ на військову цензуру у повному об'ємі та часткову військову цензури, окреслювали об'єкти їхнього уваги і розгляду¹².

Статті 13–30 (глава II «Про організацію органів військової цензури на території, які не входять до театру військових дій», глава III «Про обов'язки органів військової цензури») регламентували всі організаційні аспекти, визначали функціональні обов'язки органів військової цензури, що не входили до театру військових дій та здійснювали часткову військову цензуру¹³. Статті 48–53, 57, 59, 60 (глава VI «Про військову цензуру поштових відправлень та телеграм») описували процедуру перлюстрації приватної поштово-телеграфної кореспонденції¹⁴. У пояснювальній записці до нового нормативно-правового акту зазначалося: «В изменение и дополнение утвержденного 20 Июля 1914 года Временного Положения о военной цензуре (Собр. узак., ст. 2057), установитъ на время настоящей войны до ратификации мирного договора прилагаемые при сем Временные Правила о специальной военной цензуре печати¹⁵». Ці «Правила...» склалися з п'яти глав і містили 25 статей. У ст. 1 (глава I «Загальні положення») зазначалося, що військова цензура є надзвичайним заходом, що має на меті не допускати в умовах воєнного часу поширення у друкованих органах інформації, що може зашкодити військовим інтересам Росії.

За «Тимчасовими правилами ...», на відміну від «Тимчасового положення про військову цензуру 1914 р.» основним предметом уваги військової цензури було тільки друковане слово, що свідчить про припинення тотальної перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції на території тилу. Водночас у нормативно-правовому акті зазначалося, що повноваження органів військової цензури у роботі з друкованими виданнями на територіях, пов'язаних з театром військових дій або оголошених на воєнному стані, і на далі регламентуються нормами «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.»¹⁶.

Отже, у результаті проведеного Тимчасовим урядом реформування головним завданням військової цензури на території тилу був попередній розгляд текстів друкованих видань.

Для визначення категорій недопустимої до опублікування інформації було складено «Перелік відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури». Цей документ ішов як додаток до «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру друку» і практично повністю повторював «Переліки ...» царських часів. Різниця полягала лише у вилученні пунктів, що стосувались відвідування військ особами імператорської родини, розпоряджень імператора по військовим справам, та ст. 30, зміст якої втратив свою актуальність («ст. 30 О предполагаемых постановлениях и мероприятиях по Совету Министров, как связанных с чрезвычайными расходами на потребности военного времени, так равно вызываемых военными обстоятельствами»).

Статтями 20–21 глави IV «Про військову цензуру друкованих творів» визначалися категорії видань, котрі мали подаватися на попередній військово-цензурний розгляд, і які від нього звільнялися. Так, військово-цензурному розгляду не підлягали видання органів законодавчої і виконавчої влади; вже дозволені військовою цензурою статті та повідомлення запозичені з інших видань.

Решта ж друкованої продукції та фотографічних знімків, які містили інформацію військового характеру, для поширення обов'язково мали отримати дозвіл відповідних органів.

Відповідно нового нормативно-правового документу без змін залишилася структура військово-цензурних органів: 1) Головна Військово-цензурна комісія при Головному управлінні Генерального штабу; 2) Військово-цензурні комісії при штабах військових округів; 3) старші військові цензори; 4) військові цензори (ст. 7–8).

Порушення та недотримання норм «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру» каралося у судовому порядку, що визначалось статтею 1012/4 «Уложення про покарання кримінальні та виправні», до якої постановою Тимчасового уряду «Про спеціальну військову цензуру преси» від 26 червня 1917 р. було внесено зміни і доповнення. Так, за опублікування інформації військового характеру без відповідного дозволу на відповідального редактора накладався штраф від 300 до 1000 рублів¹⁷.

Розглянувши зміни військово-цензурного законодавства здійснені Тимчасовим урядом, ми можемо констатувати, що за часів царизму норми часткової військової цензури не передбачали попередній розгляд матеріалів періодичних і неперіодичних видань, а у відповідності з «Тимчасовими правилами про спеціальну військову цензуру друку» по всій території країни запроваджувалася попередня цензура публікацій, що містять інформацію військового характеру.

Зміна політичного режиму наклала свій відбиток і на принципи кадрової комплектації військово-цензурних органів. Якщо протягом липня 1914 р. — лютого 1917 р. штат формувався з військових офіцерів, представників жандармського та цензурного відомств, чиновників вищих рангів, освітян, то у лютому–жовтні 1917 р. виникли серйозні кадрові проблеми. Насамперед це пов'язано з розгортанням діяльності у діючій армії солдатських комітетів, які виникли після набуття чинності славнозвісного «Наказу № 1» Петроградської ради. Згідно останнього, військові чини повинні були підпорядковуватись радам солдатських депутатів і своїм комітетам¹⁸. 1 червня 1917 р. усім місцевим військово-цензурним органам була розіслана урядова телеграма, у якій зазначалось, що у відповідності до розпорядження військового міністра представники від солдатських комітетів відтепер мають право контролювати діяльність військових цензорів. Згідно розробленої у військовому міністерстві процедури, з місцевих військово-цензурних установ, де кількість військових цензорів більше ніж десять осіб, слід було створити цензурний комітет з одного постійного цензора і двох представників від солдатських комітетів; в установах, де працює менша кількість військових цензорів, — для контролю їхньої діяльності призначалася одна особа від солдатських комітетів. В урядовій телеграмі також наголошувалось, що особам, уведеним до складу військово-цензурних органів, слід допомагати із освоєнням ними нормативної бази. При виникненні будь-яких питань у зв'язку із запровадженням контролю за роботою військових цензорів представниками військових комітетів слід звертатись до вищих органів військової цензури¹⁹.

Окрім цього, новими нормами військової цензури, представникам солдатських комітетів дозволено було користуватися телефонним зв'язком, займатись без попереднього військово-цензурного розгляду активною видавничою діяльністю²⁰.

Про кадрові зміни, які виникли за цих обставин яскраво можуть ілюструвати спогади історика Дмитра Дорошенка, який довгий час за призначенням Тимчасового уряду працював крайовим комісаром Галичини і Буковина. Він неодноразово наголошував на свавіллі та безчинстві солдатських комітетів, на совісті яких були не тільки грабунки в армії та серед цивільного населення, а і тяжкі злочини як-то гвалтування, терор проти місцевого населення тощо²¹.

Зміна законодавчої бази та принципів кадрової комплектації здебільшого негативно вплинули на ефективність повсякденної роботи військово-цензурних органів. Протягом березня–серпня 1917 р. завданням військово-цензурних органів у прифронтовій зоні (до неї входив Обласний комісаріат Галичини та Буковини) став моніторинг настроїв солдат діючої армії²². Лейтмотивом усіх цензорських звітів по перлюстрованій приватній кореспонденції у цей період були тези: «армия желает мира», «настроение неблагонадежное», «общее падение дисциплины не подчинение начальству», серед солдат поширюються гасла «Да здравствует Ленин!», «Долой Временное правительство!»²³.

З квітня 1917 р. у цензорських звітах з'являються нові рубрики: «Отношение армии к внутренним делам», «Толки об измене», «Понятие свободы», «О переворотах» (ця рубрика стосувалась насамперед українізації армії), «Мнения о Ленине»²⁴.

З червня 1917 р. робота органів військової цензури Обласного комісаріату Галичини і Буковини ускладнювалась фінансовими проблемами: не виділялись кошти на утримання військово-цензурних пунктів, на канцелярські потреби, затримувалася виплата заробітної плати²⁵.

1 жовтня 1917 р. Головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту видав розпорядження щодо розформування окупаційних органів Обласного комісаріату Галичини і Буковини²⁶. Після відступу російської армії під контролем комісарів відомства Д. Дорошенка залишилися тільки Скалатський, Збаразький і Бродський повіти, які, згідно з рішенням Тимчасового уряду, були приєднані до Волинського губернського комісаріату²⁷.

Упроваджені Тимчасовим урядом реформи військово-цензурного законодавства вплинули на механізми функціонування вищих та місцевих органів військової цензури як на фронті, так і тулі фронту. Так протягом березня–квітня 1917 р. робота військово-цензурних органів Одеського військового округу (ОдВО) була майже повністю дезорганізована. Скасування Тимчасовим урядом заборони на листування єврейською мовою, впроваджені ще за царського режиму на початку 1916 р., перетворилося для військово-цензурних органів ОдВО на серйозну проблему. Для військово-цензурної перевірки кореспонденції написаної єврейською мовою необхідно було терміново розширювати штат військових цензорів і перекладачів з єврейської²⁸.

Розбалансованою також стала взаємодія між поштово-телеграфними конторами та військово-цензурними пунктами. Про таку ситуацію свідчить рапорт військового цензора-координатора по Одеській губернії Поповського до начальника Одеського поштово-телеграфного округу (квітень 1917 р.) у якому зазначалося: «Цензурный просмотр внутренних частных писем и писем из армии в армию ныне отменен. Между тем, таких писем оказывается очень много в числе корреспонденции передаваемой из почтовой конторы во вверенный мне военно-цензурный пункт. Означенные письма возвращаются на почту, но бывают случаи, что таковыя опять и даже по несколько раз присылаются в военно-цензурный пункт²⁹».

Як свідчать архівні матеріали, взагалі протягом березня–квітня 1917 р. до Військово-цензурної комісії ОдВО було дуже багато звернень від місцевих військово-цензурних органів з проханнями роз'яснити нові норми військово-цензурного законодавства та механізми їх практичного впровадження. Лише наприкінці травня 1917 р. військово-цензурні органи налагодили більш-менш стабільну діяльність, яка згідно оновленого військово-цензурного законодавства зосереджувалася на недопущенні передачі приватною кореспонденцією таємної інформації військового характеру, сприянні органам контррозвідки у виявленні та спостереженні за ворожими агентами, складанні на основі перлюстрованих листів меморандумів про настрої солдат діючої армії та мирних жителів³⁰.

За нових політичних умов та відміни Тимчасовим урядом загальної цензури, попередня військова стала неефективною. Вона не могла зупинити могутній потік антиурядової і революційної інформації, що обрушився на армію.

Остаточо хрест на роботі військово-цензурних інституцій було поставлено після Жовтневого перевороту. Вже через пару днів більшовики оголосили про скасування будь-яких обмежень у листуванні, пресі та книговиданні. Однак доки інформація про ці події дійшла на фронт, млява робота по перлюстрації приватної кореспонденції проходила до початку листопада 1917 р.³¹ Невдовзі більшовики запровадять свою військову цензуру, принципи організації і діяльності якої були запозичені із царських часів, але того вже були зовсім інші історичні обставини й нова епоха.

Таким чином, у добу Тимчасового уряду військова цензура здійснювалась на театрі військових дій на основі зміненої редакції «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», а на решті території Росії — на основі «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру». Додатком для обох нормативно-правових актів у цей період слугував «Перелік відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури». Згідно норм законодавства військова цензура щодо преси ставала більш жорстокою, але механізми її реалізації ставали недосконалими. Введення контролю за діяльністю військових цензорів представниками солдатських комітетів, які мало розумілися на такій професійній справі, та делегування їм керуючих повноважень, призвело до розладу та анархії. Протягом червня–листопада 1917 р. військово-цензурна діяльність взагалі була дезорганізована і малоефективна. Єдиним більш менш дієздатним напрямком її роботи залишився моніторинг настроїв солдат діючої

армії, але по великому рахунку у політичному і соціальному хаосі літа–осені 1917 р. це вже не мало жодного значення.

¹ *Бережной А.Ф.* Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). — Ленинград, 1967. — 288 с.; <http://www.opentextmn.ru>.

² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. — Москва, 2001. — 368 с.; История советской политической цензуры: Документы и материалы / Т.М. Горяева (сост.). — Москва, 1997. — 672 с.; *Бабюх В.А.* Еволюція поглядів В. Леніна та А. Луначарського щодо функціонування політичної цензури // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К., 2008. — № 35. — С. 9–22.

³ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 864. — Спр. 296. — Арк. 166–174.

⁴ Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 486. — 18 арк.

⁵ *Щербак Н.М.* Цензурні установи в Україні на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса, 2007. — Вип. 30. — С. 555–560.

⁶ ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 140.

⁷ Там само. — Арк. 169.

⁸ Сборник указов и постановлений Временного правительства. — Петроград, 1917. — Вып. 1, № 93. — 128 с.

⁹ Там же. — № 94. — 153 с.

¹⁰ Там же. — № 95. — 132 с.

¹¹ *Жирков Г.В.* Указ. соч. — С. 223.

¹² ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 864. — Спр. 296. — Арк. 167.

¹³ Там само. — Арк. 167–168 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 170–170 зв.

¹⁵ Сборник указов и постановлений Временного правительства. — № 95.

¹⁶ Там же. — С. 87–88.

¹⁷ <http://www.flip.ru>.

¹⁸ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). — К., 2003. — С. 156.

¹⁹ ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 192. — Арк. 154.

²⁰ Там само. — Спр. 209. — Арк. 21.

²¹ *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання [ред. Артем Троскот]. — К., 2007. — С. 116–117.

²² ЦДІАК. — Ф. 363. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 26, 29, 65.

²³ Там само. — Арк. 26, 29, 65.

²⁴ Там само. — Арк. 78–90.

²⁵ Там само. — Спр. 209. — Арк. 7.

²⁶ Там само. — Спр. 191. — Арк. 58.

²⁷ Там само. — Арк. 60, 69.

²⁸ Там само. — Ф. 332. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 18.

²⁹ Там само. — Арк. 87.

³⁰ Державний архів Одеської області. — Ф. 308. — Оп. 6. — Спр. 77.

³¹ Там само. — Спр. 62. — Арк. 2154.

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ І–ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1906–1907 рр.)**

Досліджено особливості парламентської діяльності депутатів від українських губерній та міст І–ІІ Державних дум Російської імперії (1906–1907) щодо вирішення земельного питання. Проаналізовано їх участь в обговоренні аграрних законопроектів та особисте бачення шляхів вирішення проблеми.

Исследованы особенности парламентской деятельности депутатов от украинских губерний и городов І–ІІ Государственных дум Российской империи (1906–1907) по решению земельного вопроса. Проанализировано их участие в обсуждении аграрных законопроектов и личное видение путей решения проблемы.

The features of the parliamentary deputies of the Ukrainian provinces and cities in the І–ІІ of the State Dumas of the Russian Empire (1906–1907) to address the land question. Analyzed their part in the discussion of agricultural bills and personal vision of how to solve the problem.

Сучасний етап державотворення в Україні вимагає планування чіткої та виваженої стратегії не лише внутрішньополітичного чи зовнішнього розвитку, а й економічної та соціальної складових реформаційного курсу. Базисом для цього має стати як позитивний досвід передових країн і власні здобутки/прорахунки, так й врахування попередніх традицій соціально-економічного реформування українських земель в різні історичні етапи, зокрема періоду діяльності І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.). Зважаючи на це, важливим та актуальним, з точки зору сучасного декларування владою необхідності проведення земельної реформи, є аналіз участі депутатів від українських губерній та міст в обговоренні, підтримці або відхиленні важливих аграрних законопроектів; їхніх поглядів на відповідні проблеми, висловлених в думських виступах, заявах, тощо.

Виконання поставленого завдання здійснювалося нами з урахуванням існуючих історіографічних напрацювань¹ та на основі наявних джерельних матеріалів² (перш за все стенографічних звітів³ та мемуаристики⁴).

Безумовно, найважливішою соціально-економічною проблемою І–ІІІ Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.), необхідність негайного вирішення якої не викликала сумніву в жодній політичній фракції або групі (принаймні аж до видання закону «Про землеустрій» 29 травня 1911 р.⁵), була

аграрна реформа. Саме від бачення основних принципів її проведення залежав і рівень впливу певної політичної сили серед населення та соціальний склад електоральної бази, що на прикладі I Думи засвідчують досліджені В. Михайловою, 240 наказів та рішень зборів сільських громад українських губерній в яких йшлося про необхідність вирішення земельного питання⁶. Подібна тенденція стосувалася загалом Російської імперії, що підтверджується чисельними відповідними документами періоду 1905–1907 рр.⁷

Поряд з цим, періодична преса пов'язувала вирішення аграрної проблеми з необхідністю розширення виборчих прав населення — запровадженням всенародного, рівного, прямого та таємного голосування. У № 9 україномовного часопису «Рідний край» від 4 березня 1906 р. наголошувалося, що це автоматично дозволить «вдовольнити потреби селян, видати справедливі закони про викуп землі для наділення хліборобам, щоб хлібороб мав на чому працювати»⁸.

Наростання революційної ситуації в імперії наприкінці 1905 — на початку 1906 рр., зокрема, зростання масштабів підпалів поміщицьких маєтків («кілюмінацій»), надавало аграрному питанню особливого статусу, її вирішення стало першочерговим завданням не лише для уряду, а й для депутатів (перш за все, селянського походження) Державної думи. Більше того, за словами сучасного російського історика Д. Аронова саме земельна проблема «багато в чому визначила долю не лише російського парламенту перших двох скликань, а й в цілому російського дореволюційного парламентаризму»⁹.

Про особливе значення аграрного питання у діяльності I Думи (27.04–08.07.1906 р.) свідчать також наступні статистичні дані, подані дослідницею М. Киян: обговоренню земельної реформи було присвячено 16 із 38 засідань парламенту, у ході яких зафіксовано 32 виступи депутатів від українських губерній та міст. Особливою активністю при цьому вирізнялися парламентарі від Київської та Полтавської губерній (7 та 5 виступів відповідно), персонально: Щ. Понятовський (Волинська губ.), А. Грабовецький (Київська губ.), І. Шраг (Чернігівська губ.), П. Чижевський та В. Шемет (Полтавська губ.)¹⁰.

Земельне питання було порушене вже на перших засіданнях I Державної думи, зокрема, у ході обговорення тексту відповіді («адреси») на тронну промову імператора Миколи II. У відповідному проекті фракції Конституційно-демократичної партії наголошувалося на необхідності розв'язання аграрної проблеми шляхом ліквідації казенних (державних), удільних, монастирських, кабінетських (володіння царської родини) земель, а також примусового відчуження приватновласницьких¹¹. Проти такого формулювання відкрито виступили польські депутати-землевласники, що були обрані від Волинської губернії. Так, граф Й. Потоцький, назвавши себе прихильником розширення селянського землеволодіння, висловив думку про необхідність розв'язання земельного питання відповідно до суспільних та культурних умов розвитку різних регіонів Російської імперії. На його думку, ліквідація приватного землеволодіння у регіоні, який він представляв у парламенті (Ізяславський повіт, та в цілому Волинська губернія), призведе до зменшення на 50% річного прибутку селянських господарств, оскільки сільськогосподарська культура місцевих земле-

власників знаходиться на значно вищому рівні, ніж селянського господарства¹². Інший поміщик Луцького повіту Щ. Понятовський зазначив, що більшість сільського населення розцінить кадетську постановку розв'язання аграрного питання, як заклик до суцільної націоналізації землі, тому це питання варто окремого розгляду, вказавши в обговорюваному законопроекті лише загальні напрями його вирішення¹³.

Особистісна мотивація вищезгаданих депутатів від Волинської губернії цілком очевидно пов'язана з їх соціально-майновим статусом правобережних великих землевласників, дворян польського походження (Й. Потоцький володів понад 44 тис. десятин, Щ. Понятовський мав більше 1000 дес.). Для Правобережжя такий стан речей, не був поодиноким явищем, оскільки ілюстрував реальну тогочасну картину: поширення польських латифундій поряд з крайнім малоземеллям українського селянства¹⁴.

Підсумком тривалого обговорення змісту адреси-відповіді імператору Миколі II щодо постановки земельного питання стало прийняття запропонованого кадетами варіанту тексту та відхилення більш радикального, підготовленого депутатами Трудової групи. Варто зазначити, що не зважаючи на те, що цей акт мав декларативний характер, постановка у ньому питання про аграрну реформу була необхідною зважаючи на особливе загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та сподівань населення на Державну думу.

Особливо важливим земельне питання було для селянських парламентарів. Так, князь В. Оболенський (представляв Таврійську губернію) в своїх спогадах зазначав, що відвідуючи засідання кадетської фракції, депутати-селяни незатишно себе почували не розуміючи «мудрих промов ораторів», що стосувалися думської тактики, бюджетного питання чи ряду законопроектів, однак їх особливо цікавила аграрна проблема¹⁵. З огляду на невисокий рівень освіти, у своїх виступах вони не вдавалися до детального розкриття особливостей земельної реформи відстоюючи, головним чином, вимогу збільшення площі селянських землеволодінь за рахунок поміщицьких угідь.

Дебати щодо конкретних шляхів вирішення аграрного питання розгорнулися у I Державній думі навколо декількох законопроектів, поданих на розгляд різними фракціями та групами парламенту.

Першість у цьому плані належала фракції кадетів, яка вже на дев'ятому засіданні (8 травня 1906 р.) представила так званий «проект 42-х» («Основні засади передбачуваних змін законів щодо землеволодіння»), оформлений як «заява» за підписами 42 парламентарів¹⁶. Враховуючи те, що під цим документом, який увійшов в історію саме як законопроект (хоч і не був ним з погляду форми та змісту), підписалося дев'ять депутатів від українських губерній та міст (М. Міклашевський, А. Вязлов, Я. Імшенецький, Є. Щепкін, І. Присецький, П. Куриленко, Ф. Штейнгель, О. Свечин, Г. Юлос) вважаємо за необхідне дати йому загальну характеристику, що дозволить також краще зрозуміти бачення вказаної групи у сфері реформування земельних відносин. Крім того, вже у ході обговорення «проект 42-х» отримав значно ширшу підтримку серед

українських парламентарів, зокрема, представників власне фракції кадетів. Варто зазначити, що всі із названих депутатів мали університетську освіту або досвід практичної роботи в земствах.

Основою аграрного «законопроекту 42-х» було положення про необхідність проведення примусового відчуження державних, надільних, монастирських, кабінетських та приватновласницьких земель (за які власники мали отримати винагороду «за справедливою оцінкою»). За рахунок цього пропонувалося створити земельний резерв та збільшити селянське землеволодіння. У документі також було визначено важливість встановлення мінімальної «трудової норми» (розмір наділу, який власник міг обробити власними силами) та максимальної площі наділу залежно від конкретного регіону Російської імперії (губернії, району, повіту та ін.), а також перелік земель, які мали бути відчужені: землі, які до 1 січня 1906 р. здавалися в оренду або оброблялися переважно селянським інвентарем, пустирі; наділи, площа яких не перевищує максимально дозволена, однак де все селянство не змогло отримати трудову норму¹⁷.

Заборонялося відчужувати такі категорії земель: а) ті, що не перевищують трудову норму; б) міські та ті, що належать земствам, благодійним та науковим товариствам; в) присадибні ділянки, виноградники, лісові насадження; г) на яких розташовані фабрично-заводські та сільськогосподарські установи. Серед інших важливих положень «проекту 42-х» варто назвати встановлення оплати за довгострокову оренду земель із державного запасу, розмір якої мав бути визначений відповідно до рівня їх прибутковості та загального плану оподаткування¹⁸.

Подібним за засадочними положеннями був проект групи прогресистів, яка наприкінці роботи I Державної думи склала основу праволіберальної «Групи мирного оновлення». Головною відмінністю проекту «прогресистів» від «проекту 42-х» було положення про відчуження приватновласницьких земель у необхідній кількості, а не відповідно до встановленої трудової норми. Крім того, підкреслювалася важливість тимчасової недоторканості високорентабельних поміщицьких господарств з метою збереження об'ємів експорту сільськогосподарської продукції¹⁹.

Вагому конкуренцію кадетському «проекту 42-х» склав аграрний законопроект Трудової групи, що формувала більшість лівого крила I Державної думи та мала найбільшу підтримку серед селянських парламентарів.

23 травня 1906 р. трудовики подали власний аграрний «проект 104-х» (підписали 104 чол.) під назвою «Проект основних положень земельного закону»²⁰. Не вдаючись до детальної характеристики цього документу варто виділити його основні положення та відмінності порівняно з кадетським: 1) за рахунок приватновласницьких земель, розмір яких перевищував трудову норму, мало бути створено загальнонародний земельний фонд, з якого наділи надавалися селянству у довгострокову оренду (користування); 2) матеріальне відшкодування повинно здійснюватися за рахунок державних коштів; встановлення його розміру, а також випадки безоплатного відчуження мали визначатися спеціально створеними місцевими комітетами, які повинні були також регулювати відносини між землевласниками та трудящими до проведення реформи; 3) наділення

землею мало здійснюватися в межах трудової, а там де це неможливо — в межах «споживчої норми» (наділ, що давав прибуток необхідний для сплати податків та задоволення мінімальних потреб в житлі, їжі та одязі); 4) надавалася перевага місцевому населенню над переселенцями, землеробного над неземлеробним та ін.²¹

Як бачимо, проект трудовиків був більш радикальним порівняно з кадетським, зокрема, у частині встановлення компенсації за відчужені землі, яка в деяких випадках у «проекті 104-х» навіть не була передбачена (однак у яких саме — не визначено). Ця відмінність була із більш лівою ідеологією Трудової групи, що власне і приваблювало до неї селянських депутатів, у тому числі і від українських губерній та міст.

Особливою радикальністю відрізнявся поданий на розгляд I Державної думи 6 червня 1906 р «Проект основного земельного закону» соціалістів-революціонерів, відомий як «проект 33-х». Цей документ, за висловом російського дослідника історії Партії соціалістів-революціонерів М. Леонова, став «компенсацією, хоч і неповноцінною» за відмову трудовиків включити до «проекту 104-х» пропозицій есерів про повну ліквідацію приватної власності на землю та проведення її безоплатного відчуження²². Окрім цих двох основоположних вимог, «проект 33-х» проголошував необхідність націоналізації землі. Це автоматично обумовлювало неможливість його прийняття, оскільки за висловом А. Авреха, він нищив головну засаду самодержавного устрою у Росії²³. Враховуючи умови роботи I Думи, подібний законопроект був більше даниною революційній фразеології, ніж основою для реального політичного вирішення проблеми²⁴. Як наслідок, проти «проекту 33-х» виступили представники правого крила I Думи, право- та лівоцентристи (головним чином, октябристи та кадети) і на засіданні 8 червня 1906 р. його передачу в аграрну комісію було забалотовано 140 голосами «проти»²⁵.

Аналіз участі депутатів від українських губерній та міст в обговоренні аграрного питання у ході роботи I Державної думи потребує, на наш погляд, виокремлення, у першу чергу, тих парламентарів, чие бачення відрізнялося від представлених законопроектів. Окрему увагу варто звернути на їх баченні особливостей проведення реформи саме в українських губерніях. Виконання цього завдання полегшується тим фактом, що депутати не завжди дотримувалися програми своєї партії/фракції у ході дебатів з аграрного питання, що відповідно засвідчують стенографічні звіти. Зважаючи на це, ми намагалися аналізувати та порівнювати особисту позицію парламентаря з позицією фракції, до якої він належав.

Виступаючи в підтримку «проекту 42-х», представник фракції кадетів та УПГ І. Присецький (Полтавська губ.) наголосив, що створення державного земельного фонду для подальшого надання селянам землі в оренду є одним із найефективніших шляхів вирішення аграрного питання не лише в регіоні, який він представляв, а й усій імперії. Депутат також виступив за чітке дотримання принципу наділення землею лише трудящого класу і відповідно проти збереження поміщицького землеволодіння у будь-якій формі. «Я сам землевласник

Полтавської губ., і для нашого повіту досить великий, — підкреслив І. Присецький, — однак разом з тим, я охоче і цілком широ, навіть із захватом, приймаю рішення з цього питання в сенсі повного відчуження землі на користь селян, але з єдиною умовою, щоб це відчуження було здійснене з дотриманням того принципу, що уся земля переходить трудящому класу, щоб не залишилось і шматка іншої землі»²⁶. Якісно новим було уточнення розуміння кадетами норми про «справедливу оцінку» земель у ході її відчуження, зокрема, вимога парламентаря запровадити прогресивне матеріальне відшкодування за принципом: «особа, що володіє сотнею десятин, повинна отримати майже повну вартість землі, тоді як власник десятків тисяч десятин — прогресивно меншу суму за кожну десятину»²⁷.

На необхідності врахування інтересів місцевого населення у ході проведення аграрної реформи, його прагнення отримати землю у приватну власність, а не оренду (користування), наголосив депутат від Волинської губернії Щ. Понятовський²⁸. Визначаючи реальну аргументацію такої, здавалося б, ліберальної позиції, варто враховувати, що парламентська група, до якої належав вказаний парламентар («Група західних окраїн»), об'єднувала великих землевласників, польських депутатів-католиків, і відповідно виступала за збереження існуючих засад землеволодіння та підтримувала відчуження лише в окремих випадках і лише за викуп²⁹. Зважаючи на це, можна констатувати консервативність поглядів деяких депутатів від українських губерній та міст, їхнє прагнення не допустити ухвалення І Державною думою аграрних законопроектів, які пропонували радикальні шляхи вирішення вказаного питання.

У відповідь на обґрунтування Щ. Понятовським природного прагнення селянина отримати землю у приватну власність, кадет Я. Імшенецький (Полтавська губ.) відстоював переваги надання землі селянам у довгострокову оренду. На його думку, в недалекому майбутньому постане проблема чергового перерозподілу земельної власності внаслідок подальшого посилення урбанізаційних процесів і відповідно наростання процесів переселення селян до міста, масової відмови від користування отриманою землею. Відтак «та земля, яка буде покинута землеробами, надійде у розпорядження держави». Крім того, на думку депутата, варто враховувати різницю між прийнятною для селянства ціною за оренду землі («справедлива») і «ринковою» за її отримання у приватну власність. Вивільнення за рахунок цього частини коштів сприятиме інтенсивному розвитку сільського господарства, а не звичайному збільшенню оброблюваної площі³⁰.

У ході роботи І Державної думи законопроект з земельного питання, запропонований кадетами, зазнав критики не лише з боку депутатів-поміщиків, а й депутатів лівого крила парламенту, зокрема Трудової групи, яка відстоювала власну програму реформування. Так, з 27 травня 1906 р. розпочалося детальне обговорення «проекту 42-х» (перше читання), у ході якого виступило і декілька депутатів від українських губерній та міст. Змістовністю та логічністю вирізнялася промова депутата-трудовика І. Заболотного, який особливу увагу акцентував на недоліках законопроекту кадетів, а саме: 1) відсутність положення про

надра землі та водні ресурси; 2) неточне формулювання «справедлива оцінка» земель при відчуженні, яке носить більш моральний, а не чітко визначений економічний характер; 3) врахування при визначенні «споживчої земельної норми» додаткових заробітків селянства; 4) обрання місцевих земельних комітетів не за принципом загального виборчого права, а за обов'язкової участі селянства, землевласників та представників державної влади; 5) не визначено джерела матеріальних коштів для проведення реформи в системі «землевласник–держава–селянин»; 6) відсутність пункту про надання наділів лише землеробам, що не забезпечує їх право на розпорядження землею, її обробіток³¹. Вказані зауваження, безумовно, впливали із особливостей позиції фракції трудовиків, до якої належав парламентар, однак при цьому вони цілком відповідали його особистому баченню.

Окрему дискусію серед думських депутатів викликало положення про «справедливу оцінку» земель у ході проведення земельного відчуження.

Необхідність запровадження саме справедливого викупу при отриманні землі обґрунтував на засіданні I Державної думи 13 травня 1906 р. депутат від Харківської губернії Максим Ковалевський, що належав до парламентської групи Партії демократичних реформ, яка ідеологічно була близькою до фракції кадетів і спільно з нею голосувала з ряду важливих питань. На його переконання, саме матеріальне відшкодування за відчужену земельну власність має зняти всі обвинувачення щодо порушення права приватної власності під час проведення аграрної реформи. Як підтвердження, М. Ковалевський пригадав досвід проведення аграрної реформи 1861 р., коли урядом в інтересах землевласників було здійснено найбільший викуп землі за всю історію Російської імперії³².

Натомість депутат від Чернігівської губ. Т. Локоть, що представляв Трудову групу, виступив за збереження викупної ціни за земельний наділ такою, якою вона була до створення Селянського та Дворянського земельних банків (поч. 1880-х рр.)³³. Ця позиція була підтримана також представником Української парламентської громади, парламентарем селянського походження А. Грабовецьким (Київська губ.)³⁴.

У цілому виступи депутатів-селян, що представляли українські губернії, мали емоційне забарвлення та характеризувалися особливим невдоволенням соціальною нерівністю³⁵. Цілком очевидне пояснення цього О. Лотоцький обґрунтував наступним чином: «думські селяни були перейняті якимсь святим почуттям щодо виконання свого відповідального обов'язку»³⁶. Так, трудовик Л. Стефанюк (Подільська губ.) у виступі 4 травня 1906 р. наголосив, що основою людських (військовозобов'язані) та фінансових ресурсів армії є саме безземельне та малоземельне селянство³⁷. Особливо інтереси цієї соціальної категорії селянства захищав парламентар від Подільської губернії, трудовик І. Заболотний, який на засіданні I Думи 13 травня 1906 р. визначив першочерговість аграрного питання для депутатів, обраних селянством³⁸.

Характерним прикладом позиції селянських депутатів від українських губерній та міст є виступ кадета та члена УПГ А. Грабовецького (Київська губ.).

Не вдаючись до детального розгляду особливостей аграрної реформи депутат відмітив, що необхідно «дати землю тим, хто її не має за рахунок тих, хто має її в надлишку». З цією метою, він пропонував, провести відчуження, в першу чергу, надільних, казенних та монастирських земель, а потім і поміщицьких³⁹. Критично щодо земельної власності поміщиків-латифундистів висловлювалися на засіданні 30 травня 1906 р. й депутати-трудовики, селяни О. Бабич (Чернігівська губ.) та А. Тесля (Полтавська губ.)⁴⁰.

Особливої уваги заслуговує позиція Української парламентської громади (далі — УПГ) щодо земельної реформи, яку оприлюднили з думської трибуни депутати від українських губерній та міст П. Чижевський (Полтавська губ.) та І. Шраг (Чернігівська губ.). Так, П. Чижевський у ході свого виступу на засіданні 24 травня 1906 р. обґрунтував право кожної нації, в тому числі і української, на самостійне вирішення аграрного питання. Незважаючи на свою приналежність до фракції кадетів, її законопроект він оцінив лише як робочий варіант, що потребує ретельного доопрацювання⁴¹. Зокрема, на його думку, визначення вартості землі відповідно до рівня її прибутковості є несправедливим, оскільки прибутки в значній мірі залежать від дешевої робочої сили селянства (як приклад, парламентар навів Полтавську губернію). Зважаючи на це, П. Чижевський запропонував керуватися «або ціною до створення Селянського банку, або ж ціною прибутковості землі, однак селянського, а не поміщицького господарства»⁴². Крім того, зважаючи на складність врегулювання поземельних відносин в усій Російській імперії єдиною універсальною законодавчою нормою депутат вважав необхідним надання місцевим земським або органам самоврядування права розпоряджатися державним земельним фондом. Так, найбільш прийнятним для Катеринославської губернії з її системою земельної власності сільських громад, була б передача наділів у довгострокову оренду, тоді як для сусідньої Полтавської губернії — у приватну власність. Досить нечітким, на думку П. Чижевського, є також узагальнене формулювання «трудова норма», розмір якої суттєво відрізняється навіть по відношенню до українських губерній: для Чернігівської — це від 7–8 десятин до 25, для Катеринославської — від 24 до 120 десятин⁴³.

Основи аграрної програми Української парламентської громади було охарактеризовано також її головою, депутатом від Чернігівської губернії І. Шрагом на засіданні I Державної думи 1 червня 1906 р. На початку свого виступу парламентар (подібно до П. Чижевського) відмітив, що наявність різних форм земельної власності у Російській імперії, а також соціальна неоднорідність населення, обумовлюють необхідність розробки різних шляхів вирішення аграрного питання. Саме ігнорування такого стану речей, на думку І. Шрага, є основним недоліком кадетського «проекту 42-х». Зважаючи на це, при створенні державного земельного фонду необхідно передавати права на його розпорядження місцевим органам самоврядування. Крім того, депутат погодився із необхідністю проведення примусового відчуження поміщицьких земель та їх подальшої передачі в користування або, навіть, у приватну власність тим, хто на ній працює⁴⁴. Варто додати, що голова Української парламентської громади

І. Шраг, на відміну від свого колеги по фракції П. Чижевського, вважав вирішення аграрного питання першочерговим порівняно з розглядом питання про «національно-культурну автономію», оскільки процес законодавчого регулювання останнього є досить складним та тривалим процесом⁴⁵. Подібне спрямування мала також промова ще одного активного члена УПГ — В. Шемета (Полтавська губ.)⁴⁶.

Як бачимо, позиція депутатів — представників УПГ характеризувалась обґрунтуванням необхідності надання органам місцевого самоврядування права вирішувати аграрне питання у відповідності до інтересів місцевого населення, т. б. українського селянства. Іншою особливістю було визначення зв'язку між земельним питанням та необхідністю реформування державного управління в Російській імперії, надання її окремим регіонам національно-культурної автономії, що забезпечить також розширення демократичних прав і свобод та сприятиме вирішенню назрілих проблем у соціально-економічній сфері⁴⁷.

Альтернативним баченням вирішення аграрного питання вирізнялися парламентарі правого крила та праволіберальних груп І Думи, аналіз позиції яких також є важливим при об'єктивному аналізі проблеми нашого дослідження. Так, виступаючи під час обговорення кадетського «проекту 42-х» депутат-октябрист від Катеринослава І. Спосібний наголосив, що селяни Півдня Росії (по суті південних українських губерній) не сприймуть ідею передачі відчужених земель у довгострокове користування (це твердження, між іншим, було піддано критиці депутатом українського походження О. Хартахаєм від м. Ростов-на-Дону на засіданні 30 травня 1906 р.⁴⁸). Крім того, за його словами, так звана «справедлива оцінка» досить рідна у явленні нинішніх землевласників та тих, хто буде платити за користування землею, що обумовлює додаткові суспільні суперечності. Підсумовуючи, І. Спосібний засудив компромісність позиції кадетів, яка, на його думку, простежується у кожному пункті «проекту 42-х» і закликав їх дотримуватися у власній політичній програмі чіткості та послідовності: «якщо ви визнаєте, що право приватної власності шкідливе для держави, знищте його без сентиментів, але і поставте його у вашій програмі»⁴⁹.

Представник праволіберальної Групи мирного оновлення, депутат С. Варун-Секрет (Херсонська губ.) взагалі охарактеризував «проект 42-х» як хибно-філантропічний та виступив проти ідеї експропріації приватних земель, особливо тих, які були отримані у спадок. Однак при цьому парламентар висловився на користь передачі малоземельному (а потім і безземельному) селянству у приватну власність вільних земель, причому організаційна діяльність має бути покладена на земства, а можливі збитки — на державу⁵⁰.

Така позиція парламентарів правого політичного спектру співпадала з позицією і самого уряду. Так, голова Ради міністрів І. Горемікін ще на засіданні 13 травня 1906 р. у ході презентації «урядової декларації» категорично висловився проти проведення примусового відчуження: «державна влада не може визнавати права власності на землю за одними і в той же час відбирати це право у інших. Не може державна влада і загалом заперечувати право приватної власності на землю, не заперечуючи одночасно з цим право власності на будь-

яке інше майно...»⁵¹. Подібна точка зору відстоювалася й іншими вищими державними чиновниками, напр. начальником Головного управління землевлаштування та землеробства О. Стишинським, а також товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ В. Гурко на засіданні І Думи 19 травня 1906 р.⁵²

Аналізуючи місце аграрного питання в діяльності І Державної думи, роль депутатів від українських губерній та міст у його обговоренні, цілком слушним вважаємо погляд А. Авреха, який наголосив на існуванні двох суттєвих перешкод законодавчого вирішення земельної проблеми, які проявилися вже на початку роботи першого парламенту. Це, по-перше, законопроект фракції Конституційно-демократичної партії, який передбачав проведення примусового відчуження і відповідно не міг бути підтриманий імператором Миколою II та Державною радою; і по-друге, розробка трудовиками власного, ще більш радикального законопроекту⁵³. Додамо, що це, з одного боку, не сприяло консолідації опозиційних сил (кадети та трудовики) у парламенті, які разом склали парламентську більшість, а з іншого, остаточно засвідчило намір І Думи законодавчо закріпити проведення примусового відчуження. Така позиція власне і визначила долю не лише реформи, а й самого парламенту. Так, 20 червня 1906 р. уряд заявив про неприпустимість такого кроку, у відповідь 6 липня 1906 р. депутати виступили зі своєю заявою («контрповідомленням»), а вже 8 липня 1906 р. імператорський указом І Державну думу було розпущено⁵⁴.

Важливість вирішення земельного питання обумовлювало особливу активність депутатів від українських губерній та міст І Державної думи у його обговоренні. Практично кожна політична група та фракція вважала за необхідне представити, якщо не повноцінний законопроект на розгляд парламенту, то хоча б заявити про бачення основних засад при його розв'язанні. Більшість депутатів також прагнули висловити власний погляд. Така активність при обговоренні земельного питання, на думку князя В. Оболенського, не завжди була корисною для самої справи. Тривалі, нескінченні дебати тільки затягували законодавчий процес, фактично перетворюючись на ненавмисну обструкцію⁵⁵. Тільки на засіданні І Думи 27 травня 1906 р., на початку обговорення кадетського «проекту 42-х», виступити з трибуни записалося 129 депутатів, в інших випадках їх кількість сягала 190 чол.⁵⁶ За висловом В. Маклакова, при цьому «кожен говорив все, що хотів... і ці дебати стали виразкою думської роботи»⁵⁷. Як наслідок, останній місяць роботи І Думи, головним чином, був присвячений саме безрезультатному обговоренню поданих земельних законопроектів.

Аналіз змісту подібних документів засвідчує очевидний взаємозв'язок не лише між політичними поглядами депутата та соціальною ідентифікацією, а й в деяких випадках з електоральними уподобаннями його виборчого округу. Так, відстоюючи у своїх виступах інтереси власної групи/фракції, депутати від українських губерній та міст часто аргументували свої погляди прикладами, що стосувалися загалом українських земель і конкретних їх регіон.

На наш погляд, в умовах наростання революційних подій, земельне питання могло стати головним об'єднавчим чинником на шляху до вироблення єдиної

політичної платформи для національно свідомих депутатів від українських губерній та міст, рівноцінними складовими якої б були не лише соціальні реформи, а й національно-культурні перетворення. В умовах легальної законодавчої роботи цей процес мав реальні шанси на завершення та подальше практичне втілення. Однак нетривалий період роботи I Державної думи перешкодив реалізації цих прагнень та сподівань; наступна ж II Дума, незважаючи на напрацювання попередників, фактично розпочала цей процес спочатку.

Обговорення аграрного питання та шляхів його розв'язання тривало також у II Державній думі, що розпочала роботу 20 лютого 1907 р. Враховуючи досвід парламенту першого скликання, депутатський корпус якого був рішуче налаштований на проведення примусового відчуження приватновласницьких земель, а також складну внутрішньополітичну ситуацію, період міждум'я був використаний урядом не лише для наступу на революційні сили (головний прояв — запровадження військово-польових судів), а й для початку реалізації власної програми аграрних перетворень.

Саме на характеристиці головних державних заходів у цій сфері зосередився голова Ради міністрів П. Столипін, доповідаючи на п'ятому засіданні парламенту другого скликання, що відбулося 6 березня 1907 р.⁵⁸ Зокрема, він підкреслив важливість та позитивні наслідки імператорських указів, якими було: дозволено продаж через Селянський банк надільних (12 серпня) та придатних для сільськогосподарського використання державних земель (17 серпня); зрівняно процентні ставки по земельних кредитах Дворянського та Селянського банків (14 жовтня); визначено право селян на вихід з селянської общини та закріплення надільної землі у приватну власність (9 листопада)⁵⁹. Відповідно до імперського законодавства, ці нормативно-правові акти (прийняті у міждумський період) повинні були розглянуті і затверджені парламентом не пізніше двохмісячного терміну від початку його роботи.

Зважаючи на більш опозиційний склад депутатського корпусу та характер роботи II Державної думи порівняно з парламентом першого скликання, окреслена у виступі П. Столипіна програма реформ («урядова декларація»), була негативно сприйнята більшістю депутатів. Так, Трудова група та Селянський союз (далі — фракція трудовиків), за висловом О. Караваєва (Катеринославська губ.) вважали «зайвим обговорення задекларованої загальної політики уряду, що виражена у декларації» і «висловлять свою думку у ході обговорення окремих законопроектів, в тому числі тих, які трудова група і селянських союз внесуть негайно»⁶⁰. Закономірним винятком стала позиція промонархічних правих фракцій, які підтримали урядову програму та закликали депутатів співпрацювати з Радою міністрів (серед них наступні депутати від українських губерній та міст: єпископ Платон (Рождественський П.Ф.), Л. Лютц, С. Варун-Секрет)⁶¹. Однак незважаючи на це, II Державна дума зосередилась на розробці та обговоренні власних законодавчих ініціатив, а не запропонованих урядом.

У парламенті другого скликання основні дебати велися навколо двох основних аграрних законопроектів (хоча існували й інші проекти) — кадетської

фракції та трудовиків, які пропонувались ще під час роботи I Державної думи⁶². Деякі депутати від українських губерній та міст поряд із підтримкою/критикою їх окремих положень висловлювали також власні підходи до розв'язання аграрного питання в імперії. Так, категорично підтримав проект відчуження приватних земель депутат-трудолик від Харківської губернії Ф. Васютін на засіданні 16 березня 1907 р. На його думку, пояснення голови Ради міністрів П. Столипіна про можливе розорення у такому випадку високопродуктивних та прибуткових господарств йде в розріз з історичними правами українського народу, якому уряд натомість пропонував заселяти вільні території Сибіру⁶³.

У такому ж контексті виступав 19 березня 1907 р. й інший представник фракції трудовиків — селянин С. Нечитайло (Київська губ.). Висловившись проти запровадження будь-яких викупних платежів парламентар на прикладі Канівського повіту розкрив механізм спекулювання ціною продажу землі поміщиками шляхом її скуповування в Селянського банку та подальшого перепродажу. Хрестоматійним стало наступне виловлювання депутата: «Ці землі належать народу — нам кажуть: купуйте їх. Невже ми іноземці з Англії, Франції і т. д.? Ми народ тутешній, з якого дива ми повинні купувати свої землі? Вони нами уже десять разів відпрацьовані кров'ю, потом і грішми...»⁶⁴.

Окремо варто підкреслити активність трудовогока О. Караваєва (м. Катеринослав), який вдало оперував прикладами українських губерній та конструктивно критикував урядову програму аграрного реформування. Виступаючи на засіданні 19 травня 1907 р., він пов'язав тяжке становище селянства та низький рівень продуктивності сільського господарства із відсутністю належної державної підтримки (у тому числі і за рахунок перерозподілу земель), необхідністю реформування освітньої системи та недостатньою економічною самостійністю⁶⁵. Зважаючи на це, єдиним ефективним засобом якнайшвидшого подолання усіх прорахунків пропонованої урядом аграрної реформи О. Караваєв вважав збільшення селянського землеволодіння до трудової норми. При цьому ліквідація казенних, удільних, монастирських, кабінетських та церковних володінь, на погляд парламентаря, не вирішить проблему в найбільш малоземельних губерніях (Курська, Полтавська, Подільська та Київська губернії), де необхідно ліквідувати також приватновласницькі (у першу чергу поміщицькі) землеволодіння та здійснити подальший перерозподіл за мінімальною викупною ціною⁶⁶.

26 травня 1907 р. депутат О. Караваєв у ході свого виступу опонував урядовій критиці окремих земельних проектів запропонованих на розгляд Думи, у тому числі і проекту від Трудової групи, та роз'яснив окремі аспекти останнього. Погодившись в черговий раз з тим, що, навіть, за умови ліквідації приватновласницьких земель їх не вистачить для розподілу серед селянства відповідно до трудової норми він наголосив, що цього буде достатньо для надання селянам наділів за споживчою нормою, а в деяких північних та окремих нечорноземних губерніях їх буде навіть надлишок⁶⁷. При цьому земельний дефіцит у випадку природного приросту населення можна подолати підвищенням рівня продуктивності землеробства за рахунок багатопілля, посівів трав, ліквідації міжсмузжя, вдосконалення знарядь для зерновиробництва, розсе-

лення та, де можливо, виселення сільського населення на відруби. Врахування інтересів населення та справедливий перерозподіл землі, за словами О. Караваєва, буде досягнуто в результаті створення місцевих, незалежних від влади та дворянства, самоврядних земельних комітетів⁶⁸.

Критикуючи уряд за відмову провести відчуження приватновласницьких земель, депутат як приклад навів ситуацію, що склалась у Подільській губернії, де знаходилося більше 360 тис. дворів для яких потрібно більше 700 тис. десятин, тоді як Селянський банк виставив на продаж лише 15 тис. дес. Саме за рахунок поміщицьких володінь, загальна площа яких в губернії складала 1,6 млн десятин, можна було ліквідувати цю різницю та задовольнити потреби місцевого селянства у повному об'ємі⁶⁹. В іншому випадку депутат О. Караваєв акцентував увагу на південних малородючих українських губерніях: Херсонській та Таврійській, які могли стати своєрідним аграрним резервом для густозаселених чорноземних губерній, напр. Подільської та Полтавської. На основі цього депутат також аргументовано обґрунтував неефективність і збитковість переселення селянства до Сибіру, а також недоцільність (у фінансовому плані) встановлення викупних платежів за ринковою ціною землі⁷⁰.

Українські депутати-селяни (напр. А. Семенов від Подільської губернії та І. Михайлик від Київської), які не мали досвіду громадсько-політичної діяльності та ораторського хисту, виступали за встановлення соціальної рівності шляхом зрівняння площі земельних володінь звичайних селян та дворян-землевласників не вдаючись при цьому до правового обґрунтування легітимності порушення права приватної власності⁷¹.

Виступи представників українського парламентського об'єднання — Української трудової громади (далі — УТГ), подібно до І Державної думи, вирізнялися порівняно з іншими депутатськими групами національним спрямуванням, демонструванням своєї етнічної ідентичності. Основи соціально-економічної програми Громади були окреслені у відозві про вихід її представників зі складу інших фракцій та груп. Так, на перше місце серед питань цього блоку було поставлено вимогу наділення трудового населення землею за рахунок проведення примусового відчуження у крайовий фонд державних, надільних, кабінетських, монастирських, церковних, а також приватновласницьких земель, що перевищують трудову норму⁷². До цієї категорії зараховувалися також заводські землі, у першу чергу, цукрових, винокурних, крохмальних підприємств⁷³.

Характерною у цьому відношенні є промова на засіданні 29 березня 1907 р. у II Державній думі члена УТГ (а відтак і фракції трудовиків, у складі якої працювала Громада) селянина Є. Сайко (Полтавська губ.), в якій він зазначив, що приватна власність, яка належала народу поступово стала приватною власністю лише його частини — поміщиків. У ході історичного екскурсу, парламентар на прикладі української історії подав основні етапи переходу землі у власність поміщиків та пов'язав цей процес із падінням рівня освіченості місцевого населення⁷⁴.

Виступаючи від імені «української фракції» Є. Сайко запропонував деякі поправки до проекту аграрної реформи Трудової групи та Селянського союзу.

Зокрема, він наголосив на необхідності створення не «загальнонародного» земельного фонду», а «крайового національного», який повинен, на його погляд, слугувати початком соціалістичного устрою»; при цьому питання встановлення викупу за отримані наділи має вирішуватися місцевими органами самоврядування. Враховуючи наявність великої кількості безземельного або малоземельного сільськогосподарського пролетаріату, Є. Сайко наголосив на необхідності наділення землею і цієї категорії сільського населення. Новаторською у його пропозиціях від імені УТГ стала вимога націоналізації цукрових заводів та передача їх в управління органам місцевого самоврядування. За словами парламентаря, «українська фракція буде домогатися негайного скасування аграрних законів прийнятих у міждумський період, припинення діяльності Селянського банку, негайного запровадження на місцях земельних комітетів, обраних на основі загального, прямого і таємного виборчого права; вона [фракція] буде домогатися, щоб думська комісія підготувала негайно основу проекту земельного закону, але детальну розробку його положень необхідно передати на місця...»⁷⁵.

Важливість такої постановки питання депутатом Є. Сайко полягала у публічній заяві про необхідність вирішення аграрного питання у контексті розв'язання українського питання та врахуванням в майбутньому законі місцевих умов, а також залучення до розробки аграрного закону органів самоврядування.

Аналогічне спрямування мав виступ ще одного депутата — члена УТГ, селянина-трудолика Є. Чигирика, який на прикладі сільськогосподарського розвитку Київської губернії, яку він представляв у парламенті, обґрунтував тяжкість становища місцевого населення та необхідність примусового відчуження приватновласницьких земель. «Цим ми не лише не порушимо право приватної власності, — зазначив парламентар, — а навпаки відновимо це право власності нації, народу на землю, які були неправильно захоплені у нього людьми, що мали владу, або тими, хто їм прислужував»⁷⁶.

Поряд з власне розв'язанням аграрного питання в українському контексті, з думської трибуни лунали також вимоги вирішення соціально-економічних проблем кримськотатарського народу. Так, на засіданні 9 квітня 1907 р. депутат від Таврійської губернії, член Мусульманської групи та фракції Конституційно-демократичної партії Р. Медієв навів приклади незаконної передачі на початку XIX ст. у приватну власність понад 500 тис. десятин землі Кримського пів-ову, яка належала татарським сільським общинам. Саме на цьому прикладі парламентар довів безпідставність обвинувачень у порушенні священності та недоторканності права приватної власності і визначив необхідність відновлення соціальної справедливості шляхом проведення примусового відчуження⁷⁷.

Палкими прихильниками повної націоналізації землі в ході проведення аграрної реформи були депутати соціалістичних партій II Державної думи. Так, на засіданні Думи 26 березня 1907 р. депутат від Чернігівської губернії, член Трудової народно-соціалістичної партії В. Вовк-Карачевський представив проект тимчасового земельного закону, який мав бути терміново прийнятий до остаточного вирішення проблеми. Його основними положеннями були: 1) ство-

рення місцевих органів, які мали підготувати проведення аграрної реформи; 2) відміна прийнятих законів після розпуску I Думи у 1906 р. (міждумський період), зокрема про розпродаж удільних та державних земель, про закріплення надільних земель у приватну власність та можливість їх застави; 3) припинення Селянським банком купівлі та розпродажу поміщицьких земель; 4) ліквідація землевпорядних комісій та створення для підготовки і проведення аграрної реформи місцевих земельних комітетів шляхом проведення рівних та демократичних виборів (незалежно від статі, національності та релігійної приналежності)⁷⁸. На думку, В. Вовка-Карачевського земельне питання повинно вирішуватися за умови широкого залучення селянства та обмеження втручання центральних органів влади⁷⁹.

Протилежну позицію щодо аграрної реформи займали депутати правих фракцій II Державної думи, основу якої обгрунтував дворянин В. Шульгін (Волинська губ.). Його основним аргументом неможливості проведення примусової націоналізації землі було твердження про необхідність дотримання принципу недоторканності приватної власності, що регулюється ст. 77 «Основних законів» Російської імперії. Відсутність у Думи повноваження її скасування, на думку В. Шульгіна, обумовлює необхідність доопрацювання поданих законопроектів та узгодження їх з діючими нормами законодавства. Крім того, відчуження приватновласницької землі неодмінно стане причиною безкінченних суспільних конфліктів. «У кожному селі є більш заможна частина і менш заможна, є ті, які володіють 1, 2, 5, 10, 15 десятин. Допустивши сьогодні відчуження землі у великих землевласників можна створити правовий прецедент на майбутнє, за яким стане допустимим порушення права середньої та дрібної приватної власності» — наголошував парламентар⁸⁰. Пророче значення мало його застереження не штовхати державу на авантюрний шлях здійснення соціалістичних доктрин, які пропагували побудову комуністичного суспільства шляхом ліквідації приватної власності на землю.

Поряд з цим, праві депутати від українських губерній погоджувалися з необхідністю проведення аграрної реформи та наділення селянства землею. Так, на думку парламентаря від Херсонської губернії В. Стенбок-Фермор, що виступав на загальному засіданні II Державної думи 2 квітня 1907 р., кон'юнктура земельного ринку є досить сприятливою для розширення селянського землеволодіння. Натомість примусове відчуження створить прецедент, який позбавить одні соціальні верстви впевненості у недоторканності права приватної власності та негативно вплине на їхню підприємницьку ініціативу, а інших — надасть ілюзію вседозволеності, що сприятиме росту соціального паразитизму⁸¹.

Опираючись на такі підходи, праві депутати-землевласники, що представляли українські губернії та міста (В. Шульгін, В. Стенбок-Фермор, С. Келеповський, Г. Беляєв), традиційно апелювали до необхідності діяти в межах правового поля не допускаючи «пограбування одного класу заради сумнівного добробуту іншого» (С. Варун-Секрет)⁸². Загалом, вони намагалися забезпечити проведення аграрної реформи у руслі правового конструктивізму і таким чином забезпечити законне розв'язання земельного питання в Російській імперії.

Основними аргументами такого бачення стали численні приклади здійснення злочинів у різні історичні періоди саме на ґрунті правового нігілізму та привласнення майна, як прояву первісної аморальності, а також необхідність збереження існуючої системи економічних відносин, що є найбільш прийнятною для суспільства, яке у більшості своїй являє собою маси «темного, неосвіченого селянства».

Необхідно вказати, що кількісний аналіз виступів депутатів від правих фракцій засвідчує динаміку наростання їхньої активності порівняно з роботою І Державної думи. На наш погляд, це пояснюється початком реалізації чіткої та поміркованої урядової аграрної програми («Столипінська аграрна реформа»).

Розглядаючи питання доцільності проведення примусового відчуження земель та загалом визначаючи його правові підстави варто взяти до уваги погляди деяких представників сучасної російської історіографії дослідників, які з точки зору дотримання права приватної власності обґрунтовують легітимність таких вимог. Так, історик Д. Аронов, враховуючи теоретичні погляди таких вчених-цивілістів та економістів кінця XIX — початку XX ст. як Д. Мейєр, Г. Шершеневич, С. Муромцев, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський та ін., дійшов висновку про те, що загальноросійська ліберальна теорія відображала тогочасна світові тенденції, більш того, її розробники передбачили ті підходи, які відповідали майбутнім правовим принципам цивілізованих країн. При цьому головною перевагою кадетських законопроектів над іншими, за словами вченого, стало включення до аграрного закону положення про передачу земель у довгострокову оренду (на відміну від утопічних ідей соціал-демократів про повну безоплатну націоналізацію землі) та розробка механізмів відшкодування втрат колишнім власникам⁸³.

Крім власне аграрної реформи, парламентарі ІІ Державної думи обговорювали також ряд дотичних до неї питань, які зважаючи на зв'язок із соціально-економічним розвитком українських губерній потребують окремого розгляду, зокрема, з'ясування участі в ньому депутатів від українських губерній та міст. Так, 22 травня 1907 р. було розглянуто підготовлений міністром фінансів законопроект щодо зміни запровадженого у 1884 р. розміру державного поземельного податку, який встановлювався в залежності від родючості на десятину удобрювальної землі та лісу. Чорноземні південні, південно-західні та українські губернії Російської імперії за новим проектом мали сплачувати 43,3% коштів від загального обсягу (до цього — 36,6%), 10 центральних губерній — 31% (до цього — 36,6%), 25 нечорноземних — 31% (до цього — 27,5%). Крім того, планувалося загальне збільшення розміру податків у зв'язку із підвищенням ринкових цін, що обумовило на початок XX ст. його зниження з 0,18% від вартості землі до 0,09%. За рахунок цього уряд планував частково зменшити розмір дефіциту бюджету, що зріс після відміни викупних платежів (з 1 січня 1906 р. наполовину, з 1 січня 1907 р. — на 100%)⁸⁴.

Підтримуючи рішення фінансової комісії, що розглядала вказаний міністерський законопроект, депутат-трудівик від Подільської губернії, А. Семенов

виступив проти підвищення податків для селян та запропонував запровадити прогресивне оподаткування прибутків поміщиків. Необхідність цього він обґрунтував на прикладі чорноземної Подільської губернії, де, за його словами, «селянин завжди голодує, оскільки землі у народу немає, адже нею володіють великі землевласники»⁸⁵. Підсумком обговорення цього питання стало відхилення законопроекту переважною більшістю голосів⁸⁶.

На наступному засіданні II Державної думи (24 травня 1907 р.) обговорювалися заходи Головного управління з землевлаштування та землеробства спрямовані на прискорення процесу створення сибірських пунктів для переселенців. Виступаючи з цього приводу депутат Є. Сайко проаналізувавши причини переселення українських селян та охарактеризував державну політику в цій сфері. На думку парламентаря, відповідні міграційні процеси викликані тяжкими матеріальними умовами життя та вдало вибудованою агітацією з боку місцевої імперської адміністрації та земських чиновників, що формувало в населення хибне уявлення про умови життя на Далекому Сході. «Мені здається, — наголошував Є. Сайко, — що в політику уряду безумовно входить [завдання] переселити селянство, яке не має землі, з тих місць, де воно вже заявило свої вимоги її отримати»⁸⁷. Натомість прийняття II Думою аграрного законопроекту, за яким приватновласницькі землі будуть відчужені, автоматично ліквідує необхідність переселення та автоматично усуне назрілі земельні конфлікти з етносами Сибіру, тому депутат запропонував його тимчасово призупинити⁸⁸. Ця пропозиція не отримала схвалення парламенту, але діяльність Головного управління з землеоблаштування та землеробства щодо організації пунктів для переселенців була визнана незадовільною⁸⁹.

Отже, обговорення аграрної реформи у II Державній думі стосувалося, головним чином, трьох найбільш дискусійних блоків: 1) доцільність проведення примусового відчуження поміщицьких земель; 2) визначення розміру та загалом необхідності встановлення викупу за землю; 3) передача відчуженої землі у приватну власність селянам або надання її у довгострокову оренду (користування). Вказані питання знайшли достатню кількість своїх прихильників та противників. При цьому, за свідченням В. Маклакова, незважаючи на наявність різних аграрних законопроектів (для їх подання на розгляд парламенту необхідно було зібрати лише 30 думських голосів): «...ні Дума, на самі автори не вірили що з них що-небудь вийде. Їх здавали в комісії і вони в них залишалися лежати, щоб не заважати думській роботі»⁹⁰.

Аналізуючи результати обговорення аграрного питання депутатами від українських губерній та міст необхідно констатувати, що в цілому діяльність у II Державній думі, незважаючи на її достроковий розпуск, мала особливе практичне значення. Зокрема, відсутність у переважної більшості селянських парламентарів досвіду, як громадсько-політичної, так і парламентської діяльності не стала перешкодою для формування ними української національної парламентської фракції (УТГ) та активного відстоювання у своїх виступах необхідності розв'язання земельного питання в інтересах саме українського селянства. При цьому стенографічні звіти засідань засвідчують чіткий взаємозв'язок між

політичною ідентифікацією депутатів та їхнім баченням специфіки проведення реформи у регіонах, які вони представляли. Так, праві парламентарі, не відкидаючи необхідності розширення селянського землеволодіння, рішуче виступали проти проведення запропонованого кадетами (лівоцентристи) та трудовиками (ліві) примусового відчуження. У той же час, останні фракції, формуючи більшість в парламенті обох скликань, не могли досягти згоди щодо необхідності та розміру матеріального відшкодування. Посилена увага до вказаних аспектів питання обумовила нехтування такими проблемами, як аграрне перенаселення та пошук шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що також потребували вирішення.

Не будучи винятком у цьому плані, депутати від українських губерній та міст, в більшості випадків формулювали свої вимоги виходячи саме із потреб виборців. І лише представники українських парламентських груп чітко декларували необхідність надання повноважень щодо проведення земельної реформи органам місцевого самоврядування.

Усвідомлюючи назрілу необхідність здійснення аграрного реформування, уряд Російської імперії рішуче виступив не лише проти заздальгідь утопічного проекту соціалістів, а й відносно ліберального кадетського, який в умовах революційної активності селянства, був найбільш ефективним шляхом вирішення назрілого земельного питання. Депутати від українських губерній та міст I–II Державних дум у цьому протистоянні зайняли досить активну позицію, диференціювавшись на групи не лише відповідно до політичних поглядів та соціального походження, а й національної самоідентифікації.

¹ Аграрный вопрос // Государственная Дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — С. 8–9; Глушковецкий А., Дубінський В. Депутати-подоляни про аграрне питання в Україні на початку XX ст. (на матеріалах роботи у I та II Державних Думах) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — С. 224–232; Доморослий В. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». — К, 1994. — 24 с.; Козицький М., Доморослий В. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвід. наук. збірник. — Вип. 173. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–22; Коник О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 58–67; Реснит О.П. Українці у Державній думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 318–335 та ін.

² Государственная Дума в России: Сб. документов / Сост. Ф.И. Калинычев. — М.: Госюриздат, 1957. — III, 647 с.

³ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т.1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). — Санкт-Петербург: Государст-

венная типография, 1906. — [3], XXII, 866 с.; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1906. — [3], 867–2013 с.; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Указатель к стенографическим отчетам: заседания 1–38 (27 апр. — 4 июня 1906 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — 316 с.; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 года). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — [1], VIII, 2 с., 2344 стб.; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 (с 1 мая по 2 июня 1907 года). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — 1610 стб.

⁴ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя. — Б. м.: Видання Української православної церкви в США, 1966. — 395 с.; *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. — Париж: б. и, б. г. — 260 с.; *Его же.* Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля — 8 июля 1906 г. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 335 с.; *Миллюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917) / Под редакцией М.М. Карповича и Б.И. Элькина. — Т. 1. — Нью-Йорк: Издательство им. А.П. Чехова, 1955. — 442 с. та ін.

⁵ Закон о землеустройстве, 29 мая 1911 года и изданный на основании сего закона Наказ Землеустроительным комиссиям от 19 июня 1911 года. — С.-Петербург: Типография «Сельского Вестника», 1911. — 163 с.

⁶ *Михайлова В.И.* Наказы и приговоры сельских сходо́в первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». — Днепропетровск, 1976. — С. 7.

⁷ Приговоры и наказания крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов / Под ред. В.П. Данилова и А.П. Корелина. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 416 с.

⁸ Полтава, 4 марта 1906 року // Рідний край. — 4-го марта 1906 року. — № 9. — С. 2.

⁹ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов в Государственной думе (1906–1917 гг.): научное издание, монография. — М.: Изд. группа «Юрист», 2005. — С. 380.

¹⁰ *Киян М.Ш.* Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». — Харків, 1998. — С. 113.

¹¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 75.

¹² Там же. — С. 82.

¹³ Там же. — С. 192.

¹⁴ *Резнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К.: Ін-т історії України, 2011. — С. 16.

¹⁵ «Моя жизнь и мои современники». Первая Дума: из воспоминаний князя В.А. Оболенского // Наука и жизнь. — 1900. — № 7. — С. 97.

¹⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 248–251.

¹⁷ Там же. — С. 249.

¹⁸ Там же. — С. 250.

¹⁹ Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов, 1906–1916 гг.: Документы и материалы / Ассоциация «Российской политической энциклопедии», Росархив, РГАСПИ, ГА РФ; редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 59–60.

²⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 560.

²¹ Там же. — С. 560–562.

²² *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — С. 289.

²³ *Аврех А.Я.* Столыпин и судьбы реформ и России. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — С. 19.

²⁴ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов... — С. 303.

²⁵ *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров... — С. 289–290.

²⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 464.

²⁷ Там же. — С. 465.

²⁸ Там же. — С. 501.

²⁹ Западных окраин группа // Государственная Дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия ... — С. 203.

³⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 582.

³¹ Там же. — С. 696–702.

³² Там же. — С. 343.

³³ Там же. — С. 485.

³⁴ Там же. — С. 836.

³⁵ Там же. — С. 348.

³⁶ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя ... — С. 8.

³⁷ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 209.

³⁸ Там же. — С. 348.

³⁹ Там же. — С. 836.

⁴⁰ Там же. — С. 844–845, 848–850.

⁴¹ Там же. — С. 618.

⁴² Там же. — С. 620.

- ⁴³ Там же. — С. 620, 621.
- ⁴⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 19–38 ... — С. 870–871.
- ⁴⁵ Украинские депутаты о земельной реформе / Речь И. Шрага в Государственной думе // Украинский вестник. — 2 июля 1906. — № 7. — С. 529.
- ⁴⁶ Украинские депутаты о земельной реформе / Речь В. Шемета в Государственной думе // Украинский вестник. — 11 июня 1906. — № 4. — С. 231–233.
- ⁴⁷ Детально. див.: Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной думе. Земельный вопрос // Украинский вестник. — 2 августа 1906 г. — № 11. — С. 783–795.
- ⁴⁸ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 856.
- ⁴⁹ Там же. — С. 704–706, 708.
- ⁵⁰ Там же. — С. 715.
- ⁵¹ Там же. — С. 332.
- ⁵² Там же. — С. 509–517; 517–523.
- ⁵³ *Аврех А.Я.* П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. — С. 16.
- ⁵⁴ Там же. — С. 20.
- ⁵⁵ «Моя жизнь и мои современники» ... — С. 95.
- ⁵⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 687.
- ⁵⁷ *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника... — С. 124.
- ⁵⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 108.
- ⁵⁹ *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров... — С. 353.
- ⁶⁰ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 130–131.
- ⁶¹ Там же. — Стб. 143, 159, 166.
- ⁶² Там же. — Стб. 739.
- ⁶³ Там же. — Стб. 642.
- ⁶⁴ Там же. — Стб. 780.
- ⁶⁵ Там же. — Стб. 712.
- ⁶⁶ Там же. — Стб. 721–722.
- ⁶⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 1180.
- ⁶⁸ Там же. — Стб. 1181–1184.
- ⁶⁹ Там же. — Стб. 1188.
- ⁷⁰ Там же. — Стб. 1189–1190.

- ⁷¹ Там же. — Стб. 1933–1936.
- ⁷² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя ... — С. 25.
- ⁷³ Там само. — С. 26.
- ⁷⁴ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 1313–1318.
- ⁷⁵ Там же. — Стб. 1318–1319.
- ⁷⁶ Там же. — Стб. 1336.
- ⁷⁷ Там же. — Стб. 1791.
- ⁷⁸ Там же. — Стб. 1082–1083.
- ⁷⁹ Там же. — Стб. 1084.
- ⁸⁰ Там же. — Стб. 1135.
- ⁸¹ Там же. — Стб. 1490.
- ⁸² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 665.
- ⁸³ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов... — С. 403–404.
- ⁸⁴ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 1048.
- ⁸⁵ Там же. — Стб. 1061.
- ⁸⁶ Там же. — Стб. 1070.
- ⁸⁷ Там же. — Стб. 1110.
- ⁸⁸ Там же. — Стб. 1113–1114.
- ⁸⁹ Там же. — Стб. 1138.
- ⁹⁰ *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника... — С. 110.

ФЕНОМЕН М.І. КОМБУРЛЕЯ АБО ХРОНІКА ПРАВЛІННЯ ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА

У статті аналізується діяльність М.І. Комбурля на посаді волинського губернатора. З'ясовуються впроваджені ним нововведення та охарактеризовуються його управлінські якості. На прикладі цього російського урядовця зроблено висновок про значення взаємовідносин верховної влади з місцевою елітою та вплив цього фактору на становище Правобережної України у складі Російської імперії.

В статье анализируется деятельность М.И. Комбурля на посту волинского губернатора. Характеризируются его управленческие качества, а также нововведения. На примере этого российского чиновника сделан вывод о значении взаимоотношений верховной власти с местной элитой и влияния этого фактора на положение Правобережной Украины в составе Российской империи.

This article analyzes the activities of M.I. Komburley as a governor of Volyn and describes the innovations introduced by him. The article also defines his managerial qualities. On the example of this Russian governmental official the conclusion is drawn about the significance of mutual relations between the supreme power and the local elite and the influence of this factor on the position of Right-Bank Ukraine in the Russian empire.

Наукова проблема організації влади, її ефективності потребує історичного виміру, який в імперський період історії України найдоцільніше досліджувати за діяльністю місцевих сановників — генерал-губернаторів та губернаторів. Цей напрямок неабияк стимулює те, що законодавством Російської імперії не прописувався чіткий термін перебування на цих посадах й залежав він від багатьох факторів: здібностей чиновника, його уміння виконувати поставлені верховною владою завдання та знаходити порозуміння з регіональною елітою. Невирішеним питанням залишається аналіз критерію призначення на губернаторську посаду, особливо у новоприєднані прикордонні території, якою була Волинська губернія.

Завдання цієї статті полягає в дослідженні діяльності одного з найзагадковіших волинських губернаторів М.І. Комбурля, з'ясуванні форм його взаємостосунків з представниками вищої та місцевої адміністрації, що дозволить відповісти на актуальне питання: на яких принципах відбувалося формування відносин з місцевою елітою і як це впливало на термін обіймання посади, а якщо ширше, той на становище краю у складі Російської імперії.

В історичній літературі можна знайти різноманітні трактування діяльності М.І. Комбурлея як начальника Волинської губернії. Дореволюційні автори вважали його одним із здібних представників російського монарха, котрий зумів підняти авторитет нової влади у цьому нестабільному регіоні імперії. Його звільнення з посади після Листопадового повстання 1830 р., вважалось запланованою інтригою польської знаті. Леонід Рафальський вважав, що цей багатий вельможа-губернатор завжди відрізнявся щедрістю, великодушністю, цілковитою безкорисливістю. Своєю службою стверджував відданість Російській державі, ревно відстоював її інтереси, а втратив цю посаду унаслідок обмовлення, наклепу, інтриг місцевої шляхти і ситуативною поведінкою євреїв¹. Даніель Бовуа описував ставлення російських дворян до звільнення волинського губернатора. Дослідник наводив уривок з листа одного мандрівника — сучасника М.І. Комбурлея, в оцінці якого, Волинь поставала, як край зрадників. Особливо обурювали автора події 1812 р., коли шляхта відправляла дітей до Варшавського князівства, аби ті «підняли зброю проти росіян» та додає, що не було жодної родини, де б не оплакували чи не носили жалібного одягу за дітьми, братами чи родичами, які загинули в боях поляків проти Росії². Сучасні автори уникають подібних гострих оцінок, головним чином, зосереджуються на діяльності цього посадовця, аналізуючи, зокрема, його численні ініціативи³.

Джерелом цієї розвідки слугували законодавчі акти, вміщені в «*Полном собрании законов Российской империи*». Більшість із них, що стосувалися вдосконалення управлінських механізмів Волинською губернією, були схвалені за поданням цього губернатора. Фонди губернського правління, Житомирського і Новоград-Волинського повітових судів та Олицької ратуші, Державних архівів Житомирської та Волинської областей дають змогу детально виявити конкретні факти його діяльності. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігаються колекції мікрофільмів справ з Російського державного історичного архіву, в яких містяться звіти М.І. Комбурлея за 1806–1811 рр. Ці матеріали дозволили об'єктивніше проаналізувати діяльність волинського губернатора. Важливим джерелом стали спогади, автори яких дають оцінку губернаторові, зважають на його людські якості та стосунки з місцевою елітою⁴.

На сьогодні важко залучити всі біографічні відомості про цього чиновника. Достеменно відомо, що Михайло Іванович Комбурлей (8 листопада 1761 р. — 19 жовтня 1821 р.) — грек за походженням. Одружився на дочці магната Ганні Андріївні Кондратьєвій (1783–1864). У їхньому шлюбі народилась донька — Єлизавета Михайлівна (1805–1859), що 1824 р. шлюбом поєдналась з Дмитром Петровичем Бутурліним (1790–1849) — генерал-майором, сенатором, головою негласного комітету для нагляду за цензурою і друком. М.І. Комбурлей спільно з братом Петром володіли маєтком у селі Онуфрієвці Херсонської губернії, в якому було 1000 кріпосних. У власності дружини перебував маєток Хотин, що в Харківській губернії, де нараховувалось тисячі кріпосних та декілька десятків тисяч десятин землі. Щорічний прибуток його маєтків складав близько трьохсот тисяч рублів⁵.

Варто також скористатися спогадами М.П. Загряжського, який особисто знав Петра Комбурлея, брата майбутнього волинського губернатора, бо разом з ним служив у Харківському полку. Той згадував, що Михайло Комбурлей командував конвойним Гусарським ескадром при фельдмаршалі Г.О. Потьомкіні, а 21 липня 1791 р. пішов у відставку в чині майора⁶. До слова мовити, у той час багато грецьких емігрантів служили під російськими знаменами, особливо після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 21 липня 1774 р., й тому самого князя Таврійського називали грекофілом⁷. Стрімкій кар'єрі сприяло те, що М.І. Комбурлей був фаворитом В.С. Попова, який з 1783 р. служив чиновником з особливих доручень при Г.О. Потьомкіні. Цивільна кар'єра майора у відставці розпочалась з того, що у 1793–1796 рр. він обіймав посаду предводителя дворянства Катеринославського намісництва⁸.

У грудні 1798 р. М.І. Комбурлей став курським губернатором. Дослідник Курської губернії, краєзнавець В. Степанов зазначав, що перебування його на цій посаді було настільки коротким, що не залишило жодного яскравого сліду. Найбільш запам'ятався він вдалим одруженням з місцевою магнаткою, бо на її честь часто влаштовував розкішні обіди, забави та бали з чудовою музикою.

Влітку 1799 р., ревізуючи діяльність курських присутствених місць, губернатор узяв з собою і улюблених музикантів аби звеселити місцевих вельмож. Імператору одразу ж доповіли, що губернатор замість того, щоб суворо спитати з дворян, об'їжджаючи повіти, розважав їх, а огляд доручав проводити секретарю. Павло І, вислухавши цю звістку, підготував указ про термінове звільнення М.І. Комбурлея з посади. Лише дружні зв'язки з князем О.А. Безбородьком, який затримав вихід указу на два дні, врятували становище. Губернатор встиг наступного ж дня повінчатися з багатою нареченою, що забезпечило йому подальшу кар'єру.

Напевно, однією з причин такої поспішності були його позашлюбні відносини, бо, як зазначав В. Степанов, у нього була таємна коханка, з якою він мав двох синів. Про долю якої він подбав: видав заміж за майора Ковалинського і подарував новоствореній сім'ї 200 душ кріпаків з власного маєтку в селі Онуфрієвці Херсонської губернії.

Після відставки з посади курського губернатора М.І. Комбурлей переїхав у родовий маєток дружини — Хотин Сумського повіту Харківської губернії. Саме він ініціював побудову там розкішної садиби, яка дістала назву «другого Царського Села». Таке порівняння не випадкове, оскільки архітектором обох споруд був всесвітньовідомий італійський архітектор Джакомо Кваренгі. Професор Г.К. Лукомський залишив опис маєтку, що нині є одним з небагатьох свідчень його колишньої величі. Згідно опису Г.К. Лукомського двоповерховий палац містив 87 кімнат, кожна з яких була оформлена в іншій кольоровій гаммі. Для оздоблення використовувався мармур, художній розпис, дорогоцінне каміння. Зі сторони в'їзду виднівся герб Комбурлеїв: «У полі щита — орел з луком, внизу — зірка, а з боків — намет із знамен; все це було поміщено у вінок зі стрічками, що пишно розвивалися». Біля маєтку був закладений чудовий парк, за яким доглядав спеціально запрошений з Англії садівник. Г.К. Лукомський

вказував, що схожість палацу в Хотині з Англійським палацом у Петрограді та Олександрійським в Царському Селі очевидна⁹. На жаль, садиба майже повністю згоріла на початку XX ст.

Після узгодження всіх справ у Хотині М.І. Комбурлей вирушив до Москви, де після невдалої спроби отримати посаду губернатора другої столиці, перебрався у Петербург. Цей час він вдало використав для заведення вигідних знайомств: серед його покровителів були міністри та й Олександр I ставився до нього вельми прихильно¹⁰, що зіграло вирішальну роль під час призначення М.І. Комбурлея волинським губернатором.

Таким чином 3 липня 1806 р. у Волинську губернію вирушив чиновник, який мав у власності тисячі кріпосних, вельможних покровителів у Петербурзі та користувався підтримкою імператора. Саме з таким губернатором, на думку верховної влади, навіть найбагатші польські землевласники мали рахуватися як із рівними собі.

Тривалість служби М.І. Комбурлея у Волинській губернії становила дев'ять із половиною років, тоді як середній термін його попередників складав два роки. Секрет або феномен такого довготривалого перебування криється у його діяльності, оскільки з перших же кроків на новому місці губернатор зарекомендував себе енергійним чиновником. Одразу по прибутті в губернію він детально ознайомився з її природними ресурсами, основними заняттями місцевого населення. Й у перших звітах уже просив схвалити його рекомендації щодо покращення господарського становища краю. 1806 р. М.І. Комбурлей писав у Міністерство внутрішніх справ, що тут уже третій рік поспіль неврожайний, а постійне квартирування значних військових сил завдає великих збитків. На думку губернатора, цей тягар для населення є непосильним¹¹.

З огляду на складну ситуацію з продовольством та беручи до уваги його рекомендації, верховна влада для досконалого вивчення місцевих потреб відправила на Волинь сенатора Івана Алексеєва. Указом від 18 лютого 1807 р. М.І. Комбурлею наказувалося надавати необхідну допомогу та виконувати його розпорядження. Зауважимо, що цю сенаторську перевірку волинський губернатор витримав із честю, бо вже 1 червня того ж року був нагороджений орденом Святої Анни першого ступеня¹².

Тоді ж у волинського губернатора додалося обов'язків. За ініціативою міністра внутрішніх справ у «польських губерніях» мали відкриватися додаткові суконні фабрики для забезпечення обмундируванням військ Російської імперії, що пов'язувалося з загостренням відносин із Наполеоном. Його вибір не був випадковим, адже він зауважив, що у губернаторстві проживає значна кількість єврейського населення, а розпочата кампанія з переселення їх із сіл у міста сприятиме переходу останніх на фабрики. Таким чином верховна влада намагалася одним пострілом убити двох зайців: остаточно завершити переселення євреїв, а також забезпечити робочими руками новостворювані підприємства. У записці міністра зазначалося, що в цих губерніях уже є 26 таких фабрик, де працює 98 станків. Тим, хто добровільно виявить бажання працювати, держава обіцяла надати значні пільги. Вагомі грошові позики та інші переваги могли

отримати й ті з поміщиків, хто засновував би суконні фабрики в своїх маєтках сам чи за допомогою євреїв. Влада не приховувала, що має намір використати уміння останніх у налагодженні цієї справи. Міністр сподівався, що і чиншова шляхта відгукнеться на таку «щедру» пропозицію уряду, оскільки перебуває на межі бідності і виживає за рахунок подачок багатих поміщиків чи «жебракуючи». Ці люди, на думку міністра, «без сумніву» стануть робітниками і зможуть забезпечувати себе і свої родини. Імператор Олександр I схвалив цю пропозицію¹³.

М.І. Комбурлей із властивими йому натхненням та енергією став втілювати цей план у життя, відзначаючи у звіті, що до виходу вищезгаданого указу тут нараховувалось лише п'ять таких фабрик, на яких працювало 26 станків. За підтримки уряду — більшою мірою завдяки виділенню грошових позик — їх кількість збільшилась на десять, зі 173 станками. Найбільший завод був відкритий сенатором Генріхом Ільїнським у Новограді-Волинську — 140 станків, а Житомирський приказ громадської опіки започаткував виробництво на 4 станки. Окрилений успіхами М.І. Комбурлей звітував, що до 1810 р. мундирами з Волинської губернії можна буде забезпечити 78 тисячну армію¹⁴. Невдовзі стало зрозуміло, що заплановане у повному обсязі реалізувати не вдалося. У звіті за 1809 р. зазначалося, що незважаючи на затрачені зусилля, нові фабрики не відкривалися, а з раніше заснованих, лише сенатора Ільїнського фабрика збільшується і вдосконалюється, а решта або закриваються, або близькі до цього¹⁵.

Верховна влада уважно прислухалася до губернатора і часто підтримувала його прагматичні ініціативи. 17 листопада 1808 р. М.І. Комбурлей була відновлена посада ключ-війтів, яка існувала на цій території і була ліквідована після сенаторської ревізії 1800 р. У кожному повіті обиралися від 6 до 8 ключ-війтів із місцевої шляхти, на яких покладався обов'язок повідомляти нижньому земському суду про ціни на продовольчі товари, надзвичайні події, наглядати за тими, хто перетинав кордон. Цінним було те, що губернатор запропонував обирати ключ-війтів на місцевих дворянських виборах зі збіднілої шляхти або чиншовиків. Перед ними ставилась вимога — уміння писати і читати. Таким чином М.І. Комбурлей не тільки підсилив владу на повітовому рівні, а й залучив на державну службу збіднілих дворян, щоб останні не стали маріонетками в руках польських магнатів. Крім того, це давало можливість забезпечити присутствених місця місцевими чиновниками, яких катастрофічно не вистачало¹⁶.

Указом від 30 квітня 1808 р., за клопотанням губернатора, міністр внутрішніх справ дозволив заснувати дві додаткові поштові станції на шляху від Житомира до Брест-Литовського. До уваги бралось те, що дорогою користувалися багато кур'єрів та подорожніх, а вона у цих місцях була болотистою, тому потребувала додаткового транспорту¹⁷.

Міністерство внутрішніх справ 25 березня 1810 р. впровадило ще одну ініціативу губернатора, дозволивши призначити в губернське правління третього радника. Такий чиновник став необхідним у зв'язку з обов'язком волинського начальника займатись закупівлею хліба для військ¹⁸.

Указом від 11 жовтня 1812 р. у земські суди Волинської губернії призначались додатково по два засідателі від корони, з жалуванням — 10 тис. руб. Таким чином губернатор підсилив місцеву поліцію, а отже і свою владу в регіоні¹⁹.

М.І. Комбурлей дбав про внутрішнє сполучення між населеними пунктами в губернії. Одним із першочергових завдань стало налагодження доріг, яке хоча й розпочалося ще 1806 р., але процес затягнувся надовго. Губернське правління доручило повітовим маршалам разом із земськими справниками і землемірами розділити шляхи на дільниці та привести останні до ладу. Значних результатів було досягнуто лише в Старокостянтинівському та Новоград-Волинському повітах. Дієвий губернатор вирішив спочатку покарати недобросовісних землемірів штрафом у розмірі п'яти рублів, а якщо це не дало б позитивних зрушень, то передати їх до суду²⁰.

М.І. Комбурлей ініціював навіть перенесення губернського центру до міста Дубно. У доповідній записці волинського губернатора сенатору Алексеєву зазначалось, що Житомир стоїть на самому кордоні губернії, не має ні комерції, ні особливих вигод. Казенних споруд у ньому також не облаштовано, а тим губернським структурам, які знаходяться в колишньому єзуїтському монастирі, необхідно будувати нові приміщення. Натомість містечко Дубно вже досить добре розбудоване кам'яними спорудами, які належать багатим купцям. Іноземці охоче відкривали б там магазини, тамтешні євреї сприяли б розвитку торгівлі. Сенатор повністю погодився з аргументами губернатора, однак ця ідея не була підтримана імператором²¹.

Одним із перших М.І. Комбурлей звернув увагу на занедбаний стан місцевих православних храмів. Варто додати, що губернатор дбав про церковні будівлі і у своєму родовому мастку Онуфрієвці. Ще 1787 р. він побудував там велику кам'яну церкву. У першому звіті за 1806 рік очільник губернії описував вкрай бідне становище православних селян на Волині, а відтак і церковних храмів: «Они ветхи и бедны до безобразия; прихожане также бедны и, следовательно не в силах ни малейше помочь церкве, а помещики — другого исповедания занимаются собственными костелами». Губернатор зазначив, що без допомоги уряду старі церкви зовсім розваляться²².

1806 р. за сприяння губернатора був відкритий перший у губернії гамівний будинок, а 1808 р. М.І. Комбурлей взявся за побудову нового кам'яного приміщення для сестер милосердя. Він особисто спрямовував благодійництво на утримання цього закладу. Сума зібраних коштів за 1808 рік становила 20 тисяч 269 руб. і 84 коп. асигнаціями, сріблом — 2615 руб. і 100 червонців²³.

М. І. Комбурлей значну увагу приділяв культурному розвитку. Разом із сім'єю губернатора 1806 р. до Житомира прибули й улюблені музиканти, як «предмет конче необхідний». До складу інструментального оркестру входило 60 музикантів і 120 хористів, для яких за наказом губернатора в місті за два місяці була побудована величезна зала «у два світи з галереєю і буфетом з одного боку та дванадцятьма кімнатами, з іншого боку»²⁴.

Губернатор був одним з найбільших меценатів місцевого театру*. 7 листопада 1809 р. сталася гучна подія у театральному житті Волинської губернії, пов'язана з відзначенням дня народження її начальника. На честь іменинника ставилась мелодрама французького драматурга Г. де Піксеркура «Мавританські іспанці». Видовище вирізнялося незвичністю і розкішшю. Як зазначали сучасники, лише свиту головного героя грало близько 60 статистів. Це була настільки яскрава подія для містечка, що вона стала найбільшою сенсацією з початку його правління і неабияк підвищила до нього інтерес заможних дворян та міщан²⁵.

Верховна влада була задоволена активною діяльністю губернатора, за що він 1807 р. отримав чин таємного радника, а з 22 квітня 1811 р. став сенатором. Похвали імператора заслуговувало вміння М.І. Комбурлей налагоджувати стосунки з місцевим шляхетством. Губернський предводитель останнього, С.С. Ворцель, виголошуючи пропозицію дворян, вирішив вшанувати волинського губернатора подарунком: «Почтеннейший начальник, память правления твоего напечатана ныне в актах и сердцах дворянства, да узрит ее потомство и прославлять настоящие роды. Мы поставляем долгом от имени всего дворянства поднести Вам, милостивый государь, знак признательности.... Всеобщая наша благодарность предаст их в память позднейших веков».

Волинський губернатор з вдячністю поставився до виявлення цього вшанування, але водночас запевнив Олександра І, що прихильність дворянства здобув, виконуючи свій головний обов'язок — дбаючи про благополуччя і стабільність в губернії, а тому і надалі буде притримуватись такої політики²⁶. Отримавши письмовий дозвіл імператора 8 листопада 1807 р., в день його ангела²⁷, волинське дворянство подарувало золоту табакерку, щедро прикрашену діамантами, вартістю п'ять тисяч червонців²⁸.

Верховна влада не вітала подібний вияв прихильності місцевого дворянства до представників вищої місцевої адміністрації. Більше того, указом від 15 листопада 1811 р. заборонялось приносити подарунки начальникам губернії та іншим чиновникам²⁹. Однак у цьому випадку вона дбала про збереження стабільності на цій території та сподівалась, що таким способом посилити прихильність польських поміщиків, у яких сам М.І. Комбурлей користувався неабияким авторитетом, а тому Олександр І дозволив спорудження пам'ятника.

Кожна з сторін вищезгаданої події переслідувала свою мету. Місцеві дворяни вважали, що висловивши таким чином повагу до вищої місцевої адміністрації, зможуть певніше почуватися на «своїй землі». М.І. Комбурлей розумів, що благосклонне до нього відношення з обох боків обіцяло подальше кар'єрне зростання. Таким чином, можна чітко визначити формулу успіху волинського губернатора — уміння порозумітися з місцевою елітою і при цьому не поступатися інтересами верховної влади. Чи була межа «медового місяця» між начальником губернії та місцевою знаттю? Певно що так, і наступила вона з початком російсько-французької війни 1812 р.

* Відкриття Житомирського театру відбулося 30 серпня 1803 р.

Це був справжній «зірковий час» губернатора, коли М.І. Комбурлей у повній мірі продемонстрував престолу вміння та значні управлінські здібності. 1812 р. він врятував залишені поблизу кордону військові лазарети, де перебувало понад сім тисяч хворих, зберіг військові обози Багратионівської армії, залишені на різних дорогах, встиг вивезти все казенне майно губернії. Коли корпуси О.П. Тормасова і П.В. Чичагова проходили територією Волині, М.І. Комбурлей надіслав тисячі селянських підвод для підвезення сухарів, борошна, горілки, фуражу, забезпечував армію необхідною кількістю волів. У той же час опікувався аби менше селянських господарств постраждало від військових постачань³⁰.

Польські магнати, переслідуючи мету відродити колишню державу, переходили на бік Наполеона, що значно похитнуло лояльне ставлення імператора до них. Натомість волинський губернатор своїми діями ще більше зміцнив довіру верховної влади до себе та здобув прихильність багатьох генералів. 29 січня 1813 р. з'явився іменний указ Олександра I, який надавав право М.І. Комбурлею управляти територією на правах генерал-губернатора³¹. Це значно зміцнило становище останнього, оскільки той міг самостійно приймати рішення, що стосувалися потреб губернії. Ним губернатор скористався щоб вислати неблагонадійних поляків, особливо тих, хто закликав поміщиків переходити на сторону французів. Однією з перших була вислана до Пензи графиня Рищевська, уроджена Холоневська, багата літня полька³².

Волинський губернатор не лише не припинив активної діяльності, а й посилив її. 1813 р. за його ініціативи вийшло ще два укази верховної влади, які стосувалися долі польських землевласників. Закон від 2 квітня дозволяв М.І. Комбурлею брати в опіку ті маєтки, власники яких не надали визначеного для них числа коней замість рекрут. Такі ж жорсткі заходи вживалися проти неплатників державних податків. Волинський губернатор запропонував, щоб пришвидшити їх купівлю тимчасово взяти кошти з казенної палати, а потім повернути шляхом продажу конфіскованих маєтків³³. При цьому М.І. Комбурлей намагався спростити формальності, що зводило нанівець зусилля поміщиків по недопущенню швидкого їх продажу. Указ від 28 листопада 1813 р. підтверджував право конфіскації маєтків дворян, які впродовж двох місяців не повернулись у межі імперії після проголошеного 12 грудня 1812 р. терміну. В його основу також була покладена записка волинського губернатора, про те, що конфіскації підлягало не лише нерухоме майно, а й предмети розкоші³⁴.

Одним з приводів розпочатої 1813 р. хвилі конфіскації послужив лист, отриманий М.І. Комбурлеєм з Варшави. У ньому йшлося про подальші дії конфедерації, очолюваної Дюком-де-Бассано пов'язані з відступом Наполеона. З наближенням російської армії до Варшави, шляхта дедалі більше почала перейматися власними маєтками. Мрію про відродження колишньої республіки доводилося відкласти (принаймні до Листопадового повстання 1830 р.). У ньому також йшлося про наміри магнатів «врятувати залишки власних маєтків через гарне обходження з росіянами і, таким чином, заслужити у них прощення»³⁵. Цей лист волинський губернатор передав міністру поліції 9 січня 1813 р.

М.І. Комбурлей чітко усвідомив намагання шляхти за будь-яку ціну врятувати маєтки, а тому лише посилив конфіскацію. Для цього начальник Волинської губернії повідомляв у Комітет міністрів про постійні зради поляків. Зокрема доносив, що шляхта озброювала селян уже після того, як французька армія відступила, що ніяк не сприяло визволенню краю. А один шляхтич, на прізвище Дісенський, надавав послуги Наполеону, за що отримав від останнього право на володіння трьома сотнями десятин землі³⁶. Таким чином М.І. Комбурлей намагався отримати підтримку центральної влади. Чим натхненніше начальник губернії проводив конфіскації маєтків, тим більше зростала до нього ненависть польських магнатів. За словами генерал-ад'ютанта, графа Є.Ф. Комаровського, волинський губернатор, управляючи на правах генерал-губернатора, «буйних поляков умел держать в порядке»³⁷.

Особливо загострилися стосунки 1814 р. Волинська шляхта, очолювана сенаторами С. Ворцелем і Г. Ільїнським, волинським предводителем дворянства, В. Гіжицьким та князем Ю. Любомирським, у червні відправила записку Олександрю I, у якій зазначалося, що дворянські маєтки Волинської губернії обтяжені надмірними податками, військовими повинностями, зловживанням чиновників, налякані погрозами і помстою начальства. На вимогу Комітету міністрів М.І. Комбурлей створив у Радзивиліві слідчу комісію, якій шляхта могла подавати скарги на чиновників. Однак жодних дій стосовно оскаржень вона так і не здійснила. Формальна діяльність цієї інституції не задовольнила поляків і скарги до верховної влади продовжувались. Для з'ясування ситуації на місці із ревізією на Волинь відправився сенатор Ф.Ф. Сіверс³⁸.

Сенатор ревізував діяльність присутствених місць губернії на предмет виконання імператорських указів та Сенату, кількості нез'ясованих справ губернського правління, розмірів казенної недоїмки, діяльності суду, становища в'язниць та ін. Ревізія проводилась по 22 пунктам, що дозволяло робити висновки про надзвичайно детальний огляд губернії³⁹.

У листі від 24 травня 1815 р. сенатор Ф.Ф. Сіверс писав імператору, що його приємно здивував побачений порядок у діяльності адміністративних установ, а конфлікт М.І. Комбурлея з волинським шляхетством стався тому, що той висловився про нелояльність їх престолу. Сенатор повідомляв, що причинами занепаду селянських господарств були перебування тут війська за роки війни 1812 р. та заборона торгувати з Австрією та Варшавським герцогством. Передав він імператору і численні скарги поміщиків на діяльність запроваджених ключовійтів, які не отримували жалування, а тому вимагали хабарів і жили за рахунок контрабанди. Олександр I не погодився зі звинуваченнями на адресу губернатора, оскільки у інших губерніях, постраждалих від війни, ситуація була не набагато кращою.

Однак, з огляду на надзвичайне положення Волинської губернії під час Наполеонівської війни 1812 р., імператор видав указ про створення ліквідаційної комісії, для точного підрахунку збитків місцевих дворян. Комісія діяла в Житомирі під керівництвом губернатора, до якої входили віце-губернатор, губернські прокурор і предводитель дворянства та один з чиновників провіантського штабу.

Комісія впродовж двох місяців мала зібрати відомості про постраждалих маєтки та витрати, що потерпіли дворяни під час війни; однак працювала та дуже повільно, а зробити остаточні підрахунки не спромоглася навіть до початку правління Миколи I⁴⁰. Забігаючи наперед варто додати, що 26 червня 1817 р. дворянство Волинської губернії подало заяву про відмову від компенсацій витрат, яких вони зазнали у війні 1812 р. Такий крок був зроблений уже після призначення нового волинського губернатора В.К. Гіжицького, за що той отримав значну винагороду⁴¹.

Більш детально на скарги волинських дворян імператор звернув увагу після донесення графа О.Ф. Ланжерона, який доповів, що через Волинську губернію проходила значна кількість контрабанди, при чому ввозились навіть фальшиві асигнації. Ф.Ф. Сіверс зауважив про можливий зв'язок багатьох чиновників з контрабандистами. Ситуацію загострювали вкрай напружені стосунки губернатора і графа Булгарі — начальника Радзивилівського митного округу. Ще з другої половини 1814 р. Комітет міністрів відправив у Волинську губернію комісію, яка розслідувала взаємні скарги чиновників, однак та не спромоглася зробити остаточних висновків, а один з її членів під час перевірки покінчив життя самогубством. Комітет вимагав якомога детальніше провести слідство. До розслідування справи долучилися і євреї. Останні обіцяли вказати на підкуплених чиновників у тому разі, якщо їх контрабандні товари не будуть конфісковані. Переконливі докази вини губернатора та інших чиновників-росіян були надані євреєм Борухом Вейтманом. Серед переданих ним паперів містились дані про провезення контрабандних речей, описи подарунків, які дарували євреї вищим губернським чиновникам. У квартирі вищезгаданого Вейтмана проводилися переговори, за що той отримував від губернатора М.І. Комбурлея поштою 350 руб. винагороду⁴².

17 липня 1815 р. Ф.Ф. Сіверс отримав ще одну офіційну скаргу від волинської шляхти. Цей документ складався з 84 пунктів, у яких та просила зменшити і чітко внормувати податки; припинити переслідування і конфіскації майна учасників воєнних дій, які виступили на боці Наполеонівських військ; відшкодувати вартість продуктів харчування та фуражу, конфіскованих для потреб армії під час війни; припинити повноваження тимчасових засідателів земських судів; зобов'язати органи місцевої влади ознайомлювати губернські і повітові зібрання дворян із розпорядженнями влади; законодавчо урегулювати соціальний статус чиншової шляхти. Її копії отримали імператор, Сенат та Комітет міністрів. Олександр I не міг залишити поза увагою скарги на зловживання чиновників на місцях, особливо «у Волинській губернії, як зразковій, де для боротьби з наявним злом повинно бути показано приклад покарання винних»⁴³.

Масла у вогонь додав ще один конфлікт адміністрації з місцевим дворянством. Дубенський стряпчий Добронравов доповідав губернатору, що селяни цього повіту перебувають у бідності: не мають достатньої кількості хліба, а у деяких поселеннях поширюються заразні хвороби, тому часто трапляються випадки, коли тамтешні мешканці втікають до інших місць, перетинають кордон. Однією з причин цього було те, що селяни працюють на поміщиків більшу

кількість днів, ніж регулюється маніфестом від 5 квітня 1797 р. про відбування повинностей. За словами Добронравова, губернський маршал В.К. Гіжицький таке повідомлення розцінив, як особисте звинувачення у виснаженні селян, а тому почав привселюдно ображати першого, вимагати догани та грошових стягнень. Дубенський стряпчий звернувся до М.І. Комбурлея за покровительством, а волинський губернатор, у свою чергу, не забарився використати цю скаргу у протистоянні з губернським маршалом-поляком і надіслав ревізуючому сенатору Ф.Ф. Сіверсу листа з проханням якнайшвидше розібратись у цій важливій справі. М.І. Комбурлей навіть ініціював звільнення В.К. Гіжицького з посади губернського предводителя дворянства. Сенатор не підтримав вимог губернатора, повідомивши, що під час ревізії йому ніяких скарг не надходило і про нанесення повітовому стряпчому привселюдних образ також нічого невідомо⁴⁴. Комітет міністрів, розглядаючи питання відставки губернського предводителя дворянства, генерал-майора В.К. Гіжицького, визнав звинувачення начальника губернії необґрунтованими і того поновили на посаді⁴⁵.

Надалі події розгорталися з невластивою для російської державної машини швидкістю. 30 вересня 1815 р. вийшов указ, згідно якого М.І. Комбурлею на момент слідства слід було піти у відпустку і терміново прибути до Петербурга. Його обов'язки тимчасово виконував подільський губернатор К.Ф. Сент-Прі⁴⁶. 23 грудня 1815 р. М.І. Комбурлея було остаточно звільнено з посади волинського губернатора і передано під суд Сенату. 22 березня 1816 р. начальником губернії було призначено Ф.Ф. Сіверса. Обіймаючи цю посаду три тижні, сенатор займався справами слідства, проводив детальні з'ясування щодо вимог дворянства.

Для розслідування цієї справи при Комітеті міністрів був створений Волинський комітет, до складу якого входило три сенатори: Сіверс — голова, Хитрово та Жеребцов. Комітет прискіпливо вивчав донесення Сіверса, що складалось більш ніж з чотирьох тисяч аркушів і за проведену ревізію той був нагороджений орденом Олександра Невського⁴⁷.

Під слідство потрапили й інші губернські посадовці. Волинського віце-губернатора О.Д. Хрущова також звільнили з посади, а його обов'язки став виконувати чиновник з особливих доручень при Міністерстві фінансів статський радник Баталь⁴⁸. Замість губернського прокурора Курути було призначено радника другого департаменту Головного суду, надвірного радника Закревського⁴⁹.

Зауважимо, що остаточно крапку у цій справі було поставлено лише 1827 р. Тоді Державна рада прийняла рішення «Про виявлені сенатором Сіверсом зловживання під час ревізії губернії», згідно з яким фактично всі вимоги шляхти так і залишились не виконаними: безпідставним визнано прохання надати їй право самостійно визначати, які земські повинності сплачувати. Було також підтверджено право на діяльність призначених на час війни засідателів⁵⁰.

Знаходячись під слідством М.І. Комбурлей раптово помер, так і не дочекавшись судового вироку. Історики і до сьогодні по-різному оцінюють обставини його відставки, хоча звичайно, приводом звільнення став конфлікт з місцевим дворянством, бо уже 13 квітня 1816 р., щоб хоч якось налагодити

відносини між державною адміністрацією і шляхтою, імператор призначив волинським губернатором колишнього губернського маршалка В.К. Гіжицького. Принагідно зауважимо, що останній займав цю посаду до 1824 р., але так і не зміг перевершити свого завзятого попередника.

Безперечно, постать волинського губернатора М.І. Комбурлея важлива в історії управління територіями, набутими Російською імперією. Йому вдалося найдовше протриматися на цій посаді, де, як відомо, зміна кадрів відбувалася частіше, ніж в інших губерніях. Під час призначення губернатора обов'язково враховувалась політика верховної влади стосовно управління регіоном. Відправлений на Волинь М.І. Комбурлей не просто виконував формальні, визначені законодавством обов'язки начальника губернії, а й додаткові, що полягали у підтриманні спокою на кордонах імперії, підвищенні ефективності управління, про що свідчить значна кількість поданих ним ініціатив. М.І. Комбурлей також детально ознайомився з особливостями та потребами краю, значну увагу приділяв доброчинності місцевого населення, для благоустрою губернії, а тому його починання на перших порах позитивно сприймалися елітою. Проте чи не найголовнішим завданням, що ставила перед ним верховна влада — налагодити співпрацю з місцевим дворянством. Досягнувши цього, губернатор отримав право управляти територією на правах генерал-губернатора, що було виявом особливої довіри імператора. У складні часи російсько-французької війни 1812 р. посада місцевого сановника була стратегічно важливою, оскільки широкі повноваження застосовувались, з одного боку, аби змусити місцевих землевласників підтримати російську армію у бойових діях проти наполеонівської армії. З іншого боку, М.І. Комбурлей використав надзвичайну владу аби нейтралізувати тих, хто намагався підтримувати Наполеона.

Розпочата конфіскація маєтків похитнула авторитет губернатора серед польської знаті, яка розпочала боротьбу з ним всіма доступними для неї заходами. Для останньої була не вигідною така позиція начальника губернії, який уособлював собою російську владу. Імператор, намагаючись залагодити двохрічне протистояння місцевої влади з тамтешньою знаттю, пішов на компроміс, що полягав у звільненні М.І. Комбурлея та інших представників адміністрації — головним чином соратників губернатора.

¹ Рафальський Л. Административные порядки на Волыни в период польского режима с 1816 по 1828 год // Волинские епархиальные ведомости. — 1887. — № 15. — С. 455–745.

² Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. — Львів: Кальварія, 2007. — С. 195.

³ Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 154–165; Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII —

початку ХХ ст. у російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К., 1998. — 98 с.

⁴ *Бокова М.В.* О «Записках» М.П. Загряжского / доступно за: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Zagrazskij/Zagrazskij.htm>; *Комаровский Е.* Из записок генерал-адъютанта графа. Е.В. Комаровского // Русский архив. — М., 1867. — Кн. 1. — С. 1276–1330; *Вигель Ф. Ф.* Записки. — Москва, 2000. — 591 с.

⁵ *Степанов В.* Намесники и губернаторы Курского края 1779–1917 гг. / доступно за: <http://old.kurskcity.ru/book/stepanov/namest09.html>.

⁶ *Бокова М.В.* Указ. соч. — С. 117–118.

⁷ *Шушляникова Н.* Розповіді з історії Херсонського краю (До 200-річчя Херсонської губернії та 225 річчя Херсона). — Х., 2000. — С. 17.

⁸ *Бокова М.В.* Указ. соч. — С. 117.

⁹ *Лукомский Г.К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. Ч. 1. — СПб., 1917. — С. 95–98.

¹⁰ *Степанов В.* Указ. соч.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31. — Арк. 33–33 зв.

¹² Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 640. — Арк. 97, 261.

¹³ Там само. — Арк. 185–185зв.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31; Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1808 год. — Арк. 7 зв.–8.

¹⁵ Там само. — Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1809 год. — Арк. 3 зв.

¹⁶ Полное собранием законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 40. — № 23 358 а. — С. 56.

¹⁷ Там же. — Т. 30. — № 22 988. — С. 208.

¹⁸ Там же. — Т. 31. — № 24 165. — С. 100–101.

¹⁹ Там же. — Т. 32. — № 25 245. — С. 441.

²⁰ ДАЖО. — Ф. 9. — Оп. 1 (дод.). — Спр. 28. — Арк. 174.

²¹ *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Житомир: Підручна книга з краєзнавства. — 2-е вид., випр. й доп. — Житомир, 2007. — С. 81.

²² ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31; Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1806 год. — Арк. 35.

²³ ЦДІАК України. — Ф. КМФ 11. — Оп. 1. — Спр. 91; РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 31. Отчет волынского губернатора о состоянии губернии, 1808 год. — Арк. 7 зв.–8.

²⁴ *Богданов В.О.* Кріпосні капели і оркестри в Україна (на прикладі Волинської і Київської губерній) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — 2008. — № 13. — С. 8–17.

²⁵ Костриця М.М., Костриця М.Ю. Житомирщина туристична: Красзнавчі нариси / за загальною редакцією док. геогр. наук, проф. Костриці М.Ю. — Житомир, 2009. — С. 219.

²⁶ ДАЖО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 640. — Арк. 246–246 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 247.

²⁸ Крашевский Ю. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского. Т. 2. — СПб., 1874. — С. 67.

²⁹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 11.

³⁰ Степанов В. Указ. соч.

³¹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 61.

³² Вигель Ф. Ф. Записки. — С. 302.

³³ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 32. — № 25 367. — С. 553.

³⁴ Там же. — № 25 481. — С. 687–688.

³⁵ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Императора Александра I (с 1807–1829 год). — СПб., 1883. — С. 71.

³⁶ Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета министров. Т. 1: Комитет министров в царствование Императора Александра I (1802 г. Сентября 8 — 1825 г. Ноября 19). — СПб., 1902. — С. 558.

³⁷ Комаровский Е. Из записок генерал-адъютанта графа. Е.В. Комаровского // Русский архив. — М., 1867. — Кн. 1. — С. 1276.

³⁸ Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 158.

³⁹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 81–82 зв.

⁴⁰ Середонин С.М. Указ. соч. — С. 245–246.

⁴¹ Там же. — С. 250.

⁴² Там же. — С. 439–441.

⁴³ Цит. за: Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. XVIII — пер. пол. XIX ст.). — Тернопіль, 2007. — С. 433.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 1484. — Арк. 2–4; 6.

⁴⁵ Бармак М.В. Вказ. праця. — С. 432–433.

⁴⁶ ДАЖО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 643. — Арк. 150.

⁴⁷ Середонин С.М. Указ. соч. — С. 442.

⁴⁸ Там же. — Арк. 182.

⁴⁹ ДАВО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 34.

⁵⁰ Бармак М.В. Вказ. праця. — С. 433.

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

У статті проаналізовано участь гірничопромисловців Півдня Росії в політичних процесах періоду революції 1905–1907 рр. Досліджено ставлення регіональної буржуазії до політичного устрою Російської імперії, Державної думи, Маніфесту 17 жовтня, українського національного питання. Охарактеризовано взаємовідносини промислової еліти Півдня з партіями кадетів та октябристів.

Ключові слова: буржуазія, Південь Росії, революція, З'їзд гірничопромисловців.

В статье проанализировано участие горнопромышленников Юга России в политических процессах периода революции 1905-1907 гг. Исследовано отношение региональной буржуазии к политическому устройству Российской империи, Государственной думе, Манифесту 17 октября, украинскому национальному вопросу. Охарактеризованы взаимоотношения промышленной элиты Юга с партиями кадетов и октябристов.

Ключевые слова: буржуазия, Юг России, революция, съезд горнопромышленников.

In the article, political standing of the mining bourgeoisie of Southern Russia on the background of the Revolution of 1905–1907 was covered. The author considers participation of regional entrepreneurs in elections to the State Duma of the Russian Empire and describes involvement of Liberal parties.

Key words: bourgeoisie, Southern Russia, revolution, Mining manufacturer's Congresses.

На початку ХХ ст. у гірничопромисловців Півдня Російської імперії виникла необхідність щодо визначення власного ставлення до існуючого ладу, перспектив розвитку держави і суспільства, характеру взаємовідносин з іншими соціальними верствами населення, пошуку дієвих форм організації представництва у владі й захисту своїх інтересів. Більшість дослідників з історії буржуазії відзначали, що в пореформений період приватний капітал сторонився участі в політичних справах та не був задіяний у системі державного управління. Підприємці зберігали цілковиту відданість самодержавству і не зважалися піти у відкриту опозицію до нього, а їх представницькі організації не виходили за відведені урядом рамки діяльності¹. В таких умовах торговельно-промислова верства країни не могла так швидко уподібнитися до західноєвропейської буржуазії, яка вже мала багатовіковий досвід боротьби з феодалними монархіями².

Пробудження й активне включення підприємців у політичне життя царської імперії прийшлося лише на період Першої російської революції³. Її події з усією очевидністю засвідчили необхідність переходу до більш інтенсивного етапу в сфері економічних перетворень та нагальної політичної модернізації держави⁴. Після 1905 р. почався новий етап і у житті великих промисловців — час відкритого політичного протесту їх проти самодержавства, що відбувався в унісон з іншими верствами суспільства⁵. К. Пажитнов називає його «героїчним періодом історії російської буржуазії», а А. Єрманський — періодом «промислового лібералізму»⁶.

На початку XX ст. з'явилися перші праці, в котрих було запропоновано концептуальний підхід до розуміння ролі підприємців у політичному житті країни. Участь буржуазії в подіях 1905–1907 рр. дала поштовх до виходу численних публікацій, статей та брошур, що мали на меті дослідити ідеологічну програму і процес консолідації підприємців, у тому числі й південноросійських гірничопромисловців (К. Пажитнов, А. Єрманський, В. Горн)⁷. В радянській історіографії вони характеризувалися з позицій історичного матеріалізму. Перші відповідні дослідження відносяться до 20-х рр. XX ст.⁸. Завдяки виходу монографій Є. Черменського, В. Лаверичева, В. Старцеві та Л. Шепельова у радянській науці було започатковане комплексне академічне дослідження історії російської буржуазії періоду капіталізму. Деякі сюжети стосувались і політичних аспектів діяльності підприємців⁹. Історія гірничопромисловців Півдня Росії розглядалася переважно в загальноімперському масштабі й оцінювалася негативно, що не дозволило об'єктивно проаналізувати їх роль у суспільних процесах. Лише з 90-х рр. XX ст. відкрилися можливості для неупередженого вивчення участі підприємців у подіях 1905–1907 рр. Початкові контури для цього було окреслено в працях сучасних українських та російських дослідників¹⁰. Однак ступінь розробки теми характеризується відсутністю спеціальних праць, у яких би комплексно розглядалася участь гірничопромислової буржуазії регіону у політичних зрушеннях періоду революції 1905–1907 рр. Це питання не стало самостійним предметом дослідження в історіографії, а тому автор і робить спробу його системного аналізу.

Підприємці Півдня на початку XX ст. були однією з найбільш економічно впливових та могутніх груп промисловців Російської імперії. Їх корпорація мала авторитет найдавнішої представницької організації підприємців регіону й гідного виразника їх інтересів¹¹. Для аналізу політичних змін у поведінці цієї буржуазії під час революції 1905–1907 рр. слід зважити на той факт, що остання історично, економічно і фінансово була тісно пов'язана із столичною промисловою групою підприємців. Це й визначило на довгий час її політичні позиції. Факторами, котрі зумовили орієнтацію буржуазії півдня на Петербург, були: широка урядова підтримка промисловості регіону, обслуговування її інтересів переважно банками міста, місцезнаходження правлінь великих акціонерних товариств у столиці, глибокі ділові зв'язки з її чиновниками та фондовою біржею, яка мала всеросійське значення і забезпечувала комунікацію з іноземним капіталом тощо¹². Це в свою чергу обумовило специфічні риси колективної свідомості підприємців Півдня.

На політичне становище буржуазії регіону вплинуло те, що її формування відбувалось у період індустріального капіталізму, а це зумовило появу промисловця нового типу, котрий за походженням, рівнем освіти й професійною підготовкою значно відрізнявся від підприємця попередньої доби¹³. Інноваційні явища, модерні уявлення, творче мислення, що поступово проникали в світобачення промисловців, вступали у конфлікт з традиційними моделями адміністрування, звичними цінностями кріпосницької доби, соціально-становою організацією суспільства. Підприємців не влаштовували обмежені рамки їх участі в складі урядових органів, скромні можливості впливу на політику державної влади та законотворчість, система патронату і контролю над промисловістю. Разом із тим до них прийшло розуміння, що вирішення цих проблем лежить у політичній площині. З цього приводу В. Старцев відзначав: «Класовий інстинкт» буржуазії незмінно штовхав її на шлях поступового завоювання державної влади»¹⁴.

Початковий етап революції 1905–1907 рр. було відзначено кардинальними змінами в політичній свідомості підприємців Півдня. Вперше в історії Російської імперії промисловці виступили не на боці правлячого уряду¹⁵. Формою системного протесту стали численні записки представників буржуазії, які були направлені в січні–березні 1905 р. до владних інституцій. Так, у зверненні фабрикантів та заводчиків Москви й однойменного району, прийнятому наприкінці січня 1905 р. на зборах більше ніж 200 підприємців, вказувалося, що постійна бюрократична опіка, вузькість внутрішнього ринку, відсутність політичних прав, міцного правового порядку та системи народного представництва були головними причинами суспільного опору¹⁶. Подібний зміст мав і письмовий протест петербурзьких заводчиків та фабрикантів, направлений 31 січня 1905 р. міністру фінансів. У лютому 1905 р. зі своїми політичними записками виступили також уральські гірничопромисловці, київські цукрозаводчики й підприємці Центрального промислового району¹⁷. Основною їх ідеєю була вимога здійснити корінні реформи, проголосити громадянські права і скликати народних представників. Опозиційний характер публічних виступів буржуазії дозволив П. Берліну констатувати, що з початком революції «капітал відрікся від самодержавства»¹⁸.

Південноросійська буржуазія підготувала свою доповідну записку пізніше від інших аналогічних регіональних груп. 12 березня 1905 р. її підписали 18 членів Ради з'їздів гірничопромисловців та 11 великих підприємців Півдня. 30 березня вона була надіслана головою останньої М. Авдаковим міністру землеробства й державних маєтностей. Як відзначав А. Єрманський, поведінка промислової буржуазії регіону, котра завжди стояла на передових позиціях у підприємницькому середовищі, мала більш поміркований характер порівняно з іншими територіальними групами капіталу¹⁹. За словами В. Корзун, факт пізньої появи цієї записки свідчив про значну політичну інертність південноросійської буржуазії²⁰. Це лише частково відповідає істині та потребує додаткового пояснення.

На противагу іншим представницьким організаціям регіону, які робили акцент на демократичних правах і перегляді політики підприємців, гірничо-промисловці виступали за встановлення твердої правової системи й стабільної влади. «Промисловість може розвиватися лише за умови існування міцних законів та сильної влади, котру всі поважають і визнають. Вона може процвітати лише серед народу, здатного споживати її вироби. Тимчасом при існуючому бюрократичному режимі у створенні та скасуванні законів існує повне свавілля. Тому закон не може слугувати підставою для правильного промислового розрахунку», — вказувалося в їх записці. Один із представників гірничопідприємницької буржуазії Півдня критикував безсилля уряду, підкреслюючи, що з початком революції «виявилась повна неспроможність влади бюрократії, яка не знайшла у собі сили забезпечити недоторканність майна приватних осіб від руйнівних інстинктів некультурного натовпу»²¹.

Значна увага гірничопромисловців зосереджувалася на питанні реформування політичного устрою. Їх записка починалася із посилання на царський рескрипт від 18 лютого 1905 р. В ній вказувалося на необхідність залучення до обговорення державних справ виборних від існуючих самоврядних організацій — земств, міст, промислових з'їздів, наукових установ тощо. Ідеалом південно-російських підприємців була модернізована цензова система народного представництва, заснована на законодавчих принципах із широким врахуванням інтересів промисловості й торгівлі²². Паралельно із запискою від 30 березня 1905 р. голова ради з'їздів гірничопромисловців М. Авдаков із кон'юнктурних мотивів надіслав на ім'я Миколи II листа, у котрому висловив безмежну подяку імператору за оголошену в рескрипті від 18 лютого велику реформу²³.

Тактика поміркованого звернення до влади мала продемонструвати вірність найбільш відданої представницької організації російської буржуазії легальним принципам політичної діяльності і монархічним основам державного ладу. Проте навіть стриманий зміст записки для частини підприємців був свідченням надмірного радикалізму. Окрема їх група у складі гірничопромисловців К. Размаріці, М. Шелгунова, І. Степанівського, С. Пастухова та А. Рутченка підписала доповнення до зазначеного звернення, в котрому вимагала від влади швидкої стабілізації й використання будь-яких заходів для цього. Завідуючий криворізьким підприємницьким товариством «Жовта ріка» К. Размаріца подав власну окрему думку, у котрій підкреслював: «Нам, як представникам гірничопромислових підприємств, людям, яким ввірені величезні чужі капітали, необхідно зараз же невідкладно звернутися до уряду з проханням щодо охорони порядку на промислах і захисту від свавілля та грабежів натовпу, ще не перевихованого. Це — у повноваженнях уряду, й кожний уряд це зробить»²⁴.

Незважаючи на свою поміркованість і обмеженість, звернення південних гірничопромисловців мало важливе політичне значення. Воно продемонструвало в очах суспільства той факт, що підприємницькі кола не будуть стояти осторонь революційних подій. «Горнозаводской листок» улітку 1905 р. з цього приводу висловив сподівання, що приєднання промисловців до суспільно-політичного руху, безперечно, збільшить сили прихильників оновлення держав-

ного ладу й назавжди відкине уявлення про підприємців як про «відсталі та ретроградний елемент російського суспільства»²⁵.

Найвищою точкою опозиції представників великого капіталу до самодержавства став всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, котрий відбувся у Москві 4–6 липня 1905 р.²⁶ Участь у ньому взяли 23 представницькі організації буржуазії, серед яких були і представники з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Інтереси великих підприємців регіону представляли 4 делегати, обрані від з'їздів гірничопромисловців та Харківської кам'яновугільної й залізоторгівельної біржі. За кількістю представників серед підприємницьких організацій група капіталістів займала друге місце після Петербурзького товариства заводчиків та фабрикантів²⁷.

Рішення з'їзду продемонстрували важливу трансформацію політичної свідомості буржуазії. Більшість підприємців визнали, що «становище промисловості за нині діючого державного ладу є безвихідним і абсолютно незабезпеченим». Було чітко проголошено вимогу зняти з підприємств усі адміністративні обмеження й заборони. Буржуазія закликала також взяти активну участь у виборах до Державної думи²⁸. Делегати від гірничопромисловців Півдня підтримали позицію більшості та висловилися за двопалатне народне представництво, в котрому одна палата мала б обиратися населенням, а інша — окремими територіями й установами. Також вони виступили за надання народному представницькому органу законодавчих прав. Значна кількість делегатів висловилися за загальне рівне виборче право з використанням двоступеневої системи голосування²⁹. Це було перше відкрите і публічне висловлювання великої буржуазії щодо перспектив розвитку держави. Оцінюючи його значення, «Горнозаводской листок» пояснював: «З'їзд дав велике сподівання на те, що буде закладена основа для майбутньої сильної політичної організації промисловців з метою захисту їх інтересів³⁰».

Оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., котрий проголосував громадські свободи та законодавчий характер Державної думи, було сприйняте буржуазією як своєрідна форма пристосування монархічного ладу до капіталізму, початок нової конституційної ери в історії імперії, велике досягнення на шляху до встановлення стабільності у суспільстві³¹. 10 листопада 1905 р. Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії направила керівнику уряду С. Вітте телеграму, підписану представниками більше ніж 100 фірм регіону, з висловленням повної довіри політиці його кабінету та сподіванням на скоріше здійснення реформ у дусі Маніфесту 17 жовтня³². В підприємницькому середовищі зміцнювалась впевненість, що революція виконала своє завдання, оскільки забезпечила легальні можливості для політичної діяльності й добилася громадянських свобод.

Відповідну стратегію і поведінку гірничопромислової буржуазії активізувало й скликання Державної думи, що дало можливість репрезентувати її соціальні інтереси у нових умовах. Ще 19 березня 1905 р. міністр внутрішніх справ імперії О. Булігін прийняв делегацію від представників підприємців, серед котрих був і голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії

М. Авдаков. Урядовцю було подано доповідну записку, підписану 27 великими підприємцями, в тому числі й південними гірничопромисловцями І. Ясюковичем, Є. Таскіним, Ф. Єнакієвим та О. Ауербахом. У ній наголошувалося на необхідності залучення до складу учасників наради в О. Булигіна підприємців як виборних осіб від дорадчих представницьких організацій³³.

«Горнозаводской листок», переймаючись тим, щоб інтереси місцевої буржуазії не були відтіснені на другорядний план іншими групами населення, закликав представників південної промисловості виробити власну програму щодо проєктованого народного представництва³⁴. В травні 1905 р. друкований орган гірничопромисловців регіону окреслив перші тези такої програми: народне представництво повинне внести порядок у політичне життя й усунути революційну смуту; майбутній законодавчий орган має відповідати реальному співвідношенню всіх груп населення, а запропонована в законопроєктах процедура виборів до нього на базі реорганізованих установ місцевого самоврядування надавала перевагу лише дворянству³⁵.

Посилена увага буржуазії Півдня до політики пояснювалась її тверезим діловим інтересом і занепокоєнням щодо можливої ревізії з боку Думи урядового курсу опіки над промисловістю регіону, що фактично означало б крах чітко вибудованої системи взаємовигідного співробітництва підприємців та влади. В цих умовах великі промисловці Півдня виступили за перегляд виборчого законодавства й як альтернативу висунули ідею надання відповідних прав акціонерним товариствам. У вересні 1905 р. гірничопідприємці регіону констатували, що в одному з перших законопроєктів передбачалося надати право голосу на з'їздах міських і повітових виборців уповноваженим від товариств та компаній. Проте це положення так і не ввійшло до виборчого закону від 6 серпня 1905 р.³⁶ Несприятливі законодавчі умови й політична неорганізованість буржуазії Півдня призвели до того, що серед обраних депутатів Державної думи від південноросійських губерній домінували землевласницькі кола.

Початок революції у 1905 р. став міцним каталізатором, котрий значною мірою прискорив політичну консолідацію різних груп російського суспільства. Гірничопромислова буржуазія регіону не могла стояти осторонь політичних процесів, що значно активізувалися під впливом революції. Найавторитетнішою ліберальною партією Російської імперії була Конституційно-демократична (КДП). В архівних джерелах зв'язки між місцевими кадетськими комітетами і підприємцями не виявлено ані у Таврійській губернії, ані у Катеринославській³⁷. Це є показовим з огляду на те, що КДП виграла вибори в останній та Області Війська Донського до I Державної думи і жодного представника від гірничопромислової буржуазії Півдня не обрала в як депутата³⁸.

Вивчаючи це питання, російський дослідник Ф. Селезньов спробував обґрунтувати причини прихованої конфронтації між кадетами і гірничопідприємцями регіону. По-перше, співробітництво гірничопромисловців із кадетами унеможлиблювала конкуренція перших із нафтопідприємцями, котрі досить тісно співпрацювали із структурами Конституційно-демократичної партії. По-друге, провідний спонсор кадетів — Азовсько-Донський банк — був еконо-

мічним суперником синдикату «Продвугілля», основу якого становили промисловці Півдня. По-третє, підприємці регіону, на відміну від більшості промисловців інших районів працювали на приватних, а не на казенних землях, тобто у них не було підстав для симпатій до кадетської аграрної програми, що передбачала обмеження державного земельного фонду. По-четверте, казна була найбільшим споживачем продукції важкої промисловості Півдня й захищала її митними заходами від іноземної конкуренції, що робило позицію підприємців регіону досить лояльною до уряду. По-п'яте, паливо та металургійні вироби Півдня були розраховані на внутрішнє споживання, в тому числі вітчизняною важкою промисловістю, і не потребували виходу на світовий ринок, у той час коли російська нафта, нафтопродукти, золото й платина, навпаки, були затребувані за кордоном³⁹.

Аргументація Ф. Селезньова, котрий на широкому матеріалі досліджував і порівнював відносини кадетів із різними групами буржуазії в межах всієї Російської імперії, дозволяє погодитися з його висновками. Проте слід додати, що базовою конфронтаційною лінією між гірничопромисловцями регіону та конституційними демократами були не лише економічні розрахунки, а й той факт, що буржуазія Півдня лояльніше ставилася до існуючого політичного ладу, щодо котрого кадати зарекомендували себе як опоненти. У цьому контексті підприємцям району імпонувала більше діяльність октябристів з їх поміркованими конституційно-монархічними принципами і розгорнутою економічною програмою.

Представники гірничопромисловців Півдня взяли безпосередню участь в організаційному оформленні «Союзу 17 жовтня» (октябристів). На нараді засновників партії, що відбулася 4–5 листопада 1905 р. у Петербурзі, з-поміж 23 відомих діячів підприємництва, торгівлі, земського та міського самоврядування були присутніми представники південноросійської буржуазії Ф. Єнакієв й І. Лихачов. Згодом вони ввійшли до складу центрального комітету октябристів⁴⁰. Перший користувався досить заслуженим авторитетом й повагою серед підприємців, був керівником та членом правління 6 промислових організацій, серед котрих Товариство Північно-Донецької залізниці, Російсько-Бельгійське металургійне, Російське паровозобудівне й механічне тощо⁴¹. І. Лихачов був заступником голови Товариства катеринославських (донецьких) залізобудівних і сталеливарних заводів та директором Донецького металургійного товариства штампів⁴². З 1907 р. до складу керівного органу «Союзу» ввійшов і М. Авдаков⁴³.

На етапі розгортання діяльності партії октябристів найдіяльнішу участь серед південноросійських підприємців проявив Ф. Єнакієв. У ході аналізу протоколів засідань центрального комітету останньої за 1905–1906 рр. прослідковується його активна позиція з актуальних питань партійного й суспільного розвитку. Так, промисловець висловлювався за необхідність перегляду закону від 12 жовтня 1905 р. щодо права на вільні збори, звертав увагу на той факт, що через масові страйки значна кількість робітників знаходилися в скрутному матеріальному становищі, переймався повільними темпами розбудови місцевих партійних організацій у Катеринославській губернії⁴⁴. За ініціативи підприємця

на спільному засіданні столичних відділів центрального комітету октябристів 8 січня 1906 р. було підняте питання про обрання до Думи представників від робітників. Торкаючись порядку денного запланованого з'їзду партії, Ф. Єнакієв висловив думку, що він має вирішити два найважливіших завдання: налагодити широкі зв'язки з організаціями на периферії та з'ясувати можливості «Союзу» по відношенню до інших партій⁴⁵. Поразка октябристів у першій думській виборчій кампанії весною 1906 р. деморалізуюче відбилась на роботі їх керівних органів. На засіданні центрального комітету в Петербурзі 27 березня 1906 р. Ф. Єнакієв запропонував програму реорганізації «Союзу» у Національно-прогресивну партію, вважаючи це запорукою майбутнього успіху⁴⁶. Проте більшість однопартійців не підтримала його ідею і 7 квітня 1906 р. ухвалила рішення ні в якому разі не змінювати назву⁴⁷.

Із самого початку революції підприємницький капітал був налаштований на створення власної політичної структури. Важливою особливістю появи партій російських підприємців стало те, що вони виникали саме на базі функціонуючих представницьких організацій буржуазії. Так, Прогресивно-економічна партія зародилася у надрах Петербурзького товариства для сприяння поліпшенню й розвитку фабрично-заводської промисловості (пізніше — однойменного товариства заводчиків та фабрикантів); Торгово-промислова партія з'явилася на базі Московського біржового комітету; Всеросійський торгово-промисловий союз — Петербурзької купецької управи⁴⁸. Як відзначав В. Манжосов, саме представницькі організації, а не партії були основною формою політичного об'єднання російської буржуазії в боротьбі за відстоювання своїх інтересів у роки революції⁴⁹.

Південноросійські підприємці, зокрема їх провідна група, представлена гірничопромисловим капіталом, відмежувалася від ідеї формування політичної партії на базі своїх корпоративних структур. XXX з'їзд гірничопідприємців регіону в 1906 р. констатував: «З'їзд гірничопромисловців не є політичною установою. У нас є групові інтереси, відстоювати котрі ми покликані, й ми будемо їх відстоювати наданням точних та вмотивованих клопотань, і в такий спосіб впливатимемо на тих, у чиїх руках буде доля держави...». Разом із тим підприємцям рекомендувалося брати участь у думських виборах у рамках тих політичних партій, які відповідали їх переконанням⁵⁰. Трохи пізніше З'їзд гірничопромисловців підтвердив своє ставлення до ідеї формування власної партії: «Чи можлива й, головне, чи необхідна політична партія ... донецьких вуглепромисловців, це питання досить спірне. Але те, що донецькі вуглепромисловці можуть мати свою думку з питання, котре безпосередньо їх торкається, що вони не тільки мають право, але зобов'язані висловити свою думку до кінця, не зупиняючись перед забороненими дверима з написом «політика», — це є поза всяким сумнівом»⁵¹.

Іншими словами, для гірничопідприємців Півдня було характерним уявлення про те, що на корпоративному рівні за умови спільності економічних інтересів питання єдності політичних поглядів не є актуальним. Партійний інструментарій не розглядався промисловою буржуазією регіону як опти-

мальний механізм представництва власних інтересів. Причини цього лежали в ідеологічній та прагматичній площині. По-перше, у світогляді гірничопромисловців Півдня чітко сформувався уявлення про власну підприємницьку групу саме як економічну, а не політичну спільноту. По-друге, виокремленню спільного відповідного інтересу і формуванню політичної партії не сприяв тривалий зв'язок гірничопромисловців регіону з державною бюрократією. По-третє, тактика партійного нейтралітету відповідала характеру поведінки, тісно пов'язаної з підприємцями Півдня групи петербурзької буржуазії, представленої Постійною дорадчою конторою залізозаводчиків.

В цілому політична позиція промисловців регіону на початковому етапі революції (січень—жовтень 1905 р.) може бути охарактеризована низкою загальних положень. По-перше, велика буржуазія Півдня не виступала за кардинальну трансформацію державного устрою, а лише зазначала про необхідність його модернізації у вузькому сенсі. По-друге, саме в політичних реформах нею вбачався подальший економічний прогрес та встановлення громадського порядку. По-третє, чітко прослідковувалася думка останньої про необхідність скликання народного представництва, котре б дозволило встановити органічний зв'язок між владою й населенням. По-четверте, констатація масштабності робітничого руху була ілюстрацією неспроможності держави забезпечити порядок у суспільстві, а тому підприємці регіону робили посилений акцент на необхідності мобілізації всіх її силових ресурсів для подолання негативних наслідків революції.

Система подібних поглядів несла на собі відбиток тісного співробітництва промисловців із владою і характеризувалась як «цензовий лібералізм»⁵². Обережно критикуючи історичний режим, велика буржуазія Півдня намагалася, з одного боку, втримати вигідні напрямки співпраці з ним для збереження власного економічного становища, а з іншого, — сигналізувала уряду про посилення своєї ролі у політичному житті держави. Подібний стан речей пояснювався прагматичними міркуваннями підприємців, низьким рівнем усвідомлення ними загальнонародних потреб, відсутністю в умовах станових пережитків та соціокультурних стереотипів широкої комунікації з іншими верствами суспільства. Саме тому, як зазначав В. Фріче, всією своєю поведінкою у 1905 р. буржуазія довела, що «вона піклується лише про свої власні інтереси, а не про інтереси народу»⁵³.

Наприкінці того року спостерігалися зміни в ставленні промисловців регіону до революції. Листопадовий масовий страйк, грудневий збройний повстання, боротьба робітників за восьмигодинний робочий день, гострий антагонізм між підприємцями й пролетаріатом штовхали перших на відновлення політичного союзу з владою і повернення до старих принципів взаємовідносин між ними⁵⁴. Трансформація політичних поглядів буржуазії наприкінці 1905 р. призвела до зміни тактики її поведінки та форм діяльності на наступному етапі революції. В 1906–1907 рр. капіталісти Півдня намагалися відійти від політики, зосередитися на професійній діяльності й захисті власних економічних інтересів. У 1906 р. на XXX з'їзді гірничопромисловців великий фабрикант Кгаєвський у

своєму зверненні наголошував, що останні бурхливі події не повинні турбувати російських підприємців, і закликав їх не ставати на шлях відкритої політичної боротьби з царизмом⁵⁵. На XXXI з'їзді один із промисловців регіону прямо заявив: «З'їзд лише професійний союз, мета котрого саме захист капіталу та його інтересів»⁵⁶. Подібні акценти свідчили, що гірничопідприємці в умовах відновлення позицій самодержавства й зростання економічної дезорганізації у суспільстві вважали за необхідне повернутися до традиційних взаємовідносин із владою.

У нових умовах гірничопромисловці Півдня не полишали ідеї здобути представництво в II Державній думі. На XXXI їх з'їзді в листопаді 1906 р. М. Авдаков підкреслював, що для підприємців регіону надзвичайно важливо обрати зі свого середовища декількох членів останньої незалежно від їх приналежності до політичних партій. Вони стали б гідними виразниками інтересів усього промислового і робітничого населення Півдня імперії. Питання про участь підприємців у виборах було передане на систематичний контроль Ради з'їздів, котра повинна була скликати наради з цього питання, публікувати імена кандидатів у виборщики та сприяти їх обранню. Гірничопромисловці ухвалили також письмове звернення до виборців у Державну думу⁵⁷. Кандидатами від них було висунуто М. Авдакова й представників вугільних компаній Янчевського, Олексієва, Гордєєва⁵⁸. Апелюючи до виборців, підприємці акцентували увагу не на актуальних та злободенних питаннях розвитку суспільства, а на власному авторитеті й економічному статусі. Подібна аргументація свідчила про глибоке нерозуміння промисловцями тонкощів політичного життя в умовах зростаючих соціальних антагонізмів, про наявність непереможного розриву між великою буржуазією та широкими народними масами. Як наслідок, безпосередніх представників гірничо-підприємців регіону серед депутатів перших двох Державних дум так і не було.

Важливою складовою суспільного життя періоду революції 1905–1907 рр. було українське питання. Ставлення гірничопромисловців Півдня до національно-визвольної боротьби українського народу характеризувалось індиферентністю. Пояснювалося це передусім їх вихованням у душі імперських традицій, багатонаціональним складом буржуазії регіону, зацікавленістю в існуванні єдиної Російської імперії як потужного внутрішнього ринку, котрий би поглинав значну частину продукції їх підприємств. До того ж Південь Росії більша частина промисловців сприймала як єдиний паливно-металургійний та торговельно-транспортний комплекс, до складу котрого входили і неукраїнські території⁵⁹. О. Реєнт із цього приводу відзначав, що привабливість підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стало прагнення до інтеграції й посилення впливів по галузевих горизонталях та управлінських вертикалях. Регіональні мотиви у цих умовах виступали здебільшого в формі саме господарської спеціалізації⁶⁰.

З іншого боку, діяльність поліетнічної буржуазії Півдня під час революції 1905–1907 рр. фактично стала одним із факторів дезінтеграції імперського політичного простору. Важливо підкреслити, що мотиви сепаратизму форму-

валися не на ґрунті національного самоусвідомлення, а на тлі звичного господарського суперництва регіонів, характерного для великих імперій. Бажання досягти статусної незалежності від центральної влади штовхало місцевих капіталістів до прихованого «економічного сепаратизму», котрий удало подавався їх пресою як публічна політична фронда. Іншими словами, промисловці регіону несвідомо сприяли виокремленню економіко-політичного простору, котрий пізніше буде ідентифікований як «Україна». У цьому контексті досить слушною є думка В. Ващенко, котрий вважав, що саме Південь став тим регіоном, який на початку ХХ ст. переорієнтував на себе торговельний і промисловий вектор Правобережжя та Лівобережжя⁶¹. Тяжіння економічних потоків до Півдня дало старт перетворенню українських земель на єдиний народногосподарський організм. Регіон перетворився на інтегральну частину цього національно-територіального комплексу⁶². Й ця інтеграція була однією з передумов для конструювання ідеї української державності в 1917–1921 рр. Проте слід підкреслити, що у свідомості підприємців Півдня часів революції 1905–1907 рр. ці процеси сприймалися не в площині українського націотворення, а у контексті регіонального економічного корпоративізму.

Отже, революція 1905–1907 рр. для представників південноросійської гірничо-промислової буржуазії стала періодом ціннісного переосмислення відносин із державною владою, поступового подолання традиційних патерналістських уявлень і поглядів. Ідея реформування політичного устрою виникла в неї на тлі відстоювання власних економічних інтересів, даліше задоволення котрих об'єктивно потребувало нового суспільного ладу. Саме тому регіональні підприємці виступили за оптимізацію державного ладу, проведення об'єктивно назрілих політичних та соціально-економічних реформ, без яких даліше стабільне функціонування ринкової моделі господарювання було б проблематичним. Але їх політичні погляди мали обмежений і поміркований характер, не виходили за рамки вірності монархії.

Участь промисловців у діяльності ліберальних політичних партій відображала процес проникнення прогресивних ідей у середовище останніх а свідчила про поступове наростання в них опозиційних настроїв. Проте відносини ліберальних партій із гірничопідприємницькою буржуазією Півдня мали певні особливості. В конституційними демократами вони набули конфліктного характеру через те, що економічні установки й пріоритети діяльності кадетів ішли врозріз із потребами промисловців регіону. Натомість значна частина підприємців Півдня віддала перевагу октябристам, економічна програма і соціальний склад котрих більше відповідав їх інтересам та установкам.

У політичній діяльності буржуазії регіону під час революції можна виділити два умовні етапи. Перший припадав на січень–жовтень 1905 р. й характеризувався проявами обережної конструктивної опозиції та європейського лібералізму, появою записки, в якій уперше було озвучено її політичну позицію, і та схвальним ставленням до Маніфесту 17 жовтня того року. Другий етап стартував з листопада–грудня 1905 р. й відзначався трансформацією поведінки промисловців. Традиції жорсткого державного патерналізму, суворой субор-

динації соціальних груп і репресивно-каральний характер політики самодержавства зумовили повернення підприємців на платформу співпраці з урядом та їх відхід від революційного процесу.

¹ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. — [Втор. доп. изд.]. — Москва; Ленинград, 1925. — С. 276, 278.

² Карпачев М.Д. Истоки российской революции: легенды и реальность. — Москва, 1991. — С. 208.

³ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — [Изд. 2-е., переработ. и доп.]. — Москва, 1970. — С. 12–13.

⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 4.

⁵ Сеф С.Е. Буржуазия в 1905 году. По неизданным архивным материалам. — Москва; Ленинград, 1926. — С. 13.

⁶ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. // Общественное движение в России в начале XX в. — Том II. — Часть 2. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 38; Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. — 1907. — № 3. — С. 69–70.

⁷ Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Там же. — № 2а. — С. 1–23; Там же. — № 3. — С. 59–88; Горн В. Борьба общественных сил в русской революции. — Вып. IV. — Москва, 1907; Меч В. Либеральная и демократическая буржуазия. — 1907. — 90 с.; Ерманский А. Указ соч. — С. 30–100; Его же. К характеристике российской крупной буржуазии // Наша заря. — 1912. — № 3. — С. 21–31.

⁸ Берлин П.А. Указ соч. — 346 с.; Сеф С. Е. Указ соч. — 128 с.

⁹ Черменский Е.Д. Указ соч. — 448 с.; Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России (1861–1900 гг.). — Москва, 1974. — 252 с.; Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1907 (Борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия»). — Ленинград, 1977. — 272 с.; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. — Ленинград, 1987. — 272 с.

¹⁰ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. — Дніпропетровськ, 1992. — 172 с.; Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук. — Луганськ, 2007. — 211 с.; Шляхов О.Б. Буржуазія України у суспільно-політичних процесах кінця XIX — початку XX ст. // Проблеми політичної історії України: збірник наукових праць. — 2008. — № 3. — С. 59–68; Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX — на початку XX сторіччя: Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — 248 с.; Качалян А.С. Горнопромышленники Юга России (конец XIX — начало XX века). — Ростов-на-Дону, 2004. — 176 с.

¹¹ Шандра І.О. Вказ. праця. — С. 53, 173.

¹² Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. — 1963. — № 2. — С. 70.

¹³ Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905–1907 рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 75.

¹⁴ Старцев В.И. Указ. соч. — С. 7.

¹⁵ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 13.

¹⁶ Горнозаводской листок. — 1905. — № 15–16. — С. 7697–7698.

¹⁷ Горнозаводской листок. — 1905. — № 12–13. — С. 7634–7636; Горн В. Указ. соч. — С. 40; Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32–33.

¹⁸ Берлин П.А. Указ. соч. — С. 229.

¹⁹ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32.

²⁰ Качалян А.С. Указ. соч. — С. 161.

²¹ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32, 37–39.

²² Там же. — С. 51.

²³ Горнозаводской листок. — 1905. — № 17. — С. 7719.

²⁴ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 40–41.

²⁵ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 34.

²⁶ Рейхардт В. Партийные группировки и «представительство интересов» крупного капитала в 1905–1906 годах // Красная летопись: сборник. — 1930. — № 6 (39). — С. 16, 20.

²⁷ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 55.

²⁸ Шепелев Л.Е. Указ. соч. — С. 80–81.

²⁹ Рейхардт В. Указ. соч. — С. 18; Черменский Е.Д. Указ. соч. — С. 85.

³⁰ Горнозаводской листок. — 1905. — № 42–43. — С. 8154.

³¹ Ерманский А. К характеристике российской крупной буржуазии. — С. 30; Петров Ю. Предприниматели и российское общество в начале XX века // Свободная мысль. — 1992. — № 17. — С. 48–49.

³² Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 55; Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. — 1907. — № 3. — С. 76.

³³ Горнозаводской листок. — 1905. — № 18. — С. 7727–7729.

³⁴ Там же. — С. 7728.

³⁵ Горнозаводской листок. — 1905. — № 19. — С. 7745; Горнозаводской листок. — 1905. — № 21. — С. 7777–7778.

³⁶ Горнозаводской листок. — 1905. — № 39. — С. 8094.

³⁷ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 523. — Оп. 2. — Д. 32. — Л. 7–8.

³⁸ Селезнев Ф.А. Конституционно-демократическая партия в 1905–1917 гг.: экономическая программа и отношения с буржуазией: Дисс. д-ра ист. наук. — Нижний Новгород, 2006. — 600 с.

³⁹ Там же. — С. 326–327.

⁴⁰ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. — Москва, 1987. — С. 32–33.

⁴¹ *Нестерцов В.Д.* Деловая элита Донбасса XIX — начала XX вв. — Донецк, 2007. — С. 111.

⁴² *Шелохаев В.В.* Указ. соч. — С. 154.

⁴³ *Шандра І.О.* Вказ. праця. — С. 135.

⁴⁴ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // История СССР. — 1991. — № 2. — С. 197–198; Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Отечественная история. — 1992. — №4. — С. 130.

⁴⁵ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 174–175; 177–178.

⁴⁶ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Там же. — 1991. — № 5. — С. 143–144.

⁴⁷ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Там же. — 1991. — № 6. — С. 152.

⁴⁸ *Голубев С.А.* Российские предприниматели в Государственной думе(1906–1917 гг.): Дис. к. ист. наук. — Москва, 2007. — С. 99; *Рейхардт В.* Указ. соч. — С. 29–30; Партии российских промышленников и предпринимателей: Документы и материалы. 1905–1906 гг. — Москва, 2004. — С. 10.

⁴⁹ *Манжосов В.А.* Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917–1919 рр. // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 77.

⁵⁰ Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. Т. 3: Стенографические отчеты, 1906. — 1906. — С. 372.

⁵¹ Промышленность и торговля. — 1915. — № 34. — С. 714.

⁵² *Горн В.* Указ. соч. — С. 6.

⁵³ *Фриче В.М.* Что такое буржуазия? — Москва, [1917]. — 23 с.

⁵⁴ *Берлин П.А.* Указ. соч. — С. 236.

⁵⁵ Там же. — С. 166–167.

⁵⁶ *Качалян А.С.* Указ. соч. — С. 77–78.

⁵⁷ Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России (15–28 ноября 1906 г.). — Т. 1, 1907. — С. 1–3.

⁵⁸ *Селезнев Ф.А.* Указ. соч. — С. 320.

⁵⁹ *Сердюк О.В.* Гірничопромисловці Донбасу й Подніпров'я після повалення династії Романових (березень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2001. — Вип. 2. — С. 68.

⁶⁰ *Шляхов О.Б.* Вказ. праця. — С. 62.

⁶¹ *Ващенко В.П.* Роль Півдня України в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 155–163.

⁶² *Турченко Г.Ф.* Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX — перша чверть XX ст.): Навчальний посібник. — Запоріжжя, 2008. — С. 70.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ В РОСІЇ НА МАТЕРІАЛАХ ДІЛОВОДСТВА КОМІТЕТІВ У СПРАВАХ ДРУКУ

У статті на основі різного роду джерел відтворено соціо професійний портрет цензора, освітньо-кваліфікаційні вимоги, що висувалися до службовців цензурного відомства, рівень їхнього матеріального та побутового забезпечення.

Ключові слова: *цензура, інспектор у справах друку, інформаційний простір, преса, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Російська імперія.*

В статті на основі різного роду джерел відтворено соціо професійний портрет цензора, освітньо-кваліфікаційні вимоги, що висувалися до службовців цензурного відомства, рівень їхнього матеріального та побутового забезпечення.

Ключевые слова: *цензура, инспектор по делам печати, информационное пространство, пресса, Киевский временный комитет по делам печати, Российская империя.*

The article bases on various sources. There is professional portrait of censors is reconstructed, their educational and skill requirements are investigated, level of their financial and domestic support are identified.

Key words: *ensorship, inspector for printing, information space, press, Kyiv temporary committee on the press, the Russian Empire.*

Ефективність роботи будь-якої державної інституції багато в чому залежить від її кадрового забезпечення. Не виключенням було й цензурне відомство Російської імперії. Посада цензора вимагала енциклопедичної освіти, серйозного професійного і життєвого досвіду, неабиякої працездатності, величезної відповідальності і до всього іншого ще й протистояти крайньо негативному суспільному сприйняттю, яке у тому числі формувалося під впливом «обличительного жанра» літераторів «золотого століття російської літератури». Слід лише згадати слова О. Пушкіна:

«... А ты, глупец и трус, что делаешь ты с нами?
Где должно б умствовать, ты хлопаешь глазами,
Не понимая нас, мараешь и дереш,
Ты черном белое по прихоти зовешь...»¹.

Сучасний стан розвитку громадянського суспільства та історичної науки потребує відмовитися від одностороннього трактування цензури як виключно негативного соціокультурного феномену, провести його комплексний науковий

аналіз, відтворити об'єктивний соціо професійний портрет службовця цензурного відомства.

Перші спроби розглянути роботу цензорів в українських губерніях імперії Романових були зроблені ще на початку XX ст., у радянський період розвитку історичної науки ця проблематика вважалася неактуальною, оскільки в СРСР діяла своя цензура — Головліт. Нині ж пріоритетними завданнями української історичної науки є дослідження функціонування різних за типом і профілем цензурних установ, відтворення посвядження цензорів, визначення параметрів їхнього соціально-економічного забезпечення, юридичного статусу. Певний внесок у висвітлення соціо професійного портрету цензорів зробили українські вчені О. Кириєнко, В. Савчинський, Н. Щербак та російські дослідники В. Жирков, Н. Патрушева та ін.² Однак, як окремий предмет дослідження, кадрове забезпечення діяльності Київського комітету у справах друку, який контролював друковані видання у Південно-Західному краї та Лівобережжі протягом 1906–1917 рр., лишилось поза увагою істориків.

Отже, метою нашої статті є відтворити особливості формування особового складу цієї цензурної установи, проаналізувати освітні та кваліфікаційні параметри його службовців, з'ясувати деякі аспекти їхнього матеріального і побутового забезпечення.

З самого початку інституалізації цензури в Російській імперії (перший Цензурний статут було прийнято у 1804 р.) апарат її центральних і місцевих органів потребував відповідної кількості високоосвічених працівників.

На початку XX ст. штат Головного управління у справах друку (ГУД) складався з 14 чоловік, Центральний комітет іноземної цензури — з 18, місцеві тимчасові комітети мали від 4 до 14* працівників, при інспекторі у справах друку обов'язково діяли помічник і діловод (рос. *письмоводитель*)³. При Київському тимчасовому комітеті у справах друку (був створений за розпорядженням міністра внутрішніх справ від 12 травня 1906 р. у зв'язку зі змінами у цензурному законодавстві) працювало 4 цензори, 1 діловод та 1 секретар. Розподіл обов'язків між службовцями цензурної інституції здійснювався наступним чином⁴. Так, голова комітету, окрім загального керівництва установою, забезпечував цензурування преси м. Києва та неперіодичної друкованої продукції, що видавалася в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській губерніях. Він фактично одночасно з функціями керівника виконував обов'язки цензора відповідно до посадової інструкції: «в действительности исполняет обязанности инспектора по делам печати». Офіційна назва посади другого цензора звучала як «інспектор у справах друку». Його обов'язки прописувалися таким чином: «в действительности исполняет обязанности отдельного цензора по иностранной цензуре, рассматривая в основном произведения печати на польском и малороссийском языках». Третій цензор — цензор

* Кількість могла варіюватися, але обов'язковими посадами були начальник, цензори, секретар. До названих службовців не зараховано так званих «нижчих чинів» — кур'єрів, охоронців, кочегарів тощо.

єврейських видань (так і називався офіційно) — переглядав як єврейські закордонні і місцеві видання, так і російськомовні твори релігійно-морального змісту. Четвертий цензор, суміщаючи посади інспектора у справах друку та інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі, цензурував за дорученням голови комітету неперіодичні видання та здійснював нагляд за друкарнями. Останні мали звітувати перед цим службовцем про кількість друкарських станків, про штатний розпис робітників, повідомляти про будь-які зміни в кількості та типах друкарського обладнання⁵. Такий розподіл за напрямками роботи між службовцями цензурної інституції зберігався до ліквідації комітету у квітні 1917 р. у зв'язку зі скасуванням Тимчасовим урядом цензури в Росії⁶.

Отже, враховуючи той факт, що до 1906 р. цензурні функції на території Київського генерал-губернаторства, Чернігівської та Полтавської губерній Малоросійського генерал-губернаторства здійснювали окремі цензори з внутрішньої та іноземної цензури, інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі, а також цензор єврейських видань, який працював по відрядному найму, то з утворенням Київського тимчасового комітету у справах друку відбулося фактичне зведення функцій окремих інституцій в єдину. На наше переконання, це у свою чергу мало поліпшити фактичний стан справ із контролем та наглядом за інформаційним простором у ряді важливих українських губерній імперії Романових.

Основні засади порядку прийому і звільнення з посад у цензурних органах регламентувалися статтями «Статуту про цензуру і друк». Так, начальника ГУД призначають та звільняють указом Правлячого Сенату за поданням керівництва МВС; голови місцевих комітетів призначаються і звільняються указом Сенату за поданням керівництва МВС, цензори приймаються і звільняються з посад за поданням місцевого комітету (інспектора у справах друку) Головним управлінням у справах друку⁷. Сама процедура затвердження кандидатів на посади цензорів була дуже складною та довготривалою. Особливо це стосувалося цензорів єврейських видань. Цю посаду часто займали євреї, правове становище яких в імперії Романових вирізнялось особливим статусом. Решта нижчих рангом службовців, як то діловоди, секретарі, обов'язково повинні були мати позитивні характеристики з державної служби, не мати судимості та отримати підтвердження у жандармських органів на «благодійність». Протягом усього існування інституту цензури у Росії до його службовців, окрім вірності імператору, висувалися серйозні освітньо-кваліфікаційні вимоги, передбачені нормативно-правовими актами, що регулювали цю сферу суспільних відносин. Згідно Цензурного статуту 1804 р. функції по контролю за друкованими виданнями покладались на цензурні комітети у складі професорів та магістрів університетів — найосвіченіших на той час людей. «Цензурним статутом» 1826 р. посада цензора визначалась як така, що не дозволяла суміщення з іншими видами діяльності⁸. У «Статуті...» 1848 р. вже більш чітко визначено вимоги до чиновника цензурного відомства: він неодмінно мав бути з вищою освітою, знати декілька мов та розбиратись у сучасних напрямках і жанрах вітчизняної й зарубіжної літератури⁹. Нормами цього нормативно-правового акту також забо-

ронялось цензорам обіймати ще якусь посаду за сумісництвом¹⁰. Перед призначенням на посаду цензора кандидат проходив стажування при цензурному комітеті під керівництвом більш досвідчених колег. Якщо кандидат успішно проходив термін випробування і оволодів необхідними навиками «цензурного мистецтва», він зараховувався на відкриту вакансію¹¹. Ось як про це згадує варшавській цензор Х. Еммауський: «...Изъявившие желание служить в комитете предварительно подвергались известного рода испытанию и должны были проходить что-то вроде пригготовительного класса под наблюдением самых опытных цензоров. Испытуемые должны были посещать своих наставников, брать с собой на дом вторые экземпляры корректур, просматривать их и затем представлять их обратно со сделанными ими исключениями. Если наставники одобряли образ действий своих воспитанников, находили их способными и достаточно уже обучившимися «цензурному искусству», то кандидаты допускались к подаче докладных записок и попадали на открывавшиеся вакансии. Бывали при этом случаи, что некоторые из них, походив несколько времени к своим принципалам, бесследно потом улетучивались и оставляли председателя в полном недоумении относительно желанія и готовности служить в комитете; бывали и такие, которые обнаруживали при испытании достаточное понимание цензурного дела, но потом, поступив на службу, оказывались совершенно непригодными, и их нужно было выживать из комитета. При этом вся вина падала, конечно, на того цензора, который пригготовлял кандидата на цензурскую должность, и ему делались упреки за допущение такого субъекта на службу. Бывали, впрочем, и такие счастливыцы, которые попадали в комитет и без предварительного испытания, но это бывало только в тех случаях, когда за них ходатайствовали какие-нибудь высокопоставленные лица, ручавшиеся за понимание дела и способности рекомендуемых ими кандидатов ...»¹².

Професійне і кар'єрне зростання службовців цензурного відомства можна простежити за біографіями таких відомих громадсько-культурних діячів як О. Нікітенко, Ф. Тютчев, Є. Феоктистов та ін. Типовими ж кар'єрними сходинками більшості цензорів були: університет, канцелярська служба та поступове підвищення у чинах. Наприклад, Нікітенко Олександр Васильович — відомий мемуарист, критик та член Петербурзького комітету іноземної цензури походив із кріпосних селян. Першу освіту він отримав у Воронежському повітовому училищі, але як кріпак був позбавлений права на гімназійну освіту. 1822 р. в Острогозьку, де О. Нікітенко заробляв приватними уроками, відкрилося відділення «Біблійного Товариства», секретарем якого його і було обрано. Талановитого промовця, обдаровану особистість швидко помітили і невдовзі за сприянням А. Жуковського та ін. О. Нікітенка було звільнено з кріпацтва, що дозволило йому у 1825 р. вступити до Петербурзького університету та виступити зі своїми першими серйозними літературно-критичними публікаціями. У цей же період його було залучено до розробки Цензурного статуту 1828 р. Після невдалих спроб зайняти кафедру природного права і політичної економії О. Нікітенко став ад'юнктом, потім професором кафедри російської словесності.

У 1833 р. О. Нікітенко призначений цензором Петербурзького цензурного комітету, де пропрацював до 1848 р. Потім, як член різних управлінь, комітетів, комісії при міністерствах народної освіти та внутрішніх справ, брав участь у розробці проектів реформування цензурного відомства. Поряд із значними заслугами перед цензурним відомством за різні прорахунки у роботі періодичними і неперіодичними виданнями неодноразово зазнавав різних дисциплінарних стягнень, аж до ув'язнення. У 1853 р. призначений членом Російської Імператорської Академії Наук. Адміністративна робота не заважала талановитому чиновнику паралельно займатися літературною та публіцистичною діяльністю¹³.

Цензори, що працювали в Київському тимчасовому комітеті у справах друку також мали значний цензорський досвід і фактично розпочинали свій професійний шлях на цьому поприщі ще замолоду. Так, цензор Афанасій Булгаков (батько письменника М. Булгакова) розпочав свою службу київським цензором у 1893 р. (на той час йому було 34 роки) і працював у цій сфері до самої смерті у 1907 р. Державну службу він розпочав з чину колезького радника, а завершив — статським радником, увійшовши таким чином до вищої номенклатури чиновництва Російської імперії¹⁴. Проте бюрократична система з її неписаними правилами не оминула і цензурного відомства. Протекція мала також неабияке значення в кар'єрному зростанні. Так, цензор М. Мандарьов перед тим, як посісти посаду помічника цензора з внутрішньої цензури тривалий час працював цензором з іноземної цензури в Києві, але не маючи впливових родичів чи знайомих так і не зміг зайняти, бажану для себе, посаду цензора з внутрішньої цензури ні у Києві, ні в Одесі. І, фактично, поряд зі своїми обов'язками змушений був виконувати ще і левову частину роботи свого безпосереднього шефа — Б. Юзефовича¹⁵.

Про високу фаховість чиновників цензурного відомства засвідчує їхній освітній рівень, який був надзвичайно високим у чиновників Київського тимчасового комітету у справах друку. Перший голова Київського тимчасового комітету у справах друку Олексій Олексійович Сидоров (1906–1909 рр.), хоч і не мав наукових ступенів та звань, але відіграв помітну роль у тогочасному громадському житті Києва й невдовзі був підвищений на посаді та переведений до Москви. Цензор А. Булгаков знав декілька іноземних мов (у тому числі й давніх) і у 1887 р. отримав звання доцента Київської духовної академії, у 1902 р. — екстраординарного, а 1907 р. — ординарного професора. Наступний голова Київського тимчасового комітету у справах друку, Тимофій Дмитрович Флоринський був деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира, заслуженим ординарним професором. Цензор Сергій Нікіфорович Щоголев, будучи за освітою лікарем, мав досвід чиновницької роботи у канцелярії київського генерал-губернатора, знав декілька мов і тому вважався «фахівцем з української та польської мов». Він, за характеристикою сучасників, міг розкрити будь-які «замисли сепаратистів», ворожі інформаційні провокації, знайти цензурні причіпки до будь-якого літературного чи публіцистичного твору, які могли скомпрометувати владу¹⁶.

Правовий статус і соціальні гарантії службовців відомства ГУД у основному були врегульовані «Законом про періодичну пресу» від 6 квітня 1865 р., який став основою «Статуту про цензуру і друк». Так, у відповідності до норм «Статуту...», а точніше «Додатку про штат інституцій у справах друку» посада начальника ГУД відповідала III класу чиновницьких посад («Табелю про ранги»), посади начальників місцевих комітетів, окремих цензорів з внутрішньої або іноземної цензури, цензорів драматичних творів — IV класу, цензорів із комітетів внутрішньої цензури, старших цензорів з комітетів цензури іноземної, інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі — V класу, молодші цензори комітетів цензури іноземної мали VI клас. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VII–IX класів. Відповідно до зазначених рангів встановлювався і посадовий оклад¹⁷. Згідно статті 541 «Своду законів о службе гражданской», цензори окрім заробітної платні, мали право на отримання столових грошей, компенсації за оренду житла або на користування службовим житлом¹⁸.

Період діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку позначений лише незначним зростанням витрат на фонд заробітної плати його службовців. Фонд заробітної плати цензорів складався з трьох основних складових: штатний оклад, столові і додаткові виплати. Остання сума призначалася щороку за так звані «специальные труды» і залежала від рангу та посади чиновника. Її отримували голова комітету за здійснення загального керівництва (1500 руб.), інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі за цензурування книжок (1500 руб.), за виконання додаткових канцелярських робіт діловод (900 руб.) та секретар (700 руб.)¹⁹. Загальну ж картину нарахування оплати праці службовців Київського тимчасового комітету у справах друку протягом 1906–1915 рр. подаємо у табл. 1.

Таблиця 1

Посада	Жалування	Столові	Додаткові
Голова	960	960	1470
Члени комітету:			
Інспектор у справах друку	960	960	–
Інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі	960	960	1470
Цензор єврейських видань	–	–	у середньому 750 (відрядна праця)
Діловод і секретар (суміщення посад)	294	–	900
Секретар	294	–	700

Наведені дані з таблиці дозволяють говорити про деяку невідповідність в оплаті праці цензора єврейських видань. Але він не мав чиновницького рангу і відповідних прав на додаткові виплати. Його оплата праці була відрядною: залежно від кількості переглянутих ним єврейських видань, надісланих до Комітету.

Досить важко судити нам про справедливість розподілу грошових коштів між службовцями Комітету, але є архівні матеріали, що засвідчують прагнення збільшити посадові оклади та збільшити систему додаткових виплат.

Розвиток видавничої справи та журналістики вимагав оптимізації і покращення роботи органів покликаних здійснювати нагляд за інформацією у друкованих виданнях. 1910 р. МВС, розробляючи проект по вдосконаленню структури та кадрового складу цензурних інституцій на місцях, звернулося до цензурних комітетів із вимогою подати свої пропозиції. Київський тимчасовий комітет у справах друку пропонував значно розширити його штат, ввівши додаткові посади старшого та молодшого інспекторів у справах друкарень і книжкової торгівлі, наполягав на ліквідації практики суміщення посад цензора й інспектора у справах друкарень та книжкової торгівлі. Пропозиції комітету були подані у вигляді формуляра із розподілом відповідних виплат (Табл. 2)²⁰.

Таблиця 2

Посада	Клас	Кількість осіб	Жалування	Столові	Премія на Різдво і Великдень	Всього
Голова	IV	1	3000	3000	600	6600
Члени комітету (нарахування кожному)	V	3	2000	2000	400	4400
Цензор єврейських видань	не важливий	1	1500		150	1650
Секретар комітету	VI	1	1200	1200	240	2640
Помічник секретаря	VII	1	900	900	180	1880
Канцелярист	X	1	900	-	90	990
Стенографіст	XII	1	900	-	90	990
Обслуговуючий персонал		2	600	-	60	660
Старший інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі	V	1	2000	2000	400	4400
Молодший інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі	VI	1	1250	1250	250	2750

Обраховавши бюджет нового кадрового складу цензурних органів, у МВС вирішили відмовитися від ініційованого реформування. Тому кадровий склад місцевих органів цензури та система нарахування заробітної плати залишалися незмінними до 1916 р.

Початок Першої світової війни та запровадження військової цензури істотно не вплинули на навантаження службовців Київського тимчасового комітету у справах друку. Лише з 1916 р. військове командування почало систематично залучати його цензорів до роботи по військовій цензурі. Так, до усталеної системи нарахування заробітної плати додавалися ще і так звані добові, які отримували військові цензори за здійснення відповідних функцій. У військово-цензурному законодавстві передбачалася сума — 3 рублі добових, однак службовці Комітету отримували дещо менше: цензори по 2,50 руб., секретар і діловод по 1,25 руб.²¹ Загалом протягом 1906–1917 рр. архівні джерела дозволяють нам стверджувати про відсутність реального зростання заробітної плати цензорів. Відповідний фонд залишався незмінним, хоча з 1909 р. спостерігалось зростання фінансування потреб самого Київського тимчасового комітету у справах друку. Найбільшими виплати цензорам Комітету були в період Тимчасового уряду: протягом березня–квітня 1917 р., але таке зростання в оплаті праці слід пов'язувати із наростаючою інфляцією і девальвацією грошових знаків²².

Відносно невеликі заробітки та значні матеріальні потреби змушували, незважаючи на законодавчу заборону, деяких цензорів підробляти літературною творчістю, викладацькою діяльністю або суміщали з іншими посадами державної служби. Так, професор цивільного права Казанського університету А. Осіпов виконував функції окремого цензора в Казані з 1882 по 1902 рр.²³ Переважна більшість цензорів, що працювали в Києві, також поєднували викладацьку й цензорську діяльність. Згадуваний вже нами А. Булгаков викладав у Київській духовній академії, займався науковою діяльністю; голова Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринський (1909–1917 рр.) також займався науковою діяльністю (здебільшого праці із філології, найвідоміша «Малорусский язык или “україно-руський” литературный сепаратизм», 1910), був ординарним професором університету св. Володимира²⁴. Відомий своїми антиукраїнськими поглядами цензор С. Щоголев не гребував публіцистичною творчістю, не полишав лікарську практику (в роки Першої світової війни був головним лікарем військового шпиталю № 5 при Михайлівському монастирі м. Києва), з 1913 р. був директором Маріанського дитячого притулку²⁵.

До переваг соціальних гарантій цензорської діяльності варто зарахувати щорічну оплачувану місячну відпустку для поїздки за кордон та право на отримання одноразової матеріальної допомоги (в першу чергу на лікування). Однак, законодавчо гарантовані соціальні гарантії, часто через бюрократичні перешкоди, на практиці не реалізовувалися. Право задовольняти клопотання про матеріальну допомогу покладалась на міністра внутрішніх справ. Російська дослідниця Н. Патрушева наводить приклади дії цих норм соціального захисту. Так, цензор С.-Петербурзького комітету О. Пелікан (1887–1900) щорічно з 1897 р. (окрім 1892 р.) отримував матеріальну допомогу у розмірі від 400 до 600 руб. Однак, так щастило не кожному цензору. Випадок із згаданим службовцем цензурного органу, на наш погляд, можна пояснити його родинними зв'язками: він був племінником обер-прокурора Синоду К. Победоносцева²⁶. Згаданий нами раніше цензор М. Мандарьов, прослуживши на державній службі

22 роки та маючи 4 дітей, так і не зміг дочекатися подібної виплати, а у 1905 р. його за неналежне виконання своїх службових повноважень взагалі було звільнено з посади без права на пенсію²⁷. У березні 1907 р. цензор А. Булгаков звернувся з клопотанням про надання фінансової допомоги у зв'язку з необхідністю лікування. Однак, доки тривали паперова тяганина Афанасій Іванович помер, а його родина отримали лише незначну допомогу на організацію похорон²⁸.

Російське імперське законодавство передбачало певні пільги при призначенні пенсії цензорам. Так, після 15 років служби пенсія призначалася у розмірі 1/3 від окладу, за 25 років — у розмірі повного окладу (інші цивільні чиновники отримували за 20 років 1/3; за 30 — 2/3, за 35 — повну пенсію). Знову ж таки, цензори, на відміну від решти чиновників імперії, після 25 років служби могли продовжувати виконувати свої обов'язки, отримуючи і пенсію і державну платню. У разі смерті цензора, який мав право на пенсію, вдова отримувала половину передбачуваних пенсійних виплат, також на кожну дитину нараховувалося шоста частина пенсії батька. Якщо помирав цензор, який не мав права на пенсію, то родина отримувала разову виплату у розмірі річного окладу померлого²⁹. Так, враховуючи, що у цензурному відомстві А. Булгаков прослужив 14 років, керівництво ГУД призначило вдові Варварі Михайлівні Булгаковій місячну допомогу у розмірі 250 рублів³⁰.

Поряд із наведеними прикладами соціального забезпечення і соціальних гарантій, встановлених державою для цензорів, слід зазначити, що: по-перше, пенсія цензорів призначалася тільки за бездоганну службу (яскравий цьому приклад з цензором М. Мандарьовим), по-друге, посаду цензора особи займали у кращому випадку у 45–50 років (до заняття якої посадовець цензурного відомства мав пройти досить значний термін освітньої і практичної підготовки, стажування тощо), по-третє, цензори, що мали низький ранг не мали права на пенсію по цензурному відомству. Так, варшавський цензор Х. Еммауський писав: «Невеликі відносно оклади цензорів без права на пенсію, якими користувались цензори столичних видань, низькі класи посад і величезна кількість роботи та висока відповідальність, не сприяли вступу до нас на службу³¹».

Обов'язки та процесуальні норми діяльності цензора визначались «Статутом про цензуру та друк», зокрема розділом 2 «О обязанностях лиц на которых возложено исполнение Цензурного устава в отношении внутренней цензуре» та розділом 8 «Правил в руководстве цензурою». Так, нормами російського імперського законодавства передбачалось, що при розгляді рукопису цензор мав у першу чергу звертати свою увагу на ідейну спрямованість книги; у поданому до цензури рукописі чи вже надрукованому екземплярі книги мав право додавати свої примітки, а місця, де виявлено порушення цензурних заборон виділяти червоним чорнилом та вимагати їх вилучення при подальшому виданні. Для розгляду рукопису цензору надавалось не більше 3-х місяців, а для розгляду статті — не більше необхідного часу для її публікації³². Проступки цензорів пов'язані з порушенням цензурних правил передбачали різні види відповідальності: від адміністративної до кримінальної. Якщо цензор навмисно допускав до

видання твору чи статті, в якій містилась «неповага до Верховної Влади, особи Государя Імператора», то його притягали до кримінальної відповідальності; в інших випадках — до різних видів адміністративної відповідальності (оголошення догани або звільнення з посади без пенсії)³³.

Повсякденне життя цензора мало чимало незручностей. Цензурний статут чітко не визначав години доби для подачі цензорам видань на перегляд. Так цензори, що переглядали щоденні газети, незважаючи на те, що протягом ночі вони змушені були двічі вставати для контролю за друком періодичного видання, не отримували вихідного і не звільнялись від своїх повсякденних обов'язків: читати книги, журнали, переглядати рекламні повідомлення, готувати доповіді до Головного управління у справах друку. Історія цензурного відомства засвідчує випадки, коли цензорам із-за постійної нічної роботи, візитів нічних кур'єрів видань, квартирновласники відмовляли в оренді помешкань, а прислуга по найму звільнялась у них з роботи³⁴.

Цензор С.-Петербурзького цензурного комітету К. Вороніч (1882–1885) протягом трьох років займався нічним переглядом безцензурних газет і складав для міністра внутрішніх справ огляд статей із найважливіших політичних питань. Ці, за словами міністра внутрішніх справ Д. Толстого і начальника Головного управління Є. Феоктистова (1883–1896), «каторжні» обов'язки доводилося виконувати щодня з двох до семи годин ночі; при цьому К. Вороніч продовжував виконувати свої обов'язки по цензурному комітету. У клопотанні про отримання матеріальної допомоги, цензор К. Вороніч, описуючи свою службову діяльність, відзначав, що свої обов'язки по нічній цензурі йому доводилось суміщати з обов'язками цензора Московського цензурного комітету (1885–1889), «де доводилося працювати за двох, щоб успішно виконувати завдання»³⁵.

Цензор Одеського цензурного комітету Ю. Ган (1871–1881) писав, що у 1878 р., після смерті окремого цензора і виходу у відставку його помічника, він один протягом шести місяців мав займатися внутрішньою цензурою, з яких чотири — ще й іноземною, оскільки дві посади по іноземній цензурі залишалися вакантними, а єдиний цензор відомства — захворів. Приклад цензора Ю. Гана є свідченням бездушності будь-якої бюрократії, як самодержавної, так і тоталітарної. Так, за виконання додаткової роботи, що виходила за межі його функціональних обов'язків, Ю. Ган не отримував ніякої доплати до свого окладу, йому, навіть, було відмовлено в отриманні одноразової матеріальної допомоги³⁶.

Робочий день чиновника цензурного відомства виглядав таким чином: зранку цензори розглядали коректурні листи місцевих періодичних видань, вдень — читали рукописи та іноземні книги, а ввечері — заборонені газети і журнали, котрі розносились по квартирах цензорів о 5–7 годин вечора і рано-вранці мали бути повернуті³⁷. Наприклад, варшавський цензор Х. Еммауський зауважував: «Діяльність наша була неприємна ще й тому, що ми не могли в своїх службових справах керуватися тільки законом, а повинні були пам'ятати ще і велику кількість циркулярів Головного управління у справах друку, пам'ятати різні вказівки генерал-губернатора, враховувати місцеву ситуацію»³⁸. Ще один представник

цього відомства — А. Єгоров (пройшов шлях цензорської кар'єри: від діловода при окремому цензорі до Голови Одеського комітету іноземної цензури) так характеризував роботу цензора: «Вся її діяльність носить тільки негативний характер. Ні творчою, ні прогресивно-корисною роботою у порівнянні зі всякою іншою службою її не назвеш... Заборона — хвала тобі згори, проте анафема від зацікавленої сторони, недоречно дозволити — хвала тобі від зацікавленої сторони і біда від своїх. І виходить таким чином, що ворогів навколо тебе багато, а задоволених обмаль»³⁹.

І хоча в архівних матеріалах і спогадах київських цензорів ми не віднайшли подібних нарікань на побутові умови та незручності, викликані цензорською діяльністю, однак, деякі документи засвідчують, що приміщення у якому працювали цензори не були у повній мірі пристосованим для такої діяльності. Офіс Київського тимчасового комітету у справах друку знаходився в орендованому одноповерховому дерев'яному будинку на вулиці Левашовській, 20 (нині Шовковична) (Мал. 1). У кошторисах витрат ми знаходимо дані про закупівлю світочок, вугілля, що дає підстави говорити про не належну систему опалення приміщення, перебої з електроенергією. Оренда будинку, що знаходився на узбіччі тогочасного міста, коштувала 600 руб. на рік⁴⁰.

Отже, враховуючи дешевизну оренди та відомості закупівель, не важко уявити в якому жалюгідному стані перебувала будівля цензурної установи.

У професії цензора важливу роль відіграв ще й морально-етичний аспект. Неодноразово цензори у своїх спогадах нарікали не тільки на величезний об'єм роботи, а і на постійні стреси та негативне ставлення до їхньої діяльності з боку громадськості. Розглядаючи той чи інший твір, газетну статтю цензори змушені були вибирати між приписами керівництва та особистими поглядами. Наприклад, цензор Одеського цензурного комітету А. Єгоров (1881–1906) писав: «я всегда испытывал невыразимое терзание тогда, когда личное убеждение подсказывало мне сделать одно, а всякие конфиденциальные и неконфиденциальные циркулярные распоряжения повелевали творить по-другому. Эта борьба между внутренним голосом и служебным долгом доводила не раз до нервного расстройства, и я никогда не мог понять тех моих коллег, которые не только чувствовали себя прекрасно, отдаваясь всецело цензорским занятиям, но еще и смаковали их...»⁴¹. Ця проблема мучила багатьох. Коли 1854 р. чиновнику особливих доручень при попечителю Московського навчального округу М. Крузе запропонували зайняти посаду цензора, він заявив, що не може цього зробити тому, що «при существующих условиях и порядках цензор не может действовать добросовестно, по долгу гражданскому, не имея под собою никакой твердой почвы — ни в законе, ни в пользах и нуждах государственных, ни в здравом разуме. Единственным ему руководителем служат произвольные капризы и фантазии минуты, невежественные понятия о литературе и о правах человеческой мысли...». Гаряче співчуваючи прогресивним літераторам, М. Крузе вважав, що не може бути їм корисним «при господстве настоящих порядков и воззрений», а бути їхнім катом він не хоче⁴².

Київський окремих цензор І. Пузиревський (1872–1875) хильнувши зайву чарку, заявляв, що «непорядно быть цензором». Звичайно, подібні сумніви, моральні муки випробувань відчували далеко не всі. Цензор С.-Петербурзького цензурного комітету С. Косовіч (1881–1895) відверто казав: «Я — чиновник, получающий двадцатого числа жалованье. Оно мне нужно, как пропитание себя и моей семьи. Законов в России нет, а имеются усмотрения начальства, от коего и зависит мое двадцатое число. Его волю я должен чтить и исполнять, и чем я пунктуальнее исполняю эту волю, тем я становлюсь выше в его глазах; на меня сыплются награды, изъявления довольства и милости»⁴³.

Подібну характеристику своєму безпосередньому начальнику Б. Юзефовичу (син М. Юзефовича) подав уже відомий нам М. Мандарьов: «Говоря об официальных лицах Киева того времени, я считаю нелишним остановиться несколько дольше на личности Б.М. Юзефовича, игравшего впоследствии столь заметную роль среди киевских союзников. Я не буду останавливаться на его личной жизни и касаться её интимных сторон, о которых так много говорили в то время в киевском обществе и которые не так давно так ясно выявились в известной истории с воспитанниками киевского кадетского корпуса, ставшей, как известно, достоянием всей русской печати. Я коснусь здесь деятельности Б.М. Юзефовича, как цензора.

По убеждениям Б.М. Юзефович был в полном смысле слова реакционер, ярый крепостник, убежденный сторонник абсолютизма. Он отличался свое-нравным, упрямым характером и был нетерпимым к чужим мнениям и взглядам.

Как цензор, он ни на йоту не отступал от буквы закона, строго придерживался циркуляров, которым в цензурном ведомстве нет числа, и, вообще, в отправлении своих цензорских обязанностей был plus royaliste que le roi.

Отношение Б.М. Юзефовича к местной печати было более чем оригинально. Он чувствовал себя по отношению к местным газетам полным хозяином, неограниченным самодержцем, издавая собственные предписания, навязывая авторам статей свои мысли и заставляя их говорить своим языком»⁴⁴.

Суспільний статус професії цензора багато в чому залежав від особистих якостей того чи іншого чиновника, розуміння ним свого обов'язку, рівня його професіоналізму. Серед цензорів зустрічались люди ліберальних поглядів, які прагнули сприяти розвитку науки, літератури, але з різних причин опинилися на посаді цензора. Недарма редактори періодичних видань намагалися змінити найбільш прискіпливих цензорів на більш лояльних: «поганого» цензора на «доброго».

Від цензора залежала часом не тільки доля літературного твору, але й доля автора, видавця, працівників редакції та друкарні. Деякі цензори йшли на поступки, переслідуючи певні матеріальний визиск. Хабарі давалися найчастіше редакцією періодичного видання «своєму» цензору. За це він «закривав очі» на певні недоречності у тексті, або попереджав про небезпеки, чи намагався захистити видання на засіданні цензурного комітету або Головного управління. Хабарі були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І. Пузиревський (1872–1875)

отримував від редакції щомісяця по 50 руб.), до різних прихованих форм, таких, як наприклад, картярський виграш. Використовуючи службове становище, деякі цензори публікуючи свої статті отримували переваги перед іншими співробітниками періодичних видань.

Про факти корупції київських цензорів неодноразово заявляли як діячі українського національного руху, так і їхні противники — монархісти. Однак усі вони стосувалися здебільшого періоду другої половини XIX ст. За період діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку (1906–1917 рр.) фактів корупції чи протиправних дій з боку його службовців ми не знайшли. Єдиним достовірно встановленим нами фактом, що кидав тінь на репутацію службовців цього органу, була бійка між діловодом комітету та морським офіцером, яка сталася на Дніпровський пристані в Києві, викликана непорозумінням у черзі. Щодо опублікування своїх праць, то, безперечно, цензори мали певні знайомства серед видавців, і це сприяло більш швидшому і якіснішому виданню їхніх творів. Два цензори М. Щоголев та Т. Флоринський за період своєї роботи у Комітеті видали чималу кількість публіцистики. Найвідомішими є праці М. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» та «Современное украинство: его происхождение, рост и задачи» (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) (Київ, 1912–1913 рр.), у яких «українське питання» трактується як вигадка зовнішніх і внутрішніх ворогів Росії, зацікавлених у її розвалі, а національно свідомо українська інтелігенція постає як іноземна шпигунська агентура (польська, австрійська, німецька). Ми не будемо вдаватися до детального аналізу змісту цих книг, розгляду авторських оцінок. Лише зазначимо про те, що написання такого характеру публіцистики опиралося на досвід повсякденної роботи цензора, відповідало його особистісному погляду на україномовні видання⁴⁵. Аналогічного характеру також була праця голови Київського тимчасового комітету в справах друку професора філології Т. Флоринського «Малорусский язык или “україно-руський” литературный сепаратизм». Ці два чиновники цензурного відомства мали гарні характеристики за результатами своєї роботи, державні нагороди, користувалися авторитетом у вищестоящих начальників цензурного відомства імперії Романових⁴⁶.

Натомість Афанасій Булгаков, який у деякій мірі виявляв свою принципівість, не йдучи на поступки зі своєю совістю при розгляді того чи іншого твору далеко нелояльного за змістом щодо існуючих порядків, мав чимало нарікань на свою роботу. Так, голова Київського тимчасового комітету у справах друку О. Сидоров (1906–1909) у доповідній записці до ГУДу писав, що «цей цензор часто ухиляється від виконання службових обов'язків, відмовляється, цензуючи газету «Южная неделя» виконувати при цьому настанови генерал-губернатора⁴⁷. Попри значні нарікання і скарги на А. Булгакова, його не квапилося звільняти, бо підшукати такого висококваліфікованого фахівця на посаду цензора виявилось не так уже і легко.

Високим професіоналізмом та працездатністю володів цензор і водночас інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі А. Нікольський. Він по-

стійно був зайнятий інспекціями і ревізіями друкарень, бібліотек, книжкових магазинів, цензурував закордонні видання, а в роки Першої світової війни допомагав у роботі Військово-цензурному відділу штабу Київського військового округу.

Професійною специфікою вирізнялась посада цензора єврейських видань. Обіймати цю посаду могла лише особа зі знанням єврейської мови і так званого «єврейського розмовного жаргону». Масштаби роботи цензора єврейських видань були значними, й у той же час оплата її була відрядною (за об'ємом виконаної роботи). Цензор Х. Еммауський так описує роботу цензора єврейських видань: «Старшими цензорами Варшавського цензурного комітета, когда я переходил туда на службу, были Феодоров и Волочанинов. Первый из них ... был родом из Киевской губернии и после крещения занимал в Киеве должность чиновника особых поручений по еврейским делам при тамошнем генерал-губернаторе, оттуда перешел на службу в Варшаву на должность старшего цензора и занимался в комитете, кроме просмотра польских и немецких газет и книг, еще и цензурой всех еврейских изданий. Бывший раввин, он отлично знал древнееврейский язык и современный жаргон и был вообще знатоком еврейской литературы. Приходя ежедневно в комитет раньше других цензоров, он обыкновенно начинал свои занятия с еврейской цензуры. Смешно было смотреть, когда, разложив вокруг себя еврейские фолианты, из-за которых выглядывала только его совершенно лысая голова и золотые очки, Феодоров приступал к просмотру разных талмудических трактатов и комментариев к ним, которые он знал чуть ли не наизусть, почему и работа эта шла у него необыкновенно быстро. Перелистывая еврейские книги, он иногда вырывал из них листы целыми пучками, с еврейскими рукописями он поступал так же и редко что-нибудь вычеркивал, по большей же части вырывал страницы. В передней комитета в это время собирались обыкновенно еврейские издатели и авторы рассматриваемых цензором сочинений, с нетерпением ожидавшие, какая участь постигнет представленные ими рукописи или книги. Нередко какой-нибудь нетерпеливый еврей потихоньку приотворял дверь в комнату, где сидел Феодоров, просовывал голову и вкрадчиво обращался к нему с вопросом, просмотрена ли уже его рукопись. Феодоров этого терпеть не мог и в ответ хватал со стола рукопись или книгу и швырял ее в просунутую голову просителя...»⁴⁸. Звичайно ж роботи у київського цензора єврейських видань було менше, оскільки основна маса закордонних видань єврейською мовою йшла через Одеську митницю, однак всеодно щомісячний об'єм книжок і рукописів складав біля 20 одиниць. На відрядну роботу по цензуруванню єврейських книг запрошували рабина м. Києва — Аарона Цейтліна, рабина київської губернії — П. Ямпольського. Проте, з 1909 р. (ймовірно з приходом на посаду начальника Т. Флоринського) євреїв більше не запрошували. З 1909 р. по квітень 1917 р. змінилося три цензори єврейських видань. Такі кадрові ротації були пов'язані з тим, що деякі з них «не внушали доверия и недобросовестно исполняли обязанности»⁴⁹.

Вивчення та аналіз архівних джерел дозволяє нам відобразити кадровий склад і відповідні ротації у Київському тимчасовому комітеті у справах друку у формі зведеної таблиці (Табл. 3).

Таблиця 3

Прізвище	Посада	Роки перебування	Чин	Освіта	Наукова та інша діяльність
1	2	3	4	5	6
Сидоров О.	Голова	1906 – 1909	Надвірний радник	вища	Голова та засновник громадської організації «Київський клуб російських націоналістів»
Флоринський Т.	Голова	1909 – 1917	Статський радник	вища	Ординарний професор філології університету св. Володимира, член організації «Київський клуб російських націоналістів»
Булгаков А.	Інспектор у справах друку	1906 – 1907	Статський радник	вища	Ординарний професор Київської духовної академії, науковець і дослідник історії церкви і церковних вчень
Щеголев М.	Інспектор у справах друку	1907 – 1917	Колезький радник, статський радник	вища, лікар	Благодійницька діяльність, лікарська практика, член організації «Київський клуб російських націоналістів», мав науково-популярні праці
Нікольський А.	Інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі, цензор	1906 – 1917	Статський радник	вища	Не відомо
Аарон Цейтлін	Цензор єврейських видань	1906 – 1909 (з перервами)	-	-	Київський рабин

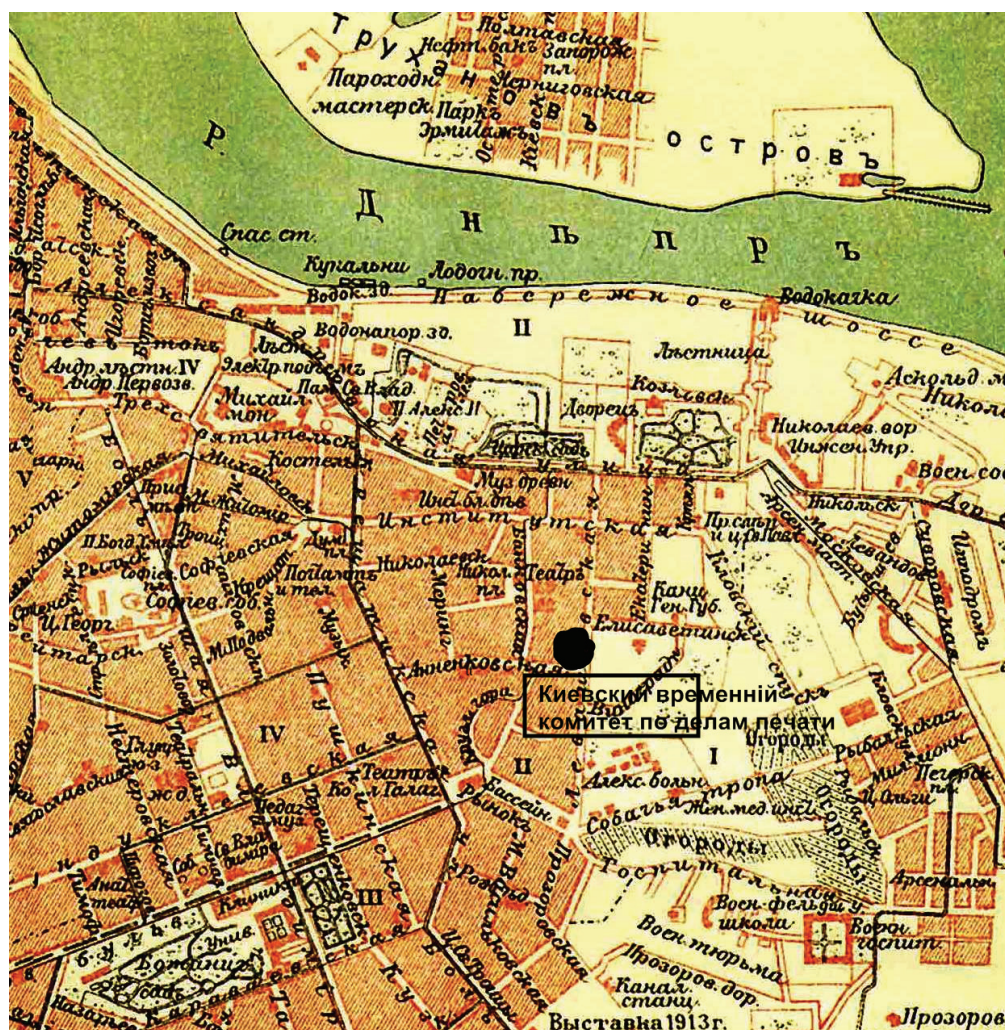
Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6
Ямпольський П.	Цензор єврейських видань	1906 – 1909 (з перервами)	-	-	Рабин Київської губернії
Четиркін П.	Цензор єврейських видань	1909 – 1910	Присяжний повірений	Середня педагогічна	Вчитель місцевої духовної семінарії
Сидоров А.	Цензор єврейських видань	1910	Присяжний повірений	Не відомо	Не відомо
Глагольєв А.	Цензор єврейських видань	1910 – 1917	-	-	Священик

Важливим для розуміння соціально-професійного портрета цензора та специфіки роботи Київського тимчасового комітету у справах друку є з'ясування ідейних переконань службовців. Цілком очевидним є те, що на роботу до цього органу приймалися тільки політично перевірені піддані імперії, так би мовити «благонадійні елементи», люди, віддані імператору та самодержавному режиму. Так, цензори О. Сидоров, М. Щеголев, Т. Флоринський займали крайньоправі позиції. Вони стали засновниками і активними членами, створеного у 1908 р. Київського клубу російських націоналістів. Метою діяльності якого було зберегти недоторканими засади самодержавства в Росії в умовах наростання революційного та національного руху. Серед методів досягнення цілей, прописаних у статуті клубу, були наступні: «Распространение в обществе идей русского национализма, национального самосознания, проведение в жизнь идей мирного политического и культурного развития России, выяснение нужд и потребностей населения края и удовлетворение их легальными путями, борьба с вредными влияниями космополитизма и учениями антирусскими, противогосударственными и противообщественными, главным же образом, борьба с польским натиском и украинофильством и, наконец, объединение людей, исповедующих принципы национально-русской государственности»⁵⁰.

Отже, до кадрового забезпечення органів цензури у Російській імперії ставилися досить відповідально. Кандидати на цензорську посаду обов'язково повинні були мати високий рівень освіти, значний досвід та беззаперчні позитивні характеристики. Юридичний і соціальний статус цензора в Росії початку XX ст. був досить високим. Праця цензора у більшості випадків була доволі складною, приносила масу побутових і сімейних незручностей. Суспільне ж сприйняття цензора залежало від його особистих рис, поглядів на суспільний розвиток і культуру, ставлення до свого обов'язку і роботи. Щодо кадрового

забезпечення Київського тимчасового комітету у справах друку, то з впевненістю можна стверджувати, що у цій державній імперській установі працювали високоосвічені професійні чиновники, здатні успішно виконувати свої безпосередні функції. Інша справа негативне сприйняття їхньої діяльності у середовищі журналістів та української інтелігенції. Протягом всього часу роботи цензурний орган Південно-Західного краю мав певні проблеми з організацією роботи своїх працівників, залученням на відрядну роботу цензорів єврейських видань. Однак, в цілому кадровий потенціал Київського тимчасового комітету у справах друку дозволяв успішно реалізовувати цензурну політику самодержавства, забезпечити пильний контроль за інформаційним простором в ряді українських губерній Російської імперії, ефективно протистояти наростаючому національному та ліворадикальному руху.

Мал. 1

¹ Пушкин А. С. Сочинения в 3 т. — Т. 1. — М., 1985. — С. 282.

² У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / [под ред. В.Г. Жиркова]. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. — 260 с.; Кириченко О.Ю. Соціально-професійний портрет військового цензора в українських губерніях Російської імперії (1914–1917) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць [гол. ред. С.І. Світленко]. — Випуск 8. — С. 253–262; Савчинський В. Е. Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі російської імперії // Матеріали XI всеукраїнської науково-практичної конференції: Молодь, освіта, наука і національна свідомість в умовах європейської інтеграції. — К.: Європейській університет, 2008. — С. 284–286; Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.) // Історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 58–65.

³ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 246–256.

⁴ Центральний державний історичний архів м. Києва (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2263. — Арк. 18–20.

⁵ Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 104.

⁶ Там само. — Спр. 66. — Арк. 19, 60–61, 137–139.

⁷ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского // Сост. А.А. Саатчиан. Книга 1 Т. I–VIII. — СПб., 1911. — С. 3339.

⁸ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. — М., 2001. — С. 56.

⁹ Там же. — С. 86–87.

¹⁰ Полный свод законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1911. — Т. 3. Отд. I. — С. 1325.

¹¹ Цензура в России в конце XIX — начале XX века: Сб. воспоминаний — СПб., 2003. — С. 70.

¹² Там же. — С. 78.

¹³ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/9300>; У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 64–65.

¹⁴ <http://proza.ru/2005/04/08-10>; ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 2; Там само. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2134. — Арк. 1–2.

¹⁵ Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора // Голос Минувшего. — 1916. — № 5/6. — С. 372–391.

¹⁶ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312; Там само. — Спр. 256; http://www.peoples.ru/art/literature/prose/publicist/timofey_florinskiy.

¹⁷ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 247–250.

¹⁸ ПСЗ. — СПб., 1911. — Т. 3. Отд. I. — С. 1325.

¹⁹ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 104.

²⁰ Там само. — Арк. 100.

²¹ Там само. — Спр. 577. — Арк. 151–157.

²² Там само. — Спр. 621. — Арк. 13.

- ²³ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 26.
- ²⁴ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 4.
- ²⁵ Там само. — Спр. 181. — Арк. 12, 13, 18–19, 22.
- ²⁶ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 26.
- ²⁷ Там же. — С. 27.
- ²⁸ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 1а.
- ²⁹ *Раскин Д.И.* Исторические реалии биографий русских писателей XIX — начала XX в. // Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь. — Т. 2. — М., 1992. — С. 609, 612.
- ³⁰ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 2.
- ³¹ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 79.
- ³² ПСЗ. — СПб., 1911. — Т. 15. Отд. II. — С. 3343–3342.
- ³³ Там же. — Т. 15. Гл. 5. Отд. I. — С. 3682; ЦДІАК. — Ф. 293. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 1–4.
- ³⁴ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 35, 45, 64.
- ³⁵ Там же. — С. 46.
- ³⁶ Там же. — С. 78.
- ³⁷ Там же. — С. 70.
- ³⁸ Там же. — С. 75.
- ³⁹ Там же. — С. 140.
- ⁴⁰ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 577. — Арк. 72.
- ⁴¹ *Егоров А.Е.* Страницы из прошлого. — Т. 2. — Одесса, 1913. — С. 91.
- ⁴² Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 71
- ⁴³ Там же. — С. 71.
- ⁴⁴ *Мандарьев Н.* Указ. соч. — С. 384.
- ⁴⁵ *Щеголев С.Н.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К.; СПб., 1914. — 160 с.; *Его же.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.
- ⁴⁶ *Флоринский Т.* Малорусский язык и «україно-руський» літературний сепаратизм. — СПб., 1900.
- ⁴⁷ ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 850. — Спр. 443. — Арк. 4–4зв.
- ⁴⁸ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 70.
- ⁴⁹ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 5, 13, 37.
- ⁵⁰ <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ002.htm>.

РОЗДІЛ II

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477.7) «17/18»: 336.7

В.В. Шевченко
(м. Київ)

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ БАНКІРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

У пропонованій розвідці аналізується внутрішня адміністративна, економічна і соціальна політика Російської імперії з погляду її впливу на становлення та розвиток банкірського підприємництва на Півдні України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

В предлагаемой статье анализируется внутренняя административная, экономическая и социальная политика Российской империи с точки зрения её влияния на становление и развитие банкирского предпринимательства на Юге Украины в конце XVIII — первой половине XIX в.

This article examines the internal administrative, economic and social policy of the Russian Empire in terms of its impact on the formation and development of banking business in the South of Ukraine in the late XVIII — first half of the XIX century.

Успішність та ефективність підприємництва у тій чи іншій країні у всі історичні епохи залежали від ряду передумов (чинників), що впливали на прийняття рішення про зайняття певною господарською діяльністю, вибір виду, способу та місця її здійснення. До таких факторів насамперед відносять внутрішню адміністративну, економічну і соціальну політику, зокрема й щодо конкретного регіону, зовнішню політику та міжнародну ситуацію, організаційно-правові та природно-географічні умови тощо. Не була винятком і Російська імперія, в якій наприкінці XVIII — на початку XIX ст. панували кріпосницькі відносини.

Оскільки заявлена тема спеціально не вивчалася, а лише розглядалася науковцями побіжно в контексті дослідження інших питань соціально-економічного розвитку Півдня України¹, то завданням цієї розвідки є з'ясування впливу

внутрішньої політики царського уряду на формування умов для розвитку банкірського підприємництва в регіоні.

У результаті трьох воєн з Османською імперією (1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.) Російська імперія поступово розширила свої південні кордони з метою виходу до Чорного моря, який вона здобула після Ясського мирного договору 1791 р. Новоприєдані землі, що отримали назву Новоросійського краю, стали важливим об'єктом державної політики. Влада розуміла, що для остаточного закріплення у цьому регіоні конче необхідним є встановлення військового та економічного контролю над ним. Тому від самого початку уряд був зацікавлений у прискореній інкорпорації Північного Причорномор'я до загальноімперської адміністративної та соціально-економічної системи. Її план передбачав ряд елементів, зокрема розбудову міст, заселення території, відповідну соціально-економічну політику тощо.

Особливістю південноукраїнських міст було те, що вони виникали переважно з ініціативи уряду і мали спочатку військово-оборонний характер². Ольвіополь, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Очаків розбудовувалися навколо фортець, які являли собою систему так званих «прикордонних ліній». Останнім великим населеним пунктом, який з'явився у XVIII ст. на теренах Херсонської губернії, стала Одеса — на місці фортеці Хаджибей (1794 р.).

Варто зауважити, що разом із військовослужбовцями, чисельність яких не була надто великою, до нових поселень влада залучала й інші категорії населення. У всіх указах про створення міст ішлося про цивільних мешканців і передусім розвиток торгівлі. У Херсоні й Одесі обов'язково мали облаштуватися пристані для купецьких суден³.

Зміни, що відбулися у стратегічній, політичній та економічній ситуаціях, вплинули й на подальший розвиток краю та його міст. Останні все більше почали виконувати торгово-промислові функції, перетворюючись не лише в економічні центри, роль яких зростала, але й осередки поширення нових виробничих відносин⁴.

До появи інших великих міст основним торговельним центром південного регіону України був Єлисаветград. У 1760–1770-х рр. місцеве купецтво вже здійснювало значну внутрішню і зовнішню торгівлю. Проте з відкриттям порту в Хаджибейській бухті та заснуванням Одеси багато єлисаветградських купців переселилися туди і стали одними з перших жителів нового міста.

Торгово-промисловий напрям розвитку визначився й у Херсоні та Миколаєві, які мали вихід до моря. Якщо перше місто почало спеціалізуватися на торгівлі зерном, то друге — на поставках для Чорноморського флоту і задоволенні потреб місцевих жителів, оскільки з 1820-х рр. стало закритим військовим портом. Найбільшого рівня розвитку досягла Одеса. Завдяки покровительству уряду і здібним місцевим керівникам вона швидко перетворилася на провідний економічний та адміністративний центр Новоросійського краю і Херсонської губернії, ставши «південними воротами» експортно-імпоротної торгівлі держави.

Процес залюднення Південної України також характеризувався певними специфічними рисами, зокрема темпами, соціальним складом переселенців, офіційною колонізаційною політикою. Заселення причорноморських земель українськими та російськими селянами і козаками почалося десь із кінця XVI ст., але широких масштабів воно набуло після укладення Ясського миру. Відтоді і до реформ 1860–1870-х рр. цей край заселявся швидше, ніж інші райони Російської імперії. Причому це твердження стосується не лише сільської місцевості, але також і міст. Якщо у цілому населення регіону з 1794 по 1863 рр. зросло майже втричі, то за 1811–1863 рр. кількість мешканців Одеси збільшилася в 10,8, Ростова — в 7,3, Таганрога — в 5,7, Херсона — в 4,4 рази при тому, що Петербурга — тільки в 1,6, Москви — в 1,7, Риги — в 2,4, Києва — в 2,9 рази⁵.

Соціальний склад осіб, які перебиралися на нові території, обумовлювався як стихійною так і організованою державою колонізацією. На південних просторах поселялися військові, відставні солдати з сім'ями, каторжани, так звані вихідці (у тому числі й старообрядці) та кріпаки-утікачі⁶. Проте значну частину переселенців становили особисто вільні люди — землероби, ремісники та торговці. Багато з них спеціально запрошувалися російською владою з інших країн.

Царський уряд, зацікавлений у якнайшвидшому господарському освоєнні Новоросійського краю, проводив тут зважену податкову політику та створював для переселенців відповідні пільгові умови. Їм гарантувалася свобода віросповідання, надавалися кредити на будівництво, вони звільнялися від військової служби, сплати податків і постоя військ⁷. До поселення у містах насамперед заохочувалися комерсанти та ремісники, які мали сприяти розвитку торгівлі, промисловості й судноплавства. Перші преференції* запровадила Катерина II. У своєму рескрипті від 2 жовтня 1795 р. на ім'я новоросійського генерал-губернатора П.О. Зубова вона дарувала всім іноземцям і тим, хто прибував із внутрішніх губерній імперії до нових міст Катеринославської й Вознесенської губерній, десятирічне звільнення від усіляких податей і постойів. Однак право на пільги отримували не всі, а лише записані до гільдій торговці та міщани, які зводили там власним коштом і для власного використання будинки, торгові чи виробничі установи, перші — «на ту суму, яку... в капітал оголошувати наказано», а другі — «не менше, як на 1000 руб.»⁸. Таким чином, купцям, для користування податковими пільгами, необхідно було дотримуватися двох умов: 1) належати до однієї з гільдій; 2) здійснити забудову. Ці вимоги призвели у майбутньому до виникнення певних суперечностей між місцевою і центральною владами⁹.

У 1802 р. на прохання жителів Одеси та з метою «сприяння поліпшенню загалом торгівлі того краю» існуючі пільги були продовжені для міста ще на 25 років. Окрім того, для утримання та подальшого облаштування порту дозволялося відраховувати до міського бюджету десятю частину від митних зборів¹⁰.

* *Преференція* — перевага, пільга, яка надається кому-небудь у користуванні чимось.

Хоч створені умови й приваблювали торговий люд, проте не до тієї міри, якої сподівалася влада. Тому 1804 р. «як виняток із загального правила» на Херсонщині та Катеринославщині було дозволено торгувати оптом і вроздріб іноземним й іногороднім купцям без записування в гільдії¹¹.

Треба зауважити, що керівництво Новоросійського краю постійно перемалося економічною ситуацією у регіоні, у зв'язку з чим у середині 1820-х рр. неодноразово зверталося до уряду з клопотанням про продовження пільг Одесі, Феодосії і Таганрогу. Комітет міністрів поставився несхвально до прохання, оскільки, з його погляду, «від продовження пільги, що існувала досить тривалий час, скарбниця втрачає належний їй дохід», проте вирішив продовжити пільги на сплату державних податей для зазначених міст на 5 років у повному обсязі, а по їх закінченні — на такий самий строк у половинному розмірі¹².

Після того, як у 1807 р. іноземцям, що не прийняли російського підданства, заборонили вступати до гільдій, останні автоматично втратили й право на пільги. Але деякі чужоземні купці й надалі продовжували безпідставно ними користуватися. У такий спосіб вони «мінімізували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то й навіть взагалі від них ухилялися»¹³. Влада пільгових міст досить часто не лише закривала очі на такі відступи від законів, а й потурала порушникам та захищала їх. Наприклад, у 1825 р. Комітет міністрів розглядав питання про стягнення в казну податків із чотирьох англійців, які здійснювали торгівлю в Одесі як купці першої гільдії гостьової статті і вважали, що мають право на пільги. З цього приводу новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов у своєму відношенні до міністра фінансів хоча й визнавав правомірність такого стягнення, просив про поблажку купцям, як особам, «що користуються в Одесі великою довірою, і котрі завдяки зв'язкам із закордонними торговцями можуть бути корисними для нашої торгівлі». «Суворе ж, хоч і законне ставлення до них, — зазначав він далі, — за нинішньої ситуації в комерції Одеси позбавить нас кращих неогоціантів та зупинить і той невеликий відпуск за кордон виробів наших, що нині існує, і звичайно від цього більше шкоди, ніж користі нашим фінансам буде»¹⁴. М.С. Воронцова підтримав і міністр іноземних справ К.В. Нессельроде, який висловився не тільки за звільнення прохачів від оподаткування, але й запропонував поширити встановлені пільги на інших іноземців, які виявлять бажання торгувати в Одесі¹⁵. Імператор Олександр I погодився з останньою думкою, про що Комітет повідомив міністра фінансів. Остаточне ж рішення про надання подібної пільги у містах Новоросійського краю було прийняте майже через півтора роки — у вересні 1826 р.¹⁶ У цілому воно позитивно вплинуло на стан одеської торгівлі. Правом на пільгу скористалися й деякі іноземці, які згодом прийняли російське громадянство і стали власниками великих торгово-банкнрських домів. Загалом саме іноетнічний елемент мав особливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі й банкнрської справи у Південній Україні. У цьому контексті доцільно детальніше зупинитися на процесі формування етнічного складу купецької верстви регіону. Це питання важливе ще й тому, що, як слушно зауважила О.І. Дружиніна, «представники різних народів, які оселилися в Причорномор'ї, приносили туди свої особливі господарські навички та культурні традиції»¹⁷.

Своєрідність купецтва південноукраїнських міст полягала у його багатонаціональності. Якщо серед простого люду переважали українці і росіяни, то серед купців, насамперед неогоціантів, — вихідці із-за кордону. Така ситуація пояснюється декількома факторами. По-перше, іноземних торговців приваблювали нові неосвоєні ринки, перспективи соціально-економічного розвитку Півдня України та надані урядом преференції. По-друге, українським і російським купцям бракувало знання іноземних мов, досвіду у зовнішній торгівлі і мореплаванні. До того ж, вони не мали розгалужених міжнародних зв'язків, які були, наприклад, у греків, вірменів та євреїв. З цього приводу один із дописувачів «Одесского вестника» зазначав у 1845 р.: «Припустімо, що всіх їх [іноземців — В.Ш.] воднораз видалили з наших портів: які б були від цього наслідки? Застій у справах...отже, загальне в нашому краї зубожіння! Запевняти, що тоді б росіяни мимоволі зайнялися цим, неможливо, тому що вони зовсім до цього невідготвлені, не мають ніяких відомостей і знайомств, і при цьому якою б мовою вели вони свої розрахунки із закордонними портами, і на яких судах?»¹⁸. По-третє, іноземці приїздили до нових міст регіону, як правило, зі значними капіталами, які дозволяли їм одразу налагодити успішну підприємницьку діяльність. Таким чином, провідні позиції у великій торгівлі зайняли саме вони. Українські та російські прізвища практично не зустрічалися у списках купців, які вели експортно-імпорتنі операції. Проте це не означає, що вони зовсім не займалися крамарством. В їх руках зосереджувалася вся внутрішня торгівля¹⁹. Окремі з них стали факторами* чужоземних купців або дрібними торговцями у повітових і губернських містах²⁰.

Звісно, найбагатші комерсанти проживали в Одесі, яка характеризувалася найбільшою концентрацією купецтва порівняно з іншими губернськими містами України та його неоднорідним етнічним складом. У першій третині XIX ст. в оптовій закордонній торгівлі міста лідирували греки, далі йшли італійці та невелика кількість німців. Потрібно зауважити, що до представників грецького етносу влада Російської імперії здавна виявляла свою прихильність. «Жодному народові, навіть одноплемінному, — писав А.О. Скальковський, — не даровано було таких прав і милостей, як грекам»²¹. Починаючи з часів Петра I греки, які проживали на теренах російської держави, одержували значні пільги та привілеї. У великих містах вони вносилися в окремі відомості, звільнялися від постойів і багатьох інших казенних повинностей та податей. Їм дозволялося засновувати власні заводи і займатися промислами. Деякі грецькі купці могли багато років утримувати відкупи на збір усіх грошових і хлібних прибутків²².

Така ж протекційна політика збереглася і на рубежі XVIII–XIX ст. щодо греків, які почали оселятися у містах Херсонської губернії. Відповідно до імператорського указу про влаштування поселення єдиновірних народів у місті Одесі від 19 квітня 1795 р., для грецьких цивільних переселенців створювалися дуже сприятливі умови. Їм надавалися тимчасове житло, грошові кредити (від

* *Фактор* — маклер, професійний посередник в укладанні торговельних та біржових угод.

100 до 150 руб. на сім'ю), дозволялося безмитно ввозити власне майно та товари для продажу на суму до 300 руб. Вони звільнялися від сплати всіх податей на 10 років, а від постою і військової служби — назавжди²³. Указані привілеї та комерційні перспективи привабили багатьох грецьких торговців, які почали переселятися до Одеси не лише із-за кордону, а й з раніше заснованих міст Новоросійського краю. У місті з'явилася значна кількість торгових домів, відкритих грецькими купцями, які практично монополізували торгівлю зерном і стали «главнейшими капиталистами» у середовищі одеського купецтва. Специфіка організації підприємницької діяльності грецьких купців полягала у тому, що розкидані по берегах Середземного і Чорного морів вони підтримували міцні зв'язки як між собою, так і зі своєю історичною Батьківщиною²⁴. Завдяки цьому вони змогли створити широку світову торговельну мережу, одним із центрів якої стала Одеса²⁵. Відкриті там грецькі торгові дома фактично до середини XIX ст. виступали як філії центральних контор, які функціонували у великих портах Європи²⁶. Ми цілком поділяємо думку В.С. Волониць, що серед основних складових успішності одеських грецьких підприємців треба назвати значні капітали й великий досвід у торгівлі та судноплаванні; вправне посередництво між виробниками зерна та іноземними покупцями; наявність розгалуженої системи представництв; протекторат російської влади щодо судноплавання²⁷. Проте, на наш погляд, до цього переліку варто додати загальне покровительство грекам із боку влади Російської імперії та, що важливіше, їхню історично сформовану схильність до окремих видів господарської діяльності (торговельної, фінансової, судноводіння тощо).

Іншу велику групу представників купецтва становили євреї. Хоча вони й раніше мешкали на південних просторах, основна їх маса переселилася до Новоросійського краю у кінці XVIII — першій половині XIX ст. Буття євреїв у Російській імперії визначалося особливим соціально-правовим статусом. Вони обмежувалися у цілому ряді громадянських й економічних прав та могли проживати тільки на чітко визначеній території, у так званій «межі осілості». Керуючись знову ж таки прагматичними цілями, Катерина II включила новоприєднані південні землі до цієї межі і почала переселяти сюди єврейське населення, яке перейшло в російське підданство після поділів Речі Посполитої. Згодом євреї, шукаючи кращої долі, почали переїжджати на південь за власною волею.

Новоросійські євреї перебували у кращих умовах, ніж ті, які проживали в інших губерніях межі осілості. Як центральне, так і місцеве керівництво, особливо за часів губернаторства М.С. Воронцова та О.Г. Строганова, виявляло щодо них ліберальне ставлення. Таку позицію влади дослідники історії Південної України пов'язують із підприємницькою активністю євреїв, яка була вигідна і для держави. Історично так склалося, що в Європі традиційними єврейськими заняттями стали торгівля, фінансові операції та ремесло. А оскільки на початку XIX ст. у північнопричорноморських портах середній клас як такий був майже відсутній, останні почали поступово заповнювати цю нішу, відіграючи помітну роль в економічному житті цих міст.

Своє ліберальне ставлення влада Російської імперії виявляла не тільки до торгово-промислових прошарків населення, а й стосовно всього економічного поступу Новоросійського краю. У кінці XVIII — першій половині XIX ст. урядова політика у Південній Україні мала радше фритредерський, аніж протекціоністський характер, властивий державі в цілому. Міста регіону користувалися можливістю вільного виходу на зовнішній ринок, що було значимим фактором розвитку місцевого підприємництва. У 1784 р. право вільної торгівлі (у тому числі й зерном) отримав Херсон, а з 1800 р. й іншим портам Новоросійської губернії дозволили продавати пшеницю за кордон²⁸. Ці правові заходи сприяли активізації та зростанню торговельних оборотів.

Важливу роль у господарському житті Півдня України відіграло запровадження в Одесі порто-франко — вільної безмитної торгівлі у порту та спеціальній приморській зоні. Воно сприяло нагромадженню капіталу, розвитку зовнішньої торгівлі України, збільшенню торговельного обігу, розширенню економічного і фінансового впливу Одеси на прилеглу територію, здешевленню транспорту, полегшенню кредиту та зростанню банківських і комісійних операцій²⁹. У місті з'явилися великі банкірські доми, обороти яких охоплювали все узбережжя Чорного й Азовського морів³⁰.

Необхідно зазначити, що не останню роль у розбудові Південної України відіграли здібні адміністратори, які здійснювали управління регіоном у першій половині XIX ст. Передусім це градоначальники та генерал-губернатори, такі, як А.Е. Рішельє, О.Ф. Ланжерон, М.С. Воронцов і О.Г. Строганов. Їх діяльність на своїх посадах детально дослідила В.С. Шандра, яка переконливо довела ефективність політики цих діячів для розвитку краю. Зокрема, такі особисті риси А.Е. Рішельє, як уміння знаходити спільну мову з представниками різних етнічних груп, підприємливість і незаангажованість сприяли колонізації регіону й зростанню значення одеського порту³¹. Корисною була й політика М.С. Воронцова, який перебував на посаді генерал-губернатора 32 роки. Його діяльність охоплювала різноманітні напрями — від дипломатичної до запобігання епідеміям. Пріоритетна увага приділялася забезпеченню торговельно-господарського розвитку регіону, у результаті чого вдалося поєднати свободу підприємництва з реалізацією політики державного протекціонізму й контролю. Він по суті був «буфером між центром та регіоном», постійно вдаючись до компромісів³². Генерал-губернатор О.Г. Строганов, на думку дослідниці, був нетиповою постаттю серед тогочасних адміністраторів, врядування якого вирізнялося відстоюванням регіональних інтересів. Особливі його заслуги полягають у посиленні місцевої влади та реформуванні громадського управління в Одесі³³.

Розглядаючи чинники, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Південній Україні, не можна оминати питання про загальний стан кредитно-фінансової галузі країни у дореформений період. Особливістю Російської імперії було втручання держави в усі сфери суспільного життя і постійний контроль над ними. Під її опікою почала формуватися й банківська система, функціонування якої одразу було поставлене у жорсткі законодавчі рамки. Збереження феодално-кріпосницьких відносин обумовило й основну спрямованість кредитно-

фінансових установ — забезпечення інтересів казни та пануючих верств. Комерційному кредитуванню не приділялося достатньої уваги. На Півдні України, господарство якого розвивалося ринковим шляхом, особливо гостро відчувався брак капіталів. Поступове розширення товарного виробництва і зростання грошового обігу потребували проведення кредитних і деяких інших банківських операцій, зокрема розрахунків між клієнтами та обліку векселів*. Такий попит задовольняли лише дві державні структури — прикази громадської опіки й облікові контори Асигнаційного банку (згодом — контори Комерційного банку), а також лихварі. Проте у функціонуванні перших відзначалося багато прорахунків, через що вони виявилися недостатньо ефективними. Прикази громадської опіки узагалі не вважалися суто кредитними установами. Банківські операції розглядалися ними лише як допоміжне джерело отримання прибутку й, до того ж, були дуже обмеженими³⁴. Облікові контори мали у своєму розпорядженні невеликі капітали і практично не обслуговували внутрішнього товарообігу. Певні негаразди існували згодом і в роботі одеської контори Державного комерційного банку, відкритої 1819 р. Останній був створений у 1817 р. на базі облікових контор. Основною метою банку проголошувалося припинення лихварства і надання допомоги купецтву для сприяння поширенню землеробства, промисловості і торгівлі³⁵. У перші роки свого функціонування банк та його філіальна мережа дійсно позитивно вплинули на стан кредитування торгово-промислової сфери. Однак у подальшому його курс змінився. Він став джерелом поповнення запасів казначейства. І хоча його загальні ресурси збільшувались, питома вага операцій з кредитування торгівлі — навпаки, зменшувалася³⁶. Лихварі ж, діяльність яких була фактично нелегальною, за свої послуги встановлювали дуже високі процентні ставки, що також аж ніяк не сприяло розвитку підприємницької ініціативи.

Отже, російська держава, узявши на себе повноваження з організації комерційного кредиту, не змогла добитися на цьому напрямі відчутних результатів. Такий стан речей багато у чому був визначений політикою, яку проводило міністерство фінансів і безпосередньо його керівники. Уважаючи необхідним і корисним втручання держави в економіку, вони всіляко підтримували його й у сфері фінансів. І якщо міністр фінансів Д.О. Гур'єв стояв на позиціях розвитку державного кредитування вітчизняної торгівлі і промисловості та створення для цього відповідних банків³⁷, то його наступник Є.Ф. Канкрін мав кардинально протилежну думку. В основі фінансової доктрини останнього лежав пошук оптимального співвідношення між користю для держави і народним добробутом. Маючи на увазі першочергові інтереси казни, він негативно ставився до

* *Вексель* — борговий документ установленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником певної суми грошей у вказаний строк. *Облік векселів (дисконт)* — це купівля банком (приватною особою) векселів (інших боргових зобов'язань) до закінчення їх строку. При цьому векселетримачу, тобто особі, що є одержувачем за векселем, достроково виплачується зазначена у ньому сума з вирахуванням відсотків із моменту обліку до терміну оплати за векселем.

будь-яких банківських установ. На його погляд, головне зло банків полягло у тому, що вони відволікали капітали, котрі могли бути використані урядом. Банківський кредит визнавався шкідливим для народного господарства, оскільки заохочував борги і спекуляції та ускладнював отримання позик державою. Його існування допускалося як виняток і тільки під контролем уряду задля «финансовых воспособлений», котрі він може дати казні³⁸.

Особливо палко Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, які випускали власні кредитні папери. Він вважав, що останні «не мають бути толеровані урядом, подібно пройдисвітам-медикам, знахарям і різним винахідникам панацей»³⁹. Подібне ставлення з його боку спостерігалось й до інших банків — депозитних, комерційних, жиробанків* тощо. Міністр фінансів визнавав їх менш небезпечними, однак абсолютно непотрібними установами. На його думку, банки на мали ніякого впливу на успіхи господарства, а тому торгівля могла обходитися зовсім без них. Розвиток приватного кредиту уявлявся Є.Ф. Канкріну найменш шкідливим лише у вигляді позик між окремими особами⁴⁰. Цьому твердженню цілком могли відповідати операції приватних банкірів, які не створювали спеціальних фінансових посередницьких установ (банків), а діяли як торговці. Отже, виходить, що Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, але не проти банкірів. На цьому наголошував і відомий український радянський дослідник економічної історії С.Я. Боровой⁴¹.

Таким чином, у дореформений період на Півдні України, а особливо в Одесі, склалися сприятливі умови для появи та становлення приватного банкірського підприємництва. Зацікавленість Російської імперії у чорноморській торгівлі позитивно позначилася на збільшенні товарообігу та розширенні як зовнішнього, так і внутрішнього ринків. Це, своєю чергою, породило потребу в комерційному кредиті та виникненні відповідних структур. Оскільки центральна влада не дуже переймалася вирішенням цього питання, і навіть виступала проти створення приватних банківських установ, то нішу, що виникла, заповнили купці, які поряд із торгівлею почали займатися банкірськими операціями.

¹ Див.: *Авгитидис К.Г.* Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). — К.: Вища школа, 1987. — 42 с.; *Боровой С.Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — Москва: Госфиниздат, 1958. — 288 с.; *Його ж.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* — К.: Наукова думка, 1982. — Вип. 16. — С. 63–68; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Пролетар, 1931. — 175 с.; *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с.; *Діанова Н.М.* Особливості виникнення та розбудови міст Південної України

* *Жиробанк* — банк, який здійснює безготівкові розрахунки між своїми клієнтами.

(кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету: Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 148–151; *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800–1825 гг. — Москва: Наука, 1970. — 383 с.; *Дружкова І.С.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — Одеса, 2004. — 220 с.; *Оглоблин О.* Одеське порто-франко. — [Київ ?], [19--]. — 11 с.; *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.; *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с. та ін.

² *Боровой С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. — С. 65; *Діанова Н.М.* Вказ. праця. — С. 148.

³ Полное собрание законов Российской империи (Далі — ПСЗ РИ). — Собр. 1. — Т. 20. — № 14764. — С. 722–723; Там же. — Т. 23. — № 17208. — С. 514.

⁴ *Діанова Н.М.* Вказ. праця. — С. 151.

⁵ *Боровой С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. — С. 64.

⁶ Там само. — С. 65–66; *Герлігі П.* Вказ. праця. — С. 26.

⁷ *Скальковський А.* Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825. — Одеса, 1995. — С. 132; *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 10–12; *Одесса, 1794–1894.* — Одесса, 1895. — С. 165; *Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем.* — Одесса, 1881. — С. 23.

⁸ ПСЗ РИ. — Собр. 2. — Т. 1. — № 577. — С. 935.

⁹ Див.: Там же. — Т. 3. — № 2163. — С. 698–701.

¹⁰ Там же. — Собр. 1. — Т. 27. — № 20121. — С. 26.

¹¹ *Слабченко М.Є.* Вказ. праця. — С. 245–246.

¹² *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — С. 322.

¹³ Там само. — С. 317.

¹⁴ ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 40. — № 30346. — С. 275.

¹⁵ Там же. — С. 276.

¹⁶ Там же. — Собр. 2. — Т. 1. — № 577. — С. 934–937.

¹⁷ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 69.

¹⁸ Цит. за: *Атлас Д.* Старая Одесса, её друзья и недруги. — Одесса, 1911. — С. 80.

¹⁹ Там же; *Де-Рибас А.* Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. — Одесса, 1913. — С. 81.

²⁰ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 169.

²¹ *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. — Одесса, 1850. — С. 273.

²² Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 16–17.

²³ ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 23. — № 17320. — С. 686–687.

²⁴ Авгитидис К.Г. Указ. соч. — С. 12; Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 357.

²⁵ Авгитидис К.Г. Указ. соч. — С. 12.

²⁶ Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Донецьк, 2007. — С. 13; Терентьева Н.А. Указ. соч. — С. 206.

²⁷ Волониць В.С. Вказ. праця. — С. 13.

28 ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 19554. — С. 292; Там же. — Т. 22. — № 15935. — С. 50–51.

²⁹ Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 6.

³⁰ Одесса, 1794–1894. — С. 182.

³¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 167.

³² Там само. — С. 180–184.

³³ Див.: Там само. — С. 209–218.

³⁴ Бровер І.М. Вказ. праця. — С. 100.

³⁵ Дружкова І.С. Вказ. праця. — С. 92–93.

³⁶ Там само. — С. 60, 97–98.

³⁷ Див.: Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — С. 159–161.

³⁸ Див.: Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. — Санкт-Петербург, 1867. — С. 59–60.

³⁹ Цит. за: Безобразов В.П. Указ. соч. — С. 59.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — С. 163.

ДЕРЖАВНА ІПОТЕЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ у 80–90-х рр. ХІХ ст.

Статтю присвячено законодавчому регулюванню іпотеки в 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст. у період реакційних контрреформ Олександра ІІІ.

Статья посвящена законодательному регулированию ипотеки в 80-х — начале 90-х гг. ХІХ в. в период реакционных контрреформ Александра ІІІ.

The article is devoted the legislative adjusting of mortgage in 80-th — pochatku of 90-th of the ХІХ item in the period of reactionary kontr reforms of Oleksandr ІІІ.

Реакційна політика російського самодержавства 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст. спричинила поглиблення соціально-економічної кризи у суспільстві, яка призвела до надзвичайного збідніння переважної більшості населення і збагачення представників буржуазії та поміщиків. Вона викликала структурні перекоси в економіці держави: велетенські темпи зростання промисловості й торгівлі, та розвал і занепад сільського господарства, основні суб'єкти котрого знаходилися у зубожілому стані. Розорення головного сільськогосподарського виробника-селянина — відбулось в формі небувалого обтяження його державними податками й повинностями, а також викупними платежами. Подібне становище призвело до двох негативних наслідків: гігантського зростання селянської платіжної заборгованості, що було однією з причин фінансової кризи у Російській імперії, зокрема в Україні, а також величезного дефіциту державного бюджету, який зумовлював подальше збільшення прямого і непрямого оподаткування населення. Всі ці економіко-політичні та соціальні процеси викликали постійне звуження його купівельної спроможності, що прийшло у суперечність із швидкими темпами промислового розвитку держави й штовхало правлячі кола і промислових капіталістів на пошук нових ринків збуту.

Поворот уряду Олександра ІІІ в право частково прикривався запровадженням деяких заходів щодо покращення матеріального стану народних мас. Міністром фінансів було призначено професора Н.Бунге. Його керівництво стало видатною епохою в історії російських фінансів. Перше, що він запровадив, це — зменшення рівня викупних платежів. Цей захід учений вважав надзвичайно важливим для покращення економічного становища сільського населення. Стосовно українських губерній імперії відповідне зменшення даних платежів дорівнювало 16 коп. на рік за селянський наділ. Завдяки наполегливості міністра було скасоване подушне обкладання селян країни, запроваджене ще Петром І. Цей крок зменшив прибутки у державний бюджет на 57 млн

руб. Н. Бунге запропонував ліквідувати цей дефіцит шляхом збільшення податку на спирт (по 9 коп. за один градус). Він разом із міністром державного майна М. Островським започаткував низку заходів щодо створення, умов для поліпшення важкого матеріального стану селян. Зокрема були підготовлені, але не надруковані правила від 10 липня 1881 р. стосовно переселення селян, яким не вистачало земельних наділів внаслідок їх дроблення, у незаселені території Російської імперії. Але ці правила виявилися непрактичними для користування.

Саме в той історичний період у російському уряді, зокрема в Міністерстві фінансів, чітко з'ясували причини зубожіння селянських господарств та їх неспроможність сплачувати податки й викупні платежі. Цією причиною було малоземелля селян, яке не давало їм змоги займатися товарним виробництвом і значно поліпшити свій добробут. Заради подолання цих негативних обставин, котрі загострювали соціальне напруження на селі, звужували внутрішній ринок та негативно відбивалися на стані державного бюджету, уряд наважився розпочати цілеспрямовану іпотечну політику, яка б допомогла селянам у придбанні земельних ділянок і переведенні їхнього господарства на товарні рейки. Поряд із цим влада вдосконалювала систему кредитування великих землевласників для підвищення ефективності й прибутковості їхніх господарств.

26 травня 1887 р. Олександр III затвердив думку Державної ради, котра розширила права Державного банку щодо відстрочки та розстрочки вексельних боргів землевласників. У зв'язку з цією новацією запроваджувалися відповідні доповнення і зміни в статут останнього. Відтепер його правлінню дозволялося відстрочувати й розстрочувати з дозволу міністра фінансів ці борги за обліком векселів із двома підписами під забезпечення заставними чи завдатковими свідоцтвами, які видавалися на підставі затвердженого 24 січня 1884 р. відповідного порядку. У разі стягнення за векселями, воно покладалося на майно, прийняте в забезпечення за заставним свідоцтвом. У цих заходах Державний банк мав перевагу перед іншими кредиторами. Даний законодавчий акт свідчив про те, що уряд відмовлявся від суцільного «ручного управління» цією установою і надавав їй простір в оперативній діяльності щодо іпотечного кредитування. Другою стороною закону було те, що позичальникам полегшувались умови реструктуризації та розстрочки боргів Державному банку, що стало черговою пільгою великим землевласникам (котрим переважно були ще дворяни) для відстрочення їх банкрутства¹.

За затвердженою царем думкою Державної ради від 15 червня 1887 р. запроваджувалися зміни й доповнення до статуту Товариства взаємного поземельного кредиту. Новації передбачали, що 5%-ний «металевий борг»^{*} позичальника цієї установи розстрочувався з 1 липня 1887 р. на 56-річний строк (тобто до 1943 р.). Товариству дозволили виводити з обігу 5%-ні «металеві» цінні листи, які замінювалися 4,5%-ними «відповідними» заставними паперами, котрі гарантувалися урядом і звільнялися назавжди від будь-яких податків та

^{*} Він чітко був прив'язаний до біржового курсу ціни на золото чи срібло.

зборів. Кругова відповідальність мешканців маєтків, котрі були заставлені у цій установі, зберігалася протягом зазначеного терміну й у разі заміни 5%-них «металевих» заставних листів на 4,5%-ні. Вона була забезпеченням останніх незалежно від гарантій уряду. Позичальники товариства для сплати відсотків і погашення кредиту за новими цінними паперами зобов'язані були вносити, починаючи з часу завершення конверсії 5%-них «металевих» заставних листів на 4,5%-ні, по 6 руб. 90 коп. із кожної сотні кредитних рублів, а до того — по 7 руб. Установа зобов'язана була протягом усього строку обігу 4,5%-них «металевих» заставних листів конвертувати в них всі свої прибутки*. Вона мала спрямовувати частину цих коштів на виготовлення нових цінних паперів, сплачувати ними гербовий збір, а також викупати 5%-ні заставні листи, які підлягали знищенню без обміну на 4,5%-ні. Прибуток від залишків допоміжного капіталу розраховувався з 4,5% річних від усієї його суми. Нестаток коштів після її сплати з часу завершення конверсії поповнювався за рахунок казни.

На відшкодування боргу позичальників спрямовувалися надлишки коштів, котрі утворювалися у разі підвищення вексельного курсу. Якщо перший раз із відсотками був остаточно погашений достроково, то відповідні суми з оплати кредиту дозволялося зменшувати. Коли ж подібна заборгованість із процентами не була погашена, тоді вона списувалася з позичальників. Отже, знижувалася відсоткова ставка, котру зобов'язувалося сплачувати Товариство взаємного поземельного кредиту на підставі продажу «металевих» заставних листів. Це було зроблено з метою зменшення відповідного проценту за кредит позичальникам цієї установи. Зниження відсоткових ставок передбачало заміну цих цінних паперів та переоформлення кредитів, а також розстрочку поточних боргів позичальників товариства на термін у 56 років, тобто, за той час могло змінюватися декілька їх спадкоємців. Більше того, під час конверсії заставних листів, коли строк умови кредиту закінчувався, а позичальник не спромігся погасити свій борг, тоді він відшкодовувався за рахунок казни, яка була головним фінансовим цих цінних паперів товариства, незважаючи на те, що воно було комерційною установою, котра знаходилася під щільним наглядом уряду. Зменшення щорічних процентних ставок, за які Товариство взаємного поземельного кредиту надавало його під заставу відповідних угідь, зумовлювалося прагненням урядових кіл до залучення більш широкого кола позичальників і сприяння розвитку іпотеки в Російській імперії. Цікавим у нововведеннях до статуту товариства було те, що під час конверсії заставних листів боржникам цієї кредитної установи надавалося право розстрочки платежів на надзвичайно великий термін. Тобто останнім фактично їх прощали. Але це було не все. Одна із новацій у банківському положенні свідчила про те, що позичальники товариства мали змогу через більш як півстоліття не повертати остаточно борг, котрий погоджувалася компенсувати держава. Статутні ново-

* Товариство випускало заставні листи, які купували його кредитори. У свою чергу воно надавало позики під сплату більшого відсотку. В окремому пункті перераховувалися зобов'язання самої установи, котра виконувала функції позичальника і кредитора.

введення полягали й тому, що влада остаточно стала на шлях не тільки головного кредитора (хоча вона сприяла розширенню і приватного кредиту, який перебував під контролем Міністерства фінансів) переважно великих землевласників, а й джерелом дотацій останнім, господарство котрих перебувало у стані перманентного банкрутства. Це в свою чергу свідчило про неефективність у переважній більшості випадків способу ведення сільського господарства в пореформений період. Про значні пільги, які надавалися позичальникам товариства, свідчив сам законодавчий акт, котрий вносив доповнення до статуту цієї кредитної установи. Також хотілося б підкреслити характерну особливість приватно-акціонерного кредиту в Російській імперії, коли статут установ, які його уособлювали, змінювали та доповнювали державні законодавчі акти.

24 квітня 1889 р. імператор затвердив думку Державної ради щодо внесення доповнень у положення Селянського поземельного банку. Вони передбачали продаж за вільною ціною земельних ділянок несправних боржників під час видачі їм (купчої) на право власності ними. Також дозволялася розстрочка частини купівельної ціни на термін не більше двох років. Сплата цієї суми мала забезпечуватися заставою купленої земельної ділянки з накладанням на неї заборони. Банку надавалася перевага в задоволенні своїх фінансових претензій, покладених на відповідну ділянку².

Отже, зазначені доповнення до положення Селянського поземельного банку враховували надзвичайну матеріальну скруту, в котрій перебували господарства селян, що надзвичайно зменшувало їх платоспроможність. Ці доповнення до положення останнього спрямовувалися на захист його фінансових інтересів. Але самим цікавим було те, що в них не існувало конкретної фіксації соціального стану особи, яка мала право купувати як на торгах, так і у вільному продажу заставлені в цій кредитній установі селянські земельні ділянки. Тобто право на їх купівлю, а також на банківську розстрочку частини відповідної суми мали особи всіх. Цей факт свідчив про відступ від головного принципу цієї іпотечної установи, котра мала право кредитувати виключно селян для купівлі ними землі. Отже розстрочка платежу була своєрідною формою позики. Потрібно зазначити, що подібні обставини не погіршували ефективності виконання своїх функцій Селянським поземельним банком, а сприяли певній гнучкості в його кредитній політиці.

26 червня 1889 р. Олександр III затвердив думку Державної ради, яка внесла доповнення й зміни в положення Селянського земельного банку, котрі полегшували продаж із торгів відповідних ділянок, заставлених у цій установі. Відтепер її раді надавалося право призначати в продаж із публічного торгу останні, не дочекуючись закінчення пільгового часу, який надавався для ліквідації недоїмки із сплати поточних платежів за кредит, навіть, коли позичальник раніше зазначеного строку, письмово сповіщав банк щодо своєї відмови від володіння заставленою землею. У подібних випадках її ділянки можна було продавати (залежно від рішення ради банку) в повному складі чи частинами. На офіційне прохання покупців внесення відповідної суми дозволялося розстрочити, якщо залишок грошового внеску, котрий залишався на них після

сплати задатку та «кріпосного мита», мав таку структуру: перша частина боргу повинна була сплачуватися протягом 3 місяців, друга — впродовж 6, а третя — на протязі 2 років від дня торгу з нарахуванням 6,5% річних на відстрочені кошти. Борг покупця забезпечувався проданою земельною ділянкою із накладанням на неї заборони і наданням кредитній установі переваги у відшкодуванні його із заставленої нерухомості. В разі невнесення відстрочених платежів сплачені кошти боржнику вже не повертались, а земельна ділянка у черговий раз йшла на продаж із торгів. Новий торг за цю ділянку землі розпочинався з суми боргу, який рахувався на боржнику. Коли, після того як другі торги не відбувались, тоді банк мав право продати ділянку без відповідного дозволу міністра фінансів³. Безумовно, ці нові правила полегшували кредитній установі реалізацію на торгах земельних ділянок селян-боржників, але ставили їх у більш скрутну фінансову ситуацію по відношенню до банку, котрий отримував додаткові важелі й джерела отримувати значні прибутки за рахунок розорення селянських господарств, граючи на інстинктивному прагненні їх хазяїв отримати в свою власність нові земельні угіддя, не розраховуючи матеріальних можливостей. Протистояти такому пресингу спроможні були лише товариства селян, яких рятувала від втрати купленої землі кругова фінансова порука. Тому збільшення селянського землеволодіння відбувалося, переважно у колективній формі.

В той же день, 26 червня 1889 р., імператор затвердив думку Державної ради, котра внесла доповнення до положення Селянського поземельного банку, але вже з іншого приводу, який стосувався заходів щодо справного внесення поточних платежів цієї установи. Передбачалося для поповнення недоїмок несправних боржників банку відбирати прибутки отримані позичальниками із земельної ділянки, а також продавати ту частину їх рухомого майна, котра не становила крайньої необхідності у господарстві селян. Виконання постанов мирських сходів чи зборів селянських товариств щодо стягнення недоїмок із боржників, покладалося на старост сіл, які мали діяти з допомогою поліції. Нагляд за рішенням сходів чи зборів покладался на повітові із селянських справ присутності⁴.

Отже, два законодавчі акти, які побачили світ в один і той же день, котрі внесли доповнення й зміни у положення Селянського поземельного банку, були яскравим свідченням того, що в геометричній прогресії зростала не тільки заборгованість селян у сплаті викупних платежів, казенних та земських податків, а також і в питанні повернення кредиту цій установі, який призначався їм для придбання додаткової ділянки до їх земельного наділу, котрий вони отримали за викуп після аграрної реформи 1861 р. Останній закон вказував ще і на особливість отримання селянським товариством позики від цього банку. В умові кредитного контракту мало зазначатися, що, незважаючи на кругову фінансову поруку селян, які входили до складу товариства, існувала й персональна відповідальність кожного сільського господаря за свою долю позики у цій установі залежно від розміру наділу, котрим він користувався внаслідок виділення йому останнього із спільно придбаної землі. Про це свідчило поло-

ження щодо механізму стягнення недоїмок стосовно банківського кредиту шляхом використання авторитету мирських сходів чи зборів селянських товариств, а також місцевого державного адміністративного апарату.

Два подібні законодавчі акти внесли зміни та доповнення до положення Дворянського земельного банку. Першим була затверджена 26 червня 1889 р. думка Державної ради стосовно стягнень недоїмок із несправних боржників цієї кредитної установи. За невчасне внесення поточних платежів у процесі погашення банківської позики, стягувалася пеня в перші три місяці по 0,5%, а у наступні — по 1% за кожний із них. Для повернення зазначеній установі боргів запроваджувалися правила, на підставі котрих її раді надавалося право відстрочувати не більше ніж на 3 місяці продаж майна, коли розмір недоїмки не перевищував суми піврічного платежу за кредит. Вона мала також право доручити нагляд за збереженістю нерухомості повноважному представнику банку, котрий вступав в управління нею, а власник відсторонювався від будь-якого розпорядження своїм майном. У цій ситуації кредитна установа повинна була звітувати перед власником за весь період управління його нерухомістю. Зібрані прибутки оберталися на відшкодування прострочених сум платежів, а майно йшло на продаж. Якщо сума боргу до дня першого чи другого торгу гасилася, тоді продаж нерухомості відмінявся й вона поверталася власнику. Від часу прийняття банком майна позичальника в своє управління він мав право не виконувати умови договорів, котрі власник застави уклав без його згоди. А у разі продажу відповідної нерухомості всі контракти, укладені за такою згодою, залишалися чинними для її покупця та для кредитної установи, як і відповідні договори, укладені без згоди банку, коли більше року заставлене майно не спромоглися продати. Будь-які угоди щодо нерухомості, укладені без згоди кредитної установи, могли скасовуватися судом на прохання покупця цієї власності, але лише в тому разі, коли контракти сприяли знеціненню купленого майна. Зазначені правила не поширювалися на договори, якщо вони уклалися до ухвалення зазначеного закону або до прийняття банком відповідної застави. Поряд із цим дозволялося продавати заставлену нерухомість частинами за згоди її власника. Коли ж реалізація однієї чи більшої кількості останніх повністю гасила недоїмки, тоді інші частини цього майна не продавалися. Ціна, за котру застава могла бути реалізована, мала становити суму, не меншу від розміру капітального боргу разом із недоїмкою в строкових платежах і нарахованою пенею. Кожна особа чи організація, які бажали взяти участь у торгах (крім казенних установ), повинні були надати заставу, котра мала дорівнювати сумі недоїмки, за яку вона продавалася. В заставу приймалися кошти казначейства, державного банку, державні й гарантовані урядом відсоткові папери. Під час торгів перевага на придбання нерухомості надавалася за наступними критеріями: а) особі, котра мала закладний акт на зазначене майно; б) особистому кредитору, вимога якого була забезпечена відповідною нерухомістю; в) спадковому дворянину та г) покупцю, котрий брав участь в торгах через письмове оголошення, що мав перевагу перед особою, яка це робила з голосу. За рівності запропонованих цін і зазначених прав питання вирішувалося шляхом жеребу.

Торги визнавалися недійсними в таких випадках: а) коли продане майно у подальшому визнавалося судом неналежним заставником; б) у випадку, коли будь-хто незаконно відсторонювався від торгів або, невірно була відхилена запропонована ким-небудь вища ціна; в) у випадку купівлі нерухомості особою, котра не мала права брати участь у торгах (у західних губерніях особи польського й єврейського походження) та г) коли майно продавалося раніше терміну, визначеного в оголошеннях щодо його реалізації. Протягом двох років від дня постанови відповідно продажу застави боржника банк зобов'язаний був вживати всіх заходів щодо її реалізації. Продаж нерухомості міг відбутись і за ціну, яка не покривала боргу, котрий обтяжував маєтність. У разі, коли протягом зазначеного строку застава боржника не продавалася, міністр фінансів за погодженням із міністром державного майна приймав рішення щодо передачі нерухомості в казенне відомство. У період до реалізації чи передачі застави в банк він повинен був управляти цим майном⁵.

Отже, зміни й доповнення у положення Державного дворянського земельного банку були більш кардинальними, ніж відповідні дії щодо Селянського. По-перше, на відміну від останнього, якому надавалися повноваження стосовно прискорення продажу земельних ділянок селян-боржників, у дворянського банку, навпаки, затримувався цей процес продажу різноманітними процесуальними обставинами. Більше того, вперше встановлювався дворічний термін, протягом котрого міг відбутись процес продажу дворянської нерухомої застави в разі, коли декілька раз не вдавалось її реалізувати. По-друге, вперше встановлювався тримісячний період, коли призупинявся продаж застави дворянина-боржника (після призначення торгів), протягом якого банк мав змогу погасити недоїмку з прибутків цієї власності. По-третє, запроваджувалося банківське управління заставленим майном боржника від строку призначення нерухомості в продаж та до часу остаточного вирішення долі майна. Цим кроком держава прагнула мінімізувати збитки казенного Дворянського земельного банку у період від призначення застави в реалізацію до часу остаточного завершення торгів, коли власник нерухомості мав змогу різними шляхами зменшити її цінність. Цей законодавчий акт, котрий торкався питання продажу застави неспроможних боржників у сенсі відповідних змін до положення Дворянського земельного банку так само, як і доповнення в положення Селянського, але з прямо протилежним вектором їх наслідків, свідчив, що неплатоспроможність поміщиків мала ту ж саму тенденцію до зростання, котра простежувалася й серед селян-землевласників. Протилежність відповідних змін у положеннях двох державних станових іпотечних банків було яскравою ілюстрацією посилення антидемократичної, продворянської спрямованості соціально-економічної політики самодержавства, яка могла тимчасово призупинити фінансову, кризу Російської імперії. Однією з причин нагромадження відповідних явищ була кардинально неправильна політика царизму щодо регулювання поземельних відносин в усій державі, зокрема у Правобережній Україні. Хибність її мала три причини. Перша з них полягала в тому, що ще від часу аграрної реформи 1861 р. був узятий курс на формування дрібного селянського землеволодіння, котре не мало

перспектив розвитку в умовах існуючих товарно-грошових відносин. Друга причина зумовлювалася тим, що уряд протягом усього XIX ст. прагнув зберегти та консервувати стан поміщицького землеволодіння, в якому панував феодальний спосіб ведення господарства із слабкою адаптацією до нових соціально-економічних реалій у суспільстві. Й третьою була станова політика самодержавства, а в західних регіонах імперії значним був ще і національний фактор, котрі влада привносила у поземельні відносини. Саме ці причини зумовили зміни в положеннях двох державних іпотечних банків, які чітко відображали стан поміщицького та селянського господарств у кінці XIX ст.

Імператорський указ від 12 жовтня 1889 р. теж стосувався дворянського поземельного банку. В документі стверджувалося, що, «... враховуючи господарські труднощі помісного дворянства, ми визнали справедливим надати подальшого ... полегшення довгострокового дворянського кредиту...». Указ знижував з 5% до 4,5% загальний щорічний відсоток, котрий стягувався за банківську позику поміщикам. Це правило поширювалося й на тих які взяли у Дворянського поземельного банку кредит до появи цього документа. Ще указом від 15 червня 1887 р. подібне зниження щорічної процентної ставки за позичання узаконювалося щодо Товариства взаємного поземельного кредиту⁶. Селяни не мали змоги взяти позику в цих двох установах: у банку тому, що він видавав її лише дворянам під заставу землі, а в товариства — тому, що вони не володіли такими розмірами останньої, котрі приймалися у неї. Тобто, селяни залишалися в дискримінаційній ситуації, незважаючи на те, що їх господарства знаходились у перманентному стані банкрутства, а права на недоторканне володіння викупленими земельними ділянками гарантувалося законодавством.

У той же день, 12 жовтня 1889 р., Олександр III затвердив положення щодо розрахунків з позичальниками Державного дворянського поземельного банку, які взяли кредит до 1 листопада того року. Фактично цей документ був продовженням попереднього указу. Положенням знижувалася відсоткова ставка з позики без збільшення поточних платежів на її погашення. Це ставало можливим завдяки збільшенню терміну кредиту: з 36 років і 7 місяців до 38 років та 4 місяців, а строку позики з 48 років і 8 місяців до 51 року й 9 місяців. На користь позичальників зараховувалися по 2 крб. з кожних 100 крб. позики, т. я. банк приймав на себе збитки з реалізації заставних листів. Пені з недоїмок мали нараховуватись лише до 1 листопада 1889 р., але вже з 1 травня 1890 р. вона відновлювалася. Зараховані на користь позичальників кошти їм не повертались, а йшли на покриття їх поточних платежів та недоїмок із нарахованою пенею⁷.

Отже, це положення було конкретним доповненням до імператорського указу, котрий монарх підписав у той же день. Фактично документ не тільки розширив пільги дворянам, а й пролонгував термін довготермінових позик, які передбачали таку ситуацію, що закінчувати виплачувати банківські кредити мали онуки позичальника, а час показав, що вони остаточно так і не були погашені, тому що вже не існувало установи, котра видавала кредит, отже, й не було кому їх повертати. Подібну пролонгацію кредитного терміну та нові пільги повернення позики держава під тотальним тиском поміщиків, застосовувала

вимушено. Отже краще було мати справних платників позики в пільгових умовах, ніж доводити ситуацію до продажу їх майна, що приводило до підризу матеріального стану і статусу соціальної опори Російської імперії, яка уособлювалась у дворянстві.

У зв'язку з суттєвими змінами в положенні Державного дворянського земельного банку було прийнято рішення підготувати нове положення цієї кредитної установи, котре б у новій редакції вже називалося статутом. 12 червня 1890 р. імператор затвердив його. Він не був у повному розумінні слова новим. Значною мірою його зміст збігався із попереднім погодженням банку. До нього лише внесли всі попередні зміни та доповнення⁸.

У той же день, 12 червня 1890 р., Олександр III затвердив думку Державної ради щодо ліквідації Товариства взаємного поземельного кредиту. На загальних зборах ради було прийнято рішення передати управління справами цієї установи Державному дворянському поземельному банку. Товариство мало передати йому всі свої капітали та майно, він приймав на себе всі його зобов'язання, які мали зберігатися в новозаснованому особливому відділі банку, котрий повинен був займатися кредитними справами*. Борги товариства уряду за облігаційну позику списувалися із рахунків позичальників і сплачувалися банком із коштів, отриманих від випуску ним заставних (із виграшем) листів. Кругова порука, яка пов'язувала позичальників товариства, котрі несли майнову відповідальність перед власниками цінних паперів цієї установи, залишалася у повній своїй силі. Була чинною й гарантія уряду щодо 4,5%-них «металевих» заставних листів товариства. Тобто держава гарантувала охорону майнових інтересів своїх підлеглих⁹.

Отже, до товариства, котре було засноване в 1866 р., після того як імператор 1 червня того ж року затвердив його статут, протягом 24-річного його існування законодавчим порядком вносилось більше десятка змін та доповнень. Але починаючи з середини 80-х рр. XIX ст. у зв'язку із наростаючими кризами в поземельних відносинах Російської імперії, а також у сільському господарстві, установа потрапила у ситуацію, коли вона вже була неспроможною гарантувати належні прибутки власникам її заставних листів. Подібна ситуація й обумовила появу закону від 15 червня 1887 р., який полегшував умови кредитування в товаристві. Тобто борг його позичальників розстрочувався на 56 років. 5%-ні «металеві» заставні листи замінювалися 4,5%-ними, що зменшувало прибутки їх власників. Дефіцит коштів для підтримання курсу цих цінних паперів на фондовій біржі поповнювався казною. З метою недопущення ажіотажного пред'явлення товариству до сплати заставних листів держава взяла на себе гарантування його платіжної здатності щодо цих документів, незважаючи на те, що це була суто комерційна організація пайовиків, а власниками цінних паперів іпотечної комерційної установи були доволі впливові особи імперії. Але недовіра до «металевих» заставних листів не зменшилася і значна кількість їх власників

* Затверджено 15 січня 1801 р. думкою Державної ради було засновано особливий відділ у складі дворянського земельного банку.

прагнула позбутися цих документів, що спричинило значне падіння їх курсу на фондовій біржі. З метою недопущення економічного краху в державі через банкрутство товариства Міністерство фінансів І.О. Вишеградським запропонувало передати всі зобов'язання товариства під відповідальність Державного дворянського поземельного банку. При цьому зберігалася економічна кругова порука пайовиків установи для поступового розрахунку за їх фінансовими зобов'язаннями. Рішення щодо передачі справ ліквідованого іпотечного товариства у відання саме Дворянського поземельного банку, а не державного було прийнято тому, що пайовиками та водночас його позичальниками були поміщики. Фактично зазнала фінансового краху комерційна дворянська іпотечна установа, незважаючи на всебічну підтримку держави, що було симптоматично стосовно загальної кризи суспільства, особливо його панівного стану й головного землевласника в Російській імперії. Вона була виразником і захисником його інтересів, хоча державний апарат останньої все більше зрощувався з промислово-фінансовою олігархією (до її складу також належали представники дворянства), яка в економічному плані почала вже панувати в суспільних відносинах у країні.

Черговий імператорський указ надавав також пільги позичальникам селянського поземельного банку. Вони полягали у тому, що, в разі їх прохання недоїмки із строкових платежів у рахунок погашення капітального боргу, котра нагромадилася до 1 січня 1892 р., дозволялося розстрочити на той термін, котрий рада визнавала банку оптимальним. Але він не мав перевищувати строку закінчення сплати кредиту. За розстрочену недоїмку установа повинна була стягувати кожних півроку 3% від суми боргу. Селянському поземельному банку заборонялось у першому півріччі 1892 р. проводити торги щодо продажу земельних ділянок боржників. Головна причина надання позичальникам установи кредитних пільг полягала в тому, що саме у той період як ланцюгова реакція почав розвиватися процес продажу відповідних ділянок за нагромадження недоїмок із поточного погашення позики. Він ускладнювався ще й тим, що подібне зростання недоїмок формувалося завдяки сплаті селянами великої суми різноманітних податків та зборів поряд із погашенням викупних платежів. Надзвичайне загострення фінансової кризи в державі вимагало рішучих кроків щодо реформування податкової системи, а також у перше постало питання щодо можливості скасування викупних платежів. Парцелярне селянське господарство ледве забезпечувало поточне існування селянських сімей. В таких умовах не могло бути і мови щодо розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва, котре переважно продовжувало вестись у натуральній формі. Це зумовлювалося менталітетом селян, їх малоземеллям та фінансовим обтяженням у вигляді податків і викупних платежів. А враховуючи те, що на останніх в імперії покладалася головний тягар у формуванні державного бюджету, то це й відбивалося на його наповнюваності та відповідності необхідним видаткам. Саме тому, цей державний крок щодо надання їм пільг для кредитування Селянським поземельним банком був вимушений, але він не міг виправити ситуацію. Ці дії були лише «травленням пару» напередодні соціального «вибуху»¹⁰.

6 червня 1894 р. імператор затвердив думку Державної ради, яка стосувалася кредитної політики Дворянського поземельного банку. Законом дозволялося надавати спадковим дворянам позику для придбання в осіб польського походження маєтків у Правобережній Україні, литовських і білоруських губерніях. Розмір кредиту не повинен був перевищувати 75% оціночної вартості нерухомості, котра купувалася. Позика в сумі, котра перевищувала 60% від суми оцінки майна, затверджувалася двома третинами голосів членів ради банку й міністром фінансів. Заборони, які обтяжували нерухомість, що купувалася, не були перешкодою для затвердження відповідного акту, коли загальна сума боргів не перевищувала розміру дозволеного кредиту. У протилежному випадку купча могла бути затверджена не раніше від внесення старшому нотаріусу суми недоїмок та стягнень. На банківську позику не дозволялось обертати будь-які стягнення, покладені на покупця майна в поміщиків польського походження¹¹. Отже, цей указ свідчив, що антипольська політика самодержавства в період царювання Олександра III залишалася незмінною. Держава продовжувала надавати все нові і нові пільги особам не польського походження, які прагнули придбати земельні угіддя в 9 західних губерніях країни. Цей законодавчий акт виявився останнім, який підписав Олександр III і котрий стосувався поземельних питань.

Отже, політико-законодавча діяльність самодержавства у той період була спрямована на розвиток іпотеки, що зумовило появу державних Дворянського земельного й Селянського поземельного банків. Цей напрямок діяльності уряду передбачав подолання кризи поміщицького господарства і виявлення тенденцій щодо її ліквідації, що обумовлювалося не тільки фінансовими обставинами, але і загальною спрямованістю політики на відродження дворянського впливу у всіх сферах соціального, політичного та економічного життя в суспільстві. Другий вектор діяльності самодержавства був спрямований на подолання малоземелля селян і небувале зростання їх недоїмок із сплати викупних платежів, державних податків та зборів, що надзвичайно поглибило фінансову кризу в державі й зумовило соціальне загострення в суспільстві та подальшу його революціонізацію. Третій напрямок іпотечної політики самодержавства передбачав розширене застосування короткотермінових кредитів, які поповнювали б обігові кошти поміщиків та селян, що сприяло б подальшому втягненню їх господарств у товарно-грошові відносини. Четвертий — мав суто дискримінаційний характер. Він торкався заборони польським поміщикам отримувати іпотечні позики в Дворянському поземельному банку. Отже, законодавче регулювання поземельних відносин у той період переважно відбувалося в сфері фінансів та кредитування.

¹¹ III Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Т. 6. — № 491. — 26 мая 1887 г. — С. 254–255.

- ² Там же. — Т. 9. — № 5935. — 24 апреля 1889 г. — С. 163.
- ³ Там же. — № 6133. — 26 июня 1889 г. — С. 362–364.
- ⁴ Там же. — № 6134. — 26 июня 1889 г. — С. 364–365.
- ⁵ Там же. — № 6141. — 26 июня 1889 г. — С. 369–376.
- ⁶ Там же. — Т. 10. — № 6925. — 12 июня 1890 г. — С. 481–490.
- ⁷ Там же. — № 6926. — 12 июня 1890 г. — С. 490–491; Т. 11. — № 7363. — 1891 г. — С. 8.
- ⁸ Там же. — Т. 12. — № 8289. — 31 января 1892 г. — С. 72.
- ⁹ Там же. — Т. 14. — № 10775. — 6 июня 1894 г. — С. 436–437.
- ¹⁰ Там же. — Т. 12. — № 8289. — 31 января 1892 г. — С. 72.
- ¹¹ Там же. — Т. 14. — № 10775. — 6 июня 1894 г. — С. 436–437.

ВПЛИВ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ С.Ю. ВІТТЕ (1895–1898 рр.) НА ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті аналізується фінансовий стан Російської імперії в другій половині XIX ст. Досліджується процес підготовки грошової реформи С.Ю. Вітте 1895–1897 рр. Розглядаються її наслідки з точки зору покращення життєвого рівня населення українських губерній, Росії.

В статье анализируется финансовое положение Российской империи во второй половине XIX в. Исследуется процесс подготовки денежной реформы С.Ю. Витте 1895–1897 гг. Рассматриваются последствия с точки зрения улучшения жизненного уровня населения украинских губерний России.

In article is analyzed the financial position of the Russian empire in second half XIX century. analyzed process of preparation of currency reform of S.U.Vitte Is investigated 1895 -1897 consequences of this reform from the point of view of improvement of a standard of life of the population of the Russian provinces of Ukraine are considered.

У сучасних умовах становлення Української держави із соціально-орієнтованою ринковою економікою неабиякої актуальності набувають проблеми грошового обігу. Постійне зростання цін та розкручування витків інфляції протягом останнього часу різними українськими урядами, котрі змінювалися при владі з калейдоскопічною швидкістю, надзвичайно болісно відбилося на добробуті громадян держави. Непродумані реформи в сфері грошового обігу і бездарна політика у галузі державних фінансів спричинили значне зниження життєвого рівня широких верств населення. Динаміка грошового ринку в Україні протягом останніх десятиліть свідчить про неможливість створення її жителями відповідних заощаджень, які надзвичайно швидко знецінюються. Річ у тому, що напрямки грошово-кредитної політики в державі спрямованні виключно на користь збагачення окремих фінансових груп, котрі лобіюючи свої меркантильні інтереси через усі гілки влади доводять до зубожіння переважну більшість населення України. Такий стан речей нагадує епоху первісного нагромадження капіталу з усіма впливаючими відповідними наслідками. В Україні через ці процеси склалася катастрофічна ситуація у демографічній сфері. Невпинно скорочується кількість працездатного населення, смертність постійно перевищує народжуваність, зростає вплив молоді робочої сили за кордон. Через низьку купівельну спроможність національної грошової одиниці та невпевненість у майбутньому практично неможливим стало не лише роз-

ширене відтворення робочої сили, а й навіть просте. Якщо у високорозвинених державах вивченню історії грошового обігу завжди приділялася серйозна увага, а окремі науковці на основі своїх досліджень навіть створювали свої власні теорії фінансів, котрі були відмічені всесвітньовідомою Нобелівською премією¹, то в Україні ця сфера і нині залишається поза увагою переважної більшості вітчизняних дослідників. Виняток становить лише ґрунтовна праця відомого вченого М.Ф. Котляра². Однак вона присвячена добі середньовіччя, в той час як історія грошового обігу в підросійській Україні за часів XIX — на початку XX ст. у вітчизняній історичній науці практично залишається недослідженою.

Зважаючи на вищесказане, метою даної історичної студії є необхідність вивчення впливу грошової реформи С.Ю. Вітте в Російській імперії протягом 1895–1897 рр. на життєзабезпечення широких верств населення українських губерній, що перебували у складі останньої.

Оцінюючи історіографію проблеми, слід звернути увагу на той факт, що на перший погляд вона видається досить значною та достатньою. Однак уважне вивчення наукових праць дослідників зазначеної теми наштовхує на думку, що в кожний період розвитку вітчизняної історії вони приходили до різних висновків з її вивчення. Так, у працях дореволюційних учених А. Гур'єва, Є. Кауфмана, М. Кашкарова й ін.³ загострювалася увага на важливих досягненнях фінансової реформи С.Ю. Вітте для подальшого розвитку народного господарства Російської імперії. Ці автори відзначали, що впровадження золотого монометалізму сприяло покращанню інвестиційного клімату, зростанню притоку іноземних капіталів і практично нівелювало інфляційні процеси в країні. Перевагами дореволюційних досліджень грошової реформи 1895–1897 рр. було їх насичення статистичним матеріалом, детальний опис ухвалення урядових ініціатив, прийняття та запровадження відповідних законів і нормативних актів й ін. Разом із тим ці праці нерідко мали фрагментарний характер та містили слабкі теоретичні узагальнення. Цінним джерелом для вивчення вищеназваної проблеми є опубліковані спогади С.Ю. Вітте⁴. Саме з їх сторінок можна дізнатися про всі перипетії, котрі відбувалися під час впровадження золотого стандарту в імперії Романових і про запеклу боротьбу різних політичних сил навколо фінансової реформи.

Радянська історична наука здійснила істотний внесок у розробку даної теми за рахунок здійснення узагальнень фактологічного матеріалу, напрацьованого науковцями попередньої епохи⁵. Разом із тим висвітлення історичних фактів дослідниками в той період здійснювалось, як правило, з точки зору пануючої у ті часи ідеології, а трактували вони грошову реформу С.Ю. Вітте лише як реакційну, обґрунтовуючи неминучість загибелі «загниваючого» капіталізму й неминучість соціалістичної революції. Загалом у характеристиці тодішнього історіописання із зазначеної проблеми можна погодитися з думкою відомих сучасних учених О.П. Реєнта та О.В. Сердюка про те, що «представники радянської історіографії, затиснуті в жорсткому прокрустовому ложі «класового підходу» до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали досліджувану тематику»⁶. Винятком із загального потоку такого роду історичних праць тієї доби може

бути лише монографія українського дослідника В.С. Власенка, у котрій хоч і зберігся відповідний класовий підхід, проте здійснено ґрунтовний аналіз передумов та наслідків фінансової реформи 1895–1897 рр.⁷

Оцінка останньої сучасними українськими істориками є досить неоднозначною. Так, приміром, фундаментальна колективна академічна праця «Економічна історія України» чомусь взагалі не згадує про неї⁸. Окремі сучасні українські науковці, продовжуючи стару більшовицьку традицію, досить критично відзиваються про грошову реформу 1895–1897 рр. акцентуючи увагу переважно на її недоліках реформованої грошової системи⁹. Більш виважено й об'єктивно до аналізу названої теми підходять російські дослідники. Так, наприклад, Л. Абалкін намагався аналізувати хід і наслідки реформи у контексті суспільно-політичного розвитку країни та в умовах її стрімкого економічного зростання¹⁰.

Узагальнюючи дані з історіографії проблеми впливу грошової реформи С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України, необхідно відзначити, що більшість дослідників розглядали останню крізь призму політичної боротьби й з точки зору економічного зростання імперії Романових. Однак жоден із них не намагався простежити її вплив, приміром, на добробут чи купівельну спроможність широких верств населення.

Загалом грошовий обіг у царській Росії до реформи 1895–1898 рр. був досить не впорядкований. Він терпів збитки спочатку від систематичного псування монет, котре здійснювали царі для потреб державної казни, а згодом від надмірних випусків паперових грошей. Вони в Росії були вперше введені в кінці 60-х рр. XVIII ст. на основі маніфесту Катерини II від 29 грудня 1768 р. і названі асигнаціями. Цим актом було покладено початок довгому періоду інфляційного паперово-грошового обігу, який тривав 118 років — до введення золотої валюти в 1897 р. (виключаючи десятирічний період обертання розмінних на дзвінку монету кредитних білетів, випущених у 1843 р.)¹¹.

Інфляційні процеси, котрі розвивалися в фінансовій системі Російської імперії, нерідко набували стрімкого характеру та прямо залежали як від обсягів емісій паперових грошей Державним банком, так і від стану зовнішньоторговельного й платіжного балансів країни. Крім того, вартість цих грошей як у Росії, так і в інших державах світу безпосередньо залежала від обсягів світового виробництва дорогоцінних металів. Саме тому, за допомогою даних Є. Кауфмана, доцільно простежити обсяги останнього та вартість золота й срібла у світі за останні століття.

Як засвідчують дані таблиці 1, за 353 роки від відкриття Америки до 1846 р. Європа отримала нового золота приблизно 268 100 пудів на 5670 млн руб. і 8 908 500 пудів срібла на 8107 млн руб. Таке надходження дорогоцінних металів не могло не відбитися на фінансах європейських країн. Разом із тим одна лише Англія могла у 1816 р. влаштувати свою грошову систему на основі золотого монометалізму й тільки Франція та Голландія включили золото в свою систему біметалізму. Інші держави будували відповідні системи на ґрунті срібного монометалізму, ставлячись до золота, як до предмета, без котрого неможливо обійтися у країні, яка бажає мати розвинуті торгівлю і промисловість¹².

Таблиця 1

Динаміка світового виробництва і вартості золота та срібла¹³

Періоди	Число років	Виробництво				Вартість	
		Золота		Срібла		Золота в руб. у 1/15 імперіала, по 21 160 руб. за пуд	Срібла в руб. по 4 золот. 21 долі (910 руб. за пуд)
		Щорічне	За весь період	Щорічне	За весь період		
		Пудів					
1493–1545	53	395	20 294	4370	231 530	443 000 000	210 680 000
1546–1645	100	485	48 369	22 715	2 271 261	1 023 000 000	2 066 850 000
1646–1745	100	790	78 942	22 880	2 287 734	1 670 000 000	2 081 840 000
1746–1845	100	1200	119 863	41 200	4 117 987	2 536 000 000	3 747 870 000
1846–1908	63	14 600	919 649	163 000	10 452 460	19 460 000 000	9 512 200 000
1546–1746	200	640	127 311	22 800	4 558 995	2 693 000 000	4 148 690 000
1546–1846	300	825	247 174	28 925	8 676 982	5 229 060 000	7 896 560 000
1493–1846	353	760	268 098	25 235	8 908 502	5 672 000 000	8 107 240 000
1493–1908	416	2855	1 187 747	46 540	19 360 962	25 132 000 000	17 619 340 000
Зокрема							
1846–1850	5	412	20 561	47 640	238 215	435 000 000	216 975 000
1851–1870	20	11 923	238 461	64 579	1 291 585	5 045 800 000	1 175 340 000
1871–1890	20	10 243	204 859	162 015	3 240 309	4 334 800 000	2 948 680 000
1891–1908	18	25 320	455 768	315 690	5 682 352	9 644 000 000	5 171 270 000

В світовому видобутку дорогоцінних металів відкриття золотих родовищ у кінці 1840-х рр. у Каліфорнії й дещо пізніше в Австралії здійснило раптовий переворот, котрий згодом був підкріплений відкриттям нового африканського золота. За 63 роки — з 1846 р. до 1908 р. — було видобуто золота в 3,5 раза більше, ніж у попередні 353 роки — 919 649 пудів на 19 460 млн руб. Срібла за той же період видобуто такий обсяг, який перевищував той, що був досягнутий за той же період, — 10 452 000 пудів на 9,5 млрд. руб. Наслідком цього величезного зростання видобутку дорогоцінних металів стали здешевлення срібла настільки, що воно втратило свою роль у грошових системах; зростання доступності золота до такої міри, що воно відповідно змогло зайняти місце першого, котре відійшло на задній план. На думку Є. Кауфмана, в 1850-х рр. стало ясно, що Каліфорнія й Австралія докорінним чином змінили умови постачання Європи золотом, яке сильно знизилось у ціні, що спричинилося його знецінення¹⁴.

Про обсяги видобутку останнього, стан його запасу і платіжний баланс Росії в кінці XIX ст. свідчить наступна таблиця.

Показники таблиці засвідчують, що щорічний видобуток золота в Росії поступово, але невпинно зростав. Разом з тим, платіжний баланс залишався пасивним, що не сприяло ефективному економічному зростанню країни.

Таблиця 2

**Обсяги видобутку золота, стан платіжного балансу та зміни золотого запасу
Державного банку й казначейства Російської імперії¹⁵**

Роки	Зміни золотого запасу (збільшення плюс, зменшення мінус)	Видобуток золота за вирахуванням промислового споживання в обсязі 5 млн руб. на рік	Сальдо платіжного балансу (гр. 2 — гр. 3) актив плюс, пасив мінус)
У мільйонах старих золотих рублів			
1881	– 55,5	26,7	– 82,2
1882	– 18,9	26,1	– 45,0
1883	+ 7,6	25,0	– 17,4
1884	+ 48,9	25,7	+23,2
1885	+ 37,9	23,4	+ 14,5
1886	– 29,6	23,8	– 53,4
1887	– 7,7	25,0	– 32,7
1888	+ 23,3	25,3	– 2,0
1889	+75,3	27,1	+48,2
1890	+ 111,4	28,9	+82,5
1891	+11,4	28,7	– 17,3
1892	+86,4	32,0	+ 54,4
1893	+ 17,0	33,6	– 16,6
1894	+ 47,1	32,0	+ 15,1
1895	+13,3	30,4	– 17,1
1896	+155,0	27,0	+128,0

У цілому про рух золотого запасу держави в кінці XIX ст. свідчать наступні дані.

Таблиця 3

**Рух золотого запасу Державного банку і казначейства Російської імперії,
включаючи його за кордоном (у млн старих рублів)¹⁶**

Роки на 1 січня	Золотий запас	Роки на 1 січня	Золотий запас
1881	291,1	1890	372,4
1882	235,6	1891	483,8
1883	216,7	1892	495,2
1884	224,3	1893	581,6
1885	273,2	1894	598,6
1886	311,1	1895	645,7
1887	281,5	1896	659,0
1888	273,8	1897	314,0
1889	297,1		

Як засвідчують дані таблиці, обсяг золотого запасу Росії з 1881 р. на початок реформи більше ніж подвоївся. Саме його акумулювання дало можливість провести грошову реформу 1895–1897 рр. без ускладнень. Разом з тим, необхідно пам'ятати, що і весь золотий запас та його приріст в імперії Романових був тісно пов'язаний із зовнішнім боргом, причому значна частина отриманого у позику золота була витрачена на поточні платежі за кордоном.

Надзвичайно негативно впливали на життєвий рівень широких верств населення інфляційні процеси, котрі особливо посилювалися під час війн в яких брала участь Російська імперія у другій половині XIX ст. Так, Східна війна коштувала її народам лише за прямими витратами близько 800 млн руб. Зокрема на 1 січня 1858 р. кількість одних кредитних білетів в обігу зросла до 735 297 000 руб. з 311,4 млн руб. у 1853 р., тобто на 160 млн руб. більше ніж до війни, оберталося кредитних білетів і дзвінкої монети¹⁷. Емісійний податок став головним джерелом покриття військових витрат. Це зумовило зростання цін та появу лажу під час розміну паперових грошей на дзвінку монету. Однак уряд не вжив кардинальних заходів для приборкання інфляції. Саме тому в травні 1859 р. вартість кредитного рубля вперше сильно знизилася, втративши 20% своєї номінальної ціни. Такі тенденції призвели до того, що дзвінка монета стала пливти за кордон, особливо срібна¹⁸. Уряд всіляко, але безуспішно боровся з цим явищем. Так, у період з 1850 по 1862 рр. срібла, а в 1854–1857 рр. заборонявся також вивіз золота. Разом із тим, не зважаючи на заборони, один із головних московських банківських домів купував в той період протягом шести років в Україні щорічно до 400000 руб. золота й срібла, а всього за шість років відповідно до 2,5 млн руб.¹⁹

Як же ж відбулись інфляційні процеси на добробуті населення? За переконанням В. Власенка, для класу дворян-землевласників інфляція виявилася свого роду кисневою подушкою. Інфляційне зростання дозволило дворянам значно збільшити виручку від реалізації продукції своїх маєтків, причому внаслідок нерівномірного зростання цін (особливо сильно накручувалися ціни на предмети продовольства) це збільшення далеко не було номінальним. Додаткова виручка примножувала ресурси дворян, котрі могли бути спрямовані ними на сплату своєї величезної заборгованості, а тому що платежі по боргах здійснювались знеціненими грошима, частина боргу відшкодовувалась лише номінально — реально інфляція анулювала її. Таким чином, на основі інфляції дворяни обирали споживача, тобто широкі верстви трудового населення і кредиторів. Через інфляцію вони отримували додатковий доход також під час вивчення хліба та іншої продукції на експорт²⁰.

Посилення інфляції змусило уряд 22 березня 1860 р. прийняти закон, за яким 18 червня того року було створено низькопробну срібну монету.²¹ Руйнівні наслідки інфляції диктували необхідність стабілізації рубля. Було вирішено збільшити розмінний фонд шляхом укладення зовнішньої позики і поновлення розміну кредитних білетів за зростаючим курсом, щоб поступово довести його до паритету. В 1862 р. узяв уклад зовнішню 5%-ну позику на суму 15 млн фунтів стерлінгів з котрої на посилення заданого фонду пішло 36,4 млн руб. Однак,

розмінний фонд швидко танув. Саме тому у серпні 1863 р. уряд вимушений був зупинити розмін кредитних білетів на золото, а в листопаді — й на срібло²².

У вересні та жовтні 1864 р. кредитні білети падали до 312 франків за 100 руб., тобто, втрачали вже майже 1/4 свого номіналу²³. Пришвидшило темпи інфляції зниження Державним банком також відсотків за внесками в казенні кредитні установи з 4 до 3 у 1857 р. Капітали почали відпливати в акціонерні підприємства й за кордон. Загальна сума відповідних внесків зменшилася з 1276 млн руб. у 1857 р. до 970 млн руб. у 1859 р., а вільна готівка — з 140 млн руб. до 20 млн руб. Щоб задовольнити вкладників, довелося знову здійснити емісію паперових грошей. За два роки (1859–1860 рр.) вартість сума кредитних білетів зросла на 68,4 млн руб.²⁴ Саме через такі заходи відбувся масовий відплив коштів із рахунків фінансових установ.

На думку С. Кауфмана, кредитні білети, які були нерозмінними паперовими грошми протягом 1856–1875 рр., лише зрідка, в найгостріші моменти політичних і економічних труднощів, падали сильніше та й тоді втрачали не більше від 1/3 до 1/2 своєї ціни. Разом із тим після таких падінь вони швидко відновлювали свою вартість, наближаючись до свого номінального рівня, від котрого вони відхилялися на 15–20%. За переконанням дослідника, коли згодом для російсько-турецької війни 1877–1878 рр. обіг кредитних білетів у 1876–1880 рр. збільшився на нові 417 млн руб., то в 1876–1895 рр. курс останніх неминуче мав упасти ще більше і вони повинні були хронічно втрачати значну частину своєї ціни, котра фактично становила 1/3 її. Проте, обертаючись на величезну суму у понад мільярд рублів, кредитні білети в другу половину свого періоду нерозмінності хронічно зберігали все ж таки 2/3 власної номінальної ціни.²⁵

На думку В. Власенка, «Велика грошова буржуазія компенсувала значну частину своїх втрат від знецінення грошового капіталу за допомогою різного роду спекуляцій, участі в промисловості й т. п. Саме тому головний тягар інфляції при кредитних взаємовідносинах лягав на дрібну буржуазію, робітників та селян — вкладників у кредитні установи, а також на платників податків... Поміщики, як експортери хліба і капіталісти-експортери, вибивали на основі падіння вексельного курсу рубля додатковий доход у вигляді експортної премії. Підвищення прибутковості спричинило зростання експорту. Вивіз товарів із Росії зріс з 400,7 млн руб. у 1876 р. до 627,8 млн руб. в 1879 р. Збільшення експорту разом із скороченням імпорту, викликаним введенням митних зборів у золотій валюті й падінням курсу рубля, мало своїм наслідком активізацію торгового балансу, котрий до того тривалий час був пасивним»²⁶. Відплив капіталів з банківського у реальний сектор викликав зростання виробництва. За свідченнями В. Бовікіна, коли на 1 січня 1861 р. в Росії нараховувалося 128 акціонерних підприємств, то у 1893 р. їх кількість зросла в 5 разів, а сума їх капіталів — у 3,7 разів²⁷.

Як же такі перипетії в фінансовій системі імперії відбилися на життєвому рівні населення? З цього приводу В. Власенко стверджував, що, «незважаючи на значне зростання товарних цін, особливо на предмети масового споживання, заробітна плата робітників не була підвищена; вона залишилася на поперед-

ньому, надзвичайно низькому рівні: більша частина робітників, як і до інфляції, отримувала 7–8 руб. на місяць, саме тому реальна зарплата робітників впала».²⁸ Залишимо таке твердження на совісті радянського автора. Врешті-решт, за його часів історикам треба було під тиском нещадних лещат апарату компартійної ідеології якось виживати та друкуватися. А для порівняння наведемо ціни на продукти харчування, котрі в той період сформувалися у підросійській Україні.

Таблиця 4

Ціни на продовольчі товари в Україні у середині XIX ст.²⁹

Назва	Одиниця виміру	Ціна в руб.	Назва	Одиниця виміру	Ціна у руб.
Жито	четверть ³⁰	1,81–2	Буряки	відро ³¹	0,06
Пшениця		3,84–4	Капуста		0,01
Гречка		2,2	Огірки		0,1
Просо		1,42	Хлібне вино		1,74
Горох		2	Сало свине	пуд	3
Ячмінь		1,53	Яловичина		1,1
Картопля		0,82	Сіль		0,6
Віл	шт.	20	Борошно житнє		0,5–0,55
Льоха		1,5	Борошно пшеничне		1,2–1,45
Вівця		2	Мед	0,5 бочки ³²	0,2–0,28
Порося		0,2–0,75	Корова	шт.	30–50
Гусак		0,5	Олія	кварта	0,17
Індичка		0,6	Масло вершкове	фунт	0,17–0,2
Курка		0,2	Хліб пшеничний		0,03

Отже, якщо порівняти місячну заробітну плату робітника з наведеними цінами на продовольство в Україні у середині XIX ст., то побачимо, що на 8 руб. він мав змогу придбати (або, або) 4 вівці, трохи не 5 відер хлібного вина, майже 5 свиней, майже 8 пудів яловичини, майже 3 — сала, 80 відер огірків, 4 четверті гороху, 2 — пшениці, 4 — жита, 8 — картоплі й ін. Врешті-решт, за 3 місячні зарплати робітник міг придбати вола і мати свій гужовий транспорт. За таких умов видається недоречним стверджувати про його важке становище щодо задоволення продуктами харчування. Разом із тим одночасно зі зростанням ролі грошей потреби споживачів поступово змінювалися. Дослідник Т. Веблен стверджував, що «в цей період на перше місце виходить грошовий рівень життя. Він характеризується тим, що домінуючим для людського індивіда стає бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості і кількості споживаних товарів. На його думку, рівень вимог є рухливим. Демонстративні марнотратні витрати заради престижу або заради набуття духовного

благополуччя можуть стати більш необхідними, ніж багато інших витрат, котрі покривають «низькі» потреби, потреби у матеріальному достатку або ж лише в засобах для підтримання життя. У таких умовах відмовитися від високого рівня життя або знизити будь-який уже порівняно низький рівень життя надзвичайно важко; правда у першому випадку ми маємо справу з важкістю морального порядку, тоді як у другому, можливо, постраждає матеріальне благополуччя»³³.

Знецінення кредитних білетів у 70–80-х рр. XIX ст. спричинило економічне зростання. Найвищі темпи останнього спостерігались у важкій індустрії Півдня України. Розпочалася засновницька гарячка різного роду акціонерних товариств як у добувній галузі, так і в машинобудуванні й будівництві залізничних мереж. Відповідні компанії у розглядуваний період нерідко отримували прибуток в обсязі 40, 50 та навіть 70% на основний капітал³⁴. Однак це піднесення тривало недовго. Незабаром розпочалася економічна криза. Падіння виробництва у деяких галузях промисловості почалось вже в 1880 р. Криза, котра спричинила депресію, була важкою й затяжною. Скорочення виробництва продовжувалося до 1887 р. Продукція десяти провідних підприємств у 50 губерніях Європейської Росії зменшилася з 503,4 млн руб. у 1882 р. до 426,9 млн руб. у 1886 р., або на 15,2%³⁵. Так, продукція машинобудівної галузі скоротилась з 1880 по 1885 рр. на 31,1%, шкіряної з 1880 по 1886 рр. — на 29,5%, текстильної з 1882 по 1886 рр. — на 25,9%. Дефляція була вигідною фінансовій буржуазії, кредиторам, але йшла врозріз з інтересами поміщиків і промисловців³⁶.

На поглиблення економічної кризи значною мірою вплинуло зовнішньополітичне становище імперії Романових та падіння вексельного курсу рубля на європейських біржах. Відомо, що вексельний курс паперової валюти залежить як від стану платіжного балансу країни, так і від ступеня знецінення грошей. Ці два фактори діяли переважно в бік зниження курсу рубля тому, що рубль знецінювався, а платіжний баланс Росії був пасивним. З 40-річного періоду нестійкого курсу рубля (1854–1893 рр.) 24 роки були відмічені його падінням. Крім того, знецінення паперового рубля відбувалося не плавно і не постійно, а нерівномірно, з перервами, які змінювали підвищення його вартості. Стан платіжного балансу був також не менш нестабільний. Більше того, ці два фактори перший (вартість кредитного рубля) змінювалися паралельно й у різних напрямках, то взаємно підсилюючись, то паралізуючи вплив один одного на курс другого. Внаслідок цього він сильно коливався.

Загалом динаміку грошової маси кредитних білетів імперії Романових можна показати наступною таблицею.

Наведені в таблиці дані свідчать, що всього по 1885 р. Державним банком було вилучено з обороту кредитних білетів на 121,7 млн руб. Разом із тим в обігу їх залишалось кредитних білетів на 906,6 млн руб., тобто грошова маса останніх порівняно з 1152,5 млн руб. на 1 січня 1879 р. зменшилася на 21,4%³⁷.

Таблиця 5

**Обсяг кредитних білетів в обігу Російської імперії
напередодні грошової реформи С.Ю. Вітте³⁸**

На 1 січня	Кількість кредитних білетів в обороті	У тому числі в касах Держбанку	Вилучено кредитних білетів з обігу протягом вказаного року
1879	1188,1	35,6	25,6
1880	1162,5	32,6	29,0
1881	1183,5	48,5	-
1882	1133,5	105,4	-
1883	1133,5	100,3	30,0
1884	1103,5	144,2	30,0
1885	1073,5	173,8	27,1
1886	1046,4	139,8	-
1887	1046,4	105,4	0,1
1888	1046,3	75,1	-
1889	1046,3	73,2	-
1890	1046,3	117,	-

Коливання курсу рубля загострювалося завдяки політичним подіям і біржовій спекуляції. Найбільшого випробування він зазнав у 1888 р. через загострення взаємовідносин між Росією та Німеччиною, що виражалося в розпочатій Бісмарком кампанії по відведенню із своєї країни імперських фондів паперів. У лютому 1888 р. курс рубля впав до найнижчого рівня — 49,98% паритету. Центром спекуляцій на ньому була берлінська біржа. Німеччина в той час займала перше місце у зовнішньоторговельному обороті Росії. Тут, концентрувалися відповідні валютні операції, зокрема комерційні угоди на строк, які широко практикувалися їх учасниками в рублях, котрі намагалися застрахувати себе від втрат, пов'язаних з коливаннями курсу останніх. Крім того, з 80-х рр. XIX ст. Німеччина була головним зовнішнім ринком для розміщення російських цінних паперів. У результаті Берлін перетворився у зовнішній фінансовий центр імперії Романових, зокрема у її валютний. Усе це створювало сприятливий ґрунт на берлінській біржі для спекуляцій на рублі, специфічною особливістю яких було те, що їх об'єктом значною мірою були кредитні білети. Пояснювалося це слабким розвитком кредитної системи країни, внаслідок чого вексельного матеріалу в кредитних рублях було недостатньо і розрахунки часто здійснювалися з допомогою готівкових рублів у кредитних білетах. Через це й спекулянти значною мірою оперували готівковими останніми³⁹.

За переконанням Є. Кауфмана, «...через кредитні білети Росія протягом другої половини XIX ст. втратила капіталу дзвінкою монетою на 800 млн руб. ...»⁴⁰. Більше того, цей автор стверджував, що «...3/4 всіх кредитних білетів, випущених для витрат по Кримській війні, зайняли місце дзвінкою монети, витісненої з обороту...»⁴¹. Отже, на знецінення кредитних рублів Російської імперії в другій половині XIX ст. значною мірою впливали як військові витрати на ведення бойових дій, так і спекуляції на європейському фондовому ринку.

Найбільш цікавий випадок масштабної за розмахом зовнішньої агресивної атаки на цінні папери імперії Романових на фондових біржах Європи відбувся після призначення С. Вітте міністром фінансів у 1893 р. Розраховуючи на нерішучість та некомпетентність нового міністра фінансів Росії, дилери дому Ротшильдів розпочали на паризькій та берлінській біржах гру на зниження курсу кредитного рубля. Крім того, підставою для проведення такої атаки спекулятивного капіталу європейських банків та найбільших дилерів на фінансову систему Російської імперії стало повідомлення про хворобу імператора Олександра III, котрого вважали нерішучим. У відповідь на це, за розпорядженням С. Вітте, на берлінській біржі за два дні Державним банком її було витрачено 30 млн руб. золотом для купівлі в спекулянтів кредитних рублів на певний строк. Вони обійшлися імперській казні у середньому по 2,19 марки за 1 рубль. Коли настав строк завершення угоди, згідно з правилами торгівлі на паризькій та берлінській біржах, від спекулянтів почали вимагати їх готівкою. Ті нечисті на руку дилери й брокери, які намагалися повернути цю авантюру, кинулися на пошуки кредитних білетів. Однак завдяки різкому посиленню попиту курс кредитного рубля зріс з 2,21 до 2,36 марки. Крім того, пропозиція не могла задовольнити попит навіть за цією ціною тому, що ще раніше були запроваджені відповідні заходи, котрі серйозно ускладнювали доставку кредитних білетів із Російської імперії на зовнішні фондові ринки. Результатом стало те, що для виконання своїх зобов'язань спекулянтам не вистачало цих білетів на суму понад 3 млн руб., останніх загрожувало банкрутство. Саме тому вони звернулися через Берлінський біржовий комітет до С. Вітте з проханням продати значний обсяг кредитних білетів, котрі були для них необхідні для виконання своїх зобов'язань. Міністр фінансів Російської імперії дозволив Державному банку продати по 2,34 марки за 1 рубль, тобто зі збитком для спекулянтів у середньому 0,15 марки на кожному рублі (2,34–2,19). При цьому від них брали підписку про те, що вони в подальшому ніколи не будуть спекулювати на курсі рубля. Цією блискавичною та жорсткою операцією було завдано серйозного удару по європейських спекулянтах котрі намагалися серйозно заробити на кредитному рублі. Разом із тим розправа з останніми не сподобалась як капіталістам, так і уряду Німеччини. Преса цієї країни на своїх сторінках розпочала кампанію злобних нападів на С. Вітте, висунувши проти нього безпідставне звинувачення в порушенні торгового договору. До справи навіть спробував долучитися міністр закордонних справ Німеччини, пред'явивши претензію агенту російського Міністерства фінансів у Берліні про незаконність вимоги до дилерів платити за

угодою готівковими рублями. Однак, не зважаючи на жорсткий політичний тиск із боку офіційних кіл цієї країни, операція по боротьбі зі спекуляціями на кредитних білетах Росії послідовно була доведена до кінця⁴². Біржові дилери Берліна й Парижа, зазнавши серйозних фінансових збитків, почали більш обережно і виважено ставитися до операцій із цінними паперами імперії Романових.

Для недопущення спекуляцій кредитними рублями Росії на фондових біржах Європи та інших країн світу у березні 1893 р. вперше в історії царський уряд ввів митний збір на ввезення й вивезення кредитних білетів. Мито було встановлено в обсязі 1 коп. зі 100 руб. Суми до 3000 руб. митом не обкладались. За таємний ввіз і вивіз кредитних білетів закон передбачав штраф в обсязі 25% із прихованої суми⁴³. Звичайно, прийняття таких жорстких заходів значною мірою знизило їх нелегальне ввезення та вивезення. Разом з тим прагнучи до наживи, ділки почали перекидати через кордон значні купюри кредитних рублів, заліплені у сніжки. Проте такі випадки не набули масового характеру, й це не вплинуло на динаміку курсу кредитних білетів на зовнішніх фондових ринках.

Загальну динаміку ввезення і вивезення кредитних рублів Російської імперії можна показати наступною таблицею.

Таблиця 6

Обсяги ввезених та вивезених кредитних білетів Росії в кінці XIX ст.⁴⁴

Роки	Вивезено кредитних білетів за кордон	Ввезено кредитних білетів у Росію	Ввезено більше, ніж ввезено
	(в мільйонах рублів)		
1883 р. (з 1.6 по 31.12)	29,8	33,8	4,0
1894 р.	72,0	85,9	13,9
1895 р.	33,3	47,2	13,9
1896 р. (з 1.1 по 28.9)	22,2	26,0	3,83,8
Всього	157,3	1192,9	35,6

Як видно з даних таблиці, ввіз кредитних рублів постійно перевищував вивіз. Найвищий пік їх ввезення припадав на початок грошової реформи, коли на території Російської імперії було запроваджено золотий монометалізм і розпочато вільний обмін кредитних білетів на золото.

Для уникнення зовнішніх впливів на фінансову систему країни, покращання інвестиційного клімату й стабілізації курсу рубля підготовку до кардинальної грошової реформи шляхом запровадження золотого монометалізму задовго до С.Ю. Вітте почали здійснювати попередні міністри фінансів держави М.Х. Бунге та І. Вишнеградський.

Таблиця 7

Витрати Державного бюджету Російської імперії в кінці XIX ст. (в руб.)⁴⁵

	На звичайні державні витрати	На надзвичайні державні видатки	
		По грошовій реформі	Інші
За 6 років 1881–86 при М.Х. Бунге	4 530 656 538	193 553 221	325 241 402
За 6 років 1887–92 при І. Вишнеградському	5 197 963 160	50 200 522	452 179 849
За 12 років 1881–1892	9 728 619 698	243 753 743	777 421 251
За 8 років 1893–1900	9 981 931 630	670 052 642	1 510 003 043
За 1893–1900 рр.	+253 311 932	+426 298 899	+732 581 792

Як видно з наведених у таблиці даних, Міністерство фінансів Росії здійснювало послідовну політику акумуляції коштів на рахунках Державного банку й казначейства для здійснення грошової реформи протягом найближчих до неї 15 років.

Важливою складовою фінансової системи країни були державні цінні папери, котрі реалізовувались як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках у вигляді позик Державного банку. Необхідно визнати, що обсяги цих позик становили важливу частку державного боргу й впливали на стабільність грошової системи і купівельну спроможність населення, його добробут.

Таблиця 8

Обсяги позик Державного банку Російської імперії в кінці XIX ст.⁴⁶

Назва позики	Наявна сума позики у млн руб.	Емісійний курс	Фактичні проценти
6%-на золота рента 1883 р.	75,0	95,0	6,32
5%-на золота рента 1884 р.	30,0	88,4	5,66
4%-на золота позика 1889 р. 1-й вип.	187,5	83,5	4,98
4%-на золота позика 1890 р. 2-й вип.	135,0	90,0	4,59
4%-на золота позика 1890 р. 3-й вип.	112,5	91,0	4,32
4%-на золота позика 1890 р. 4-й вип.	15,7	94,0	4,40
3%-на золота позика 1891 р.	112,6	76,2	4,72
4%-на золота позика 1893 р. 5-й вип.	66,8	93,2	4,38
3,5%-на позика 1894 р.	150,0	91,1	3,86
3,5%-на позика 1896 р.	150,0	38,7	3,38

Динаміка обсягів позик Державного банку країни, емісійний курс останніх та величина відсотків по них засвідчують ту закономірність, що їх обсяги позик, котрі реалізовувались як на зовнішньому так і на внутрішньому ринках, поступово зростали. Разом із тим величина процентів за цими позиками поступово,

але неухильно зменшувалася. Таким чином можна стверджувати, що така тенденція приводила до розширення сектора пропозиції державних цінних паперів Росії як на зовнішньому, так і на внутрішньому фондових ринках.

Для успішного проведення грошової реформи С. Вітте здійснив кардинальне реформування доходної частини бюджету Російської імперії з метою забезпечення активного сальдо як зовнішньоторговельного, так і платіжного балансів. Було введено чимало нових податків та відновлено старі котрі колись були відмінені. Так, приміром, «Биржевые ведомости» повідомляли, що «встановлено загальне правило про збір із собак. Міським думам надається право вводити цей податок за наступних умов: збору підлягають усі утримувані у міських межах собаки без різниці порід, за винятком собак іноземних дипломатичних представників, дворових ланцюгових, собак тимчасових мешканців міста (не більше 1 місяця), собак військових і мисливських команд й утримуваних для військової служби в офіцерів. Збір не може перевищувати 3 руб. з собаки на рік. Особливі значки, які свідчать про сплату податку, будуть обов'язково прикріплюватися до ошейника на видному місці. Ці, так би мовити, собачі паспорти будуть переходити до нового власника собаки разом із самою твариною. Собаки без значків будуть знищуватися. У містах де стягнення податку вже дозволено особливими постановами, можуть бути, однак, введені взамін нові законоположення. Дія закону поширюється також на міські поселення, де не введено міське положення 1892 р., не виключаючи губерній Царства Польського»⁴⁷.

Як стверджував В. Власенко, напередодні запровадження грошової реформи С. Вітте з дивовижною швидкістю та поспіхом виробив і представив до Державної ради проекти підвищення всіх акцизів, тобто непрямих податків на предмети споживання (спирт, пиво, тютюн, цукор, гас, сірники), підвищення митних зборів на бавовник, проект нового податку на квартири, нового збору з осіб, які звільнялись від військової повинності, проекти підвищення зборів з міського нерухомого майна і розкладочного промислового збору⁴⁸.

Як же ж відобразилися нові податки на бюджетах рядових споживачів? Наскільки ефективними вони були? Відповідь на ці запитання дають документи. Архівна справа 1895–1896 рр. під колоритною назвою «Дело Волынского губернского распорядительного комитета по делам земского хозяйства о взимании платы с разных лиц за проезд по Житомир-Бердичевскому шоссе и об ответах на ревизию отчетности в киевскую контрольную палату» засвідчував, що чиновники збирали з подорожніх за проїзд по 40 коп. з кожного коня, видаючи відповідну квитанцію, а у шнурову книгу записували, що збирають по 5 коп.⁴⁹ Різницю ці нечисті на руку державні службовці клали до своїх кишень, що спричинило проведення відповідної ревізії і притягнення їх до відповідальності.

Цікаво те, що від сплати шосейного збору звільнялись особи, котрі перебували на державній службі й деякі інші категорії громадян. Справа також зокрема свідчила, що «на основании п.34 инструкции по взысканию шоссеиного сбора и предписания Волынского губернского распорядительного комитета от 13 сентября 1894 г. Ростовцев, равно семейство его и прислуга, имеют право на

бесплатный проезд по этому шоссе в пустой телеге или нагруженной домашними вещами проезжая из д. Перлявки в г. Бердичев на 34 версты и по шоссе едет только около 6 верст»⁵⁰. Як видно з архівних документів, плату за проїзд по цьому шосе не була занадто високою, якби не зловживання місцевих чиновників. Разом із тим дивує ефективність цього податку; адже, як засвідчила дана справа «шосейного сбора за 1894 г. по Бердичевско-Житомирскому шоссе поступило больше 13 тыс. руб.»⁵¹.

Загалом, як зазначав В. Власенко, для рядових громадян сукупна сума податків на душу населення у 1881 р. становила 3 руб. 27 коп., а в 1897 р. вона вже досягла 5 руб. 13 коп. на рік. Як свідчать наведені дані, податковий тягар після грошової реформи С. Вітте істотно посилювався. Разом із тим окремі категорії громадян у той же час отримали суттєві відповідні пільги. Так, наприклад, з 1896 р. поземельний податок на поміщиків був знижений на 10 років на 50% та більше⁵². В цьому плані реформатора можна зрозуміти, адже, розширюючи, з одного боку, базу оподаткування, він мусив якимось чином ослабити протести опозиційно налаштованого дворянства, котре терпіло істотні збитки від введення золотого монометалізму. Такою кісткою для нього, щоб воно не виступало проти реформи, й стали такі, свого роду, «податкові канікули».

Крім вищезгаданих заходів по збільшенню наповнення бюджету Російської імперії, міністр запровадив і державну винну монополію. За переконанням Л. Абалкіна, «до числа передумов, покликаних створити міцну фінансову базу для піднесення суспільних продуктивних сил, відноситься й введена Вітте система казенного (державного) продажу спиртних напоїв. Ця частина його програми підлягала різкій критиці за нібито легалізацію торгівлі горілкою й створення «п'яного бюджету». Однак і тут необхідний виважений історичний підхід. По-перше, в Росії пили завжди й пили багато з часів Володимира, який хрестив Русь, та Петра I. По-друге, народне пияцтво обумовлювалось не тими чи іншими діями держави, а загальною ситуацією у країні: голод, бідність, втрата перспективи і руйнування традиційних цінностей неминуче вели до зростання пияцтва в певній частині тогочасного суспільства.

При попередній відкупній системі держава отримувала разовий доход за надання можливості виробництва й продажу спиртних напоїв. При переході до державної монополії у доходи бюджету надходив не одноразовий, а постійний та зростаючий прибуток — податок на прибуток. Протягом 1895–1898 рр. казенний продаж горілки було введено в 35 губерніях, а згодом поширено й на решту районів. У 1897 р., незважаючи на витрати, пов'язані з будівництвом казенних винних складів і крамниць, валовий доход від продажу горілки становив 52 млн руб. У подальшому цей прибуток зростав та до часу відставки Вітте з посади міністра фінансів досяг 365 млн руб. на рік»⁵³.

Вищенаведені факти, що засвідчать як попередні міністри фінансів, так і С. Вітте провели значний обсяг заходів по здійсненню грошової реформи. Разом із тим досить складно робити висновки про те, як ці урядові ініціативи відбилися на асортименті й обсягах споживання рядових громадян. Безперечно, посилювався податковий тиск, значною мірою зросло втручання держави в економічні про-

цеси. Однак головні наслідки для життєвого рівня населення від реалізації грошової реформи відбулися у більш пізній період.

Протягом травня — серпня 1895 р. міністр фінансів дозволив усім казначействам приймати золоту монету за сплату акцизів. Державний банк 24 травня 1895 р. розпочав її купівлю через свої установи, а у восьми конторах та 25 його філіях здійснювався вільний продаж цієї монети. Курс золотої монети спочатку був встановлений у відповідності з біржовою «ціною» на неї і вексельним курсом в обсязі 7 руб. 40 коп. кредитних за на півімперіал. Згодом його було підвищено до 7 руб. 50 коп.⁵⁴

28 грудня 1895 р. С.Вітте виступив у Державній раді з промовою в котрій доводив необхідність реформи та у загальних рисах виклав зміст свого проекту. В березні 1896 р. він увійшов з ним у Комітет фінансів, а в квітні — у Державну раду. Основні положення проекту зводилися до наступного:

1. Десятирубльова золота монета нового карбування, яка містила в собі 1 зол. 78,24 долі чистого золота, являє собою основну монету Росії й законний засіб платежів на необмежену суму. Встановлювалася проба і терпимість до проби і в вазі золотої монети. Золоті монети карбування за законом 1885 р. були обов'язкові до приймання всіх платежів до вилучення їх з обороту в співвідношенні 1 руб.=1 руб.50 коп. у золотій монеті нового карбування.

2. Платіжна сила срібла обмежувалася 50 рублями.

3. Державні кредитні білети мають силу законного платіжного засобу на необмежену суму. Вони включаються у пасив банку. Розмінний фонд передається в розпорядження останнього та включається у його актив. В нього включається також борг казначейства за кредитні білети. Емісія здійснюється Державним банком лише для його комерційних операцій. За рахунок казначейства кредитні білети в подальшому не випускаються. До 1 млрд руб. вони покриваються золотом на 50%, а, випущені зверх цієї суми — повністю рубль за рубль. Державний банк зобов'язаний здійснювати розмін кредитних білетів на золото без обмежень — у Петербурзькій конторі за пред'явленням, в інших конторах і філіях — залежно від наявності його у них.

4. Всі зобов'язання за урядовими й приватними позиками, укладеними в металічних рублях до видання цього закону, залишаються незмінними⁵⁵.

Як видно з вищенаведеного, золото проголошувалося головним платіжним засобом, а срібні монети визначалися лише як допоміжні, розмінні. Разом із тим виникає запитання: якою ж ставала тоді вартість срібних монет? Є. Кауфман про це зазначав так: «З 1894 до 1900 р. срібло було дешевшим за золото в 33,108 раза, а кредитний рубль у той час коштував 17,424 долі чистого золота, або 1/15 імперіала. На кредитні рублі в той час півімперіал коштував 7 руб. 50 коп.; а на срібло той же на півімперіал коштував 10 руб. 68 коп. Відповідно кредитний рубль коштував на 42% дорожче срібного рубля... Срібний рубль коштував 70 коп. кредитного рубля. ...В листопаді 1902 р. срібло знову сильно знизилось у ціні та було в 43,5 раза дешевше золота...»⁵⁶. Як і попередній дослідник, радянський учений В. Власенко стверджував: «У 1899 р. розрив поміж номінальною й дійсною вартістю високопробної срібної монети становив у середньому

28 коп. на 1 руб. Щоб ускладнити поширення підробок срібних монет, у 1899 р. було встановлено митний збір на імпортоване срібло в обсязі 3 руб. з 1 фунта»⁵⁷.

Як засвідчують вищенаведені факти, склалася досить цікава ситуація, коли ті споживачі, котрі мали нагромаджені срібні гроші, втратили у купівельній спроможності порівняно з тими, які мали золоті чи паперові. Більше того, щоб урівноважити грошову систему, Міністерство фінансів чи не єдиний раз в історії, пішло на безпрецедентний захід — обкладання ввізним митом імпорту срібла.

Головним кроком С. Вітте по здійсненню реформи грошового обігу було прийняття закону від 3 січня 1897 р. «Про карбування та випуск в оборот золотих монет»⁵⁸. Наступним його заходом стало погашення державного боргу по кредитним білетам. Обсяги цих виплат у кінці XIX ст. показує така таблиця.

Таблиця 9

**Витрати Державного бюджету по ліквідації державного боргу
Російської імперії по кредитних білетах⁵⁹**

Роки	Витрати в руб.	Роки	Витрати у руб.
1894	1 679 093	1898	75 000 000
1895	147 091 915	1899	50 000 000
1896	76 000 000	1900	50 000 000
1897	256 278 167	Всього	655 049 175

З таблиці видно, що лівова частка виплат із державного бюджету припала на 1896–1897 рр. Згодом, до початку XX ст. ці витрати почали скорочуватися. Разом із тим Державний банк країни поступово здійснював обмін паперових грошей на золото. Загальну динаміку зростання золотих монет Росії в обігу показує така таблиця.

Таблиця 10

**Кількість золотих монет Російської імперії, котрі перебували в обороті
у кінці XIX — на початку XX ст.⁶⁰**

На 1.01	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Млн руб.	1,5	36,0	147,8	451,4	641,3	683,1	694,2	731,9	774,8	683,6	837,8	641,9	622,4

З таблиці видно, що як населення так й інші учасники ринку, спочатку досить інтенсивно скупали золоті монети. Згодом наступив період стабілізації та насичення, а протягом початку XX ст. зростання золота в обігу відбувалося у періоди господарських криз і політичної нестабільності. В той же час за нормальних умов розвитку економіки кількість золотих грошей в обігу зменшу-

валася. Такі тенденції ще раз підтверджують тезу відомого мислителя XX ст. Дж. М. Кейнса про те, що «...збільшення кількості грошей в обороті не справить ніякого впливу на ціни, доки існує неповна зайнятість хоча б одного фактора виробництва; якщо ж наявною буде їх повна зайнятість, то ціни будуть змінюватись у тій же пропорції, що й кількість грошей»⁶¹.

Наслідком запровадження золотого монометалізму, за переконанням В. Вла-сенка, стало те, що «...на 1898 р. в російське народне господарство було вкладено іноземного капіталу на суму 1,9 млрд нових рублів. Усе це дає підстави для висновку, що інтереси західноєвропейської буржуазії стали одним із головних факторів, котрий обумовив введення в Росії золотого монометалізму»⁶².

Вищенаведене свідчить, що протягом декількох років імперія Романових переживала бум зовнішніх інвестицій у розвиток своєї економіки. Безперечно, багата сировинна база, дешева робоча сила, стійка фінансова система, заснована на золотому стандарті, сприятливий інвестиційний клімат, а головне — висока норма прибутку стали вирішальними причинами відтоку капіталів із країн Західної Європи в господарську систему Росії. Покращенню життєвого рівня широких верств населення стало те, що відбулося стрімке зростання зайнятості в промисловості; адже приплив значного обсягу капіталовкладень спричинив збільшення кількості робочих місць. Крім того, зростання виробництва зумовило розвиток товарно-грошових відносин та насичення ринку, як продуктами харчування так і товарами першої необхідності та предметами широкого вжитку.

На думку Є. Кауфмана в 1897 р. асигнування на грошову реформу вже були настільки значні, що на їх ґрунті здійснених асигнувань грошову реформу можна було вважати здійсненою. Це мало тому велике значення, що із здійсненням реформи золото перестало представляти іммобілізаційний актив, воно ставало вільною касовою силою, зростання якої вже не представляло ніяких незручностей. У країні, де нерозмінні паперові гроші витісняли і продовжували витісняти з обороту дзвінку монету, його канали обороту наповнені значними і дрібними паперовими грошима, тому що дзвінкою монети немає. Саме тому одним з докорінних чинників успіху грошової реформи та єдиним доказом того, що вона здійснювалася не лише на папері, а й насправді, є реальне надходження дзвінкою монети в канали обігу, здійснення платежів нею, обмін кредитних білетів на золото, погашення державного боргу по кредитних білетах⁶³.

Навіть критично налаштований до самодержавства радянський історик Є. Власенко вимушений був визнати, що «Росія вперше здійснила стабілізацію курсу нестійкої паперової валюти, вдало застосувавши девізну політику і валютну інтервенцію. Девізна політика, як метод впливу на вексельний курс, практикувалася тією чи іншою мірою і раніше багатьма країнами, зокрема й Росією. Але історія не знала до того прикладів, коли таким способом була б досягнута настільки успішна стабілізація курсу паперової валюти, як у Росії в 90-х роках. Їй вдалося витримати відносно стабільний курс паперового рубля протягом майже чотирьох років. Звідси випливає ще одна особливість реформи —

своєрідний рівень девальвації. ... «Росія підігнала не кредитний рубль до золотого, а навпаки, золотий рубль до кредитного рубля. Здійснена в Росії в 1895–1898 рр. стабілізація рубля стала зразком для інших капіталістичних країн»⁶⁴.

У своїх спогадах видатний реформатор, міністр фінансів імперії Романових С. Вітте писав: «Я здійснив реформу так, що населення Росії зовсім і не помітило її нібито нічого, власне, не змінилося... Ціни предметів не змінились, а тому ніяких перетрубацій не відбулося»⁶⁵.

У підсумку даного дослідження хотілося б відзначити наступне.

1. Кінець XIX ст. характеризувався для імперії Романових, у складі якої перебували і українські землі, здійсненням фундаментальної реформи, котра якісно змінила становище російської грошової одиниці як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках та зробила її однією з найбільш стабільних валют світу. Перетворення 1895–1897 рр. стали складовою частиною широкої програми економічних нововведень 90-х років XIX ст., котрі прискорили модернізацію країни і згодом допомогли витримати тотальні потрясіння російсько-японської війни й революції 1905–1907 рр. Реформа відбила гостру потребу держави подолати очевидну архаїчність багатьох основних фінансових структур і в першу чергу рубля. Вона сприяла інтеграції імперії Романових в систему світового ринку. Розвиваючись в руслі світових тенденцій господарського розвитку економіка підросійської України в останній чверті XIX — на початку XX ст. вступила у стадію посилення концентрації капіталу. Цьому сприяло промислове піднесення 90-х рр. XIX ст., яке спостерігалось в переважній більшості розвинених держав того часу. Тоді у народногосподарському комплексі почали займати міцні позиції монопольні об'єднання у вигляді синдикатів, виникло багато акціонерних комерційних банків.

2. Для забезпечення стійкого економічного розвитку вітчизняному підприємству необхідна була стабільна валюта, котра б унеможливила знецінення грошових капіталів. Провал спроб зміцнення кредитного рубля в 60–80-ті роки XIX ст. заставив уряд повністю відійти від дефляційної політики, тобто відмовитися від відновлення попередньої купівельної здатності рубля шляхом вилучення з обігу «лишніх» грошей. З початку 80-х років XIX ст. на території Російської імперії почали все частіше лунати заклики до переходу вітчизняної грошової системи на золоту валюту. XIX ст. увійшло в історію світового грошового господарства, як час переходу від біметалічного обернення до золотого монометалізму, більш широко відомого під назвою «золотий стандарт». Під ним розуміється така фінансова система, коли золото офіційно визнається та використовується як єдиного грошового товару і загальний еквіваленту цінностей.

3. Золотомонетний стандарт являв собою класичну форму, при якій в обмеженій кількості карбувалися повноцінні золоті монети не лише для державних організацій, а й приватних осіб, тобто будь-яка людина могла здати на монетний двір золото у вигляді виробів чи в сирому вигляді та отримати відповідні монети за відрахуванням витрат на їх виготовлення. Золоті монети реально циркулювали у внутрішньому грошовому обороті і безперешкодно розмінювалися на

різні замітники — паперові гроші, срібні монети, векселі, банківські чеки та інші зобов'язання за фіксованими цінами. Золоті монети й банкноти вільно, без обмежень вивозилися за кордон і ввозилися назад, що значно спрощувало оплату зовнішньоекономічних угод та сприяло розвитку світової торгівлі.

4. З приходом на посаду міністра фінансів Російської імперії С. Вітте розпочалося здійснення реформи. В досить непростих умовах зовнішньоекономічної фінансової ситуації й за впертої внутрішньої опозиції з боку дворянства і поміщиків міністру вдалося запровадити у країни золотий монометалізм. Введення золотої валюти зміцнило державні фінанси та стимулювало економічний розвиток Росії. На кінець XIX ст. за темпами зростання промислового виробництва імперія Романових обігнала європейські країни. Цьому сприяло широке надходження іноземних інвестицій. Лише за час очолювання Міністерства фінансів С.Ю. Вітте (1893–1903 рр.) їх розмір досяг колосального обсягу — близько 3 млрд. руб. золотом. В умовах економічного піднесення 1890-х рр. реформа посилила розвиток промисловості й залізничного будівництва, що сприяло поліпшенню добробуту широких верств населення зокрема підросійських земель України. Істотних змін зазнав земельний ринок, адже завдяки запровадженню золотого стандарту, кількість угод з купівлі-продажу землі в українських губерніях зросла у сотні разів. Це сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва і розвитку промисловості. Крім того, поширення товарно-грошових відносин стимулювало зростання ефективного використання всіх ринкових ресурсів. Головним досягненням запровадження золотого монометалізму стала ліквідація інфляції, адже при вільному обміні паперових грошей на золото темпи зростання цін стали мінімальними.

¹ Фридман М., Шварц А. Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960 гг. — К., 2007. — 880 с.

² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — 340 с.

³ Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX в. — 1903. — 253 с.; Кауфман Е.Е. Серебряный рубль в России. От его возникновения до конца XIX века. — 1910. — 268 с.; Кашкаров М. Денежное обращение в России. — 1898. — Т. 2. — 481 с.; Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением проекта восстановления металлического обращения: С дополнениями и примечаниями переводчика. — К., 1871. — 416 с.

⁴ Витте С.Ю. Воспоминания. — Т. 1. Царствование Николая II. 2-е изд. — Ленинград, 1924. — XXVIII. — 471 с.

⁵ Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Історія народного господарства Української РСР. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. — К., 1983. — 463 с.; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). — К., 1970. — 298 с.

⁶ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Монографія. — К., 2011. — С. 7.

⁷ *Власенко В.Е.* Денежная реформа в России 1895–1898 гг. — К., 1949. — 217 с.

⁸ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. — Т. 1. — К., 2011. — 696 с.

⁹ *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 1999. — 737 с.; *Прищепя Б.А.* Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник. — Рівне., 2008. — С. 328.

¹⁰ *Абалкин Л.* Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю. Витте // Вопросы экономики. — 1999. — № 4. — С. 4–26.

¹¹ *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 11.

¹² Там же. — С. 219.

¹³ *Кауфман Е.Е.* Указ соч. — С. 218.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 72.

¹⁶ Там же. — С. 75.

¹⁷ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222; *Власенко В.Е.* Указ соч. — С. 15.

¹⁸ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222.

¹⁹ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 18.

²⁰ Там же. — С. 15–16.

²¹ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 222.

²² *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 19.

²³ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 223.

²⁴ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 20–21.

²⁵ *Кауфман Е.Е.* Указ. соч. — С. 226.

²⁶ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 29.

²⁷ *Бовыкин В.И.* Формирование финансового капитала в России конец XIX в. — 1908 г. — Москва, 1984. — С. 106.

²⁸ *Власенко В.Е.* Указ. соч. — С. 29.

²⁹ *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. — 1867. — С. 69, 53, 529; *Фундуклеев И.* Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. II. — 1852. — С. 384; *Киевский листок объявлений.* — 1877. — № 25. — С. 2; *Подольские губернские ведомости.* Отдел второй. — 1860. — № 2 — субота 9 января. — С. 12.

³⁰ 1 четверть для сипучих тіл=0,209909 м куб.=8 гранців=26,24 л / Советский энциклопедический словарь. — Москва, 1981. — С. 1502.

³¹ 1 відро=12,3 л / Там же. — С. 200.

³² 1 бочка=40 відер (491,96 л) / Там же. — С. 164.

³³ *Веблен Т.* Теория праздного класса. — Москва, 1984. — С. 134.

- ³⁴ Власенко В.Е. Указ соч. — С. 30.
- ³⁵ Струмилин С. Промышленные кризисы в России//Проблемы экономики. — 1940. — № 2. — С. 123.
- ³⁶ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 30.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Там же. — С. 39.
- ³⁹ Там же. — С. 31–32.
- ⁴⁰ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 225.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 92; Абалкин Л. Указ соч. — С. 4–26.
- ⁴³ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 92.
- ⁴⁴ Там же. — С. 82.
- ⁴⁵ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 237.
- ⁴⁶ Власенко В.Е. Указ соч. — С. 69.
- ⁴⁷ Биржевые ведомости. — 1898. — № 2, суббота 10 января. — С. 2.
- ⁴⁸ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 77–78.
- ⁴⁹ ДАЖО. — Ф. 119. — Оп. 1 доп. — Спр. 172. — Арк. 410.
- ⁵⁰ Там же. — Арк. 398.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 79–80.
- ⁵³ Абалкин Л. Указ. соч. — С. 4–26.
- ⁵⁴ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 102.
- ⁵⁵ Абалкин Л. Указ. соч. — С. 4–26; Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 121.
- ⁵⁶ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 243, 244.
- ⁵⁷ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 107.
- ⁵⁸ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 254; Власенко В.Е. Указ соч. — С. 158.
- ⁵⁹ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 259.
- ⁶⁰ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 161.
- ⁶¹ Кейнс Дж.М. — Общая теория занятости, процента и денег. — Москва, 1999. — С. 275.
- ⁶² Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 139.
- ⁶³ Кауфман Е.Е. Указ. соч. — С. 265.
- ⁶⁴ Власенко В.Е. Указ. соч. — С. 186, 188, 189.
- ⁶⁵ Витте С.Ю. Указ. соч. — С. 78.

*І.М. Жилєнкова
(м. Київ)*

**ІНОЗЕМНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРЕНАХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
у XIX — на початку XX ст.**

Стаття присвячена дослідженню іноземного землеволодіння на Правобережній Україні в до- та пореформений період. Розглянуто його масштаби, етнічну належність вихідців із-за кордону, а також ареал їх розселення. Проаналізовано зміни в політиці уряду Російської імперії щодо іноземної колонізації регіону.

Статья посвящена изучению иностранного землевладения на Правобережной Украине в до- и пореформенный период. Рассмотрены его масштабы, этническая принадлежность выходцев из-за границы, а также ареал их расселения. Проанализированы изменения в политике правительства Российской империи касательно иностранной колонизации региона.

The article is devoted to the study of foreign land's ownership on the Right Bank Ukraine in the pre-and post-reform period. Considered its scale, ethnicity immigrants from abroad and their resettlement area. Analyzed changes in government policy of the Russian Empire on foreign colonization of the region.

Проблематика іноземного землеволодіння в Україні в другій половині XVIII, XIX і на початку XX ст. знайшла певне відображення в ряді тогочасних періодичних видань та історичній літературі. Як перші дослідники, що були сучасниками доби капіталістичного розвитку¹, так і представники радянської та сучасної української історіографії висвітлювали переважно виникнення і поширення німецького й почасти болгарського землеволодіння у південному степовому краї України².

Однак землеволодіння і землекористування німецьких, австрійських, польських, чеських та інших колоністів на теренах Правобережної України до цього часу залишаються недослідженими. Рідкісні повідомлення щодо розмірів німецького землеволодіння в цьому регіоні України, які з'являлися в засобах масової інформації на початку XX ст., мали суперечливий, а інколи навіть провокативний характер. Зокрема, в 1901 р. у столичному часописі була опублікована стаття, в якій стверджувалося про придбання німецькими колоністами в губерніях Правобережної України близько 600 тис. десятин землі ще до 1873 р., що є надто великим перебільшенням³. І.М. Кулинич також почасти торкнувся проблеми німецького землеволодіння у Волинській губернії. Пославшись на

документи Міністерства внутрішніх справ, дослідник стверджує, що німецьким колоністам у одній тільки Волинській губернії належало наприкінці XIX — на початку XX ст. 700 тис. десятин землі⁴. Безперечно, ця цифра головного поліцейського відомства Російської імперії також дуже перебільшує розміри німецького землеволодіння на Волині. Отже, питання щодо поширення іноземного землеволодіння у цьому регіоні України потребує подальшої уваги дослідників. Тим більше, що ця проблема стає надзвичайно актуальною і гострою для України і в наші дні, коли на кін історичного розвитку поставлене сьогodнішньою владою питання про розпродаж земель сільськогосподарського призначення іноземцям.

Іноземні колоністи стали оселятися на теренах Правобережної України ще з часів Речі Посполитої. Першими серед них, здається, були меноніти, вихідці з Голландії, які шукали в чужих землях притулку від утисків своїх релігійних переконань. Їхнє поселення було розташоване у Бердичівському повіті Київської губернії й мало назву Михалин. Після розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії ці колоністи прийняли підданство останньої. Слідом за ними, починаючи з 1801 р. тут оселилися декілька сімей пруських менонітів⁵.

У подальшому в цьому краї стали «осідати на землю» іноземні колоністи, які шукали передусім сприятливих матеріальних умов для свого прожиття. Ними були майже винятково протестанти і католики, вихідці з Пруссії й почасти з інших німецьких земель та Австрії. Окрім того, частина переселенців на українське Правобережжя залишила попередні місця свого оселення в Царстві Польському, котре увійшло до складу Російської імперії, або інші німецькі колонії з внутрішніх губерній останньої⁶.

Попри родючість ґрунтів і вигідність умов, що пропонувалися приватними власниками німецьким та іншим переселенцям, колонізація протягом перших 30 років XIX ст. просувалася надзвичайно повільно і мала характер дрібних поселень, найчастіше окремими сім'ями. Усього до 1830 р. в трьох губерніях Правобережної України — Волинській, Подільській і Київській — оселилося 476 сімей⁷.

Після 1830 р. рух вихідців з німецьких земель та Царства Польського на українське Правобережжя посилювався. Саме в ці роки на Волині з'явилися німецькі колоністи та особи інших національностей. Проте найбільш значні поселення були засновані попервах у 1832–1833 рр. у Подільській губернії. Зокрема, у 1840-х рр. у Летичівському повіті цієї губернії єврейські колоністи заснували свої поселення. Одне з них з'явилося в цьому повіті в 1844 р. В ньому було 35 дворів, в яких налічувалося 261 особа чоловічої і жіночої статі. Розміри їхнього земельного володіння становили 614 десятин 600 сажнів. В іншому єврейському поселенні у Летичівському повіті, що з'явилося у 1846 р., було 18 дворів, у яких проживало 66 осіб чоловічої і жіночої статі. Вони мали земельну площу розміром у 184 десятин 912 сажнів⁸. Протягом 1840–1860-х рр. німецька колонізація зосереджувалася переважно на Волині, де оселилося 2443 сім'ї⁹.

Скасування кріпосного права в царській Росії у 1861 р. призвело до гострої нестачі робочих рук у поміщицьких господарствах краю і місцеві дідачі з метою підняття вартості своїх земельних угідь посилено займалися осадженням у своїх посіلوх вихідців із-за кордону. Цьому посприяли і наслідки повстання в Царстві Польському проти російського панування в 1863–1864 рр. У 1867 р. царський уряд скасував пільги, якими користувалися там іноземні поселенці. Після цього вплив їх у губернії Правобережної України став помітнішим. Усього за десятиліття, з 1861 р. по 1870 р., на Правобережжі поселилося 6579 сімей, а з попередніми прибульцями — 9050 сімей¹⁰. Проте на Київщині й Поділлі їх налічувалося замало навіть у 1903 р. У Подільській губернії було лише 503 двори, які знаходилися у 12 поселеннях. У них проживало 3883 особи чоловічої і жіночої статі, що мали у своєму володінні 1817 десятин 477 сажнів земельної площі¹¹.

Свої відмінності щодо чисельності та національного складу колоністів були на Волині. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. тут з'явилися чехи, що емігрували з Богемії й посприяли поширенню хмелярства. З часом вирощування хмелю було освоєне місцевими землевласниками і селянами. Волинський хміль ішов на пивоварні заводи України і вивозився на ринки Центральної і Західної Європи¹². За даними волинського губернатора, чехи оселилися в с. Теремне ще раніше, у 1872 р., купивши там маєток площею у 500 з лишнім десятин землі¹³.

Наприкінці 1880-х рр. чеські колоністи з'явилися і на Київщині. За даними канцелярії київського губернатора, чехи придбали у власність у приватних осіб у с. Миколаївське Бердичівського повіту 1300 десятин землі. На початку ХХ ст. в їхньому поселенні налічувалося 200 дворів і близько 800 душ чоловічої і жіночої статі¹⁴.

З часом іноземна колонізація на Волині прийняла найбільш масштабні розміри. У 1886 р. на Волині вже налічувалося 926 поселень з особами іноземного походження, а у 1889 р. їх чисельність становила 1573 поселення. З 1882 р. по 1890 р. кількість колоністів зросла тут на 227%, а дворів — на 213%¹⁵. За даними поліцейських справників, іноземці обирали місцевості для поселення залежно від наявності господарських умов і економічних вигід. Більшість переселенців до Волинської губернії звернулася до хліборобства, що пояснюється меншою щільністю тут населення і обширнішими земельними просторами. І навпаки, Київська і Подільська губернії з більш щільним населенням, родючими ґрунтами і розвиненішою промисловістю й торгівлею прийняли в себе переважно ремісників¹⁶. Проте з часом прагнення до землеробства з боку німецьких колоністів стало помітним і на Київщині. У Сквирському повіті біля с. Соболівка виникла колонія Мар'янівка, заснована у 1899 р. вихідцями із прибалтійських губерній. Ці колоністи, яких налічувалося 38 сімей, взяли в оренду на 12 років у дворянки Кукуранової 435 десятин землі¹⁷.

На Волині іноземці розселялися на землях 12 повітів — у Житомирському, Володимир-Волинському, Дубенському, Заславському, Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Новоград-Волинському, Овруцькому, Острожському, Рівненському і Старо-Костянтинівському¹⁸.

Найбільш успішно німецька колонізація протікала в першій ділянці Житомирського повіту. Ця обставина пояснюється тим, що в цій місцевості, яка охоплювала північну половину повіту, було більше простору необроблених земель і лісів, що й стало «приманкою для поселенців»¹⁹. За даними мирового посередника першої ділянки Житомирського повіту О. Козловського, німецькі колонії у повіті з'явилися не раніше 1833 р. Починаючи з 1861 р., кількість прибулих у повіт іноземних поселенців різко зросла, що пояснюється дозволом здавати їм в оренду поміщицькі землі. Про це свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1

**Ріст іноземної колонізації у межах першої ділянки
Житомирського повіту за 1861–1884 рр.²⁰**

Рік	Кількість іноземних поселень	Кількість колоністів	У тому числі	
			Вихідців із Царства Польського	Іноземних підданих
1861	30	4642	3179	1463
1874	80	12 719	9094	3625
1884	158	27 245	20 800	6445

Із таблиці видно, що за 24 роки кількість іноземних колоній у північній половині Житомирського повіту зросла з 30 до 158 одиниць. За даними тамтешнього мирового посередника, то були переважно німецькі колоністи, попри те, що більшість їх були вихідцями з Царства Польського. Загалом кількість колоністів чоловічої і жіночої статі збільшилася за зазначені у таблиці роки з 4642 до 27 245 осіб. Цікаво, що 20800 колоністів на 1884 р. були вихідцями із Царства Польського. Кількість іноземних підданих серед них з 1861 р. до 1885 р. зросла з 1463 до 6445 осіб. Отже, динаміка зростання чисельності іноземних колоністів у Волинській губернії протягом 1860–1880-х рр. була доволі вражаючою.

У зв'язку з цим мимохідь постає питання, що спонукало урядові кола Російської імперії заохочувати їх до переселення на землі Правобережної України? Відповідь на нього не може бути однозначною, тим більше, що відношення російської влади до іноземних колоністів, представників різних націй, на різних етапах суспільного і економічного розвитку було суперечливим. З одного боку, ми знаходимо в документах і матеріалах тогочасного періоду різко негативне і навіть вороже ставлення до осіб польської національності, особливо після повстання проти російського панування у 1863–1864 рр. Царським повелінням від 10 грудня 1865 р особам польського походження було заборонено придбавати у власність або брати в заставу земельне майно поза межами міських поселень, зокрема й у Волинській губернії²¹. З іншої сторони, маємо численні свідчення того, що німецькі колоністи були поставлені у привілейоване становище порівняно з українськими селянами.

Загалом, заохочуючи іноземців до оселення на Правобережжі та надаючи їм пільги, урядові кола імперії керувалися найперше інтересами російського поміщицтва, сумарна земельна площа якого у 1880 р. досягала в губерніях Правобережної України 2 509 823 десятини²². Поміщики були зацікавлені здавати свої землі в оренду німецьким колоністам, які засвоїли на батьківщині передові для свого часу сільськогосподарські технології і мали солідні фінансові засоби для господарювання на куплених або орендованих землях.

Був час, коли в урядових колах вірили, що німецька колонізація матиме позитивний вплив на місцеве землеробське населення, сприятиме кращому веденню господарств українськими селянами. Однак колоністи принесли певну користь тільки великим приватним власникам. Завдяки їм, маєтки останніх стали приносити більші прибутки, внаслідок чого зросла їх цінність. Піднявши вартість власницьких земель, колонізація водночас стиснула місцевих селян, позбавивши їх прав на випас худоби, збір хмизу і лісових ягід та грибів. Вторгнення колоністів змусило селянські громади погодитися на розверстання угідь на цілковито не вигідних умовах. Була знищена всяка можливість селянам збільшити у майбутньому шляхом купівлі земельні ділянки, а потреба в цьому внаслідок зростання чисельності населення та сімейних розділів з кожним роком відчувалася все гостріше. «Зрозуміло, — свідчив згаданий вище О. Козловський, — що коли б не було тут німців величезна земельна площа природним порядком речей перейшла б до місцевого населення і стала надійною основою його благополуччя»²³.

Слід відзначити, що правлячі кола імперії мали й інші, притому не менш важливі для них, мотиви щодо розширення німецької колонізації у цьому регіоні України. Стимулюючи оселення на Правобережжі німецьких колоністів, уряд розраховував на послаблення тут польських культурних впливів і русифікацію українського населення. Про це свідчать численні факти. За даними представників місцевої влади, «адміністрація... розраховувала на німецьких і чеських колоністів, зобов'язаних, на її думку, сприяти послабленню тут польського і католицького впливів у краї»²⁴. У свою чергу, заходи для послаблення польських впливів на місцеве населення здійснювалися «в інтересах русифікації краю»²⁵. Про заходи, що були спрямовані на русифікацію населення Правобережної України, йдеться також у листуванні волинського губернатора Кутайсова²⁶ і генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф.Ф. Трепова²⁷.

Поступово в урядових колах стали усвідомлювати, що німецькі колоністи байдуже відносяться як до передачі господарського досвіду селянам Правобережжя, так і прагнення російської адміністрації русифікувати населення цього регіону України. За свідченнями представників місцевої влади Волині, «всі колоністи живуть цілковито відособленим життям і з місцевим селянським населенням не тільки не зближуються, алей навіть відчужуються від нього й поводяться зарозуміло, що призводить до зіткнень селян з німцями на ярмарках і в камерах мирових судів з приводу потрави лісових угідь тощо»²⁸.

Більше того, колоністи відносяться з недовірою до місцевої влади й суду. За виникнення різних протиріч і суперечок, вони зверталися для їх улагодження

тільки до свого пастора або старости. Останній вів, як правило, всі справи, що стосувалися взаємовідносин колонії з владою чи власником орендованої землі. Колоністи не мали бажання оволодівати російською мовою і всі симпатії, навіть тоді, коли вони ставали підданими Російської імперії, виявили до Пруссії. Вихідці з Царства Польського також віддавали перевагу не російській мові, а «польському жаргону»²⁹. Притому колоністи, що мали німецьке підданство, відбували військову повинність у себе на батьківщині. Після досягнення ними призовного віку батьки відправляли своїх дітей служити в арміях Пруссії чи Австрії. З кожним роком кількість таких осіб зростала в кожній колонії. Тоді як російський уряд очікував благотворного впливу колоністів на «послаблення» полонізму і католицизму, німецька колонізація сприяла прискореному поширенню вчення баптистів. Окремі колоністи, а також деякі українські селяни стали роз'їжджати по селам і спокушати населення у штундистські секти³⁰.

Накопичення цих та ряду інших фактів у структурах Міністерства внутрішніх справ, особливо після оформлення на початку 1880-х рр. союзу між Німеччиною і Австро-Угорщиною, який негативно впливав на міжнародні відносини в Європі, призвело до виникнення тривоги в урядових колах. У С.-Петербурзі доволі гостро стали реагувати на те, що німці-колоністи, визнаючи російське підданство, залишалися по суті підданими Німеччини. Це обумовлювалося характером німецького закону від 1 червня 1870 р., згідно з яким для справжнього виходу з підданства Німеччини недостатньо десятилітнього перебування в іншій країні, а необхідний дозвіл «вітчизняного уряду»³¹. Професор Ф. Мартенс відзначав з цього приводу наступне: «для виходу з німецького підданства взагалі необхідний урядовий дозвіл. Іноземна «натуралізація» сама собою не визнається законною підставою для припинення підданства»³². Мало-помалу відношення російської влади до німецьких колоністів ставало все більш негативним. У 1880-х рр. було впроваджено ряд заходів, спрямованих на зменшення землеволодіння і землекористування німецьких та австрійських колоністів. У 1887 р. іноземним поселенцям, що були підданими іноземних держав, було заборонено царським повелінням придбавати у власність і брати в заставу «земельне майно» поза межами міських поселень. У наступному році були видані правила щодо облаштування колоністів, що були оселені в губерніях Правобережної України. Ними були впорядковані умови побуту колоністів. Причому ті з них, що не були російським підданими, мали нести грошові й натуральні повинності нарівні з корінним населенням краю³³.

Ці заходи призвели до зменшення чисельності іноземних колоністів, що були підданими інших держав. Зокрема, кількість іноземних підданих у межах першої ділянки Житомирського повіту з 1884 по 1900 рр. зменшилася з 6445 до 4605 осіб чоловічої і жіночої статі. І це притому, що загальна кількість колоністів у районі першої ділянки цього повіту зросла за ці роки майже на 15 тисяч осіб³⁴. Щоправда, іноземні поселенці обходили заборону на оренду земель і продовжували використовувати їх, не укладаючи формальних актів за згодою поміщиків³⁵.

Проте тривога російської адміністрації на місцях через зростання іноземного землеволодіння не припинилася. У звіті волинського губернатора імператору за 1888 р. було висловлено побажання щодо настійної необхідності «усунення німецької колонізації у цій губернії». У відповідь Олександр III висловив свою думку лаконічною відміткою на губернаторському звіті — «так!»³⁶ Останнє не могло не стимулювати відповідні урядові інстанції щодо встановлення попервах чисельності іноземних колоністів та розміру земель, якими вони користувалися. З урахуванням цього від вищих урядовців імперії час від часу надходили вимоги губернаторам про надання якомога докладніших даних щодо чисельності іноземців та розміру їх землеволодіння. Проте тільки у 1890 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю інформує уряд, що на Волині проживає близько 200 тисяч душ іноземних поселенців³⁷. У свою чергу волинський губернатор дещо конкретизував цю цифру. За його даними, в губернії налічувався у тому році 33 571 двір, де проживало 199 708 іноземних колоністів³⁸. Більш докладні дані щодо чисельності іноземних колоністів містяться в іншому документі, який на жаль, не датований. Згідно з уміщеними в ньому даними, на Волині налічувалося 189080 іноземних колоністів, а дворів — 33386³⁹. Німців російського підданства налічувалося 141 291 особа, німців іноземного підданства 6114, а разом — 147 405 осіб чоловічої і жіночої статі. Окрім того, в губернії оселилося: чехів — 19 215 осіб, поляків — 15 762, галицьких українців — 6552, осіб інших національностей — 146⁴⁰. На жаль, ці цифри були дещо орієнтовними. Представники місцевої влади визнавали, що підрахувати чисельність колоністів та слідкувати за їх переміщеннями дуже важко як для поліції, так і волосних правліль. Колоністи, як правило, поселялися у лісовій місцевості, тому про нових прибульців або тих, що від'їжджали в Німеччину, ледве знали навіть землевласники, що здавали їм в оренду свою землю⁴¹.

Очевидно, надіслані губернаторами дані не зовсім задовольнили чиновників головного поліцейського відомства імперії та інших міністерств. Тому на протязі багатьох років зі столиці продовжували надходити вимоги губернаторам щодо надання більш докладних даних про чисельність іноземних колоністів у губерніях Правобережної України, особливо на Волині, кількості створених ними поселень та розміру земельних площ, якими вони володіли або орендували. У черговий раз така вимога надійшла у листопаді 1902 р. Чиновники Міністерства внутрішніх справ висловлювали тривогу через подальше зростання чисельності іноземних колоністів на Волині та площ їхнього землеволодіння⁴².

Однак навіть на початку XX ст. російська адміністрація на місцях не мала надійних статистичних даних щодо чисельності іноземних колоністів. У квітні 1906 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю В.О. Сухомлинов, відповідаючи з цього приводу на запит міністра внутрішніх справ від 18 березня того року, визнав, що його попередник генерал-губернатор М.І. Драгомиров не зміг відповісти на це питання «через неповноту даних, що були в його розпорядженні». Тому Драгомиров вимагав від тодішнього волинського губернатора Дуніна-Борковського «докладної інформації для всебічного з'ясування справи про розселення іноземців у Волинській губернії». Отримавши їх і порівнявши їх

з даними, що були в канцелярії генерал-губернаторства Південно-Західного краю, Драгомиров визнав, що для застосування будь-яких особливих заходів для зупинення колонізації «немає потреби»⁴³. За даними, що він їх надав головному поліцейському відомству імперії, на 1 січня 1906 р. на Волині проживало 60 764 сім'ї іноземних колоністів, в яких налічувалося 287 087 душ чоловічої і жіночої статі або на 43,5% більше, ніж у 1890 р.⁴⁴ У користуванні колоністів числилося на праві власності 135 762 десятини 1315 кв. сажнів земельної площі, за письмовими і словесними договорами — 237 811 десятин 1632 кв. сажнів, а разом — 373 574 десятин 547 кв. сажнів⁴⁵. З наведених цифр видно, що у власності однієї сім'ї було в середньому 2,23 десятин, а оренді — 3,91 десятин. Загалом на одну сім'ю припадало в середньому 6,15 десятин земельної площі. Отже, це були трудові селянські господарства.

Попри обмежувальні урядові заходи, чисельність іноземних колоністів у досліджуваному регіоні України продовжувала зростати і після 1905 р. У щорічних звітах губернатора Волині незмінно наголошувалося на прагненні іноземців до земельної власності. 27 січня 1910 р. волинській губернатор Кутайсов інформував генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф.Ф. Трепова про зростання кількості клопотань іноземців щодо надання дозволу на купівлю землі⁴⁶. Губернатор наполягав на необхідності видання закону про «цілковиту заборону або у крайньому разі наданні права вищій адміністрації краю, як це було до 1905 р., забороняти купувати землю особам іноземного походження»⁴⁷. Зі свого боку генерал-губернатор Південно-Західного краю у звіті голові уряду П.А. Столипіну також порушив питання щодо видання спеціального обмежувального закону на придбання іноземцями землі у власність на Волині⁴⁸. «У минулому році, — писав Трепов Столипіну в 1910 р. — я вимушений був видати колоністам і вихідцям із Царства Посольського свідоцтва на купівлю землі на Волині: 22 889 десятин для 1039 німців і 1291 десятину — 37 полякам»⁴⁹. Трепов висловив Столипіну своє повне переконання у тому, що «німецькі колоністи є небезпечними конкурентами при купівлі землі місцевим селянам через незрівнянно більші фінансові можливості». До того ж генерал-губернатор нагадав голові уряду, що подальше збереження іноземного землеволодіння «розходиться із заходами уряду, спрямованими на обрусіння краю»⁵⁰.

Подальші корективи у відношення до німецьких колоністів уніс розкол Європи на військово-дипломатичні табори: з одного боку виникнення союзу Німеччини з Австро-Угорщиною, а з іншого — Троїстої згоди Франції, Росії і Великої Британії. Початок Першої світової війни у 1914 р. загострив проблему іноземного землеволодіння до крайньої межі. У спеціальній записці щодо німецького землеволодіння у західних губерніях, котра зберігається у фонді 442 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, наголошується на тому, що німецькі колоністи в умовах військових дій «являють собою дуже ненадійний і навіть небезпечний у політичному і військовому відношенні елемент». Більше того, німецькі поселення кваліфікуються у цьому документі «як планомірно і свідомо створені аванпости для оволодіння частиною території Російської імперії»⁵¹.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, слід відзначити посилене прагнення іноземців до придбання земельної власності на теренах Правобережної України, а особливо на Волині, у другій половині XIX — на початку XX ст. За нашими підрахунками, чисельність іноземних колоністів у губерніях Правобережної України становила напередодні Першої світової війни близько 300 тис. осіб чоловічої і жіночої статі.

Проте політика царського уряду щодо іноземної колонізації була надзвичайно суперечливою. Безумовно, вона відповідала інтересам російського поміщичства, зацікавленого у використанні кваліфікованої робочої сили для підняття вартості зданих в оренду земель. Проте зростання зовнішньої загрози через загострення міжнародних відносин в Європі змусило урядові кола переглянути своє відношення до іноземної колонізації — від поступового її обмеження до повної ліквідації на початку Першої світової війни.

¹ Любимов Л.О. О ликвидации неметкого землевладения // Южнорусская сельско-хозяйственная газета. — 1916. — 4 апреля; Ковалевський Н.З. Из подворной переписи // Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — X., 1913. — С. 92–95.

² Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9; Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 118, 124; Їх же. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 39–41.

³ Германский империализм // Новое время. — 1901. — 16 февраля; ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 13.

⁴ Кулинич І.М. Назв. праця. — С. 24.

⁵ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 40.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — Арк. 40 зв.

⁸ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 3, 41.

¹⁰ Там само. — Арк. 41, 41 зв.

¹¹ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 13 зв.–14.

¹² Там само. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 15; Вестник Русско-английский торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 242.

¹³ Там само. — Оп. 186. — Спр. 366. — Арк. 3 зв.

¹⁴ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 4–4 зв.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 42.

¹⁷ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 4.

- ¹⁸ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 82.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 52.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — Арк. 2.
- ²² *Решет О., Сердюк О.* Сільське господарство України ... — К., 2011. — С. 17.
- ²³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 53 зв.
- ²⁴ Там само. — Арк. 52 зв.–53.
- ²⁵ Там само. — Арк. 55.
- ²⁶ Там само. — Оп. 709. — Спр. 91. — Арк. 8.
- ²⁷ Там само. — Арк. 9.
- ²⁸ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 53 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 53 зв.–54.
- ³⁰ Там само. — Арк. 54.
- ³¹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 690. — Арк. 2.
- ³² Современное международное право цивилизованных народов. Т. II. — Изд. 5-е. — СПб., 1905. — С. 185.
- ³³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 3 зв.
- ³⁴ Там само. — Арк. 52 зв.
- ³⁵ Там само. — Арк. 5 зв..
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. — Арк. 45.
- ³⁸ Там само. — Арк. 72–72 зв.
- ³⁹ Там само. — Арк. 82–83.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 45.
- ⁴² Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 1.
- ⁴³ Там само. — Арк. 93.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 103 зв.–104.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 103 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 709. — Спр. 91. — Арк. 1.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 1 зв.–2.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 4 зв., 9зв.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 690. — Арк. 2.

О.В. Лисенко
(м. Київ)

РОЛЬ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку ХХ ст.

В статті аналізуються позитивні та негативні наслідки західних інвестицій в економіку Наддніпрянщини наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Показано, яку небезпеку приховувало у собі в той час нехтування інтересів корінного українського населення великим інонаціональним капіталом.

В статье анализируются позитивные и негативные последствия западных инвестиций в экономику Надднепрянщины в конце ХІХ — начале ХХ ст. Показано, какую угрозу таило в себе в то время пренебрежение интересами коренного украинского населения крупным инонациональным капиталом.

The article examines the positive and negative effects of western investment in Dnieper late nineteenth early twentieth century. It is shown that the danger concealed in a while neglecting the interests of the indigenous population of the great Ukrainian inonatsionalnym capital.

Незадовго до своєї відставки екс-президент України В. Ющенко озвучив цікаву й водночас дискусійну думку про те, що кожна держава повинна радо вітати будь-якого зарубіжного бізнесмена, котрий має намір вкласти в її економіку солідні інвестиції. Справді, теоретично сам по собі факт їх вкладення в економіку України з точки зору економічної науки, фахівцем з якої є В. Ющенко, — це, безумовно, позитивне явище. В той же час, з точки зору історичної науки, відповідь на це питання не є такою однозначною.

Адже в реаліях українського життя початку ХХ ст. ситуація погіршувалася тим, що в Російській імперії в цілому та у Наддніпрянщині зокрема не було сталого прошарку місцевих підприємців, здатного до цивілізованої конкурентної боротьби з іноземними капіталістами. Тобто на прикладі України чи не вперше в світовій історії стало очевидним, що схеми розвитку суспільства за класичними західноєвропейськими канонами відійшли у минуле й уже ніколи не повторяться.

Справді, капіталізм у Європі розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї влади. Водночас у царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіяко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам.

Тобто об'єктивно наявність іноземних інвестицій не була для Наддніпрянської України однозначно позитивною, й дуже велике питання, чи треба було ці інвестиції усіяко вітати та підтримувати. Навколо цього непростого і неоднозначного питання сьогодні серед провідних вітчизняних учених точаться гострі й жваві дискусії.

Так, український історик О.Донік, котрий дотримується думки про позитивність західноєвропейських інвестицій у промисловість Наддніпрянщини, стверджує, що «у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х — протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. Так, приміром, в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «ною Америкою»¹. На підтвердження своїх поглядів О.Донік навів слова відомого вченого Д.Яворницького, який стверджував, що «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром»².

Діаметрально протилежної думки дотримується інший історик — Т. Лазанська, котра вважає, що західноєвропейські інвестиції в Україну на рубежі кінця XIX — початку XX ст. відіграли вкрай негативну роль для подальшого розвитку регіону. На підтримку своїх поглядів вона наводить слова члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р.: «Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців — О.Л.) грає таку ж роль, як індуци, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»³.

Як бачимо, питання про користь чи шкідливість західноєвропейських інвестицій в економіку України у кінці XIX — на початку XX ст. і сьогодні є вкрай суперечливим та неоднозначним. Якщо виходити з одних фактів, то ці інвестиції сприяли перетворенню Наддніпрянщини у «нову Америку», якщо з інших, то в «Біле Конго». На наш погляд, друге твердження є значно ближчим до істини; й, що особливо прикро, тенденція до перетворення України у напівколонію

іноземних держав виникла задовго до описуваних подій. Адже ще з часів Катерини II російський уряд усіяко гальмував зокрема розвиток сільського господарства в регіоні. У своїй праці «Українська революція і робітництво» відомий український історик О.Рєєнт зазначав: «Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє — кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»⁴.

Ця обставина була тим більш тривожною, що у Наддніпрянщині, а також в усій південно-східній частині України великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного буття, а в ще недавно майже незаселеному степовому регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до силових дій та непокори козацької вольниці. Саме ці фактори, на думку деяких українських діячів, зокрема, гетьмана П. Скоропадського, протягом століть не давали можливості українцям сформуватися у високопродуктивну державу⁵.

Крім того, наприкінці XIX — на початку XX ст. в ці мало заселені й майже суспільно не структуровані райони ринув потік люмпен-пролетаріату із великоросійських губерній. Це також був контингент у більшості своїй далекий від цивілізованих європейських норм життя, схильний до алкоголізму, п'яної поножовщини та зневаги до суспільної моралі. Здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху англо-франко-бельгійські капіталісти повинні були б сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників — відкривати школи, створювати різноманітні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, вкладати хоча б частину із отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині.

Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та не бажали. Тут особливо очевидно, наскільки небезпечним є факт, коли великі підприємства, на яких працюють сотні тисяч робітників, належать не місцевим, а іноземним бізнесменам. Якщо б їх в Україні мали представники корінної нації

або тих російських, польських, єврейських кіл, котрі пов'язали долю свою й власних дітей з цією землею, то вони б, безперечно, почали вкладати кошти в зміцнення соціально-економічної та культурно-освітньої інфраструктури цього ще напівдикого краю, якщо і не з власної доброти й щедрості, то принаймні через бажання убезпечити себе і своїх нащадків від агресивних дій місцевого населення.

Однак, західні капіталісти намагалися заощадити на заробітній платі робітникам, витратах на соціальну та культурно-освітню сфери, тим самим провокуючи соціальний вибух у майбутньому, аби лише негайно отримати якнайбільше прибутків. Це пояснювалося тим, що іноземні підприємці розуміли, що їм й їхнім родинам у разі необхідності було куди тікати, і тому особисто їм гинути не доведеться, а вкладені в Наддніпрянщину інвестиції вони у будь-якому разі встигнуть повернути шляхом нещадної експлуатації місцевих робітників.

Отже, той устрій, котрий на рубежі XIX–XX ст. склався в південно-східній Україні, лише помилково вважався класично капіталістичним, бо нормальний економічний розвиток завжди йде поряд із створенням громадянського суспільства — зростанням цивілізованої політичної та громадянської активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього добробуту, а отже, й нейтралізує їхню схильність до насильницьких дій.

У вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме до неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий та середній бізнес, який розуміє, що у противному разі він буде фізично знищений. Ці взаємовигідні стосунки між капіталом й інтелігенцією роблять країни західної демократії найбільш стабільними в суспільно-політичному і соціально-економічному плані. Саме тому, що великі промисловці визнають свою фінансову відповідальність за добробут інтелігенції, ці держави досягли такого значного прогресу. Інтелігенція у західних демократичних країнах, одержуючи свій гідний відсоток матеріальних благ, не лише не зацікавлена в підбурюванні соціальних низів до агресії проти верхніх прошарків суспільства, а, навпаки, заінтересована в тому, щоб шляхом культурно-освітньої діяльності відвернути робітників та селян від деструктивних дій.

У Наддніпрянщині ж великий західний капітал, маючи на меті перетворити робітників на дешеву робочу силу, свідомо сприяв консервації тут напівфеодално-поліцейського ладу, гальмував розвиток як суспільно-політичного, так і національно-культурного та економічного життя у регіоні. Для того щоб придушувати справедливе невдоволення українців, колонізатори вимагали від слухняного їм уряду Миколи II посилення каральної жандармської імперської машини, котра оточувала робітниче середовище суцільною шпигунською мережею, в якій працювали тисячі філерів⁶.

Тобто в Україні капіталізм почав сприяти не розвиткові вільної преси, свободи зібрань та праву кожної особи висловлювати свої думки, а, навпаки,

посиленню феодально-поліцейського деспотизму, придушенню ініціативи трудящих, забороні мітингів й інших форм їх самодіяльності. Російська імперія стрімко перетворювалася у напівколонію й жандармську державу, котра витрачала сотні мільйонів золотих рублів не на інноваційний шлях розвитку промисловості, не на інвестиції в інформаційний сектор економіки, а на гігантську армію поліцейських та філерів, які лише шкодили становленню вільного, демократичного суспільства, здатного продукувати новітні технології.

Як результат, значна частина української інтелігенції, особливо молоді, не бачачи перед собою ніяких матеріальних вигод і перспектив від розвитку великої промисловості в регіоні, вирішила кращим для себе спробувати досягти благополуччя й поліпшення власного соціального становища шляхом революційної діяльності, провокуючи робітників та селян до насильницьких дій. Саме з неї почали формуватися українські соціалістичні партії, котрі згодом відіграли згубну роль у вітчизняній історії. Своєю ліворадикальною риторикою, спрямованою проти злочинних прозахідних дій царського самодержавства вони почали активно завойовувати симпатії українських трудящих, особливо в індустріальних південно-східних районах, де серед населення і так були сильні агресивні настрої, й де від будь-якої іскри могли спалахнути соціальні заворушення.

Все це стало наслідком того, як злочинно здійснювалися іноземні інвестиції в економіку Наддніпрянщини, де вперше у світовій історії виникла ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток свого краю боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти останнього, котрий з метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток України, провокуючи тим самим народні заворушення.

Намагаючись повернути свій колишній авторитет серед простого народу і не допустити поширення у ньому соціалістичних ідей, національна еліта зробила спробу розширити свій вплив на життя суспільства. Як стартовий майданчик для цього вона мала використати те становище у імперському просторі, яке вона мала після приєднання України до Росії. Безперечно, першою й чи не найголовнішою умовою успішності поширення цивілізованих демократичних європейських норм на широкі верстви суспільства регіону було вміле використання тих імперських культурно-освітніх і економічних інституцій, котрі існували тоді у Наддніпрянщині та в яких українська еліта посідала далеко не останнє місце. Але ця обставина крила у собі й приховану загрозу для подальшого розвитку національного руху. Адже зрозуміло, що царська влада ніколи б не стала терпіти, якби діяльність її службовців ішла врозріз з політикою імперії. Тому вітчизняна еліта повинна була вишукувати такий її шлях, котрий би одночасно задовольняв реальні національно-культурні, освітні та економічні потреби українського суспільства і не був би ворожим стосовно існуючого ладу. Отже, не маючи можливості виступити відкрито проти облудної проантантівської зовнішньої та внутрішньої політики царизму, українці змушені були лавірувати у

цих дуже непростих політичних умовах і тим самим втрачати свій авторитет в очах суспільства.

Отже, той спосіб, у який західний капітал робив інвестиції в економіку Наддніпрянщини, викликав розкол в українському суспільстві, притому, що особливо небезпечно, він призвів до того, що ліворадикальні сили почали набирати ваги в регіоні, а помірковані, навпаки, втрачати свій вплив.

Водночас, до честі старої вітчизняної еліти з числа нащадків колишньої козацької старшини, останній усе ж вдалося досягти певних успіхів, насамперед у сфері кооперації, в розвитку котрої вона взяла найактивнішу участь. Хоча робити це українська еліта могла, не виходячи за рамки, відведені для неї царською владою, з використанням лише тих можливостей, які офіційно надало їй самодержавство. Створення кооперативних установ у Наддніпрянщині не лише сприяло зростанню матеріального благополуччя пересічних українців, але й об'єктивно стало необхідною передумовою для створення самодіяльних національних об'єднань, котрі почали об'єднувати зусилля кращих представників усіх етносів, що населяли регіон.

Розвиткові вітчизняної кооперації багато в чому посприяла допомога з боку єврейської громади. Без неї українцям у силу їх національної ментальності навряд чи вдалося б за порівняно короткий строк вивести свій кооперативний рух на такий рівень, що відповідні установи почали становити певну конкуренцію навіть більш фінансово та промислово потужним підприємствам, заснованим іноземними капіталістами. Допомога українцям з боку євреїв була цілком закономірною. Другі почали активно допомагати першим у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх спільників проти російських чорносотенних сил. Найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб в українському національному русі були прагматичні ділові люди, котрі будуватимуть своє підприємство на реальних економічних законах і, отже, є несприйнятливими до погромницької демагогії. Саме євреї першими закликали до об'єднання національного й кооперативного руху. Так, відомий діяч кооперативного руху в Україні М. Гехтер зазначав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона повисне в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»⁷.

Саме завдяки допомозі більш активних у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція почала сповідувати модерні погляди на шляхи цього відродження, основною ідеєю котрого є теза про об'єднання зусиль передових представників усіх народів, які заселяли регіон, — українців, росіян, поляків та євреїв — заради створення мультиетнічної української нації, в котрій не буде місця для конфліктів між різними етносами.

У взаємостосунках між собою передові українські, єврейські, а також значною мірою польські діячі заради досягнення спільної мети охоче йшли на дуже суттєві поступки одні одним. Цей факт відзначали навіть найзапекліші їхні вороги. Так, один із ідеологів російського чорносотенства С. Щоголев зазначав із приводу того, що українці тимчасово зняли питання про автономію свого регіону: «Завоювання такої автономії пов'язане було б для малоросів із перспективою таких поступок польським й єврейським союзникам, що народ би висунув нових антисемітів — Тарасів, нових Гонт і Богданів»⁸. Тобто українці, поляки та євреї у своїх спільних діях не гналися за негайними політичними й економічними дивідендами, а працювали на перспективу.

На початку ХХ ст. в Наддніпрянщині існували дві принципово різні філософії ведення бізнесу:

1. Вітчизняна, спрямована на те, щоб шляхом великих інвестицій у культуру та освіту сприяти стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, хоч би при цьому самі бізнесмени зазнали деяких фінансових втрат.

2. Колоніальна, спрямована на те, аби з метою створення дешевої робочої сили, згодної працювати за копійки, усіяло гальмувати розвиток політичних свобод, місцевого малого і середнього підприємництва, нищити вітчизняну науку, культуру й освіту, хоч би при цьому для західних бізнесменів стрімко зростала загроза соціального вибуху та втрати своїх підприємств.

Конфлікт між цими двома філософіями ведення бізнесу на початку ХХ ст., й сьогодні, на початку ХХІ ст., був і, на жаль, продовжує лишатися однією з найголовніших та гострих проблем української історії.

Злочинність другого шляху розвитку економіки повною мірою проявилася під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр. Ні трудящі маси, ні інтелігенція, ні молодь імперії не хотіли гинути за дії маріонеткового уряду Миколи II, котрий перетворив колись могутню країну в напівколонію Англії й Франції. Цікаво, що якщо остання хоча б на словах підтримувала Росію у цій війні, то Великобританія відкрито була на боці Японії, при цьому вимагаючи від царського уряду все нових і нових преференцій для власних бізнесменів на шкоду місцевим малим та середнім підприємцям. Як результат Російсько-японська війна закінчилася ганебною поразкою самодержавства й революцією 1905–1907 рр., котра змусила Миколу II видати Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який забезпечував народу свободу слова, совісті та віросповідань, гарантував можливість створення самодіяльних національних організацій. Використовуючи права, надані царським маніфестом, вітчизняна інтелігенція приступила до створення національних самодіяльних товариств «Просвіти», котрі мали на меті сприяти більш стрімкому розвитку українського суспільства шляхом поширення культури, науки й освіти серед робітників і селян. «Просвіти» були створені майже по всій території Наддніпрянщини — в Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах та містечках. Російське законодавство юридично забороняло об'єднання діяльності цих товариств із різних губерній, що утруднювало створення загальноукраїнського відповідного центру, хоча неформально їх члени з різних міст спільно

кувалися між собою, виробляючи спільний погляд на розвиток регіону. Це сприяло тому, що київська, катеринославська, чернігівська, одеська й подільська еліти починали ставати вже частиною не загальноімперської, а саме української спільноти.

Безперечно, царизм ніколи б не дозволив існування «Просвіт», якби у статуті останніх прямо було вказано, що одним із головних їхніх завдань було відтворення української державності. Тому офіційно це були національно-культурні організації, в статуті котрих навіть не згадувалося про якісь політичні завдання. Однак на практиці у «Просвітах» українці вчилися гуртуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними.

Як бачимо, ті керівні кадри, котрі формувалися в «Просвітах», були чужими імперській бюрократії не лише за цілями, але й по духу. Якщо остання все робила, аби лише догодити власному керівництву, зовсім не думаючи про народ, то нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку XX ст., навпаки, все робила, виходячи із реальних інтересів народу, лише перед яким вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив «згори». Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в цьому русі є українське село, царизм усіляко перешкоджав поширенню на нього просвітянського руху. Разом з тим розвиток великої промисловості потребував інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільськогосподарської літератури.

Саме за видання написаних рідною мовою, потрібних та зрозумілих для українського народу книжок взялася київська «Просвіта», заснована в пам'ять Т. Шевченка. Її статут було затверджено 6 травня 1906 р. і перший підпис під ним поставив Б.Грінченко, котрий на установчих зборах 25 числа був обраний її головою. Цей видатний політичний та громадський діяч, мабуть, як ніхто інший розумів роль трудящих мас у справі національно-культурного відродження України.

Так, вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною...»⁹. Пізніше, у 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа “Просвіти” є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло “Просвіти” ніколи не одурує, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»¹⁰.

Тобто, передові вітчизняні діячі розуміли важливість того, щоб українські трудящі маси спрямували свої зусилля та енергію не в бік деструктивної класової боротьби, а творчої національної роботи, спрямованої на знаходження

компромисів між різними класами та станами українського суспільства. Заради недопущення соціального вибуху в Україні кращі представники вітчизняної інтелігенції згодні були самотужки за власні невеликі порівняно із західними капіталістами кошти вести серед робітників і селян культурно-освітню роботу.

До вимушених обставинами недоліків київської «Просвіти» слід віднести те, що вона не зуміла поширити свою діяльність поза межами міста. Адміністрація не дозволила відкрити бібліотеки-читальні останньої в селах Дирдін Хутір, Тихий Хутір та Криве, хоча всі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані, а також філію київської «Просвіти» в селі Колодистому Звенигородського повіту, незважаючи на те, що самі селяни склали статут товариства й надіслали його на затвердження місцевим властям. Приводом для відмови послужило те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян — фундатора філії «Просвіти»¹¹.

Діяльність київської «Просвіти» не можна оцінити однозначно. Та частина роботи, котра не вимагала значних капіталовкладень, виконувалася успішно. Так, ґрунтовно розпочала свою діяльність її бібліотечна комісія. Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні переліки видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін.¹²

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. Київське товариство мало вже придатну для користування бібліотеку з 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського — 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, котрий більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так, як треба¹³.

У будинку «Товариства народних читань» просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема — Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим. Спочатку читався реферат про літератора, потім відбувалося декламування його творів чи співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно студенти з Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, супроводжуючи виступи співаків та співачок. Під проводом артистки М. Старицької влаштовувались театральні вечори, на яких відбувалися вистави на твори українських письменників. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на високому професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки¹⁴.

Але та частина діяльності «Просвіти», котра вимагала значних фінансових витрат, зокрема друкування дешевих українських книжок для народу, не була такою успішною. Дуже значна частина вітчизняної інтелігенції, котра на хвилі революційного піднесення 1905–1907 рр. записалася до київського товариства, пізніше, у 1908–1909 рр. відійшла від активної роботи в ньому й навіть перестала платити членські внески. В результаті в той час видавничий відділ

«Просвіти» постійно простоював через нестачу коштів і не міг друкувати достатню кількість українських книжок. Як результат у 1908–1909 рр. авторитет товариства почав падати в очах українського суспільства.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна констатувати, що нащадки козацької старшини у нових соціально-економічних умовах, перш за все маючи на меті модернізувати сільське господарство і не допустити революційного вибуху, певною мірою перейшли встановлені для них царизмом межі. Вони почали створювати власні національні самодіяльні організації, котрі були не підконтрольні імперській владі. Але зробили вони це неактивно. Через таку нерішучість їм не вдалося завоювати авторитет і підтримку серед українського народу, і це викликало у самодержавства бажання не лише повернути старі порядки, але ще й принизити національну еліту.

Хоча сам царизм об'єктивно був зацікавлений у недопущенні соціальних потрясінь, котрі загрожували самому його існуванню й просто зобов'язаний був іти на всі розумні поступки тим силам, які намагалися не допустити в Україні кровопролиття, у імперській владі переважило бажання понизити статус української інтелектуальної верхівки, показати, хто є господарем у загальноімперському домі. У січні 1910 р. тодішній прем'єр-міністр Росії П. Столипін видав циркуляр, за яким вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше прирівнювалися до «іногородців». Фактично, щоб завадити підвищенню впливу їх еліти на хід справ у Наддніпрянщині, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями. Тобто для того, щоб не допустити розвитку їх як окремої нації, П. Столипін завдав нищівного удару і по споконвічних ідеологічних принципах, на котрих базувалася Російська імперія, і по намаганнях українців шляхом інтенсифікації сільського господарства не допустити в Наддніпрянщині збройного конфлікту між містом та селом.

І у вітчизняній, і в радянській історичній літературі свавільний циркуляр П.Столипіна завжди розцінювався лише як акт національного гноблення українців. Разом із тим цей документ був скоріше першим авангардним зіткненням між двома системами державного управління. Стара адміністративна система, котра базувалася на принципах абсолютної підлеглості нижчого чиновника вищому і на повному ігноруванні думки населення бюрократами всіх рівнів, намагалася ще у колись задумати нові принципи управління, які інтенсивно формувалися в українському суспільстві, особливо у селах.

У тому ж 1910 р. на підставі згадуваного вище циркуляру була закрита київська «Просвіта». Це відбулося якраз в той момент, коли товариство, нарешті, змогло розгорнути енергійну діяльність на робітничих околицях міста, прилучаючи до національного руху (а отже, й оберігаючи від деструктивної ідеології класової боротьби) широкі верстви трудящих. Як бачимо, в цей час в українському суспільстві почала вимальовуватися дуже небезпечна тенденція. Західні інвестиції в тій здирницькій формі, у якій вони відбувалися в Наддніпрянщині, створили передумови для соціального вибуху. Аби не допустити його, вітчизняна еліта змушена була нехай і дуже обережно та нерішуче перейти

встановлені для неї царизмом межі. Самодержавство, котре першим мало загинути у разі соціального вибуху, не лише не підтримало починання української еліти, але й завдало удар у відповідь, в результаті якого воно саме перейшло існуючу раніше межу, прирівнявши українців до «іногородців», завдавши тим самим великої шкоди стабільності Російської імперії, притому напередодні початку Першої світової війни.

Схожою до київської була й доля одеської «Просвіти», створеної наприкінці 1905 р. У статуті цього товариства зазначалося, що воно закладатиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме відповідні книжки, брошури та газети, ширитиме їх серед населення. Передбачалося також влаштування публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування українських шкіл¹⁵.

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було вибрано його правління у складі 12 осіб. На них же було розпочато запис у «Просвіту». Членський внесок був невеликим — усього 1 крб. на рік. Це сприяло тому, що в товариство записалося багато малозабезпечених робітників, після чого національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

У багатонаціональній Одесі, де етнічні українці становили порівняно невеликий відсоток населення, просвітяни могли розраховувати на успіх лише при умові, якщо вони зможуть запропонувати реальні заходи для поліпшення тут міжнаціональних відносин. Для вирішення цієї проблеми останні успішно використовували святкування ювілеїв Т. Шевченка. Так, уже в перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене поету, на якому представники місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь Т. Шевченка, а останні, крім цього, поклали до бюсту Кобзаря розкішний вінок¹⁶.

Одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Так, її бібліотекар А. Никовський писав у листі до голови миколаївської «Просвіти» М. Аркаса: «Колись Ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять — переважно студентів»¹⁷.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов'язок яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах — літературно-вокальних музичних вечорів та спектаклів. Для цього при товаристві був організований хор із 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер й акомпаніатор¹⁸.

Важливо відзначити, що в просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів

на історію своєї землі, яка в силу об'єктивних причин стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, яка задовольняла представників різних націй, регіонів та існуючих соціальних груп — інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва.

Якщо на лекціях серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес проявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці. Завдяки такій діяльності товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», котрий виходив у 1907–1909 рр. у Києві і в цілому дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіти», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне вбрання і, нарешті, українська мова, що лунала на вечорах «Просвіти», почали притягувати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, — зазначалося на сторінках часопису, — «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї»¹⁹.

На жаль, як і в історії з київським товариством, у 1908–1909 рр. національний запал серед українців почав згасати, авторитет одеської «Просвіти» почав стрімко падати, і наприкінці 1909 р. вона була закрита царськими властями.

Більш щасливою була доля відповідного кам'янець-подільського товариства, перші загальні збори якого відбулися 8-го травня 1906 р. На них було вирішено головну увагу звернути на поширення серед народу української літератури та преси. Для цього на базарному майдані міста було відкрито рундук, котрий функціонував з 10-го травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 крб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. І липня того ж року «Просвіта» відкрила в місті бібліотеку. Читання книжок та газет в ній було безплатним; значною мірою завдяки цьому її відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни із навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслужила 2 тис. осіб. До кінця звітного року в ній було 435 назв книжок в кількості більш як 700 примірників. Для бібліотеки виписувалися такі газети та журнали: «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», «Листи з «Просвіти», «Економіст», «Світова зірниця», «Л-Н Вісник», «Українська хата», «Записки Наукового товариства у Києві», «Киевские вести». Для сільських бібліотек «Просвіта» виписувала газети: «Рада», «Село», «Рідний край», «Світова зірниця». Зважаючи на велику потребу у селах в українській літературі, вона давала по змозі її у борг тим, хто не мав грошей, щоб за неї розплатитися»²⁰.

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна кількість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 — по селах Поділля»²¹.

В цих умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги відправляти їх більш як на 4–5 крб. за одною адресою. Часто члени товариства, що очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали їх на 300–400 крб.²²

Для поширення серед українських селян потрібних їм книжок кам'янець-подільські просвітяни використовували можливості місцевих земств. Так, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавали книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала кам'янець-подільська «Просвіта»²³. Успішно працювало не лише губернське товариство, але й бібліотека в с. Печері. Так, М. Гехтер зазначав, що «людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою. Цікаво, що звать її селяни не бібліотекою або читальнею, а просто «Просвітою». Ця назва так вкоренилася, що іншої і не почути. А молоді парубки та дівчата вважають її чимось рідним, бо звать читальню «наша Просвіта». Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни зживаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки. Надто цікавляться історичними книжками. Навіть старшина, який раніше не терпів української мови, тепер часто прохає дати йому ту або іншу книжку»²⁴.

Як бачимо, українська еліта, котра становила кістяк кам'янець-подільської «Просвіти», зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії.

Самі «Просвіти» ніколи не прагнули до революційних потрясінь, навпаки, вони усіляко добивалися стабілізації суспільно-політичного життя в Наддніпрянщині. Успішно контактуючи з єврейською громадою, котра прагнула стабілізації соціального життя в Одесі, просвітяни ніколи не підтримували закликів до збройної боротьби та кровопролиття. Через це в них виникали конфлікти з радикальними угрупованнями. Так, місцеві марксистки звинувачували «Просвіту» в буржуазності та антисемітизмі. Зводячи все життя суспільства до законів історичного матеріалізму, вони заперечували необхідність розвитку української національної культури, запевняючи, що існують лише дві «нації» — експлуататори та експлуатовані. Вони також виступали проти відкриття українських кафедр у місцевому університеті, мотивуючи це тим, що там будуть вчитися лише діти буржуазії²⁵.

Не отримавши підтримки з боку одеського суспільства, марксистки змінили тактику і, увійшовши до «Просвіти», почали намагатися спрямувати діяльність останньої в революційне русло, втягнувши її наприкінці 1906 р. у конфронтацію з імперською владою.

Лідери національного руху рішуче засуджували поєднання деякою частиною молоді роботи в легальних українських установах з нелегальною партійною діяльністю. Так, Є. Чикаленко зазначав у своєму листі до голови одеської «Просвіти» М. Комарова стосовно конфлікту з поліцією, який виник у цього товариства з вини деяких її членів: «Оказія з Вашою «Просвітою» як раз така, як у нас була з «Громадською думкою». Не розуміють люди, що наше молоде діло треба берегти від всяких небезпечностей, і не можна до його відноситися так «легкомысленно»²⁶. Щоправда, значна частина провини за перешкоджання роботі членів товариства лягала й на царську охранку. Так, наприкінці 1906 р. були заарештовані члени київської «Просвіти» С. Єфремов та В. Степаненко²⁷. Коментуючи ці події, В. Доманицький писав у листі до фундатора миколаївського товариства М. Аркаса: «Щасти Вам боже з новим ділом — «Просвітою». Здається, найнещасливіша з усіх — наша київська, не дають їй життя, бо синьомундирні з великого розуму кожного, хто тільки вступився до «Просвіти», вважають за соціал-демократа й члена «Спілки», органом якої є «Просвіта» з «Радою». От дурні царя небесного! А робити тим часом не дають»²⁸.

Якщо в перше десятиліття XX ст. подібні випадки, коли деструктивні ідеї класової боротьби прощтовхувалися в суспільну свідомість під гаслами національного відродження, були лише поодинокими явищами, і, завдаючи значної шкоди українському національному руху, вони не були системними, то після столипінського циркуляру почалося масштабне проникнення ліворадикальних провокаторів в український національний рух. І в цьому процесі головну роль відіграла більшовицька партія.

Її виникнення та стрімкий розвиток пояснювалися тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не подобався не лише українським соціалістам. Дуже сильна опозиція існувала також й у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників котрих традиційно було багато людей із німецькими прізвищами та яким не подобався новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Ненавидячи капітал останньої, ці пронімецькі сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, котрі він впроваджував в Україні, але щоб зиск від цього йшов не англійцям, французам та бельгійцям, а саме їм. Для цього із числа найбільш підступних та безпринципних провокаторів було створено більшовицьку партію, яка виступала знярядям у руках орієнтованих на Німеччину реакційних сил Російської імперії для фізичного витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження погромницьких настроїв серед робітників. Програмою-мінімум для більшовиків було повалити проантантівський уряд і відновити дружні стосунки з Німеччиною з одночасною експропріацією та націоналізацією майна інших західних підприємців; програмою максимум, зокрема в Україні, було знищення під вивіскою «диктатури пролетаріату» всіх національно-культурних, економічних та освітніх закладів і створення умов для безконтрольного розгулу грабіжницького «дикого

капіталізму». Оцінюючи сутність більшовицької партії, відомий український письменник В. Коротич зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»²⁹. Тому в корені неправильно трактувати більшовизм лише як пограбування під радикально лівими гаслами представників російського дворянства, котре відбувалося на початку ХХ ст. До цього поняття потрібно віднести також те пограбування народу, яке вчинили вже внуки цих грабіжників під псевдоліберальними ідеями наприкінці ХХ ст., коли вони привласнювали і юридично закріплювали у спадкову власність награване їхніми дідами майно.

Сподівання більшовиків за допомогою ліворадикальної демагогії нацькувати робітників та селян на імперську еліту не були такими вже й фантастичними. Адже царська влада, знищуючи шляхом недофінансування старі захисні механізми, які існували в суспільстві, зокрема російську православну церкву, не створювала нових в особі інтелігенції, а тому суспільство в Російській імперії в цілому і в Україні зокрема ставало надзвичайно вразливим для усілякої ліворадикальної демагогії. Особливо це стосується південно-східних регіонів Наддніпрянщини, де більшовики зуміли якщо не очолити, то взяти під свій ідейний контроль національний рух, зокрема на Катеринославщині, де місцева еліта у 1905–1910 рр. повністю провалила патріотичну роботу.

Для поширення свого впливу на українських робітників та селян більшовики дуже вміло користувалися творчою та ідейною спадщиною Т. Шевченка; вони подавали ідеї поета, висловлені ним у першій половині ХІХ ст., в часи боротьби з кріпосним правом як такі, що відповідають початку ХХ ст. Спекуючи творчою спадщиною Кобзаря, більшовики повели за собою сотні тисяч українців та ще й у протилежному від прогресу напрямку. Тобто для нового закріпачення останніх вони використовували ті самі гасла, котрі застосовував Т. Шевченко для боротьби з кріпосництвом.

Але погляди більшовиків були співзвучними з поглядами не лише мільйонів українських робітників та селян, але й з поглядами молодих соціалістично налаштованих інтелігентів. Знову ж таки у 1914–1916 рр. ніхто з українців не міг знати ні про більшовицькі голодомори 1922, 1932–1933 та 1947 рр., ні про колективізацію 1930-х р., про великий терор 1937–1938 рр. Натомість, багато останніх знали, як полум'яно більшовики захищали у Думі та в своїй партійній пресі національно-культурні інтереси українців, як рішуче й безкомпромісно виступили вони у 1914 р. на захист святкування 100-річного ювілею Великого Кобзаря, як нещадно вони ганьбили й показували великодержавницько-чорносотенну суть тих царських сановників, які утискували українців. Спроба з боку самодержавної влади заборонити святкування цього ювілею Т. Шевченка стала особливо виграшною для більшовиків, котрі, як «друзі всіх знедолених», у тому числі й українців, рішуче і публічно засудили злочинні дії царизму.

Так, 5 і 6 березня 1914 р. газета «Правда» повідомила про внесені їх фракцією Державної Думи запити до уряду щодо обмеження ним національних прав

українського народу, зокрема і заборону відзначити столітній ювілей з дня народження Великого Кобзаря³⁰.

Крім того, на сторінках «Правди» у статті «Пам'яті Т.Г. Шевченка» лєнінці подали з марксистських позицій розгорнуту оцінку історичних заслуг поета перед українським народом. У ній відзначено «різносторонній могутній талант» Кобзаря — «улюбленого поета та борця за щастя народу», який все життя був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях і лєдвє не марксистом. Особлива ж підлість більшовиків полягала в тому, що в цій статті було зроблено спробу провести паралель між творчою спадщиною Т. Шевченка та ідеологічними засадами їх партії³¹.

Справжні ж причини, згідно з якими вони так рішуче та безкомпромісно виступили на захист права українців відзначити 100-річний ювілей свого національного генія, з'ясувалися потім, коли з неабияким задоволенням Ленін писав у приватному, не для широкого загалу, посланні до Г. Петровського: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і увявити собі не можна. Я думаю, що всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такої короткої час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони обивателів почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є... тюрма народів»³².

Отже, наявна цікава закономірність: невдала спроба вітчизняної еліти поширити свій вплив на широкі верстви українського суспільства і злочинні дії П. Столипіна, котрий заради недопущення цього почав підривати споконвічні засади Російської імперії, привели до того, що народні маси почали підпадати під вплив більшовиків. Характерною рисою цього ідеологічного наступу було те, що лєнінці на словах усіяко підтримували національні прагнення українців, але в той же час вони в поняття «національна боротьба», котре означає діяльність, спрямовану на координацію зусиль різних верств суспільства, активно вводили тезу про класову боротьбу. Тобто, якщо раніше марксистки відкрито називали себе борцями проти національної ідеї, яка шкодить їхньому головному завданню — розпалюванню класової боротьби, то тепер вони намагалися переконати українців у тому, що класова боротьба і національне визволення — це одне і те ж. У пропаганді подібних маячних ідей більшовикам надзвичайно сприяло те, що в свідомості значного числа робітників англійські, французькі та бельгійські підприємці були ворогами, і марксистки робили все можливе, щоб українці сприймали їх в першу чергу як класових ворогів, а в останню — як ворогів національних.

Так, більшовицька «Правда» переконливо доводила, що європейський капітал, котрий у себе вдома поводить ся цілком пристойно, в умовах України забував про всю свою цивілізованість і у методах визискування трудящих був ні на йоту не кращим від російських підприємців. Іноземні капіталісти, за висловом автора опублікованої в газеті робітничої кореспонденції з Маріуполя, «привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу і поводити себе тут так, як

вони ніколи не осмілилися би поводити себе вдома». Та, вказуючи на підтримку царським урядом західних підприємців у Росії, які вільно згуртовувалися для одержання більшого прибутку, «Правда» підкреслювала зовсім протилежне ставлення самодержавства до робітників, які у власній країні переслідувалися за щонайменшу спробу об'єднатися в спілку для поліпшення свого вкрай злиденного становища³³.

Фактично більшовики свідчили, що Російська імперія лише на словах захищає інтереси своїх громадян, а в реальному житті повністю служить інтересам іноземного капіталу на шкоду останнім. Все це повинно було зіграти свою роль під час Першої світової війни, в той момент, коли російська влада почне вимагати від своїх співвітчизників, аби вони віддавали власні життя в ім'я так званого «союзницького обов'язку» перед західноєвропейськими країнами. Тобто, той вибух ненависті до влади, який відбувся у 1917 р., не був спонтанним, а дуже ретельно готувався. І вина за нього лягала не лише на більшовиків, але й на іноземних капіталістів та залежне від них самодержавство.

Цікаво, що більшовики провадили свою підриynu з точки зору офіційної російської влади діяльність майже цілком безкарно.

У радянській історіографії період 1910–1914 рр. характеризувався як період нового революційного піднесення, котрий прийшов на зміну столипінській реакції. Насправді ж, по відношенню до більшовиків ніякої столипінської реакції взагалі не було; адже жоден більшовик в цей час не був страченим, і лише Ф. Дзержинський був на каторзі. А по відношенню до українців у 1910–1914 рр. реакція дійсно посилювалася. Значно правильніше охарактеризувати той період як час, коли самодержавство, знейтралізувавши несміливу спробу вітчизняної еліти шляхом створення самодіяльних національних товариств поширити свій вплив на українських робітників та селян, повело наступ на ті права, що їх століттями мала козацька старшина й її нащадки. Одночасно в той розрив, який виник між вітчизняною елітою і народом, стрімко увірвалися більшовики.

Особливо сильно ця тенденція проявилася на Катеринославщині, де, що правда, агресивні дії більшовиків мали для українців і деяку користь, бо змусили їх нарешті взятися до роботи.

Одним із найбільш важливих засобів для розгортання національної роботи були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити сучасні машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати, а також про нові породи худоби, сорти насіння, взагалі пізнати багато корисних для себе речей. Мануйлівська філія катеринославської «Просвіти» вирішила використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організувати на них спеціальні відділи популярної книжки. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було ухвалено придбати на 15 крб. популярної літератури українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства і показати її на виставках у селах Таманівці й Шолохові. Там же ці книжки і продавалися. Селяни дуже цікавилися цією літературою та охоче купували її³⁴.

Для успішного розвитку української кооперації необхідно було мати спеціальну пресу. 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства «Наша кооперація». Першим його завданням стало друкування однойменного періодичного органу³⁵.

Потреба у виданні останнього дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідаючого регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер «Нашої кооперації». Остання виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 крб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України³⁶.

21 лютого 1913 р. в Києві відбулися перші загальні збори агрономічного товариства «Український агроном». Головна мета цього товариства полягала у тому, щоб надати допомогу землеробам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро та консультаційні контори. До товариства мав перейти також журнал «Рілля». Цей український агрономічний часопис був заснований ще у 1907 р. у Петербурзі видатним діячем української кооперації Є.Архипенком³⁷. У той час це видання мало назву «Українське бджільництво». 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою «Рілля». 1912 р. часопис звернувся до своїх читачів — здебільшого українських селян, із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція скоро заборонила збирати гроші, й ця потрібна справа припинилася³⁸. Під час вирішення питання про перехід журналу «Рілля» до товариства «Український агроном» велике значення мала його матеріальна спроможність. Тому збори з великою ретельністю ознайомилися із фінансовим станом часопису. Враховуючи, що матеріальні справи журналу були добрими, вони прийняли рішення про те, щоб взяти на себе всі борги, обов'язки та майно «Рілли». Далі збори, на яких, до речі, головував Є.Чикаленко, вибрали правління товариства «Український агроном», а також його раду. На зборах було вирішено протягом 1913 р. видати кілька книжок по сільському господарству та залучити до справ товариства якомога більше людей³⁹.

Необхідно зауважити, що прагнення до масовості в «Українському агрономі» відрізнялося від київської «Просвіти», де більшість членів не виконувала ніяких обов'язків, лише номінально числячись в останній. «Український агроном» було засновано за принципом «товариство на вірі», і його статут передбачав, на відміну від відповідних положень «Просвіти», повну матеріальну відповідальність його членів за фінансові справи. У разі банкрутства чи розтрати в «Українському агрономі» з молотка повинне було піти їх майно. Такий порядок звичайно сприяв більш вдумливому використанню коштів, кращій фінансовій дисципліні всередині товариства. Крім його дійсних членів, існували також вкладники; вони, як і перші, вносили протягом року по 25 крб., але у випадку банкрутства не відповідали своїм майном⁴⁰.

23 березня 1913 р. в Києві відбулося установче зібрання товариства «Український технік». Завданням останнього стало друкування та продаж книжок, брошур та журналів з питань техніки та промисловості. Крім того, товариство взяло на себе завдання відкривати склади, магазини, організовувати контори та свої філіали. Членський внесок був встановлений в розмірі 10 крб. на рік. До складу товариства входили дійсні члени, які розпоряджалися всіма його справами й несли за них повну матеріальну відповідальність, та вкладники, які мали лише право дорадчого голосу⁴¹.

Розвиток української кооперації не подобався західноєвропейським капіталістам, бо тепер трудящі вже не згоджувалися працювати за злиденну оплату. Іноземні підприємці почали тиснути на Миколу II, щоб він придушив українську кооперацію. Для досягнення цього проантантівський імперський уряд не соромився використовувати відвертих російських чорносотенців. Так, вже згаданий російський шовініст С. Щоголев, вимагаючи знищення національних кооперативних інституцій, зазначав: «У Києві виникли нотаріальним порядком товариства «Український агроном», «Український вчитель» та «Український технік», які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство «Наша кооперація», що видає досить тенденційну газету того ж найменування»⁴².

На цих підставах С. Щоголев вимагав негайно закрити всі українські кооперативні установи. Це вже було безглуздя. Адже лише люди, які абсолютно втратили розум, могли вимагати знищити соціально-економічну інфраструктуру прифронтового регіону напередодні війни, щоб лише не давати населенню альтернативних засобів заробітку. Але все це пояснювалося тим, що велика інонаціональна промисловість в Україні потребувала безплатної робочої сили, а, отже, їй потрібні були голодні люди, згодні працювати лише за харчі. Кооперація ж давала останнім можливість гідного заробітку, і вони не згоджувалися гнути спину за копійки, працюючи на західних капіталістів, а тому її за логікою маріонеткового уряду Миколи II потрібно було знищити.

Царизм на догоду своїм іноземним кредиторам перетворював Наддніпрянщину на територію, де придушувалася усяка підприємницька ініціатива місцевого населення, притому не лише етнічних українців, поляків та євреїв, але й росіян. В результаті утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток в цих державах регіонального самоуправління. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних вибухів.

Як бачимо, напередодні Першої світової війни західні інвестиції в промисловість почали фактично перетворюватися на внески в розвал економіки, соціальний вибух і громадянську війну, під час якої західні «інвестори» могли в будь-який момент втекти разом із своїми родинами та нагробованими в

українського народу грошима, а корінним жителям Наддніпрянщини довелося б гинути від воєнних дій, голоду, холоду та хвороб. Здавалося, що українці можуть розраховувати на допомогу російських промисловців, адже безглузді дії самодержавства напередодні Першої світової війни, котрі вели до революції й хаосу в країні, загрожували також і їхньому існуванню. Але останні, замість солідарної допомоги українським підприємцям, розпочали дріб'язкові дебати на другорядні теми, які не мали ніякого стратегічного значення. Про непрості стосунки українців та росіян красномовно свідчили дискусії, що розгорнулися навколо питання про принципи кооперативного будівництва на II Всеросійському з'їзді кооператорів, який відбувся 1913 р. у Києві. Українські представники вимагали, щоб воно йшло знизу вгору, а керівники московських відповідних установ проектували покрити територію України своїми відділами. З'їзд проходив у нервовій обстановці, оскільки ніхто не хотів поступатися. В результаті було прийняте компромісне рішення. Так, представники Москви згодилися не створювати загальноімперського кооперативного союзу, доки на місцях не будуть сформовані обласні структури. Українські кооператори зняли вимогу про те, щоб розбудова кооперації в імперії йшла обов'язково знизу вгору⁴³. В обстановці, коли в Україні швидко набирала впливу більшовицька партія, всі ці дискусії нагадували суперечку на тему, яким шампуном мити голову перед тим як її відрубують.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновок, що російська влада в цей час вже повністю ігнорувала права старої козацької старшини, не лише не надаючи більших прав та повноважень останній, але й грубо втручаючись в її економічні справи, знищуючи тим самим навіть ту видимість рівноправ'я між українською та російською елітами, яка існувала з часів Б. Хмельницького. Водночас значна частина вітчизняної інтелігенції була добре ознайомлена з тим, що в Австро-Угорщині влада ставиться до українців значно толерантніше, враховує якщо не всі, то принаймні першочергові їхні запити. У цій країні вітчизняна інтелігенція мала всі пільги, які має інтелігенція у цивілізованих європейських демократичних країнах, а в Росії вона не лише матеріально не стимулювалася, але й усіляко переслідувалася. Все це вбивало в українців бажання воювати за імперію, створювало передумови до того, що вони повернуть зброю проти англо-франко-бельгійських колонізаторів та маріонеткового уряду Миколи II, а отже підвищувало шанси більшовиків захопити владу в державі.

Після початку Першої світової війни більшовики перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й серед українців, пацифістських ідей. Якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний інтерес, бо перемога їхньої країни означала покращення особисто їхнього життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни і українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Тому надзвичайно велику роль в царській армії відігравала психологічна обробка солдатів. Православні «батюшки» мусили переконати вояків у тому, що є якісь начебто «вищі» поняття, як от приміром «вера, царь, отечество», заради яких потрібно

ризикувати життям та здоров'ям, не зважаючи на те, що особисто їм з цього не буде ніякого матеріального зиску. Це робило російського солдата надзвичайно вразливим для марксистської агітації, адже навіть для недовчених семінаристів, яких було багато серед більшовиків, переконати солдата в тому, що треба рятувати власне життя заради «світлого комуністичного майбутнього», було набагато легше, ніж навіть патріарху переконати вояка в тому, що потрібно віддати його за «веру, царя и отечество».

Більшовики провадили свою агітацію як серед російських, так і серед українських солдатів. З останніми їм було з одного боку легше, а з іншого — важче. Це пояснювалося тим, що після захоплення Галичини імперські шовіністи активно репресували місцеву інтелігенцію та особливо греко-католицьке духовенство, знищуючи всі їх культурно-освітні й економічні надбання, і після контрнаступу австро-угорських та німецьких військ навесні 1915 р. почали примусово депортувати галичан углиб Російської імперії. Так, відомий український письменник й історик Г. Хоткевич, описуючи ті страхітливі події, зазначав: «Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги або побожеволіли з переляку»⁴⁴. Все це остаточно знищувало в наддніпрянських українців бажання воювати за самодержавство, яке так жорстоко поведилося з їхніми галицькими братами.

Здавалося, що після початку Першої світової війни царизм та його західноєвропейські кредитори з метою створення власного позитивного іміджу хоча б серед наддніпрянських українців перейдуть до більш лояльної щодо них політики. Справді гуманне ставлення до несаможиттєвих націй під час війни є загальновідомим тактичним ходом. Але реальність виявилася прямо протилежною. Після початку Першої світової війни російський уряд, не маючи юридичних підстав закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, спромігся все ж суттєво обмежити їх успішну діяльність, заборонивши такі періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Показово, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», й «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня того року⁴⁵.

Утиски по відношенню до українських агрономічних та кооперативних установ, завдавши значної шкоди вітчизняному національному рухові, разом з тим викликали серед їх працівників ще більший потяг до рідного друкованого слова. Притому цей процес стрімкого втягування рядових кооператорів до боротьби за національні права відбувався на всій території України. Тобто ми можемо говорити, що утиски царизму по відношенню до українців на початку Першої світової війни не змогли знищити вітчизняний національний рух, який черпав свої сили із самої товщі народних мас України.

Так у Полтаві на кооперативному з'їзді після бурхливих дебатів було вирішено друкувати рідною мовою газету «Полтавський кооператор» і ухвалено резолюцію: «В школах у місцевостях з українським населенням викладання має вестися українською мовою»⁴⁶. На аналогічному з'їзді в Одесі у тому ж 1915 р., незважаючи на утиски з боку адміністрації, також були прийняті рішення, які сприяли впровадженню української мови в кооперативну діяльність⁴⁷.

Відповідний з'їзд у Києві, який відбувся на початку 1916 р., беручи до уваги численні перешкоди, що стосувалися обмеження українського слова, ухвалив таку резолюцію: «Визнаючи, що широка культурно-просвітня діяльність кооперативів... повинна в основі своїй мати національний ґрунт, з'їзд визнає необхідність відміни національних обмежень для всіх національностей та у тому числі: 1) відміни обмежень українського слова, 2) відміни обмежень української преси та видавництва, 3) відновлення колишніх та відкриття нових культурно-просвітніх і наукових українських організацій, 4) необхідність української школи». Своєї резолюції з'їзд постановив видрукувати українською мовою та розповсюдити по селах⁴⁸.

На Поділлі під час війни також спостерігається зростання національної активності серед місцевих кооператорів. На початку серпня 1916 р. відбувся з'їзд Подільського союзу кредитових товариств, на якому говорилося про те, що при проведенні своєї економічної діяльності його представники мають користуватися українською мовою. Було вирішено до наступного річного з'їзду розробити програму кооперативного журналу цією мовою⁴⁹.

Фактично репресії царизму, завдавши українському національному рухові значних матеріальних втрат, разом з тим зміцнили його духовно. Вони вбивали в українців ілюзію того, що, воюючи на полях Першої світової війни, вони воюють за свої власні інтереси. Звичайно, знищення цих проімперських ілюзій слід розцінювати як надзвичайно позитивне явище, хоча заради об'єктивності треба зазначити, що частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Вона активно підтримувала дії царського уряду під час Першої світової війни, коли він закривав українськомовні періодичні видання. Своєї дії на підтримку самодержавства наддніпрянська інтелігенція пояснювала «вірністю союзницькому обов'язку», цілком відірваними від реальності сподіваннями, що демократичні Англія та Франція з вдячністю за принесені в спільній боротьбі жертви допоможуть і українцям вийти на шлях цивілізованого європейського розвитку, й іншою нісенітницею, котра викликала у народі лише зневагу та огиду. Цікаво, що антантівський капітал навіть не вважав за потрібне якось фінансово підтримувати вітчизняну інтелігенцію, котра закликала українців до «вірності союзницькому обов'язку» і до «війни до переможного кінця», демонструючи тим самим цинічне використання в своїх корисливих інтересах проантантівських ілюзій деяких представників вітчизняної політичної еліти.

Подібна політика була смертельною не лише для української інтелігенції, але й дуже небезпечною для англійців, французів та бельгійців. Справді, в західних країнах інтелігенція, яка закликала робітників та селян проливати свою кров заради інтересів капіталістів, отримувала за це і захист, і значну матеріальну винагороду. Тому їй було матеріально вигідно закликати трудящих англійців та французів віддавати життя за інтереси великих монополій. Крім того, цих інтелігентів, а також їхніх дітей західний капітал убезпечував від відправлення на фронт. Це також було вагомим приводом, щоб вони, рятуючи власних дітей від смерті в окопах Першої світової війни, активно співробітничали з власними капіталістами у справі патріотичної агітації серед англійських та французьких робітників та селян.

В той же час наддніпрянська інтелігенція за те, що вона закликала українських трудящих віддавати життя за інтереси західних капіталістів, не лише не отримувала ніякої матеріальної винагороди, але й сама змушена була іти на фронт як звичайне гарматне м'ясо. Крім того, українські робітники та селяни, котрі жили впроголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників», починали відверто її зневажати. Українці все охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий англо-франко-бельгійський капітал. Разом з тим переважна більшість пересічних українців після припинення війни зовсім не бажала вбивати та грабувати поміщиків, а, навпаки, прагнула покращити свій матеріальний та культурно-освітній стан цілком законними засобами. І тут більшовикам довелося б добре попотіти, аби збурити їх на погромницькі дії.

Але тут лєнінцям, котрим чомусь завжди таланило у їхніх звірствах, посприяли вітчизняні соціалісти. Під час Першої світової війни вони всіляко ухилялися від служби в російській армії, оберігаючи власне життя для подальшої революційної боротьби. І саме вони захопили владу в країні у 1917 р., створивши так звану Центральну Раду, котра почала розвалювати соціально-економічне життя Наддніпрянщини. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили влади, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду. Й найгірше, що ненависть та зневага перекидалися тоді на все українське — мову, газети, культуру, книги, побут⁵⁰. Тим самим вітчизняні соціалісти ще більше поглиблювали прірву між українськими «верхами» і простим народом, створювали передумови для приходу на Наддніпрянщину банд російських більшовиків.

Дуже негативно оцінював соціалістичні експерименти певної частини української інтелігенції гетьман П. Скоропадський, котрий вважав, що соціалізму серед широкого загалу українського народу ніколи не було, і марксистські ідеї існували лише в середовищі відірваних від народу диваків-інтелігентів, позбавлених міцного ґрунту під ногами і духовно нездорових⁵¹.

Дії українських соціалістів були особливо злочинними та огидними з огляду на те, що прості українські кооператори і просвітяни в той час самотужки, без усякої допомоги з боку влади з усіх сил намагалися відродити національно-культурні й економічні товариства та навіть спромоглися провести у вересні 1917 р. Перший з'їзд «Просвіт», на якому виразно прозвучала ідея про співпрацю між всіма громадянами України незалежно від їхнього класового, етнічного або релігійного походження⁵².

Спровокований безглуздими діями Центральної ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному району України, де масово закривалися великі підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. Проте за великим рахунком дії соціалістів не були першопричиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських «інвесторів», котрі будували південно-східну економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому та середньому вітчизняному підприємництву.

Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі поклали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують. Використовуючи цей факт, більшовики почали кардинально змінювати свої гасла. Те, що ще недавно лєнінці називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, в ім'я здійснення яких вони клялися не шкодувати ні сил, ні здоров'я, ні навіть власного життя, почало називатися «українським буржуазним націоналізмом», котрий роз'єднує дії російських та українських робітників і який потрібно безжалісно викорінювати заради «майбутнього щастя трудящих».

Завдяки цьому в русифікованих промислових центрах Наддніпрянщини марксистські агітатори почувалися як риба у воді. Так, український історик М. Стахів зазначав з цього приводу: «Большовицька пропаганда обробляла на всі лади, особливо робітничу масу в містах, міражем спасенності більшовицької «диктатури пролетаріату» з її советами, які мали бути ключем до російського щастя робітників»⁵³.

На початку 1918 р. Наддніпрянщина зазнала військової агресії з боку більшовицької Росії, яка у війні з українцями активно скористалася невдоволенням переважно російськомовного пролетаріату своїм справді важким економічним становищем. За його допомогою більшовикам вдалося захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку.

Тут вперше в історії стало очевидним, наскільки вибухонебезпечним є суспільство, яке відійшло від класичного феодалізму й не прийшло до класичного капіталізму. Якщо стабільність у першому забезпечувалася релігією, котра вчила населення, що будь-яка влада від бога, а глава держави — помазаник божий, а у другому цю стабільність створює вільна преса і громадські інституції, то в Російській імперії механізми, котрі забезпечували її у суспільстві в добу феодалізму, були майже знищені, а ті, які створюють стабільність за капіталізму, — не забезпечені.

Відповідальність за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста муравйовцями підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли конкретно. І це при тому, що в результаті більшовицької агресії великий західний капітал втратив усі свої підприємства.

Наддніпрянці нарешті збагнули, що їхня ставка на «союзників» виявилася хибною, і пішли на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. За допомогою німецьких військ їм вдалося відбити першу більшовицьку навалу, і в квітні 1918 р. гетьманом України було обрано вихідця із старовинного козацько-старшинського роду П. Скоропадського, який у своїй державній та соціально-економічній діяльності орієнтувався на Німеччину. Перехід українців, як, до речі, й росіян, із антантівського табору до країн Четверного союзу був цілком закономірним та природним явищем. Адже народи колишньої царської імперії мали найтісніші культурні, економічні, просто людські зв'язки з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Неприродним був союз Росії з Англією та Францією, котрий тримався лише на самодурстві останніх її імператорів — Олександра III й Миколи II та завдав відчутного удару по розвитку національних економік народів Російської імперії.

В 1918 р. українські просвітяни та кооператори активно включилися у справу модернізації українсько-німецьких відносин, виводячи їх на цивілізований ринково-демократичний рівень. Вони на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взамін найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. 1918 р. став найуспішнішим роком у діяльності українських просвітян та кооператорів.

В той час дуже плідно працювали українські економічні та культурні установи. Кредитні товариства, об'єднуючись у банки, такі, наприклад, як «Українбанк» і Київський «Союзбанк», а також найбільш фінансово потужні установи, — такі, як «Дніпровський союз споживчих товариств» («Дніпро-союз»), не лише забезпечували у 1918 та навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури та особливо освіти⁵⁴. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів.

П. Скоропадський у своїх діях орієнтувався на близьку й зрозумілу для українців і росіян ідеологію здорового європейського прагматизму. У 1918 р. у внутрішньому житті Української Держави дуже чітко проявилися нові цивілізовані ринково-демократичні тенденції в стосунках між реальним сектором виробництва і тими культурно-освітніми інституціями, які забезпечували його висококваліфікованими та освіченими кадрами, а також інформацією. Ця усталена у всьому цивілізованому світі практика одразу дала відчутні дивіденди і

спрямувала подальший розвиток усього українського суспільства в європейському напрямку.

З перших днів свого правління гетьман запропонував розпочати проведення аграрної реформи, приступити до вироблення законів про міські й земські вибори, взятися до організації Державної варти. Отже, П. Скоропадський, який володів стратегічним мисленням, чітко визначив основні напрями діяльності, котрі вимагали негайного проведення для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. У своїй діяльності він опирався в основному на представників старої козацької еліти, котрі за самодержавства пройшли школу земської діяльності, і які у 1918 р. отримали свій останній шанс повернути колишній авторитет серед українського народу. Зуміють чи не зуміють вони це зробити, в першу чергу залежало від того, наскільки вдало буде проведена аграрна реформа. Остання вимагала від спадкоємців козацької старшини, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх угідь, отриманих за службу поваленому царизму і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу.

В цей час прем'єр-міністром України став Ф. Лизогуб, який у своїй державній діяльності широко використовував власний величезний земський досвід. Українські історики Л. Осауленко та В. Засекін зазначали з цього приводу: «Гетьман до певної міри переоцінив земців, цебто тих, хто очолював земство чи працював у ньому. Вони йому здавалися людьми широких горизонтів. Але з часом він переконався, що перехід на державну службу для них непростий. Вони звикли оглядатися на те, що скажуть земські збори. Це, звичайно, було добре в старі часи, але в період революційної кризи вимагалася творча праця. У Федора Лизогуба не було розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Він все поривався робити сам, робота переповнювала міністерства, і він, цілком природно, не встигав. Найголовніші рішення не приймалися, а час йшов. І як він не старався, але, не вміючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі»⁵⁵.

До пари Ф. Лизогубу був також міністр фінансів А. Ржепецький, котрий за часів царату перебував на посадах голови Товариства взаємного кредиту, голови Землеробського синдикату й п'ять років працював у банках. Усе це відклало свій як позитивний, так і значно більшою мірою, на жаль, негативний відбиток на його діяльності в уряді. А. Ржепецький як господар був неперевершений, він дуже добре впорядкував державну фінансову систему. Натомість в аграрних питаннях він не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із залу⁵⁶. Й це при тому, що в ті часи аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від шляхів його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму.

Цим відразу ж скористалися українські соціалісти, котрі для покращення свого підупалого авторитету почали нещадно критикувати уряд Ф. Лизогуба,

якого багато представників їх партій вважали ворогом національного відродження. Прем'єр Ф. Лизогуб також не лишався в боргу. Так, коли П. Скоропадський звернувся до нього з проханням з'ясувати, чого домагаються політичні діячі нової хвилі у справі українізації міністерств і урядових установ, то він почав обурюватися: «Та я сам українець, куди більший, ніж ці так звані горлопани-патріоти. Звідки вони взялися? Чи їм відомо, що мій предок Лизогуб мав чин полковника?»⁵⁷.

Згадані вище дві групи вітчизняної інтелігенції, попри, здавалося б, кардинально різні погляди, на практиці робили одну і ту ж справу — гробили молоду українську державність. Одні це робили шляхом голої демагогії й популізму, другі — байдужістю до реальних життєвих потреб українського народу. Згодом у вигнанні П. Скоропадський писав стосовно цього питання: «У Росії тепер більшовизм. Народ потрапив до рук всіляких кримінальних злочинців, божевільних ідеалістів та закордонних злочинних пройдисвітів. Але хто в цьому винен? Наш забитий, спантеличений народ, безумовно, ні. Винна наша інтелігенція всіх відтінків та напрямів. Саме вони без знання народу, без наукового організаторського досвіду, завдяки заздрощам до всіх від них вищих та багатших або з якогось вульгарного сентименталізму, з величезною самопевненістю та амбітністю, що не мала під собою ґрунту, вони вирішили ошчасливити народ. Не ліпші й інші, які не бажають поступитися ані на йоту і тягнуть народ у інший бік, а в результаті всі поступливі, перехідні та помірковані викидаються. І виступають два контрастні табори в суспільстві: більшовизм зліва, який перебиває всі вчення наших соціал-революціонерів та соціал-демократів, і більшовизм справа, котрий ніби притих, але при нагоді підніметься і діятиме не гірше свого антипода. Всі ж інші партії хитаються без хоч якоїсь підтримки в народі та все більше віддаляються від нього. Причиною цього є незнання народу, його життєвих економічних та розумових вимог, сліпе мавпування заходу. Крім того, партіям потрібно було відмовитися хоча б від частини своїх привілеїв. Адже, приміром, кадети погоджувалися йти на дуже широку аграрну реформу тому, що більшість із них не мали власної землі або вона їх не цікавила. А ось уже в промисловості чи фінансових питаннях вони не бажали робити поступок, бо саме там знаходилися їхні капітали та інтереси»⁵⁸.

Як бачимо, хоча із Наддніпрянщини у той час були вигнані англо-франко-бельгійські «інвестори», створена ними потворна промислово-фінансова система продовжувала нищити суспільно-політичне та економічне життя України. Із цієї патової ситуації було лише два виходи:

1. Добровільна відмова вищими верствами українського суспільства від частини статків на користь робітничо-селянських мас, заради збереження життя власного та життя своїх родин.

2. Знищення старої еліти більшовиками, конфіскація всього її майна з подальшим створенням потужного репресивного апарату, котрий відродить в Україні під новими гаслами старе кріпосне право.

Перший варіант був найкращим, але тогочасна українська верхівка навіть перед лицем власної загибелі не бажала ділитися з народом. Замість того, щоб

віддати йому частку своїх статків і тим самим власним прикладом показати, як має поводитися справжній український патріот, вони почали звинувачувати у відсутності «патріотизму» тих голодних робітників, котрі вимагали покращення свого життя. О. Реєнт так оцінював подібні явища: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі»⁵⁹.

Для досягнення своїх цілей більшовики знову й знову використовували соціалістично налаштовану місцеву інтелігенцію, аби розхитати ситуацію в Україні й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Вітчизняні соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні.

Наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували заколот проти влади П. Скоропадського, широко використовуючи для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, заколотникам було обіцяно віддати на пограбування єврейські квартали Києва⁶⁰. На цій мутній хвилі 14 грудні 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати тих національно-свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розвал Української Держави.

П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: «Ми повинні були піти з України, з'явилася Директорія, протримаються вони півтора місяці в Києві, щоб зникнути назавжди зі столиці. Я переконаний, що до Києва вона вже ніколи не повернеться самостійно, а лише при допомозі чи в складі чужих армій. За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ'я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей. А чого варті бездумні обіцянки, що збуджували народ, особливо безкоштовна роздача землі, не пояснюючи, як і звідки її брати? Хоч коли розібратися, то ні Петлюра, ні Винниченко не такі крайні ліві, якими себе видавали. ... Проте їм дуже хотілося бути при владі, а відповідно доводилося хилитися все більше вліво, до більшовизму, поки не дійшли до повного абсурду. ...З приходом Директорії до Києва, в грудні минулого року, вийшов наказ про заміну в столиці України всіх російських вивісок на українські. Це ж дурість! Бо в Києві максимум 20% населення — українці. І в результаті, замість прилучення до будівництва держави неукраїнців, соціалісти виховують у них відразу, навіть у тих людей, які спочатку навіть потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України»⁶¹.

Як бачимо, національна ідея у С. Петлюри та В. Винниченка все більше перетворювалася на фіговий листок, котрим вони намагалися прикрити своє непомірне честолюбство та бажання влади, заради яких вони не гребували розпалювати в Наддніпрянщині міжетнічні та міжкласові конфлікти. Знищивши Українську Державу гетьмана П. Скоропадського, ці політичні авантюристи своїми діями не лише відкрили більшовикам шлях у Наддніпрянщину, але й підготували морально-психологічний клімат для утвердження тут комуністичної ідеології, як то — неповага до приватної власності, нехтування громадянськими правами, презирливе ставлення до інтелігенції.

Використовуючи ці створені українськими соціал-демократами заділи, більшовики спромоглися захопити владу в Наддніпрянщині. Вони змінили гасла, власників великих підприємств, колір прапора, гімн та герб старої імперської Росії, але, на жаль, не змінили суті створеної англо-франко-бельгійським капіталом потворної економічної структури. Ця тепер уже не псевдокапіталістична, а псевдосоціалістична модель економіки знову ж таки будувалася на пригніченні розвитку малого та середнього підприємництва на користь великого капіталу. Як і раніше, доходи від українських корисних копалин та великої промисловості не доходили ні до інтелігенції, ні до переважної частини суспільства.

Специфічною рисою комуністичного ладу в Україні було те, що більшовики, визискуючи її народ, продовжували запевняти його, що вони будують «щасливе майбутнє», і той, хто не хоче заради цих брехливих, демагогічних гасел сьогодні помирати від голоду, — «недобитий куркуль» та «бандит». Подібна демагогія вимагала певного декоративного антуражу, як то псевдо-«Просвіти», які створювалися комуністами для одурманення українців. Так, в статуті такого «радянського» закладу зазначалося:

«Товариство «Просвіта» має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури... «Просвіта», в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого ладу державного будівництва... Для досягнення своєї мети товариство має найтісніший органічний зв'язок з місцевим відділом народної освіти й іншими культурно-освітніми установами Радянської Республіки. Звідти може одержувати політичну та культурно-освітню літературу і розповсюджувати її серед населення, бере участь у відкритті відділом Наросвіти агітлекторських пунктів, клубів... Капіталісти-поміщики, фабриканти, куркулі та інші вороги Радянської влади не можуть бути членами товариства»⁶².

Як бачимо, знову і знову більшовики намагалися подати свої ідеї класової боротьби під виглядом боротьби за національні права українців. Зрозуміла річ, що подібні «культурні» заклади перебували під пильним наглядом ЧК–ОДПУ, а їхні керівники були платними агентами цих репресивних органів, які відразу доповідали їм про будь-які прояви «націоналізму». Крім усього іншого, подібні «товариства» повинні були викликати відразу до «Просвіти», запламувати це святе для мільйонів українців слово співпрацею з тоталітарним режимом. Однак у 20-х роках ХХ ст. люди ще добре пам'ятали, що таке народні «Просвіти», і

більшовицька провокація провалилася. В цьому була велика перемога справжніх українських «Просвіт», які навчили народ відрізняти правду від брехні, фальшиву псевдонаціональну демагогію від реальної патріотичної діяльності.

Цікаво, що наприкінці 80-х, коли радянська партноменклатура робила все можливе, аби загарбати та передати у спадок своїм нащадкам народне добро, вона знову звернулася до методів більшовицьких чекістів-провокаторів. Так, Л. Осауленко та В. Засекін зазначали: «Зараз уже добре відомо, як у 1985–1987 роках до імперських концтаборів, де знаходилися українські політичні в'язні, рушила ватага «своїх», «українських» комуно-гебешників. Не всі нині відомі політики, котрі знаходилися в таборах і яким пощастило дожити до сьогодні, можуть зізнатися, про що з ними «від душі» бесідували «рідні» бійці видимого і невидимого фронту. ... Приміром, що СРСР на межі розпаду, що можливе утворення національних незалежних держав, як ось — України, зі своїм гербом тризубом, синьо-жовтим прапором і гімном, що можливі також і парламентські та президентські вибори в цих державах на «демократичній» основі. Та що найголовніше, у всьому цьому можуть взяти участь і вони, сьогоднішні політв'язні... Можливо, і не всі на це погодилися. Навіть заради нібито «мирної революції» і «незалежної держави України». ... Однак більшість українських політичних вождів меншої чи більшої ваги почали діяти за «правилами» та «поняттями». Вже не кажучи про комуно-гебістську дрібноту і таємних співробітників, які сотнями і тисячами вливалися в так звані демократичні структури, партії і організації в Україні... А далі наші «демократичні» лідери кинулися з головою в президентські вибори. Ганебно ділили «булаву», наступаючи на голови тим, із ким ще недавно ділили хліб на тюремних нарах... Тим часом Л. Кравчук, опираючись на комуністичну номенклатуру, скориставшись сприятливою ситуацією для себе, перемиг і став «першим всенародно обраним президентом»⁶³. Не були «забуті» і перевертні з числа колишніх дисидентів. За свої «послуги» вони отримали можливість посісти чільні місця в створених під орудою КДБ псевдонаціональних товариствах, переважна більшість з котрих не виконувала ніякої корисної культурно-освітньої діяльності і була простою годівницею для свого керівництва. Жируючи на народні гроші, ці так звані «борці з тоталітарним режимом» цинічно закликали своїх співгромадян терпіти голод і холод заради «розбудови Української держави», в той час як колишня партноменклатура розкрадала та ділила державне майно.

Знову, як і на початку XX ст., в Україні почало встановлюватися квазікапіталістичне суспільство, в котрому невелика купка олігархів захопила об'єкти великої промисловості і з метою перетворення українців в дешеву робочу силу усіляко гальмувала розвиток дрібного та середнього бізнесу. Тобто знову на долю України активно впливають наслідки того, як в результаті західних інвестицій на рубежі XIX–XX ст. в Наддніпрянщині склалася потворна система псевдориночної економіки. Як і сто років тому, ця система викликає в українському суспільстві соціальну напругу, котра в будь-який момент може перерости у відповідний вибух. Це є особливо небезпечно сьогодні, коли складне внутрішньополітичне становище в державі доповнюється загрозливою зовніш-

ньополітичною ситуацією. Адже важко не погодитися з одним із провідних російських медіавласників К.Ремчуковим, котрий, характеризуючи той стан, в якому опинилося світове співтовариство після початку подій у Лівії, зазначив, що Захід фактично відмовився від усіх своїх гарантій щодо недоторканості державних кордонів та визнання існуючого розподілу власності, котрі він давав комуністичній партноменклатурі в 1975 р. у Хельсінкі. Й, отже, не можна виключати можливості того, що західні країни почнуть вимагати від колишніх республік СРСР повернення незаконно відібраних у них в 1917–1918 рр. підприємств, тобто, як і в Лівії, провокуватимуть народні заворушення, щоб потім мати привід для збройного втручання начебто для «захисту демократії», а насправді для загарбання економічних об'єктів. Для Росії К. Ремчуков пропонує кинути всі зусилля на відновлення колишньої могутності радянської армії, благо у нашого північного сусіда вистачає на це нафтодоларів. Для України ж, у котрої немає цих доларів, а також і сучасної боєздатної армії, єдиним засобом до уникнення лівійського сценарію є рішуча відмова від тієї потворної економічної системи, котра була створена на початку ХХ ст., а згодом, у 1917–1920 рр., призвела до хаосу та кровопролиття й сьогодні залишається джерелом постійної соціальної напруги і приводом до втручання з боку іноземних держав.

¹ Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К., 2008. — С. 85.

² Там само. — С. 86.

³ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 164.

⁴ Реєнт О. Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 36.

⁵ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 483.

⁶ Сарбей В. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. — К., 1986. — С. 53.

⁷ Гехтер М. Сільська кооперація в Україні російській // Перший український про-світньо-економічний конгрес. — Львів, 1910. — С. 596.

⁸ Щеголев С. Современное украинство, его происхождение рост и задачи. — К., 1913. — С. 142.

⁹ Передмова // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С. 1–2.

¹⁰ Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 8–9.

¹¹ По Україні // Рада. — 1907. — № 140.

¹² Од бібліотечної комісії товариства “Просвіта”, заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. — 1907. — № 53.

¹³ Звідомлення товариства “Просвіта” у Києві за 1907 рік. — К., 1908. — С. 8.

¹⁴ На загальних зборах “Просвіти” // Слово. — 1908. — № 23. — 8 черв.

¹⁵ Просвітянин (Никовський А). Одесская “Просвіта” // Украинский вестник. — 1906. — № 5. — С. 313.

- ¹⁶ Шевченкові дні в Одесі // Рада. — 1907. — № 75. — 30 березня.
- ¹⁷ Лист А. Никовського до М. Аркаса // Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.
- ¹⁸ Просвітянин (Никовський А.). Одесская “Просвіта” // Вказ праця.
- ¹⁹ Грицинський В. Одеські українці // Слово. — 1907. — № 29. — 24 листоп.
- ²⁰ Загальний збір подільської “Просвіти” // Рада. — 1910. — № 98.
- ²¹ З життя “Просвіт” // Рада. — 1907. — № 77.
- ²² Звідомлення подільської “Просвіти” // Рада. — 1907. — № 174.
- ²³ З’їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. — 1909. — № 32.
- ²⁴ Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // ЛНВ. — 1911. — № 53. — С. 146.
- ²⁵ Просвітянин (Никовський А.) З українського життя // Україна. — 1907. — № 1. — С. 36.
- ²⁶ Лист Чикаленка до М. Комарова від 13 грудня 1906 р. — С. 71 // ОДНБ ім. О.М. Горького, ф. 28.
- ²⁷ Листи редактора газети “Рада” Є. Чикаленка до М. Аркаса // ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 26.
- ²⁸ ДАМО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 16.
- ²⁹ Коротич В. Шелест имел ампула провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 721.
- ³⁰ Сарбей В. Вказ. праця. — С. 68.
- ³¹ Там само. — С. 69.
- ³² Ленін В. До питання про національну політику // П.З.Т. — 25. — С. 64.
- ³³ Сарбей В. Вказ. праця. — С. 71.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Українське життя // Рада. — 1912. — № 229.
- ³⁶ Садовський В. Наша кооперація // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 109.
- ³⁷ Коваль Г. Агрономи про українську мову // Рада. — 1912. — № 119 (26 трав.).
- ³⁸ Новое общество “Украинский агроном” // Украинская жизнь. — 1913. — № 4. — С. 83–84.
- ³⁹ Там же. — С. 84.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Новое общество на вере “Украинский техник” // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 82–83.
- ⁴² Щеголев С. Указ. соч. — С. 97.
- ⁴³ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 168.
- ⁴⁴ Хоткевич Г. Велика історія України. — К., 1993. — Т. 2. — С. 319.

- ⁴⁵ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 164.
- ⁴⁶ Кооперативные съезды // Там же. — С. 129–130.
- ⁴⁷ Там же. — С. 130.
- ⁴⁸ Кооперативный съезд в Киеве // Украинская жизнь. — 1916. — № 2. — С. 94–95.
- ⁴⁹ Вести с Подолии // Украинская жизнь. — 1916. — № 9. — С. 71–72.
- ⁵⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 49.
- ⁵¹ Там само. — С. 475.
- ⁵² Просвітянський з'їзд у Києві // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С. 26.
- ⁵³ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. Т. 3. — Скрантон, 1970. — С. 19.
- ⁵⁴ *Вітанович І.* Вказ. праця. — С. 236.
- ⁵⁵ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 103–104.
- ⁵⁶ Там само. — С. 105.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — С. 482.
- ⁵⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 22.
- ⁶⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 396.
- ⁶¹ Там само. — С. 489–490.
- ⁶² ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 32.
- ⁶³ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 11.

РОЗДІЛ ІІІ

СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 947.083 (477)

О.М. Донік
(м. Київ)

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ СТАНОВИЩІ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ РЕФОРМ 1860–1870-х рр.

У статті проаналізовано зміни у суспільному становищі купців в Україні пореформеної доби, зокрема соціально-культурні аспекти. Показано мотиви і форми активної інтеграції купецтва в громадське життя міст, формування нової системи соціокультурних цінностей у власному середовищі.

Ключові слова: купець, підприємець, громадське життя, освіта, благодійність, соціокультурні цінності.

В статье проанализированы изменения в общественном положении купцов в Украине пореформенной эпохи, в частности культурно-социальные аспекты. Показаны мотивы и формы активной интеграции купечества в общественную жизнь городов, формирования новой системы социокультурных ценностей в собственной среде.

Ключевые слова: купец, предприниматель, общественная жизнь, образование, благотворительность, социокультурные ценности.

The article analyzes the cultural and social changes in the social situation of post-reform era merchants of Ukraine. Author examines the motives and forms of their active integration into the urban social life and also the development process of new system of socio-cultural values in their own environment.

Keywords: merchant, entrepreneur, social life, education, charity, socio-cultural values.

У пореформений період дедалі більшу роль не тільки у господарській, а й соціальній і культурно-освітній сферах суспільства українських губерній, що входили до складу Російської імперії, відігравали представники всезростаючої буржуазії, ядро якої становило гільдійське купецтво. Реформи 1860–1870-х рр., насамперед скасування кріпацтва, фінансова, міська, освітня тощо сприяли

посиленню як матеріальних можливостей купецтва, передусім у найбільших торгово-промислових центрах, так і їх громадської активності, що створювало умови для нарощування соціального і культурного капіталу підприємців.

У вітчизняній історіографії проблема соціокультурної діяльності до цього часу залишається ще недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку підросійської України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях Т.І. Лазанської, В. В. Крутікова та ін.¹ В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану². З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів³, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Аналіз біографій окремих відомих купців, підприємницьких родин засвідчує, що найбільшого успіху добивалися ті з них, хто розглядав свою діяльність не лише як шлях до матеріального достатку, збагачення будь-якою ціною, а і як особливу місію, яка передбачала участь у громадських справах. Купець не тільки залишав у спадок нащадкам власні капітали, свою справу, а й передавав знання, професійні секрети, спосіб мислення. Уже із середини XIX ст. дедалі більшого значення у середовищі купецтва набуває освітній рівень і загальна ерудиція, формується принципово нове світобачення, яке поєднувало традиційний, патріархальний та сучасний досвід життя.

Відсутність історичної спадкоємності і стійких традицій дозволяла купецтву відносно легко змінюватися у відповідності з ситуацією у країні. Цьому сприяв і хиткий, мінливий склад купецької верстви, і сам характер підприємницької діяльності з її кон'юнктурою, що швидко змінювалася, і матеріально-фінансова незалежність. Купецтво швидко втягувалося в товарні відносини вже з кінця XVIII ст., коли держава дозволила засновувати промислові підприємства. На них вони застосовували вільнонайману працю, яка була продуктивнішою порівняно з кріпацькою, що практикувалася на поміщицьких підприємствах. Отже, купці швидше ставали на рейки прогресу, а тому швидше і послідовніше, ніж представники інших станів, реагували на зміни, які відбувалися в суспільстві, особливо після реформ 1860–1870-х рр. Відтоді у своїй основі купецтво виявилось відкритим «духу змін», змінюючись разом з усією країною, а у чомусь навіть випереджаючи інші верстви і соціальні прошарки. Зокрема, дворянству і селянству набагато складніше доводилося пристосовуватися до змін, відмовляючись від багатьох своїх станових звичаїв і традицій. Купецтву ж, навпаки, руйнувати у цьому плані було набагато менше.

Переміни, які охоплювали різні сфери існування гільдійського купецтва, досить чітко проглядалися з останньої чверті XIX ст., коли воно все більш упевнено виходило за межі своєї становості, набувало рельєфніших культурних й освітніх характеристик, ставало відкритішим до контактування з іншими прошарками суспільства, акцентувало свою увагу на вирішенні тих багатьох нагальних проблем громадського життя, які постали перед суспільством у добу утвердження капіталістичних відносин, будучи зацікавленим насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприєм-

ницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей⁴.

Тому всі ті негативні стереотипи, створені російськими літераторами XIX ст. стосовно образу купця (а вони, відповідно, проектувалися суспільною думкою й на весь багатоетнічний підприємницький прошарок України), відображали лише одну сторону дійсності. Узагалі, нові риси, які все більш виразно проявлялись в окремих представників купецької верстви на межі XIX–XX ст. — потяг до освіти, культурних надбань, пробудження відчуття власної гідності в родинних стосунках, широка благодійність, — відбивались у літературі досить рідко, і, як правило, суто зовні, а інколи й карикатурно. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймати підприємців («ділків») не інакше, як носіїв зла⁵. Позитивні риси в такому образі були рідкістю, подаючись здебільшого як виняток. Узагалі у середовищі освічених класів, як у цілому у суспільній свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов'язаний із традицією заперечення культу багатства, «усвідомлення неправди грошей», коріння якого знаходилися у християнській православній традиції.

Звичайно, широкий купецький загал — менш заможні підприємці, особливо мешканці невеличких провінційних міст, маючи здебільшого початковий освітній ценз, жив переважно інтересами своїх закладів і підприємств, концентруючи увагу саме на отриманні прибутку, що передбачало відчутну експлуатацію найманої робочої сили. Нестача вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва супроводжувалася у пореформений період накопиченням їх уже на новій, капіталістичній, основі. На початку індустріального розвитку до відвертих пограбувань робітника долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту⁶. За рахунок цього підприємець досягав значних, як на той час, надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином свої капітали. Утім, і самі господарі — купці, особливо це стосувалося комерсантів, — нерідко перебували на робочому місці майже цілодобово (ліжко за таких умов стояло поряд із прилавком)⁷. Адже, говорячи про відлучення багатьох купців від активного громадського життя, слід враховувати, що «для відсторонених роздумів у купця не було ані часу, ані достатньої культури... Щоби примножувати капітали, треба було по 8–10 годин сидіти в амбрах і фабричних конторах»⁸.

У цьому контексті є слушною думка російського історика В.Я. Лаверичева про місце купецького стану у суспільному житті перших пореформених десятиліть, коли «переважаюча у більшій частини купецтва нестримна жага до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем їх стану»⁹.

Погоджуючись у цілому з виказаною оцінкою, слід зазначити, що таке становище все ж було притаманним більше для дореформеної і перших двох–трьох десятиліть пореформеної доби, ніж для початку XX ст., коли вже менше

проглядалася тенденція до образу типового купця, який на питання про освіту відповідав: «Грамотний». Уже наприкінці XIX ст. усе більше можна було зустріти по-справжньому освічених підприємців, що ідентифікували себе з купецьким станом, чому сприяв розвиток як загальної, так і комерційної та технічної освіти. Як згадував харківський підприємець І.С. Гаращенко, котрий із 1890-х рр. працював у місцевих купців, що торгували шкірою, шкіряними виробами і взуттям, умови праці були надзвичайно важкими. Робочий день у зимовий час тривав 12–13 годин, у літній — подовжувався до 15, а під час проведення ярмарків взагалі зростав до 18 годин. І.С. Гаращенко з відразою згадував про торговельну «премудрість», яку сповідував перший його роботодавець — купець 2-ї гільдії М.М. Булгаков: від працівників той вимагав «купити-облупити і продати-обідрати», та ще й так, «щоби покупець був задоволений»¹⁰. Про культурний рівень цього ділка свідчив той факт, що заставши молодого Гаращенка за читанням книг і газет, він просто не знайшов нічого іншого, як його відлупцювати. Коли ж у 1899 р. юнак перейшов працювати до більш заможного комерсанта — купця В.В. Артюха, між іншим вихідця із селян, то той «премудрість», яку сповідував М.М. Булгаков, вважав за злочин (більше за все молодого прикажчика вразило те, що його стали називати на ім'я та по батькові). Купець В.В. Артюх виявився великим книголюбом, який віддавав увесь вільний час читанню книг.

Зміна поколінь, що відбулася в пореформений час, супроводжувалася появою підприємців нового типу — періоду капіталістичного нагромадження. В активне життя вступало покоління підприємців, яке сформувалося в новому економічному й соціальному середовищі. Багато купців кардинально змінювали ставлення до своєї справи, що передбачало виявлення все більшої сміливості й ініціативи не в обмані і грабунку, а в розвитку своєї справи на принципово новій основі, виробництві продукції, що не поступалася кращим світовим зразкам. Їх родинні стосунки, побут, звичаї — все більше європеїзувалися як внутрішньо, так і зовнішньо. На межі XIX–XX ст. уже значне число представників молодії буржуазії українських губерній, багато з яких належали до купецького стану або були вихідцями з нього, на відміну від своїх батьків, відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками, володіли більш широким кругозором, по-іншому розцінювали своє значення в економічному й громадському житті. Як згадував В.П. Рябушинський, син одного з найвідоміших московських фабрикантів останньої третини XIX ст., «з дитинства нам прищеплювали: «справа»; тут було дещо більше, ніж нажива. Це говорилося так, як потім солдатом я чув: «Служба Його Величності». І на ній і чини, й ордени, і вигоди, але не в них суть для людини із сумлінням і розумінням»¹¹.

Зрозуміло, що масштаби змін не слід перебільшувати, але тенденція до «окультурення» купецтва в Україні у вищезазначений час стала проглядатися не тільки у найбільших містах, а й невеликих, провінційних. У підсумку, після реформ 1860–1870-х рр. культурно-освітні характеристики купецтва починали набувати своїх сталих рис. Елементи цивілізованості і духовності найбільше були притаманні представникам стабільного елітного ядра купецтва.

Представники купецького стану зі значним освітнім цензом були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх промислових підприємств, застосування технічних новацій, сприяли проникненню західноєвропейського стилю керівництва, технологічних процесів у фабричне виробництво; вони більш цивілізовано вели й торгові справи. Зокрема, коли у багатьох містах України ще не було електричного освітлення, окремі купці-промисловці електрифікували свої цукроварні, борошномельні підприємства, гуральні (намагалися забезпечити їх також і від пожеж), що, до речі, вимагало великих коштів. Вони першими звертали увагу і на технічні новинки в побуті, насамперед у застосуванні тієї ж електроенергії й телефону.

Серед таких прибічників технічного прогресу насамперед слід згадати Симиренків, котрі заявили про себе як цивілізовані підприємці, патріоти своєї Батьківщини ще в дореформену добу, що було винятком для того часу. Зокрема, Платон Федорович після навчання за кордоном на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 1840-х рр. запровадив багато технічних новинок, найкращі європейські досягнення у цукроварінні. За технічним оснащенням цукроварня Симиренків у середині XIX ст. посідала перше місце в Російській імперії, їй було мало рівних і в Європі¹².

Верхівка купецтва до початку XX ст. в умовах зростаючої конкуренції, розвитку техніки і технологій пройшла життєвий шлях професіоналізації. Якщо перше, а нерідко й друге покоління вrostали в підприємницьке середовище як самоуки (у першій половині XIX ст. їх освіта обмежувалася здебільшого елементарною грамотністю), то наступні покоління в нових соціально-економічних умовах мали цілеспрямовано готуватися до керівництва підприємством, тому на користь освіченості купецтва з часом запрацювала й сімейна традиція. Комерсанти з кожним пореформеним десятиліттям усе більше усвідомлювали, що освіта може відчутно поліпшити не тільки соціальний, а й професійний статус їхніх дітей.

Однак тільки з кінця XIX ст. перевага почала надаватися не класичній освіті — гімназіям і університетам, в яких заможні купці намагалися дати своїм дітям належну освіту, не пов'язану з підприємництвом, а професійній, насамперед комерційній (зі встановленням у 1874 р. загальної військової повинності купці були позбавлені привілею відкуповуватися від служби в армії, що спонукало купецьких синів до отримання освіти у середніх і вищих навчальних закладах, яка давала значні пільги під час проходження військової служби). Здобуття освіти, особливо вищої, яка не стосувалася підприємницької діяльності, зрештою призводило до виходу власника з високим освітнім цензом із купецького стану. Так, заможний харківський купець Телков у середині XIX ст. своїх трьох синів відправив навчатися до Практичної академії комерційних наук у Москві та влаштував на чиновницьку службу в міністерство внутрішніх справ у Петербурзі, тоді як його донька здобувала «інститутську освіту» у Харкові¹³.

Можна навести багато прикладів, коли рівень освіченості кожного наступного покоління купецької родини невпинно підвищувався. Так, І.Г. Харитоненко (1822 р.н.) закінчив лише церковнопарафіяльну школу, але завдяки непере-

січним здібностям, наполегливості й самоосвіті він став неперевершеним організатором цукроваріння, у похилому віці оволодів навіть французькою мовою. А вже його син Павло (1853 р.н.) навчався за кордоном, мав диплом випускника Московського університету, був відомим поціновувачем і колекціонером творів мистецтва, меценатом, спілкувався з найвідомішими діячами культури Російської імперії та підтримував їх¹⁴. Доброзичливість і високі людські риси Павла Харитоненка, його зовнішність та щедра благодійність породили в суспільних колах Москви (тут він володів шикарним особняком на набережній, в якому з кінця XIX ст. проживав разом із родиною) поговорку, побудовану на грі слів: «Хари — тоненьки, да карманы — толстеньки»¹⁵.

Федір Федорович Терещенко (1888 р.н.), внук засновника відомої підприємницької династії — Артемія Яковича, на протигагу своєму дідові та батькові вже з перших років життя перебував в абсолютно іншому за своєю змістовністю життєвому і культурно-освітньому середовищі. Маючи дворянське звання від народження, він після закінчення 2-ї Київської гімназії навчався в Берліні, а потім — у Київському політехнічному інституті. Тут, як і за кордоном, Ф.Ф. Терещенко студіював техніку, механіку, геодезію, фізику, архітектуру, будівництво та креслення. Невдовзі цей талановитий молодик очолив не тільки успадковані цукрозаводи, гуральні й інші підприємства, а й заявив про себе як авіаконструктор. До 1917 р. під його керівництвом, зокрема, було створено сім моделей аеропланів конструкції «Терещенко»¹⁶.

У пореформену добу підприємці часто опинялися перед вибором — або невтомною діловою активністю примножувати багатство, що дісталось їм у спадок, або принести його в жертву розкішному чи розгульному життю. Навіть такі господарники, як Павло Харитоненко чи Лев Бродський, попри загальновідомі професійні успіхи та заслуги на громадській ниві, значну частину часу проводили за ігровими столами європейських казино, результатом чого ставали банківські кредити для погашення чималих програних сум¹⁷.

Поряд із професіоналізацією звичною практикою в поведінці підприємців-купців другого і третього покоління стала міжстанова та міжетнічна комунікація. Те, що було майже немислимим для покоління батьків дореформеного часу, стало звичним елементом духовного і морального життя заможного купецтва в наступні десятиліття: професіоналізація, формування власного світу символів підприємця, нове ставлення до дозвілля, міжстанових і міжетнічних шлюбних відносин.

Так як купецтву в усі часи було надзвичайно складно, майже неможливо, «одворянюватися», виникало бажання представників цієї верстви породичатися з власником «благородного звання». У пореформений час уже більше проглядалася тенденція, коли збіднілий дворянин був зацікавлений в одруженні з донькою чи сестрою заможного купця. Політика укладання шлюбів, як у випадку з Павлом Івановичем Харитоненком, котрий одружився з донькою курського поміщика Бакєєва, і далі у родині мала міжстановий характер. Обидві доньки, Олена та Наталія, були видані заміж на вигідних фінансових умовах (загалом 10 млн руб.), відповідно, за князя М.О. Урусова та графа П.М. Стен-

бока (на цей час Харитоненкам уже було пожалуване дворянське звання). Коли виходила заміж Олена, вона отримала від свого батька як посаг відомий маєток Качанівку на Чернігівщині (був придбаний 1897 р. П.І. Харитоненком у В.В. Тарновського). Однак обидва шлюби протривали недовго — Олена вийшла заміж за ад'ютанта свого колишнього чоловіка барона М.С. Оліва, а Наталія — за М.К. Горчакова, представника відомої князівської родини, що зайвий раз наочно засвідчило високе соціальне становище Харитоненків¹⁸.

Уже згадуваний нами представник родини Терещенків — Федір Федорович, у 1904 р. одружився з прибалтійською дворянкою Беатріс Теофілою Елізабет Софі Катаріною фон Кайзерлінг (1884 р.н.). Її батько, професор Гебгардт фон Кайзерлінг, та мати Софі, народжена баронеса фон Оффенберг, дали беззастережну згоду на шлюб своєї доньки із сином цукрозаводчика українського походження. Звичним явищем для світу життя підприємців пореформеної доби стала можливість розірвання шлюбу. Якщо їхнім батькам щось подібне важко було навіть уявити, адже така поведінка суперечила б моральному кодексу та усталеним уявленням у суспільстві, то молода генерація це вже сприймала по-іншому. Зокрема, у січні 1916 р. Беатріс подала прохання на розлучення, причиною чого було названо подружню зразу з боку Федора Терещенка, і згодом отримала його від столичного митрополита¹⁹.

Процеси індустріалізації, урбанізації, модернізації, що активно проходили в Україні після впровадження реформ 1860–1870-х рр., посилили таке явище в поліетнічному суспільстві, як акультурація (культурна адаптація). Під нею слід розуміти процеси запозичення, адаптації, засвоєння чи набування елементів чужої культури представниками іншої культури або ж часткового уподібнення взаємодіючих культурних спільнот, «коли групи індивідів, що представляють різні культури, перебувають у постійному прямому контакті, наслідком якого є поступові зміни в первісній поведінці однієї або ж обох груп»²⁰.

Підприємці українського, російського, єврейського та іншого етнічного походження в Україні, що в першу чергу стосувалося купців, пройшли шлях, який можна назвати соціалізацією заради модернізації в мультиетнічній Російській імперії²¹. Органи міського самоврядування, купецькі зібрання, біржові комітети та інші підприємницькі об'єднання утворювали той простір, в якому за допомогою постійного спілкування, ділових стосунків, міжетнічних культурних контактів, спілкування з владою на всіх її рівнях як щодо захисту своїх корпоративних і професійних інтересів, так і більш тісної співпраці з державою, здійснювався пошук шляхів вирівнювання етнічних розбіжностей у підприємницькому середовищі.

До етнічної додавалася соціальна акультурація як специфічна форма зусиль насамперед єврейських купців, спрямованих на зближення з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей, аніж на запозичення існуючих російських норм та духовних символів. Відчуваючи тиск нестримної асиміляції, купці-євреї не стільки прагнули уподібнитися до росіян, не кажучи вже про українців, скільки до міських жителів і, особливо, підприємців. На тлі такої мотивації «російське» сприймалося не як національна ознака, а як прикмета

часу. Процес акультурації великих гільдійських купців-євреїв у пореформений час набув нового виміру — вони прагнули стати не «росіянами», а «громадянами». Це досить яскраво демонструє історія єврейських купців насамперед таких великих міст, як Одеса і Катеринослав, де гласні-євреї, утримуючи по максимуму важливі позиції в міських думах, сповідували політику відстоювання власних інтересів. Стосовно ж менш заможного єврейського купецтва, то тут проглядалися здебільшого епізодичні культурні контакти та ослаблена етнічна інтеграції.

Економічний і соціальний капітал пореформеної доби забезпечував купецтву, особливо його верхівці, можливість жити в розкішних умовах. Двома боками однієї медалі були тут стиль і матеріальні ресурси. Перебуваючи у соціальній ієрархії між дворянством та міщанством і селянством, купці усіяко відмежовувалися від останніх й, зокрема, одягом. Нерідко вони намагалися використовувати для пошиття свого костюма найдорожчий матеріал, так як вважали, що багатий одяг підносить їх вище представників нижчих соціальних прошарків. Бажання відділити себе від останніх і є багато в чому поясненням того, що вони відмовилися від лаптів заради черевиків і погодилися підстригати волосся і бороди²². Вже наприкінці XIX ст., як свідчать картини і фотографії, для представників купецького стану традиційним видом одягу стає чоловічий костюм і дамське європейське вбрання, а самі вони відповідали зовнішньому образу бізнесменів західноєвропейських країн. І підприємці, і їхні дружини намагалися одягатися таким чином, щоби повніше відповідати світові капіталізму, що швидко змінювався. Утвердження європейського костюма допомагало купцям змінити свою соціальну ідентифікацію і зміцнити становище в суспільстві у період, коли Росія взяла курс на перетворення в сучасну промислову державу.

Крім вбрання та інших практичних проявів символічного характеру, особливе значення для усвідомлення стилю життя заможного купецтва мало оформлення середовища проживання. Звернення до приватних сторін життя, увага до власної біографії та увічнення персони ставали дедалі більш звичним типом поведінки підприємців, і, зокрема, купецтва пореформеної доби.

Наслідкування культури оточуючого дворянства зумовлювало і конкуренцію на символічному рівні, яка торкалася соціального авторитету традиційної еліти. Підприємці вбирали деякі символи дворянського статусу в одязі, естетичних смаках чи архітектурі. І все ж не можна говорити про цілеспрямоване уподібнення соціальної практики купецтва, у цілому підприємництва, та світу дворянства, «феодалізації» купецтва. Обидва суспільні класи шукали взаємного зближення настільки, наскільки це було доцільним із погляду їх стилю життя. Вони йшли лише на часткове уподібнення стилю свого життя, зберігали свою професійну відмінність і паралельно створювали світ власних символів. До таких належать логотипи фірм замість дворянських гербів, новий бюргерський стиль в одязі, якісно нові види дозвілля, оформлення житлових будинків у стилі модерн²³.

Економізація дворянства й аристократизація заможного купецтва пореформеної доби були стратегіями пристосування до соціального середовища, що

азнавало змін, покликаних забезпечити майбутнє своєму власному соціальному прошарку. Для таких відомих підприємців, як Харитоненки, Терещенки, Бродські та інші, котрі з однаковим успіхом спілкувалися і в купецькому зібранні, і в середовищі місцевого дворянства, символічне поєднання з останнім було частиною їхньої економічної безпеки.

Бурхливий розвиток економіки в останній третині XIX ст. кардинальним чином змінив традиційний уклад життя багатьох міст України, перетворивши їх на фінансові, промислові, освітні та культурні осередки. В економічному житті міст відбуваються суттєві зміни, насамперед посилюється їх роль у торговельній і виробничій сферах, що вимагало розбудови інфраструктури для забезпечення все зростаючих потреб їх функціонування. Пожвавлення суспільного і культурного життя у містах сприяло будівництву нових приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків, будинків різноманітних товариств тощо. Особливо ущільнюється забудова центральних районів великих міст.

Найбільш активним суспільним прошарком у цьому процесі виявилися підприємці, внесок яких у розбудову українських міст пореформеної доби був надзвичайно вагомим. Вони фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, формування фінансово-комерційних центрів, а й для суспільного блага, — освітніх, лікувальних, культурних, суто благодійних закладів, у цілому сприяли розбудові міської інфраструктури. Діяльність підприємців, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня співвітчизників, задоволення їх духовно-культурних потреб стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду багатьох міст України та забезпеченні їх соціальної інфраструктури.

Зі зростанням кількості громадських, культурно-освітніх, торговельних закладів, промислових виробництв, житлових споруд забудова багатьох міст не виражалася своєю цілісністю. Архітектура починає служити своєрідною візиткою для різних промислових фірм, торговельних об'єднань, банківських установ. Фасади повинні були переконувати у солідності підприємницького об'єкту, викликати довіру. Їх господарі, домагаючись престижності, не скупилися на витрати, замовляючи проекти іменитим столичним та кращим місцевим зодчим, до виконання робіт залучали досвідчених майстрів. Приватна власність і конкуренція намагаються виділити всіма засобами, в тому числі й архітектурними формами, індивідуальність будівлі з числа інших. Багаті декоративні форми набувають образного значення матеріального добробуту заможної частини суспільства, серед якої виділялося купецтво²⁴.

Житлові будинки купецтва, а також міські споруди уособлювали символічний капітал уеззростаючого чисельно і фінансово підприємницького прошарку, який разом із дворянством зайняв місце в органах самоврядування, що ухвалювали рішення про їх спорудження. Розмір, обсяг, витрати на будівництво вокзалів, театрів, поштамтів, музеїв, адміністративних та думських будівель стали індикатором волі й зусиль міської еліти, серед якої виділялася верхівка

місцевого купецтва, до перетворень і формування нового громадського середовища. Символічна мова споруди, з одного боку, повинна була «легко читатися», а з іншого, — залишатися індивідуальною. В архітектурному стилі українських міст вбачалися прагнення підприємців досягти максимального балансу економічних та суспільних інтересів у своїй самопрезентації. Будівлі підприємств і крамниць відзначалися монументальністю і функціоналізмом та віддзеркалювали претензії купецтва на новий соціальний статус. Шести- і семиповерхові споруди з магазинами, квартирами та внутрішніми дворами свідчили про респектабельність та репрезентативність їх намірів²⁵. Наприклад, у Катеринославі представники купецького стану, які становили більшість серед гласних думи, ухвалили рішення про будівництво міської думи (1901 р.), 2-го реального училища (1908 р.), 1-ї жіночої гімназії (1908 р.) та комерційного училища (1912 р.)²⁶. Фінансування цих та інших широкомасштабних на той час задумів частково або повністю здійснювалося самими підприємцями.

В Одесі наприкінці XIX ст. після театру, спорудженого 1887 р. на міські кошти, найбільш примітною і величною спорудою став будинок біржі, побудований за проектом академіка архітектури А.О. Бернардацці у флорентійському стилі (розпочав свою роботу у серпні 1889 р.). Зокрема, під час балів і концертів тут могли розміститися до 2 тис. глядачів. Зала для купецького зібрання вміщувала 50 осіб. Крім того, у приміщенні знаходилися спеціальні кабінети мануфактури і торгівлі, зала купецької управи та канцелярія біржового комітету²⁷.

Коли перший будинок Київської біржі по вул. Інститутській постав у 1873 р. (архітектор О. Шілле), місцеві купці сприйняли цю споруду як тимчасову, мріючи з часом переселитися на Хрещатик. Уже через 13 років біржове товариство на розі цієї вулиці й Інститутської за 90 тис. руб. спорудило ренесансний палац (архітектор Г. Шлейфер). На першому поверсі містилися магазини, на третьому — маклерська канцелярія, архів і квартира наглядача, а на другому — зала біржових зібрань, яку прикрашали бронзові люстри й канделябри. Розкішний вестибюль і парадні сходи були декоровані коростишевським гранітом. За згодою біржового комітету в залі на тисячу глядачів відбувалися різні концерти та зібрання²⁸. На жаль, цей будинок згорів у 1941 р.

У найбільших містах для відпочинку промисловців і комерсантів з'явилися спеціальні клуби або зібрання, де влаштовувалися різні розважальні, благодійні й культурно-освітні заходи. Так, згідно зі статутом Харківського купецького зібрання, останнє мало за мету «сприяти своїм членам і їх родинам проводити вільний час зі зручностями, приємно і корисно»²⁹. Для цього купці в 1884–1885 рр. у місті спорудили спеціальний Комерційний клуб (архітектор Б. Михайловський). Відповідно 1876 р. в Одесі місцеві комерсанти — Комерційне зібрання (архітектор Ф. Гонсіоровський), 1890 р. у Катеринославі — Англійський клуб (архітектор О. Гоген), а 1911 р. у місті постав ще й Комерційний купецький клуб (архітектор Ф. Булацель)³⁰. Зокрема, останній належав до неоросійського стилю і був повністю споруджений на кошти місцевих підприємців. Двоповерховий, з фігурними вікнами, увінчаний банями і шатрами, з багатьма

гарно оздобленими приміщеннями для відпочинку і розваг (зимовий сад, буфет, кімнати для гри в більярд і карти та ін.), а також для ділових зустрічей, будинок клубу став не лише однією з архітектурних окрас міста, а й наочним проявом фінансової могутності й політичної ваги його господарів. Серед численних приміщень клубу на особливу увагу заслуговує його театральний зал, де неодноразово організовувала свої заходи на початку XX ст. катеринославська «Просвіта», давали концерти і вистави уславлені українські й російські актори³¹.

У Києві Купецьке зібрання (статут був затверджений 1869 р.) на Царській площі (тепер — Європейська), де перехрещувалися дороги на Поділ, Печерськ, Верхнє місто і залізничний вокзал, у 1881–1882 рр. звело кошторисом у 150 тис. руб. для своїх потреб ошатний будинок за проектом арх. В.М. Ніколаєва із найкращим у місті концертним залом з неперевершеною акустикою³². Споруда і сьогодні є окрасою міста, нині тут розміщується Національна філармонія України.

У цілому в житловому будівництві великих українських міст уже з останньої чверті XIX ст. відчутно проглядався вплив приватної власності. Невпинний розвиток промисловості і торгівлі у великих містах, лавиноподібне наростання потреби у житлі належного рівня призвели до того, що чимало фінансово спроможних громадян вкладали свої кошти у нерухомість. Серед власників особняків центральних районів міст України з'явилася нова значна група — заможні купці, які разом з іншими представниками підприємницького прошарку значно потіснили традиційних домовласників: поміщиків, чиновників, вищих офіцерів та генералів, професорів.

Громадське життя пореформеної Росії хоча й не залежало безпосередньо від вказівок місцевої влади, однак потребувало затвердження «згори» і перебувало під постійним контролем держави. Розгорталось воно переважно у формі благодійних, професійних, наукових, розважальних та інших об'єднань. Підприємці себе як нову потужну соціальну силу утверджували насамперед через благодійність — діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їх власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя³³, тим самим вони брали частину державних турбот про забезпечення громадських потреб. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, благодійність з останньої третини XIX ст. стала нормою життя чималой кількості підданих імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання добродійних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках значні кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. До того ж, для більшості з них вона була основним способом виявлення громадської активності.

Із 1870-х рр. чітко проглядалася залежність держави від приватної ініціативи у подоланні соціальних негараздів, пов'язаних насамперед із процесами індустріалізації й урбанізації. Особливістю благодійності з цього часу було існування, поряд з індивідуальними, колективних форм такої діяльності у

вигляді відповідних товариств та інших об'єднань. Із добродійними діями були пов'язані очікування «віддачі» з боку донорів: громадського визнання, зростання престижу і, якщо йшлося про асигнування коштів на потреби службовців і робітників чи членів їхніх сімей, — лояльності. Добродійні дії купецтво здійснювало на власних підприємствах, у межах свого стану, міської громади та на міжрегіональному рівні. Станово-представницькі й професійні організації купецтва, окремі його представники засновували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, споруджували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних добродійних організацій, які об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців та були найбільш доступним видом громадської діяльності, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами.

Купецтво брало на себе функції державної опіки ще й з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники економічної еліти, беручи участь у благодійності, були зацікавлені в нагромадженні символічного капіталу, який з огляду на численні прогалини в державному фінансуванні можна було здобути активною громадською позицією та добродійною діяльністю. Стратегічною метою купців було здобуття символічного капіталу як передумови соціальної інтеграції у громадське життя міста, а також у суспільний устрій держави³⁴. Таким чином, індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в добродійних товариствах були не тільки актами символічної комунікації та соціальної взаємодії між купецтвом і державою, містом, релігійними угрупованнями, робітниками або ж знедоленими, а й засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені.

У пореформену добу участь купців у добродійності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст. практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її розширювався за рахунок появи нового мотиву, що його російська дослідниця Г.М. Ульянова назвала “мотивом довіри до громадського самоврядування”³⁵. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Адже у пореформений час купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України та окремих регіонах, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Серед губернських міст домінування купців увесь час спостерігалось в Катеринославі, Харкові й Одесі, чільні позиції останні мали і у Києві та Житомирі³⁶. У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу — управ, купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати

культурний капітал для себе і для міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців до громадського життя міста. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів простору соціально-економічного і культурно-громадського життя. Через свою діяльність на виборних посадах купці сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими діячами.

Через благодійність набували зримості і форми міжетнічної соціальної інтеграції у середовищі купецтва. Із заснуванням благодійного товариства з'являвся осередок спілкування між купецтвом християнського та юдейського віросповідань — росіянами, українцями, євреями, поляками та представниками інших етносів, а також державою і громадськістю. Благодійні об'єднання підприємців були своєрідними комунікаційними мостами у місті. Підтримка нужденних стала етичною базою для зустрічей, спілкування і реалізації спільних проєктів. Тенденції до акультурації значно частіше зустрічалися в колах впливового купецтва, ніж серед дрібних та середніх. Благодійні товариства формували найбільш численну групу недержавних об'єднань, в яких, між іншим, відбувалися зустрічі між купцями-господарниками та міськими і губернськими посадовцями³⁷.

Зі свого боку уряд не міг ігнорувати той економічний вплив, якого набули єврейські підприємці в Україні. Адже торгівля і ділова активність в українських губерніях мала чітко виражений єврейський профіль. А тому влада виявляла зацікавленість не тільки в терпимому ставленні, а й сприянні деяким формам інтеграції євреїв у російське суспільство, серед яких виділялася саме благодійність³⁸. Ілюстрацією глибокого розуміння єврейськими підприємцями необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова київського купця І-ї гільдії Ізраїля Бродського, який при кожному добродійному пожертвуванні зазначав: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати»³⁹.

Як нова еліта міста, заможне купецтво найчастіше саме через благодійність встановлювало тісні зв'язки переважно з російським дворянством, якому вдалося відстояти своє суспільне становище завдяки адміністративним посадам на регіональному та центральному рівнях. Підприємці регулярно зустрічалися з дворянством, наприклад, на засіданнях благодійних товариств, які перебували під патронатом місцевих губернаторів та їх найближчого оточення.

Нерідко держава, окреме місто не здійснювали фінансування, а лише організовували та розподіляли кошти через уряд або міську думу. У такій ситуації благодійництво купців було одним із засобів самоутвердження в житті міської громади, при цьому на місцевому рівні воно залежало від згоди на найвищому рівні офіційної службової ієрархії. Без участі купецтва неможливо собі уявити розвиток міської інфраструктури, невід'ємною частиною якої були суто благодійні, лікувальні й освітні заклади. Досить виразно така практика спостерігалася з 1890-х рр., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька добродійність набула

значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя українського суспільства⁴⁰.

До найважливіших сфер як у цілому підприємницької, так і, зокрема, купецької благодійної діяльності належало сприяння розвитку освіти. Унаслідок поступального розвитку економіки з останньої чверті XIX ст. потреба держави у кваліфікованих чиновниках ішла нога в ногу з дедалі більшим попитом у промисловості на інженерів, управлінців та робітників зі спеціальною освітою. Якщо до цього купецтво сприймало освіту переважно як засіб підвищення соціального статусу своїх дітей, а не як запоруку розширення їх інтелектуального рівня та, навіть, набуття практичних знань у сфері підприємництва⁴¹, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стала пріоритетним об'єктом доброчинності купецтва на межі XIX–XX ст., завдяки якій останні організовували загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу у цілому⁴².

Купецька ініціатива та їхні благодійні капітали насамперед були спрямовані на заснування професійних навчальних закладів усіх рівнів, віддаючи перевагу розвитку комерційної освіти. Спрямовуючи пожертви у сферу освіти, купецтво розглядало це також як форму довготривалого вкладення капіталу в умови розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі почала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами⁴³.

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну, найважливіше місце серед навчальних закладів якої посідали комерційні училища. Їх організацією займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів з торгівлі і фінансово-кредитної справи. Із кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких об'єднань до 1917 р. у більш значних містах України з огляду на потреби в освічених комерсантах і техниках, які постійно озвучувалися місцевими підприємцями, функціонувала мережа комерційних і технічних училищ та торговельних шкіл, декілька вищих спеціальних навчальних закладів⁴⁴. Як правило, найбільш заможні купці ставали «почесними попечителями», членами опікунських рад у таких закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької благодійності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування неможливими учнями й студентами, яке передбачало внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку у скрутних випадках⁴⁵.

Таким чином, реформи 1860–1870-х рр. мали значний вплив не тільки на господарсько-економічне, а й соціально-культурне становище купецького стану

в Україні, який набув значної ваги у громадському житті насамперед пореформеного міста. Під впливом еволюції суспільства психологія чималої кількості купців зазнавала помітних змін. Вони намагалися засвоїти європейський спосіб життя, брали участь у міському самоврядуванні, підвищували свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі.

¹ Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65–73; Її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; Її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Вип. II. — К., 2001. — С. 24–41; Ігнатєва Т.В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII — першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 172–179.

² Бєліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2003. — 280 с.

³ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. — 2-е изд., доп. — К., 1998. — 528 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. — Суми, 2003. — 192 с.; Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — 288 с.; Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 208 с.; Ковалинський В.В. Семья Терещенко. — К., 2003. — 388 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004; Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. — Днепропетровск, 2002. — 208 с. та ін.

⁴ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. V. — К., 2003. — С. 50

⁵ Левандовская А.А., Левандовский А.А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. — 2002. — № 1. — С. 155–156, 157.

⁶ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. I. — К., 2000. — С. 118.

⁷ Кони А.Ф. Из харьковских воспоминаний // Его же. Собр. соч. в 8 т. — Т. 1. — М., 1966. — С. 54.

⁸ Бурыйкин П.А. Москва купеческая. — М., 1991. — С. 28.

⁹ *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. — М., 1974. — С. 80.

¹⁰ *Гаращенко І.С.* Коротко про себе // *Його жс.* Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви: Зб. присвяч. 50-літтю відродження УАПЦ та світлій пам'яті автора. — Нью-Йорк; Чикаго, 1975. — С. 8–21.

¹¹ *Рябушинский В.П.* Купечество московское // *Родина.* — 1992. — № 8/9. — С. 174.

¹² *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 194, 195.

¹³ *Карпов В.П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. — Харьков, 2007. — С. 204.

¹⁴ *Марелл К.Б.* Сахарные короли // *Огонёк.* — 1991. — № 50. — С. 23–25.

¹⁵ Цит. за: *Скибицька Т.* Харитоненки // *Пам'ятки України.* — 1992. — № 3. — С. 39, 117.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 1672.

¹⁷ *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1960. — С. 179.

¹⁸ *Григорьев Д.Н.* Востребованные временем: Династия Харитоненко. — Сумы, 2003. — С. 43, 45.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 1672. — Арк. 7.

²⁰ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К.; Донецьк, 2008. — С. 121.

²¹ Там само.

²² *Руан К.* От кафтана к деловому костюму: семиотика русской купеческой одежды // *Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии.* — М., 2007. — С. 99.

²³ *Лінднер Р.* Вказ. праця. — С. 294.

²⁴ *Тиц Д.Д., Шпара П.Е.* Харьков: Архитектурно-исторический очерк. — К., 1983. — С. 43–44.

²⁵ Там же. — С. 47.

²⁶ *Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк / Под. ред. Н.П. Андрущенко.* — К., 1985. — С. 37.

²⁷ *Карант Г.Н.* Одесса, её окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. — Одесса, 2001. — С. 122.

²⁸ *Андронов О.Б., Анисимов О.Л.* Великий контрактовий шлях. Від стихійних ярмарків до справжньої біржі... Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні. — К., 2003. — С. 68–69.

²⁹ Устав Харьковского купеческого собрания. — Харьков, 1892. — С. 3.

³⁰ Історія української архітектури / *Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк* та ін. — К., 2003. — С. 319.

³¹ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / *А.К. Фоменко, М.П. Чабан, В.І. Лазебник* та ін. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 99.

³² Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. — К., 1999. — Кн. 1, ч. 1: Київ, А–Л (Ч. 1). — С. 504.

³³ *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. — М., 1999. — С. 8; *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. — 2003. — № 6. — С. 153.

³⁴ *Линднер Р.* Вказ. праця. — С. 354.

³⁵ Там само. — С. 249.

³⁶ *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. XIV. — К., 2003. — С. 75.

³⁷ *Линднер Р.* Вказ. праця. — С. 344, 350.

³⁸ *Меур Н.* Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // *Ab Imperio*. — 2003. — № 4. — С. 191.

³⁹ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. — 2-е изд. — К., 1998. — С. 223.

⁴⁰ *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 169.

⁴¹ *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. — Брянск, 1999. — С. 110.

⁴² *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. — С. 130.

⁴³ *Разманова Н.А.* Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 78.

⁴⁴ *Николаева Т.М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 88–91.

⁴⁵ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (сер. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — С. 82.

В.С. Єрмілов
(м. Миколаїв)

УПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЛІКАРІВ ДЛЯ БІДНИХ У МІСТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядається діяльність органів місцевого самоуправління міст Херсонської губернії, перш за все Одеси, по запровадженню лікарів для бідних, організація роботи яких була аналогічною до роботи земських дільничних лікарів.

Ключові слова: міське самоуправління, Херсонська губернія, міська медицина, лікар для бідних.

В статье рассматривается деятельность органов местного самоуправления городов Херсонской губернии, прежде всего Одессы, по учреждению врачей для бедных, организация работы которых была аналогичной работе земских участковых врачей.

Ключевые слова: городское самоуправление, Херсонская губерния, городская медицина, врач для бедных.

In following article it is discussed the activity of local authorities in cities of Kherson province, primarily Odessa, on bringing into service doctors for the poor. Arrangement of their work was similar to the work of the local doctors in Zemstvo.

Key words: local authorities, Kherson province, local medicine, doctor for the poor.

Після прийняття у Російській імперії Міського положення 1870 р. органи міського самоуправління почали організовувати медичну допомогу населенню міст. За приклад вони брали земську медицину, яка з'явилась дещо раніше і мала досить суттєві успіхи у медико-санітарній справі: «по её образу и подобию и была создана и действовала городская медицина (разумеется, с поправкой на городские условия)»¹.

У наш час становлення місцевого самоуправління на демократичних засадах надзвичайно актуальним є вивчення історичного досвіду вирішення громадськими органами влади соціальних потреб, зокрема надання медичної допомоги міському населенню, особливо переважаючим чисельно небагатим його верствам. Тому метою статті є спроба дослідити виникнення, зміст і особливості діяльності маловідомого інституту лікарів для бідних, показати його значення для громадської міської медико-санітарної справи Херсонської губернії.

Серед небагатьох праць про міське самоуправління минулого, де згадується й організація органами влади медичної допомоги, знайти інформацію про

лікарів для бідних нам не вдалося. Це питання з ідеологічних причин не висвітлювалось у радянські часи, залишається воно поза увагою і сучасних дослідників. Матеріали з організації та діяльності такого інституту, як лікарі для бідних, ми знаходимо у джерелах і літературі дорадянського періоду. Стосовно Херсонської губернії — це переважно матеріали губернських з'їздів лікарів і представників земських та міських управ.

Відомий сучасний російський вчений — дослідник історії медицини М.Б. Мирський, спираючись на матеріали міжнародного симпозіуму «Муниципальное здравоохранение: история и современность» (Москва, 2006 р.)², стверджує, що в Петербурзі вперше в Російській імперії «для оказания внебольничной помощи (амбулаторной и на дому) малообеспеченному («недостаточному») населению был создан особый институт городских врачей (думских, участковых, врачей для бедных)»³.

Один із перших одеських лікарів для бідних М.К. Бурда у доповіді XIII губернському з'їзду лікарів «Об организации института врачей для бедных гор. Одессы» у 1895 р. повідомляв, що «мысль об основании в Одессе института врачей для бедных зародилась среди общественных деятелей еще 20 лет тому назад»⁴. Але реалізувати цю ідею тривалий час не вдавалось. Медична громадськість, знаючи про позитивний досвід лікувальної та санітарно-протиепідемічної діяльності петербурзьких лікарів для найчисельнішої верстви міського населення — бідних — та спроби запровадження таких посад у деяких інших містах країни, продовжували час від часу ініціювати це питання. Адже міста, як крупні промислові та торгові центри, були не тільки осередком, а й джерелом розповсюдження інфекційних хвороб на сільську місцевість. Тому проблема організації раціональної медико-санітарної допомоги у містах хвилювала і земських діячів та лікарів губернії.

Цілком логічно, що питання впровадження спеціального інституту лікарів для бідних у найбільшому місті губернії Одесі постало у 1888 р. на XI губернському з'їзді лікарів і членів земських управ, який розглядав початковий досвід вперше створеної в губернії санітарної організації. Губернський санітарний лікар М.С. Уваров виголосив на з'їзді доповідь «О медицинской организации в Херсонской губернии», в якій, серед іншого, запропонував запровадити в Одесі посади лікарів для бідних. Для найбільш повного розгляду програмних питань та підготовки фахових пропозицій з'їзд обрав дві спеціальні комісії⁵. Одна з них — для розгляду питань з організації земської медицини, запропонувала: «В виду важного санитарного значения правильно поставленной медицинской помощи бедным комиссия рекомендует организовать такую медицинскую помощь для бедных жителей г. Одессы»⁶.

З'їзд, розглянувши й обговоривши пропозицію комісії, «в интересах наиболее целесообразного практического разрешения этого вопроса» постановив: «Поручить санитарному врачу г. Одессы собрать самые подробные данные о существующей организации врачебной помощи бедным в гор. Одессе и представить на основании этих данных необходимые соображения для доклада Одесской городской думе»⁷.

У 1891 р. на наступному, XII з'їзді у звіті про виконання постанов попереднього з'їзду говорилось: «Поручение это санитарным врачом выполнено, на сколько это оказалось возможным по имеющимся в г. Одессе регистрационным данным, и им представлены соображения городской управе, которая внесла по этому вопросу доклад в Думу, но последняя еще не рассматривала этого вопроса»⁸.

Після кількох безуспішних спроб, міська дума, під загрозою епідемії холери (червень 1892 р.), за пропозицією виконавчої санітарної комісії тимчасово запровадила посади лікарів для бідних⁹. Головним завданням останніх було: «Подавать беднейшему населению немедленную врачебную помощь во всякого рода заболеваниях, снабжать бедных больных лекарствами и борьба со всякими инфекционными болезнями»¹⁰. Всього таких лікарів у місті налічувалося 10. Кожний з них, виконуючи умови міської влади, найняв у бідних кварталах міста квартиру і відкрив при ній за власний рахунок щоденну амбулаторію з телефоном (!) «для скорейшего сообщения врачей друг с другом и с властями города». При кожному лікареві був фельдшер, який вів реєстрацію хворих, допомагав на прийомі та при операціях, готував і роздавав ліки, наглядав за дезінфекцією та виконував інші доручення. «Такая постановка дела по образцу земской медицинской помощи, впервые примененной в городе, быстро создала популярность врачам для бедных среди бедного населения»¹¹.

Уже за перші п'ять з половиною місяців існування нового інституту лікарів медична допомога була надана 19 662 хворим-біднякам. Вони 38 922 рази відвідали амбулаторії, а 19% усіх недужих отримали допомогу на дому. У 1893 р. відповідні медичні послуги було надано 57 288 хворим. Протягом того року було зареєстровано 7076 випадків інфекційних захворювань, що склало 76% усіх виявлених у місті.

Прийом пацієнтів у лікарів для бідних вигідно відрізнявся від того, що здійснювався в закладах міської медицини. Лікар для бідних М.К. Бурда на XIII губернському з'їзді земських лікарів розповідав про це так: міський лікар, відпрацювавши в лікарняних палатах, «затем, имея в виду частную практику в городе, ...спешит окончить амбулаторный прием по возможности скорее; да, кроме того, больных надо принять до такого-то часу, иначе больничная аптека не выдаст лекарства. И вот, по неволе, все такие приемы сводятся к простому прописыванию лекарств. Совершенно естественно, что ординаторы смотрят на амбуланс, как на лишнюю обузу, от которой чем раньше отделаться, тем лучше. Совсем другое дело у врача для бедных. Тут рабочий день начинается с приема в амбулаторию, куда врач является с обновленными силами и со свежим вниманием. У нас амбулатория служит главным базисом нашей деятельности: сюда стекаются за советом, за лекарством; сюда приносят адреса к больным на дом; тут является возможность немедленной помощи, так как десять амбулаторий разбросаны в десяти пунктах города среди беднейшего населения»¹². Переваги лікарів для бідних особливо очевидними були в боротьбі з інфекційними хворобами (рання ізоляція хворих вдома, дезінфекція, запобігання переповненню дуже витратного для міського бюджету інфекційного відділення міської лікарні тощо).

Упевнившись у вигідності існування лікарів для бідних, Одеська міська дума затвердила витрати на їх утримання в 1894 р. як на постійну інституцію, але виключила з неї фельдшерів. Це одразу негативно позначилось на роботі лікарів. Так, у 1894 р. кількість бідних хворих (амбулаторних і квартирних, первинних і повторних), які отримали медичну допомогу, була на 28 тис. меншою, ніж у 1893 р. Суттєво погіршилось забезпечення хворих ліками, без фельдшера-помічника стало неможливо виконувати багато операцій. Лікар М.К. Бурда доповідав: «Чтобы избежать таких затруднений, некоторые из нас стали нанимать на свои средства фельдшеров, другие врачи пользуются помощью своих родственников, третьи обходятся сами»¹³. Тому управа готувала пропозицію думі про повернення лікарям фельдшерів.

XIII губернський з'їзд лікарів і представників земських та міських управ, розглянувши питання про організацію медичної допомоги в містах губернії та про діяльність лікарів для бідних в Одесі, прийняв такі положення: «...институт врачей для бедных, с характером деятельности земских врачей, отвечает условиям города. С учреждением таких врачей, бедные жители получают возможность пользоваться медицинской помощью на дому. Борьба с эпидемиями, акушерская помощь, оспопрививание и надзор за школами входят в круг деятельности врачей для бедных. <...> Рекомендуется наиболее крупным городам устройство у себя институтов врачей для бедных...»¹⁴.

Але ще тривалий час у великих містах губернії, крім Одеси, лікарів для бідних не було, а медична допомога біднякам надавалась у амбулаторіях міських або земських лікарень та міськими санітарними лікарями.

Натомість в Одесі цей інститут розвивався. У 1902 р. тут було вже 17 лікарів для бідних (14 у місті та 3 у приміських селах). Слабким місцем в організації їх роботи було облаштування амбулаторій. Так, тільки шість лікарів на своїх дільницях мали спеціальні приміщення для амбулаторій, кошти на які виділили з міського бюджету: дві з них розташовувались у найманих квартирах; три — у пристосованих міських будинках і одна розміщувалась у нічліжному притулку. Вісім лікарів винаймали приміщення для амбулаторій за свої гроші (чотири амбулаторії в окремих квартирах і чотири — у приміщеннях при помешканнях самих лікарів). У приміських селах були: у Дальнику — приймальний покій; в Усатові — невеличка лікарня. Проте ці заклади перебували у вкрай незадовільному стані. Десять міських лікарів мали фельдшерський персонал (з них вісім — фельдшериці-акушерки). Навіть за таких умов амбулаторна допомога досягла значних обсягів — за рік її загалом отримали 259 928 незаможних хворих, що склало 520 на тисячу населення¹⁵.

У Миколаєві міське самоуправління запровадило посади двох лікарів для бідних у 1900 р. За 1902 р. вони вже надали допомогу 44 051 хворому (478 на тисячу населення)¹⁶.

Місто Тирасполь з 1899 р. мало одного, а з 1901 р. — двох лікарів для бідних. Вони надали амбулаторну допомогу: у 1900 р. 7307 хворим і в 1901 р. — вже 15 005¹⁷.

В Єлизаветграді в якості лікаря для бідних запросили городского лікаря, який приймав хворих у себе на квартирі. Таке рішення міської влади викликало подив у організаторів медичної справи, зокрема, у завідуючого Одеським санітарним бюро Н.П. Васильєвського. «Роль врача для бедных, — зазначав він, — общественно-культурная и вполне гуманитарная, такой врач должен быть другом больного населения, должен снискать у него полное к себе доверие; роль же городского врача — медико-полицейская, судебная и административная, — мыслимо-ли совмещение в одном лице столь противоречивых функций?»¹⁸. Посаду справжнього лікаря для бідних у Єлизаветграді міська дума запровадила тільки через декілька років.

У Херсоні медичну допомогу надавали думські лікарі у трьох міських амбулаторіях (дві з них знаходились на околицях, серед бідного населення), власні лікарі для бідних з'явилися набагато пізніше, ніж в інших великих містах губернії.

Серед малих, заштатних, міст губернії тільки у Вознесенську, Бобринці, Очакові, Григоріополі та Дубоссарах амбулаторна допомога надавалась при земських лікарнях, а бідним — вдома. Як повідомлялося стосовно Вознесенська, «сравнительно чаще других оказывает помощь бедным по приглашению на дому городской врач, когда он свободен от занятой по должности судебно-полицейского врача»¹⁹.

Попри всі складності в організації роботи, діяльність цих лікарів за основними характеристиками (дільничність, допомога хворим амбулаторно та вдома, протиепідемічна робота, акушерська допомога, безплатна видача ліків) відповідала принципам земської медицини. Вона набула певного розвитку в Одесі та стала позитивним прикладом для міст Херсонської губернії. Ініціативна роль у цьому належала кільком останнім губернським земським медичним з'їздам, у яких брали участь і міські лікарі та представники міських управ. Чималі обсяги доступної медичної допомоги, що її надавали лікарі для бідних (особливо при інфекційних захворюваннях), свідчать про неабияке їх значення для громадської медико-санітарної справи, що актуально і в наш час.

¹ *Мирский М.Б.* «Младшая сестра» земской медицины // Медицинская газета. — 2007. — 2 февраля.

² Материалы Международного симпозиума «Муниципальное здравоохранение: история и современность» // Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья РАМН. Тематический выпуск. — М., 2006. — Ноябрь. — 169 с.

³ *Мирский М.Б.* Указ. соч.

⁴ *Бурда М.К.* Об организации института врачей для бедных гор. Одессы // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. (10–18 октября 1895 года): Доклады, отчёты о заседаниях и пр. — Херсон, 1896. — Вып. 1. — С. 47.

⁵ Протоколы XI съезда врачей и членов управ Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1888. — № 12. — С. 3.

⁶ Доклад комиссии для рассмотрения вопросов по организации земской медицины // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1888. — № 12. — С. 69.

⁷ Постановления XI съезда врачей и членов управ Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1888. — № 12. — С. 80.

⁸ XII съезд земских врачей и членов уездных управ в г. Херсоне (10–17 сентября 1891 года), доклады, отчёты делегатов, отчёты о заседаниях и проч. Приложение к «Сборнику Херсонского Земства». — Херсон, 1891. — С. 5.

⁹ *Тезяков Н.И.* Медицинская и санитарная организация в городах Херсонской губернии и желательные в ней изменения // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. (10–18 октября 1895 года): Доклады, отчёты о заседаниях и пр. — Херсон, 1896. — Вып. 1. — С. 8.

¹⁰ *Бурда М.К.* Указ. соч. — С. 47.

¹¹ *Тезяков Н.И.* Указ. соч. — С. 8.

¹² *Бурда М.К.* Указ. соч. — С. 49.

¹³ Там же. — С. 50.

¹⁴ Постановления XII съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии, 10–18 октября 1895 года // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. (10–18 октября 1895 года): Доклады, отчёты о заседаниях и пр. — Херсон, 1897. — Вып. 2. — С. IX.

¹⁵ *Васильевский Н.П.* Городская медицина в Херсонской губернии // XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября — 8 октября 1904 г.): Доклады, постановления съезда и протоколы заседаний. — Херсон, 1905. — Вып. 2. — С. 11.

¹⁶ Там же. — С. 12.

¹⁷ Сведения о положении врачебно-санитарного дела в гор. Тирасполе за 1898–1902 гг. // XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября — 8 октября 1904 г.): Доклады, постановления съезда и протоколы заседаний. — Херсон, 1905 — Вып. 2. — С. 58.

¹⁸ *Васильевский Н.П.* Указ. соч. — С. 12.

¹⁹ Сведения о положении врачебно-санитарного дела в гор. Вознесенске за 1898–1902 гг. // XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября — 8 октября 1904 г.): Доклады, постановления съезда и протоколы заседаний. — Херсон, 1905. — Вып. 2. — С. 44.

В.І. Качмала
(м. Київ)

ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Завданням цієї розвідки є ознайомлення читача з демографічними змінами, що відбулися на Лівобережній Україні, а саме у Полтавській та Чернігівській губерніях, на початку ХХ ст.

Основной целью данного исследования является ознакомление читателя с демографическими изменениями, произошедшими на Левобережной Украине, а именно в Черниговской и Полтавской губерниях, в начале ХХ века.

The main purpose of this study is to acquaint the reader with the demographic changes in Left-Bank Ukraine, namely, Chernigov and Poltava, in the early twentieth century.

Сьогодні в умовах економічних проблем владі складно реально оцінювати стан та перспективи соціального розвитку українського суспільства. Економіка його перебуває у критичному стані, а населення України прагне бути соціально захищеним; тому демографічна політика держави повинна підсилюватися заходами щодо виходу з цієї кризи. Влада має забезпечувати соціальний захист своїх громадян, а це насамперед — створення нових робочих місць, гідна заробітна плата, кваліфікована медична допомога, якісне безкоштовне навчання тощо.

Невтішною в Україні є й проблема народжуваності. Це передусім пов'язане з тим, що жінки дедалі більше долучаються до економічної діяльності; вони прагнуть зробити кар'єру та, як наслідок, все менше часу залишається в останніх на сім'ю та виховання дітей. «На початку ХХ ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. За деякими даними, на той час покоління батьків заміщалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. Зараз спостерігається протилежна ситуація — Україна належить до країн з найнижчим рівнем народжуваності»¹. Соціально-економічний розвиток держави неможливий без демографічного; ці два процеси між собою тісно пов'язані. Влада, відчувши гостроту даної проблеми і погіршення відповідного становища населення, вжила в останні роки низку заходів для виправлення ситуації. Але вони не дадуть бажаного результату без врахування відповідного історичного досвіду, зокрема початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато в чому подібний до сучасного соціально-економічного та демографічного становища. І хоча відповідні чинники тоді та нині були різними, але їх вплив на ці процеси однаковий.

Одним із факторів, що впливав на демографію лівобережного регіону на початку XX ст., був переселенський рух. Після відміни кріпацтва у 1861 р. й до кінця 80-х рр. XIX ст. офіційно переїзд селян було заборонено. Однак, незважаючи на це, він відбувався самовільно. Така ситуація змусила царський уряд законом від 13 липня 1889 р. дозволити даний процес, правда, обмеживши його рядом умов: міграція дозволялася тільки з попереднього дозволу Міністерства внутрішніх справ за узгодженням з Міністерством державного майна, котре завідувало казенними землями.

З огляду на складну ситуацію на початку XX ст. уряд змушений був змінити свою політику в переселенській справі. Після селянських хвилювань 1902 р. він видав закон від 6 червня 1904 р., згідно з яким дозволявся вільний переїзд на окраїни держави. Але більшість селян не могла ним скористатися повною мірою через заборону продавати свої наділи. Якщо вони порушували її, то земля останніх безкоштовно передавалася общині. Зрозуміло, що, не продавши наділу, селяни не мали коштів для переселення.

З початком революції 1905 р. змінилося і ставлення поміщиків до міграційної політики. Створена у 1906 р. Рада об'єднаного дворянства вимагала від уряду розробити указ про вільний вихід з общини та закріплення її землі в приватну власність, щоб мати змогу масово переселяти малоземельних і безземельних селян. Суттєві зміни у відповідну політику були внесені на початку 1906 р. з виданням інструкції «Про порядок застосування закону 6 липня 1904 року». З того часу міграція стала не тільки вільною, але й усіляко заохочувалася (завдяки пільговому проїзду залізницею, кредитній допомозі Селянського земельного банку тощо)². Але недостатнє фінансування призводило до того, що тільки заможні переселенці мали змогу відновити своє господарство на нових землях. За підрахунками М. Чуприни, починаючи з 1893 р., Чернігівська губернія давала одну тисячу переселенців щорічно; ще більше населення виїжджало з Полтавщини³.

Преса того періоду регулярно вміщувала актуальні публікації з цього питання. Наприклад, «Полтавская земская газета» у 1906 р. описувала ситуацію так: «Село Лялінці Золотоніського повіту. Село складається із 600 дворів, що заселяють державні селяни. Не солодке в них життя. Селянська сім'я велика, складається з 10–12 чоловік. Щоб їх прогодувати, потрібно мати щонайменше 6–7 десятин землі. Земля не відпочиває, вона обробляється щорічно — зорюється, виснажується, засмічується. Врожай з 1 дес. не перевищує 8 кіп, а поземельний податок виплачується щорічно по 18 руб. За що ж залишається жити селянину та його сім'ї? Залишаються у нас на селі одні злидні, котрі й женуть селянина на заробітки далеко від рідного дому»⁴.

Реформа 1861 р., знищивши особисту залежність селян від поміщиків, залишила перших, як і раніше, бідними, забитими, прирікши їх на злиденне існування, голод та малоземелля. Селяни Полтавської губернії не були в цьому винятком. Від колишніх наділів відрізали кращі землі (так звані «відрізки»). Вони одержали у середньому 1,9 дес. землі на ревізку душу (на чоловіче населення), тобто найменше порівняно з наділами в інших губерніях Росії.

Тривав процес диференціації: на одному полюсі йшло формування прошарку заможних селян, на другому — найбідніших, безземельних і малоземельних. Наприкінці XIX ст. із 380 460 господарств Полтавської губернії не мали орної землі близько 20% їх, таких, що мали менше 3 десятин, було 26,6%, від 3 до 6 десятин відповідно — 28,3%, від 6 до 9 десятин — 12,2%, від 9 до 20 десятин — 9,8%, від 20 й більше — 2,9%⁵.

Якщо враховувати, що 6 десятин орної землі — мінімум, котрий міг задовольнити потреби середнього селянського господарства у необхідних життєвих засобах, то 3/4 останніх у губернії не були забезпечені нею. Особливо великою нерівномірністю у розподілі землі виділялися Полтавський, Зіньківський, Кобеляцький, Кременчуцький та Золотоніський повіти. Таке становище у селах губернії зберігалось до жовтня 1917 р.⁶ «Полтавская земская газета» в 1906 р. опублікувала лист-звернення селян із селища Демки Золотоніського повіту: «Зараз Дума стоїть осторонь, а всі чекають голоду. З нашого села ходили ходоки до Сибіру, придивлялися до тих земель, усім сподобалося. Навіть чотири сім'ї вже виїхали туди, решта чекають вдома на дозвіл аграрного комітету Державної думи. Якщо із Думи не надійдуть новини про пільги на землю, то ми рішуче заявляємо, що більша третина мешканців нашого села піде до Сибіру, туди, куди раніше відправляли лише злочинців»⁷.

Спочатку головним районом, що колонізувався українськими селянами, були Донська і Кубанська області й Ставропольська губернія. До 1897 р. туди переселилося до 360 тис. їх, що становило 41,5% всіх новоселів⁸. Згодом вони почали переїжджати далі на схід, на неосяжні землі Сибіру, Забайкалля та Далекого Сходу. Перше місце за кількістю переселенців посіла Полтавська губернія, відповідно 319 096 осіб, друге — Чернігівська — 246 067⁹. У 1906 р. лише до Амурської області прибули з Лівобережної України (919 осіб)¹⁰. Згідно із статистичними даними сучасних науковців, за період 1885–1914 рр. з Чернігівської губернії туди переїхала 284 001 особа, з Полтавської — 398 287¹¹.

Т. Полнер писав, що на Далекому Сході 128,1 тис. осіб становили мігранти з Чернігівської губернії, Київщини і Полтавщини. Якщо в Амурській області переважали полтавчани — 29,8%, то у Приморській — чернігівці — 43,2 тис. осіб, або 33,8 відсотка новоселів. Він зазначає: «Без великої помилки можна сказати, що Приморська область являє собою другу Україну зі значною домішкою білорусів. Вони засновують такі поселення, як Дунай, Знам'янка, Самарка, Рокитне, Веселий Кут, Кам'янець-Подільське, Гоголівське, Чернобаївське та багато інших. Ці назви нагадують їм рідну українську землю, свої залишені домівки»¹². Кількість переселенців за вказані роки не була пропорційно однаковою. Відбувалися хвилеподібні сплески, за котрих відсоток мігруючих то підвищувався, то знову різко знижувався. Чисельність їх суттєво зменшилася в роки російсько-японської війни, у період більш-менш економічної стабільності рух переселенців сповільнювався (1901–1905 рр.), а далі, в часи реакції, у пореформеній Росії знову різко зростає (1907–1909 рр.). Цей стрибок знову знизився в роки промислового піднесення з 1910 по 1912 рр. Пік активності міграції припав на 1908 р.; він ще раз засвідчив неефективність аграрної реформи П. Столипіна¹³.

Як правильно зібратися у дорогу, що робити протягом далекого шляху, як поводитися в складних ситуаціях — допомагали книги-довідники, видані Головним переселенським управлінням та Полтавським управлінням по переселенню у 1909 р. Про це повідомляла губернська газета «Полтавские ведомости: «Довідкова книжка для ходаків та переселенців на 1909 р.» дає інструкції, необхідні переселенцям за Урал; інформація містить всілякі довідкові коментарі. Крім того, до довідника ввійшло багато корисних порад для людей, на котрих можуть чатувати різні неприємності; адже чимало переселенців поводять себе досить нерозважливо, засліплені багатством «на нових місцях». Ціна цього видання, до речі, дуже великого за обсягом, — усього 7 копійок. У більшості переселенців уявлення про Сибір було таким, що це країна просторих і плодючих земель, місця там скільки завгодно й на всіх вистачить. Багато хто з переселенців говорив: «Нам тільки дістатися туди, а землю ми самі знайдемо»¹⁴.

Сільське населення неохоче залишало обжиті місця — лише під тиском гострої потреби. Залишаючи батьківщину, мігранти продавали все своє майно: так, хату — за 10–30 руб., коня — за 15–20, корову — за 18–20, землю в середньому — по 50 руб. за одну десятину. За все майно можна було виторгувати близько 500 руб., ці гроші частково або повністю витрачалися на дорогу¹⁵. Допомога земств значно полегшувала ситуацію; про переселенців складалася детальна інформація, що значно спрощувало простеження долі цих людей. Чернігівська відповідна управа почала систематично приймати довідки про кожну особу, що переїжджала. Земське керівництво отримало прохання надавати допомогу мігрантам. Про кожного главу сімейства необхідно було заповнити спеціальні картки з такою інформацією: 1) соціальний стан переселенця (міщанин, козак, селянин); 2) згідно з яким документом відбудеться від'їзд (за перепусткою чи за паспортом); 3) склад сім'ї із зазначенням віку кожного її члена; 4) яким ремеслом вони займалися (вказати суму річного прибутку за останній період); 5) кількість та опис власних будівель (будинок, комора і т. д.); 6) чисельність голів великої й малої рогатої худоби; 7) кількість вуликів (якщо є у наявності); 8) чисельність десятин землі власної; 9) кількість десятин землі орендованої; 10) розмір плати за орендовану землю; 11) заборгованість приватним особам, Селянському поземельному банку, кредитним спілкам, ощадним товариствам; 12) скільки грошей особа буде мати при собі; 13) вказати, кому мігрант продає свою землю та за котрою ціною (стан і місце проживання тієї особи).

За даними Чернігівської землевпорядкувань комісії, станом на 1 грудня 1908 р. виявило бажання їхати в Сибір 53 099 осіб, зокрема у Тобольську область — 1243, Томську — 22 057, Єнісейську — 3 88, Іркутську — 212, Забайкальську — 812, Приморську — 1682, Амурську — 1032, Тургайсько-Уральську — 5734; Акмолінську — 11 827, Семипалатинську — 4221, Семиреченську — 184 особи. В середньому за шість років найбільший відсоток переселенців з Чернігівщини дав Суразький повіт — 1,9% населення в рік. Далі йшли Новгород-Сіверський, Чернігівський та Мглинський повіти. У них відсоток переселенців за рік змінювався в межах 1,1–1,2% останнього, у решті 11 повітах він становив від 0,6% до 0,9% його¹⁶.

Досліджуючи документи, можна помітити, що за 1906–1909 рр. більша частина мігрантів їхали до Сибіру одночасно всією сім'єю. Хоча деякі із них вирушали у дорогу в два (14,7%) й навіть у три (1,1%) етапи. Що спонукало їх до цього? Можливо, страх переселення на далекі невідомі землі або хтось планував повернутися назад. До того ж, може, не всі члени родини могли виїхати одночасно за станом здоров'я (старі батьки, малі діти, хворі родичі) чи планували вигідніше продати майно на батьківщині. Уряд був зацікавлений у тому, щоб люди, які переселилися на нові землі, не поверталися назад¹⁷.

10 серпня 1908 р. в Чернігівській губернській земській управі відбулося засідання стосовно ще одного наболілого питання — необхідності сприяти в допомозі мігрантам, що мають достатню кількість робочих рук. Ситуація склалася так тому, що, за даними перепису 1897 р. на 100 чоловіків Чернігівської губернії припадали 105,5 жінки. Крім того, зменшувалася кількість людей похилого віку, за рахунок котрих зростала чисельність молодших членів сім'ї. Більша їх частина залишалася вдома. На 100 мігрантів у 1909–1911 рр. припадало вже 91,9 жіночої особи, чоловіків від 10 до 17 років — 15,5% переселенців, від 18 до 60 років — 46,3%, від 60 і старших — 2,8%; жінок від 10 до 17 років — 13,7%, від 18 до 60 років — 48,5%, від 60 та старші — 3,4%. Ці зміни пояснювалися тим, що у Сибіру земля надавалася не за чисельністю осіб у родині, а за кількістю чоловіків¹⁸. Для організації господарства на нових місцях переселенцям потрібні були гроші, оскільки вони мали сплатити тамтешній сільській громаді за приписку 25–30 руб. з душі. Таких коштів у більшості не було. Люди їхали сюди з надією мати власну землю, бути справжнім хазяями, але приїхавши, відразу потрапляли у скруту: землі не було, жити ніде, їсти нема чого. Тому багато мігрантів, зазнавши розчарування, поверталися назад. У ті роки по вулицях Томська, Іркутська й інших міст Сибіру блукало багато переселенців, які жебракували. Навіть ті, хто спромігся побудувати житло серед глухої тайги в оточенні природних багатств, не мали певного капіталу, техніки, щоб скористатися останніми. Один із них свою безпорадність описав так: «Землі — хоч удався, лісу — хоч повіся, а хліба — нема»¹⁹. Смертність серед них була величезною — майже 30–40%.

Мігранти писали до депутата Державної думи В. Білоусова: «Що воно в світі робиться? Нехай би ми всі на Україні пропадали з голоду, то, може б, пропали та не всі. А тут доводиться всім вмирати голодною смертю»²⁰. У 1910 р. із 16 168 чернігівських переселенців повернулися 4696 осіб, у 1911 р. відповідно із 8687 — 4933; в 1912 р. — із 4645 — 2171; у 1913-му — із 6029 — 1513; в 1914 р. — із 8014 — 865 осіб. Таким нелегким був шлях до бажаного результату: отримати землю і стати господарем на ній²¹.

Крім віддалених районів Російської імперії, існував шлях до далекої Америки. Його торували насамперед мешканці Чернігівської губернії. На інший континент на тимчасові заробітки їхали чоловіки, тому що дістатися туди з сім'єю було нереально. Місцева преса того часу мало висвітлювала події цієї міграції, однак деякі відомості до людей доходили завдяки тим, хто побував на чужині й скуштував нелегкого заокеанського життя. Селяни привозили додому

гроші, зароблені важкою працею: «Міграційний рух до Америки почав захоплювати сільське населення Чернігівської губернії. Масовий виїзд почався в 1907 році, особливо серед мешканців Суразького повіту. Пропрацювавши там два-три роки, суражець привозив додому у середньому 500–800 руб. чистого прибутку. Щоправда, високі заробітки в Америці пов'язані з непосильною працею на шахтах та металургійних підприємствах, однак люди їдуть туди. «Щоб не робив, аби грошей привіз багато», — говорили селяни. За 1912 р. із Чернігівщини до Америки виїхали 1800 людей. Ще близько 200 перейшли кордон нелегально, без паспортів. Вони дізналися про інший шлях — через Владивосток. Переплативши від 50 до 100 руб. від звичайної суми, селяни без паспортів їхали на північних пароплавах в антисанітарних умовах, без їжі. Часто, щоб заплатити за проїзд, вони наймаються підсобними працівниками, виконуючи чорну роботу. Дорога для них розтягується на довгі місяці. Чому люди вирушають у далекий шлях без паспортів? Тому що вартість паспорта становить 17 руб. 25 коп., чекати його виготовлення потрібно декілька місяців, може, й довше. Деяких людей обдурили, вони довірилися шахраям та заплатили по 30–40 руб., а документа так і не дочекалися»²².

Точної кількості переселенців із Полтавської й Чернігівської губерній на початку XX ст. вирахувати не вдалося, оскільки статистичні матеріали та різні джерела того часу суттєво відрізняються один від одних; багато людей були самовольцями, відомості про них також були хибними. Взагалі, за підрахунками сучасних українських статистиків, повернулися додому близько 78%, що становить 355 134 особи²³.

Перед Першою світовою війною переселенський рух почав згасати; під час неї він майже припинився. Колонізація лише частково допомогла селянам аграрних перенаселених районів Лівобережжя, а саме Полтавської й Чернігівської губерній вирішити питання поліпшення власних соціально-економічних умов і життєвого рівня.

Незважаючи на міграційний рух, складне економічне життя, інші негативні фактори, кількість населення цього регіону невпинно зростала. У 1897 р. все останнє в українських губерніях у складі Російської імперії становило 21 221 789 осіб; перед Першою світовою війною воно збільшилося до 28 014 867. Порівнюючи дані Всеросійського перепису 1897 р. та відомості III подвірно-господарського перепису, що відбувся в Полтавській губернії у 1910 р., спостерігаємо суттєве збільшення в ній кількості населення. За підрахунками радянського вченого-статистика, працівника АН УРСР С. Мінаєва, його природний приріст в Україні до початку Першої світової війни в середньому на рік становив 1,7–1,8%, а у деякі роки досягав навіть 2–2,9%²⁴.

На початку XX ст. у Полтавській і Чернігівських губерніях більшість населення становили жінки. Співвідношення між чоловіками і ними було неоднаковим у різних вікових групах. У дитячому віці чисельність хлопчиків переважала. Так, новонароджених останніх у 1897 р. в Чернігівській губернії було 40 122 особи, дівчаток — 39 666. У середньому віці їх співвідношення поступово змінювалося на користь жінок. Так, у 15–19 років налічувалося — 112 587

дівчат та 100 885 юнаків. Подальша різниця стає ще більшою — у віці 20–24 роки на 84 498 жінок припадало лише 66 952 чоловіки, у віці 30–34 роки відповідно 70 112 і 62 902. Це пов'язане з тим, що жіночий організм був міцнішим, здатним витримувати більші стресові навантаження ніж чоловічий. Негативну роль відіграло й раннє залучення хлопчиків до важкої фізичної праці, що підривало їхнє здоров'я. В жінок — більша тривалість життя; пік смертності у чоловіків наставав після 40 років, а в жінок — після 50. У віці 40–44 роки співвідношення жінок і чоловіків було відповідно таким — 51 494 й 47 737. Подальша картина була подібна. У віці 50–54 роки на 41 354 жінок припадало 35 936 чоловіків²⁵.

В селянських сім'ях народжувалося багато дітей. У 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб у Полтавській губернії припадало 5,4 народжень, у Чернігівській — 4,6. Таку закономірність пояснити просто: диездатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Там, де населення села становило переважну більшість усього останнього, природний приріст завжди був більший. В умовах сільського життя додаткові робочі руки цінувалися на вагу золота. Виживали найздоровіші діти. Смертність у 1911–1913 рр. на Лівобережній Україні була досить високою — 2,3 відсотка від усіх новонароджених. За підрахунками дореволюційних статистиків, із 1000 їх у 1890–1899 рр. помирали 204 дитини віком до одного року, а в 1900–1909 рр. завдяки більш-менш рішучим заходам медичних працівників ця кількість знизилася до 190 осіб²⁶. Деякі вчені пов'язували народжуваність із коливаннями врожаїв та цін на хліб, з якістю і кількістю харчування, з фізичними навантаженнями. Знижували її внутрішня політична нестабільність, активний відхід селян на сезонні роботи й масовий міграційний рух.

Порівнюючи склад населення за віком, зазначимо, що лише 12% останнього становили люди старші 50 років. Діти до 14 років становили понад 41 відсоток від усієї його кількості. Найчисленнішою групою було працююче населення віком від 15 до 49 років — майже 47%. Після п'ятдесяти років відсоток працездатних починав різко знижуватися. Це пояснюється тяжкими умовами праці впродовж життя, незадовільним харчуванням, низкою соціальних проблем, економічною незахищеністю. Завдяки високій народжуваності (порівняно із зарубіжними країнами та сусідніми промисловими регіонами) Полтавська і Чернігівська губернії у 1897–1910 рр. мали найвищий коефіцієнт природного приросту населення — 16,9%. Для порівняння: цей же показник у зазначені роки в Європейській Росії становив 16,1%, у Франції — 1,1%, в Англії — 11,7%, у Німеччині — 14,4%²⁷. Незважаючи на низьку тривалість життя й високу смертність, міграцію в інші регіони, населення Лівобережжя кількісно зростало. Мешканцями Полтавщини у 1910 р. вже були 2 881 014 осіб; тобто за 13 років після перепису воно збільшилося на 102 863 чол.

Статистичне бюро Полтавського земства в 1911 р. опублікувало відомості III подвірно-господарського перепису, що відбувся у губернії в 1910 р. У ньому було визначено кількість її мешканців по повітах з поділом на міських та сільських. З усього населення губернії 2 670 145 осіб були селянами, 210 869

осіб — міщанами. Тенденція до збільшення його кількості, завдяки природному приросту та незначному механічному руху зберігалася до Першої світової війни²⁸. В 1914 р. останнє на Полтавщині становило вже 3 150 483 осіб²⁹. Кількість його зростала рівномірно, без особливих сплесків. Міста губернії залишалися провінційними із слаборозвиненою інфраструктурою, чисельно збільшувалися за рахунок переселень мешканців із навколишніх сіл.

Подібною була ситуація і на Чернігівщині. Найбільшими містами там залишалися Ніжин, Чернігів, Новозибків та Конотоп. Мешканцями Чернігова в 1897 р. було 27 716 осіб, у 1907-му — 31 871. У Новозибкові населення в ті роки з 15 362 осіб збільшилось до 19 096. У повітах, навпаки, спостерігалось істотне зменшення його. — Ніжинський повіт у 1897 р. населяло 168 718 осіб, у 1907 р. — 155 625, Глухівський повіт — 142 661 особа в 1897 р., у 1907 р. — 140 686. За 10 років після перепису 1897 р. кількість мешканців губернії зросла більше ніж на 183 тис. осіб і в 1907 р. становила 2 481 373. Ці цифри підтверджувало повідомлення начальника Чернігівського жандармського управління про те, що у губернії в 1907 р. проживали: міських мешканців — 224 116 осіб, селян у повітах — 2 257 257³⁰. Про рівень добробуту населення найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень останнього в Російській імперії, опублікованій у 1996 р. в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор С. Хок визначив середню тривалість життя мешканців Чернігівщини у 33 роки³¹.

У містах Лівобережної України перед Першою світовою війною, за підрахунками А. Хоменка, жінок було більше, ніж чоловіків³². На кожні 100 осіб чоловічої статі в містах Чернігівської губернії припадало 110,78 осіб жіночої. Найбільша різниця була у людей віком від 60 років: на 100 осіб кожної статі припадало 1,82% чоловіків та 2,16% жінок. У повітах така тенденція спостерігалася відповідно від 20 до 29 років: на 100 осіб кожної статі чоловіків — 13,54%, жінок — 15,25%. Найбільшу вікову групу становили діти до 10 років. У містах їхня кількість налічувала — 24,49% хлопців і 24,49% дівчат, по селах — 30,38% перших та 29,17% других. Молодь від 10 до 19 років у містах становила відповідно 22,21% і 23,87%, у селах — 21,80% хлопців та майже однакова кількість дівчат — 21,76%. На людей працездатного віку від 30 до 39 років припадало в містах 12,10% осіб чоловічої статі й 12,13% жіночої, по повітах — відповідно 11,94% та 12,19%³³.

Шлюбний вік міської молоді був значно вищим від шлюбного віку селянської. Це пояснювалося складними матеріальними умовами, частим безробіттям, відсутністю власного житла у місті. Міське чоловіче населення одружувалося у досить зрілому віці — 25–27 років, жінки вступали в шлюб у віці 20–25 років. Перед Першою світовою війною на 1000 душ населення припадало 8,4 шлюбу. В землеробських Полтавській й Чернігівській губерніях існував тісний взаємозв'язок між скороченням рівня шлюбності, зростанням щільності населення й зменшенням кількості землі, котра оброблялася на душу останнього. Зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на кількісне зниження рівня шлюбності³⁴. Оскільки доходність селянських господарств знижувалася, вияви-

лася тенденція до суттєвого збідніння населення. У зв'язку з цим відсоток незаміжніх жінок у віці до 15 років та старше становив у лівобережному регіоні — 36,3%. У містах він був значно вищим — 48,9%.

Економічні зміни призводили до того, що до 20 років більшість молодих людей були неодруженими та незаміжніми. У 20–29 років їх переважна кількість починала створювати сім'ї, в шлюбі перебували 57% чоловіків і 63,2% жінок. Середня тривалість його у мешканців лівобережного регіону була високою: для чоловіків — 25 років 5 місяців, для жінок — 26 років 1 місяць³⁵. За кількості шлюбів Полтавщина та Чернігівщина займали перші місця серед інших губерній Російської імперії. Однак коефіцієнт шлюбності поступово зменшувався й тут. Так, на початку ХХ ст. останній становив у першій 9,5 одружень на тисячу осіб, у другій — 9,2³⁶, а вже перед Першою світовою війною він зменшився в Полтавській губернії до 7,4 особи на тисячу мешканців регіону, у Чернігівській — відповідно до 7,9³⁷. Середній склад сім'ї та Полтавщині становив 5,7 особи, на Чернігівській — 4,6³⁸.

У той період, одружившись, молодь починалась повністю відокремлюватись від батьків³⁹. Поряд з церковним вінчанням у робітничому середовищі траплялися громадянські шлюби, котрі називали в народі «жити на віру». Весілля відбувалося у вигляді вечірки з деякими елементами традиційного українського весілля. В основі взаємовідносин створеної сім'ї була взаємна повага, піклування один про одного. Жінки, щоб якимось прожити у місті, разом з чоловіком йшли працювати на виробництво. Вони нерідко розподіляли сімейний бюджет, у той час як у селянських родинах головним розпорядником доходів продовжував залишатися чоловік — батько сімейства⁴⁰. Деякі пари з різних причин взагалі не народжували дітей; така тенденція на початку ХХ ст. збільшувалася з кожним роком. Так, у 1899–1903 рр. бездітні сім'ї в лівобережному регіоні становили 7,7% від загальної кількості родин, у 1904–1908 рр. їх було вже 9,4%, а в 1909–1913 рр. цей показник зріс до 11,3%⁴¹.

Умови проживання і побут городян Полтавської та Чернігівської губерній були не набагато вищими за побут мешканців прилеглих сіл. Такі новітні винаходи, як електричне освітлення, телефон, парове опалення, були розкішною. Житло простих городян на початку ХХ ст. було досить простим. На його архітектуру значно вплинуло сусідство з російськими губерніями. Каркасні чи рублені стіни обмазували глиною й білили. Вікна з віконницями розмальовувалися різними візерунками та орнаментом, розписувалися та фарбувалися грубки та печі. Люди прагнули прикрасити своє житло, намагалися зробити його зручним та досконалим, однак не всім удавалося це зробити у зв'язку з недостатніми матеріальними можливостями⁴².

Таким чином, населення лівобережного регіону після перепису 1897 р. значно зросло, хоча відповідна цифра могла бути значно більшою. Існував ряд чинників, що гальмував цей процес: столипінська аграрна реформа, міграційний рух, захист урядом не лише заможної верхівки села, а всього селянства, несприятливі умови його побуту і праці. Суттєво змінювалися демографічні показники: зростав відсоток неодружених чоловік та жінок, чисельність остан-

ніх значно переважала кількість першого, збільшився вік вступу до шлюбу, народжувалося менше дітей, селяни переходили працювати із сільського господарства в промисловість, ремесло, торгівлю, брали участь у політичному житті. Поряд з економічними змінами відбувалися зміни й у побуті: відносини між членами сімей, подружні взаємини.

¹ *Пирожков С.І.* Демографічна криза в Україні: причини та наслідки // Збірник досліджень НАН України та Інституту демографії України. — К., 2003. — С. 7.

² *Горякіна В.С.* Селянський рух у 1907–1914 рр. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 60.

³ *Романцов О.В.* Українці на одвічних землях (XVIII — поч. XXI). В 2-х т. — Т. 2. — К., 2005. — С. 21.

⁴ Полтавская земская газета. — 1906. — № 20. — С.3.

⁵ *Поршинева О.С.* Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. — Москва, 2004. — С. 112.

⁶ *Лось Ф.Є.* Нариси з історії України. Вип. IX: Україна в роки столипінської реакції. — К., 1944.

⁷ О итогах губернской земской статистики // Полтавская земская газета. — 1906. — № 18. — С. 12.

⁸ Українське народознавство. — Л., 1994. — С. 66.

⁹ *Демченко Т.І.* Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів. Випуск 3: Чернігівщина поч. XX ст. (1900–1917 рр.). — Чернігів, 1998. — С. 10.

¹⁰ *Кабузан В.М.* Дальневосточный край в XVII — начале XX вв. (1640–1917 гг.) Историко-демографический очерк. — Москва, 1985. — С. 112.

¹¹ *Резнт О.П.* Україна в імперську добу (к. XIX — поч. XX ст.). — К., 2003. — С. 141.

¹² *Рубакин Н.А.* Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы // Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 53.

¹³ *Демченко Т.І.* Вказ. праця. — С. 14.

¹⁴ Сообщение Полтавского губернского управления о справочных книгах для переселенцев // Полтавские губернские ведомости. — 1909. — № 368. — С. 2.

¹⁵ *Иринин А.М.* Черниговщина: история, естественное и экономическое описание. — Чернигов, 1919. — С. 53.

¹⁶ Черниговская губернская земская управа. Оценочно-статистическое бюро. Переселение из Черниговской губернии 1900–1911 гг. — Чернигов, 1913. — С. 95.

¹⁷ Ціна на землю // Рідний край. — Полтава. — 1909. — № 12. — С. 3.

¹⁸ *Демченко Т.І.* Вказ. праця. — С. 15.

- ¹⁹ Лось Ф.Є. Вказ праця. — С. 73.
- ²⁰ Наша дума // Прогресивна українська політична газета. — 22 березня 1907. — № 1. — С. 4.
- ²¹ Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. — Москва, 1975. — С. 15.
- ²² Черниговская земская неделя. — 1913. — № 33 (25 октября). — С. 3.
- ²³ Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861–1917 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 144.
- ²⁴ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису на Україні. — Харків, 1928. — С. 7.
- ²⁵ Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії // Сіверянський літопис. — 2007. — № 7. — С. 119.
- ²⁶ Мінаєв С.В. Вказ. праця — С. 17.
- ²⁷ Каблуков Н.А. Статистика (теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития). — Москва, 1918. — С. 277.
- ²⁸ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). — Ф.707. — Оп. 227. — Спр. 40. — Арк. 86.
- ²⁹ Там само. — Ф. 232. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 218.
- ³⁰ Там само. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 12.
- ³¹ Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки століпінської аграрної реформи // Сіверянський літопис. — 2007. — № 1. — С. 90.
- ³² Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. — Х., 1927. — С. 46.
- ³³ Там само. — С. XI (табл.).
- ³⁴ Наулко В.І. Культура і побут населення України. — К., 1993. — С. 121.
- ³⁵ Там само. — С. 120.
- ³⁶ Рєєнт О.П. Вказ. праця. — С. 187.
- ³⁷ Наулко В.І. Вказ. праця. — С. 121.
- ³⁸ Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 г. Итоги по волостям и уездам (по первому подсчету). — Полтава, 1911. — С. 18.
- ³⁹ Українське народознавство. — С. 48.
- ⁴⁰ Там само. — С. 41.
- ⁴¹ Наулко В.І. — Вказ. праця. — С. 190.
- ⁴² Рєєнт О.П. Історія України XIX — поч. XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 224.

В.С. Шандра
(м. Київ)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ДО СИБІРУ у 1861–1917 рр.: ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ¹

У статті робиться спроба з'ясувати чинники, що вплинули на переселення селянства з українських губерній до Сибіру у післяреформений період й у час наростання кризи влади на початку ХХ ст., його чисельний та соціальний склад. Пропонується періодизація переселенського руху, кожен хвилю якої верховна влада регламентувала, спрямовувала та використовувала для забезпечення імперських політичних цілей. Висвітлено наслідки цієї міграції та відзначено спроби українців ідентифікувати себе у сибірському територіальному просторі.

В статье делается попытка выяснить причины, которые повлияли на переселение крестьянства из украинских губерний в Сибирь в пореформенный период и во время нарастания кризиса власти в начале ХХ в., его численность и социальный состав. Предлагается периодизация переселенческого движения, каждую волну которой верховная власть регламентировала, направляла и использовала для обеспечения имперских политических целей. Освещены последствия этой миграции и отмечены попытки украинцев идентифицировать себя в сибирском территориальном пространстве.

Scientific investigation aims to determine factors that influenced the migration of peasants from the Ukrainian provinces to Siberia in period after the reforms and during the growing power crisis in the beginning of twentieth century and its numerical and social contents. It's proposed the periodization of migration, when each wave of a government regulated, directed and used to support imperial political purposes. It's specified consequences of such a powerful migration and noted the efforts Ukrainians to identify themselves in the Siberian regional and temporal spaces.

Сибір у територіальному просторі Російської імперії займав особливе місце. Він став її складовою у середині XV ст., коли московський государ почав прибирати до своїх рук землі Золотої Орди. Феномен цього завоювання проявився в тому, що православна держава захоплювала територію Сибірського ханства — значної частини ще недавно могутньої ісламської імперії². Проте період її освоєння виявився найдовшим, якщо порівнювати з іншими землями, котрі входили до складу Російської держави, як через природно-географічні особливості краю, віддаленість від столичного центру, відсутність шляхів, холодний клімат так і через запізніле усвідомлення владою значення Сибіру у

політичному й економічному просторі імперії. Інтенсивна колонізація цього регіону³ розпочалася під тиском не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх чинників, коли внаслідок нової геополітичної ситуації, що склалася після поразки Росії в Кримській війні, інтерес до Сибіру зріс з боку держав переможниць та насамперед Великобританії. Прискорювався він і через зацікавлення краєм корейців та китайців, напади яких ставали частішими⁴. Зміцнити тут військово-політичну присутність Росії й покликане було селянське заселення, здійснити яке після ліквідації кріпосництва і особистого звільнення селянина було набагато легше, ніж до 1861 р.

Людність українських земель знала про Сибір не тільки з чуток. До цього краю, який став місцем відбування каторги — одного з найжорстокіших покарань, засиляли представників української еліти, козаків та селян, котрі вдалися до спротиву владі або вчиняли злочини. В іркутській в'язниці перебував, зокрема гетьман Лівобережної України в 1669–1672 роках Дем'ян Многогрішний, звинувачений у зраді російській державі. Учасники гайдамацького руху також відбували покарання на Нерчинських заводах та поселеннях у Сибіру⁵. Останні приклади свідчать, що ця азіатська територія була місцем і політичних заслань. У першій половині XIX ст. згідно з підготовленим за Миколи I 1845 р. «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных» сибірська територія продовжувала залишатися місцем відбування каторги, котра супроводжувалася, як правило, з позбавленням станових прав селян, міщан та дворян. До Сибіру засиляли також членів баптистських сект, що почали активно поширюватися в південних губерніях України з другої половини XIX ст. У Сибіру відбували заслання й діячі національного руху практично усіх періодів його формування. Парадоксально, що українські письменники, які вважали себе виразниками селянської культури, не раз негативно описували Сибір у художній літературі. Однак на їх описи кліматичних умов, мотивів заслання селяни не звертали уваги, і, починаючи з 1860-х років, Сибір усе частіше ставав місцем їхнього добровільного переселення. Ця стихійність спершу не лякала владу, яка хоча й не сприяла, проте особливо і не забороняла його, лише спостерігаючи за господарським освоєнням сибірських земель.

Гостра соціальна проблема, спровокована екстенсивним характером господарювання, стала основним чинником масової міграції, зокрема українських селян на Схід. Обплутані кабальними викупними платежами, непомірними податками та відробітками, вони найбільше терпіли від малоземелля і безземелля. Післяреформена демографічна ситуація, внаслідок якої відбувся високий природний приріст селян, призвела до збільшення населення в українських губерніях, а прискорене зростання чисельного складу кожної їхньої сім'ї вело до подрібнення господарств, які через повільне зростання ринкових відносин, не забезпечували добробуту родин.

Зменшення розмірів присадибних ділянок було пов'язане також із переважанням в українського селянства індивідуального способу ведення господарства, з традицією успадковувати землю через її ділення. У середньому по українських губерніях наділ на ревізку душу нестримно зменшувався. Сприяла

міграціям й історична форма подвірного землеволодіння, притаманна більшості селян українських губерній, яка робила їх мобільнішими порівняно з общинними⁶. До цього додалася низька врожайність ґрунтів, що була характерною насамперед для Чернігівської губернії. Саме тому чернігівські селяни стали піонерами переселенського руху, який відразу підхопили на Полтавщині, а на кінець 1880-х рр. він поширився на Катеринославську, Херсонську, Харківську і Київську губернії. Вже згодом його хвиля «накрила» Кубань та повіти з українським населенням Курщини.

Безземелля й малоземелля характерне було і для інших українських губерній; на початку XX ст. його високі темпи провокували соціальну напругу; воно охопило на Полтавщині 68,2% селян, на Київщині — 67,0%. Найменші показники були на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії — 54,1%⁷, оскільки влада підтримувала тут селянина, як спільника проти нелояльних поляків, що в імперській політиці визначалося як потреба — «обрусіння краю».

Збільшити прибутковість селянських господарств могла оренда землі у поміщиків. Проте ті незабаром відмовилися здавати її за відробітки та переводили селян на грошову її форму. Оскільки вартість землі зростала, то збільшувалася відповідно її оплата, внаслідок цього вона швидко поширилась і зовсім витіснила відробіткову у Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях. Якщо вартість десятини оброблюваної землі на Полтавщині 1897 р. становила 132 руб., то в 1908 р. вона зросла до 278 руб.⁸ Оренда однієї десятини ріллі 1906 р. давала селянському господарству 14 руб. доходу, а за можливість її орендувати слід було заплатити поміщику 16 руб. У наступні роки плата за оренду збільшувалася; на Лівобережжі вона 1901 р. дорівнювала 9 руб. 49 коп., 1912 р. — 19 руб. 94 коп., а на Правобережжі її темпи були ще більш вражаючими: з 10 руб. 27 коп. та зросла до 16 руб. 58 коп., а на Півдні й того більше: із 7 руб. 77 коп. до 17 руб. 31 коп.⁹ Недаремно орган Полтавського сільськогосподарського товариства «Хуторянин» писав на своїх шпальтах 1907 р., що «через величезний попит на землю ціни на неї піднялися так високо, що селянин не в змозі навіть виплатити її орендування»¹⁰. Давалася взнаки і застаріла агротехніка обробітку землі, яка не сприяла збільшенню її врожайності.

Слабко розвивалися місцева обробна промисловість та промисли, де селянство могло підробляти хоча б тимчасово (на цукрових заводах чи збиранню врожаїв) й у такий спосіб покращити свої матеріальні статки. Лише на південь України збирати врожай за сезон приходили 550–600 тис. відхідників¹¹. Пошуками роботи на стороні — в містах, на заводах та фабриках, на сезонних підробітках — у кінці XIX ст. займалися на Полтавщині 300 тис., а на Чернігівщині — 200 тис. вільних робочих рук¹². Крім цього, статистика оперувала й таким показником погіршення становища селян як зростання їхньої заборгованості по виплатах різних податків і кредитів, відсоток яких досягав в окремих господарствах до 20%, що також свідчило про їх скруту. Зокрема, у Полтавській губернії таких було 16 391, у Чернігівській — 7146, Київській — 4601, Харківській — 4315¹³.

Соціальну напругу загострювали також неврожаї, загроза голоду, недоїдання та хвороби, що змушували селян шукати нові землі. «Тисячі сімей не знаходять достатніх засобів до існування — констатували полтавські земські статистики, — вони стихійно їдуть у невідомі краї на переселення»¹⁴, мовляв, гірше не буде. Її наростання сприяло тому, що саме з українських губерній влада найперше формувала великі переселенські групи, зокрема з Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської, Херсонської і Подільської губерній, виділяючи їм позачергово долі для нових господарств¹⁵.

Важливим чинником міграції була й ментальність українських селян, які споконвічно були прив'язані до землі та в основній своїй масі саме її вважали єдиним джерелом заможності й достатку. Вони з діда-прадіда не набули звички займатися іншою працею, а тому не вбачали власної вигоди, аби брати участь у промисловому розвитку і продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству. Їх відлякувала задушлива атмосфера міста з несхожим способом життя та виробництва. На київських цукрових заводах зокрема переважали робітники не місцевого походження, а «зайшли», й сюди селян не можна було заманити ні горілкою, ні розважальною вечорами музикою¹⁶. До того ж слабка урбанізація українських міст та містечок не могла запропонувати їм достатню кількість робочих місць¹⁷.

Певна частина селян виїздила, зокрема щоб врятувати від пиятики чоловіків. Про такий фактор переселення родини 1906 р. до Кустанайського краю розповів селянин із с. Більманки, нинішньої Запорозької області. Його батьки виїхали до аулу, бо за розповідями односельчан, там горілки зовсім не вживали¹⁸.

До неосвіченості селян й їх політичної байдужості додавалася наївність, спровокована чутками про неміряні багатства Сибіру, його вільні землі, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою для худоби. Марними були спроби, наприклад, влади Київської губернії переорієнтувати селян на освоєння поліських земель, які хоча й були піскуватими, лісистими і болотистими, однак при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай¹⁹.

Селянські сім'ї продовжували зберігати пам'ять про тих односельчан, які за кілька десятиліть перед тим, були переселенцями до південних земель — Таврії, Кубані, Північного Кавказу та досить непогано там влаштувалися. Якщо вірити запевненням чиновника Міністерства внутрішніх справ Д.І. Пестржецького, який активно розробляв переселенські проекти в уряді П.А. Столипіна, солдати, повертаючись з Маньчжурії, привозили до сіл вузлики з землею і ховали її за іконами, дістаючи при нагоді як переконливі свідчення, що таки варто їхати до Сибіру²⁰.

Коли держава почала серйозно займатися міграційними проблемами, попереджаючи селян про особливості клімату, необхідність переселятися організовано, з державною допомогою, їй ті не вірили, не спішили, особливо на початку, брати кредити, а покладалися на себе, таємно покидаючи села вночі. Вони більше довіряли факторам-маклерам, які прискорювали продаж їх майна, водночас наживаючись на селянській простодушності. Ще коли представники влади

організовували переселення козаків та селян на південь і Північний Кавказ, то зауважили високу агрономічну культуру українського селянина, його фізичну витривалість, а також упевненість та вміння покладатися на власні сили. Подібне повторювалося й тепер. Перебуваючи у Сибіру, у переселенських пунктах, з несприятливими умовами проживання, вони, звертаючись до начальника пункту, трималися гордо, з гідністю, на відміну від російських селян, які валялися в його ногах, просячи допомоги. І в цих антисанітарних умовах українських селян вирізняла акуратність, смачна страва і чиста білизна²¹.

Інтенсивне переселення до Сибіру почалося з 1880-х рр., коли зримо виявилися наслідки аграрної реформи 1861 р. З Полтавщини найбільш активно мігрували селяни в останній чверті XIX ст. — понад 440 тис. осіб. Із них виїхало до Сибіру і на Далекий Схід — 80 тис., в Середню Азію — біля 62 тис. душ, до Північного Кавказу 126 тис. осіб, до Війська Донського біля 20 тис., решта — по інших українських губерніях²². Тобто переселенський потік до Сибіру ще не був таким сильним, як дещо пізніше. Але був і зворотний потік переселенців, зокрема у 1895–1897 рр. повернулося до України — 21 895 душ²³.

Наступний період характеризувався більш високими темпами. І.Л. Ямзін, котрий фахово займався переселенням трудових ресурсів і досліджував природно кліматичні його зони, зробив висновок, що протягом 1894–1900 рр. в Азіатську Росію, до Сибіру виїхали 97% мігрантів²⁴. Зростання соціальної напруги на цьому етапі змусило уряд активізувати втручання в організацію переселення, формуючи його райони: Тургайсько-Уральський, Тобольський, Акмолінський, Семипалатинський, Томський, Єнісейський, Приморський та Семиріченський і розподіляючи їх на менші дільниці. Для регулювання й координування міграції було створено спеціальну державну структуру — Переселенське управління при Міністерстві внутрішніх справ (1896–1905 рр.), яке розіслало губернаторам циркуляр, щоб ті «сприяли успішному ходові переселенської справи» й ослабили «...аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії за рахунок виселення надлишків населення в азіатські окраїни імперії»²⁵.

На темпи переселення помітно вплинула й побудова залізниці (1897–1902 рр.), яка пройшла всім Сибіром і сполучила українські землі з Далеким Сходом, витіснивши морський та гужовий транспорт, який раніше використовували переселенці.

Чисельність і темпи міграції дозволяють виділити ще один етап в освоєнні сибірських земель, серед якого особливе місце за масовістю займає так званий столипінський, що почався після 1906 р. 70% його становили вихідці з українських губерній. Разом із самовільними виїздами число тих, хто виїхав по губерніях змінювалась, проте повіти-лідери залишалися тими самими, що свідчило про невіршеність аграрної проблеми. На Полтавщині таким був Костянтинградський повіт, з якого щорічно переселялося більше 20 тис. осіб. Подібними були Золотоніський і ще декілька повітів, де високою була оренда ціна десятини землі (до 20 руб.) та не було додаткових заробітків²⁶. Начальник Переселенського управління об'їхав Полтавську і Чернігівську губернії, аби

переконатися у правдивості слів губернатора, який вважав, що ввірена йому губернія найнеспокійніша, бо селяни групами вимагають переселення. Земські начальники також були впевнені, що лише міграція спростує «думку про неминучий переділ землі»²⁷.

Для цього етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо в переселенський рух включилася найбідніша його частина, що, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася виїхати на Схід. Для неї вже не знайшлося таких родючих земель, як її попередникам, і вона переважно змушена була освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Але не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків. Недаремно в одній із агіток 1909 р. вказувалося, що таким селянам слід відмовитися від думки про переселення.

Крім адміністративних органів в організації переселень все активнішу участь брали земства, які створили в травні 1908 р. відповідну Південно-Російську обласну організацію на чолі з головою Полтавської губернської земської управи Федором Лизогубом. До неї ввійшли представники від Харківського, Катеринославського, Чернігівського і Херсонського земств. Вона намагалася контролювати рух ходоків і брати участь у виділенні ділянок у сибірських губерніях. Організація друкувала журнали власних щорічних з'їздів, звіти про свою діяльність. За її рішенням три чверті виділених ділянок для переселення передавалися малоземельним і безземельним селянам тих повітів, де вони переважали. Однак і такі заходи не особливо впливали на результативність переселенського руху, адже біднота на нових місцях не могла швидко прижитися, часто бідувала й намагалася повернутися назад.

Обрахунки чисельності переселенського руху державною і земською статистикою початкового періоду практично не велися, і дослідники можуть розраховувати лише на цифрові дані, починаючи з 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців. За підрахунками В.М. Кабузана, ще в 1859–1870 рр. до Сибіру й на Далекий Схід мігрували 129,2 тис. осіб, проте чисельність українців серед них була незначною. Переселення набуло масового характеру після відкриття морського сполучення Одеса–Владивосток. Лише у 1883–1885 рр. уряд відправив морем через Одеський порт на Схід 4698 селян, на що було витрачено один мільйон рублів казенних коштів. Морським шляхом туди ж до 1901 р. відправлено 55 тис. осіб, в основному, з Лівобережної України. Протягом 1885–1892 рр. саме з цих губерній до Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану прибули 27,7 тис. мігрантів, а у 1893–1900 рр. — 385,2 тис., зокрема з Полтавської губернії — 158,3 тис.²⁸ Найбільше до Сибіру переселялося в період 1905–1914 рр., особливо інтенсивно з 1908 р. Ці дані представлено у таблиці 1²⁹.

Більшість дослідників у підрахунках чисельності переселенців з України за Урал до Першої світової війни схиляються до цифри 2 млн осіб, хоча, враховуючи також їх число у регіонах не суцільного етнічного заселення, ця цифра зростає до 2,5 млн³⁰. За даними земських статистиків з Полтавської губернії

міграція до Сибіру не перевищувала природного приросту сільського населення, а у Чернігівській губернії — зрівнялася з ним³¹.

Таблиця 1

Полтавська	249 040 осіб
Київська	171 369
Чернігівська	180 921
Катеринославська	187 084
Харківська	226 283
Херсонська	137 459
Таврійська	112 164
Подільська	75 073
Волинська	52 956

Стихійність селянського виїзду на Схід ламала попередні законодавчі норми, зокрема правила 1843 р., та й положення 1861 р. Саме останнє позбавляло поміщицьких селян права, особливо у перші роки, відходу на нові землі з покаранням до трьох місяців ув'язнення за самовільне переселення. Це змусило владу приступити до вироблення нових законодавчих норм. Найзначимішим став указ від 13 червня 1889 р. «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі»³², а саме у Тобольську й Томську губернії, Семиріченську, Акмолінську та Семипалатинську області. Згідно з цим законом, селяни могли переселятися лише за дозволом міністерств внутрішніх справ та державних маєтностей, які визначали наявність вільних ділянок і зіставляли їх з проханнями переселенців, які ті подавали губернаторам. Земля надавалася в постійне користування, про що вказувалося у відповідному земельному акті, де зазначалося також її межі і порядок сплати коштів за користування нею. Наділи не відбиралися та не обкладалися непомірними зборами. Перші три роки селяни повністю звільнялися від державного оподаткування й орендних платежів, наступні три роки сплачувалася лише половина їх встановлених розмірів. До того ж запроваджувалася відстрочка переселенцям від військової повинності на три роки. Мігранти мали право на кредит для закупівлі продуктів і посівного насіння.

Цей закон постійно доповнювався інструкціями Переселенського управління, що уточнювали та спрямовували селянські потоки шляхом формування руху поїздів, встановлення черги їх відправлень, окремо для кожної губернії з поділом відповідних регіонів на шість категорій. Критерієм його були природні характеристики, пов'язані з початком повені, відкриттям навігації на Іртиші й Обі тощо.

Переселення відбувалося в основному у лютому, березні та квітні, щоб люди прибували до місця поселення з настанням там весни; в жовтні, листопаді й грудні потік переселенців скорочувався, а згодом терміни від'їздів уточню-

валися: з 10 березня по 20 липня. В інструкціях детально також описувалися документи, які селяни повинні були мати аби розраховувати на пільги від держави³³.

Значна частина селян все ж їхала на поселення без державного дозволу. Причини самовиселення у 1904–1908 рр. з'ясовували губернські земські статистики, які зокрема для Харківської губернії такими назвали безземелля і мало-земелля, підкресливши також, що родючість землі, наявність додаткового заробітку, розмір наділів та орендна вартість її десятини, як і чисельність працюючих у родинах, впливали на зменшення динаміки переселення. Характерно, що найбільше виїздили із Старобільського, Ізюмського й Куп'янського повітів. Ці повіти вирізнялися значним числом стихійних переселенців, яких мобілізували чутки та розповіді ходоків. Менше переселялися із Сумського, Охтирського, Богодухівського і Харківського повітів, де була розвинута промисловість і врожайність зернових була вищою.

Чернігівські статистики також намагалися з'ясувати причини та наслідки виїзду селян цієї губернії, й прийшли до висновку, що в цілому, «на переселення штовхала економічна необхідність»³⁴. З кожним роком безземельні все менше, а заможні все інтенсивніше виїздили, тобто хто мали більше землі та могли її продати, переселялися, причому її ціна була не скрізь однаковою. У північних повітах губернії вона становила 42, в середніх — 75, у південних — 148 руб. Серед чернігівців у 1906–1908 рр. лише 40,2% переселенців приїхали на задалегідь виділені ділянки, а більше половини виїздили навмання. З'явилась і нова тенденція в міграції: із 16 124 переселенців до Сибіру за ті ж роки 86 селянських сімей виїхали просто на заробітки й не вимагали землі. Були і такі, які поверталися назад через хвороби і смерть членів родини³⁵.

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури — губернські та повітові землевпорядні комісії, які згідно з законом від 6 червня 1904 р. й схваленим Миколою II положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р., наділялися правом відряджати уповноважених і ходоків для вибору землі за Уралом. Їм для поїздок надавалися певні пільги. Охочі переселитися мали зареєструватися, кожен чотири сім'ї виділяли ходока й разом ті, допомагаючи один одному у дорозі, відбирали землю на поселення, враховуючи, що вона наділяється на кожного члена родини. Ходоки вибиралися із заможних сімей через значні дорожні витрати, адже поїздка тривала не менше ніж два місяці. Через них влада намагалася також врегульовувати темпи переселення, то надаючи пільги, то позбавляючи їх. Тільки за 1908–1909 рр., наприклад, із Київщини було відправлено в різні переселенські райони близько 7 тис. ходоків, значна частина яких у 1906–1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштовували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони. Не влаштовували ходоків і віддаленість майбутніх поселень, звідки трудно було дістатися з хлібним товаром до місць його збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів³⁶.

Під час століпінської реформи політика переселення набула більш чіткого й спрямованого характеру. Пропонувалося організувати в Сибіру навіть торги за окремі ділянки, і тільки після того переселенець мав їхати займати викуплену землю. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами Переселенське управління почало видавати тисячними накладами відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тисяч книг із 400 тисячами пояснень³⁷. Держава не скупилася на обіцянки, коли йшлося про законний переїзд, адже вона зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на їх багаж та домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, безвідсоткові кредити кожній сім'ї до 165 руб. Описувалася, як одна з перспективних, зокрема Єнісейська губернія, її м'який клімат і землі, які дають високі врожаї. Влада обіцяла, що вирощений хліб переселенці зможуть продавати у великій кількості робітникам золотих копалень та заводів, які постійно його потребують. Однак життєві реалії далеко не завжди відповідали агітаційним закликам. Справді, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхали без них. Проте всі вони, й інші однаково страждали від антисанітарних умов у поїздах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей³⁸.

Селяни далеко не завжди могли скористатися пільгами, часто запізнювалися, бо не встигали продати майно до встановленого терміну, тоді виїздили самовільно і фактично обкрадали самих себе, адже вони не мали ні пільгових свідоцтв на проїзд, ні кредитів на обзаведення, ні виділених для них ділянок. Більше того, переселенці часто вже дорогою змінювали місця поселення, порушуючи вимоги проїзних документів. 1910 р. Полтавське губернське земство в статистичному щорічнику вказувало, що від 29% до 50% мігрантів-полтавчан, як харків'ян і чернігівців — відхилилися від маршруту й не доїхали до виділеного місця, чим значно погіршили своє правове становище, втрачаючи статус організованого поселенця³⁹. Самовольцями ставали також ті, які не від'їздили у призначені терміни і ті з членів родини, що з якихось причин не були внесені до пільгових посвідчень. Статистики відзначали, що порівняно з 1895–1896 рр. чисельність самовільних переселенців збільшилася і на 1908 р. вони становили серед харківчан більше половини. Останні взяли на себе всі труднощі проїзду і поселення. Зокрема у Тургайській області такі становили 80%, а в Семипалатинській — навіть 90%⁴⁰.

На адаптацію селян у Сибіру впливали природно-економічні умови, їх схожість із тим краєм, з яких прибували поселенці. Мігранти перших періодів виявилися в найкращому становищі, бо могли вибирати родючіші землі. 100 десятинний наділ дозволяв швидко закупити якісніший реманент. Згідно із законом, 40 сімей становили переселенське поселення і створювали громади⁴¹.

Українські селяни намагалися осідати на півдні з його знайомим лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. В наслідок цього їх поселення сконцентровано тяглися степовими районами північного Казахстану

й південного Сибіру і на сході — у басейнах Амура та Уссурі⁴². З північних повітів Харківщини направлялися переважно у сибірські губернії — Томську, Тобольську, Єнісейську, Іркутську, області Забайкальську, Амурську й Приморський край. З південних повітів цієї ж губернії переважно переселялися, що правда, на другому етапі, у степові області — Акмолинську, Семипалатинську, Тургайську, віддаючи перевагу степовому регіону. Чернігівці осідали в основному у північних повітах Томської губернії, а середнього статку — в Приморському краї.

Місця заселення Сибіру протягом 1899–1900 рр. представлені у таблиці 2⁴³.

Таблиця 2

Вихідці з губерній	Томська	Тобольська	Акмолинська	Іркутська	Інші губернії	Разом
Київська	3315	435	2080	75	1044	6949
Чернігівська	8209	1348	2393	185	2446	14 581
Полтавська	17 706	1340	7020	33	2838	28 937
Харківська	11 807	688	2539	48	2539	17 621
Разом						68 088

Помітили земські статистики також, що більше осіб поверталися зі степових областей та менше — з лісових губерній краю. Із них 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% — недостатність матеріальних засобів, 5,4% — неврожайні ґрунти, 4,2% — заболоченість, відсутність водойм і гористість. Їхали на Схід сім'ї у складі, як правило, 6 душ, а у тих, що поверталися знесилені назад, вони зменшувалися до 4–5 осіб.

Селяни в Сибіру ще й у другому поколінні зберігали українську традиційну побуту і сільськогосподарську культуру, продовжували використовувати властиві їм прийоми землеробства із застосуванням дерев'яних плугів, у які впрягали волів, що було новим та незвичним для Сибіру. Однак незабаром набирали популярності американські, а залізницею привезли фабрично-заводські плуги, плужниці, з'явилися молотарки, жатки та віялки. З сільськогосподарських злаків у Сибіру добре прижилася пшениця «полтавка», селекцію якої селяни проводили в домашніх умовах, а от від вирощування гречки і жита через несприятливий клімат довелося відмовитися. Жито успішно замінив овес, яким, проте, годували лише коней. Українці справляли добре враження на корінних сибірських старожилів, впливаючи на розвиток їхнього господарства, зокрема щодо способів доглядання за рослинами і збирання врожаю, а також застосування землеобробної техніки. А від місцевого населення українські господарі запозичили кращі сорти бобових та баштанних культур, соняшника і ячменю. Казахи, наприклад, перейняли в українців заготівлю для худоби корму на зиму, машинну техніку косіння сіна, а українці від киргизів — кращі породи рогатої худоби, овець та коней⁴⁴. Багатозначним було і те, що вони вміли безконфліктно вжитися у нове для них соціальне середовище.

Наступні покоління українських селян, що народилися в Сибіру, ставали у містах, на золотих копальнях, будівництві, зокрема Транссибу, робітниками, прикажчиками й конторниками демонстрували вже більшу прихильність ідеї загальноросійської ідентичності, хоча ще зберігали рідну мову. В своєму оточенні вони спілкувалися рідною, а в іншому — російською мовою. Відбувалася втрата колишньої етнічної самосвідомості, підміна її не стільки російською, як новою сибірською ідентичністю, хоча на побутовому рівні зберігалася традиційність, зокрема фольклорна⁴⁵.

Що ж до національної свідомості, то вона залишалася низькою через брак середніх і вищих навчальних закладів, де б селянські діти отримували повноцінну освіту, і відсутність української інтелігенції у поселеннях. Практично не було місцевих культурних центрів, а також демократичних інституцій, хоча б таких як земства, які в українських губерніях перебрали на себе турботу за впровадження початкової освіти українською мовою. Державна політика також не спрямовувалась на визнання українців окремим народом, а намагалася прищеплювати їм російську ідентичність, спираючись на одновірність, що так чи інакше призводило до розмивання їхнього попереднього культурного пласту.

З початку XX ст. в уряді все частіше й впевненіше почали звучати нові завдання щодо переселенського руху, які крім колонізації передбачали іншу мету. «Нова точка зору на колонізаційне питання в Сибіру полягає в тому, щоб поставити головним завданням переселенської політики не виселення трудових мас з Батьківщини, а заселення окраїн російськими людьми»⁴⁶. Цю тезу наголошував також уже згадуваний Д.І. Пестржецький, який ставив під сумнів основне завдання переселення та вважав, що воно полягає не стільки у боротьбі з сумнівним малоземеллям, а зводилося до проблеми бути чи не бути «Росії великою»⁴⁷. Колонізація стала важливим компонентом імперської політики, а селяни мали б стати ефективними провідниками ідеї «єдиної і неділимої Росії». Йшлося про те, щоб поєднати колонізацію Сибіру з її русифікацією і у такий спосіб зміцнити військово-політичну присутність в цьому стратегічно важливому регіоні Росії. Імперський центр обрав досить своєрідний та разом із тим надійний метод самозахисту, протиставляючи його лідерам й ідеологам сибірської обласницької ідеї з її сепаратистськими настроями, яка почала набирати поширення в регіоні після усвідомлення власної економічної та культурної своєрідності. Держава відмовилася від ролі пасивного спостерігача і підпорядкувала переселення імперському освоєнню і зміцненню окраїн, законодавчо стимулювала та регулювала його, звертаючи найбільшу увагу на православ'я і «російськість». Розширювалося саме поняття російськості, до росіян зараховували не лише великоросів, малоросів та білоросів, а й усіх представників слов'янського світу. Найперше шкільна освіта російською мовою, яку отримувала молодь, витісняла українськість до домашнього побуту. Розпочалося масове будівництво шкіл для переселенців, що його здійснював спеціальний фонд імені імператора Олександра III за сприяння Комітету будівництва Сибірської залізниці.

Тож, опиняючись на Сході, українські селяни, перебуваючи в оточенні інших народів сприймалися тими як представники «російського одновірного племені», що сприяло хай і поступовій, але втраті селянством етнічної ідентичності, яка, проте, найдовше зберігалася у назвах сіл, їх упорядкованості та типових забудовах.

Й тим не менше, формування свідомої національної ідентичності почалося внаслідок культурно-просвітницької роботи української інтелігенції, найбільшою мірою вчительства, зокрема після 1905 р. Та і самі селяни, які приїздили під час третьої міграційної хвилі, були більш свідомі, й їхні культурні запити були вищими, ніж у попередників. Залізниця сприяла приїзду пересувних театрів з українськими спектаклями, з характерним етнографічним побутом, рідною піснею, хором і танцями, що підтримувало духовний зв'язок з батьківщиною⁴⁸. Їх загальне визнання було настільки значним, що витіснило інші театральні спектаклі, зробивши їх комерційно неспроможними та незапитуваними. Товариство українських артистів під керівництвом Костянтина Кармелюка-Каменського об'їхало увесь Сибір із різноманітними постановками, серед яких надзвичайно популярними були «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського та «Сорочинський ярмарок» Михайла Старицького. Традиційний етнографічно-побутових характер п'єс, хай і поступово, проте змінювався, формуючи свідомих українців.

У Сибіру діяли українські товариства — громади, хоча їх діяльність мала дещо інше спрямування, ніж на батьківщині, вони виконували роль артистично-клубних закладів⁴⁹. Громадське поживавлення виявилось зокрема у досить широкому відзначенні Шевченківських свят. Ознаменування 100-річчя Кобзаря в Україні викликало побоювання влади, і та заборонила його. Тут же, у Сибіру, вона виявляла індиферентність до цього, і вшануванням великого поета відбулося гучно, зокрема в Красноярську, Семипалатинську, із збиранням коштів на спорудження пам'ятника поетові у Києві, з публікаціями статей про нього в місцевій пресі⁵⁰.

Культурна робота, спрямована на формування української ідентичності, була перервана репресіями напередодні та під час Першої світової війни. Відновилася вона після революцій 1917 р., й її хвиля була досить потужною, особливо на Далекому Сході, коли об'єднані українці практично досягли національно-культурної автономії. Однак, через поразку Української Народної Республіки і репресивні заходи органів радянської влади націотворчий рух зупинився, а в 1930-ті роки припинилася етнологічна діяльність на Далекому Сході через заборонну політику Кремля.

На думку провідного історика-демографа В.М. Кабузана українці у Сибіру в 1930-ті рр. втратили етнічну самосвідомість⁵¹. Гадаю, що дослідник поспішив із таким висновком. Новоприбулі до Сибіру українці внаслідок репресій доби колективізації, післявоєнної депортації, а також заробітчанського руху збільшили чисельність східної діаспори, що посприяло її консолідації. Розпад Радянського Союзу, здобуття Україною незалежності активізували самосвідомість українців, однак цей процес не переважив асиміляційні тенденції. Як

свідчить статистика, чисельність українців у Сибіру поступово скорочується, і не лише через зменшення їх міграції з України, а й через русифікацію, відмову від свого походження та мови⁵². Разом із тим відчутною стає і стійка спрямованість на збереження власної ідентичності, чому сприяла поява відповідної законодавчої бази, зокрема закону «О национально-культурной автономии в Российской Федерации» від 17 червня 1996 р. із пізнішими доповненнями та роз'ясненнями. З'явилися нові осередки українського відродження, якими стали Сургут, Тюмень, Нефтеюганськ. У Сургуті зокрема діють культурно-просвітницьке товариство «Українська родина», недільна школа, а в Нижньовартовську — товариство «Україна». Їх підтримують понад 20 громадських організацій Тюменської області, 13 — у Ханті-Мансійському окрузі та двомовна газета «Голос України в Західному Сибіру». Попри відсутність відповідної державної політики вони беруть досить активну участь у різноманітних громадських заходах, звертають значну увагу на відтворення традиційних форм етнічної культури, як і створення модерних її напрямків розвитку, вшановують пам'ять видатних українських діячів, досліджують внесок українців у розбудову Сибіру.

¹ В основу статті покладено виступ на Міжнародній науковій конференції «Україна і Сибір в культурному трансфері», яка відбулася 26 червня — 1 липня 2011 р.: Київ — Ніжин—Чернігів.

² *Канпелер А.* Формирование Российской империи в XV — начале XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды // *Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей.* — Москва, 2004. — С. 95–96.

³ У селянському розумінні, та й не тільки в їхньому, Сибіром у XIX ст. називалася вся територія, що знаходилася за Уралом і являла собою не стільки географічний термін, як уявно просторовий.

⁴ *Ремнев А.В.* Вдвинуть Россию в Сибирь. Империя и русская колонизация второй половины XIX — начала XX века // *Новая имперская история постсоветского пространства.* — Казань, 2004. — С. 232.

⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII в.: Зб. док. — К., 1970. — Док. №№ 170, 183, 248, 269, 279.

⁶ *Черномаз В.А.* Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922). — Владивосток, 2009. — С. 36.

⁷ *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970. — С. 50, 57.

⁸ *Земли Полтавской губернии и их доходность.* — Полтава, 1911. — С. 13.

⁹ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. — Москва, 1961. — С. 133, 135.

¹⁰ *Хуторянин.* — Полтава, 1907. — № 37. — С. 474.

- ¹¹ *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. — К., 1965. — С. 118.
- ¹² *Шаховский Н.* Сельскохозяйственные отхожие промыслы. — Москва, 1896. — С. 23.
- ¹³ Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. — С. 15.
- ¹⁴ Переселение из Полтавской губернии. — Полтава, 1902. — С. 259; Статистический сборник Полтавского губернского земства на 1901 год. — Полтава, 1902. — С. 262.
- ¹⁵ *Скляр Л.Ф.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. — Ленинград, 1962. — С. 141.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 442. — Оп. 693. — Спр. 333. — Арк. 52, 122.
- ¹⁷ *Woroby P.* The Role of the Citi in Ukrainian History // *Ivan L. Rudnytsky.* Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — S. 207.
- ¹⁸ *Коншин Д.* Рассказ о своей жизни... // Старожитності Південної України. — 2008. — Вип. 21. — С. 72.
- ¹⁹ ЦДАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 1.
- ²⁰ Там само. — Арк. 17.
- ²¹ *Омельченко А.* В Сибирь за землей и счастьем // Мир Божий. — 1900. — № 7. — С. 20.
- ²² Доклад управы о малоземелье в Полтавской губернии и об организации переселенческого дела. — Полтава, 1906. — С. 7–8.
- ²³ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии исследования вопросов о движении благосостояния сельского населения Европейской России. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 25.
- ²⁴ Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. — К., 1912. — С.11.
- ²⁵ Цит. за: *Якименко М.А.* Організація переселення селян з України в роки столыпинської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // Український історичний журнал. — № 7. — 1974. — С. 33.
- ²⁶ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX — начало XX в.). — Москва, 1969. — С. 152.
- ²⁷ *Скляр Л.Ф.* Указ. соч. — С. 127, 129, 130.
- ²⁸ *Кабузан В.М.* Украинцы в мире. — Москва, 2006. — С. 217, 222–224.
- ²⁹ *Скляр Л.Ф.* Вказ. праця. — С. 151.
- ³⁰ Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. // Енциклопедія українознавства. — Ч. 3. Т. 1. — К., 1994. — С. 147; *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 37; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 192.
- ³¹ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. — Полтава, 1910. — С. 38.

³² Полна назва закону: «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселенных в прежнее время» // Полное собрание законов Российской империи. — Третье собрание. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 9: 1889. — № 6198.

³³ Йдеться про інструкцію від 6 лютого 1909 року, яку отримав кожний губернатор для організації від'їзду селян із ввіреної його управлінню губернії (ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 6).

³⁴ Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906–1908 гг. — Чернигов, 1910. — С. 21.

³⁵ Там же. — С. 26–48.

³⁶ *Турчанинов Н.* Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 8–10; *Якименко М.А.* Вказ праця. — С. 35.

³⁷ *Скляр Л.Ф.* Указ. соч. — С. 125.

³⁸ Там же. — С. 129–130.

³⁹ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1910 год. — Полтава, 1911. — С. 95–96.

⁴⁰ Переселение крестьян из Харьковской губернии. — Харьков, 1910. — Вып. 3. — С. 101–104.

⁴¹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1891. — Третье собрание. — Т. 9: 1889. — № 6198.

⁴² *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 37.

⁴³ *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 243.

⁴⁴ Там же. — С. 175.

⁴⁵ *Ремнев А.В.* Указ. соч. — С. 236.

⁴⁶ *Савицкий П.* Сметы Переселенческого управления в период III Государственной думы // Вопросы колонизации. — 1916. — № 19. — С. 52.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 521. — Спр. 219. — Арк. 17.

⁴⁸ Переселение в Сибирь из восьми губерний Южно-Русской областной земской Переселенческой организации за 1912 г. — 1917. — Вып. 2. — С. 51.

⁴⁹ *Reeddoobny G.* Украинцы в Сибири // Украинская жизнь. — 1913. — № 12. — С. 12.

⁵⁰ *Черномаз В.А.* Указ. соч. — С. 56, 62–63, 108, 117 та ін.; *Бурчак Л.* Столетие со дня рождения Шевченка в откликах украинской и русской печати // Украинская жизнь. — 1914. — № 3. — С. 79.

⁵¹ *Кабузан В.М.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 210.

⁵² *Іваненко В.В., М.Е. Кавун.* Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (За матеріалами Сибіру та Уралу) // Чорноморський літопис. — 2009. — Вип. 1. — С. 47.

РОЗДІЛ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 94 (477) «17/18»

О.О. Крижановська
(м. Київ)

ОСВІТА Й КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Статтю присвячено рівню освіти та культури українського селянства наприкінці XVIII — на початку XIX ст., котрий, незважаючи на існуючі у сфері народної освіти проблеми, був досить високим. Селяни різних категорій, могли не лише отримувати гарну освіту, а й мали можливості для самореалізації.

Статья посвящена уровню образования и культуры украинского крестьянства в конце XVIII — начале XIX века, которые, несмотря на существующие в сфере народного образования проблемы, был достаточно высоким. Крестьяне различных категорий, могли не только получать хорошее образование, но и имели возможности для самореализации.

Article is devoted to education and culture of the Ukrainian peasantry in late XVIII — early XIX century. which, despite existing in the field of education issues, was quite high. Different categories of farmers could not only receive a good education, but also have opportunities for self-development.

Одним з традиційних напрямків вітчизняної історіографії є присвячений українському селянству, спектр студій котрого є досить широким. Однак, на жаль, не всі сторони того життя вивчені достатньо всебічно та ґрунтовно. Дореволюційна й радянська історіографії багаті на відповідні дослідження, однак до сфери наукових інтересів їх авторів входили в основному загальні питання¹, доробки етнографічного², соціального³ й економічного⁴ спрямування, висвітлення найрізноманітніших аспектів селянських рухів⁵, включаючи фундаментальні публікації архівних джерел стосовно соціальної активності селян⁶ та їх провідників⁷. Не було обійдено увагою науковців історія і життя окремих їх категорій, зокрема, державних селян⁸.

Комплексу ж питань, пов'язаних із культурою селянства, рівнем їх освіти, ставленням до навчання, книги й можливостями реалізації набутих знань, до-

слідниками, на жаль, не приділено достатньо уваги. Наявні історичні студії стосуються в основному шкільництва в цілому⁹ й народної освіти зокрема¹⁰, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері¹¹.

Практично не дослідженим й донині залишається ряд актуальних та важливих питань соціальної структури читацької аудиторії, складу й масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. Недостатньо ґрунтовно висвітлено співвідношення в останніх рукописних та друкованих книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко з'ясувати рівень грамотності та культури українських селян, поглиблять висвітлення питань народної релігійності й посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь відповідної читацької аудиторії на фоні існуючих соціально-економічних умов¹².

І лише останніми роками почали з'являтися праці, в яких проаналізовано нові типи джерел, серед яких певне місце зайняло селянське листування¹³. Ряд істориків-аграріїв вийшли за рамки соціально-економічних студій, результатом чого стала поява нового напрямку досліджень, в котрих основна увага приділялася саме культурі селянства¹⁴, а також спростовувався міф про майже поголовну його неграмотність¹⁵.

Також недостатньо всебічно вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії з даної проблематики стосуються переважно великоросійських губерній, а не українських¹⁶. Тим часом їх ретельний аналіз важливий не лише в дослідженні селянських рухів, а й у вивченні рівня грамотності та культури селян.

Варто зазначити, що реалії кінця XVIII — першої половини XIX ст. були досить складними й неоднозначними. З одного боку, селянське господарство значною мірою залежало від кількості робочих рук. Тому нерідко траплялося, що віддання дитини в науку позбавляло її батьків вкрай необхідної робочої сили, через що їм нерідко було важко змиритися з думкою, що їх діти замість допомоги у нелегкій селянській праці будуть проводити день у стінах школи. Інколи учителю, священику чи поміщику доводилося наполегливо переконувати селян віддати свою дитину «в науку». Часто, що сина селяни віддавали учитися тоді, коли вроджена чи отримана хвороба робила його мало — чи непридатним до сільськогосподарської праці. За негативним ставленням до освіти стояв також й менталітет селян, що характеризувався моральною абсолютизацією фізично виснажливої праці на землі. Часом селяни не вважали інтелектуальну працю такою, що потребувала значних та постійних зусиль. Тож до діяльності, добробуту та дозвілля інших, привілейованих, верств вони часом ставилися критично та з недовірою¹⁷.

Однак це не означало, що основна маса селян була темною й неосвіченою. На загальний рівень їх грамотності та культури звернув зокрема увагу українець за походженням, виходець із родини кріпаків, історик літератури, цензор, чиновник Міністерства народної освіти, котрий дослужився до таємного радника, професор Петербурзького університету і дійсний член Академії наук О. Нікітенко. Він згадував: «Малоросіяни... виказували більше схильності до навчання,

аніж великороси, й не дивно, якщо Малоросія була до з'єднання з Росією більш освіченою, ніж тепер»¹⁸.

Траплялося, що навіть ті із селян, котрі були не — або малописьменними, вирізнялися своїми пізнаннями. Так, О. Нікітенко згадував про свою бабусю, дочку священика, так: «В ній було вроджене благородство, що замінювало їй освіту та надавало вчинкам і спілкуванню особливий тон пристойності. ... Як спритно вміла вона вести й підтримувати розмову з городянами, поміщиками та письменними, якими розумними і тонкими зауваженнями приправляли вона свої й чужі оповідання, як жваво та доладно викладала народні повір'я і перекази часів Катерини II, котру завжди з благоговінням називала матінкою-царицею, як жваво вміла сперечатися й заперечувати, завжди намагалася поставити на своєму! Вона мала прекрасну репутацію; її не називали інакше, як «розумною Степанівною» або «тямушою Параскою»¹⁹.

Яскравим прикладом обізнаності з традиціями та культурою селян була також українська народна співачка, дочка кріпаків Явдоха Зуїха²⁰ — прекрасний знавець фольклору. З її голосу було записано 1008 українських народних пісень²¹, близько 400 прислів'їв і приказок та 156 казок й переказів²².

Подібні випадки були непоодинокими. Наприклад, чернець, що вийшов з кріпосних, згадував про різнобічні знання свого батька. Відзначаючи, що Церква була для нього найважливішою школою, він, навчаючись у дяка, помічав, що його знання нерідко були більш глибокими й ґрунтовними, аніж у його товаришів. Й цим він був зобов'язаний своєму батькові котрий, будучи неписьменним, уважно слідкував за тим, що саме читалося і співалося в храмі, й чимало відповідних текстів знав напам'ять. При нагоді він нерідко розповідав синові про те, що знав сам, не забуваючи при цьому нагадати тому про необхідність бути уважним й вдумливим до усього, що читалося у церкві чи розповідалося на проповіді, що істотно допомагало тому в навчанні²³.

Знаходилися серед селян і такі, що були певним чином обізнані з тим, що відбувалося поза межами їхнього світу. Так, у травні 1848 р. благочинний містечка Лисенки Звенигородського повіту Київської губернії повідомив становому, що, беручи участь у похованні у кріпака С. дитини, чув серед селян розмови про те, що нібито той не вірив у Бога, не дозволив читати над померлою Псалтир та, впустивши собак у кімнату, де знаходилося її тіло, сів за стіл, на котрому вона лежала, курич люльку, богохульствував і називав себе масоном. Під час проведення попереднього слідства дані чутки підтвердилися. Пізніше ж було виявлено, що С., будучи напідпитку, дійсно запалив люльку в приміщенні, де знаходився покійник та був названий за це своїм тестем масоном, потім паління припинив, однак подальше читання Псалтиря заборонив, усвідомлюючи, що ті, хто зібрався на похорон, були занадто напідпитку для того, щоб слухати читання зі Святого Письма²⁴. Таким чином, селяни, принаймні, чули про існування масонів, й у їх розумінні, належність до останніх було несумісним з християнством.

Вони також нерідко добре усвідомлювали важливість набуття знань; і це знайшло своє відображення у фольклорі. Народна мудрість підкреслювала:

«Чим більше науки, тим довші руки», «Грамота не хвороба, літ не збавить», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Не кайся рано встати, а замолоду вчитись», «Шануй учителя, як родителя», «За письменного трьох неписьменних дають, та й то не беруть», «Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень», «Хто грамоти вмє, той краще сіє», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує»²⁵.

Варто відзначити також, що походження цих прислів'їв та приказок було різним. У ньому відіграли роль не лише набуття народом досвіду у трудовій діяльності, результати уважних спостережень за природою й мудрі висновки з тих чи інших явищ суспільно-політичного життя та історичних подій. Поряд з фольклорними прислів'ями і приказками широко побутували влучні образні вислови літературного походження. Чимало прислів'їв пішло в народ з творів О. Грибоедова, І. Крилова, О. Пушкіна, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка й багатьох інших письменників²⁶, що свідчить про те, що селянство не стояло осторонь літературної сфери.

Вплив її на творення народних прислів'їв завжди являв активний процес, що сприяв збагаченню загальної скарбниці поетичної творчості селянства й активно свідчив про суспільну вагу професійної літератури в його культурі²⁷.

Повага до грамотності спостерігалася в багатьох селян ще з дитинства. Наприклад, О. Нікітенко, згадуючи свої дитячі роки, зазначав: «В колі дітей, із котрими мені доводилося спілкуватися, я користувався свого роду пошаною. Між нами було мало фамільярності, й вони без всякого, принаймні, в ту пору дитинства, з мого боку бажання чи зусилля легко підкорялися моєму впливу. Тимчасом, я не вирізнявся ні сміливістю, ні спритністю. Я не був лідером ані в іграх, ні у витівках, а тільки прославився як самий «учений». Цим я здобув собі авторитет навіть серед дорослих, і деякі з них доручали мені навчати грамоти їх дітей, у тому числі й наш хазяїн, дякон»²⁸.

Усвідомлювали селяни і необхідність освіти для своїх дітей, про що згадували навіть вихідці із кріпаків, котрим, завдяки отриманим знанням й власній енергійності, вдавалося вибитися з їхнього середовища. Приміром, один з них згадував: «Школа була у ту пору не рідкість у нашому краї й ледве мені виповнилося шість років, як батьки віддали мене у навчання до дячка... В школу мене віддали настільки малим, що у негоду, особливо у заметіль, мене туди носив на руках наймит»... Спочатку я ухилився від навчання та одного разу два дні підряд прогуляв з чужими дітьми. Але дячок повідомив батькам, що я вже два дні не був у школі. Мати тільки посварила, але батько боляче покарав мене»²⁹.

Про усвідомлення багатьма селянами необхідності знання грамоти і користі науки свідчили й народні звичаї, котрі стосувалися навчального процесу. Радісно відзначали діти-учні зі своїми батьками та наставниками перехід від однієї книги, за якою вони вчилися, до наступної. Перехід від граматки до часослова, і від нього до Псалтиря був справжнім святом для всіх. У такий день

учителю було заведено дарувати горщик із кашею, осипаною зверху грошима. Учням же дарували по п'ятаку. Звичай цей називали «кашею». В ньому прослідковувалася схожість з більш давнім аналогічним звичаєм, котрим у свою чергу передбачалося дарувати кашу та гроші бабці-повитусі під час святкування хрестин новонародженого у селянській родині. Схожість звичаїв була, скоріше за все, пов'язана із ставленням селян до освоєння грамоти як до другого народження їх дитини³⁰.

Навчанням останніх грамоти опікувалася, у першу чергу держава. Офіційна політика у сфері освіти, котра втілювалася у життя, сприяла створенню мережі навчальних закладів, у тому числі й для дітей селян. 1803 р. було затверджено «Попередні правила народної освіти». Наступного, 1804 р., видано указ, який санкціонував відкриття парафіяльних шкіл, котрі нерідко мали засновуватися з волі поміщиків.

За статутом цих закладів, що був затверджений Олександром I 31 серпня 1807 р. міські та сільські парафіяльні школи поділялися на великі й малі та призначалися для навчання дітей з родин бідних шляхтичів, ремісників і селян. У тому його розділі, що стосувався їх навчальної програми, містилися такі положення: § 7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виготовлення належного хліборобського реманенту, надання першої допомоги хворій худобі, а дочки — хатнього господарства. Одночасно діти мали вивчати напам'ять духовних пісень про домашні чесноти й огидність гріхів. § 8 стверджував: крім того, не забороняється селянським синам узимку навчатися наук, що викладаються в парафіяльних школах³¹.

Навчальні заклади у регіоні утримувалися казенним коштом або ж за рахунок поміщиків чи духовенства. Вчителі парафіяльних шкіл на Правобережжі отримували плату, котра сягала 150 руб. сріблом. Підручники коштували від 6 грошей до 20 злотих, друкувалися на сірому папері, що знижувало їх вартість та робило більш доступними для селян, й не змінювалися, щоб не обтяжувати учнів зайвими витратами³².

1828 р. Микола I запровадив «Правила для навчання селян». Передбачалося, що їх дітей у церковнопарафіяльних школах мали навчити читанню, письму, першим арифметичним діям та основам православ'я; саме ж навчання тривало 4–6 місяців³³.

В 1808–1812 рр. лише у Катеринославській губернії діяло 12 парафіяльних шкіл. 1812 р. було затверджено новий перелік міст і сіл, де мали засновуватися дані навчальні заклади. Тільки в одному Олександрівському повіті їх було заплановано відкрити у десяти селах. Кошти, необхідні для заснування та належного функціонування шкіл, а також відповідні приміщення, у регіоні надавалися безпосередньо сільськими громадами. Річне утримання учителя тут було меншим, аніж його колеги на Правобережжі, й сягало, згідно з указом Сенату, 50 руб.; помічники останнього призначалися з числа причетників, і мали отримувати за педагогічну працю 25 руб.

1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл й у державних селах, у кожній відповідній громаді. Однак пізніше через брак коштів вони почали

засновувались по одній на волость. Селяни самі збирали гроші, необхідні для відкриття цих навчальних закладів, учительські посади в яких займали місцеві священики³⁴.

Також за законом запроваджувались державні навчальні заклади — парафіяльні та повітові училища. Перші були підготовчою ланкою до останніх.

Існувало декілька типів парафіяльних навчальних закладів: школи грамоти (1 рік навчання), однокласні (2–3 роки) і двокласні (4–5 років). До їх навчальної програми входили Закон Божий, російська мова, чотири дії арифметики й «Коротка настанова з сільського домоводства, складу людського тіла і взагалі про засоби оберігання тіла»³⁵.

Повітові ж мали відкриватися в кожному відповідному центрі та готувати майбутніх чиновників. Парафіяльних (початкових) училищ з'явилося п'ять: три — у Києві й по одному — у Сквирі та Василькові. Згодом такий же заклад був заснований і у Таращі. Повітове училище було відкрито одне — в Києві (1833 р.). У 40-х рр. XIX ст. з'явилися державні писарські школи у деяких великих селах Київщини (Черняхові, Браному Полі, Красятичах). Основним завданням цих навчальних закладів була підготовка волосних писарів³⁶ та чиновників³⁷. Доступ у ці школи був відкритий й селянам³⁸.

Ставлення до справи організації підготовки писарів із селянського середовища було досить серйозним. Навчання дітей з православних родин доручалося священикам, обраним єпархіальними єпископами. Учні з родин інших віросповідань мали навчати духовні особи тієї конфесії, котру сповідувала їх сім'я, що знали російську мову. В протилежному ж разі останні направлялися до найближчого училища, заснованого у казенному маєтку чи місті. На першому етапі підготовки кількість учнів не мала перевищувати дев'яти, щоб занадто велика їх кількість не позбавляла наставників реальної можливості приділяти належну увагу кожному з їх підопічних.

Тих, хто в майбутньому мав стати писарем, навчали Закону Божому, читати й писати російською та польською мовами, чотирьох правил арифметики, розрахунків за допомогою рахівниць. Навчанням займати дітей треба було 6–7 місяців; загальний же строк його не мав перевищувати трьох років. Після завершення ж останнього випускників школи мали направляти на річну практику як учнів до канцелярій окружних управлінь.

Навчання мало бути платним. Воно для кожного учня мало обходитися у 15 руб. сріблом, й додатково у 3 руб. сріблом призначалося на книги та навчальні посібники.

Учні писарських шкіл мали носити спеціальну форму, що надсилалася, й мешкати в одного з місцевих селян, котрий погоджувався прийняти їх до себе за окрему плату. Ті ж з них, що мали можливість проживати вдома, мешкали у батьків³⁹.

На державному рівні втілювалася певна уніфікація навчання. Так, на перших порах на теренах Правобережної України, приєднаної до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, в місцевих парафіяльних школах навчання велося польською мовою. Після ж повстання 1831 р. відбулося їх

реформування. У процесі інкорпорації краю до російського імперського простору польські школи поступилися місцем російським. Мовою навчання в них стала російська. Підручники, які використовувалися навчальному процесі, містили інформацію в основному про життя та господарювання російського народу й не згадували про українців, їх історію, культуру, звичаї та господарство⁴⁰. Це пояснювалось владою необхідністю створення більш-менш єдиного культурного простору на новоприєднаних до складу імперії землях.

Однак далеко не всі українці піддавалися подібній уніфікації. Наприклад, уродженець с. Олексіївки Воронежської губернії, українець за походженням, О. Нікітенко згадував, що чимало його земляків зуміли зберегти свою українськість, національний характер, звички й традиції⁴¹.

Не стояла осторонь справи народної освіти і церква. Азбуки й букварі, Псалтирі та Часослови, видавані її друкарнями й, зокрема, синодальною, використовувалися для навчання і побутували у селянських родинах. Елементарну грамотність діти селян отримували саме від священника чи дяка, котрі нерідко самі були вихідцями із села⁴², в тому числі й кріпосних (зокрема, у с. Попільня Сквирського повіту місцевий поміщик Буральський змістив з дяківства Я. Аральського, а на його місце призначив свого кріпака Й. Бурміструка⁴³).

Також серед шкіл, що існували в Україні (це були й державні навчальні заклади, які йменувалися парафіяльними й підпорядковувалися Міністерству народної освіти, й школи, що засновувалися Міністерством державного майна у державних маєтках й спрямовувалися на отримання освіти особисто вільними державними селянами) найпоширенішими були саме церковнопарафіяльні. Більше того, київський митрополит Ісидором (Нікольський) 31 серпня 1859 р. видав розпорядження, згідно з котрим у всіх містах та селах, де не існувало навчальних закладів, школи відкривалися, за відсутності належних приміщень, саме у будинках священників⁴⁴.

Часто безпосереднім навчанням селянських дітей займалися дяки. Курс навчання в школах, у котрих вони викладали основи грамоти, поділявся на чотири частини й починався з азбуки, причому букви вимовлялися по-старинці: аз, буки, веді та ін. Після засвоєння учнями її основ, учні переходили до Часослова, Псалтиря й, нарешті, до опанування премудрості письма. Деякі з них обмежувалися лише освоєнням навичок читання.

Після завершення кожної частини курсу учень приносив наставнику, як уже зазначалося, горщик із кашею, а батьки його, крім домовленої плати, винагороджували його ще й в'язанкою бубликів або книшем (здобний з салом пшеничний хліб), а заможніші — ягням, мішком борошна чи пшона⁴⁵.

Ефективність методів навчання, застосовуваних наставниками, відзначали самі учні. Один із них згадував: «премудрий був звичай у тодішніх вчителів-дяків ставити нас, школярів на крилас та надавати нам можливість прочитати вголос те, що ми вже твердо, більше напам'ять, аніж по книзі, вивчили. Не будь цього, ми швидко б забували те, що так важко виучували в школі, й зовсім б полишали навчання. Крилас був для нас практикою, другою та кращою школою. Тут і прагнення до навчання, й змагання з іншими; тут ми відразу бачили, що

навчання не пройшло марно, а для батьків і не було більшого задоволення, аніж чути, як їх дитина читала або співала у храмі»⁴⁶.

Таким чином, діти селян одночасно освоювали грамоту та отримували духовне навчання. Наука ця була для них непростю хоча б тому, що ті ж самі псалми в шкільних книгах друкувалися меншими літерами, аніж у церковних, і слова та рядки їх не збігалися. Крім того, після них у храмі йшли ще й тропарі та кондаки, котрі подавалися не підряд, і знаходити які по церковним книгам діти навчалися не відразу. Ці навички засвоювалися поступово. Ряд учнів опановував їх уже після завершення навчання. Ті ж із них, хто міг прочитати в храмі вечерню й часи, вважалися такими, що остаточно вивчилися. Найвищою честю та вершиною науки вважалося, коли учень міг голосно і без помилок прочитати у храмі Апостола. Дозвіл на це отримувався від дяка-учителя як особлива нагорода й лише тим з учнів, котрі показали найкращі успіхи в навчанні та гарні знання і навички читання молитов та псалмів⁴⁷.

Отже, селяни різних категорій мали можливість реалізувати своє прагнення навчатися й надати таку можливість своїм дітям.

Кількість церковнопарафіяльних шкіл в Україні з часом збільшувалася. Так, у першому десятиріччі XIX ст. тут діяло 93 такі навчальні заклади, а на кінець першої чверті того ж століття — вже 153⁴⁸. А 1842 р. лише в Київській губернії існувало 225 церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалися 2006 учнів⁴⁹.

Нерідко школи засновувалися завдяки приватним пожертвам на справу поліпшення народної освіти. Приміром, візитатор Віленської шкільної округи на ці кошти заснував на Правобережній Україні 126 шкіл; усього ж у регіоні до польського повстання 1831 р. існувало 245 нижчих і середніх навчальних закладів⁵⁰.

Чисельність селянських дітей, котрі навчалися в школах, зростала. Наприклад, до 1857 р. тільки у державних селах Волинської губернії їх налічувалося 443. А лише через кілька років, у 1862 р. їх кількість зросла до 3071 (в тому числі — 604 дівчинки). Ремеслам, необхідним у селянських господарствах, 1857 р. навчалися 155 дітей. На 1862 р. їх число зросло до 1036, причому більше половини з них (688 учнів) були сиротами⁵¹.

Варто зазначити, що, незважаючи на наявність статистичних даних, підрахувати кількість селян, що оволоділи грамотою, та визначити долю письменних в загальній їх масі, досить складно. Адже часом вони приховували свою грамотність перед властями, не бажаючи ставити свій підпис під офіційними документами з релігійних міркувань (так робили зокрема старообрядці). Нерідко неписьменними називали себе навіть ті із селян, котрі навчали грамоти інших⁵².

Хоча письменні люди і цінувалися на селі, спілкуючись поза своїм середовищем, селяни часом перебільшували власну неосвіченість, що було скоріше за все своєрідною захисною реакцією. Адже в народній свідомості побутувала думка, що занадто відверта демонстрація зайвих освіченості й розуму може бути сприйнята як виклик. Імовірно, селяни, наголошуючи на своїх неосвіченості й темноті, підкреслювали тим існуючу соціальну диференціацію та власне лояльне до неї ставлення. Насправді ж вони поважали гарних хазяїв, умілих майстрів,

музик, оповідачів, своїх же братів-хліборобів, котрі знали грамоту і орієнтувалися у законах та охоче використовували їхні вміння. Але разом із тим селяни досить насторожено й відчужено ставилися до тих своїх односельців, які занадто виділялися із загалу багатством, хистом чи знаннями⁵³.

Крім того, не завжди вони навчалися грамоти в офіційно діючих школах. Траплялося, що їх дітей учили навчені в свій час освічені наставники з селянського середовища, що не мали належних повноважень займатися педагогічною діяльністю. Так, у грудні 1849 р. Волинське губернське правління повідомляло про проведення розслідування в справі про однодворців Богацького, Крайльського і вільного хлібороба Сарновського, котрі навчали дітей на Волинській губернії, не маючи на це належного дозволу⁵⁴. Причому самі наставники у свій час отримали досить непогану освіту. Адже серед їх учнів були не лише діти селян, а й чиновників та військових⁵⁵.

Варто зазначити, що в даний період основним і першочерговим завданням вважалося навчання селян не лише грамоти, а передусім — передових форм ведення сільського господарства, а також необхідних ремесел. Це пояснювалося тим, що саме життя, розвиток наукових знань та техніки змушували поміщиків господарювати по-новому, бо низька продуктивність і невивідність кріпосної праці унеможлилювали масштабне використання сільськогосподарських машин без проведення вкрай необхідних реформ та чи не в першу чергу у сфері освіти. Адже чимало поміщиків нарікало на неможливість офіційно й законним шляхом замість звичних селянам сохи і ціпа та дати хліборобам більш ефективний плуг Гранже чи Смаля, або ж іншу техніку, покликану полегшити їх працю. Серед основних перешкод для модернізації сільського господарства чи не найбільшою було те, що селяни не були підготовлені до застосування та належного обслуговування й ремонту новітньої відповідної техніки. За відсутністю кваліфікованих механіків слюсарі, або ковалі у маєтках поміщиків нерідко своїми невмілими діями призводили до її остаточної поломки і неможливості подальшої експлуатації. Тому істотно посилювалася потреба в технічно освічених майстрах для обслуговування задіяних у господарстві машин. Особливо необхідні були сільськогосподарська техніка та майстри, здатні її обслуговувати й ремонтувати, в малонаселених степових районах України. Досить гостро відчувалася там і віддаленість ливарних та механічних підприємств. А у Катеринославській губернії введення в ужиток передової сільськогосподарської техніки гальмувалося високими на неї цінами, а також недостатньою кількістю кваліфікованих майстрів, які були здатні здійснювати її технічне обслуговування⁵⁶.

Таким чином, уже у першій половині XIX ст. багато хто усвідомлював необхідність використання в сільськогосподарській сфері техніки, котра б полегшила працю на землі й зробила господарювання на ній більш ефективним і прибутковим. Наприклад, Варфоломій Шевченко згадуючи свої бесіди зі своїм уславленим родичем, наголошував: «Їздячи зі мною по роботах, Тарас завсіди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара»⁵⁷.

Тому-то в даний період й стали засновуватися навчальні заклади, учні котрих готувалися б до ефективного господарювання на землі, в якому б знайшлося місце й належне використання відповідної техніки.

У справі становлення сільськогосподарської освіти в масштабах всієї Російської імперії істотний внесок належав Землеробській школі Московського товариства сільського господарства, заснованої 1822 р. З перших днів свого існування до цього навчального закладу приймалися представники усіх станів.

Серед випускників школи були й вихідці з селян, котрі застосовували набуті знання, працюючи в Україні. Серед них був колишній кріпак князя Барятинського О.Б. Демкін. У численних маєтках свого пана він виконував обов'язки конторника, землеміра, архітектора, вчителя, землероба та комісіонера з 1830 по 1853 рр. з трирічною перервою, коли управляв маєтком неподалік від Одеси площею в 28 000 десятин. Саме там він влаштував широкомасштабне й ефективне землеробство, зайнявся розведенням мериносових овець, отари яких завдяки його зусиллям зросли до 19 000 голів, табуни коней й стада рогатої худоби, в безводному степу облаштував штучні водосховища, насадив два великих садки й розвів плантації диких дерев, а також побудував училище.

Випускники Землеробської школи створювали зразкові господарства на придбаних землях. Так, один з них, Т.І. Веснін, після 13-ти років служби управителем у поміщиків, придбав у Волинській губернії землю, щоб налагодити ефективне господарство там, де такого не існувало⁵⁸.

Нерідко також самі поміщики піклувалися не лише про навчання селян грамоти, а й про отримання ними вкрай необхідних сільськогосподарських знань і ремісничих навиків. Нерідко вони самі засновували та утримували власним коштом в своїх маєтках навчальні заклади, в котрих могли навчатися всі бажаючі з числа кріпаків. Чи не найпершою з них була школа, відкрита 1785 р. в маєтку А.Чепи у с. Чепурківці на Полтавщині.

На початку XIX ст. (1801 р.) було засновано відповідний навчальний заклад в маєтку В. Кочубея в с. Диканьці на Полтавщині. Діяли подібні школи також на Харківщині — в маєтках О. Щербініна у с. Бабаях, Осипова в с. Бшинині й Соловійова у с. Каплунівці, а також дві — на землях Шереметьєва. Причому школи, що існували у маєтках останнього, мали своїм основним завданням підготовку кваліфікованих службовців для маєткової адміністрації⁵⁹.

В 1804 р. В. Каразін у родовому маєтку Кручик на Харківщині відкрив школу для своїх селян; учні її, що демонстрували визначні здібності, отримували волю з умовою внесення згодом за себе викупу⁶⁰. Даний навчальний заклад став широко відомим під час учителювання в ньому у 1809–1821 рр. Г. Зайченка, котрий після закінчення Богодухівської повітової школи за кошти й під керівництвом поміщика підготувався до педагогічної діяльності. Шкільний комітет Харківського університету цілком заслужено визнав його найкращим учителем в однойменній окрузі й двічі письмово висловив йому подяку за сумлінну та плідну працю з навчання дітей, а згодом видав йому грошову винагороду в сумі 450 руб.

В. Каразін багато вкладав у створену ним школу сил та коштів. Він був добре обізнаний з працями Й. Песталоцці й листувався з його послідовником — швейцарським педагогом Ем. Фелленбергом, який 1804 р. заснував у власному маєтку в Гохвіллі неподалік Берна навчальний заклад, учні якого поєднували навчання з сільськогосподарською практикою. В. Каразін, впроваджуючи ідеї останнього в реалії своєї Вітчизни, планував спрямувати навчання в заснованій ним школі так, щоб не відривати її учнів від хліборобства⁶¹.

У своєму маєтку в Конотопському повіті Чернігівської губернії 1845 р. Д. Кандиба заснував механічно-ремісничу практичну школу, яка проіснувала до його смерті у 1847 р. До неї приймалися всі бажаючі віком від 14-ти до 22-х років, з числа міщан та селян усіх категорій.

П'ять учнів із міщан, переважно діти машиністів та художників, мали навчатися безкоштовно, за рахунок закладу, а за решту сорок учнів — дітей кріпаків, плату в розмірі 30 руб. сріблом, плату мали вносити їх поміщики⁶².

Навчальна програма школи була досить ґрунтовною. До основних предметів, що вивчалися, входили Закон Божий (короткий катехізис та церковний спів), російська мова (читання гражданського та церковного друку й чистописання), математика (чотири арифметичні дії з простими іменованими числами, цифрами й обрахунки на рахівниці), малювання (креслення геометричних фігур із натури — найбільш уживаних машин, за допомогою циркуля та лінійки, а також зняття на план місцевості) та бухгалтерія (правила для розцінки фабричних та ремісничих виробів, складання розрахунків та кошторисів, зразки рахівництва)⁶³. До практичних навичок, котрі мали засвоїти учні, належали: машинні, млинарські, столярні, токарні, каретні, колісні, вазові, ковальські, слюсарні, мідні, обойні, ливарні, малярні, кам'яні, пічні, гончарні, шкіряні, кушнірські, лимарські, швецькі, кравецькі, ткацькі, мармурові та ліпні⁶⁴. У школі передбачалося чотирирічне навчання для грамотних учнів й п'ятирічне — для неписьменних. Бажаючим дозволялося залишитися у закладі і після завершення навчання ще на рік — для безкоштовного засвоєння додаткових навичок та вмій⁶⁵.

Навчальною базою школи були місцева бібліотека й музеум, що представляв собою зібрання моделей, знарядь та машин.

1859 р було засновано відповідні навчальні заклади для селянських дітей також у с. Осламово (відкрита місцевим поміщиком І. Ге для навчання їх читанню, письму та арифметиці)⁶⁶ та с. Андрушках, що належали поміщику Бентковському⁶⁷.

При нагоді поміщики відправляли своїх кріпаків «у науку». Так, П.Г. Галаган направив своїх дворових — 24-річного Г. Безлюдю, 19-річного В. Шкакульського, 26-річного Д. Дмитренка й 27-річного С. Маринченка навчатися ремеслам до Санкт-Петербургу⁶⁸. Причому, посилаючи своїх кріпаків на навчання, поміщики піклувалися про своїх підданих, про що свідчили відповідні договори та розписки. Так, П.Г. Галаган укладав угоди з ніжинською гречанкою М. Савицькою про утримання в її домі дітей з числа дворових, які були віддані ним на навчання. На 22 червня 1846 р. за першу третину року на забезпечення їх

було витрачено 72 руб. 44½ копійки сріблом⁶⁹. А наступного, 1847 р., на 22 червня, — відповідно 75 руб.⁷⁰.

Батько відомого цензора, історика російської літератури, О. Нікітенка, Василь також отримав освіту завдяки своєму поміщику. Коли йому було одинадцять років, хлопця було відправлено з рідного села до Москви, де його прийняли до славнозвісної співочої капели Шереметєвих. При капелі існувала школа, в котрій діти-співаки могли ще й навчатися грамоті. Таким чином, Василь не лише отримав можливість навчатися й багато читати, а й вивчив французьку мову. По досягненні ж ним 17-ти років обдарованого й освіченого не лише музично кріпака було відправлено додому, де він зайняв у маєтківській адміністрації досить високу, на думку його сина, посаду старшого писаря⁷¹.

Грамотні й підприємливі селяни, зокрема кріпаки, користувалися пошаною й довірою своїх поміщиків. Так, на службі можновладців Нечасєвих знаходився дворовий Максим. Одним із його основних обов'язків була реалізація хліба на різних південних ринках. Це було справою не з простих: треба було прибути на місце, дочекатися прибуття товару, брати участь в його розгрузці та збереженні, а також у подальших транспортуванні й реалізації. Долучався Максим й до продажу овечої вовни та льону. Більше того, кріпак, з відома й дозволу свого пана, особисто продавав доручений йому товар та отримував за нього виручені гроші. При потребі він досить часто приїжджав у справах до Одеси й майже проживав у місті постійно, тобто користувався досить-таки великою довірою поміщика⁷². Щоб заслужити її, однієї лише підприємливості було недостатньо: Максим мав розбиратися в цінах на той чи інший товар й та їх коливаннях на ринку, і бути достатньо грамотним, щоб оформляти, при потребі, укладені торговельні угоди й готувати поміщику необхідні фінансові та звітні документи.

Більше того, підтримувалося не лише прагнення селян до знань, а й їх досягнення. Приміром, на найвищому рівні заохочувалися старанність державних селян на ниві громадської служби та удосконалення сільського господарства⁷³. За успіхи, досягнуті ними, вони нагороджувалися срібною медаллю з надписом «за старанність», а за поліпшення й удосконалення у сфері сільського господарства — такою ж, із надписом «за корисне». Ті ж з селян, що відзначилися, працюючи у фабричній чи заводській промисловості, а також у ремісничих майстернях, — нагороджувалися золотою медаллю⁷⁴.

Не забували поміщики й про надання селянам можливості навчатися грамоти. Бажаючі навіть із кріпаків мали реальну нагоду реалізувати це своє прагнення. Деякі з них навчалися самотужки. Так, син кріпака І. Савченко згадував про свою родину: «Батько мій простий селянин-маляр. Малярному ремеслу він був навчений за наказом поміщика М., який і тримав його при своєму дворі для різноманітних малярних робіт. Перебуваючи при малярах-інтелігентах, батько мій самостійно навчився читати, а також почав й писати по друкованому, не скорописом, а в'язю. ...Коли кріпосне право відійшло у минуле, то він у свої записки вніс багато пам'ятних епізодів з часів кріпацтва, очевидцем яких він був. На жаль, записки ці згоріли...»⁷⁵.

У багатьох із селян була реальна можливість віддавати своїх дітей в науку. Так, лише у Полтавській губернії 1803 р. діяла 81 парафіяльна школа, в яких навчалися 738 учнів; з них 34 дитини були з родин казенних, й ще 21 — з власницьких кріпаків⁷⁶.

Засновувалися також навчальні заклади й приватними особами. Один з них було відкрито 1837 р. у тій же Полтавській губернії козаком Хвостиковим, котрий у свій час закінчив сім класів гімназії. Маючи в своєму розпорядженні необхідні кошти, він зібрав у своїй школі 45 учнів, яких навчав особисто. Невдовзі кількість дітей, що навчалися в нього, зросло удвічі, — до 90, після чого учитель власним же коштом збудував для закладу окреме приміщення⁷⁷.

Нерідко траплялося, що поміщики самі віддавали своїх селян-підданих у навчання. Іноді вони не шкодували коштів для науки своїх кріпаків, посилали їх навчатися до Санкт-Петербургу, Москви, іноді — до вищих навчальних закладів, зокрема у Академію художеств⁷⁸. Нерідко відповідний набір дворових, здійснюваний за вимогою поміщика, проводився з метою підготовки із них спеціалістів у різних галузях⁷⁹.

Яскравим прикладом такого ставлення поміщика до своїх підданих стала доля революціонера-народника, члена Виконавчого комітету «Народної волі», одного з організаторів убивства Олександра II А. Желябова. Народжений в родині кріпаків-дворових, ази науки він отримав від свого дідуся по матері, Г.Т. Фролова, котрий навчав онука читати. Дізнавшись про це, поміщик Нелідов, до кріпаків якого належала родина хлопчика, вирішив продовжити його навчання. 1860 р. Желябова було зараховано до Керченського повітового училища, пізніше перетвореного на класичну гімназію, котру той закінчив зі срібною медаллю⁸⁰. На досягнутому майбутній революціонер-народник не зупинився. 1869 р. він вступив на юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі, навчання в якому не завершив через те, що 1871 р. його було виключено за участь у студентському русі й вислано з міста. Незважаючи на те, що клопотання Желябова про відновлення в університеті не було задоволене, сам народоволець, значною мірою завдяки прихильному ставленню до нього поміщика, котрий посприяв у його освітніх прагненнях, досяг досить непоганих успіхів. Вимушений заробляти на життя приватними уроками, колишній кріпак-дворовий А. Желябов із жовтня 1873 р. оселився у домі гласного Одеської міської думи й члена міської управи С. Яхненка, де й займався навчанням його дочок, з одною з яких — Ольгою — пізніше й одружився⁸¹.

Селяни-кріпаки при бажанні могли отримати освіту і за відсутності згоди на це свого поміщика. Приміром, кріпак-мешканець Вінницького повіту Подільської губернії С. Олійничук початкові знання отримав у дячка сусіднього села Улядівки. Навчившись у нього читати й писати, він, приховавши своє походження й назвавшись дворянином С. Ленкевичем, 1818 р. став вихованцем Подільської гімназії, що знаходилась у Вінниці. Не обмежившись знаннями, отриманими в останній, С. Олійничук 1833 р. слухав уроки словесності у Могилівській духовній семінарії, а з 20 жовтня того ж року й до середини наступного пройшов курс навчання за програмою підготовки вчителів для парафіяльних училищ при Вітебській семінарії⁸².

Він, таким чином, отримав досить непогану освіту. С. Олійничук, окрім російської, української, польської та, ймовірно, білоруської мов, володів ще й французькою і латинською. При арешті у нього було конфісковано 20 російських та 5 французьких книг⁸³.

Селяни при бажанні могли отримувати найрізноманітнішу освіту, в тому числі й — музичну. В Україні існувала налагоджена система підготовки кобзарів, бандуристів і лірників⁸⁴, серед котрих визначне місце зайняв син кріпака Остап Вересай. Уродженець с. Калюжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянський р-н Чернігівської області), він успадкував любов до музики від свого батька, що був незрячим та заробляв на прожиття грою на скрипці.

Незважаючи на те, що репертуар Вересая порівняно з іншими кобзарями, був порівняно невеликим (він складався з шести дум: «Як три брати з Азова втікали», «Отчим», «Невольницька», «Про бурю на Чорному морі», «Про вдову і трьох синів», «Дума про Хведора Безрідного»; декількох сатиричних, гумористичних та релігійних пісень, а також досить популярної в той час пісні «Про правду й неправду»), музичний та виконавський талант сина кріпака не залишилися без уваги та належної оцінки не лише у співвітчизників а й за кордоном⁸⁵. Іноземним приїжджим, які слухали Остапа Вересая, зокрема французькому професорові, пізніше міністру освіти Франції А. Рамбо, французькому професору Л. Леже, міністру освіти Сербії С. Новаковичу, професору з Відня В. Ягічу, українські пісні у його талановитому виконанні відкрили Україну, її історію та душу її народу. Луї Леже під впливом виконаних кобзарем пісень став активно пропагувати у себе на Батьківщині — Франції українську культуру, й навіть почав читати курс української мови. Професор Оксфордського університету В. Морфілл, який також слухав Остапа Вересая, зазначав, що у виконаних ним думках було дуже багато цінностей. А відомий австрійський поет Р.М. Рільке, що бачив Вересая у 1889 році, відтворив його образ в оповіданні «Пісня про правду»⁸⁶.

Рівень музичної підготовки селян нерідко був досить високим. Існувало чимало кріпосних оркестрів, з якими виступали найвідоміші західноєвропейські музиканти. Так, з кріпосним струнно-духовим оркестром О.М. Будлянського виступали німецький віолончеліст та композитор, засновник школи віолончелістів в Німеччині, професор Паризької консерваторії, а згодом й соліст короля пруського Б. Ромберг⁸⁷ та його співвітчизник, композитор і піаніст, відомий представник династії німецьких музикантів, що нараховувала кілька поколінь, Ф. Ріс⁸⁸. Капельмейстером же оркестру був славетний Дж. Альбертіні⁸⁹.

Траплялося, що уславлені композитори вперше слухали свої твори у виконанні оркестрів, що склалися із кріпосних селян. Наприклад, влітку 1838 р. під час одного з візитів до Г.С. Гарновського, що мешкав у своєму маєтку Качанівці на Чернігівщині, один з основоположників російської класичної музики М. Глінка у виконанні місцевого кріпосного оркестру вперше прослухав увертюру й перші частини своєї опери «Руслан і Людмила»⁹⁰.

Відіграли значну роль селяни, зокрема кріпосні, — й у становленні та розвитку українського театру. У першій половині XIX ст. талановиті актори з кріпаків вступали до перших стаціонарних й мандрівних труп, найвідомішими з яких були театри під керівництвом І. Котляревського в Полтаві й Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові. З вітчизняних мандрівних кріпосних театрів найвизначнішими були трупи Д. Ширая, котра однією з перших стала гастролювати великими містами України, в тому числі й у Києві⁹¹, В. Хорвата та І. Штейна⁹².

Не були відірвані селяни і від медичних знань. Приміром, селянин із містечка Павлочі Сквирського повіту І. Куліш направив офіційну скаргу на представників місцевої економічної управи, які не виплатили йому зароблені 20 руб. сріблом й 17 корців хліба за виконання ним обов'язків фельдшера⁹³.

Не була чужою для них й література, яка проникала у їх середовище від церкви й школи, від родин, які зберігали духовну старовину, а також любителів усього нового, що привозили книги з міст, котрі їм доводилося відвідувати⁹⁴.

Для селянської культури характерним було тісне взаємопроникнення писемності та літератури. Серед творів, які можна було знайти у селян, й котрі формували общинні чи особисті бібліотеки, істотну частину становили рукописні книги. Одночасно вказані рукописи створювались на основі книжкової друкованої продукції попереднього періоду. Книгописна діяльність супроводжувалась відбором різноманітних творів й уривків з них відповідно до інтересів та потреб селянина-переписувача, або замовника, об'єднанням творів й фрагментів у збірники й межувала з літературним процесом⁹⁵.

Існувало немало рукописних книг, що мали відповідні надписи, які розкривали попередній шлях проникнення їх у селянське середовище й їх читання (а не просто зберігання) у XIX ст. Поступово у цей же час в село потрапляло дедалі більше друкованої продукції. Серед передплатників газет і журналів, альманахів та історичних творів усе частіше з'являлися саме селяни. Формувалися окремі селянські бібліотеки із придбаних книг, що включали белетристику, релігійно-моральні твори, довідники та науково-популярні видання.

Особливою пошаною книги користувалися в селян-старообрядців, про що свідчили їх спогади: «У кожному домі багато образів та книг. Образи виключно візантійського письма. В різних золочених кіотах, у срібних та бісерних окладах. В ікон красиві оклади. Книги церковнослов'янською мовою: обов'язково — Псалтир і Часослов, а у більш грамотних — Четьї-Мінеї та повчання Іоанна Златоуста»⁹⁶.

Поширювались серед селян також художня література й поетичні твори. Діти читали переважно казки. Молодь любила повісті, оповідання й романи. Практично всі читачі-селяни цінували гумор в літературі. Загальним був також інтерес селян до книга з вітчизняної історії.

Поширення серед селян набули зокрема твори О. Пушкіна⁹⁷, котрі користувались особливою любов'ю. Вони нерідко купували їх видання, рекомендували й передавали один одному⁹⁸.

Знайомі були селяни також із життям та творчістю видатного кріпосного інтелігента — Тараса Шевченка⁹⁹. Поезія великого Кобзаря, перекази про нього

були досить поширені у їх середовищі, що не могло не вплинути на формування світогляду та творчості ряду вітчизняних письменників, зокрема І. Нечуя-Левицького, який був сином сільського священника. Майбутній письменник рано познайомився з «Кобзарем» Шевченка (у його батька була досить багата бібліотека, в котрій, очевидно, окрім нього, було ще й чимало історичних праць, присвячених минулому України)¹⁰⁰. Також він з дитинства неодноразово слухав розповіді селян про великого Кобзаря. «Ще як я був малим хлопцем, — згадував І. Нечуй-Левицький, — я чув про Шевченка, тоді в нас по селах скрізь говорили про його»¹⁰¹.

Ті, кому випадала нагода спостерігати за життям селян, відзначали, що багато з них залюбки слухали читання. Грамотні з них практично завжди любили спочатку прослухати книгу перед тим, як узятися її читати, й читали набагато охочіше тоді, коли вже прослухали той чи інший твір¹⁰². Це може бути пояснено тією обставиною, що при самостійному читанні для частини селян сам механізм його був непростим. Тому значна частка активної уваги таких читачів витрачалася саме на подолання цієї складності. Зміст твору засвоювався гірше, ніж при слуханні його читання, коли розуміння останнього полегшувалося інтонацією голосу того, хто читав. Саме тому селяни нерідко значно охочіше брали читати ті книги, котрі їм вже були прочитані вголос. Будучи знайомим зі змістом твору в цілому, сільський читач засвоював його в деталях при самостійному читанні, незважаючи на труднощі самого цього процесу¹⁰³.

Книги були доступними для селян: нерідко їх ціна була невисокою. Крім того, видавалися так звані «дешеві бібліотеки», вартість книжок яких була достатньо низькою. Так, М. Сумцов відзначав, що за обсягом «Кобзар» Т. Шевченка був невеликим, й його цілком можна було видати у вартості повного видання творів М. Лермонтова вартістю в 35 коп.¹⁰⁴

Варто зазначити, що селяни були не лише пасивними читачами, а й активно долучалися до літературної праці. Вихідцям з їх середовища належать записки¹⁰⁵ (на жаль, не всі з них дійшли до нас¹⁰⁶), спогади¹⁰⁷, щоденники та автобіографії, котрі витримували не одне перевидання¹⁰⁸. Перу кріпака Семена Олійничука належав незакінчений рукопис написаної ним самим книги «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть губерний Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской про свое житье-бытье»¹⁰⁹, обсяг якого становив 158 сторінок¹¹⁰. Твір складався з уривків, написаних літературною мовою й фактично являв собою оповідання, звернення до читачів й звернення до подій минулого. Іноді його автором використовувалась форма бесіди; час від часу Олійничуком в уста лірників і подорожніх вставлялися найрізноманітніші пісні та казки. Свою книгу кріпосний він писав на основі оповідань, дум та спогадів XVII–XVIII ст.¹¹¹

Не можна не згадати також й «Кобзаря» Тараса Шевченка. Вихід друком цієї невеликої за обсягом книги для подальшого розвитку української літератури важко переоцінити. Автор славетної збірки поезій подолав одномірність та обмеженість тієї ролі, котру до того часу відігравала вітчизняна література, й спростував точку зору В. Белінського та його однодумців про нездатність мови українських селян передавати витончені думки та почуття¹¹².

Таким чином, можна стверджувати, що культура українського селянства у першій половині XIX ст. не обмежувалася елементарною грамотністю. Нерідко селяни, в тому числі й кріпаки, були досить освіченими людьми та мали реальну нагоду вибитися з підневільного становища й зайняти досить високе становище у суспільній ієрархії. Так, вихідці з кріпаків Т. Шевченко, Ф. Солнцев та О. Нікітенко удостоїлись звання академіка, котре передбачало можливість отримання особистого дворянства, а у таблиці про ранги прирівнювалося до чину штатського генерала¹¹³.

Селянам здобути освіту самим, а також віддати «в науку» своїх дітей, нерідко було досить непросто. Недостатня кількість шкіл, поступова русифікація навчального процесу, дефіцит підручників, необхідність позбавляти заради навчання своє господарство вкрай необхідних робочих рук, — все це, здавалось би, не дозволяло багатьом з них реалізувати свої прагнення до науки. Однак, незважаючи на труднощі, чимало селян, докладаючи значних зусиль, мали реальну можливість досягти успіху на цій ниві.

Зростання освітнього й культурного рівня багатьох вихідців з селянського середовища наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. спостерігалось воно не лише завдяки їх особистим якостям та прагненню до науки. Соціальна структура суспільства Російської імперії, до складу якої входила й значна частина українських земель, була достатньо гнучкою, а, значить, давала можливість тим обдарованим селянам, котрі прагнули реалізувати свої обдарування й, таким чином, досягти певних висот, підійматися часом досить високо по соціальній драбині.

Сприяла відкриттю нових можливостей для селян та підвищенню їх освітнього й культурного рівня й досить прагматична офіційна політика в сфері народної освіти, котра проводилася в досліджуваний період і була націлена у першу чергу не лише на навчання останніх грамоті, а й на освоєння ними прогресивних на той час методів ведення сільського господарства, прищеплення вміння працювати з новітньою сільськогосподарською технікою належного її обслуговування, а також відповідних ремісничих навичок. Необхідність застосування нових умінь господарювання в аграрному секторі, потреба у розширеному використанні та належному обслуговуванні сільськогосподарської техніки сприяли відкриттю навчальних закладів, учні яких, серед яких були й селяни, у тому числі й кріпосні, отримували б відповідні навички. Потреба у кваліфікованих та грамотних представниках маєткової адміністрації та вмілих ремісниках змушувала багатьох поміщиків засновувати школи на місцях, або ж віддавати своїх селян у навчання за межі своїх маєтків.

На жаль, далеко не всі селяни отримували можливість реалізувати своє прагнення до навчання, а також одержані від цього можливості. Однак ситуацію, що склалася наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. навряд чи можливо назвати безнадійною. У формуванні вітчизняної інтелігенції значну роль відіграли саме вихідці із селян. Сформувалася й так звана кріпосна інтелігенція, внесок котрої в культурний розвиток українського народу був досить значним.

¹ *Семевский В.* Крестьяне в царствовании императрицы Екатерины II. В 2-х т. — СПб., 1881–1901; *Его же.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. В 2-х т. — СПб., 1888.

² *Милорадович В.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина. — К., 1904; Народ про Кобилицю. Збірник фольклорних творів. — К., 1968; Культура і побут населення України. — К., 1991; Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1993; Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991.

³ *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958.

⁴ *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1965.

⁵ *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХУІІІ ст. до 1861 р.). — К., 1958; *Його ж.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950; *Добровольський Л.* З київської «козаччини» 1855 р. — М., 1915; *Иконников В.С.* Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–1827 гг. В связи с событиями того времени (по архивным материалам). — СПб., 1905.

⁶ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1978; Селянський рух на Україні. 1826–1849. Збірник документів і матеріалів. — К., 1985; Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1988; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. — К., 1949.

⁷ Устим Кармалюк. Збірник документів. — К., 1948; Народ про Кобилицю. Збірник фольклорних творів. — К., 1968.

⁸ *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. В 2-х т. — М.-Л., 1946–1958; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — К., 1989.

⁹ *Андреев Е.* Школьное дело в России. — СПб., 1882; *Богатиков Н.* Сборник статей по вопросам школьного воспитания. — К., 1891; *Перерва В.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. — Біла Церква, 2008.

¹⁰ *Благовидов Ф.* Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра I. — Казань, 1891; *Князьков С.А., Сербов Н.И.* Очерк истории народного образования в России до реформ Александра II. — М., 1910; Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила. — СПб., 1899–1900; *Остроумов М.А.* Современное положение народного образования в отношении к религии. — СПб., 1908; *Фальборк Г., Чернолуцкий Г.* Народное образование в России. — СПб., 1901; *Юзефович Б.* Статті по вопросам народного образования. — СПб., 1901.

¹¹ *Костикова М.Н.* Вероисповедная политика Министерства Народного Просвещения Российской империи в XIX веке. — СПб., 2001; *Ее же.* Обучение религии в российской системе образования XIX века. — Владивосток, 2001.

¹² *Розов Н.Н.* Зачем, кому и какая рукописная книга нужна была в России XVI–XIX столетий // Вопросы истории. — 1970. — №6. — С. 215–217.

¹³ *Голин Р.* «Напиши хоч едно слово своєе рученьков...»: листування селян Дрогобищини і стереотипи народної культури кінця XIX — початку XX ст. // Дрогобицький

красназничий збірник. — Дрогобич, 2009. — Вип. 13. — С. 351–361; *Його ж.* «И с сушого сердца и с души»: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне значення // *Діалектологічні студії. 4. школи, постаті, проблеми.* — Л., 2004. — С. 332–352.

¹⁴ *Мирошниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999.

¹⁵ *Громыко М.М.* Мир русской деревни. — М., 1991.

¹⁶ *Генин Л.Б.* Крестьянские жалобы первой половины XIX в. как исторический источник (по материалам Государственного архива Ярославской области) // *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75-летию академика Николая Михайловича Дружинина.* — М., 1961. — С.164–171.

¹⁷ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — С. 76.

¹⁸ *Никитенко А.В.* Записки и дневник (1826–1877). В 3-х т. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 20.

¹⁹ Там же. — С. 2–3.

²⁰ Справжнє ім'я — Явдоха Микитівна Сивак.

²¹ *Пісні Явдохи Зуїхи.* Записав Гнат Танцюра. — К., 1965; *Пісні Явдохи Зуїхи.* — К., 1965; *Червінчук І.* Явдоха Зуїха наспівала 1008 пісень // <http://gazeta.ua/post/330734>.

²² *Митці України.* Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 272.

²³ *Иер. Ф-ль.* Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни // *Киевская Старина.* — 1887. — № 2. — С. 727–728.

²⁴ *Крестьянин-массон.* Сообщ. А. Мёрдер // Там же. — 1904. — № 2. — С. 51–52.

²⁵ *Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період.* — К., 1963. — С. 280–283.

²⁶ *Бобкова В.* Мудрість народного слова // Там само. — С. 5.

²⁷ *Українські народні прислів'я та приказки.* — С. 8.

²⁸ *Никитенко А.В.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 32.

²⁹ *Иер. Ф-ль.* Указ. соч. — С. 724–725.

³⁰ *Громыко М.М.* Мир русской деревни. — С. 171.

³¹ Цит. за: *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 327.

³² *Вільшанська О.Л.* Культура українського села // *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.* Т. 1. — К., 2006. — С. 341.

³³ Там само. — С. 340.

³⁴ Там само.

³⁵ http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--PRIKHODSKIE_UTCHILISCHA.

³⁶ ЦДДА. — Ф. 127. — Оп. 705. — Спр. 1208.

³⁷ *Перерва В.* Вказ. праця. — С. 15.

³⁸ ЦДДА. — Ф. 127. — Оп. 705. — Спр. 1208. — Арк. 2.

³⁹ Там само. — Арк. 1–2.

- ⁴⁰ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 2003. — С. 65.
- ⁴¹ Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 6.
- ⁴² Громыко М.М. Указ. соч. — С. 171.
- ⁴³ ЦДІА. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 1–1зв.
- ⁴⁴ Перерва В. Вказ. праця. — С. 13, 17.
- ⁴⁵ Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 20.
- ⁴⁶ Иер. Ф-ль. Указ. соч. — С. 725–726.
- ⁴⁷ Там же. — С. 726.
- ⁴⁸ Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 340.
- ⁴⁹ Перерва В. Вказ. пр. — С. 16.
- ⁵⁰ Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 341.
- ⁵¹ ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 39. — Спр. 2. — Арк. 13–17.
- ⁵² Громыко М.М. Указ. соч. — С. 169.
- ⁵³ Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 343.
- ⁵⁴ ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 160. — Спр. 634б. — чч. 31, 46.
- ⁵⁵ Там само. — ч. 46. — Арк. 4зв.
- ⁵⁶ Ясман З.Д. Крепостные таланты и сельскохозяйственные машины // Вопросы истории. — 1969. — № 4. — С. 212–213.
- ⁵⁷ Шевченко В.Г. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — К., 1964. — С. 357.
- ⁵⁸ Там же. — С. 171.
- ⁵⁹ Сірополко С. Вказ. праця. — С. 332.
- ⁶⁰ Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 341.
- ⁶¹ Сірополко С. Вказ. праця. — С. 332.
- ⁶² Ясман З.Д. Крепостные таланты... — С. 214.
- ⁶³ ЦДІА. — Ф. 707. — Оп. 11. — Спр. 72. — Арк. 2–2зв.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 3–3зв.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 5.
- ⁶⁶ ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 809. — Спр. 21. — Арк. 1–16.
- ⁶⁷ Там само. — Ф. 127. — Оп. 798. — Спр. 106.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 1399. — Арк. 1а.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 1422. — Арк. 4.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 12.
- ⁷¹ Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 1–5.
- ⁷² Гордуновський О.М. Організація, розвиток й напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. — Черкаси, 2010. — С. 180–182.

- ⁷³ ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 720. — Спр. 27. — Арк. 157.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 158.
- ⁷⁵ *Савченко І.* Отрывок из записок бывшего крепостного // Киевская старина. — 1899. — № 8. — С. 57.
- ⁷⁶ *Сірополко С.* Вказ. пр. — С. 328.
- ⁷⁷ *Познанский В.В.* Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века. — М., 1975. — С. 187.
- ⁷⁸ *Коц Е.С.* Крепостная интеллигенция. — Л., 1926. — С. 22.
- ⁷⁹ Там же. — С. 197.
- ⁸⁰ Желябов Андрей Иванович // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C6%E5%EB%FF%E1%EE%E2>.
- ⁸¹ *Головков Г.* Женское лицо русской революции // <http://www.beenergy.ru/tema/61750-gennadij-golovkov-zhenskoe-lico-russkojj.html>.
- ⁸² *Дробчак Г.Ю.* До біографії селянина-вільнодумця С.М.Олійничука // Український історичний журнал. — 1973. — № 8. — С. 122–123.
- ⁸³ *Мирошніченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999. — С. 185.
- ⁸⁴ *Жеплинський Б.* Коротка історія кобзарства в Україні. — Л., 2000; *Кушнет В.* Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX — початок XX ст.). — К., 2007.
- ⁸⁵ *Варварцев М.М.* Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60; *Зорівчак Р.* Англійська преса про Остапа Вересая // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 179–180.
- ⁸⁶ Вересай Остап Микитович // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вересай>.
- ⁸⁷ Ромберг Бернгард // <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
- ⁸⁸ Рис Фердинанд // http://ru.wikipedia.org/wiki/Фердинанд_Рис.
- ⁸⁹ Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 93.
- ⁹⁰ Там само. — С. 570.
- ⁹¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 371.
- ⁹² <http://www.arcua.org/itvk/nrt>.
- ⁹³ ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 163. — Спр. 207. — Арк. 1.
- ⁹⁴ *Громыко М.М.* Указ. соч. — С. 169.
- ⁹⁵ Там же. — С. 178.
- ⁹⁶ Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // *Таранец С.* Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 267.
- ⁹⁷ ЦДІА. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 1285.
- ⁹⁸ *Громыко М.М.* Указ. соч. — С. 190.
- ⁹⁹ *Біляшівський М.Ф.* Розповіді селян с. Пекарів про Т.Г.Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 308–318.
- ¹⁰⁰ *Крутікова Н.* Майстер української прози (з життя народного) // *Нечуй-Левицький І.С.* Твори. В 2-х т. Т. 1. — К., 1977. — С. 6–7.

- ¹⁰¹ *Нечуй-Левицький І.С.* Зібрання творів у десяти томах. Т. 10. — К., 1968. — С. 17.
- ¹⁰² Читатели из народа и поэзия Кулиша // Киевская старина. — 1898. — Т. LX. — С. 89.
- ¹⁰³ Там же.
- ¹⁰⁴ *Сумцов Н.Ф.* О мотивах поэзии Т.Г.Шевченко // Киевская старина. — 1898. — №». — С. 211.
- ¹⁰⁵ *Никитенко А.В.* Указ. соч. В 3-х т. — СПб., 1893.
- ¹⁰⁶ *Савченко И.* Указ. соч. — С. 57.
- ¹⁰⁷ *Иер. Ф-ль.* Указ. соч. — С. 717–760.
- ¹⁰⁸ *Шевченко Т.Г.* Дневник. Автобиография. Автографы. — К., 1972.
- ¹⁰⁹ Частково, у фрагментах твір не раз видавався: Витяг з твору *Семена Олійничука* «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про свое житье и бытие» // Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. — С. 318–321; *Щеголев П.Е.* Семен Олейничук // Былое. — 1906. — №4. — С. 107–124.
- ¹¹⁰ *Муштенко С.* Вослед Радищеву восславил он свободу // <http://zn.ua/articles/49442>.
- ¹¹¹ *Муштенко С.* Украинский Радищев. Семен Олейничук — таинственный узник Шлиссельбургской крепости // <http://www.day.kiev.ua/187955/>.
- ¹¹² *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 211.
- ¹¹³ *Унгурян О.* «Родственники и друзья собирались похоронить Тараса Григорьевича Шевченко в Киеве. Обсуждались три места: Щекавицкая гора, Аскольдова могила и Выдубицкий монастырь. Исполнилось 150 лет со дня смерти великого украинского поэта // Факты и комментарии. — 2011. — 12 марта. — С. 7.

О.М. Машикін
(м. Київ)

РОЛЬ ВИХІДЦІВ З ЄВРОПИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИКЛАДНОЇ НАУКИ ТА ПЕДАГОГІКИ (1796–1856 рр.)

В статті розглядається внесок іноземних громадян у становлення й розвиток української науки та педагогіки кінця XVIII — першої половини XIX ст. Особлива увага приділяється тим галузям технічних, природничих і гуманітарних знань, що використовувалися тоді для навчання майбутніх власників мануфактур, фабрикантів, купців та сільських господарів. Висвітлюється участь вихідців з Європи в опису економічного потенціалу України, вивченні її природних багатств, використанні останніх для потреб місцевих промисловості й торгівлі.

Ключові слова: іноземці, наука, педагогіка, університет, підприємництво, промисловість, сільське господарство, торгівля, фінанси.

В статье рассматривается вклад иностранных граждан в становление и развитие украинской науки и педагогики конца XVIII — первой половины XIX ст. Особое внимание уделяется тем отраслям технических, естественных и гуманитарных знаний, которые использовались тогда для обучения будущих собственников мануфактур, фабрикантов, купцов и сельских хозяев. Освещается участие выходцев из Европы в описании экономического потенциала Украины, исследовании ее природных богатств, использовании последних для нужд местных промышленности и торговли.

Ключевые слова: иностранцы, наука, педагогика, университет, предпринимательство, промышленность, сельское хозяйство, торговля, финансы.

Considered in the article the contribution of foreign citizens in the formation and development of Ukrainian scholarship and pedagogy late XVIII — first half of XIX century. Special attention is given to those branches of engineering, natural and human knowledge, then used to train future owners of manufactories, manufacturers, merchants and farmers. Elucidates the participation of immigrants from Europe to describe the economic potential of Ukraine, the study of its natural resources, using the past to the needs of local industry and commerce.

Key words: aliens, science, education, university, business, industry, agriculture, trade, finance.

Аналізуючи заявлену в назві даної статті тему, слід звернути особливу увагу на внесок тогочасних вихідців з-за кордону, по перше, у становлення тієї частини вітчизняної педагогіки, чийм основним завданням була підготовка

кадрів насамперед для промисловості, сільського господарства, фінансів і торгівлі, а по друге, — у дослідження природних багатств України, що спричинило подальший прогрес у виробничій сфері.

Якщо розглядати 1796–1801 рр. (то період правління в Російській імперії Павла I), то тут поперед усіх слід назвати, звичайно, німців, головним ареалом діяльності яких була, за нашими спостереженнями, Новоросія. Зокрема вже на межі XVIII та XIX ст. зазначений регіон опинився в полі зору етнографамандрівника, уродженця Померанії, члена Російської академії наук Й.-Г. Георгі, котрий у другому томі своєї цінної й ще донині не перекладеної українською мовою книги «Geografisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs» (частини 1–9; Кенігсберг, 1797–1802) присвятив Північному Причорномор'ю окремих розділ¹, описавши тогочасні його народи та господарство, зокрема Криму, на основі залучення всіх відомих джерел².

Таврія знаходилася в центрі уваги і німця Ф. Маршала фон Біберштейна, який у 1797 р., виконував функції «инспектора шелководства на Юге России», а трохи згодом, реалізуючи отриманий на даній посаді професійний досвід, видав свої змістовні описи рослинності Півдня України та Криму: «Flora Tauro-Caucasico» (в 2-х томах; X., 1808 р.) та «Centuria plantarum rariorum Rossiae meridionalis» (1810) (остання праця, до речі, й досі славиться своїми 50-ма неперевершеними за якістю графічного виконання малюнками)³. А ще через деякий час там розпочав власні дослідження німець К.-Т. Герман, котрий, отримавши вищу освіту у Геттінгенському університеті та певний час попрацювавши в навчальних закладах Данціга, 1795 р., у пошуках кращої долі вирішив податися на схід континенту. Пройшовши в Російській імперії шлях від домашнього вчителя до академіка і засновника, видавця й редактора «Статистического журнала» у Санкт-Петербурзі, Герман, підсумовуючи свідчення, опубліковані раніше його земляком Габліцем, створив ряд цінних економічних праць. Серед яких особливе значення мали опубліковане в 1806–1807 рр. «Описание Таврической губернии» (у двох частинах)⁴ та видана 1808 р. стаття «Об Одессе в 1805 году», де автор звертав увагу читачів зокрема на той факт, що вже на самому початку XIX ст. «из Галиции по Днестру хлеб шел в Южную Пальмиру»⁵.

З точки зору досліджуваної теми не можна обійти увагою й постаті всевітньо відомого природознавця, російського академіка, почесного члена вченої ради Харківського університету П.-С. Палласа⁶. Здійснивши свою першу велику подорож по Росії весною–літом 1793 р., вчений через місяць після неї прибув до Сімферополя, де, проживши зиму у свого колеги по РАН Габліца, в березні–липні наступного, 1794 р. «объездил и исследовал весь Крым. Отличаясь большою разносторонностью, он оставил ценные сведения о людях полуострова — их быте, труде, культуре. Он отмечал количество и национальный состав населения в городах и деревнях, занятия, орудия труда, указывал на возможность более эффективного использования сил природы»⁷. Саме Палласу, — «сему, за висловом одного мандрівника, историка, географу и натуралисту Тавриды, которую он изучал с особенной к ней любовью», належить вірна думка про те, що

розташовані неподалік від Джольмського мосту через річку Салгир й відомі під назвою «Эски-Сарай» («Старый дворец») руїни являють собою «остатки небольшого генуэзского укрепления»⁸. А з 1795 р., тобто — з часу, коли Паллас вирішив оселитися в Криму назавжди, для нього почалося нове життя, сповнене звитяжної праці на південноукраїнських теренах, що виражалася у виданні у 1799 й 1801 рр. німецькою мовою «Описания» власних подорожей регіоном (які у вигляді нарисів «Путешествия по Крыму академика Палласа у 1793 и 1794 годах» та «Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань» в перекладі на російську мову побачили світ в 12 й 13 томах «Записок Одесского обществ древностей» 1881 та 1883 рр.); заснуванні у 1804 р. в Судацькій долині «казенного училища виноградарства», чийм основним завданням мало стати відродження традиційного для регіону, але занедбаного після 1783 р. виноробства, а також у перебуванні на посаді директора імператорського ботанічного саду в Одесі⁹.

Серед інших націй, чії представники здійснили певний внесок у розвиток вітчизняного інтелектуального життя, слід відмітити французів. Морську навігацію України вивчав зокрема купець, теоретик та практик міжнародної торгівлі, засновник однієї з перших фінансових компаній Херсона С.-Ж. Антуан¹⁰. Оперуючи головним чином власними спостереженнями, він у 1805 р. видав у Парижі монографію «Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire», за допомогою котрої намагався дослідити процес розвитку чорноморської торгівлі взагалі, ознайомити земляків із російсько-французькими економічними відносинами на початку XVIII ст., й окреслити перспективи товарно-грошових взаємин між своєю країною і Росією у вказаний проміжок часу¹¹. Крім того, зазначена праця містила в собі й окремі, не позбавлені цікавості факти на зразок зауваження автора про те, що «льготный тариф 1782 года имел целью стимулировать развитие черноморской торговли»¹².

У період 1801–1825 рр., за часів правління Олександра I, внесок іноземців трансформувалася в педагогічну діяльність, що означала й підготовку кадрів для потреб вітчизняної економіки. Детермінувалося це, «звуження» проблеми до однієї із складових частин її головним чином завдяки відкриттю першого в Україні вищого навчального закладу універсального профілю, однак не виключено, що на цей процес впливали також інші, невідомі поки що, моменти.

З точки зору впливу іноземців взагалі слід насамперед відмітити Харківську губернію «Стараясь, — зазначалося, наприклад, в одній із книг Д.І. Багалія, — всячески воздействовать на тех лиц, в руках которых была судьба университета, В.Н. Каразин (ініціатор створення та фактичний засновник його в Харкові. — О.М.) принимал живейшее и непосредственное участие в хлопотах по части приготовительных мер, а именно — вел переписку с разными иностранными учеными, приглашая их на службу в имеющий открыться Харьковский университет. Все это он делал на исходе 1803 и в начале 1804 годов»¹³. Син Каразина — старшого Філадельф, свого часу згадував, що в нього довгий час зберігалися відповіді батькові з боку Фіхте, Гільдебрандта, Пуассона, Лабанда, Рейха (останній навіть листувався російською мовою!), Цезаріо, Стівенсона та інших

європейських учених, котрі хоча й не прибули до імперії чи то з причин незвичності побутових умов на місці своєї нової роботи, або ж через відсутність у самому Харкові належної їм теоретичної бази (нагадаємо водночас, що на початку свого існування той же університет мав бібліотеку, що складалася з 3 219 книжок!)¹⁴, однак, враховуючи активність запрошуючої сторони, можуть до деякої міри вважатися дійовими особами даної оповіді. Ті ж викладачі зарубіжного походження, які все ж таки прибули на Слобожанщину, «оказали значительную пользу Харьковскому университету; они принесли с собой хорошие академические традиции старинных западноевропейских университетов; они знакомили учащуюся молодежь и с наукой, и практически с новыми языками, на которых читали лекции. Учащаяся молодежь и отчасти харьковское общество, не выезжая из Харькова за границу, получили возможность познакомиться в лице этих деятелей с носителями западноевропейской культуры»¹⁵.

Продовжуючи розгляд національного зрізу питання, зупинимося на підданих австрійського Цісаря, котрі, за нашими спостереженнями, найактивніше проявили себе в межах Волинської і Подільської губерній. Так, достоменно відомо, що в 1809 р. «в существовавшую еще при Волынском Лицее Кременецкую гимназию был вызван из Кракова воспитанник Львовского университета, доктор медицины В.Г. Бессер, для преподавания там зоологии и ботаники. Он был родом из Инсбрука, но воспитывался с малолетства во Львове, в доме родственника своего, профессора ботаники в местном университете Шиверека. Бессер был, несомненно, звездой первой величины среди кременецких преподавателей и приобрел известность в Кременце не только как хороший учитель, но и как самостоятельный ученый и исследователь галицийской (западнорусской) флоры; он устроил в Кременце прекрасный Ботанический сад на весьма незначительные средства. Будучи призван преподавать в Кременецком Лицее не одну только ботанику, Бессер писал также и по этимологии; не оставляя в тоже время и своей медицинской специальности, приобрел он вновь докторскую степень в Виленском университете и занимался врачебной практикой»¹⁶. Окрім того, саме цей майбутній професор Київського університету Святого Володимира, людина, котру одні називали німцем, а інші — русином, утримував у Кременці власний пансіон, де викладав також природничу історію¹⁷.

На Харківщину, де граф С.Й. Потоцький виділив 500 тисяч руб. для вербування у Відні науковців, 24 вересня 1804 р. «прибыл выписанный попечителем местного Учебного Округа садовник Цетлер, который привез с собой несколько горшков разных растений. Этот Цетлер был назначен главным садовником. Прежняя ротонда оказалась тесной для оранжереи, и потому нанята и отделана была просторная оранжерея, состоявшая при городской аптеке, и в них на зиму помещены все растения»¹⁸. Певне, тоді ж «почетным членом Ученого Совета Харьковского университета стал славянин — австриец Добровский»¹⁹.

Пожовклі сторінки старих книжок розповідають також про декого із сербів, які були причетні до вітчизняної науки. Наприклад, у Харкові з 1814 по 1830 рр. на ниві філософських знань працював професор Дудрович — дослідник релі-

гійно-містичного спрямування, приборчик так званої «теорії магнетизму, котрий відповідно до свідчення джерел, «несмотря на сербский выговор и неправильные иногда обороты языка, увлекал своих слушателей богатством мыслей, простотой и ясностью их изложения»²⁰. Розпочавши власну кар'єру із більш ніж скромної посади ад'юнкта, він незабаром не тільки виявив себе досить активним співробітником, «своими учеными промоциями доставлявшим немало хлопот правлению Харьковского университета», а й, крім викладання логіки, психології «по книге Снеллия», силогічного мистецтва, «нравственной философии, естественного, политического и народного права», захистив дисертацію та очолив кафедру філософії²¹. Крім того, Дудрович фінансово підтримував відкрите у 1816 р. в Харкові відділення Біблійного товариства й цікавився розвитком місцевої промисловості²².

Не менш результативно працював і професор Паулович. Залишившись після 1811 р. чи не єдиним у вище зазначеному місті викладачем, котрий міг дати раду такому предмету, як «право древних и нынешних народов», він читав «курс истории римского права по руководству Баха, догмы его по выпискам Гейнекция и Вальдека, энциклопедию и методологию права древних и новейших народов»²³. Вважаючись посереднім лектором, котрий «буквально повторял текст собственных конспектов, а если и вдавался в объяснения, то еще более затемнял смысл сказанного неясными оборотами своей полурусской, полусербской речи»²⁴, Паулович, однак, славився шаленою працездатністю, а також незвичним для гуманітарія захопленням теорією фінансів. Людина глибоко релігійна, він був чесним та принциповим у всьому, що торкалося службових обов'язків, якщо треба, відверто конфліктує навіть із самим губернатором у справі захисту «профессорской автономии», або ж перебуваючи на варті інтересів харківських «свокоштных студентов» на посаді інспектора²⁵.

Завершував же дану «трійцю» професор Стойкович. «Стартувавши» у стінах Харківського університету на посаді декана, він уже на першому етапі трудової діяльності зробив помітний внесок не лише в суто теоретичну галузь знань, а й у справу практичного використання окремих досягнень тодішньої науки²⁶. Зокрема, посилаючись на зміст дев'ятого параграфу університетського уставу 1804 р., згідно з котрим при даному навчальному закладі із часом мало бути створене наукове товариство, Стойкович кінець-кінцем домогся таки від адміністрації відкриття цього останнього, яке відбулося в урочистій обстановці 19 березня 1813 р.²⁷ Природник за освітою та покликанням, цей учений, котрий, за відгуками сучасників, «лишь немного обрүүл, в душе продолжая оставаться полноценным сербом», дуже багато зробив для відкриття фізичного кабінету, який спочатку «усердно пополнялся, а затем уже без своего основателя пришел в упадок»²⁸. Автор монографій «Начальные основания умозрительной и опытной физики», «Система физики», «Начальные основания физической астрономии», «О воздушных камнях и их происхождении», «О предохранении себя от ударов молнии во все случаи жизни», професор Стойкович, навіть під загрозою отримати від колег репутацію не вченого-академіста, а легковажного компілятора, завжди намагався писати чіткою, зрозумілою простому читачеві

мовою²⁹. Й, нарешті, не можна обійти увагою його так званих «актових промов», більшість із яких, торкаючись питання «о чистом и испорченном воздухе, которым дышит население городов и селений», мала важливе практичне значення³⁰. На певний час ученому вдалося зайняти високу посаду ректора Харківського університету, аж поки скарга «до належних інстанцій» ад'юнкта Васильєва із звинуваченнями Стойковича «в беспощинном получении венгерского вина и разных других товаров с целью перепродажи их частным лицам» поклала край його ректорству, й перебуванню у цьому начальному закладі³¹.

Кілька цікавих фактів пов'язано з італійцями. Наприклад, уродженці Апеннінського півострова Р.Скассі та Е.Тетбу де Маріньї доклали чимало зусиль для картографування Чорноморського узбережжя України. «Работы, — відзначав зокрема другий із них, — которые я проводил ежегодно, начиная с 1839 года, во всех местах Черного и Азовского морей, обогатили меня новыми знаниями о побережьи Крыма, Кавказа, берегов Дуная, что позволило мне составить более совершенное по сравнению с прошлыми изданиями «Гидрографическое описание побережья Черного и Азовского морей с 50-ю картами и множеством видов берегов»³². Слід відзначити, що ці дослідження були цінними, оскільки «командующий Российским флотом на Черном море приобрел большое число экземпляров этого атласа для библиотек Николаева и Севастополя», «сама работа де Мариньи, опубликованная на четырех языках, в том числе — у 1850 году на итальянском, стала настольным пособием для капитанов, работавших на черноморских трассах»³³.

Серед іноземних дослідників, чия діяльність впливала зокрема на економічне життя України, чималу за кількістю групу становили німці, причому, за спостереженнями автора, у першій чверті XIX ст. найбільше їх було знову ж таки на Харківщині — у регіоні, де досить бурхливо розвивалася вища освіта. Звичайно, серед тогочасних вихідців з Німеччини зустрічалися негативні постаті («После 1812 года, — зазначаємо, наприклад, в одному із довідників, — директором Харьковской гимназии стал Эйбен — бестолковый немец; учителя его не уважали, ученики не слушали и дурачили на каждом шагу. Эйбен не умел говорить по-русски и гимназисты объяснялись с ним через переводчика. Свою службу в Харькове он закончил тем, что был удален с должности за растрату казенных денег»)³⁴, проте загальний образ «вченого з берегів Рейну» визначали все ж таки не вони, а інтелектуали.

У січні 1804 р. до Харкова прибули друкар Гек та спеціаліст у галузі відливання шрифтів Дрігер, першому з яких було віділено 500, а другому — 300 руб. постійного жалування³⁵. Ці значні гроші кожен із останніх отримував не даремно вже хоча б тому, що «они привезли с собой следующие принадлежности: 4 печатных станка и медную доску с петлями и дном для пятого, большой железный винт для гнета, 6 железных наборных верстаков, 12 ложек для словолитья, 24 железных рамы к станкам, 4 корректурных шила, 15 фунтов печатной краски, 10 фунтов лака, 17,5 пудов гарта, 6 пудов антимониального королька, 50 пудов свинца, 4 пергаментных кожи, весы с гирями, 24 графии,

прибор для производства словолитной печки, 15 словолитных форм, 3 словолитных котла, матрицы для 12 русских и 3 латинских шрифтов. Пока для типографии отделялся флигель, типографщик Гек в отведенном ему жилище сделал словолитную печку и, приислав для этого двух работников, начал лить русские буквы. Вскоре помещение для типографии было найдено — и туда переселилась также словолитня. Сама типография была снабжена новыми принадлежностями (печатными станками, столами, реалами, наборными линейками и досками, молотами, железными и медными котлами, винтами, подсвечниками). Сверх того, лейпцигским словолитчикам Гертелю и Брайткопфу были заказаны латинские и греческие шрифты»³⁶. Так зусиллями всього лише двох іноземців у місті постала, нарешті, повноцінна друкарня.

Продовжуючи досліджувану тему, не можна проігнорувати також прибулого в Україну з Гамбурга Я.М. Матеса. «Первым преподавателем рисования в Харьковском университете, — писал про нього Д.І. Багалій, — был немец Матес. Он был прекрасный рисовальщик, исполнил ряд работ и нарисовал картины для университета. Он нарисовал также картины для «Атласа» Биберштейна, он же нарисовал аллегорическую карту для торжества открытия университета, изобразив на ней Императора Александра Первого и Апполона; он изобразил и другую аллегорическую картину — по поводу окончания войны с Наполеоном»³⁷.

Не менш помітний слід залишила по собі й німецька професура Харкова. Наприклад, упродовж 1808–1810 рр. саме тут проводив власні досліді із сірчанним ангідридом та кислотою (або, як тоді говорили, — «острой водкой, английским купоросным маслом и твердой дымящейся серой») доктор філософії, кореспондент імператорської АН у Санкт-Петербурзі й Медико-хірургічної академії Росії, почесний член «Московского общества испытателей природы» й «Виленского врачебного общества» Ф. Гізе³⁸. Ще через рік він видав на Слобожанщині свою книгу «О выгоднейшем способе добывать и очищать селитру, основанном на химических началах», у котрій, окрім найдосконаліших як для свого часу методів одержання вказаного продукту, вмістив «рассуждения» «О сложности или составных частях селитры», «О методах искусственного составления земли под селитру», а також статтю «О способе устройства селитренных заводов вообще», одні лише назви яких свідчать про їх непересічну цінність для тогочасного селітровара-практика³⁹. Перу Гізе належала також «пяtitомная «Всеобщая химия для учащихся и учащихся», переведенная с немецкой рукописи автора Комлишинским и изданная в Харькове в 1813–1817 г. Она, по отзыву специалиста, содержит в себе все существенное, что было известно в науке химии в начале 19 ст.; равного данному пособию Гизе не могли представить многие страны Европы; с трудом Гизе можно сопоставить только знаменитый труд Берцелиуса, вышедший десять лет спустя после работы Гизе»⁴⁰. Крім того, він «...производил анализ каменного угля, куски которого были отысканы в Изюмском уезде; тот же Гизе подвергал испытанию разные ископаемые, полученные им от изюмского предводителя дворянства; он же исследовал песок с содой и открыл глауберовую соль у помещика Элли.

Подверглись внимательному исследованию на месте со стороны профессора Гизе и минеральные воды в Константиноградском уезде Полтавской губ.; тот же Гизе напечатал о них вместе с профессором Шумлянским, изучавшим их с медицинской точки зрения, целую брошюру. Исследованы и описаны были Гизе и другие воды в том же уезде, принадлежащие Кочубею; тот же Гизе с Шумлянским исследовал и описал в особой брошюре и воды в Изюмском у. Харьковской губ., в Купянском уезде и в слободе Рогань»⁴¹.

Дуже напружено працював на новому місті проживання й володар однієї із найвизначніших на континенті обсерваторій, професор, автор 15 наукових праць П. Гут⁴². Протягом 1806–1811 рр., очолюючи в Харкові кафедру прикладної математики, він поряд із викладанням «опытной геометрии, механики, оптики и гидравлики» (тобто — предметів, конче необхідних будь-якому власнику мануфактур чи заводчику) «по ночам при ясном небе объяснял студентам опытную астрогнозию и астрономию»⁴³. Виступивши з проектом «астрономических, геодезических и метеорологических наблюдений в Харьковском учебном округе», Гут «первым в России в XIX ст. высказал мысль о производстве русского градусного измерения»⁴⁴.

Слід відзначити й внесок німців у розвиток медицини регіону. Так, харківський професор Дрейсіг, читаючи в аудиторіях курси з антропології, патології, терапії та клінічних хвороб, замислився над тим, як зробити всі свої теоретичні викладки корисними для населення. Слід відзначити, що практичні результати цього поривання не забарилися: у 1814 р., не без участі Дрейсіга при Харківському університеті постали Хірургічна, а у 1815 р. — терапевтична клініки, «услугами которых стало широко пользоваться и местное население»⁴⁵.

«На кафедре технологии и коммерции теорию сельского хозяйства до 1810 года преподавал профессор сельского хозяйства Нельдхен. Он читал технологию по Бекману и Гермбштедту. Кроме того, Нельдхен возглавлял кафедру сельского хозяйства»⁴⁶. Педант, що називається, «до самих кісток», він також від підлеглих вимагав ретельного дотримання професійної етики. «Когда, — зазначалося з даного приводу в одному з досліджень Харкова, — назначенный в 1804 году первый преподаватель музыки Харьковского университета И.М. Витковский, заведя в городе музыкальный магазин, стал откровенно манкировать своей функцией преподавателя и пропускать занятия, Нельдхен разразился по такому поводу в его адрес гневной филиппикой, как к нарушителю достоинства означенного учебного заведения»⁴⁷. На жаль, вроджена порядність не врятувала цього розквітлого таланта на українському ґрунті німецького вченого від обійм «зеленого змія». За схильність до пияцтва він незабаром позбувся можливості займатися наукою та був звільнений з усіх своїх посад»⁴⁸.

З точки зору розглядуваної теми важливою є й постать професора Пільгера⁴⁹. Завідуючи протягом 1801–1811 рр. кафедрою ветеринарії (або, як тоді говорили, «скотолечения») у Харкові, він «преподавал слушателям общую и частную сравнительную зоопатологию, наставление о вскармливании скота, черепословие и тому подобные предметы»⁵⁰, надзвичайно важливі, звісна річ, для всіх, хто займався тваринництвом, або ж мав намір присвятити себе йому.

Не позбавлений схильності до теоретичних узагальнень, Пільгер буквально через вісім місяців після свого прибуття на Україну «издал обширное руководство по вышеупомянутой области знаний», а у 1817 р. почав видавати журнал «Украинский домовод», два номери якого сохранились в Императорской Публичной библиотеке»⁵¹. Разом з тим, будучи неперевершеним практиком, він не тільки успішно лікував місцевих жителів, зокрема від застуди та інфекційних хвороб («Он избавил, — назначав один із сучасників описуваних подій, — брата моего, господина Цебрикова, от жестокой горячки одним только винным камнем»)⁵², а й «ездил в Лебединский уезд для борьбы с болезнью, напавшей на кавалерийских лошадей»⁵³. Звичайно також не можна обійти мовчанням цю людину у зв'язку з ідеєю створення на Слобожанщині вищого навчального закладу «для сельских хозяев и обывателей». «Из документальных данных видно, — писали Д.І. Багалій та Д.П. Міллер, — что Харьковский Ветеринарный институт вырос, как из ячейки, из ветеринарной школы, учрежденной при Харьковском университете в 1839 году и составлявшей одно из учебно-вспомогательных учреждений медицинского факультета, именно кафедры ветеринарии. Мысль о необходимости ветеринарного отделения при Харьковском университете была осознана еще в 1807 году, и профессор ветеринарных наук в этом учебном заведении Пильгер тогда же выступил с широким проектом по этому вопросу. Сущность его предложений сводилась к тому, чтобы создать учреждения двоякого рода: в одних надо было знакомить слушателей с жизнью здоровых животных, в других — лечить больных и готовить препараты из мертвых. Учреждения первого рода должны были сосредотачиваться на особом хуторе или, так сказать, — сельскохозяйственной ферме: здесь предполагалось практическое ведение сельского хозяйства, в особенности же посев кормовых трав, рациональное скотоводство и коневодство. Для учреждения второго нужно было, по проекту Пильгера, выстроить зоотомический театр, клиники и тому подобное»⁵⁴. Навіть з урахуванням того, що ця ідея на початку XIX ст., образно кажучи, «не пройшла» («Факультет и совет университета, — информували автори «Истории города Харькова за 250 лет его существования», — одобрили данный план; но ректор Стойкович доложил совету выдержку из письма к нему попечителя учебного округа, где граф С.О. Потоцкий предлагал повременить с этим делом ввиду того, что подобную школу скотоводства предполагалось устроить неподалеку от Харькова, в городе Лубны Полтавской губ.»)⁵⁵, однак поява її безпосередньо в середовищі іноземних учених, що працювали тоді в регіоні, сама по собі може вважатися знаменним фактором.

Поряд із Пільгером, але дещо в іншій, правничій галузі став відомим тоді ж виходець із німецького міста Галле, автор 35 друкованих праць, головний інспектор харківського студентства, прибічник філософії Е. Канта, професор І. Якоб⁵⁶. Затятий опонент кріпосницьких відносин у економіці, він до свого від'їзду з Росії у 1810 р. основну надію в справі визволення народу від їх пут покладав саме на розвиток вітчизняної освіти, присвячуючи цій темі мало не кожну свою урочисту промову. «Особенно поучительна даже и для после-

дуючого времени, — означалося, зокрема у «Кратком очерке Харьковского истории университета за первые сто лет его существования», — актовая речь профессора Якоба «Об университетах», которые он сравнивал с фабриками, ибо и там, и здесь широко применяется принцип разделения труда, который только один и способен довести до совершенства производство. Все орудия для производства собраны в университетских книгохранилищах и кабинетах, чтобы каждый мог пользоваться тем, что ему необходимо»⁵⁷. Варті уваги також постаті харківських професорів Ланга («кроме политической экономии, он читал еще полицейское право, науку о государственных доходах (финансовое право) и политическую арифметику»), Райта (спеціаліста в галузі «международного, естественного, политического, народного права, а также истории законодательства новейших народов»), Роммеля (латиніста-класика й професійного статистика освіти з Марбурга, одного із авторів статуту відкритого при Харківському університеті Наукового товариства, котрий видав безцінні з точки зору конкретних фактів, перекладені свого часу російською мовою, «Записки» про своє перебування в імперії) та Швейкарта (земляка попереднього, упорядника лекцій з «истории, системы, энциклопедии, методологии и герменевтики римского права»)»⁵⁸, чия професійна діяльність сприяла вихованню майбутніх купців, фабрикантів та заводчиків.

Переходячи до розмови щодо французів, котрі у 1801–1825 рр. працювали в Україні у сфері практичних знань, перш за все слід відзначити тих із них, котрі предметом власної творчої діяльності обрали Слобідсько-Українську (Харківську) губернію. Зокрема ще до створення тут університету якийсь Обертон, «который не умел написать правильно на своем родном языке прошение о назначении его учителем французского в Екатеринославскую гимназию»⁵⁹, намагався «керувати» місцевою освітою. В водночас антагоністами таких «учених» виступала значно більша кількість науковців, по-справжньому видатних, котрі, будучи видворенні з Франції революційними подіями 1789–1794 рр., з власної ініціативи залишивши свою вітчизну⁶⁰, мали помітний вплив на розвиток окремих галузей знань у тодішній Східній Наддніпрянщині.

«Из воспоминаний Ярославского, — означалося, наприклад, у першому томі «Опыта истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» Д.І. Багалія, що охоплює період 1802–1815 рр., — мы узнаем, что старый друг Палицына Шидловский, проживавший тогда в Мерчике, пригласил к себе преподавателем французского языка писателя француза Вернета»⁶¹. Приблизно тоді ж до Харкова на постійну роботу прибув спеціаліст з історії, автор цілої низки друкованих праць гуманітарного спрямування професор де-Гюр (Дегюр, Дегюров, Дегуров)⁶². Читаючи «историю средних и новых веков (общее философское обозрение), специальные курсы новейшей истории, исторической критики, историю успехов человеческого ума в искусствах и науках, историю политических, церковных и гражданских учреждений, статистику», він домігся того, що «преподавание на кафедре всеобщей истории, географии и статистики Харьковского университета достигло особенной широты»⁶³. Схильність до абсолютизації ролі наукового пізнання для економічного розвитку Росії не завадила,

втім, Дегурову не просто дотримуватися вкрай консервативних поглядів, а й стати головним ініціатором кампанії за вигнання із Харківського університету ліберального філософа-енциклопедиста І.-Є. Шада («Против него, — мов відлуння далеких уже тепер подій доноситься голос тогочасних джерел, — были предъявлены обвинения и в неправильном даровании ученых степеней Гриневичу и Ковалевскому, но конкретно вменены были в вину ему опасные места в изданных им сочинениях «De viris illustribus urbis Roma» и «Institutionis juris naturae», а также его выходки против иезуитов, монашества, папства и католичества во имя свободы, совести, разума и философии») ⁶⁴.

Не менш помітною була й діяльність члена Паризької королівської академії написів та Національного інституту Франції, професора Белена де Балю ⁶⁵. Навчаючи аудиторію грецької, латинської, а також сучасної італійської мовам, пояснюючи їй зміст творів Цезаря, Цицерона, Вергілія, Горация, Тита Лівія й Тацита, «переводя Метастасиевы трагедии и «Освобожденный Иерусалим» Торквато Тассо, він у водночас «занимался энергично изданием учебников и хрестоматий по классическим предметам, предназначенных для студентов и гимназистов», постійно «говорил о пользе науки», «доказывал превосходство общественного образования над частным, домашним», «редактировал первые Правила для студентов Харьковского университета 1807 года» ⁶⁶. Однак чи не найголовнішою заслугою Белена де Балю стала подія, про яку одна із дореволюційних монографій писала так: «Фундаментальная университетская библиотека является одной из достопримечательностей города Харькова. Основание библиотеки было положено В.Н. Каразиным, купившим за год до открытия университета на его средства 3 219 книг. Для помещения библиотеки было отведено 5 комнат. Библиотекарями были в первое время профессора и первым библиотекарем был Белен де Балю» ⁶⁷. Уславився на просвітницькій ниві й дюк Е. де-Рішельє, котрий «в первые 10 лет существования Харьковского университета был избран почетным членом его ученого совета» ⁶⁸.

На Півдні України дослідницьку роботу, що йшла на користь місцевим фінансам та торгівлі, продовжував французький негоціант С.-Ж. Антуан, чия праця «*Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noir*» (1805 р.) містила свідчення «о поразительной активности, которую получила в 1803–1804 годах торговля и навигация Черного моря» ⁶⁹.

Уродженець Марселя, «близкий друг тогочасного Новороссийского генерал-губернатора в делах торговли, садоводства и благотворительности» Сікар, проживаючи у період з 1804 по 1828 рр. в Одесі, окрім ведення торговельних операцій із своєю історичною батьківщиною та Італією, ретельно вивчав промисловість Херсонської й Таврійської губерній ⁷⁰. Результатом чого стали видане 1810 р. в Москві листування автора під назвою «*Lettres sur la Crimee, Odessa et la Mer d'Azov*», де знаходиться детальний аналіз стану портів Російської імперії, перспектив чорноморської торгівлі збіжжям, а також критика окремих елементів кріпаччини, публікація у Санкт-Петербурзі 1812 р. книги «*Lettres sur Odessa. Par Sicard aine, negociant etable dans cette ville*» із коротким описом економіки «Південної Пальміри», а також рукописний твір «*Notices sur*

le duc Richelien», «подлинные отрывки из которого были помещены в «Истории города Одессы» Скальковского»⁷¹. Крім того, «в записке от 20 сентября 1823 года, направленной купцом первой гильдии и корреспондентом Азиатского департамента МИД России Сикаром в Министерство иностранных дел, указывалось на препятствия, чинимые османской Портой торговле России с другими европейскими странами и особенно с Италией. В 1822 году писав Сикар, Турция закрыла Черное море для генуэзских кораблей, и около 300 из них возвратились, так и не получив возможности пройти к портам России. В 1823 году Черное море также было закрыто для генуэзских и неаполитанских судов»⁷². Певну роль у розвиток економічного потенціалу України вніс також маркіз Ж. Кастаньєно — політичний емігрант, який, прибувши до імперії ще за часів Катерини II, впродовж 1802–1814 рр. досить уважно вивчав її історію, а в 1827 р., повернувшись на батьківщину, узагальнив свої дослідження у книзі «Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie», де, окрім позитивної характеристики діяльності «светлейшого князя Потемкина-Таврического», вмістив масу цінної інформації стосовно Новоросії⁷³.

Серед інших чужинців слід відмітити шведів, один із представників яких — професор Х.Х. Стевен — не тільки заснував Нікітський ботанічний сад у Таврії (1812 р.), а й упродовж 12 років, з 1 січня 1822 по 1 січня 1834 рр., вів синоптичні спостереження «над средней температурой Крыма в своей деревне близ Симферополя»⁷⁴.

Ще більше похвалялася науково-дослідницька робота іноземців в Україні в другій половині 20-х — на початку 50-х рр. XIX ст. Так, крім тих вихідців з-за кордону, котрі навчалися, в університетах краю (у 1835 р. в Київському ВНЗ відповідних студентів налічувалося 2, у 1836 — 1, у 1837 — 2, у 1838 — 4 і у 1839 рр. — 2 чужоземці)⁷⁵, велика кількість їх збагатила місцеву економіку різного виду описами України. Певне, мав рацію укладач тритомного «Статистического описания Киевской губернии» І.І. Фундуклей, коли писав про те, що «весь этот край, особенно западные и южные части его, были неоднократно обозрены в естественном отношении учеными-натуралистами, между которыми не встречаем, однако, ни одного русского»⁷⁶. Автор же п'ятої частини «Исторического обозрения пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ» трохи пізніше, 1888 р., взагалі зазначав: «Царствование Николая Павловича ознаменовалось, к примеру, для горного дела многоразличными исследованиями в разных пунктах Российской империи. Здесь необходимо вспомнить путешествие на Урал и на Алтай Александра фон Гумбольдта с его спутниками Розе и Эренбергом; геологические исследования английского ученого Мурчисона в сообществе с французским палеонтологом де Вернейлем и графом Кейзерлингом, обнявшие всю Европейскую Россию и Урал; экспедицию Демидова в Южную Россию с французским ученым Ле-Пле во главе; исследования Дюбуа де Монпере на Кавказе и в Крыму и Чихачева на Алтае; к этой же эпохе относится начало трудов геологов Щуровского, Эйхвальда, Гельмерсена и других»⁷⁷.

Продовжуючи розмову стосовно представників конкретних націй, відзначимо творчу ініціативу австрійців, серед яких особливу активність виявляв уже

відомий нам із попереднього викладу Бессер. Розпочавши наукову працю у Подільській губернії, він, окрім суто педагогічної діяльності в начальних закладах, «приклав руку» зокрема до створення Кременецького ботанічного саду, де на площі у «179 на 46 сажнів, або приблизно 360 на 100 метрів» було зібрано щонайменше 10 тис. видів насіння, 8 тис. зразків світової флори в горщиках, 50 екзотичних дерев та 15 тис. живих рослин⁷⁸. Переїхавши трохи пізніше на Київщину, професор Бессер поряд з ректором університету Святого Володимира Максимовичем й ад'юнктом зоології Андржеїовським санкціонував закладку «на месте, которое занимал тогда жандармский полк и которое по своему положению, свойству грунта и изобилию деревьев представляло для этого все удобства»⁷⁹, тієї установи, що за радянських часів стала відома, як Ботанічний сад імені академіка А.Фоміна, на чіх колекціях зросло не одне покоління учених.

Згадуючи болгар, слід мати на увазі, що, вони освоювали здебільшого південні регіони України. Наприклад, у 1832–1835 рр. у межах Херсонщини одеський купець Г.Стойкович, крім ведення чисто торговельних операцій, надавав також матеріальну допомогу тим із своїх земляків, котрі приїздили навчатися в губернський центр⁸⁰. Саме на його кошти у місті поступово сформувалося болгарське товариство, чі окремі представники (приміром, «сына видного деятеля освободительного движения С. Мамарчева»⁸¹), вивчившись, поповнювали ряди місцевих комерсантів.

Трохи в іншому плані розгорталася діяльність британців. Зокрема вже на початку 20-х рр. XIX ст. один із уродженців «туманного Альбіону», що відвідав Південь імперії, порівнював Кримський півострів «с развернутым плащом, а южную половину его, составляющую прекрасный сад, — с узкой каймой этого плаща»⁸². Однак чи не найважливішим досягненням у цьому плані слід вважати експедицію вже згаданого вище англійського геолога Р.І. Мурчисона, на запрошення якого до організованого ним заходу приєдналися французький професор де Вернейль та російський учений і суспільно-політичний діяч О.А. Кейзерлінг⁸³.

Експедиція Мурчисона, маючи початковий намір ретельно обстежити Новоросію, через фінансові ускладнення змогла повноцінно попрацювати лише впродовж 1841–1842 рр.⁸⁴ Проте, навіть відвівши на вивчення зокрема Донецького басейну трохи більше місяця, члени її, регулярно отримуючи відповідні карти, таблиці, матеріали й схеми з Гірничого департаменту імперії, звертаючись до постійно наявного під руками «Горного журналу» та користуючись незмінною підтримкою місцевих жителів («которые, — значав пізніше головний організатор вказаного заходу, — на все просьбы участников экспедиции быстрее продвигаться вперед отвечали неизменно бодрым «Можно!», для которых не существует непреодолимых преград и, находясь среди коих, можно не бояться никаких трудностей пути!»), встигли зробити досить багато⁸⁵. Наприклад, вивчивши природу розміщення місцевих пластів вугілля й пересвідчившись у тому, що тамтешні жителі добувають лише те, що виходить на поверхню, учасники експедиції Мурчисона настійно рекомендували місцевим

підприємцям розпочати активне використання в видобутку «чорного золота» парових двигунів. «Если бы такими методами, как здесь, — значалося з цього приводу в одному із зошитів експедиційного звіту, — то есть без помощи паровых машин велась бы добыча угля на Британских островах, то страна та получила бы угля в 1 000 раз меньше и была бы сразу низведена на такой уровень развития, на котором стояла 400 лет назад»⁸⁶. Спостерігаючи ж процес зародження у краї механічного виробництва, Мурчисон закликав власників родовищ вести бізнес «по-капіталістичному»⁸⁷.

Разом із тим, виявившись не просто вдалим організатором дослідницького процесу, а ще й вельми здібним ученим-теоретиком, британський геолог після закінчення експедиції в 1845 р. видрукував основні результати її у монографії, перша частина якої побачила світ англійською мовою в Лондоні, а друга — французькою на берегах Сени⁸⁸. Втім, ще не висохла друкарська фарба на сторінках даного видання, як ним предметно зацікавилися у Санкт-Петербурзі. «Ученый комитет корпуса горных инженеров, — коментувала ситуацію радянська дослідниця О. Дружиніна, — придавая огромное значение исследованию Мурчисона, принял русское издание ее на свой счет (виділивши для цього 4 500 руб. — *О.М.*), причем решил выпускать его, кроме отдельных частей, еще и по частям (по мере подготовки последних) в «Горном журнале» и особыми оттисками»⁸⁹. Перекладена російською мовою професійним геологом, підполковником О. Озерським праця Мурчисона (котрий, до речі, виправдав усі затрати на нього імперської казни вже хоча б тому, що до кінця своїх днів залишився переконаним русофілом, виступивши проти участі Британії в Східній війні проти Росії)⁹⁰ побачила світ у «Північній Пальмірі» 1849 р., ставши разом із своїми гравюрами, кресленнями й кольоровою картою Європейської частини імперії «епохой в летописи геологии», шедевром, що вперше детально познайомила континент із природними багатствами Катеринославщини⁹¹.

Переходячи до греків, слід мати на увазі, що вони наприкінці XVIII — на початку XIX ст. являли собою лише невеличкі групи учнівської молоді, котрі приїздили в Україну «ума-розуму набратися». І дійсно, за свідченням тогочасних спостерігачів, елліни з Оттоманської Порти, користуючись підтримкою стамбульської адміністрації, вступали до гімназій Ніжина, Маріуполя, Мелітополя, Керчі, Феодосії, Сімферополя та Одеси, щоб, вивчившись, а повернутися на підкорену мусульманами батьківщину (9/10 усього особистого складу зазначених абітурієнтів або залишитися в Мало — та Новоросії як фабриканти, купці й фінансисти (1/10 загальної їх кількості)⁹².

Серед італійців особливо вирізнялися ті, котрі проживали тоді на Харківщині. Так, у 1832–1835 рр. на медичному факультеті тамтешнього університету працював виходець з Апеннін Т. Ванцетті, «читавший, с одной стороны, хирургию, акиургию, офтальмологию, а с другой, — посещавший со студентами клинику и занимавшийся с ними хирургической анатомией на трупах и в анатомической клинике; за 15 лет своей деятельности в Харьковском университете он произвел 1704 операции в клинике, не считая городских»⁹³. Гордість вказаного навчального закладу, професор Ванцетті разом із тим, цікавившись

повсякденним життям харківського робітництва, у 1847 р. разом «со своими коллегами Ганом, Калиниченко, Альбрехтом, Нарановичем, Гордиенко, Демонси и Рындовским» розробив програму боротьби з розповсюдженням холери в його середовищі⁹⁴.

Трохи раніше на Півдні краю працював підданий Тоскани Л. Серрісторі⁹⁵. Приїхавши до Російської Імперії десь 1819 р., він майже відразу отримав посаду «военного топографа Главного штаба», на якій пропрацював до від'їзду додому у листопаді 1826 р.⁹⁶ Виконуючи свої професійні обов'язки, Серрісторі «в середине 20-х годов жил и работал в Одессе и других южных городах»⁹⁷, де, власне кажучи, й розгорнулася його творча діяльність. Саме тоді цей представник поміркованої частини італійського національно-визвольного руху, відвідавши Керч та ознайомившись із місцевим археологічним музеєм, вирішив «осветить политическую, религиозную и культурную историю этого региона»⁹⁸. У 20–30-ті рр. XIX ст. Серрісторі відповідно до інформації виданого наприкінці минулого століття у Флоренції «Словаря об итальянцах за рубежом» «участвовал в некоторых военно-топографических работах на Волыни и в Новороссии»⁹⁹. Як іноземець, що тимчасово мешкав у головному адміністративному центрі Новоросійського генерал-губернаторства, вчений «посвятил немало времени исследованиям, имевшим целью улучшение городского хозяйства. По проекту Серристоры был проложен выпуск к Карантинной бухте. А в рапорте от 17 июня 1826 г. на имя исполняющего должность одесского градоначальника он ратовал за реализацию плана водоснабжения города из реки Днепр, указывая на проведенные ранее подготовительно-нивелировочные работы»¹⁰⁰. Відвідавши Харків, він оглянув місцевий університет, звернув увагу на інтенсивне спорудження там нових будівель, й охарактеризував дане місто «как перекресток большого торгового пути, по которому осуществляют перевозки товаров из Новочеркасска, Таганрога, Крыма, Одессы в направлении Москвы и Санкт-Петербурга»¹⁰¹. А побувавши у Кременчуці, Л. Серрісторі, вітав початок «пароходного сообщения по Днепру»¹⁰². Крім того, слід відмітити його праці з історії й теорії торгівлі на Чорному морі¹⁰³. В цілому ж його «гуманітарні досягнення» були втілені у рукописних «Заметках о путешествиях» та численних статтях «в области географии, экономики, статистики, техники и просвещения, публиковавшиеся в Милане и Флоренции»¹⁰⁴. Відомо також, що у 1835 р. «сардинский (Италия) мастер Герзи обследовал шелководные плантации на Юге Российской империи и установил, что около Феодосии и вдоль всего побережья Крыма шелководство могло бы развиваться быстрее при правильном ведении дела»¹⁰⁵.

Декількома іменами уславилися також німці. Зокрема в період із 1836 по 1847 рр. у Києві працював «природный (или, как тогда говорили, заграничный) немец Эдуард Осипович Мерц»¹⁰⁶, про якого, автор «Истории Императорского университета Святого Владимира» М.Ф. Владимирський-Буданов свого часу писав: «Кафедру сельского хозяйства здесь задумал заместить собою тот самый Мерц, который уже давно читал этот предмет в числе других предметов своей сложной кафедры. Увидев, что с изданием нового устава университета положение его колеблется Мерц решил в 1844 году выкопать из своей тайнст-

венной биографии целый арсенал доводов в пользу своих прав на занятие кафедры сельского хозяйства и тем отчасти уяснил для нас свою загадочную карьеру. Оказывается, что военный губернатор Белоруссии князь Хованский, шеф-президент Экономического общества при Королевско-Прусской академии земледелия, вызвал Мерца в Белоруссию для учреждения там земледельческого училища и преподавания при нем науки сельского хозяйства. Приехавши в Витебск, Мерц, по представлению князя Хованского, был утвержден чиновником особых поручений «по ученой части сельского хозяйства». В Белоруссии Мерц не нашел той деятельности, ради которой был призван, ибо недостаток денежных средств воспрепятствовал учредить проектируемый Аграрный институт, а потому он, Мерц, последовал вызову попечителя Киевского учебного округа фонБрадке в Киев»¹⁰⁷. Даний науковець «проходив со своими слушателями а) агрономию, б) агрикультуру, или учение о земледельческих орудиях и машинах, о землепользовании, землепашестве, удобрении земли, разведении растений и животных, в) экономию, или учение о соотношениях сельского хозяйства, заведения оного и управления им»¹⁰⁸. Робив він це, як виявилось, ідування місцевою поліцією справи «О причинении «безвозмездно» в тому плані, що дана служба його «не считается и формулярного списка ее не ведется», оскільки, за визнанням вченої ради університету, «при делах совета нет никаких документов о его происхождении»¹⁰⁹. Не менш карколомно склалася й доля лікаря університету Сегета, котрий, майже десятиліття читаючи у Києві фармацію та фармакогнозію, продовжував залишатися на більш ніж скромній посаді «ученого врача» без відповідного ступеня¹¹⁰.

Ціла плеяда німців продовжувала нести службу у Харкові. Так, із 1827 р. професор Дорн став єдиним преподавателем кафедри восточных языков в этом (мається на увазі Харківський університет. — *О.М.*) высшем учебном заведении Российской империи. Дорн об'являв персидську хрестоматию Бондырева и Вольнея, арабську граматику, аль-Коран, преподавав желающим санскритский язык, читал персидский, арабский и турецкий языки, а также турецкую граматику Летьера, историю персидской литературы, для желающих — еврейский и эфиопский языки»¹¹¹ (тобто, навчав тих, хто у майбутньому забажав би спеціалізуватися на торгівлі з країнами Сходу та Африки, вкрай необхідні їм для цього філологічні знання). Аби потенційні фабриканти й заводчики могли відрізнити античну Грецію від Риму чи сучасну їм Португалію від Аргентини, професори Райт і Рейніш розпочали викладання харківським студентам географії, статистики, історії європейських держав, археології, хронології та історичної пропедевтики¹¹². Знаменним видається й факт залучення до складу «почетных членов ученого совета Харьковского университета» видатних німецьких природознавців О. і В. Гумбольдтів, а також класика світової літератури, поета та економіста Й.-В. Гете¹¹³.

Паралельно з цим слід згадати й тих німців, котрі побувавши у першій половині XIX ст. в Україні як мандрівника, залишили гідні уваги сучасної історичної науки спогади, що містять опис господарського розвитку краю у зазначений відтинок часу, та конкретні поради щодо прискорення тут еко-

номічного прогресу. Так, дослідником життя мешканців Харкова був академік А. Коль, «посетивший город в то время, когда в нем была вымощена камнем Московская улица»¹¹⁴. Вважаючи себе знавцем у галузі муніципального впорядкування, він, що, згадував «все харьковские улицы, кроме Московской, были не мощены; имелись по сторонам их тротуары, но большей частью — деревянные. При дрящемся непрерывно дожде, когда черная, твердая земля степной почвы распускается в глубокую, густую, чрезвычайно вязкую и тинистую кашу, можно себе тогда представить, какой замечательный вид представляет движение пешеходов и карет на улицах города. Единственное средство, которое здесь имеется у населения для образования некоторым образом твердого грунта — это навоз (дерево здесь слишком дорого), которым набивают всякую образующуюся впадину. Этот материал для улучшения сообщения по улицам мог бы показаться нам весьма неприятным, но в этой лишенной дерева и камня стране он неизбежен, и нужно только раз испытать его во время грязной погоды, чтобы оценить это изобретение, как в высшей степени полезное. Есть такие местности в городе, где можно подвигаться вперед, только перепрыгивая с одной навозной кучи на другую»¹¹⁵. Розмірковуючи над процесом становлення транспортної мережі міста, цей аналітик із берегів Рейну зазначав, що «совершенно обыкновенное среди харьковчан явление — делать визиты к соседу в шестерке лошадей, и часто грязь на улицах настолько глубока, что все 6 вороных должны честно трудиться. Для неимеющих экипажей существуют извозчики. На улицах Харькова бывает около ста открытых наемных дрожек, и каждый из этих экипажей выручает средним числом от 5–6 рублей, вместе же — от 500–600 руб. Таким образом, в Харькове ежегодно тратится на извозчика более чем 200 000 рубл., — расход, который граждане европейского города не могут себе позволить»¹¹⁶. Оселившись в одному із міських готелів, Коль не жалкував фарб для опису тих умов, що його тут оточували: «Я сначала остановился, — писал, — в одной гостинице на Николаевской площади, в верхней части Харькова, в сером доме с чрезвычайно большим залом и с массой маленьких спален. В этом салоне можно было пить хороший чай и даже пиво, привезенное из Петербурга, и есть разные вкусные блюда. Много жаворонков и соловьев, которых клетки были повешены в зале около большого верхнего подсвечника, щебетали к завтраку и, кроме того, еще русский офицер брэнчал на фортепьяно песню «Вот едет тройка удалая!». Но кровати были без постелей, умывальные столы — без мыла и туалетные столы — без зеркал. Когда я потребовал полотенца, старый слуга, отставной казак, сказал мне: «Ах, сударь, полотенца встречаются еще в Москве; но здесь не бывает никаких в гостиницах!». Привыкли они, чтобы посетители привозили с собой большинство своих домашних вещей. Портреты греческих предводителей с русскими стихами внизу украшали стены гостиницы, а у двери была прибита гвоздями большая, напечатанная и с приложенной печатью, афиша, на которой зубной врач рекомендовал себя публике, утверждая, что он экзаменован всеми вместе взятыми немецкими и русскими университетами и был снабжен не менее чем 1200 аттестатами королей, принцев и знаменитых людей»¹¹⁷. А відвідавши апартаменти одного з тамтешніх мільйонерів, даний

виходець із континенту описав усе побачене не без певних заздрощів: «Его дом был одним из тех обширных и пустых дворцов, которые казались выкроенными по одному образцу в великом исполинском государстве, потому что он имел дворы и площади, как будто я очутился не у городского гражданина, а у владельца государственных имуществ, крытую галерею и порталы, как будто я приблизился к языческому храму. Внутри мы нашли длинные ряды высоких, просторных и пестро раскрашенных комнат»¹¹⁸. Вцілому ж місто Харків Колю сподобалося настільки, що він «називає його столицею України, городом, занимающим одно из первых мест среди важнейших русских провинциальных городов по числу жителей; торговлю Харькова Колю ставит выше Киева. Харьковский университет, по его мнению, соперничает с Киевским и Казанским, Харьковская ярмарка приближается к Нижегородской. Рассказав предание о начале Харькова, Колю характеризует топографическое положение города и его главнейших зданий — университета, монастыря, семинарии, губернских установлений, института, гостиного двора, церквей. Книжных лавок, по его описаниям, в городе 4: три — русские, которые помещаются между магазинами с суконными, бакалейными и серебряными товарами, и одна — французская. Однако надо заметить также и здесь отрадный прогресс, потому что 15 лет тому назад Харьков имел только один единственный книжный магазин. Колю хвалит харьковский университетский сад и прибавляет, что в нем есть кофейная (молочная) для лета и китайский храмик на высоком, южном конце сада, откуда наслаждаются прекрасным видом на Лопасную долину и на большую часть богатых деревьями и садами кварталов города. Возле него находится настоящий ботанический сад для пользования университета»¹¹⁹.

Приблизно у той же самий час українські регіони імперії відвідав агроном А. фон-Гакстгаузен¹²⁰. Він «исколесил» значну частину європейського регіону країни, в тому числі — Катеринославську й Таврійську губернії¹²¹. Видруквавши опис власних мандрів трохи пізніше у Ганновері в двох частинах під назвою «*Studien uber inneren Zustande, das volksleben und insbesondere die landlichen Einrichtungen Russlands*» (російський переклад цієї монографії побачив світ у Москві 1870 р. у вигляді «Исследования внутренних отношений, народной жизни и в особенности сельских учреждений России», куди, однак, увійшли лише том перший та розділи 17–20 другого тома німецького оригіналу), Гакстгаузен, як монархіст, особливо цікавився долею місцевого «крестьянского мира», вважаючи кріпаччину династії Романових найкращим засобом від пролетаризації суспільства й революції¹²². Звернувши особливу увагу на іноземних колоністів Півдня, він писав: «Они вышли, действительно, из Голландии, на это указывают еще и теперь их нравы и образ жизни, их физиономия и сложение тела, их хозяйственные учреждения, имена и даже права наследства. Их учебник и молитвенники написаны по голландски, а 70 лет тому назад их проповеди говорились по голландски. В 1804–1805 гг. на реке Молочные Воды (Таврическая губ.) было основано 17 меннонитских поселений, а в 1806–1822 — еще 16. Некоторые меннониты имели при себе от 10 до 12 дукатов чистыми деньгами, а все 347 семей первого поселения (приехавшего в 1803 году)

располагали вместе 150 дукатами»¹²³. Розглядаючи ж господарства цих останніх як взірць для оточуючих їх жителів, Гакстгаузен зафіксував у них «наличие следующего числа мельниц: ветряных — 45, водяных — 9, конных — 6»; кроме того, по его сведениям, «у меннонитов было 18 крупорушек. В составе населения этих колоний, насчитывавших 12 500 человек, было 74 мельника»¹²⁴.

У зазначений період часу Україну з місією дослідження її природних багатств та участі в процесі становлення тут народної освіти відвідали й декілька французів. Зокрема 15 липня 1833 р., перебуваючи на берегах Дніпра, парижанин Віоло «направил прошение Киевскому университету Святого Владимира» з просьбою зарахувати його до зазначеного навчального закладу викладачем латинської, французької та німецької мов, «дабы все, кто к познанию оных охоту имеют, в особенности же будущие негоцианты и промышленники, могли посредством его ту свою потребность удовлетворить»¹²⁵. Приблизно тоді ж «танцевальной шлифовкой» київських студентів та наданням їм світського лоску займалися Дебре й де Рішар¹²⁶.

До певної міри освоїли тоді також Харківську губернію. Так, у період з 1827 по 1831 рр. кафедру загальної історії, статистики і географії університету Харкова очолював професор де Гур (Дегуров), котрий працював на даній посаді до переїзду в Санкт-Петербург¹²⁷. З іншого боку, є свідчення про те, що 1838 р. вказаний регіон, «возвращаясь через Малороссию из путешествия по Востоку», відвідав французький посланник у Російській імперії барон Барант, чий міркування з приводу розвитку продуктивних сил Харкова, вміщені в його депеші на ім'я голови МЗС Франції, графа Моле та збережені до другої половини ХІХ ст. професором міжнародного права Варшавського університету В. Александренком, мають неабияке значення для більш повного розкриття розглядуваної теми¹²⁸.

Французи доклали чимало зусиль і для вивчення минувшини, народного господарства й побуту жителів Таврії. Про одного з них — Граперона - автор «Путешествия в Южную Россию и Крым...» писав таке: «В послеобеденное время, когда все жители Феодосии обыкновенно предаются успокоению, мы преимущественно посещали феодосийский музей, куда нас обыкновенно водил сам хранитель этого музея, господин доктор Граперон, французский медик, поселившийся в России. Этот музей расположен был в одной из старинных феодосийских мечетей. В нем с особенным любопытством мы рассматривали собрание художественных предметов, свидетельствующих о плодovitой изобретательности древних греческих и гетуэзских поселенцев. У дверей музея, при входе в него лежат два колоссальные льва из белого мрамора, которых головы обращены в одну и ту же сторону. Эти львы были найдены на дне моря, в Киммерийском Босфоре, недалеко от Керчи и Тамани. Они долго лежали под водой и от действия волн формы их несколько сгладились; однако же, несмотря на то, видно, что они сделаны были превосходно. Во внутренности музея прежде всего обращает на себя внимание мраморный пьедестал, привезенный из азиатского города Анапы. Потом мы увидели гетуэзский надгробный памятник; этот остаток от церкви, существовавшей еще в 1523 году, любопытен как

свидетель того, что и после завоевания Феодосии турками в 1475 году некоторые генуэзцы оставались в Кафе и вели в этом городе жизнь, не лишенную почета. Наряду с этими почтенными памятниками древних времен господин Граперон не поколебался поместить достопримечательности, доставляемые природой, которая всегда является юной. Мы говорим о собрании любопытных ископаемых, находимых в Крыму. Одно это собрание могло бы очень долго занять самым приятным образом всякого любителя геологии. Именно доктору Граперону, трудолюбивому антикварию, давно изучающему Феодосию, пришла в голову счастливая мысль составить план, на котором древняя Кафа изображена вполне. Руководствуясь уцелевшими развалинами, он представил на этом плане город во всей его обширности, с прекрасными укреплениями, многочисленными зданиями и фонтанами, теперь уже иссякшими. Этот труд, заслуживающий всякого уважения, бесспорно представляет много любопытного для археолога»¹²⁹.

Разом із тим французькі науковці завжди виявляли помітний інтерес до надр України. Для геологічного освоєння Півдня краю особливе значення мала експедиція, що її у 1837–1839 рр. організував та провів нащадок відомого російського гірникозаводчика Акінфія Демидова Анатолій Демидов, котрий, незважаючи на одруження з племінницею Наполеона Бонапарта й придбанням у власність князівства Сан-Донато в Італії, зберіг інтерес до вивчення природи рідної Батьківщини. Спираючись на власні капітали, а також на прихильність самого Миколи Першого, здобути в результаті персональної аудієнції, А. Демидов-Сан-Донато залучив до задуманої ним справи головного гірничого інженера Франції, почесного викладача Королівської гірничої школи Парижа, «правительственного эксперта по важным народнохозяйственным проблемам», людину, що, окрім природознавства, жваво цікавилася й питаннями суспільного розвитку, професора Ф-Ле-Пле 20-х іноземних спеціалістів (топографів, хіміків, палеонтологів, медиків, художників), зарубіжних робітників-штейгерів та професора Одеського університету О. Нордмана¹³⁰. Безпосередній керівник зазначеного проекту зазначав: «Весна 1837 года быстро протекала в приготовлениях и предварительных работах экспедиции. Вышед на берег в Кронштадте, экспедиция должна была проехать всю империю от севера к югу и потом раскинуть палатки свои недалеко от устья Дуная — предприятие многотрудное и продолжительное, но исполненное с усердием, равным постоянству. В начале мая месяца главные распорядители минералогических изысканий в свою очередь выехали из Франции и избрали более прямой путь, то есть Срединную Германию и губернии южной России, к землям, лежащим по рекам Дону и Донцу, где должны были найти первую экспедицию, уже готовую действовать под их надзором. Это второе звено состояло из господина Лаланна, инженера Королевского общества путей сообщения, и господина Маленво, гражданского инженера, бывшего воспитанника Сент-Этьенской школы; двум последним поручено было под руководством господина Ле-Пле топографическое и химическое изучение земель, подлежащих исследованию. Когда дело дошло до отправления того отделения, управление которым я взял на себя, то, сообразив

все неудобства и остановки, нас ожидавшие, особенно в Германии, если бы мы поехали все вместе, я сам решил отправиться 6 июня 1837 года с господами Гюо, Левелье и Руссо в Вену с тем, чтобы они не спешили прибыть туда и осмотрели бы по дороге незнакомые им города и земли. Приехав в Вену, они должны были ожидать там меня, вместе с двумя другими вольными членами экспедиции, господами Адольфом Дю-Понсо и Ашшилем де Ля-Рош Пушеном, которые изъявили желание сопутствовать мне в Южную Россию, назначив Вену местом соединения. Сам я выехал из Парижа не прежде 14 июня 1837 года в сопровождении господ Раффе и де Сансона»¹³¹. Загальний маршрут експедиції Демидова-Ле-Пле загальною виглядав так: Париж–Гавр–Відень–Ясси–Кишинів–Одеса–Таганрог–Новочеркаськ–Ялта–Бахчисарай–Севастополь–Вознесенськ – Євпаторія (Козлов)–Карасу-Базар–Феодосія–Керч–Тамань–Алушта–Алупка–Одеса. Крім того, французи побували на Бургаському лимані, у Лугані (Луганську), станиці Кам'янській, селищі Павлівка на річці Лозова, в Херсоні, Олешках, Отузі, Суу-Дагу (Судаку), Кутлагу, Артеку, Урсуфі (Гурзуфі), Джурук-Су, Чуфут-Галегу на Чатир-Дагу й околицях Балаклави¹³², майже скрізь здійснюючи повний комплекс науково-дослідницьких робіт.

«Ле-Пле, — відмічав із приводу роботи професора у Донбасі радянський дослідник Г.Д.Бакулев, — дал типографію і геологію басейна, описав основні местородження каменного вугля, класифіцировав їх по 8-ми групами, дал аналіз вуглей кожної групи, описав сучасне йому станіє добути вугля і склади заключення о перспективах розвитку Донецького басейна. Он произвел также исследование железорудных и марганцевых месторождений Донбасса и Керчи, дал заключение о возможности их практического использования. Основные выводы Ле-Пле были таковы: а) «каменный уголь во всех отношениях занимает первое место между полезными минералами, находящимися в Донском кряже»; б) каменный уголь и антрацит в Донецком бассейне встречаются почти во всех изменениях, какие известны в каменноугольных бассейнах Западной Европы; в) донецкий каменный уголь и по строению, и по составу своему представляет почти такие же свойства, какие имеет каменный уголь, добываемый во Франции, Бельгии и Великобритании; г) особо ценным для промышленного использования является наличие спекающихся углей, дающих 0,75 и выше углерода, хотя они и не принадлежат к антрациту; д) руководствуясь аналогией, Донецкий кряж надобно отнести к осадкам нижнего яруса, или к горному известняку; е) «добыча угля тут производится чаще всего лишь в зимнее время. Инструментами служат лопата, балда, клин и молоток, ручной ворот, веревка и кошелка для подъема угля; лишь в редких случаях применяются крепи. Вся такая шахта глубиной до 12 метров часто обходилась владельцу около 275 руб. серебром, считая прибор для извлечения угля»¹³³. Не обмежуючись вивченням тих місць, де вугілля само виходить на поверхню, він, спираючись на допомогу робітників Луганського казенного заводу й Лисичанських копалень, котрих завжди хвалив за майстерність та слухняність, з розмахом, вдень і вночі, відразу в чотирьох місцях, провадив бурові роботи¹³⁴. Крім того, Ле-Пле, розмірковуючи над проблемою становлення кам'яновугільної

промисловості на Катеринославщині, вважав, що це останнє можливо лише за умови збільшення капіталовкладень у галузь, захисту її з боку держави високим митом, розширення збуту вугілля за рахунок налагодження експорту через порти Чорного моря, становлення в краї «пароходної навігації» й загальної інфраструктури з приватними будинками, державними лазаретами, казармами та лікарнями¹³⁵. Будучи у захваті від краси української природи, цей французький дослідник відмічав, що «местная степь, сливаясь с горизонтом, сосдает реальное впечатление бесконечного моря», а, зачарувавшись чередами чумацьких возів, поетично називав їх «степными флотилиями»¹³⁶. Йому ж належать альтернативні по суті своїй зауваження з приводу того, що шахти, збудовані так званім «ручним способом», можуть бути рентабельніші за механізовані капіталістичні підприємства¹³⁷. Слід відзначити, що результати пошукових робіт Ле-Пле знадобилися російській адміністрації ще до того, як закінчилася сама експедиція: так, уже у 1837 р. начальник штабу Корпусу гірських інженерів імперії генерал-майор Чевкін «забажав отримати у своє розпорядження дані хімічних аналізів донецького вугілля та руд, що їх виконав Ле-Пле та його співробітник Маленво»¹³⁸.

Добуті в ході своєї науковлі подорожі матеріали професор намагався якнайшвидше опублікувати, залучаючи до цього різних фахівців. Зокрема «издание в 1842 году во Франции труда Ле-Пле было осуществлено силами русских ученых. Так, Нордман целых 11 месяцев провел в Париже, наблюдая за подготовкой к печати карт и таблиц, а также многочисленных красочных изображений представителей новороссийской флоры и фауны. Одни таблицы этой книги обошлись в 60 000 франков, уплаченных Демидовым-Сан-Донато». Мовою оригіналу зазначене видання побачило світ у чотирьох томах під назвою «Voyage dans la Russie meridionale et la Cremee par la Valachie et la Moldavie, execute en 1837, sous la directioun de mr. Anatole de Demidoff, par M.M.Sainson, Le Pley, Huot, Leveille, Raffet, Rousseau, de Nordmann et du Ponceau», причому після того, як головний ініціатор експедиції черговий раз відвідав Росію, було надруковано другий, оновлений його варіант. Вітчизняний же переклад цієї книги — «Исследование каменноугольного Донецкого бассейна» — було здійснено у Москві професором геології Г.Є.Щуровським у 1854 р.¹³⁹

Про цікаві епізоди із свого «таврійського» життя розповідають також швейцарці. «По уверению некоторых путешественников, — зазначав із цього приводу А. Демидов, — Гнилое море, находящееся очень близко к Перекопу, распространяет вокруг себя вредные испарения. Но в сочинении господина Монтандона — находим противное. Этот писатель утверждает, что, несмотря на все предубеждения, он нашел воздух в Перекопе весьма здоровым. Чуть позже мы очень были обрадованы личным посещением господина Монтандона, автора книги «Путеводитель иностранца по Крыму». Это сочинение очень хорошее, которое может быть еще полезнее, если переменить порядок его изложения. Господин Монтандон — уроженец Швейцарии, давно уже поселившийся в Крыму; он, как кажется, изучил подробно и добросовестно этот край. В продолжительной и занимательной беседе с господином Монтандоном мы имели

случай прояснить многое, что было для нас темно при собственных наших наблюдениях. А также мы составили себе иное понятие о некоторых идеях, допущенных в книге Монтандона и получивших известность на основании общего мнения. Так, надобно думать, что мнение Монтандона, будто близ Мисхора и Фароса, на южном берегу Крыма, существуют слои каменного угля, не заслуживают вероятия. Тоже следует, по видимому, заявить и об угле, найденном близ Теренэра, в поместье, находящемся в 10 км от Симферополя»¹⁴⁰.

Отже, що науково-дослідницьку діяльність іноземців в Україні, спрямовану на розвиток тією чи іншою мірою її економічного потенціалу, можна розділити на кілька основних напрямків:

а) викладацька робота частини німців, французів та сербів у гімназіях краю, а також — що найголовніше! — у двох його «Alma mater» — Харківському й Київському університетах, де вихідці з-за кордону викладали «столь необходимые будущим финансистам, промышленникам, торговцам и аграриям» іноземні мови, економіку, географію, статистику, правові дисципліни й теорію та практику ведення сільського господарства;

б) обстеження промислових можливостей різних областей Східної Наддніпрянини, котре, будучи проведене зокрема швейцарськими, італійськими і німецькими майстрами-практиками, показало, що з точки зору шовківництва, видобувних галузей, морського транспорту та сільського господарства Україна має великі перспективи для їх розвитку;

в) подорожі окремих інтелектуалів територією українських губерній Російської імперії, у ході яких ці останні нагромаджували (а пізніше й обнародували в своїх працях) цінну інформацію стосовно тих чи інших сторін народногосподарського життя зазначених місцевостей, котра могла б бути з користю використана тими, хто хотів займатися тут бізнесом;

г) суто академічні експедиції, будучи проведені, зокрема британцями та французами, показали всьому світові гігантський потенціал України як у плані природних ресурсів, так і з точки зору можливості започаткування тут підприємства.

¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — Москва, 1959. — С. 24; *Ее же*. Южная Украина в 1800–1825 годах. — Москва 1970. — С. 24.

² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 24.

³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — 1906. — С. 37; Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). Историческая монография. С приложением альбома, планов и рисунков. — Т. 2. — XIX и начало XX века. — Х., 1912. — С. 623; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 45, 67.

⁴ Герман К.-Т. Описание Таврической губернии // Статистический журнал Российской Академии наук. — Т. 1. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1806; Т. 2. — Ч. 1. — Санкт-

Петербурґ, 1807; *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963. — С. 24.

⁵ *Станиславская А.М.* Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798 — 1807). — Москва, 1962. — С. 26.

⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — Москва, 1981. — С. 86.

⁷ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 19; Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 12. — Одесса, 1881. — С. 62–208; Поездка академика Палласа во внутренний Крым, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // Там же. — Т. 13. — Одесса, 1883. — С. 35–92.

⁸ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. — Москва, 1853. — С. 431.

⁹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 19; *Ее же.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 132, 168, 250–252.

¹⁰ *Её же.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 25.

¹¹ *Золотов В.А.* Указ. соч. — С. 25.

¹² *Станиславская А.М.* Указ. соч. — С. 28.

¹³ *Багaley Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Т. 1 (1802–1815 годы). — Вып. 1. — 1894. — С. 136.

¹⁴ Русская старина. — 1875. — ноябрь. — С. 472; Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 72, 77, 136; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579, 643.

¹⁵ *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579.

¹⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского университета Святого Владимира. — Т. 1. — Университет Святого Владимира в царствование Императора Николая Павловича. — К., 1884. — С. 125–126.

¹⁷ Там же. — С. 39, 51; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — Переклад з французької. — К., 1996. — С. 281.

¹⁸ *Багaley Д.И.* Указ. соч. — С. 109, 148.

¹⁹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37.

²⁰ Так же. — С. 28, 70, 91, 94; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 609–610.

²¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 43, 62, 81.

²² *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 747–748.

²³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 62.

²⁴ Там же. — С. 71.

- ²⁵ Там же. — С. 30, 99; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 747–748.
- ²⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 31.
- ²⁷ Там же. — С. 74; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 625.
- ²⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 74.
- ²⁹ Там же. — С. 80.
- ³⁰ Там же. — С. 81–82.
- ³¹ Там же. — С. 42–43.
- ³² *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К., 1986. — С. 169–170.
- ³³ Там же. — С. 170.
- ³⁴ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 665.
- ³⁵ *Багалеї Д.И.* Указ. соч. — С. 148.
- ³⁶ Там же. — С. 148–149.
- ³⁷ Там же. — С. 835–836.
- ³⁸ См.: *Гизе Ф.* О выгоднейшем способе добывать и очищать селитру, основанном на химических началах. — Х., 1811. — С. 217, 231; *Лукьянов П.М.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. — Т. 1. — Москва–Ленинград, 1949. — С. 246–248; *Его же.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. — Т. 2. — Москва–Ленинград, 1949. — С. 547.
- ³⁹ См.: *Гизе Ф.* Указ. соч. — С. 59, 169, 184, 209–217; *Лукьянов П.М.* Указ. соч. — С. 389.
- ⁴⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 80; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 615–616.
- ⁴¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 83.
- ⁴² Там же. — С. 49, 74.
- ⁴³ Там же. — С. 65–66.
- ⁴⁴ Там же. — С. 81, 84.
- ⁴⁵ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579.
- ⁴⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 65.
- ⁴⁷ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* — С. 850.
- ⁴⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 62.
- ⁴⁹ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 591.
- ⁵⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 67.

- ⁵¹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 782.
- ⁵² Там же. — С. 580.
- ⁵³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 83.
- ⁵⁴ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 596.
- ⁵⁵ Там же. — С. 596–597.
- ⁵⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806 — 1905). — С. 49, 79, 81–82, 98.
- ⁵⁷ Там же. — С. 108.
- ⁵⁸ Там же. — С. 49, 62, 70, 106–107; Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 579.
- ⁵⁹ Багалей Д.И. — С. 161.
- ⁶⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 48.
- ⁶¹ Багалей Д.И. Указ. соч. — С. 39.
- ⁶² Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 33–34, 41, 49; Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 579.
- ⁶³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 61.
- ⁶⁴ Там же. — С. 43–44.
- ⁶⁵ Там же. — С. 49.
- ⁶⁶ Там же. — С. 59–60, 69, 78, 81, 98.
- ⁶⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 643.
- ⁶⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37.
- ⁶⁹ Брокгауз и Эфрон. — Т. 39 А. — Книга 58. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 856; Станиславская А.М. Указ. соч. — С. 34.
- ⁷⁰ Брокгауз и Эфрон. Указ. соч. — С. 856.
- ⁷¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 46–47.
- ⁷² Варварцев Н.Н. Указ. соч. — С. 11–12.
- ⁷³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 134.
- ⁷⁴ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 492.
- ⁷⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Указ. соч. — С. 142.
- ⁷⁶ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. — В 3-х частях. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1852. — С. 83–84.
- ⁷⁷ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства Государственных Имуществ. 1837–1887. — Ч. 5. — Горное дело. — Санкт-Петербург, 1888. — С. 13, 166; Лукьянов П.М. Указ. соч. — С. 136.

- ⁷⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* — С. 55; *Бовуа Д.* Вказ. праця. — К., 1996. — С. 281.
- ⁷⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* — С. 93, 125–126; 269, 288.
- ⁸⁰ *Грек И.Ф.* Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х — середина 50-х годов XIX ст). — Кишинев, 1988. — С. 20.
- ⁸¹ Там же. — С. 20–21.
- ⁸² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 418.
- ⁸³ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 140.
- ⁸⁴ Там же. — С. 140–141.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Там же. — С. 142.
- ⁸⁷ Там же. — С. 164.
- ⁸⁸ Там же. — С. 140–141.
- ⁸⁹ Там же. — С. 142.
- ⁹⁰ Там же. — С. 140.
- ⁹¹ Там же. — С. 142.
- ⁹² *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 28.
- ⁹³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 133.
- ⁹⁴ Там же. — С. 133–134.
- ⁹⁵ Там же. — С. 169.
- ⁹⁶ *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. — С. 34–35.
- ⁹⁷ Там же.
- ⁹⁸ Там же. — С. 166.
- ⁹⁹ Там же. — С. 170.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Там же. — С. 171.
- ¹⁰³ *Брун Ф.О.* О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 году // Записки Одесского Общества истории и древностей. — Т. 2. — Отделение 1. — Одесса, 1848. — С. 368–389; *Варварцев Н.Н.* — Указ. соч. — С. 171–172.
- ¹⁰⁴ Там же. — С. 170–172.
- ¹⁰⁵ *Букишан П.Я.* Шелководство в России в предреформенное время // Вопросы истории. — 1973. — № 7. — С. 47.
- ¹⁰⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁰⁷ Там же. — С. 383.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 443.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 384.

- ¹¹⁰ Там же. — С. 180.
- ¹¹¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 60.
- ¹¹² Там же. — С. 60–61.
- ¹¹³ Там же. — С. 38.
- ¹¹⁴ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 438.
- ¹¹⁵ Там же. — С. 439.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 969.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 970.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 989.
- ¹¹⁹ Там же. — С. 968–969.
- ¹²⁰ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 7–8.
- ¹²¹ Там же. — С. 8.
- ¹²² *Дружинин Н.М.* Крестьянская община в оценке А.Гакстгаузена и его русских современников // Ежегодник германской истории. — 1966. — Москва, 1969. — С. 28–30; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 7–8.
- ¹²³ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 127.
- ¹²⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 годы. — С. 118.
- ¹²⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. — С. 92–93.
- ¹²⁶ Там же. — С. 455.
- ¹²⁷ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 60.
- ¹²⁸ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 968.
- ¹²⁹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 496.
- ¹³⁰ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 134–135; Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837–1839 годах по распоряжению А.Н. Демидова. — Пер. с французского проф. Г.Е. Щуровского. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 218–220.
- ¹³¹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 134–135.
- ¹³² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 3–4, 341, 344, 364, 413, 433, 481, 482–484, 495, 498, 502, 507, 509; *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — Екатеринославская губерния. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 106.*
- ¹³³ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — Екатеринославская губерния. — С. 106; Струмилин С.Г.* Черная металлургия в России и в СССР. — Технический прогресс за 300 лет. — Москва–Ленинград, 1935. — С. 75; *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — Москва, 1955. — С.90; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 135, 137–138.

¹³⁴ Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837–1839 годах по распоряжению А.Н. Демидова. — С. 223, 365, 442; *Бакулев Г.Д.* Указ. соч. — С. 92; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 138–139, 142.

¹³⁵ *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. — Т. 1. — Харьков, 1915. — С. 43; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 139.

¹³⁶ *Струмилин С.Г.* — С. 75; *Бакулев Г.Д.* Указ. соч. — С. 75–76.

¹³⁷ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 137.

¹³⁸ Там же. — С. 142.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 440.

П.Г. Усенко
(м. Київ)

**ПАРОСТКИ ГЛАСНОСТІ: «МОРСКОЙ СБОРНИК»
середини 1850-х рр.
У ПОЛІ ЗОРУ М. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО, Т. ШЕВЧЕНКА
ТА ЇХНІХ ПОЛЬСЬКИХ СПОДВИЖНИКІВ**

У статті зроблено спробу дослідити комплекс поступових акцій часописів «Морской сборник» і «Современник» на початку правління імператора Олександра II. Висвітлено креативну роль великого князя Костянтина, Миколи Чернишевського, Тараса Шевченка та їхніх польських сучасників.

В статье предпринята попытка исследовать комплекс прогрессивных акций журналов «Морской сборник» и «Современник» на раннем этапе правления императора Александра II. Освещена креативная роль великого князя Константина, Николая Чернышевского, Тараса Шевченко и их польских современников.

The attempt to research of the complex progressive actions from journals “Morskoy Sbornik” and “Sovremennik” at the earliest period of ruling the Emperor Alexander I is made in the article. It draws attention to the creative role of Grand Prince Konstantin, Nikolai Chernyshevski, Taras Shevchenko and their Polish contemporaries.

Журнал «Морской сборник» виходив із 1848 р. у Санкт-Петербурзі за волею імператора Миколи I, зважаючи на традиції місцевої професійної мариністики — від такого раритету як збірка «Морские записки или собрание всякого рода касающихся вообще до мореплавания сочинений и переводов, издаваемых учрежденным при Государственной Адмиралтейской коллегии комитетом» (1800 р.) до тривалих «Записок Гидрографического департамента Морского министерства» (1842–1852 рр.)¹, і з кон'юнктурним урахуванням іноземних взірців. На його ранній стадії, до 1853 р., в цьому дусі реорганізований при морському міністерстві Морський вчений комітет під орудою віце-адмірала Федора Літке вимушено функціонував дозатором інформаційних елементів за окресленими пунктами:

«1. Стислий огляд найцікавіших винаходів і дослідів із усіх різновидів морського мистецтва.

2. Відомості з військово-морської справи; про сучасний стан зарубіжних військових флотів і портів; про плавання суден і ескадр.

3. Відомості про морські експедиції, прикметні з військового, вченого чи торговельного погляду.

4. Події минулих часів у всіх флотах; стислі історичні статті, життєписи, некрологи.

5. Відомості про незвичайні пригоди на морі, корабельні аварії тощо.

6. Літературні статті на тему морської справи, оповідання, анекдоти тощо.

7. Бібліографія. Стислий розгляд найвидатніших творів у морській сфері»².

Енциклопедично ерудований Ф. Літке (прийдешній президент Імператорської Академії наук) доповідав: «Ми, службовці на Балтиці, нічого не знаємо, що роблять наші товариші у Чорноморському флоті; які там судна мають свої властивості, які застосовано нововведення і удосконалення в озброєнні та обладнанні суден. Чорноморці й собі мало знають про нас...». Але й попри те, що на огріхи нарікав не сторонній огудник, а вихователь царського сина Костянтина, Микола I максимально звузив модернізацію журнальних шпальт, консервуючи втаємничену в Російській імперії статистику та вберігаючись од неприйняттого для влади розсекречення адміністративних паперів. Перевага шаблонно надавалася препаративним перекладам і «куривковим відомостям з історії російського флоту, спогадам старих моряків, практичним порадам з мореплавства тощо»³.

В оцій атмосфері молодий великий князь Костянтин Миколайович, 1850 р. очоливши Комітет із складання морського статуту, прищеплював своєму оточенню науковість, дискусійність і апробування, завдяки чому до Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. випродукував регламент на щаблі вираженіших узаконень у світі для цієї галузі. За п'ять місяців 1851 р. принциповий глава статутного Комітету збагатився огромом 2 тисяч заміток з Балтики та Чорноморського флоту (в цілому за триріччя накопичилося «багато тисяч зауважень»)⁴. 1854 р. він у звіті морського відомства за попередній рік сумлінно демаскував вади флотів і адміралтейства, але відрепортувати, як належало, монархові в тому сенсі не встиг...

Вирішальний струс стався на початку 1855 р., коли Олександр II, успадкувавши престол померлого батька-обскуранта, заходився послабити утиски слова й опінії. У нього попросився на ліквідацію вкрай ортодоксальний «Комітет 2 квітня 1848 року», контролюючий пресу з безмежними репресивними повноваженнями⁵. Із карт-бланшем «порядкувати на власний розсуд» новий цар призначив зверхником над морською «вертикаллю» рідного брата — 27-літнього генерал-адмірала Костянтина, впертого поборника «гласності», котрий іще на посаді товариша начальника Головного морського штабу 1853 р. домігся стрижневої на той момент директиви «збільшити «Морской сборник» офіційною частиною, в якій розміщувати найвищі повеління й накази, нагороди морським чинам, розпорядження морського начальства, звістки про плавання суден, витяги зі звітів тощо».

Відтак у привілейованому «Морском сборнике» насамперед перебачалися: «а) найвищі повеління й накази з усіх частин морського відомства, також розпорядження й накази найвищого морського начальства, департаментів, начальників окремих управлінь тощо, крім повелінь і розпоряджень, що підпадають таємниці, або таких, які начальницькі особи визнаватимуть незручними для

друку; б) нові постанови по морському відомству й витяги зі справ як закінчених провадженням і збережених у архівах, так і поточних, як, наприклад, військово-судових і решти, що корисно оголосити на загальне по флоту звідомлення; в) одержувані чинами морського відомства нагороди і накладені стягнення, різні відрядження їх та відпустки понад 29 днів». Примірники регулярно уточнюваного таким робом фахового довідника надсилалися «в усі флотські екіпажі, морські команди, департаменти і канцелярії морського міністерства, всім флотським, штурманським і артилерійським офіцерам, іншим чинам морського відомства» за «якомога меншої платні»⁶.

Костянтин Миколайович визрів колоритною фігурою. Тезка свого стрія — цесаревича Костянтина Павловича, нарочито хрещеного з визивною демонстрацією конфліктної націленості на потенційне володіння Костянтинополем (Константинополем, Царградом, Царгородом, Стамбулом), він подорожжю з Миколаєва зовсім юним навідав столицю Османської імперії й затим, після круїзу в супроводі Літке навкруг Європи до Миколаєва, загорівся устремлінням збройно прориватися крізь протоку Босфор і Мармурове море на Дарданелли.

18-літнім гадав сміливо утнути туди чорноморську атаку, амбітно плануючи несподіваний удар запорукою успіхів, а гвалтовну передислокацію до далекої Дарданелльської протоки — гарантією розгрому будь-якого англо-французького втручання в тому районі Середземномор'я. З оптимізмом обгрунтував хвацько проєктовану агресію: «Три умови необхідні для вдалого виконання цієї акції: раптовість, швидкість і відвага. Не відступати перед труднощами і загрозами, а йти напролом, не лякаючись утрати трьох, чотирьох, бодай п'яти кораблів і декількох тисяч людей, тому що результат цього вартий»⁷.

Пізніше принадився грандіозною ідеєю кавказького намісника князя Олександра Бярятинського ладнати від Каспію диверсійне вторгнення на прю проти британської армії в Індостані, та брак коштів загальмував утілення намисленого наступу⁸. Взавши участь у придушенні угорської революції 1849 р., за хоробрість був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня. Від 1853 р. тимчасово керував морським міністерством з хистом урядовця та господарника. За період Севастопольської оборони 1854–55 рр. разом із тіткою, великою княгинею Оленою Павлівною дбав про санітарний догляд за побитими і хворими раніше виникнення Червоного Хреста. Навесні 1855 р. у бесіді про інвентарі на Україні натякнув: «Та це ж готує волю: дай Бог закінчити війну [Східну (Кримську) війну — П.У.], а потім розпочнем іншу справу»⁹.

У формуванні такої особистості неабияку роль відіграв учитель його старшого брата — Олександра Миколайовича — поет Василь Жуковський, котрий, дохідливо розтлумачивши різницю між дотичною не багатьох славою та благом для всіх і кожного, напоумляв, що застій — загнивання, а запобіжником руйнації є свята життєва справа — рух. Наставник подвигав реформуватися «вчасно, до місця, за законом вічної Правди». В геополітиці гіпотетично підштовхував до захмарних перспектив візії окупування Єрусалима християнськими державами¹⁰.

Згуртувалася кадрована когорта соратників, для котрої локальним майданчиком обговорення соціальних і економічних проблем ситуаційно пристосу-

валось Імператорське Російське географічне товариство під постійним головуванням Костянтина з 1845 р. Безпосередньо при його особі служили двоє синів видатних мандрівників Юрія Лисянського та Василя Головнина: ад'ютант і від 1853-го до 1855 р. редактор «Морского сборника» Платон Лисянський (колишній старший ад'ютант у штабі Чорноморського флоту) та особистий секретар Олександр Головнин (перший секретар Географічного товариства, по дружньому кликаний «Головненко») ¹¹. У майбутньому міністр народної освіти, останній як біограф зафіксував симптоматичні чутки про химеру свого шефа «уфундувати федеративний союз усіх слов'янських племен і знищити Туреччину» ¹².

«Морской сборник» не підлягав звичайній цензурі: випуски санкціонувалися Морським ученим комітетом або персонально О. Головниним, інколи — Костянтином Миколайовичем ¹³. 1855 р. П. Лисянського, покликаного до корабельних обов'язків, заступив помічник голови відділення математичної географії Географічного товариства капітан-лейтенант Микола Буцький, а за ним — капітан 1-го рангу Іван Зеленой (син офіцера Чорноморського флоту і сам колишній чорноморець із рідкісним завзяттям щодо пізнання флотської структури). Завідування Морським ученим комітетом і морським міністерством при генерал-адміралові обійняв экс-директор Гідрографічного департаменту віце-адмірал Фердинанд Врангель, почесний академік ¹⁴.

Оскільки зміни пріоритетно стимулювалися «костянтинівцями», побільшало і дописувачів, і приватних передплатників їхнього органу. Пліуралістичність дедалі заохочувалась як прогресивний фактор. Зорієнтувавшись, що освоєний рупор полеміки «став потужним знаряддям для довершення освіти морського офіцера», великий князь 1855 р. подбав про «піднесення до належної висоти» фінансування стовповної трибуни новацій. Додаток із двадцяти восьми тисяч карбованців аргументував тим, що сума на витрати мізерна порівняно із зиском од концентрації цим виданням необхідних його підлеглим даних. Упевняв: воно як приємне та корисне «задовольняє розумові потреби, відволікає від занять марних і, надаючи кожному подробиці про його товаришів, підживлює у флоті дух товариської, котрий має наслідком, що морські офіцери становлять ніби одну сім'ю» ¹⁵.

Саме о цій добі з майже рекламною статтею про таким трибом виплекану віху періодики екстраординарно виступив 27-літній Микола Чернишевський. По закінченні Петербурзького університету він учителював у середніх навчальних закладах (від зими 1853/54 рр. до весни 1855 р. — в кадетському корпусі), захистив магістерську дисертацію і склав належні іспити (так з історії «розв'язав питання про Малоросію й приєднання її до Росії»), а паралельно співпрацював із періодикою, головне — від осені 1853 підключився до популярного місячника «Современник» (видавці — Микола Некрасов та Іван Панаєв), де весь відділ «Критика» десятого (жовтневого) числа за 1855 р. анонімно заповнив знаковим матеріалом «Морской сборник, издаваемый Морским Ученым Комитетом. Год 1855. Книжки 1–9 (январь–сентябрь)» ¹⁶.

Епізод не був випадковим як для цього талановитого дослідника, так і в цілому для цивільного «Современника», ексклюзивно удостоєного прерогативи друкувати «Хронику современных военных известий» (в її кураторах був Шевченків приятель Олександр Афанас'єв-Чужбинський), батальні твори Льва Толстого й інших. М. Чернишевський на початку 1855 р. для того часопису відредагував «Журнал о военных действиях русского флота в архипелаге и у берегов Малой Азии в 1770–1774 годах» контр-адмірала Степана Хметевського, нагородженого орденами святого Георгія послідовно 4-го і 3-го класів¹⁷, потім обнародував низку відгуків на книжки про минуле регіонів, утягнутих до воєнного театру (такі з них як «Осада и взятие Византии» Михайла Стасюлевича, «Крым с Севастополем, Балаклавой и другими городами» презентував синхронними варіантами й у місячнику «Отечественные записки»)¹⁸.

Заявив себе умільцем уїдливістю, ущипливого сарказму. Оволодівши арсеналом колючих засобів, удосталь поглузував над опусом «Азовское сидение» Нестора Кукольника і подібними псевдоісторіями¹⁹. Його міні-рецензія на «Рассказ солдата Сидорова при бомбардировании Севастополя англо-французами» — просто блискаucha: «Одна з численних спекуляцій, розрахованих на патріотизм простолюду. Книжку цю можна похвалити хіба за те, що вона не хоче нікого вводити своєю зовнішністю в оману: обгортка з лубковими картинами та папір, який ми вже давно не зустрічали навіть у сіропаперових виданнях, з першого ж погляду надають вірну яву про літературні якості книжки. Добре було б, коли б завжди траплялась така похвальна “гармонія форми з ідеєю”». Більше того, у вересневому номері за 1855 р. жарт утилізовано на продовження кпинів. «Усе ця купа книжок і зшитків, які мають на меті використати патріотичні почуття народу, так само мало належить літературі, як і «Рассказ Сидорова», про котрий мовили ми вище, тож читачі, безперечно, не вимагатимуть докладного звіту про їхні достоїнства й зміст», — умить висміяв метелики «Чувство и любовь к престолу и отечеству», «Обхождение русских с врагами», «Доблестные подвиги русских воинов», «Описание бомбардирования англичанами Соловецкого монастыря», «Последний вечер новобранца в родительской семье»²⁰.

Принагідно у прискіпливому аналізі твору викладача Петербурзького університету М. Стасюлевича виклав рясне гроно методологічних засад та дотепних сентенцій з іронічним скепсисом: «Першим обов'язком історика вважалася колись критична перевірка оповідань, повідомлених нетямущими чи схильними до риторики літописцями. Все неймовірне в оті часи приписувалося відкидати з історії або намагатися пояснити правдоподібно. Скільки чудових анекдотів було тоді оголошено недостовірними чи просто вигаданими!.. Лицарі-захисники всього, що не витримувало жодної критики, були досить дивними. Та вони спокушалися, принаймні, поетичною стороною байок. Якщо неможливо було з ними погоджуватись, то слід було визнати в них почуття й шире завзяття. Це історики-поети. Однак інші люди відкидають критику, не бажають звертати увагу на правдоподібність оповідей лише тому, що захоплюються суперництвом з Олександром Дюма — їм потрібні антитези, неочікувані зустрічі, зради, таємничі інтриги та вся обстановка пересічних романів. Вони дивляться на

історію як на поприще для враження читачів красотами стилю, дивними зав'язками та сюрпризами нежданих розв'язок. Це історики-ритори. Чому ж не писати історію в тому дусі, як Дюма написав «Монтекристо» і «Трьох мушкетерів»? Треба тільки мати почуття й визнавати, що цього разу йдеться про вияв романічного свого таланту, а ніяк не про відкриття різних історичних істин. Дюма, наскільки відомо, не претендує на історичну достовірність своїх інтриг і розв'язок; він тільки запитує: як намислено? Чи не правда, хитро? Чи не правда, нікому таке не могло спасти на думку? Ні, історики-ритори не задовольняються таким скромним поглядом на суть своїх винаходів: вони вважають кожну натяжку історичних фактів, котру вдалося їм зробити на догоду бажанню відзначитися несподіванкою своїх висновків, — кожну таку натяжку вони вважають глибокодумним міркуванням, великим відкриттям, що кидає зовсім нове і надзвичайно яскраве світло на хід історичних подій»²¹.

У другому (лютневому) числі тогорічного «Современника» М. Чернишевський побіжно торкнувся «Морского сборника», засвідчивши знайомство з ним лаконічною ремаркою анотаційного представлення брошури Л.Д. (Леоніда Демиса) «Обозрение трактатов о морском торговом нейтралитете», що висвітлюваний текст — відбитка з «Морского сборника»²². Зате спеціальну розвідку дев'яти книжок уподобаного часопису восени наситив об'ємними цитатами та супутніми позитивними судженнями. Основну причину обґрунтував вступною фразою: «Заслужена повага, котру почав останнім часом набувати «Морской сборник», і чимало високого рівня цікавинок цього видання змушують будь-який журнал, бажаючий говорити зі своїми читачами про істинно важливі явища нашої літератури, присвятити розборі «Морского сборника» особливу та докладну статтю»²³.

До того Чернишевський компліментарно атестував і «Записки Русского Географического Общества» («За вартістю свого змісту десята книжка “Записок” Географічного товариства — одна з найвидатніших у цьому виданні, вельми важливого для російської географії, статистики та етнографії»), і «Отчет Императорского Русского Географического Общества за 1854 год» («Діяльність Імператорського Географічного товариства, котра несе стільки користі російській науці, давно вже збуджує в публіці співчуття, яке має вважатися цілком заслуженою нагородою його невтомних праць... Узагалі діяльність Товариства, співчуття та сприяння його працям з кожним новим роком посилюється під ласкавим покровительством монарха і безпосереднім підбадьоренням і протегуванням августійшого голови товариства, його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича»)²⁴.

Виникає підозра, що масштабна актуалізація церемонної активності у лояльному напрямі спонукана О. Головнимим, який щільно контактував з колом «Современника», чиїх авторів за дорученням свого патрона запрошував до експедиції «Морского сборника» (в ній на Україну виїхали Олександр Афанас'єв-Чужбинський і Григорій Данилевський, а Олексій Писемський 1856 р., опинившись на східному каспійському березі, відвідав у Новопетровському форті Тараса Шевченка)²⁵. Без сигналу згори цензор Володимир Бекетов не пропустив

би ні спонтанні дифірамби членам царської фамілії, ні розкриття намірів генерал-адмірала вдосконалити «вчене видання, приналежне його міністерству»²⁶.

Напрошується співставлення не тільки зі здоровницею «Честь і слава морському міністерству!» від найпершої вільної російської газети «Колокол», випущеної Олександром Герценом і Миколою Огарьовим у Лондоні 1 липня 1857 р., але й із міркуваннями сановника-аристократа графа Петра Валуєва, поширеними рукописом «Дума русского во второй половине 1855 года», знаменно датованим 28 серпня 1855 р. — наступним за падінням Севастополя днем: «Єдине морське міністерство... показало при складанні морського статуту, яким чином треба обговорювати проекти законів, і в «Морском сборнике» подає приклад, як слід розуміти цензуру»²⁷. На конкретне запитання Валуєва «Чи могло б усе це бути зробленим, якби долями морського міністерства нині не правила тверда рука генерал-адмірала, котрий титулований імператорською високістю?»²⁸, Микола Чернишевський у прикінцевому абзаці огляду чітко відповів, «що редакція, прагнучи виконати високу волю його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича, діяльно і вдало турбується про всеосяжне вдосконалення «Сборника», який встиг уже посісти почесне місце в російській науковій літературі»²⁹.

Легкий реверанс у бік Олександра Головнина — спомин про його батька у посиланні на статтю мічмана судна «Аврора» Миколи Фесуна «Каллао и Лима» як на «цікаву вже за тією хоча б обставиною, що з часів капітана Головнина, котрий відвідав Перу 1818 року, в тій країні ще не було жодного російського військового корабля до фрегата “Аврора”»³⁰. Схоже, що посвяченим у «позалаштункові» перипетії був Костянтин Павлович, адже Ф. Врангеля він етапно напучував у такий спосіб: «Було б корисно, як висловлювалися міністри імператриці Катерини, «запустити поголоску», щоби потім уряд міг скористатися загальною думкою»³¹.

Чернишевський обрав оригінальний прийом трансляції «співзвучної думки публіки», солідаризувавшись з тими, хто не перший рік із симпатією пильнував за «Морским сборником» як зразковим досягненням («можливо, найвизначнішим у багатьох відношеннях», «найвизначнішим серед наших спеціальних журналів і за науково-літературними рисами статей, і за високою вагою вміщених офіційних документів»), на адресу людей, котрі ще не тримали під руками те видання.

Нагадування програми поміченого «стрімкого покращення» виняткового часопису було уточнено реченням про незалежність од редакції відділу урядових постанов і розпоряджень, навіть зовнішньо виокремленого пагінацією не арабськими, а римськими цифрами. Закцентовано, що накреслення Костянтина Миколайовича втілено під рубрикою «Официальные статьи и известия» посеред «відділів, які відзначені особливо чудовим характером й найбільше сприяли збудженню співчуття до “Морского сборника” в усіх його читачів». Наголошено, що «особливо шановане місце» забезпечили вісті про чорноморських бійців³².

Тим, хто трафаретно боявся зіткнення з одноманітністю і нуднощами тону, пояснено, що сухі донесення здебільшого є «повчальним читанням». Як скромні й правдиві виділено «надзвичайні за жвавістю і точністю» листи сестер милосердя Хрестовоздвиженської громади у Криму, кореспонденції та інші оперативні публікації про «страшну й славетну облогу Севастополя», про заходи опіки покалічених оборонців.

Підкреслено, що потерпілих із Чорноморського флоту вперше було перелічено абсолютно всіх (доти реєструвалися жертви лишень з офіцерів). Скопійовано уступ про двох одужуючих з Олександрійського повіту Херсонської губернії — майстрового 17-го робочого екіпажу Прокопа Клименка, в кого ядром відтяло ліву ногу, і поціленого осколком бомби в голову матроса 32-го флотського екіпажу Михайла Горкуша. Докинуто, що «Морским сборником» скомпоновано розповіді з портретами боцманів Степана Буденка й Петра Ананьїна, квартирмейстерів Абрама Полукарова, Прохора Карасикова та ще шерехи «нижніх чинів».

Кульмінаційно сфокусувалось опитування 653 понівечених матросів з першої (січневої) книжки «Морского сборника» 1855 р. Ось драматична картина, яку оприлюднив «Общий обзор, полученных Морским министерством по 1 января 1855 года сведений о морских чинах, убитых и раненых в Севастополе» та віддзеркалив М. Чернишевський:

«На запитання, в чому полягають їхні потреби, що хочуть для себе чи для рідних, вони майже однотайно відповідають: “Батюшка цар не залишить нас, а ми хочемо, коли Господь допоможе вилікуватись, то пошвидше з’явитися до товаришів на бастіоні, відплатити ворогам”. За настійливої ж вимоги до них вказати засоби допомоги, висловили бажання:

Відбути на батьківщину.....	31
Отримати грошову допомогу для родин.....	3
Визволити дітей із кантоністів.....	8
Викупити сестру з кріпацтва.....	1
Не в силі були говорити.....	5

Виявили взагалі уповання на милосердя начальства 228; решта 377 осіб просили однієї милості — дозволити їм повернутися на бастіони і до команд»³³.

З мужньою самовідданістю й унормованою тактовністю рядових воїнів контрастували неподобства постачання збройних сил. Над позафронтовими винуватцями безладу, як на лихо домінуючими за обставин програних кампаній, завісу прихованих причин бід піднімали наведені «Современником» висновки перевірки комісаріатства та продовольства³⁴. А за третім номером «Морского сборника» 1855 р., відкритим ілюстративним зображенням Севастопольської морської бібліотеки, було переказано історію цього закладу, пантрованого адміралами Олексієм Грейгом і Михайлом Лазаревим. У споруді, зведеній коштом Миколи I, зібралось понад 15 тисяч томів, і вона була «осередням життя» севастопольських офіцерів, поки бомба не влучила в її дах, спровокувавши пожежу. Перед смертю старий самодержець асигнував гроші для ремонту³⁵.

Ледь не на половину розлогої статті М.Чернишевського продубльовано фрагменти з-під гонорового пера белетриста Івана Гончарова, від кого «Морской сборник» отримав три начерки: «Заметки на пути от Манилы до берегов Сибири», «Из Якутска», «Русские в Японии в конце 1853 и в начале 1854 годов». У суміжжі з неодмінною прихильністю було прокоментовано «Гидрографические труды капитана (впоследствии адмирала) Ф.Ф.Белингсгаузена на Черном море» Олександра Соколова, «Очерки берегов Каспийского моря» та «Исследование шторма, бывшего на Черном море 2/14 ноября 1854 года» Миколи Івашинцова, «Об ударных трубках для артиллерийских разрывных снарядов» і «Последовательные усовершенствования ручного огнестрельного оружия» Костянтина Константинова, «Обзор действий на море в течении нынешней войны» Івана Шестакова, «О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-коллегии» Дмитра Толстого, «Описание главной в России Николаевской обсерватории» Олексія Савича, «Плен в Англии фрегата «Спешный» и транспорта «Вильгельмина» в 1807 году» й «Очерк плавания транспорта «Неман»» Василя Шульца, лощманські спостереження, серію шкідів із кораблебудування й мореплавства, звістки про англійський і французький флоти, витяги з іноземної преси, есе про адміралів Олександра Авинова, Олександра фон Круза, Дмитра Сенявина, Макара Ратманова, Павла Нахімова тощо.

На ту пору Микола Чернишевський, захоплюючись «Морским сборником», систематизував його переваги «як за своїм достоїнством, так і за обсягом»³⁶. А невдовзі на продовження накресленої лінії великий князь Костянтин заради подолання «загальної офіційної брехні» наказав звітувати за 1855 р. з «відвертим і глибоко осмисленим викладом недоліків кожної частини управління й зроблених у ній помилок»³⁷.

Наступного року хроніка «Современника», названа «Заметки о журналах. 1856. Июнь», повернулася до тези про резонансний характер «Морского сборника», оцінивши його флагоманом, що похвавленим і врізноманітненим «втримує перше місце». Стабільність такого авторитету М. Чернишевський асоціював із «розмовами в суспільстві й розмовами завше в одному й тому самому дусі цілковитої вдячності за видатні риси цього видання». Прецінь відринув схему деталізації, впорану в огляді 1855 р. Анонсував тепер, що «не перераховуватиме всі статті, які заслужили схвалення публіки», а зосередиться на рисі, «котра найбільше сприяє похвавлению журналу». Акуратно змалював наріжні камені його фундаментальних підвалин:

«Нерідко в ньому вміщується цілий ряд статей про один і той самий предмет, писаних різними авторами, які дивляться на питання з різних точок зору: один пропонує на обговорення своїм співтоваришам по заняттю думки, навіяні йому досвідом життя і служби; інший розслідує ці думки, наводить нові докази на підтвердження їх або робить застереження, заперечення; автор статті, яка дала привід до цих застережень, висловлює щодо них свою думку, визнаючи їх доцільність чи розтлумачуючи ті пункти, котрі першою статтею не були визначені достатньо гарно. Інколи й іще нові особи беруть участь у цій бесіді,

яка точиться в «Морском сборнике» з усією відвертістю літературної справи і з усією делікатністю розмови людей, освічених наукою та житейською досвідченістю. Ні з цієї, ні з тієї сторони не виникає ні лжеступок через сприяльність, ні полемічної затятості: кожний говорить твердо і водночас спокійно. Таким штибом думка одного висвітлюється та доповнюється думкою іншого, і єдина тільки безсумнівна істина залишається результатом бесіди, часом дуже жвавої й цікавої».

У трактуванні ресурсів механізму «відвертого обміну думок» М. Чернишевський зупинився на дебатах, які січневий номер «Морского сборника» 1856 р. збував передмовою до ініційованого Костянтином Миколайовичем трактату досвідченого педагога Бема «О воспитании», покликавши до дискусії: «Морський вчений комітет звертається до всіх, кому дороге вітчизняне виховання, надто ж до батьків і вихователів, з уклінним проханням про доставку до редакції «Сборника» своїх застережень, заперечень, поглядів з приводу цієї статті...». Бем ратував за вдосконалення розуму та людської природи, і пропагандистське завдання, за оцінкою Чернишевського, виконав чудово³⁸.

Поміж перших зголосився виступити на запропоновану сцену член-засновник Географічного товариства і член-кореспондент Академії наук письменник Володимир Даль, чия репліка «Мысли по поводу статьи о воспитании» прикрасила тогорічне травневе число «Морского сборника» й була почасти наведена «Современником» як один із піків «гласності». Гучно пролунала ключова моральна заповідь: «*Вихователь сам повинен бути тим, чим він хоче зробити вихованця*, чи, хоча б, повинен щиро та зворушливо бажати бути таким і всіма силами цього прагнути»³⁹.

На цій хвилі у липневій книжці «Морского сборника» до своєї педагогічної ради ввійшов професор Медико-хірургічної академії геніальний лікар Микола Пирогов — з нотатками «Вопросы жизни (отрывок из забытых бумаг, выведенных на свет неофициальными статьями «Морского сборника» о воспитании)». М. Чернишевський відреагував негайно, «Заметки о журналах. 1856. Июль» поповнивши вагомими добірками «тверезих переконань» М. Пирогова, спрямованими проти гіпертрофованого «спеціалізму». Сконструював конклюденцію, що глибинна мета гуманітарного виховання дитини у тому, щоб вона розвинулася шляхетною та порядною. Агітував, аби справжня особистість, яка потягнеться до знань і правди, обрала собі дорогу, до якої схильна і здатна. «Життя — важка боротьба, де чимало спокус і непорозуміння; а ви потурбувалися про те, щоби приготувати юнака до чесної боротьби зі спокусами, до світлого погляду на непорозуміння?» — бентежно підсумував, провіщаючи, що зусилля Пирогова зачеплять суспільство. Закруглив свій панегірик вітанням «Морскому сборнику» з такими публікаціями⁴⁰. Показово, що небагом Микола Пирогов був покликаний у попечителі Одеського навчального округу (1856–1858), по тому — Київського (1858–1861). Естафету цієї проблематики в «Современнике» 1856 р. підхопив Микола Добролюбов, свідомий того, що її розгорнуто у фарватері «Морского сборника»⁴¹, а підігрітий читацький інтерес породив 1857 р. часописи «Русский педагогический вестник» та «Журнал для воспитания»

(там М. Добролюбов поспівробітничав пліч-о-пліч з феноменальним просвітником Костянтином Ушинським — давнім автором «Современника», котрий через І. Панаєва шукав і собі змогу виступити в «Морском сборнике»)⁴².

Апогей військово-журналістської місії Чернишевського 1858 р. — редагування зовсім нового «Военного сборника», скоро зірване царською доганою за безкомпромісне обстоювання автономного статусу місячника, який під егідою Окремого гвардійського корпусу в уникненні цензури наслідував «Морской сборник»⁴³. Афіша «Объявление об издании журнала “Военный сборник”», яка побачила світ під гостинною обкладинкою «Современника» за підписами Миколи Чернишевського та його помічників — підполковника Генерального штабу Віктора Аничкова і капітана Гвардійського штабу Миколи Обручева, зміцнювала позицію контактів із авторами: ««Военный сборник» намагатиметься виклад усіх статей зробити загальнодоступним і загальноцікавим, піклуючись про поєднання наукових їхніх вартостей із популярністю. Редакція докладатиме всіх зусиль, аби наситити журнал переважно такими статтями, котрі б мали живе значення для нашого військового побуту і збуджували в читачах діяльність думки... В якій би формі не було написано статтю, де докладно викладено стан того чи іншого роду наших військ, того чи іншого боку військового нашого життя, її буде з однаковою вдячністю прийнято в «Военном сборнике»... Багато хто з найдосвідченіших і найдостойніших людей, досконало обізнаних у своїй частині, затруднюються передавати на загальну користь, через пресу, плоди своїх спостережень тільки тому, що їх стримують вимоги так званої літературної форми; та знання справи і здоровий глузд — якості важливіші, ніж вишуканість стилю, і коли стаття написана людиною тямучою, котра ясно усвідомлює свій предмет і викладає думки глибоко осмислені, вона завжди оцінюватиметься за її внутрішньою цінністю. Такі статті «Сборник» вважатиме найліпшою своєю оздобою. Бажаючи максимально уникнути односторонності поглядів, редакція залюбки вміщуватиме в «Сборнике» всі заперечення та зауваження на статті, в ньому надруковані»⁴⁴.

У першому ж числі налаштований за цих критеріїв «Военный сборник», на кшталт аналогічних діянь у «Современнике» не забувши про «Морской сборник», відрекомендував витяги із статті І. Шестакова — ад'ютанта генерал-адмірала Костянтина «Старые мысли на новое дело», присвяченої навчанню й обов'язкам флотських офіцерів, їхній правосвідомості⁴⁵. І, коли Микола Чернишевський ретельно спростовував донос військового цензора Людвика Штюрмера («про шкідливий напрям усієї російської літератури взагалі й «Военного сборника» зокрема»), то слушно зацитував «Морской сборник». Дошкульно дав одкоша, підійнявши на глум інсинуації звинувачувача, здавалося, начисто нейтралізованого: «Отож думка полковника Штюрмера з питань честі розходиться з думкою морського начальства, котре видає «Морской сборник», і з поняттями самого його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича, який бере тісну участь у цьому виданні»⁴⁶.

Для Олександра II було скрупульозно зреферовано специфіку обидвох гострих часописів — претендентів на лідерство у негласних змаганнях за свободу

друку. Перевищення субсидіювання «Морського збірника» 30-ма тисячами карбованців проти 12 тисяч для «Военного збірника» аргументувалося дотацією на гонорар морським офіцерам, бо ті, позбавлені іншого прибутку, таким чином дістали «можливість заробити гроші чесною та корисною працею». У віднайденому ревізійному акті «Морской збірник» кваліфіковано як «урядовий засіб або цілу сукупність урядових розпоряджень», чим були продиктовані нюанси тодішнього кураторства: «Цензурі не підлягає офіційна частина «Морського збірника», де друкуються урядові розпорядження й звіти та донесення різних місць і осіб морського відомства; також... не підлягають статті, котрі друкуються за наказом вищого морського начальства. Чимало таких статей пишеться на замовлення морського начальства з метою вказати на існуючі в морському відомстві вади та зловживання й збурити проти цього зла громадську думку»⁴⁷.

Натомість незаангажовані почини «знизу» відміталися режимом. Оголошення «Военного збірника» власті вважали «революційним» і під завісу 1858 р. дітище Чернишевського затаврували як нестерпне⁴⁸. Між тим із репрезентацією «Военного збірника» в «Современнике» сусідило сенсаційне оповідання «Чудо “Морського збірника”». У ньому центральним постав образ типового майора Тимофія Нурки — командира оренбурзького батальйону, «десниці котрого провидіння ввірило якщо не життя і смерть, то щонайменше щастя й нещастя цілої тисячі душ». За ревно засвоєними ним інструкціями зашкарубий гнобитель жорстоко знущався над солдатами, не гребуючи фізичною наругою. З насолодою смакував катування: «Ось підійдеш до когось з них і з *підхідцем у зуби й цюкнеш...*». Та «дантист» спромігся обернутися на пристойного чоловіка, переступивши «від крайньої суворості до м'якого та лагідного ставлення». Кардинально далось взнаки прозоріння від знайомства з «Морським збірником» (до речі, коли конкретизувати, то, напевне, здивав перший том за 1856 р. із статтею «Несколько мыслей об обязанностях старшего офицера на корабле», присвяченою пам'яті П. Нахімова). Напоумлений довгочасний кривдник невідкладно розкався, визнав хибність попереднього орудування, у старшинському середовищі констатував, що «військова дисципліна вимагає від кожного непохитно й свято виконувати свій обов'язок, підлота ж і приниження не сполучні з дисципліною». За рік у його підрозділі розквітла ледь не ідилія, причому витіялася офіцерська артіль із щоденними «сходками», регулярною передплатою преси і вільним спілкуванням поза строем, а солдати перетворилися з «машин для віддання караулу» на «істоти зі смыслом і притомністю»⁴⁹.

Враження висунутою колізією справлялося настільки сильне, що й через чотири десятиліття не дивував пасаж архівіста Степана Огородникова: «Хто не пам'ятає статті, вміщеної в часописі «Современник» (1858 г., № 2) під заголовком «Чудо “Морського збірника”», в якій непрямю підтверджено вплив на публіку деяких статей нашого морського журналу?»⁵⁰.

Гроші за гідне уваги оповідання отримав Іван (Ян) Станевич — приятель Миколи Добролюбова й «співвигнанець оренбурзький» Тараса Шевченка⁵¹, втім авторів могло бути кілька: ще принаймні спільний друг Чернишевського, Доб-

ролюбова, Станевича та Шевченка Сигізмунд (Зигмунт) Сераковський — співробітник «Современника» (з часом і «Морского сборника»), у кого вистачало сили й на організацію антиурядової конспірації, й на потужну легальну діяльність, зокрема, посприявши Т. Шевченкові визволятися з заслання, а В. Аничкову — посідати кафедру Військової академії, де сам навчався. Мемуари Станевича свідчать, що цей видатний слухач готував за «дуже ліберального» професора Аничкова лекції⁵². Ентузіаст Сераковський товаришив із видатними польськими інтелектуалами Володимиром Спасовичем та Едвардом Желіговським, котрий 1858 р. дебютував у Санкт-Петербурзі романом «Dziś i wczoraj» («Сьогодні й учора») з героєм на ім'я Іван Путнев, співзвучне псевдоніму «Іван Путинка», яким підписано «Чудо “Морского сборника”»⁵³.

Від «Морского сборника» за 1855 р. простягся спонукальний виток повісті Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». Імпульс дали реалії, котрі запримітив Микола Чернишевський, коли вирізняв стоїчну поведінку виліковуваних чорноморців і адекватно поділився емоціями: «Скільки думок породжують ці рядки, вкарбовані такою пекучою правдою!»⁵⁴. Саме фіксація щемливої мрії потерпілого матроса «викупити сестру з кріпацтва» лягла в основу моралістичної Шевченкової прози, тонально співпавши з надією вимушеного солдатчиною Кобзаря на визволення рідних сестер і братів, уямлених у неволі. Безперечно, для спалаху фантазійної експресії вистачило б поодинокі «Морского сборника» чи «Современника»⁵⁵. Запальний поштовх, окрім того, могла викресати їхня сукупна енергія, помножена діткливим художнім процесом.

Ніким не доведено, що про зазначений життєвий факт Тарас Шевченко вичитав безпосередньо в «Морском сборнике», як утверджено публікацією повного зібрання шевченкових творів у 12-ти томах⁵⁶. Хоча це справді ймовірно, проте так само як і гіпотетична можливість іти за «Современником» або іншим комунікаційним каналом, наприклад, чиєсь оповіддю.

В «Морском сборнике» незабарно після виділеної Чернишевським публікації 1855 р. з'явився список поміщиків, які безкоштовно вивільнили родичів згаданих страдників-чорноморців. Було пояснено, що «на прохання деяких поранених про викуп їхніх родин із кріпацького стану, морське начальство вступало у зносини з поміщиками й пропонувало викупити ці родини за визначеною самими поміщиками сумою», а відмовились од компенсації не всі власники⁵⁷. Шевченко ж у сюжетній канві змалював благополуччя безрукого георгіївського кавалера Йосипа Обеременка із сестрою-красунею Оленою чи не до найщасливішої години. Райдужний фінал (по її вінчанні з власним паном — ротмістром Курнатовським, котрий «з гусара перетворюється на людину», та при осягненні грамоти братом-інвалідом за обгорткою книжки, в якій про нього йшлося)⁵⁸ — близький дещо утопічній схемі «Чуда “Морского сборника”».

Тема «Шевченко та «Морской сборник»»⁵⁹ чекає на серйозний розгляд, як і весь масив її пов'язання з Україною. В історіографії ще бракує ефективних використань військово-морських матеріалів. Спорадично звертався до них місячник «Киевская старина»⁶⁰. Солідна джерельна база «Морского сборника»

залишається рідкісним скарбом в аспекті ретельного осягнення суттєвих пластів епохи війн од середини XIX до початку XX ст., у тому числі таких масштабних як Кримська та Перша світова⁶¹, коли українців учергове було залучено до герцю за чорноморсько-середнеземноморські протоки для Російської імперії з подальшою її експансією на Близький Схід і невситимим роздмухуванням панславістських і месіансько-релігійних амбіцій. Тим паче в отих деструктивних і формаційних процесах, у яких прикметну роль відіграли Балтійський та Чорноморський флоти, їй трапилося вкоротити свій вік за унікальних суспільно-політичних зсувів у республіканській Росії, після чого зрештою постала українська державність.

¹ Див.: *Петров И.* Указатель статей повременных периодических изданий, предшествовавших журналу «Морской сборник». — СПб., 1881.

² *Егорьев В.Е.* 75-летие «Морского сборника» // *Морской сборник.* — 1923. — № 3/4. — С. 12. Пор. із проектом Ф. Літке 1847 р., введеним до наукового обігу монографією: *Алексеев А.И.* Федор Петрович Литке. — Москва, 1970. — С. 204–205.

³ *Егорьев В.Е.* Указ. соч. — С. 18–20.

⁴ *Захарова Л.Г.* Великий князь Константин Николаевич и его Дневник // *Вопросы истории.* — 1990. — № 5. — С. 107.

⁵ *Лемке М.К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб., 1904. — С. 306–308.

⁶ Высочайшие повеления // *Морской сборник.* — 1853. — № 9. — С. 1.

⁷ Цит. за: *Коршунов Ю.Л.* Генерал-адмиралы Российского императорского флота. — СПб., 2003. — С. 65.

⁸ Докладніше: *Усенко П.Г.* «Державний кулак»: як Тарас Шевченко ледве не втрапив до «кавказців» (Новопетровський форт на розпутьї геополітики). — К., 2004. — С. 14–58.

⁹ Константин Николаевич // *Русский биографический словарь.* — СПб., 1903. — С. 124.

¹⁰ Письма В.А. Жуковского к его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу // *Русский архив.* — Москва, 1867. — Ст. 1406–1438.

¹¹ *М.С.[Семевский М.И.]* Александр Васильевич Головин // *Русская старина.* — 1887. — № 3. — С. 773–777; *Шевырев А.П.* Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы. — Москва, 1990. — С. 31.

¹² *Шевырев А.П.* Под адмиралтейским шпиком // *Родина.* — 1995. — № 3/4. — С. 118.

¹³ Революционная ситуация в России в середине XIX века. — М., 1978. — С. 69.

¹⁴ Генерал-майор Иван Ильич Зеленой: некролог // *Морской сборник.* — 1877. — № 2. — С. 57–61; *Огородников С.Ф.* 50-летие журнала «Морской сборник» (1848–

1898 гг.) // Морской сборник. — 1898. — № 1. — С. 144; *Артамонова И.* Зеленой Иван Ильич // Русский биографический словарь. — Пг., 1916. — С. 340–341; *Сидоренко В.Ф.* Врангель // Морской энциклопедический словарь. — Т. 1. — Ленинград, 1991. — С. 266; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. — СПб., 2001. — С. 90, 234; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. — Москва, 2004. — С. 82–84, 178.

¹⁵ *Коришунов Ю.Л.* Указ. соч. — С. 78–79.

¹⁶ *Чернышевская Н.М.* Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. — Москва, 1953. — С. 92–115.

¹⁷ *Боград В.Э.* Журнал «Современник»: 1847–1866. — Москва, Ленинград, 1959. — С. 260–286.

¹⁸ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 2. — Москва, 1949. — С. 600–606, 633–635, 639–643.

¹⁹ Там же. — С. 698–702; *Шаблювский Е.С.* Чернышевский и Украина. — К., 1978. — С. 27–29.

²⁰ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 741, 744.

²¹ Там же. — С. 639–640.

²² Там же. — С. 637.

²³ Там же. — С. 580.

²⁴ Там же. — С. 704, 709–714.

²⁵ Див.: *Могилянський О.П.* Шевченко і Писемський // Праці Одеського державного університету. — Т. 152, вип. 14. — Одеса, 1962. — С. 56–61; *Кодацька Л.Ф.* Примітки // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. — Т. 6. — К., 1964. — С. 460; *Днепров Э.Д.* «Морской сборник» в общественном движении периода первой революционной ситуации в России // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — Москва, 1965. — С. 241; *Ярославцев Я.А.* А.В. Головин и Н.Г. Чернышевский // Чернышевский и его эпоха. — Москва, 1979. — С. 119–120; *Григорович Д.В.* Литературные воспоминания. — Москва, 1987. — С. 142.

²⁶ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 580.

²⁷ Русская старина. — 1891. — № 5 — С. 351.

²⁸ Там же. — 1893. — № 9. — С. 513.

²⁹ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 599.

³⁰ Там же.

³¹ Цит. за: *Днепров Э.Д.* Указ. соч. — С. 244.

³² *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 580–581.

³³ Там же. — С. 581–582.

³⁴ Там же. — С. 582–583.

³⁵ Там же. — С. 585. Пор.: *Касьяненко С.А.* Деятельность морской библиотеки в период обороны Севастополя (1854–1855) // Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: Новые материалы и новое осмысление. — Т. 1. — Симферополь, 2005. — С. 119–130; Там же. — Т. 2. — С. 59–69.

³⁶ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 586–598.

- ³⁷ Русская старина. — 1891. — № 5. — С. 359.
- ³⁸ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 3. — Москва, 1947. — С. 669–670.
- ³⁹ Там же; Даль В.И. Мысли по поводу статьи о воспитании в «Морском сборнике» 1856 г. Январь // Морской сборник. — 1856. — № 7. — С. 179–180.
- ⁴⁰ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 3. — С. 684–689.
- ⁴¹ Егоров И. Роль «Морского сборника» в истории русской журналистики и общест-венности // Морской сборник. — 1923. — № 3/4. — С. 79–83; Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. — Т. 1. — Москва–Ленинград, 1966. — С. 456–459, 490–514.
- ⁴² Російський державний архів військово-морського флоту (далі — РДА ВМФ). — Ф. 410. — Оп. 2. — Спр. 983. — Арк. 34–35.
- ⁴³ Докладніше див.: Макеєв Н. Н.Г. Чернышевский — редактор «Военного сбор-ника». — Москва, 1950; Таубин Р.А. Борьба Н.Г. Чернышевского за армию в период редактирования им «Военного сборника» // Ученые записки Ульяновского педагогичес-кого института. — 1956. — Вып. 8. — С. 117–159; Там же. — 1957. — Т. 10. — Вып. 4. — С. 91–131; Усенко П.Г. Новое о Н.Г. Чернышевском (источники для изучения истории издания «Военного сборника» в 1858 г.) // Русская литература. — 1978. — № 1. — С. 140–146; Усенко П.Г. Роль М.Г. Чернышевского у виданні «Военного сборника» // Український історичний журнал. — 1983. — № 5. — С. 132–134.
- ⁴⁴ Объявление об издании журнала «Военный сборник» // Современник. — 1858. — № 2. — Приложения.
- ⁴⁵ Обзорение русских военных журналов // Военный сборник. — 1858. — № 1. — С. 236–247.
- ⁴⁶ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 5. — Москва, 1950. — С. 454.
- ⁴⁷ РДА ВМФ. — Ф. 410. — Оп. 2. — Спр. 983. — Арк. 196–197.
- ⁴⁸ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. — Ф. 169. — Карт. 65. — Спр. 3. — Арк. 18 зв.; Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 1. — Оп. 1. — Т. 46. — Спр. 1306. — Арк. 79 зв.
- ⁴⁹ Докладніше: В.Е.[Егорьев В.Е.] Чудо «Морского сборника» // Морской сборник. — 1923. — № 3/4. — С. 109–120.
- ⁵⁰ Огородников С.Ф. 50-летие журнала «Морской сборник» (1848–1898 гг.) // Морской сборник. — 1898. — № 1. — С. 159.
- ⁵¹ Боград В.Э. Указ. соч. — С. 333, 547; Смирнов А.Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово» // История и культура славянских народов. — Москва, 1916. — С. 19; Усенко П.Г. Натхнений Сигізмунд. — Львів, 1990. — С. 98.
- ⁵² Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim — Naczelnim Wodzu Powstania Stycznio-wego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza. — [Kowno, 1939. —] S. 14; Усенко П.Г. Польские соратники Н.Г. Чернышевского в русской журналистике 50–60-х годов XIX века // Русская литература. — 1988. — № 2. — С. 158–162; Usenko P. Zygmunt Sierakowski — członek Rosyjskiego Towarzystwa geograficznego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1994 — № 2. — S. 21–33.
- ⁵³ Див.: Усенко П.Г. «Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово...» (зі спадщини Шевченкового сподвижника З.Сераковського) // Слово і час. — № 3. — С. 49–50. Сераковський, Желіговський и Спасович 1857 р. налагодили гарні відносини із

Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем і Василем Білозерським (*Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 566–567), а згодом — тісно спілкувались у Петербурзі з Тарасом Шевченком (*Дьяков В.А.* Революционные связи Т.Г. Шевченко // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — С. 24; *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 5. — К., 2003. — С. 167, 172, 182–184).

⁵⁴ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 582.

⁵⁵ *Шаблюковский Е.С.* Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. — К., 1975. — С. 23.

⁵⁶ *Секарева К.М.* Коментарі // *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 4. — С. 561–562.

⁵⁷ Сведение о безвозмездном увольнении помещиками семейств раненых нижних чинов Черноморского флота // *Морской сборник.* — 1855. — № 12. — С. 198–201.

⁵⁸ *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 4. — С. 208–326.

⁵⁹ *Данилов В.В.* Т.Г. Шевченко и «Морской сборник» (К 125-летию со дня рождения великого украинского поэта) // *Морской сборник.* — 1939. — № 7. — С. 37–40.

⁶⁰ Обзорение журналов и газет за 1888 год // *Киевская старина.* — 1888. — № 9. — С. 20; Обзорение журналов и газет за 1888–89 г. // Там же. — 1889. — № 3. — С. 765.

⁶¹ Див., наприклад: *Усенко П.Г.* Военні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007. — С. 63–66, 68–80.

*Л.Ф. Циганенко
(м. Ізмаїл)*

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯН БЕССАРАБІЇ У СФЕРІ ОСВІТИ (остання третина XIX — початок XX ст.)

Досліджується місце і значення благодійної діяльності дворянства Бессарабії у розвитку системи освіти в регіоні, аналізуються її основні форми та методи в останній третині XIX — на початку XX ст.

Исследуется место и значение благотворительной деятельности дворянства Бессарабии в развитии системы образования в регионе, анализируются ее основные формы и методы в последней трети XIX — в начале XX вв.

The place and value of charities of Bessarabia's nobility in education system development in the region is investigated, the basic forms and methods of this activity in last third XIX — beginning XX centuries are analyzed.

Зміни в соціальному та економічному житті Росії в XIX ст., потреба у грамотних і досвідчених спеціалістах та службовцях зумовили зростання зокрема ролі дворянської спільноти в освітній сфері. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії питання, пов'язані з розвитком останньої в краї, набули особливої актуальності в діяльності місцевої еліти. Дбаючи про поширення освіти серед різних верств населення, частина бессарабських дворян зробила помітний внесок у її розвиток. Він був досить суттєвим і потребує належного та ґрунтовного вивчення.

Перші наукові праці, присвячені діяльності дворян в освітній сфері, з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст. В них міститься значний фактичний матеріал у котрому розглядаються найзначніші благодійні справи представників цієї верстви. Однак добродчинна діяльність останніх у Бессарабії в той період спеціально не досліджувалася. Тому на порядок денний постало розв'язання низки проблем пов'язаних із нею.

Заслуговує на увагу зокрема праця П. Власова¹, в якій автор розглянув участь дворянства Російської імперії у вирішенні гострих соціальних проблем, проаналізував благодійну діяльність останнього, спрямовану на задоволення потреб широких кіл суспільства, виділив різні форми добродчинності, зокрема заснування ним навчальних закладів.

Серед досліджень молдавських учених варто назвати працю, виконану під керівництвом І. Скурту, в якій простежено історію благодійності в Бессарабії, проаналізовано розвиток благодійних інституцій у багатьох містах губернії, на конкретних прикладах показано, що дворяни брали активну участь у відповідній діяльності².

Сучасні українські історики, теж вивчали різні аспекти теми благодійності. Це — І. Гребцова³, О. Донік⁴, А. Нудненко⁵, Р. Шувалов⁶. Вони розглянули становлення й функціонування мережі добродійних інституцій в Україні на початку XX ст. та в роки Першої світової війни переважно на регіональному рівні. Важливе значення для вивчення зазначеної проблеми мали також дисертаційні дослідження Т. Ніколаєвої та І. Суровцева⁷.

Однак слід констатувати, що на сьогодні у вітчизняній історичній науці немає спеціальної узагальнюючої праці, присвяченої історії добродійної і діяльності галузі освіти дворян Бессарабської губернії в останній третині XIX — на початку XX ст. Питання ролі та місця їх ініціатив у згаданій сфері в регіоні залишаються досі ще недостатньо вивченими. Тому ґрунтовна розробка цієї проблеми є одним із завдань сучасної української історичної науки.

Вже в першій половині XIX ст. для сприяння розвитку освіти в краї у 1831 р. розпочала роботу публічна бібліотека у Кишиневі, хоча її офіційне відкриття відбулося лише у 1832 р. Спочатку книжковий фонд останньої становив 2 880 примірників, а до кінця XIX ст. не без допомоги місцевих дворян-добродійників нараховував уже близько 15 000 книжок⁸.

12 вересня 1833 р. у Кишиневі урочисто було відкрито I-а класичну чоловічу гімназію, з 1835 р. при ній діяли благодійний пансіон із 30 стипендіями для дворянських дітей і спеціальна школа для дітей канцелярських службовців. Почесними попечителями закладу були губернатор та губернський предводитель дворянства. До їх обов'язків, крім безпосереднього керівництва радою гімназії, входили надання матеріальної допомоги закладу, поповнення фондів його бібліотеки тощо.

Паралельно з гімназіями й училищами в Бессарабії у першій половині XIX ст. відкривалися приватні навчальні заклади — пансіони і школи, в яких одержували освіту переважно діти дворян⁹. До 1836 р. у регіоні нараховувалося 5–6 останніх у котрих навчалися до 150 дітей.

На подальший розвиток економічних, соціальних і політичних інституцій в імперії протягом другої половини XIX ст. значною мірою впливав загальний низький освітній рівень населення, який у Бессарабії був нижчим порівняно з європейською частиною Росії, а також відсутність чіткої державної підготовки фахівців відповідно до вимог часу. Існуюча мережа відповідних закладів нездатна була задовольнити потреби народного господарства в освічених кадрах, а держава не могла самостійно впоратися з посталою проблемою. Мізерні кошти, котрі виділяв уряд на цю справу, у декілька разів були меншими від сум, що асигнувалися в той час країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на освіту виділялося 10%, у Франції — 6,4%, Пруссії — 6%, у той час як у Російській імперії — всього 2% від загальної суми державного бюджету¹⁰.

За таких умов з останньої третини XIX ст. до справи розвитку освіти в країні долучилися інтелігенція, наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Дворяни не менше від інших суспільних верств відчували потребу у грамотних і мислячих працівниках. Їх громадська просвітницька ініціатива розвивалася в різних формах —

від організації нових навчальних закладів до грошових пожертв на цю справу й інших видів добродійності.

Дворяни здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, віддаючи певний відсоток на них із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що під час заснування навчального закладу заможний громадянин, як правило, й надалі, будучи меценатом останнього, піклувався про його благоустрій та функціонування.

Вжиті у галузі початкової освіти заходи з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань й окремих осіб, серед котрих були і дворяни, сприяли тому, що вже до кінця XIX ст. кількість громадян, які вміли писати та читати, значно зросла. Проте потреба в нових освітніх закладах різних рівнів і спеціалізації зберігалася. За даними Кишинівської єпархії, у 1891–1892 навчальному році в Бессарабії нараховувалося 847 шкіл, у 1896–1897 — 1892. Чисельність учнів за той час зросла з 47 706 до 66 844 осіб. Проте лише 37% дітей відповідного віку відвідували школи. В Акерманському й Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і досягав відповідно 70% та 46%¹¹.

Основним типом навчальних закладів у регіоні в другій половині XIX ст. були міські училища, котрі засновувались у першу чергу місцевими органами самоврядування, становими громадами, а також окремими добродійцями. За новим статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р., середню освіту можна було отримати в класичній чоловічій гімназії. Так, у Кишиневі дворянин Є. Димитріу відкрив відповідний заклад, при якому пізніше почав працювати пансіон. Пізніше в місті були засновані реальні училища за рахунок коштів О. Крупенського¹². У 1873–1874 рр. дворянин Є. Ришкан-Дерожинський асигнував великі суми на спорудження й утримання реального училища в Кишиневі. З моменту заснування він став почесним попечителем цього навчального закладу.

Завдяки щедрій фінансовій підтримці дворян збільшилася чисельність чоловічих і жіночих гімназій в Ізмаїлі та Акермані, котрі на початку XX ст. були реорганізовані у класичні. Функціонувало також за їх кошти Болградське центральне училище, реорганізоване у 1881–1885 рр. у гімназію. Аналогічні навчальні заклади працювали також у містах Південної Бессарабії. Так, у 1890 р. діяло шість народних училищ в Ізмаїлі, Кілії й Рені.

Значну увагу розвитку освіти приділяв відомий громадський діяч Д. Карчевський. У 1886 р. він пожертвував 12 тис. руб. на спорудження приміщення семикласного училища в Кишиневі. Ще один мешканець цього міста П. Скородинський на власні кошти заснував аналогічний заклад свого імені. Він був розрахований на 400 учнів, згодом перейшов у відання органів міського самоуправління. У 1902 р. у Кишиневі також були відкриті жіночі училища за рахунок коштів М. Фідлер-Сирбу і приватне чоловіче на пожертвування Н. Золотухіна¹³.

Гімназії мали статус середніх освітніх закладів, учні котрих після закінчення курсу навчання мали право без іспитів вступати до університетів й інших ВНЗ.

Створювалися також прогімназії з чотирирічним та шестирічним курсом навчання. Проте плата за нього була одним із головних чинників, що обмежував отримання ґрунтовної освіти широкими верствами населення.

Після затвердження 30 травня 1858 р. «Положення про жіночі училища» бере початок і середня відповідна освіта у регіоні. На основі положення 1870 р. вони мали право реорганізуватися в прогімназії та гімназії. Ці середні навчальні заклади були, як правило, громадськими або приватними. З кожним пореформеним десятиліттям потреба у жіночій освіті невпинно зростала. В липні 1858 р. у Кишиневі зокрема було відкрито відповідне училище на кошти графині М. Наговської.

З ініціативи місцевої думи в Бельцях, 1904 р. було відкрито жіночу чотирікласну прогімназію. Через чверть століття завдяки пожертвуванням Марандич Геншке її було перетворено у гімназію. В Кишиневі на початку XX ст. на кошти дворянина Р. Доливо-Добровольського було відкрито жіночу гімназію для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин та сиріт. Фундатор побудував розкішний мурований особняк (за 90 тис. руб.) і надав близько 200 тис. останніх на його утримання. У цьому закладі постійно навчалися до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років¹⁴.

У Бендерах та Бельцях з 1870 р. виконувала обов'язки почесного опікуна жіночих прогімназій О. Катаржі, яка була відома у Бессарабії як засновниця «Общества пособия нуждающимся в образовании». «Відомому добродійникові», як часто називали її чоловіка за опікування ним багатьох навчальних закладів у Кишиневі, завдячувала своїм існуванням чоловіча прогімназія, котра в лютому 1884 р. була перетворена на гімназію.

Розвиток промисловості й торгівлі, активне залізничне будівництво, проникнення капіталізму у сільське господарство в останній третині XIX ст. — на початку XX ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл та училищ і середніх спеціальних комерційних та технічних навчальних закладів. Поряд із гімназіями, за статутом 1872 р., були організовані реальні училища, в яких перевага віддавалася вивченню іноземних мов і предметів природничого циклу. Тут молодь набувала знань, необхідних для подальшого отримання технічної й комерційної освіти. Реальні училища мали шість основних класів, а в сьомому — здійснювалася підготовка учнів до навчання у вищих спеціальних навчальних закладах для вступу до університетів із загальним, фізико-технічним або хіміко-технологічним та комерційним відділеннями.

Професійне навчання у Бессарабії бере свій початок з 1842 р., коли в Кишиневі було відкрито училище садівництва. У 1872 р. в місті при металургійному заводі організували Олександрівську ремісничу школу. При Акерманському заводі виноградарства у 1881р. створили відповідні курси, а на базі підприємства відкрито аналогічну школу.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. уряд ужив ряд заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято «Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл», котре законодавчо регулювало діяль-

ність відповідних навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи.

З метою підготовки управлінців для власних маєтків дворянами, зокрема у Бельцях, Сороках, Акермані, Рені й інших містах, було відкрито спеціальні школи, в яких учні отримували знання та навички із сільського господарства і різних ремесел. До цих закладів вступала молодь чоловічої статі всіх станів із 14 років. Такі школи розміщувалися в поміщицьких будинках, а їх учні мешкали у спеціально збудованих гуртожитках.

Поширення системи вищої освіти в Бессарабії припадає на кінець XIX ст. Втім кількісні показники щодо відповідних закладів (ВНЗ) значно відставали від потреб життя й розвинутих країн Заходу. Основу вищої школи у Російській імперії становили державні навчальні заклади. Водночас засновувалися інститути завдяки організаційним заходам наукової громадськості та матеріальним зусиллям широкого кола представників підприємницького прошарку і дворян, на кошти котрих вони нерідко й утримувалися. Держава лише в окремих випадках надавала цим закладам незначні субсидії. Всі ВНЗ, особливо новостворені приватні, та незаможне студентство потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування університетів не могло задовольнити всіх їх нагальних потреб. Тому заможні верстви суспільства жертвували кошти на розвиток вищої освіти. Однак у Бессарабії протягом розглядуваного періоду не було створено жодного приватного ВНЗ. Найкращі випускники гімназій і училищ краю для отримання освіти змушені були їхати до Одеси, Києва, Москви й Санкт-Петербурга.

Найпопулярнішим вищим навчальним закладом для дворянської молоді регіону був одеський Рішельєвський ліцей. У 1860 р. губернським дворянським зібранням було запроваджено збір в $\frac{1}{4}$ коп. з десятини на утримання камерального відділення у цьому закладі, де навчалися вихідці з Бессарабії. Однак через незначний контингент бессарабських дітей цього краю кошти були розподілені наступним чином: одна частина їх пішла на підтримку пансіону при Кишинівській гімназії, друга — на допомогу бідним бессарабським студентам у російських університетах.

Одним із вищих навчальних закладів, у котрому мешканці регіону могли отримати освіту, був Новоросійський університет. Він розпочав свою роботу 7 вересня 1865 р., коли 139 студентів уперше приступили до занять. Як зазначали урядові документи того часу, у ВНЗ спочатку було три факультети: історико-філологічний, юридичний та фізико-математичний.

Плата за навчання в університеті становила 40 руб. на рік, що для того часу було досить значною сумою. Це спонукало більшість студентів шукати можливості для отримання державних й іменних стипендій, що дозволяло б продовжити освіту. У Новоросійському ВНЗ існувало кілька десятків їх. Не залишилися осторонь цієї справи бессарабські дворяни, які заснували кілька стипендій.

В січні 1881 р. відбулося затвердження стипендій імені Ф. Крупенського. Останні нараховувалися з відсотків з 12 000 руб., які він пожертвував для двох навчальних закладів — Новоросійського університету та Кишинівської чоловічої гімназії. Розмір стипендії становив для першого 300 руб. на рік, а дві гімназичні — по 150 руб. кожна. Благодійний капітал був недоторканою власністю юридичного факультету Новоросійського ВНЗ, а відтак отримати стипендію могли лише його студенти юридичного факультету, батьки або вихователі котрих служили у судових установах губернії¹⁵.

У 1900 р. уродженкою краю, дворянкою К. Червенводалі, за її духовним заповітом, було встановлено стипендію для студентів-бессарабців Новоросійського університету. Річний розмір останньої з капіталу у 10 000 руб. становив 360 руб. Вона призначалася студентам медичного факультету. Стипендіат мав бути християнського віросповідання, відмінної поведінки і демонструвати гарні успіхи в навчанні¹⁶.

Відповідна громада регіону щорічно витрачала більше, ніж 8000 руб. на стипендії й допомогу дітям збіднілих дворян, що навчались у вищих та середніх навчальних закладах. Так, серед найбільших пожертвувань слід назвати стипендії, засновані протягом 1875–1904 рр. на кошти О. Катаржі на суму в 20 350 руб. У 1884 р. губернським предводителем дворянства, І. Катаржі було асигновано по 3000 руб. щорічної допомоги дітям дворян для отримання належної освіти.

В фондах комунальної установи «Ізмаїльський архів» зберігається багато документів, які підтверджують благодійну діяльність місцевих дворян у справах освіти. Так, наприклад, у 1900 р. земська управа звернулася до їх предводителя в Акерманському повіті В. Навроцького з проханням призначити дві губернські стипендії синам титулярного радника А. Чевдаря і відставного штабс-ротмістра А. Кузнецова, котрі їх «вкрай потребують»¹⁷. У своєму листі студент Київського університету ім. св. Володимира Є. Іванченко (уродженець с. Волонтирівка Акерманського повіту, вихованець 2-ї Кишинівської гімназії) звернувся до акерманського предводителя дворянства з проханням виділити йому стипендію на тій підставі, що після смерті батька у нього не залишилося грошей для закінчення навчання й отримання вищої освіти¹⁸.

На початку XX ст. бессарабське дворянське депутатське зібрання виплачувало 10 стипендій для студентів вищих технічних училищ, 35 — для учнів гімназій та 30 — для студентів ВНЗ.

Документи з Національного архіву Республіки Молдова свідчать про те, що дворяни краю надавали допомогу нужденним учням і студентам, намагалися матеріально підтримати місцеву молодь в її прагненнях отримати освіту. Так, 12 січня 1905 р. відбулося зібрання останніх під головуванням виконуючого обов'язки губернського предводителя дворянства Ф. Семиградова. На ньому розглядалося питання про заснування ними стипендій для студентів ВНЗ. Барон О. Стурт запропонував зокрема збільшити розмір стипендій з 200 до 300 руб. Крім того, на зібранні досить жваво обговорювалося питання про іменування заснованих стипендій. Було кілька пропозицій: назвати їх іменами відомих

бессарабців, героїв оборони Порт-Артура тощо. Однак було прийнято рішення встановити 20 стипендій імені імператора Миколи II в розмірі 300 руб. кожна¹⁹.

Виходячи з положення про них, стипендіатом міг бути лише спадковий дворянин Бессарабської губернії, який успішно закінчив курс у середньому навчальному закладі. Обрати його мало об'єднане зібрання предводителів дворянства та депутатів. Цікаво, що студент міг залишитися на другий рік на тому ж курсі, а його стипендія зберігалася за ним. Однак таким правом він міг скористатися лише один раз під час навчання. Положення наголошувало, що коли хтось із числа колишніх студентів буде мати бажання повернути витрачені на нього гроші, не відмовляти йому у цьому, а на ці кошти треба засновувати нові стипендії.

Дещо пізніше відбувся розподіл останніх. Дві було виділено для студентів, котрі навчалися в Санкт-Петербурзькому університеті, п'ять — у Новоросійському, три — в Київському св. Володимира, дві — в Інституті цивільних інженерів, 3 — у Московському сільськогосподарському ВНЗ, 4 — в Інституті сільського господарства і лісоводства в Ново-Олександрії, 1 — у ВНЗ шляхів сполучення²⁰.

Крім означених 20 стипендій імені Миколи II, дворяни краю встановили й розподілили ще 5 стипендій імені М. Крупенського.

В університетських містах Бессарабії існували добродійні товариства для надання допомоги студентству. Поява цих об'єднань пояснювалася істотними змінами в соціальному складі студентів вищих шкіл. Протягом 60–90-х рр. XIX ст. дворянство регіону взяло активну участь у створенні та утриманні благодійних товариств, діяльність яких була спрямована на культурно-освітній розвиток місцевого населення. Альманах «Бессарабія» називав близько 40 добродійних об'єднань, серед котрих були Товариство допомоги потребуючим освіти, Товариство допомоги учням I-ої гімназії, Товариство допомоги учням II-ої гімназії, Товариство допомоги учням реального училища, Товариство допомоги учням початкових училищ губернії²¹.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. у краї нечисленний дворянський прошарок разом із представниками інших суспільних груп, насамперед наукової й технічної інтелігенції, поряд із фінансовою підтримкою університетів та їх студентів активно виступив за створення інших навчальних закладів, що було спричинено стрімким розвитком ринкових відносин впровадженням досягнень науки у промисловості, торгівлі, на транспорті й у сільському господарстві, потребою забезпечення цих галузей фахівцями з вищою освітою. В зв'язку з економічною необхідністю і з вимогами ділових та громадських кіл царський уряд змушений був дати дозвіл на заснування нових спеціальних навчальних закладів.

Добродійна діяльність представників бессарабського дворянства наприкінці XIX — на початку XX ст. знайшла своє відображення на сторінках періодичних видань, архівних справ і документів. Виявляючи активну життєву позицію, вони забезпечили собі одне з провідних місць серед інших верств суспільства та у справі благонадійності в сфері освіти. Відкриваючи на свої кошти навчальні

заклади й здійснюючи за ними попечительський нагляд, дворяни сприяли поширенню знань серед різних станів тогочасного суспільства.

¹ *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. — Москва, 2001. — 445 с.

² История Бессарабии (от истоков до 1998 года). Координатор: *Иоан Скурту*. Перевод с румынского. — Кишинэу, 2001. — 353 с.

³ *Гребцова И.С.* Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII–60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр — регион). — Одесса, 2006. — 320 с.; *Ее же.* Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.). — Одесса, 2009. — 504 с.

⁴ *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 2005. — №4. — С. 156–159.

⁵ *Нудненко А.И.* Церковно-приходские школы и училища во второй половине XIX — нач. XX вв // Церковная история и культура в возрождении Придунавья: материалы краеведческой научно-практической конференции, 3–5 октября 2001 г. — Измаил, 2002. — 124 с.

⁶ *Шувалов Р.А.* Благотворительная деятельность Г.Г. Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — С. 46–75.

⁷ *Николаева Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX — поч. XXст.): Дис. ... кан. іст. наук. — Черкаси, 2005. — 224 с.; *Суровцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Донецьк, 2006. — 19 с.

⁸ История Бессарабии: (от истоков до 1998 года). — С. 43.

⁹ *Крупенский А.Н.* Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812–1912: К столетнему юбилею Бессарабии Санкт-Петербург, 1912. — С. 54.

¹⁰ *Циганенко Л.Ф.* Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. — 1917 р.). — Измаил, 2009. — С. 154.

¹¹ *Бабилунга Н.В.* Курс лекций по истории Молдавии: Лекция 6. Бессарабия в составе России. — Тирасполь, 1978. — С. 76.

¹² *Батюшков П.Н.* Бессарабия: историческое описание. — 1892. — XLIV, 178. — С. 85.

¹³ *Веселов А.Н.* Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России. — Москва, 1959. — С. 55.

¹⁴ *Мунтян М.П.* Формирование молдавской буржуазной нации. — Кишинев, 1978. — С. 138.

¹⁵ *Гребцова И.С.* Становление государственного попечительства ... — С. 74.

¹⁶ *Гребцова И.С.* Новороссийский университет... — С. 467.

¹⁷ Комунальна установа «Ізмаїльський архів». — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 502. — Арк. 3.

¹⁸ Там само. — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.

¹⁹ Національний архів Республіки Молдова. — Ф. 88. — Оп. 1.— Спр. 118. — Арк. 65.

²⁰ Там само. — Арк. 81–81 зв.

²¹ Бессарабия: Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник. — Москва, 1903. — С. 69.

РОЗДІЛ V

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477) «1914/1915»

І.В. Ільницький
(м. Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (1914–1915 рр.) У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто погляди сучасних дослідників на проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.).

В статье рассмотрены взгляды исследователей на проблемы истории первой российской оккупации Галиции (1914–1915 гг.).

The article discusses the views of modern scholars on the problems of history of the first Russian occupation of Galicia (1914–1915).

У переддень 90-ї річниці початку Першої світової війни, який припадав на 2004 р., підвищилася увага науковців до розробки проблематики історії України відповідного періоду. Констатуючи спорадичність і фрагментарність її дослідження, вчені провідних фахових наукових установ держави (Інститут історії України (м. Київ), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів) НАНУ та історичні факультети університетів (переважно західноукраїнських), розпочали низку заходів із вивчення зазначеної теми. Поступово було сформовано ряд пошукових напрямків: соціального, економічного, орієнтаційного, політичного, зовнішньополітичного, історії легіону УСС і перебігу воєнних операцій, біженства, громадських організацій, регіоналістики, «культури війни» тощо. Серед названих векторів окремою дослідницькою проблемою постала російська окупація Галичини й Буковини 1914–1918 рр.¹ Остання, в свою чергу, складалася із діяльності трьох чинних на західноукраїнських землях Австро-Угорщини інститутів окупаційної влади, котрі значно різнилися між собою. Перший існував з кінця серпня 1914 р. до червня (на думку деяких авторів, липня) 1915 рр. у вигляді «Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини» з графом Г.О. Бобринським на чолі. Другий діяв під проводом Ф.Ф. Трепова із назвою «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» з липня 1916 по лютий 1917 рр. Третій — «Обласний комісаріат Галичини та Буковини», очолюваний Д.І. Дорошенком, існував навесні-влітку 1917 р.

Примітно, що найбільшого резонансу набуло дослідження першої російської присутності у Східній Галичині протягом 1914–1915 рр., яке в подальшому було спрямоване на вирішення наступних наукових завдань: чітке визначення статусу, напрямків діяльності й ієрархії інститутів окупаційної влади, а також місць дислокації їхніх центральних органів; економічна, національна, культурно-освітня та віросповідна політика останніх; значення москвофільських інституцій і діячів у формуванні та здійсненні її політики; взаємини двох таборів — москвофільського та українофільського — у вищевказаний період; роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів; ставлення до політично неблагонадійних верств населення, зокрема представників українофільського напрямку, тощо².

Сьогодні проблеми історії України періоду Великої війни актуалізуються між іншим черговою ювілейною датою, на котру чекає українське суспільство. В зв'язку із цим видається потрібним, насамперед, розглянути стан розробки означеної тематики, акцентуючи увагу як на питаннях, щодо котрих дослідники дійшли згоди, так і на дискусійних моментах. Відтак пропонується стаття є частково історіографічною, однак найбільшу увагу у ній буде приділено не лише аналізу доробку попередників з урахуванням специфіки сучасного наукового погляду, а й визначенню перспективних дослідницьких напрямків, зокрема вивченню історії першої російської окупації Східної Галичини 1914–1915 рр.

Перш за все зауважимо, що автор цих рядків абсолютно свідомий складності поставленого завдання, однак наважитися на подібне дослідження йому дали змогу історіографічні та теоретико-методологічні праці визначних попередників — О. Реєнта, М. Литвина й В. Великочія³, котрі стали докладними путівниками на шляху вивчення проблеми. Присвячені аналізу стану розробки історії України в період Першої світової війни, ці дослідження охоплюють також і проблеми студіювання російських окупаційних режимів.

Основна увага пропонованої статті приділяється працям українських та російських учених; адже навколо вивчення проблем історії першої російської окупації вони феноменальним чином сформували дві дискусійні групи. Незважаючи на спроби об'єктивності й високий професійний рівень деяких основних праць, вітчизняні дослідження мають виключно україноцентристську спрямованість, а російські у свою чергу дотепер не далеко відійшли від москвофільських позицій. Цікаво зауважити при цьому, що означена тенденційність є насамперед продуктом не стільки навіть відсутності критичного ставлення до москвофільства чи українофільства початку ХХ ст., скільки упередженого відбору та обмеженого кола джерел, застосованих авторами в ході досліджень. Адже на праці новітніх вітчизняних істориків великим чином вплинули україноцентристські концепції Д. Дорошенка⁴ й І. Крип'якевича⁵ на «шкоду намаганням адекватно відобразити соціальну і національну історію різних спільностей Галичини»⁶. Відповідно більшість опублікованих студій російських учених, враховуючи максимально наближену до наукової об'єктивності монографію А. Бахтуріної⁷, написана на ґрунті імперських офіційних документів, складених, природно, під відповідним кутом зору, тоді як аргументи української сторони

залишаються практично не врахованими. Крім того, вітчизняні вчені важко долають спокусу перенести тогочасний політичний дискурс у площину сучасного наукового пошуку, намагаючись віднайти «винуватців» жорстокої та репресивної політики першого російського окупаційного режиму у Галичині; адже така постановка питання, породжена, між іншим, природним почуттям патріотизму, звужує межі дослідницької майстерні. Російські вчені, навпаки, надмірно обходять такий аспект, базуючись на імперській ідеології, котрої РФ не позбулася й донині, важко відходячи від усталеного в радянський період сприйняття окупації імперськими військами Галичини як загалом «позитивного» чинника, котрий відкрив перед українцями краю перспективи об'єднання з «братнім народом» у рамках єдиної держави, які на практиці реалізувалися лише 1939 р. Так, приміром, під час конференції «Росія, світ напередодні, в ході та після Першої світової війни за документами російських і зарубіжних архівів» сюжети кінохронік про російських солдатів на вулицях Львова у 1914–1915 рр., приїзд Ніколая II до Самбора й Хирова у 1915 р., візит царя та його почту до зруйнованого Перемишля «трактувалися не окупацією, а визволенням, якого, очевидно, не бажали розуміти... галичани...»⁸.

Важко не погодитися із професором М. Литвиним, котрий зауважував, що сучасна історіографія РФ вимірює окупацію Галичини штампами російських пропагандистсько-націоналістичних творів передодня Першої світової війни, що відбивається як на характеристиці окупаційного режиму у сучасних дослідженнях, так і замовчуванні певних фактів з історії України того періоду й спотворює об'єктивну картину висвітлення проблеми. Так, наприклад, в узагальнюючій книзі російських учених «Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война. Исторический очерк» чимало уваги приділено репресіям австрійської влади проти українців. Однак автори зовсім не зважають на активність галицьких москвофілів та репресії російської окупаційної влади у Карпатському краї у 1914–1917 рр. Інший відомий автор із РФ В. Шамбаров у книзі «За веру, царя и Отечество!» (в розділі 17: «Львов») із пафосом розповідав про взяття російською армією цього міста, а також майже безпідставно (спираючись лише на «вспоминання наших офицеров») стверджував про «теплу» зустріч мешканцями її солдатів⁹.

Перший етап історієписання Великої війни й проблем, з нею пов'язаних, зокрема діяльності Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, розпочався «по гарячих слідах» і тривав протягом 1918–1930-х рр. Праці представників цього періоду — істориків та громадсько-політичних діячів М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Л. Цегельського, М. Лозинського й С. Томашівського — мають кілька спільних особливостей. Вони написані опосередкованими чи безпосередніми учасниками означених подій, у будь-якому разі — сучасниками, тож вважаються суб'єктивними та спираються більше на власні спогади, ніж на документи. Адже метою написання цих праць було, між іншим, інформування світової громадськості про сутність «української справи». Однак провідні сучасні вчені, зокрема В. Великочий, вважають безпідставними застереження щодо правомірності розгляду цих праць в історіографічному

просторі, які часто зустрічаються, зважаючи на вміщені у них документальні матеріали. Натомість цей доробок є першим у вітчизняній суспільній і історичній думці комплексом оцінок запровадженого імперією Романових репресивного режиму на окупованих українських землях¹⁰. Свою думку дослідник пояснює тим, що студіям зазначених авторів притаманна розгорнута історична аналітика, полемічність, критика шовіністичної російської літератури, незважаючи на позитивізм, політичну заангажованість, популяризаторську, моралізаторську й виховну спрямованість. До того ж вони окреслили контури для подальшого вивчення національно-політичних процесів у Галичині за доби Першої світової війни¹¹.

Імперський окупаційний режим у цьому регіоні привертав увагу і радянських науковців першої третини минулого століття передусім завдяки певному послабленню з боку більшовиків в економічній (неп) та духовній (українізація) сферах. Зокрема, двомісячник «Україна» вмістив у той час на своїх шпальтах низку відповідних досліджень. Основну увагу серед них привертає результат студіювання С. Єфремовим жандармських документів періоду «Галицької Руїни» — першого етапу російської окупації Галичини (1914–1915 рр.). Його звернення до цієї проблеми не було випадковим; адже ще в 1915–1919 рр. він видав ряд історико-публіцистичних статей, присвячених соціально-економічним і морально-політичним наслідкам російської окупації цього періоду¹². У своєму дослідженні, проведеному з урахуванням доробків Д. Дорошенка, І. Крип'якевича й К. Паньківського, він науково обґрунтував та довів відому з попередньої публіцистики думку про те, що цілеспрямоване винищення українського національного руху в Галичині окупаційною владою мало не локальний характер, а відбувалося у фарватері антиукраїнської політики в імперії. Адже царська влада вбачала в «українському П'ємонті» каталізатор відповідного політичного руху й у губерніях Великої України¹³. Називаючи Галичину «могилою самодержавства», автор справедливо пов'язував самодержавну політику в регіоні під час першої окупації 1914–1915 рр. із наступними революційними подіями¹⁴. Це характерне і для праць інших радянських та західноукраїнських істориків першої чверті минулого століття.

Сучасники подій — прихильники москвофільства (В. Ваврик, В. Маковський і А. Хиляк) витворили свою концепцію історії Галичини періоду Першої світової війни, де основним сюжетом стали репресії австрійської влади над діячами відповідного руху. Їхні праці майже не торкнулися аналізу дій першого російського окупаційного режиму, однак разом із вищезазначеними студіями представників українського політикуму визначили протилежні вектори й тенденції наукового пошуку, котрі, залишаючись малозгадуваними у радянські часи, справили великий вплив на сучасних дослідників.

Основоположним для праць українських радянських істориків другої половини ХХ ст. в оцінці окупації Галичини було сприйняття Росії як визволительки слов'янських народів. Відтак більше негативних оцінок отримували представники австрійських урядових кіл і представники греко-католицької церкви, зокрема митрополит А. Шептицький¹⁵. Загалом перша окупація Галичини

царськими військами розглядалася крізь призму російської точки зору у цьому питанні, котра сформувалася ще публіцистикою й пропагандою воєнного часу і зводилася до ролі Росії як визволительки західноукраїнського населення від австрійського панування¹⁶.

Характеризуючи в загальних рисах новітню історіографію проблеми, слід констатувати, що, незважаючи на достатню кількість досліджень, опублікованих за останні 20 років переважно у вигляді наукових статей та кандидатських дисертацій, можна зазначити про наявність лише кількох основних комплексних праць, написаних як російськими, так й українськими вченими, котрі вважаються концептуальними та які справили значний вплив на оцінки і висновки щодо діяльності владних інститутів першої російської окупації Східної Галичини. Мова йде передусім про дослідження О. Мазура¹⁷, І. Патера¹⁸, А. Бахтуріної¹⁹, й частково В. Савченка²⁰. Саме ці праці сьогодні задають тон та спрямованість наукового погляду на проблеми, пов'язані з історією Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини.

До аналізу функціонування російських владних інституцій у західноукраїнських землях протягом 1914–1917 рр. першими і практично одночасно звернулися російська дослідниця А.Бахтуріна (2000 р.) та український історик О. Мазур (1997 р.).

Важливість монографії першої полягає насамперед у тому, що вона вдалася до розв'язання проблем, на необхідності вирішення котрих наголошував О. Реєнт, а саме — чіткого визначення статусу, завдань й ієрархії окупаційної влади. Окрім цього аналізу, предметом її дослідження була вся російська імперська політика у західноукраїнському регіоні в означений період і процес її формування та реалізації. Вшановуючи новизну і надзвичайну складність поставленого комплексу проблем, вважаємо, що праця А. Бахтуріної є високопрофесійним й якісним стартом для подальшого поглибленого вивчення; адже практично по всіх сюжетах висновки дослідниці залишаються надто дискусійними. Останнє обумовлене передусім тим фактом, що, залучивши до своєї книги унікальний документальний матеріал, авторка не лише фактично проігнорувала численні праці українських та зарубіжних істориків, а й скористалася матеріалами фондів виключно архівів РФ, спогадами росіян тощо, що на думку багатьох дослідників призвело до однобічності наукових висновків²¹. Однак однозначно тенденційною названу монографію назвати не можна, хоча зовсім уникнути політизації дослідниці не вдалося. Так, приміром, звертаючись до спогадів представників українофільського табору, А. Бахтуріна згадала лише Д. Дорошенка, котрого, однак, критикувала, застерігаючи на його заангажованості. Одночасно у праці активно та практично беззастережно використані спогади, наприклад, Євлогія (Гергієвського), ступінь довіри до яких, на нашу думку, не може бути надто високою.

А. Бахтуріна справедливо зазначила (і в цьому вона солідарна з українськими колегами), що на тимчасово окупованих територіях Східної Галичини проводилася політика русифікації, котра торкнулася мовної й конфесійної сфер. Регіон розглядався імперськими політичними колами як джерело українського

сепаратизму, котрий підтримувала Австро-Угорщина та який потрапляв звідти в українські губернії Російської імперії. Саме прагнення до ліквідації цих проблем підштовхувало уряд до проведення у краї жорсткої мовної й конфесійної політики. Такі заходи підтримували російські націоналісти, котрі були переконані в тому, що основна маса населення Східної Галичини — росіяни, звільнені від іноземного панування. Ця помилкова позиція спільно із намірами уряду приєднати територію краю до імперії сприяла проведенню там русифікаторської політики.

Однак важко погодитись із намаганням дослідниці відокремити від останньої адміністративно-правові заходи, стверджувати, що саме вони були основною сферою зацікавлення імперських урядових кіл. Проте, розглянувши окремо процес організації та здійснення управління окупованими територіями від культурно-мовної й конфесійної політики, авторка по-суті дійшла того, що переважна більшість згаданих заходів були здійснені головно з метою підтримки русифікаторської політики в краї — призначення обов'язково російськомовних чиновників, введення російської мови у судову систему, заборона офіційного листування і діловодства русинською (українською) мовою тощо. Красномовним в цьому плані здається факт, з'ясований новітніми вітчизняними істориками: адміністративні заходи імперського уряду, спрямовані на розв'язання проблеми біженців, були головним чином підпорядковані національній політиці (зокрема русифікації як її складової). Маючи на меті якомога швидшу асиміляцію галицьких біженців, власті вивозили їх здебільшого в глиб Великої Росії, подалі від рідних місць, максимально перемішуючи із представниками інших національностей²². Нарешті, у висновках сама А. Бахтуріна підкреслила, що встановлення єдиного адміністративно-правового простору було основним завданням реалізації «теорії офіційної народності», а резюмуючи аналіз судової політики, віднесла її до заходів русифікації, зазначаючи, що цю сферу охопило розповсюдження російської як засобу об'єднання Східної Галичини з імперією²³. Таким чином, більш слушним видається твердження О. Мазура про те, що запроваджені в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві форми адміністрації (як й її заходи) були підпорядковані меті успішного втілення русифікації, що у свою чергу було складовою загальної політики, спрямованої, як зазначалося вище, на швидку інкорпорацію Галичини до складу Російської імперії, з одного боку, та знищення українського національного руху — з іншого²⁴.

Вітчизняні наукові кола по-різному сприйняли монографію російського історика. Дехто вважає, що А. Бахтуріні вдалося таки уникнути «зайвої політизації»²⁵, але думки більшості авторів висловив М. Литвин. Характеризуючи названу монографію, він заперечив тези про «віртерпимість» російської адміністрації в Галичині, нібито «спокійне» сприйняття місцевим населенням арешту митрополита А. Шептицького. Також учений виступив проти некоректного вживання термінології, де український політикум у краї названо націоналістичним, що в російській мові має виразно негативний зміст. Українські політичні структури подано не як державотворчі органи, а сепаратистські щодо імперії Романових сили²⁶.

Як зазначалося вище, серед вітчизняних дослідників першим у новітній період звернув увагу на історію регіону в роки Великої війни О. Мазур. Його дослідження базується на використанні нових маловідомих джерел, що дозволило авторові розкрити структуру адміністративного поділу Галичини періоду російської окупації, а також представити свою концепцію змісту та характеру імперської політики в краї. Вчений першим ввів у науковий обіг знайдені в російських архівах звіти про діяльність усіх ланок генерал-губернаторського управління 1914–1915 рр. На тих саме концептуальних засадах, правда, в дещо ширшому вигляді, базується розділ І. Патера «Статус окупованих територій Галичини і Буковини», вміщений у I томі «Історії державної служби в Україні»²⁷. Принагідно зауважимо, що сам факт присутності зазначеної проблеми у форматі окремого розділу на сторінках сучасних узагальнюючих академічних праць з вітчизняної історії красномовно свідчить про актуальність останньої й наявність певного наукового досвіду в її розв'язанні. До детального аналізу названих студій українських дослідників звернемося нижче, у ході розгляду дискусій щодо різних сюжетів розглядуваної проблеми. Тепер лише звернемо увагу, що їхня відверта і емоційна характеристика російського адміністрування в регіоні здобула високий індекс цитування у сучасному історіографічному дискурсі. А наступне резюме О. Мазура перетворилося на «крилатий вислів»: *«Сутність політики російських властей на окупованих українських землях в 1914–1915 рр. полягала у забороні і знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній «единой и неделимой» імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинили погром українського національного життя і пограбування Галичини. У такий спосіб царизм вирішив покінчити із «українським питанням»*²⁸.

Варто відзначити, що означені концептуальні студії згаданих авторів отримали продовження у вітчизняній історичній науці у вигляді кількох кандидатських дисертацій, зокрема І. Кучери (2002), І. Береста (2009) та І. Лозинської (2010)²⁹. Не пропонуючи нових концепцій і оцінних характеристик, ці праці, однак, додають нових фактів, цікавих аспектів для вивчення теми, ставлячи перед собою завдання висвітлити політичний (передумови формування окупаційного управління крізь призму зовнішньополітичних планів та офіційної ідеології царизму; визначення завдань органів російської влади, тобто генерал-губернаторства, а також національної, культурно-освітньої й релігійної політики; розкриття діяльності москвофільських організацій та їхніх лідерів у ході реалізації останньої) та соціально-економічний (дослідження відповідних процесів у регіоні під час окупації) аспекти діяльності інститутів першої російської окупації в ньому. Однак І. Кучера, І. Берест і набагато більшою мірою І. Лозинська розкривають роль та місце Галичини у зовнішній політиці самодержавства напередодні війни здебільшого на основі праць російських істориків, намагаючись водночас залишитися в фарватері усталеної у сучасній вітчизняній історіографії тенденції: плани інкорпорації регіону мали забезпечити розширення державних кордонів імперії й ліквідувати осередок українського сепаратизму.

Тенденція до узагальнень, притаманна комплексним працям з зазначеної проблеми, часто обертається абстрактним показом важливих фактів і явищ, упускаючи пересічних учасників описуваних процесів як галичан, так й імперських цивільних і військових чиновників середньої та нижчої ланки, хоча останні перебували в фокусі уваги ще І. Крип'якевича, Д. Дорошенка й інших «першопрохідців». Тому на зламі ХХ–ХХІ ст. українські вчені, наслідуючи приклад дослідження європейських колег у царині соціальної історії, звернулися до проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні. Однак такий підхід ще чекає на своє застосування в спектрі досліджень російських окупаційних режимів у Галичині. Певним початком його застосування в нашій тематичній площині можна вважати, приміром, книгу дослідниці О. Поршневої, котра спробувала проаналізувати відповідну поведінку різних верств населення, зокрема на «окраїнах» імперії, застосовуючи методи психологічного і соціологічного аналізу й математичного моделювання. Концептуально важко погодитись із, приміром, таким бездоказовим твердженням, що у краї «слов'янське населення зустрічало російських солдат як визволителів», що підтверджувало офіційну версію про «визволення братів-малоросів від іноземного гніту»³⁰. В цьому можна помітити вплив москвофільської літератури початку ХХ ст. та радянської історіографії, про що йшлося вище. Однак подібний соціальний вектор дослідження здається перспективним.

Цікавим є юридично-правовий напрямок студіювання інституту посади тимчасового генерал-губернатора у Російській імперії взагалі й, зокрема в період першої окупації Східної Галичини 1914–1915 рр. До означеного аналізу звернувся, приміром, Г. Москаль (2002 р.), котрий поставив як наукове завдання, між іншим, з'ясувати правовий статус тимчасового генерал-губернатора, ступінь відповідності діяльності останнього, з одного боку завданням імперського уряду і потребам суспільства, — з іншого. Погоджуючись із думкою попередників про те, що західноукраїнський варіант генерал-губернаторства слугував меті інкорпорації окупованих земель Східної Галичини та Північної Буковини, автор зазначив, що введення цього управлінського інституту було проявом тенденції до застосування надзвичайних заходів; наслідки діяльності тимчасових генерал-губернаторів відбивались у більш значній, ніж у решти державних органів, ролі суб'єктивного чинника, їхніх особистих якостей³¹. Г. Москаль зауважив також, що до появи на своїй території російських військових і цивільних чиновників населення окупованих західноукраїнських земель не знало інституту влади з сильними ознаками локального абсолютизму, а відповідно й такої наближеної до імператора посадової особи, котрою став генерал-губернатор³². У цьому, до речі, його оцінка дозволяє інакше поглянути на висновки А. Бахтуріної, яка наполягає на нібито самостійній політиці Г. Бобринського, роблячи з нього майже «незалежного» суб'єкта внутрішньої політики.

Важливого значення в ході дослідження російських окупаційних режимів у Галичині набуває регіоналістика, що дозволяє розширити проблему, наповнити її новим змістом, цікавим фактологічним матеріалом. При цьому зауважимо на поступовій еволюції праць зазначеного наукового жанру від історико-мемуар-

них студій українських зарубіжних авторів 1950–1980-х рр. до сучасних аналітичних регіональних досліджень³³, де на рівні мікроісторії чітко вимальовується різнопланова картина важких воєнних часів. Більшість означених праць проаналізував неодноразово згаданий В.Великочий. Він, зокрема зауважив, що, приміром, на сторінках «хроніки воєнних часів» міста Підгайці, увагу акцентовано на повсякденному житті пересічних галичан, їхніх стосунках із окупантами, жахах численних страт, епідеміях (загибель 10% мешканців від холери), мінливості умов життя, пов'язаних із частою зміною окупаційних режимів, тощо³⁴. Подібні праці цінні вміщеними особистими враженнями та переживаннями авторів, що підвищує їхнє значення як джерел із соціальної історії, історії «культури війни»³⁵. Певним чином розширюють дослідницькі можливості також студії із спеціальних історичних дисциплін, зокрема, приміром, боністики³⁶.

Перш ніж перейти до детального розгляду окремих тематичних напрямків дослідження першої російської окупації, варто звернути увагу на помилковий принцип, пануючий в російській історіографії, згідно до котрого Східна Галичина і Північна Буковина виступають як «окраини» імперії Романових, котрими ці західноукраїнські землі ніколи не були. 3-х річна (з перервами) російська присутність у краї розглядається в новітній історіографії як його окупація, з чим погоджувалися, до речі, й представники тогочасного імперського політикуму, адже термін «окупація» стосовно західноукраїнських земель уперше вжили саме вони. Таким чином, назва, наприклад, монографії А. Бахтуріної «Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны» навіть дисонує із назвою розділу («Временно оккупированные территории и национальный вопрос»), у рамках котрого розглядаються західноукраїнські землі.

В ході вивчення першої російської окупації Галичини «відправною» постає проблема «українського питання» у зовнішній політиці імперії напередодні Великої війни, яка відзначається значним ступенем досліджуваності (чого не можна сказати, приміром, про геополітичні наміри Австро-Угорщини стосовно цих земель)³⁷. На думку сучасних учених, «українське питання» не лише стало об'єктом міжнародної політики³⁸, а фактично не переставало ним бути протягом усього XIX ст. Як влучно зауважив з цього приводу ще у 1934 р. Л. Василевський, «вже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи в цілях закордонної політики»³⁹.

Сутність імперської політики щодо Галичини, котра сформувала наміри та відповідно дії першого російського окупаційного режиму, розглядається сьогодні у фарватері планів самодержавного уряду стосовно українських земель, що знайшли можливості реалізації в ході Першої світової війни. Серед основних чинників, котрі впливали на формування зазначених планів, помітно виділяються основні — намагання знищити «галицький П'ємонт» як джерело українського національного руху, котрий поширював свій вплив на відповідні

губернії; ставлення до регіону як території, що могла б (і мала) увійти до складу імперії Романових та сприйняття її як потенційної арени воєнних дій, що дедалі виразніше актуалізувалося загостренням російсько-австрійських відносин.

Провідниками ідеї про небезпеку Галичини — «українського П'ємонту» — як генератора сепаратизму, котрий проникав звідти до Російської імперії й становив для неї внутрішньополітичну загрозу, а відтак вимагав рішучих відповідних заходів з боку самодержавного уряду щодо розповсюдження його ідей у Галичині, були, на думку В. Великочия, діаспорні історики⁴⁰. Подальші дослідження, поступово розширюючи коло можливих причин імперської антиукраїнської пропаганди напередодні Першої світової війни, з часом підтвердили і поглибили висновки попередників із українського зарубіжжя. Так, вивчення галицького тогочасного суспільства дозволило констатувати, що за активного сприяння інтелігенції регіону і греко-католицького духовництва воно перетворилося на самосвідому спільноту, метою якої стало самостійне політичне життя. З іншого боку, розширення громадсько-політичних зв'язків представників місцевого українського національного руху із відповідними колами Наддніпрянщини дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тому сучасні дослідники мають ґрунтовні підстави стверджувати, що знищення бази українського відродження в Галичині було однією з основних причин її вступу у війну⁴¹.

Характерно при цьому, що означений важливий фактор залишився поза увагою більшості сучасних істориків РФ. Їхня увага здебільшого зосереджена на планах самодержавного уряду щодо анексії Галичини, котрі були сформовані в фарватері теорії «неославізму», яка набула сталих концептуальних засад та стала частиною офіційної імперської ідеології. Саме панування останньої головним чином вплинуло на агресивний характер російської політики щодо західноукраїнських земель, зокрема під час їхньої першої окупації. Подібні висновки щодо змісту теорії неославізму сьогодні перевіряються шляхом аналізу тогочасної публіцистики, при чому як реакційної, так і тієї, що відбивала національні прагнення українців. Здійснений таким чином аналіз імперської суспільної думки у новітніх працях дозволив по-іншому поглянути на ідеї неославізму як такі, що пропагували всебічну співпрацю слов'янських народів на демократичних засадах та саме в такому вигляді знайшли популярність у імперському суспільстві й зокрема привернули увагу до Галичини⁴².

Однак основними урядовими заходами, здійсненими в напрямку підготовки ґрунту для інкорпорації краю до складу імперії Романових, стали антиавстрійські випадки російської преси, діяльність чорносотенних організацій, наполеглива пропаганда православ'я, матеріальна підтримка царським урядом галицьких москвофілів, втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини. Така поведінка дещо дисонує із демократичністю неославізму, а відтак зазначені урядові заходи постають як шляхи реалізації антиукраїнської політики імперського уряду. Намагання деяких істориків РФ представити їх (принаймні до 1913 р.) результатом локальних проявів українофобії окремих російських націоналістів, зокрема В. Бобринського, видаються спірними⁴³.

Сьогодні більш популярною вважається думка, висловлена ще С. Єфремовим у 1924 р. про те, що Галичина посідала чільне місце в російських експансіоністських планах, а відтак бажання її приєднати до імперії було однією з причин розв'язання війни⁴⁴. Більш конкретно і змістовно з цього приводу висловився Р. Челлен. Відомий шведський аналітик та фундатор геополітики, аналізуючи у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, дійшов висновку, що саме замасковане панславистською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну⁴⁵.

Сучасні дослідники (зокрема О. Мазур, І. Патер, Я. Грицак, І. Кучера, І. Берест та І. Лозинська) першої російської окупації Галичини одностайні в твердженні, що діяльність адміністративних інститутів останньої була спрямована на створення умов для закріплення анексії та подальшої інтеграції в адміністративну і внутрішньополітичну структуру імперії⁴⁶. Основними складовими відповідної політики визнаються здійснення русифікації краю (передусім у мовній, релігійній та загальнокультурній сферах), а також низка заходів і докорінних перетворень в економічній, судовій та управлінській сферах. Не викликає заперечень також і факт провалу зазначеної політики, котрий був очевидний ще відразу по завершенні окупації. Пануючі у вітчизняній історіографії відверті й емоційні оцінки характеру російського адміністрування на землях регіону, які визначають його результатом погром українського національного життя та пограбування Галичини, не характерні для праць учених РФ, зокрема найбільш ґрунтовної й найменш політично упередженої монографії А. Бахтуріної, котра виступила проти однозначно негативної оцінки дій імперської влади. Розглянувши заходи русифікації краю у 1914–1918 рр. (насилене впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), вона водночас наголосила на спробах окупаційної влади проводити ліберальну політику у сфері судочинства і конфесійних відносин, а також надання допомоги потерпілим від війни місцевим жителям.

Характеризуючи в загальних рисах Тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини й намагаючись пояснити провал і репресивний характер російського адміністрування, дослідники пропонують кілька чинників. Передусім реалізація завдання злиття регіону з імперією була безпрецедентною спробою, оскільки великим чином детермінувалася умовами воєнного часу⁴⁷. Крім того, бездарні, аморальні, погано освічені та непрофесійні адміністратори середньої й нижчої ланок надали окупаційному режимові, за влучним визначенням Я. Грицака, характер «тривалої помилки» і визначили провал його заходів⁴⁸. Залучення подібних чиновників, непридатних до участі у такій важливій зовнішньополітичній акції, сьогодні пояснюється «виснаженістю» матеріальних та людських ресурсів Росії⁴⁹. Однак подальшого дослідження вимагає, на думку В. Великочия, український національний чинник, на впливові якого на результат імперської політики в Галичині наголошували ще історики міжвоєнного періоду й українського зарубіжжя⁵⁰.

Новітні дослідження розширили коло завдань російського окупаційного режиму, додаючи до їхнього переліку сприяння військовій перемозі імперії взагалі та забезпечення царської армії необхідним матеріальним утриманням і моральним спокоєм у тилу зокрема. Це дало підстави для здійснення спроб окремо розглядати дві сфери управління територією — військову й цивільну.

Висвітлюючи російський окупаційний режим, сучасні історики фокусують увагу на діях «місцевих органів адміністрації»⁵¹, «російських націоналістів», «релігійних фанатиків на чолі з архієпископом Євлогієм» або ж особисто «військового генерал-губернатора Г. Бобринського» тощо. Це створює враження, ніби останні виступали кожен як окремий самостійний суб'єкт політики, хоча, насправді, вони могли бути лише виконавцями волі імперського самодержавного уряду. Крім того, діяльність органів російської окупації часто спрощується, зводяться до нібито спонтанного «україножерського закриття національних установ» і «релігійних переслідувань». Однак, насправді, таким шляхом реалізовувалася продумана політика, що передбачала запровадження нової адміністративної та судової систем, відкриття різнотипних навчальних закладів, різні соціальні нововведення тощо⁵². Тому поняття «російська адміністрація» й «російська імперська влада» повинні вживатись адекватно розумінню внутрішньополітичної структури держави, котра мала чітку владну ієрархію на чолі з імператором і членами його родини. Отже, це актуалізувало потребу глибшого дослідження інститутів окупаційної влади, їхнього статусу та ієрархії, що помітно в студіях провідних дослідників проблеми. Так, приміром, у монографії А. Бахтуріної не лише висвітлено окремі напрямки діяльності органів Тимчасового військового генерал-губернаторства, а й здійснено спробу аналізу процесу їхнього формування, планів імперських вищих посадовців і особисто царя щодо діяльності адміністрації в Галичині, дискусій у російських політичних колах відносно завдань та функцій новоутворених структур.

Прийнято вважати, що в розробці напрямків імперської окупаційної політики у регіоні, а також/або визначенні засобів їхнього впровадження брали участь декілька зацікавлених сторін: Ставка верховного головнокомандуючого російської армії, великого князя Ніколая Ніколаєвіча, Рада міністрів, Третє відділення його імператорської величності канцелярії, деякі члени фракції націоналістів Державної думи (зокрема В. Бобринський і Д. Чихачьов), Св. Синод на чолі з обер-прокурором, окремі ієрархи РПЦ, зокрема архієпископи волинський Євлогій та харківський Антоній, кременецький єпископ Діонісій, а також військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський.

Характерно, що аналізу особистої позиції російського царя стосовно формування характеру й напрямків імперської політики у Галичині майже не приділено уваги як на сторінках новітніх досліджень, так і студій попередніх часів. Позиція останнього згадується звичайно лише в зв'язку із його телеграмою великому князеві Николаю Николаєвічу про дотримання толерантності у впровадженні віросповідної політики, що є публічним документом, а відтак як джерело має надто виразну специфіку. Таке мовчання дослідників, дивне для аналізу політики самодержавної монархії, котрою була тоді Росія, можна пояс-

нити відсутністю в джерелах, введених нині до наукового обігу, прямої інформації з даного питання. Натомість періодично натрапляємо на факти, які посередньо свідчать про намагання урядових кіл зовні триматись осторонь процесів, що відбувалися на окупованій території, з огляду вірогідніше на можливий міжнародний їх резонанс. Маються на увазі перш за все вимоги до підлеглих «не вплутувати» верховну владу в цю справу, аби не скомпрометувати її. Показовою у цьому плані є цитата з листа очільника штабу верховного головнокомандуючого Н. Янушкевича голові Ради міністрів І. Горемікіну: «Загальне рішення (курсив — авт.) застосовувати в Галичині віротерпимість та не допускати примусового навернення уніатів на православних може бути застосовано різним чином. Влада наша може, *сама тому відкрито не сприяючи, не перешкоджати і навіть посередньо допомагати* (курсив — авт.) наверненню галичан у православ'я; можливе й збереження нею сповна очікувальної позиції»⁵³. Певним чином вказує на ставлення царя до окупованого краю також і факт призначення на посаду головного провідника віросповідної політики волинського архієпископа Євлогія, котрий на той час міг з великою долею вірогідності сприйматись як символ насильницької конфесійної політики, з огляду на його роль у відповідних процесах в Холмщині.

Одним із головних об'єктів уваги дослідників першої російської окупації Галичини є військовий генерал-губернатор Г. Бобринський. Учені одностайно стверджують, що саме його постановами, обов'язковими до виконання, регламентувалося життя її мешканців. Зокрема згадується, що саме його розпорядження заборонили вживати українську в адміністрації, судах, громадських організаціях, друк відповідних часописів; закрили всі видавництва, книгарні, читальні, культурно-освітні установи, а натомість задекларували русифікацію освіти шляхом відкриття шкіл, гімназій та курсів з вивчення російської тощо⁵⁴. Однак, підкреслюючи «красномовність» численних циркулярів посадовця (серед котрих, до речі, здебільшого привертають увагу дослідників документи русифікаторського характеру)⁵⁵, не можна не зважати, що його влада у краї була насамперед виконавчою. Відтак постає необхідність визначення ступеня підлеглості генерал-губернатора особисто царю, з одного боку, й верховному головнокомандуючому, — з іншого. З комплексних досліджень про інститут їх посади в імперії, відомо, що останні були довіреними особами імператора у керованих ними землях і мали дійсно безмежні повноваження, але чітко у рамках виконання монаршої волі⁵⁶. Однак у випадку із російською окупацією Галичини мова йде про особливі умови воєнного часу. Відомо, що повноваження, обов'язки та права генерал-губернаторів, згідно із «Положением о полевом управлении войск в военное время», прирівнювалися до прав і обов'язків військово-окружних управлінь на театрі воєнних дій. Це означає, що вищеназвана посада по суті мала поєднувати організацію забезпечення потреб армії й загальне управління цивільним життям. Однак не було застережено питання про підлеглість генерал-губернаторів. На основі ст. 14 означеного Положення про те, що «всі місцевості та все цивільне керівництво театру воєнних дій... підлягають головним керівникам відповідних військових округів

або військовим генерал-губернаторам», дослідники робили висновок, що окуповані території не ввійшли до сфери загальноімперського управління, зокрема Ради міністрів. Отже, чітко не визначеними залишалися навіть повноваження генерал-губернатора і ступінь його самостійності у прийнятті рішень. Це тим більше актуально, що Д. Дорошенко, маючи доступ до архіву військового генерал-губернатора, а відтак можливість заглибитися в мотивації й вчинки Г. Бобринського, характеризував його як «особисто порядну людину», котра все ж не змогла надати вірного напрямку російській політиці у Галичині⁵⁷. Розв'язати цю проблему поки що спробувала лише неодноразово згадувана А. Бахтуріна.

Перш за все дослідниця чітко розмежувала дві сфери управління — цивільну та військову. Якщо з другою все виглядає більш-менш зрозумілим — призначений на посаду генерал-губернатора Г. Бобринський мав підпорядковуватися головному начальнику постачання генералу Забеліну в справі забезпечення «содействия ... удовлетворению краем потребностей армии», то за першість у цивільній сфері, виявляється, «змагалися» Рада міністрів і Ставка верховного головнокомандуючого, великого князя Ніколая Ніколаєвіча.

На початковому етапі (до офіційного створення Тимчасового військового генерал-губернаторства) організацією управління новонабутими територіями опікувалися військові, зокрема А. Брусілов та призначені ним «енергійні штаб-офіцери» як «земські правителі» із розрахунку один у межах корпусного району, а безпосередньо в тилу армії — керівники етапних дільниць і етапні коменданти. Ці особи здійснювали нагляд за місцевою адміністрацією, котра продовжувала виконувати свою роботу. Однак уже у той час ситуацію, крім військових, почало контролювати Міністерство закордонних справ (МЗС) за посередництвом свого представника в армії.

Міністр закордонних справ С. Сазонов запропонував створити у краї систему цивільного управління для вирішення «глобальних політичних питань», дещо відмінних від виключно задоволення потреб армії й забезпечення спокійного тилу. Малося на увазі введення російської державної влади з метою максимального злиття західноукраїнських територій з імперією до закінчення війни. Однак верховний головнокомандуючий був проти втручання уряду в управління Галичиною. Останньому вдалося лише створити при Ставці 3 жовтня 1914 р. канцелярію з цивільного управління на чолі із своїм представником Н. Оболенським, яка ніяких реальних повноважень так і не отримала⁵⁸.

Остаточна схема управління окупованими територіями була складена згодом у Ставці. Вона передбачала підпорядкування військового генерал-губернатора безпосередньо начальнику штабу верховного головнокомандуючого і лише за його посередництвом допускалося втручання уряду, котрий мусив погодитись із таким становищем. Відтак, на наш погляд, потребує перегляду твердження А. Бахтуріної про те, що таким чином запроваджувалася подвійна підлеглість окупаційної влади — штабу верховного головнокомандуючого й Раді міністрів, що привело дослідницю до висновку, на нашу думку, спірного про безконтрольність і високий ступінь самостійності окупаційної цивільної адміністрації на рівні губерній та повітів; адже повітові начальники підпоряд-

ковувалися губернаторам, а останні — канцелярії генерал-губернатора, яка в свою чергу — верховному головнокомандуючому, великому князеві Ніколаю Ніколаєвичу. Йому ж безпосередньо був підпорядкований російський спостерігач за правосуддям у місцевих судах. Таким чином, можна зробити припущення, що справжнім «господарем» Галичини став великий князь.

Однак дана теза потребує подальшого глибокого вивчення; адже вона має одне серйозне заперечення — з просуванням російської армії на захід військові лишали новоутворені галицькі губернії в тилу, чимраз менше контролюючи їх цивільне життя. Проте конкретних прикладів подібної неконтрольованості в сучасних працях не знаходимо. Можна припустити, що військові наполягали на контролі, доки окуповані землі становили театр військових дій. Пізніше, з просуванням на захід вони втратили цікавість у цьому питанні, але затверджена ними система, за котрою безпосередньо уряд не міг впливати на діяльність генерал-губернатора, залишилася незмінною.

Однак усе-таки припущення щодо провідної ролі великого князя й підлеглих йому генералів Ставки у формуванні та здійсненні імперської політики на окупованих територіях має під собою певні підстави. В праці І. Патера зустрічаються згадки про його важливу роль у процесі формування імперської політики стосовно Галичини. Так, саме останній затвердив «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», згідно з яким запроваджувалося керівництво краєм до створення генерал-губернаторства. Цим документом, між іншим, визначалося коло повноважень і військового генерал-губернатора. До того ж саме великий князь видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Більше того, якщо в особі головнокомандуючого російської армії вбачати військових взагалі, адже весь генералітет був підлеглий особисто йому, то можна побачити безпосередній вплив великого князя на формування векторів сприйняття Галичини окупантами. Адже саме при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандуючого армій Південно-Західного фронту була підготовлена, за сприяння «Карпаторусского освободительного комитета», брошура «Современная Галиция», в котрій подавалися відомості про етнографічне й культурне становище краю, про політичні партії та їхніх лідерів, їх ставлення до Росії, подані, згідно з імперською ідеологічною кон'юнктурою, адже український рух у ній розглядався як непопулярна інтрига інтелігенції. Той факт, що великий князь як мінімум поділяв погляди, висловлені на сторінках даного видання, засвідчується змістом його адресованого галицьким москвофілам маніфесту, у котрому часто цитується згадана брошура⁵⁹. Це припущення потребує ретельного вивчення, що дозволить більш аргументувати (або спростувати) тезу про неконтрольованість місцевої адміністрації.

Не останніми фігурантами у процесі впровадження в краї «російських начал» були жандарми. У жовтні 1914 р. відкрилося тимчасове відповідне управління при генерал-губернаторові. Воно діяло згідно із «Приказом о ведомственной компетенции». До обов'язків жандармів, які перебували на службі в Галичині, входили нагляд за економічним станом здобутої території, а також

за суспільними настроями, особливо у напрямку формування ставлення до Росії, царя, самого факту входження регіону до складу імперії. Особливий наголос робився на пильному нагляді за діяльністю українських політичних партій і організацій⁶⁰. Російські жандарми, а також МЗС контролювали практично всі сторони життя на окупованій території, завдяючи «окремі папки» навіть для найдрібніших, малосуттєвих на перший погляд справ; адже «у такій країні, як Галичина, все повинно привертати увагу, нічим не можна тепер не цікавитися»⁶¹. Прислужилися у відповідному аспекті й результати студювання нової дослідницької проблеми останніх років — вивчення історії спецслужб. Провідні праці з цієї теми показали зокрема, що імперська розвідка стала важливим елементом посилення російської присутності в краї, забезпечивши зосередження там великої кількості шпигунів та їх вербувальників серед місцевого населення⁶².

Традиційно більшість дослідників відводять одну з провідних ролей (інколи вона перетворюється на головну) в процесі здійснення імперської політики інкорпорації щодо Галичини російським націоналістам, точніше двом особам — В. Бобринському і Д. Чихачьову. Вважається, що головню завдяки їхнім впливам формувалися погляди ставки й окупаційної адміністрації у визначенні форм та темпів здійснення русифікації регіону. Однією з її складових була політика в освітній сфері, котра зводилася до створення нової системи навчальних закладів, де ключовим моментом було запровадження російської мови викладання. Якщо ініціатором проведення такої політики вважається генерал-губернатор Г. Бобринський (про спірність такого твердження йшлося вище), то основними її ідеологами виступають вищеназвані російські націоналісти.

Дана теза виникла в результаті намагання прослідкувати обставини появи генерал-губернаторського вересневого циркуляру про русифікацію середньої освіти, котрий вважається ключовим етапом впровадження загалом відповідної політики. З'ясувалося, що на його появу, як і на заходи генерал-губернатора у цій сфері, великий вплив справила «Записка» Д. Чихачьова «По учебному делу в Восточной Галиции и Буковине», де йшлося зокрема про закриття вузів, влаштування курсів російської для місцевих вчителів; введення з 1 січня 1915 р. останньої як обов'язкового предмету у всіх навчальних закладах; пропаганду російської історії, географії серед учнів та викладачів; стимулювання керівників навчальних закладів до впровадження їх у шкільні програми; тимчасовий дозвіл на вживання української на ґрунті російської фонетики тощо.

Одночасно відомо, що Д. Чихачьов діяв не як приватна особа, а як представник уряду в освітній сфері при канцелярії генерал-губернатора⁶³. Отже, можна припустити, що він був певною мірою провідником загальної позиції безпосереднього керівництва у цьому питанні. За доказ цього твердження може правити той факт, що ще напередодні виходу названого циркуляру Д. Чихачьов здійснив низку практичних заходів в зазначеній сфері, чого навряд чи зміг би зробити, не маючи відповідних повноважень. Так, після зустрічі цього посадовця із попечителем Київської шкільної округи останній доручив начальнику своєї канцелярії В. Іванову й директору народних училищ Київської губернії

Б.Плескому розробити під керівництвом Д.Чихачьова положення про тимчасове адміністративне влаштування навчальних закладів у Галичині, а також план-програму курсів для підготовки вчителів російської в цьому регіоні. Саме цим проектом⁶⁴, розробленим у березні 1915 р. дирекцією народних училищ, передбачалося протягом 5 років здійснити низку заходів, авторство котрих прийнято приписувати Г.Бобринському⁶⁵, — відкриття 9 тис. народних шкіл, 70 вищих народних училищ, 60 курсів при них, 25 чоловічих і 25 жіночих гімназій, 10 учительських семінарій. Отже, виходячи з того, що попечителі губернських шкільних округ мали відповідне адміністративне підпорядкування, можна припустити, що даний проект виник у структурі Міністерства освіти, а відтак був офіційною урядовою програмою. Що ж до генерал-губернатора Г. Бобринського, то можна погодитись із А. Бахтуріною, що останній лише «поділяв погляди Д. Чихачьова»⁶⁶. З іншого боку, варто зважувати й на те, що він був офіційним посадовцем та одним тільки впливом націоналістично налаштованих членів Державної думи навряд чи можна пояснити проведення в Галичині означених русифікаторських заходів, зокрема, приміром, масову ліквідацію діючих на момент окупації навчальних закладів регіону.

Погляди В. Бобринського і Д. Чихачьова, а також напрями їхньої діяльності ретельно проаналізовано дослідниками, але поглибленого вивчення потребують джерела про коло їхніх повноважень. Адже зрозуміло, наприклад, що не випадково саме В. Бобринський, задовго до війни відомий своєю активною українофобською позицією, опинився у Східній Галичині на посаді керівника «Главного краевого благотворительного комитета».

В новітній історіографії, зокрема російській, утвердилася думка про те, що національно-культурна політика у Галичині зовсім не цікавила Раду міністрів, що стверджується на підставі протоколів деяких її засідань, зокрема протягом перших місяців окупації краю. Натомість уряд нібито цікавився лише економічними проблемами й вирішенням адміністративних питань управління Галичиною, залишаючи по суті впровадження політики русифікації на розсуд місцевої адміністрації⁶⁷, заходи котрої, зокрема в освітній сфері, відповідне міністерство лише підтримало. Таким чином, наявне ще одне відкрите питання у царині вивчення періоду першої російської окупації регіону.

Здається, однією з найменш досліджених проблем історії першої російської окупації Галичини є діяльність імперської адміністрації на рівні сіл, управ, повітів, міст (градоначальства) та губерній, вивчення якої можливе за допомогою методів зокрема мікроісторії й історії повсякдення. Тільки такий підхід, на нашу думку, дозволить у кінцевому рахунку наблизитися до відповіді на поставлені вище запитання. Зазначена проблематика передбачає дослідження принципів комплектації особового складу адміністрації, визначення кола його повноважень і місця в управлінській ієрархії.

Вивчення структури влади на мікрорівні дозволить з'ясувати осіб чи установ (військових та цивільних), котрі мали реальну вагу під час прийняття рішень у ході першої окупації Галичини, а також підтвердить або спростує популярну в сучасній історіографії РФ тезу про безконтрольність діяльності чиновників

російської адміністрації всіх ланок управління. Останнє твердження, на нашу думку, потребує особливої уваги; адже популярна теза про адміністративне «безладдя» базується дотепер лише на декількох скаргах чиновників, відомих, до того ж з офіційних звітів генерал-губернатора, котрі характеризували свою службу як «безначалие»⁶⁸. Нині з цього приводу панує припущення, що поліцейські чини, надіслані на прохання військових і підпорядкуванні їм на початку окупації⁶⁹, не отримали іншого керівництва після того, як війська залишили Галичину, просуваючись далі на захід.

А втім, така важлива проблема сьогодні окреслена лише в загальних рисах, що лише надає уявлення про адміністративний поділ Галичини періоду окупації й можливість стверджувати, що відповідна система цієї території була влаштована за загальноімперським зразком. Тимчасове військово-губернаторство Східної Галичини (не враховуючи територію Північної Буковини) поділялося на 3 губернії — Львівську, Тернопільську та Перемишльську. Кожною губернією керував губернатор зі штатом чиновників, котрий досі не проаналізовано. Немає однастайності щодо характеристики також повітових начальників, яких було 15, 16 і 14 у відповідно Львівській, Тернопільській та Перемишльській губерніях. Дехто (наприклад, І. Патер) зазначає, що ці посади обіймали представники російської знаті. Такими були, приміром, статський радник, колишній предводитель дворянства С. Коморний (Ярославський повіт), князь Урусов (Яворівський повіт), князь К. Гагарін (Старосамбірський повіт), барон Ю. Мейєндорф (Ряшівський повіт) і тому подібні⁷⁰. Інші вважають, що керівниками повітів у Галичині ставали справники та їхні помічники, а часто й поліцейські пристави⁷¹. Міста мали градоначальників, зокрема на посаді львівського змінилося кілька осіб, починаючи з полковника С. Шереметева — колишнього волинського губернатора. Вони поділялися також на поліцейські дільниці (у Львові, наприклад, 10), до яких МВС відряджало приставів, їх помічників, наглядачів і городових⁷². Сільські громади очолювали війти (старости). В губерніях були організовані управи, керівниками котрих призначали переважно москвофілів.

Як бачимо, наявність доволі розгалуженої системи установ управлінського апарату поступово актуалізувала потребу в російських чиновниках, однак останні донині не стали героями наукових студій, поступаючись у новітній історіографії більш глобальним та загальним проблемам національно-політичного характеру⁷³. Приміром, у дисертації І. Береста задеклароване дослідження соціального становища населення в сюжеті про російську окупацію поступається місцем загальній характеристиці імперської політики у краї, зокрема деяких її напрямів. Проте її вплив на місцеве населення, сприйняття останнім, а також діяльність чиновників російської адміністрації різних рангів не розглядаються детально⁷⁴.

Можна стверджувати, що у зазначеній методологічній площині увагу дослідників досі привернули лише представники галицької інтелігенції — симпатичні українофілства. Багата мемуарна спадщина, що на рівні мікроісторії розкриває «олюднений побут», складні психологічні переживання воєнної доби,

лягла поряд із іншими джерельними матеріалами в основу висвітлення О. Рубльовим трагічної долі української інтелігенції Галичини⁷⁵. Автор створив «біограму-хроніку» (за визначенням В.Великочия) переслідувань і висилки відомих діячів регіону. У такому ключі привертають увагу публікації, котрі на основі маловідомих фактів деталізують трагедію «галицької Голгофи» на мікрорівні, показуючи криваві наслідки діяльності російських окупаційних властей у містах та селах⁷⁶. Відтак поза увагою вчених залишилися проблеми з'ясування ставлення її представників до власної діяльності в Галичині, а також до місцевих жителів і, нарешті, сприйняття останніми прибулих чиновників та військових й їхня взаємодія на особистісному рівні. Так, цікаво було б реконструювати основні риси щоденного побуту звичайних мешканців краю періоду Першої світової війни — міщанина, селянина, урядовця, священника та ін., їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень.

Загалом у сучасній історичній науці можна спостерігати значне підвищення інтересу до різних соціальних аспектів історії Першої світової війни зокрема, російської окупації Галичини та Буковини, розглянутих на мікрорівні. Так, наприклад, соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О.Олієвський⁷⁷. Цікаво, що серед основних чинників, що впливали на їхню свідомість, він виокремив офіційну пропаганду і вкотре вже (маються на увазі попередники) констатував героїчно-романтичне захоплення війною на початковому її етапі. Це тим більш цікаво, що зазначені фактори впливали, природно, на всі групи населення, формуючи їх ставлення до Галичини й Буковини як «исконно русских земель» та сприйняття ролі імперії як «визволительки» корінного населення. Цікаво було б у розрізі проблеми діяльності російського окупаційного режиму дослідити детальніше вплив пропаганди на формування поглядів службовців невисоких рангів різних відомств (у тому числі церковного, жандармського тощо), котрі потрапляли до західноукраїнських земель та виступали там основними провідниками імперської політики, додаючи до своєї діяльності (окрім властивих їм загальнонародських чеснот) особисте ставлення до ситуації. В цьому плані потрібно погодитися із зауваженням О. Реєнта про доцільність зміни уваги від розгляду міжнаціональних взаємовідносин на рівні еліт до рівня ментальності «простих» людей, тобто виявлення конкретних рис образу представника певної національності в очах осіб інших націй. Зокрема слід з'ясувати ставлення простих галичан про прибулих чиновників нової, російської адміністрації з одного боку, а з іншого, — останніх до місцевого населення. На матеріалах преси, листування, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під час окупаційного періоду. Іншими словами, цікаво дослідити, яким був образ пересічного галичанина, з одного боку, й відповідного мешканця Російської імперії — з іншого, завдяки яким чинникам впливу він був сконструйований і чи зазнав трансформації в ході взаємодій означених груп під час фактичної «зустрічі» їхніх представників у ході діяльності інститутів російського окупаційного режиму 1914–1915 рр. Таким чином, застосувавши порівняльно-історичний підхід до аналізу конкретного явища — образу ворога можна зробити більш загальні висновки про

тенденції еволюції та трансформації громадської думки стосовно війни, її прийняття різними верствами суспільства на певних етапах його розвитку.

Вищеназвані завдання тим більш актуальні, враховуючи, що перші дослідники проблеми відразу звернули увагу на важливість даного аспекту. Так, Михайло Грушевський наголошував на тому, що край «опинився в руках всякої поліцейської і чиновницької наволочі», що загострило проведення русифікаторської політики. Історик зазначав, що надіслані до генерал-губернаторства службовці різних відомств та рангів поводитися зухвало й грубо. Їхня ініціатива підсилювала і поглиблювала офіційну політику, «від себе додавала жару руйнуванню українського життя, його культурних сил»⁷⁸. За оцінкою Д. Дорошенка, російська окупаційна влада в Галичині у 1914–1915 рр. мала тенденцію «неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову»⁷⁹. Однак на більш науковому рівні та у широкому світоглядно-цивілізаційному контексті до конкретних осіб — провідників русифікаторської політики — розглянув І. Крип'якевич. Він вважається сьогодні практично єдиним дослідником, який зробив наголос не на проблемах воєнної історії й стратегічних планах ворогуючих держав, а на різних аспектах функціонування суспільства під час першої російської окупації. Грунтуючись переважно на матеріалах тогочасної преси, автор вбачав у конкретних виконавцях окупаційної політики людей «з іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою»⁸⁰. До сьогодні ця праця вважається «відправною» у вивченні зазначеного кола питань⁸¹.

Д. Дорошенко в свою чергу вдавнявся зокрема до характеристики політичних уподобань населення Галичини. Він визнавав, що ідеї москвофільства поділяла і значна частина «звичайних людей», котрі відкрито не виявляли симпатій до них, очікуючи моменту, коли терези перемоги схиляться на користь тієї чи іншої сторони. Така думка підтверджується також тим фактом, що репресії з боку австро-угорських властей на галицьких землях, не зайнятих російськими військами, тривали протягом усього періоду окупації. Можна припустити, що зазначена Д. Дорошенком «вичікувальна» позиція пересічних галичан щодо своїх передусім релігійних уподобань великою мірою спричинена цими репресіями⁸².

Одностайні дослідники (тогочасні та сучасні) також у негативній оцінці прибулих із Російської імперії службовців. Однак донині жоден з учених не ставив за мету вивчити принципи комплектації їх штату, що дозволило б з'ясувати причину низької їхньої якості. Серед запропонованих пояснень популярним є виснаження людських ресурсів Російської імперії, спричинених війною. Можна припустити, що на початковому етапі окупації, коли в Галичині порядкували безпосередньо військові, у кваліфікованих цивільних і поліцейських чиновниках особливої потреби не було — достатньо було слухняних виконавців. Однак пізніше, коли окуповані території залишилися в тилу й необхідність покращити кадровий склад адміністративних службовців стала потрібною для всіх, цього не було зроблено. Перспективність подальшого поглибленого дослідження цієї проблеми обумовлена ще одним фактом, на який зауважили попередники: «негодящі чиновники» не лише надсилалися із Росії,

але таких навмисно «выписывали власть имуще в Галиции»; адже перед ними відкривалася можливість швидкого службового зростання⁸³.

Насамкінець додамо що ми навмисно обминули аналіз проблем, пов'язаних із віросповідною політикою першого російського окупаційного режиму у Галичині, вважаючи цей напрямок русифікації політики основним та вельми важливим, а відтак потребує глибокого розгляду, не передбаченого рамками представленої статті.

Таким чином, здається, що уявлення щодо процесу формування і здійснення політики російської адміністрації, де кожен її представник мав можливість реалізації власних намірів, створює помилкове враження, нібито в імперії існували кілька гілок влади, кожна з котрих мала можливість проводити окрему політику. Натомість відомо, що у Російській імперії існував врегульований державний апарат, який забезпечував існування чіткої ієрархії влади, на чолі котрої перебував цар, а потім члени його родини й найближчі сановники. Будь-який указ, котрий з'являвся на території імперії, міг бути тільки імператорським. На захисті подібного устрою стояла вся імперська державна машина, зокрема Третє відділення його імператорської величності канцелярії, активно представлене і в Галичині. Важко припустити, що якби діяльність, приміром, російських націоналістів не влаштовувала самодержавний уряд, останній не знайшов би достатніх важелів, аби таку діяльність принаймні стримати, не кажучи вже про її заборону. Тим більше, що IV Дума не мала вирішального значення в формуванні державної політики, а перші перемоги у війні підтвердили авторитет влади династії. Отже, напрашується висновок: російським націоналістам, жандармам, Євлогію, генерал-губернаторові та іншим дозволили/доручили поводити себе певним чином. Відтак потребує поглибленого дослідження й перевірки теза про надто велику самостійність російської цивільної влади в краї на початковому етапі окупації. Грунтуючись виключно на студіях численних попередників, здається, що відколи дії окупаційної адміністрації отримали міжнародний осуд, а російськими політиками з Державної думи були названі «європейським скандалом», почала, за допомогою преси, штучно формуватися думка про те, що нібито генерал-губернатор, російські націоналісти, місцеві москвофіли, архієпископ Євлогій або ще хтось, залежно від сюжету, діяли в Галичині майже на власний розсуд, а цар, члени його родини, зокрема великий князь, а також загадкові «урядові кола» майже непричетні до зазначених подій. Результати такої пропаганди виявилися настільки сильними, що окреслена позиція вкоренилася на сторінках перших досліджень окупації, через котрі потрапила до сучасного наукового дискурсу.

Актуальним видається дослідження за допомогою інструментарію мікроісторії та історії повсякдення, діяльності окремих органів адміністрації (сільських, міських, повітових, губернських); принципи комплектації штату чиновників, прибулих до Галичини, прослідкування відомчого підпорядкування останніх на прикладі конкретних справ із різних напрямків діяльності окупаційної влади; ставлення їх до регіону, до свого там перебування, посадових

обов'язків, галичан тощо. Ці та інші питання очікують відповіді вдумливого неупередженого дослідника.

¹ *Реснт О., Янишин Б.* Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. — № 4. — 2004. — С. 3–31.

² *Реснт О.П.* Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 11.

³ *Реснт О.П.* Знач. праці; *Литвин М.* Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. Вип.7, 2005; *Великочий В.С.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. — Івано-Франківськ, 2009. — 812 с.

⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969.

⁵ *Петрович І. (І.Крип'якевич).* Галичина під час російської окупації. — Відень, 1915.

⁶ *Великочий В.* Зазн. праця.

⁷ *Бахтуріна А.Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). — Москва, 2004. — 394 с.

⁸ *Литвин М.* Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. — Вип.7, 2005. — С. 153.

⁹ *Мировые войны XX века.* — Кн. 1. — Первая мировая война. Исторический очерк. — Москва, 2002. — 686 с.; *Шамбаров В.* За веру, царя и Отечество! — Москва, 2003 — 768 с.

¹⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 109.

¹¹ Там само. — С. 110.

¹² *Єфремов С.* Два проекта // Украинская жизнь. 1915. — № 1. — С. 7–12; *Його ж.* Дух віків // Україна. — 1919. — 29 січня.

¹³ *Єфремов С.* До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 127–144.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. — Л., 1954 (розділ «Галичина в роки Першої світової війни»). — С. 88–146). — С. 103.

¹⁶ Там само.; *Компанієць І., Ярошенко А.* Західноукраїнські землі в роки війни // Історія УРСР: у 8 томах, 10 книгах. — К., 1978. — С. 360–369; *Компанієць І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919). — К., 1960. — 372 с.

¹⁷ *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 1997.

¹⁸ *Патер І.Г.* Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. // Історія державної служби в Україні: у 5 т. — Т. 1. — К., 2009. — С. 379–409.

¹⁹ Бахтуріна А.Ю. Указ соч.

²⁰ Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах: Этносоциальные особенности и проблема присоединения к России // Вопросы истории. — 1996. — № 11–12. — С. 95–106.

²¹ Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917) (спроба огляду за довідковими виданнями) // Спеціальні історичні дисципліни. — Число 16. — С. 64–76.

²² Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 4. — К., 2002; Любченко В.Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 4. — К., 2002.

²³ Бахтуріна А. Указ соч. — С. 149.

²⁴ Мазур О. Зазн. праця.

²⁵ Реєнт О., Янишин Б. Зазн. праця.

²⁶ Литвин М. Зазн. праця. — С. 154.

²⁷ Патер І.Г. Зазн. праця.

²⁸ Мазур О.Я. Зазн. праця. — С. 14–16.

²⁹ Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. — Автореф. дис. канд. іст. наук. — Чернівці, 2005; Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни — автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 2009; Лозинська І. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни — автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2010.

³⁰ Поршинева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / Ассоциация военно-исторической антропологии и психологии «Человек и война», Российская политическая энциклопедия. — Москва, 2004. — 366 с.

³¹ Москаль Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX — на початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2002. — С. 6.

³² Там само. — С. 5, 9.

³³ Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. — Перемишль, Л., 1996. — С. 166–172; Андрухів І. Тисмениця. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 183–201 та ін.

³⁴ Черевко М. Хроніка-опис міста Підгайці // Підгаєцька земля: Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1969. — С. 112–136.

³⁵ Див., напр.: Решетило Т. Перша світова війна та Угнів // Угнів та Угнівщина: Історико-мемуарний збірник. — крайнський архів. — Т.ХVI. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1960. — С. 101–114; Гірняк Н. Львів у воєнних роках // Наш Львів: Ювілейний збірник. — Нью-Йорк, 1953. — С. 137–144; Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування» // Городенщина: Історико-мемуарний

збірник — Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег: НТШ, Український архів. — Т. XXXIII, 1978. — С. 212–125.

³⁶ *Марковецька Г.М.* Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1917. — Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2003.

³⁷ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 106.

³⁸ *Литвин М.* Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 13. У 2 ч.: Україна-Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — К., 2003. — С. 157.

³⁹ Цит. за: *О. Реснт, Б. Янишин.* Зазн. праця.

⁴⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 105.

⁴¹ *О. Мазур.* Зазн. праця; *Яремчук В.* Державотворчий процес у західній Україні та Перша світова війна // Перша світова війна і слов'янські народи. — С. 90–96.

⁴² *Ковальчук Н.* Російсько-слов'янські товариства та українське питання на початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету: Серія «Історія». — 1998. — Вип. 33. — С. 139–145.

⁴³ *Бахтурина А.* Указ. соч.

⁴⁴ *Єфремов С.* До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 127–144; *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К., 2009. — 448 с. — С. 88–89.

⁴⁵ Цит за: *О. Реснт, Б. Янишин.* Зазн. праця.

⁴⁶ *О. Мазур.* Зазн. праця; *І. Патер.* Зазн. праця. — С. 391, 399; *Реснт О.П.* Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — Випуск ІV. — К., 2002. — С. 10; *Бахтурина А.* Указ. соч.; *Кучера І.* Зазн. праця; *Берест І.* Зазн. праця; *Лозинська І.* Зазн. праця.

⁴⁷ *Бахтурина А.* Указ. соч.; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. — К., 2000. — 360 с.

⁴⁸ *Грицак Я.* Зазн. праця.

⁴⁹ *Кучера І.* Зазн. праця. — С. 10.

⁵⁰ *Великочий В.С.* Зазн. праця. — С. 125–126.

⁵¹ Там само. — С. 126.

⁵² Там само. — С. 127.

⁵³ Цит за: *Бахтурина А.* Указ. соч. — С. 127.

⁵⁴ *Мазур О.* Зазн. праця; *Патер І.* Зазн. праця. — С. 390–391.

⁵⁵ *Патер І.* Зазн. праця; *Мазур О.* Зазн. праця; *Берест І.* Зазн. праця.

⁵⁶ *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005. — 427 с.

⁵⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1. Галицька Руїна 1914–1917 років. — Л., 1923. — С. 18–19.

⁵⁸ *Бахтурина А.* Зазн. праця.

- ⁵⁹ Патер І. Зазн. праця. — С. 381–382.
- ⁶⁰ Там само. — С. 385–386.
- ⁶¹ Машкин А. Третье отделение в Галиции // Секретные материалы. — 2008. — № 6. — С. 22.
- ⁶² Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.) // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 84–92.
- ⁶³ Патер І. Зазн. праця. — С. 383.
- ⁶⁴ Бахтуріна А. Указ. соч.
- ⁶⁵ Патер І. Зазн. праця. — С. 390–391.
- ⁶⁶ Бахтуріна А. Указ. соч. — С. 150.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Там же. — С. 138.
- ⁶⁹ Там же. — С. 137–139.
- ⁷⁰ Патер І. Зазн. праця. — С. 385.
- ⁷¹ Бахтуріна А. Указ. соч.
- ⁷² Патер І. Зазн. праця. — С. 386.
- ⁷³ Великочий В. Зазн. праця. — С. 123.
- ⁷⁴ Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2009. — С. 9.
- ⁷⁵ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004.
- ⁷⁶ Кугутяк М. Памяті жертв трагічних подій у Перемишлі і Синевідську восени 1914 // Галичина (Івано-Франківськ). — 2003. — № 9. — С. 134–144.
- ⁷⁷ Олієвський О. Діти під час Першої світової війни. 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів. — С. 297–299; Його ж. Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. — Чернівці, 1999. — Вип. 6. — С. 248–254.
- ⁷⁸ Грушевський М. Новий період історії України. — К., 1992. — С. 10.
- ⁷⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). — Ч. 1. Галицька Руїна 1914–1917 років. — Л., 1923. — С. 57.
- ⁸⁰ Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — Л., 1915. — 116 с. — С. 2–4.
- ⁸¹ Великочий В.С. Зазн. праця. — С. 109.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ А. Бахтуріна. Указ соч.

В.Б. Любченко
(м. Київ)

**ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО ОБЛАСТЕЙ АВСТРО-УГОРЩИНИ,
ЗАЙНЯТИХ ПО ПРАВУ ВІЙНИ
(1916–1917 рр.)**

Статтю присвячено аналізу хронологічно другого у роки Першої світової війни російського окупаційного режиму у Східній Галичині та на Буковині — Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.).

Статья посвящена анализу хронологически второго в годы Первой мировой войны российского оккупационного режима в Восточной Галичине и на Буковине — Генерал-губернаторства областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны (1916–1917 рр.).

The article deals with the analysis of chronologically second Russian occupational regime during the World War I in Eastern Galicia and Bukovina — General Government of Austro-Hungarian regions, occupied by the law of war (1916–1917 cc.).

Формування органів російської окупаційної влади та вироблення нових засад політики. Російський наступ на театрі Південно-Західного фронту («Брусиловський прорив»), що розпочався 22 травня 1916 р., прискорив вироблення нової управлінської схеми для територій, що невдовзі, як очікувалось, мали бути окуповані¹. Вже перші успіхи на фронті породили хвилю сподівань на швидке захоплення Галичини та Буковини. Так, у вітальних телеграмах, надісланих на ім'я головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О.Брусилова та імператора Миколи II головним політичним репрезентантом галицького і буковинського русофільства (москвофільства) — «Русским народным советом Прикарпатской Руси» (РНСПР) після урочистого молебню, що відбувся у Ростові-на-Дону 28 травня 1916 р., висловлювалася надія на швидку перемогу та приєднання Прикарпатської Русі до Російської імперії². Оптимізм РНСПР поділяв і Микола II, який 29 травня 1916 р., відповідаючи на привітання, телеграфував у Ростов-на-Дону: «Надеюсь, что недолго осталось ждать многострадальной Галичине окончательного освобождения от иноземного ига и осуществления ее надежд воссоединением с великой Россией»³.

3 червня 1916 р. начальник Канцелярії головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту генерал-майор Д.Д. Сергієвський сповістив

листом начальника Канцелярії колишнього тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини О.П. Крилова, що «для окончательного рассмотрения «Положения об управлении областями Австро-Венгрии» на случай вторичного занятия их главнокомандующий приказал образовать комиссию под председательством состоящего в распоряжении главнокомандующего генерала от инфантерии Бухольца, причем в состав комиссии указано назначить вас»⁴. Перше засідання створеної Комісії мало відбутися 14 червня 1916 р. о десятій ранку в поїзді головнокомандуючого⁵. За предмет розгляду Комісії під головуванням генерала від інфантерії Бухольца мали слугувати розроблені у Києві ще станом на кінець січня 1916 р. спеціальною Комісією на чолі з колишнім тимчасовим воєнним генерал-губернатором Галичини графом Г.О. Бобринським проекти «Временного положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» та «Временного положения о Комитете по оказанию помощи населению Галиции, пострадавшему от войны», по десять примірників яких було надіслано 5 червня 1916 р. начальником Канцелярії колишнього воєнного генерал-губернатора Галичини у розпорядження Канцелярії головного начальника постачань армій фронту на вимогу останнього⁶.

Принципи діяльності нової російської окупаційної влади в Галичині та Буковині були чітко сформульовані 6 червня 1916 р. головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом О.О. Брусиловим у листі до начальника Штабу верховного головнокомандуючого генерала від інфантерії М.В. Алексеєва, в якому зазначалось, що «в деятельности военного управления не может быть места какой-либо другой политике, кроме единственной цели — поддержания полного спокойствия в крае и обеспечения армиям полной свободы действий»⁷.

Місцем, де визначалася кандидатура нового воєнного генерал-губернатора була Ставка верховного головнокомандуючого. 10 червня 1916 р. генерал від інфантерії М.В. Алексеєв телеграфував генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову, що імператор Микола II у разі успіху російського наступу не має наміру вдруге призначити воєнним генерал-губернатором генерал-ад'ютанта графа Г.О. Бобринського з огляду на те, що ця посада потребує особи з твердим характером, здатної не підпадати під сторонні впливи⁸. Міністр закордонних справ С.Д. Сазонов 14 червня 1916 р. телеграфував у Ставку, що в МЗС воліли б бачити на посаді воєнного генерал-губернатора колишнього багаторічного головноуправляючого землеустроєм і землеробством імперії О.В. Кривошеїна, якщо ж ні — то колишнього чернівецького воєнного губернатора С.Д. Євреїнова⁹. Проте того самого дня начальник Штабу верховного головнокомандуючого генерал від інфантерії М.В. Алексеєв шифрованою телеграмою повідомив воєнного міністра про намір імператора Миколи II у разі зайняття російськими військами вдруге Галичини призначити воєнним генерал-губернатором колишнього начальника Південно-Західного краю генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова. У разі згоди останнього йому належало виїхати з Петрограда в Штаб Південно-Західного фронту для участі в роботі комісії з вироблення тексту нового «Положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны» та для підготовки

особового складу органів управління генерал-губернаторства¹⁰. Вважається, що ініціатива цього призначення належала головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову¹¹.

Відкоригований Комісією під головуванням генерала від інфантерії Бухольца і потім затверджений 3 липня 1916 р. верховним головнокомандуючим проект «Временного положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны», хоч і спирався на проект, розроблений під головуванням генерал-ад'ютанта графа Г.О. Бобринського, все ж суттєво відрізнявся від нього в бік спрощення та позбавлення надмірної деталізації. Було вирішено ліквідувати взагалі інститут градоначальників, тому з тексту «Временного положения ...» зникла відповідна структурна частина, натомість з'явилася нова: «О полицмейстерах и городских полицейских управлениях». Так само з тексту, який тепер налічував 67 статей (замість 110, які містив проект), як і домовлялися між собою в травні 1916 р. генерал-ад'ютант граф Г.О. Бобринський та головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов, були вилучені статті, що стосувалися церковно-релігійних питань¹².

Чи не головною для органів окупаційної влади була 8-ма стаття: «Главная обязанность чинов и учреждений Военного генерал-губернаторства заключается в поддержании порядка в районе генерал-губернаторства, использовании средств края в интересах армии и содействии всеми зависящими от них мерами к удовлетворению ее нужд»¹³. Хоча близька до неї за змістом стаття була й у тексті «Временного положения ...» від 19 серпня 1914 р., проте в період першої окупації на неї не дуже й зважали, з головою занурившись у море «воссоединительной» політики.

Надзвичайно важлива 16-та стаття регламентувала вживання мов в офіційній сфері: «Языком сношений русских правительственных учреждений с местными учреждениями и жителями признается русский, но военному генерал-губернатору предоставляется разрешать в сношениях этих, одновременно с русским, пользоваться и местными славянскими языками»¹⁴. По суті, вона відкривала дорогу й вживанню української мови хай і під іншими назвами — «малорусского языка», «местного наречия русского языка» тощо.

20-ою статтею встановлювався дещо змінений характер службової підпорядкованості вищій посадовій особі окупаційної адміністрації: «Военный генерал-губернатор подчиняется главнокомандующему армиями Юго-Западного фронта; по всем же вопросам снабжения армии он исполняет указания главного начальника снабжений Юго-Западного фронта»¹⁵.

Якщо структурний розділ «О начальнике уезда» «Временного положения ...» від 19 серпня 1914 р. склався лише з 10 статей, то у «Временном положении ...» від 3 липня 1916 р. їх було вже 17, що свідчить про значно кращу регламентацію діяльності управління повітового начальника в період другої окупації Східної Галичини та Буковини¹⁶.

8 липня 1916 р. імператор повелів відрядити члена Державної ради генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова у розпорядження головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова для виконання обов'язків

за посадою генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Своїм наказом арміям Південно-Західного фронту від 10 липня 1916 р. генерал-ад'ютант О.О. Брусилов допустив генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова, до виконання обов'язків генерал-губернатора¹⁷. 9 липня 1916 р. з Ставки верховного головнокомандуючого було надіслано у Бердичів генерал-ад'ютанту Ф.Ф. Трепову 10 примірників віддрукованого «Положення об управленні областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны»¹⁸. А вже 11 липня додаткова кількість у 50 примірників була надіслана за місцем призначення генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова у Тернопіль¹⁹.

Височайшим наказом від 4 жовтня 1916 р. Ф.Ф. Трепова, на той час виконуючого обов'язки военного генерал-губернатора, було затверджено на посаді военного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, із залишенням його членом Державної ради, сенатором та генерал-ад'ютантом²⁰. Таким же наказом від 9 листопада 1916 р. помічником военного генерал-губернатора по военній частині було призначено директора Пажеського його імператорської величності корпусу генерал-майора Усова, який від 19 жовтня 1916 р., заступивши на цій посаді генерал-лейтенанта Сухомлина (що фактично обіймав її від 10 серпня 1916 р.), тимчасово виконував обов'язки помічника, певний час поєднуючи їх з посадою начальника Штабу военного генерал-губернатора²¹.

Наказом по відомству протопресвітера военного і морського духовенства від 5 серпня 1916 р. представником протопресвітера в Генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни було призначено протоієрея Федора Титова — настоятеля Києво-Андріївської церкви, ординарного професора Київської духовної академії, доктора церковної історії, який вже 8 серпня прибув у Тернопіль та приступив до виконання своїх обов'язків²².

Ще до остаточного сформування апарату Военного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, було прийняте негласне рішення про недопущення на посади в Галичині та Буковині найбільш одіозних фігур періоду попередньої окупації, зокрема й представників російських націоналістичних кіл. Яскравий приклад — відмова від послуг члена думської фракції російських націоналістів, голови «Западно-русского общества» Д.М. Чихачова, який під час першої окупації опікувався освітніми справами у Военному генерал-губернаторстві Галичини. Довідавшись про заплановане призначення Ф.Ф. Трепова военним генерал-губернатором, Д.М. Чихачов у червні надіслав йому на розгляд складену ще у грудні 1914 р. свою записку (зі змістом якої мав нагоду раніше ознайомити багатьох впливових вищих посадових осіб імперії), висловивши при цьому надію, що «некоторые высказанные в ней соображения не утратили своего значения и в настоящее время»²³. Трохи згодом, 22 червня 1916 р., він звернувся листовно до генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова з проханням залучити його до галицьких справ: «Я был бы весьма рад, если б ваше высокопревосходительство пожелали бы использовать мое давнижнее и близкое знакомство с Галициею и дали бы мне поручение временного или постоянного характера»²⁴. Бажаючи уникнути втручання досить одіозного за першим періо-

дом окупації Галичини та Буковини Д.М. Чихачова у справі цивільного управління окупованими територіями, Ф.Ф. Трепов 10 липня 1916 р. дипломатично відмовив йому в його проханні, зазначивши, що «в настоящее время, ввиду определенных указаний главнокомандующего о заботах моих по управлению Галицией, пока не предвидится такой области, в которой я мог бы использовать ваш богатый служебный опыт и осведомленность вашу по делам Галиции»²⁵. Про свою відмову Ф.Ф. Трепов 4 серпня 1916 р. повідомив телеграмою головнокомандуючого арміями фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, який, по всьому видно, поділяв погляди воєнного генерал-губернатора щодо небажаності присутності Д.М. Чихачова в Галичині та Буковині²⁶.

Успіхи російських військ на Південно-Західному фронті (Чернівці були захоплені 5 червня, а Станіслав і Надвірна — 28 липня 1916 р.)²⁷ дозволили вже в середині літа 1916 р. приступити до організації цивільного управління окупованими територіями безпосередньо на місцях. Наприклад, тимчасовий виконуючий обов'язки начальника Чернівецького повіту був призначений 15 липня 1916 р.²⁸.

Управління Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, від липня 1916 р. до кінця першої декади жовтня того ж року перебувало у Тернополі (11-м жовтня датується останній тернопільський наказ воєнного генерал-губернатора) після чого було передислоковане до Чернівців (першого чернівецького наказу Ф.Ф. Трепова було підписано 15 жовтня 1916 р.)²⁹. У Чернівцях воно знаходилося до середини літа 1917 р. — часу полішення російськими військами внаслідок поразок на фронті більшої частини окупованих територій Австро-Угорщини.

Від самого початку другої окупації Галичини та Буковини при головнокомандуючому Південно-Західним фронтом діяла на чолі з С. Базаровим «Канцелярія по управленню завоеванными неприятельскими областями» (з кінця листопада 1916 р. — «Канцелярія по гражданскому управленню областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны»), яка виконувала контролюючі функції щодо діяльності апарату цивільного управління Воєнного генерал-губернаторства. Канцелярія воєнного генерал-губернатора мала регулярно (з 18 вересня 1916 р. — чотири рази на місяць) відсилати копії усіх наказів в означену Канцелярію при головнокомандуючому арміями фронту³⁰.

Помітну роль у виробленні політики щодо окупованих територій як і раніше продовжував відігравати чиновник Міністерства закордонних справ для ведення дипломатичного листування В.В. Олфер'єв. 6 вересня 1916 р. він прибув у Тернопіль і, вступивши у виконання обов'язків при воєнному генерал-губернаторі областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, по ознайомленні із ситуацією підготував для МЗС «Общий обзор положения в Галиции и Буковине с точки зрения организации гражданского управления»³¹. Чи не найголовнішим завданням цивільного управління В.В. Олфер'єв вважав організацію економічної допомоги населенню, що сильно постраждало від війни. Відзначивши, майже повну відсутність робочих рук і коней, а також те, що багато жінок зайняті на земляних оборонних роботах та на прокладенні доріг, він поклав сподівання на

особливий центральний Благодійний комітет при генерал-губернаторі під головуванням помічника останнього по цивільній частині С.Д. Євреїнова, який разом із його відділеннями у повітах незабаром мав бути створений³². За свідченням В.В. Олфер'єва, в Чернівцях, де населення особливо потерпало, було асигновано 10 тис. рублів на продовольство для нужденних³³.

Особливо докладно у своєму огляді В.В. Олфер'єв зупинився на ситуації, що склалася у релігійній сфері: «Высочайше утвержденным положением заведывание церковным и религиозным делом в занятых областях вверено протопресвитеру армии и флота. При генерал-губернаторе находится его представитель профессор Киевской духовной академии протоиерей Титов, действующий на основании особо утвержденного о нем положения. В Галиции в настоящее время собираются сведения о составе униатских священников по местам и о пустующих приходах. В некоторых местах имеются русские священники, из числа поставленных архиепископом Евлогием. Из разговора с протоиереем Титовым я вынес впечатление, что он будет избегать в отношениях с униатами всего того, что может обострить здесь религиозный вопрос. Что же касается Буковинской автокефальной церкви — в Черновцах избрана самим местным духовенством Консисто́рия, члены коей утверждены генерал-губернатором. В руках этой консистории находится управление делами Церкви. Протоиерею Титову принадлежит лишь право по особому распоряжению генерал-губернатора наблюдать, дабы в этой области не происходило ничего враждебного России»³⁴.

Провідники галицького русофільства та окупаційна влада. 17 вересня 1916 р. від імені РНСПР була подана на розгляд головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту складена майже на 17 сторінках машинопису «Записка по вопросу об управлении областями русского Прикарпатья», за підписами голови РНС В.Ф. Дудикевича та членів Л. Олексієвича (Алексієвича) і Г. Мальця³⁵. Того ж дня, ознайомившись із її змістом, генерал-ад'ютант О.О.Брусилів телеграфував воєнному генерал-губернатору областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни: «Представители Русского народного совета Прикарпатской Руси мною направлены во главе с Дудикевичем к тебе. Их заявления — односторонни, но принять их во внимание следует в известном размере. Их записка с моими пометками будет мною переслана тебе на днях»³⁶. Залишені рукою головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту на полях «Записки» примітки дають вичерпне уявлення про те, наскільки неприйнятними та радикальними в його очах були пропозиції чільних провідників москвофільства на інституційному рівні. «Это не верно», «Голословно», «Все зависит от того, кто выиграет войну», «Это дело мирного времени», «Все это так для мирного времени, когда Галиция к нам отойдет», «Нами Галиция еще не занята», «Преждевременно»³⁷.

На відміну від очікувань значних посадових призначень на початку війни, в умовах другої окупації РНСПР вже не вимагав категорично таких, хоча й заявив про свою готовність представити на першу вимогу достойних кандидатів і висловив бажаність того, аби «русская власть, во имя общего дела, не отка-

звувалась осведомлятися о положении и нуждах страны у представителей местной русской общественности, пользуясь их опытом и знанием»³⁸. На чому рішуче наполягав РНСПР у своїй записці так це на послідовному проведенні російською адміністрацією погляду на окуповані території як на «искони русскую землю, русское население которой должно явиться основой русской государственности, ввиду чего его нужно охранять, поддерживая его духовное и материальное преуспевание», та на обов'язковому дотриманні єдності термінології щодо назви місцевого населення (виключно етнонім «русский») та географічних назв краю, що мали подаватися виключно у російській формі «согласно трудам географической комиссии Русского народного совета Прикарпатской Руси, изданным в извлечении топографическим отделом при Штабе военного генерал-губернатора Галичины»³⁹.

Закінчувалась «Записка» окремо сформульованими п'ятьма пунктами особливо бажаних, на думку РНСПР, кроків, які мала здійснити російська влада в інтересах російської державності для посилення «русского элемента» в Прикарпатській Русі. Ось ці пункти:

«1. Скорейшее возобновление в пределах Прикарпатской Руси в месте пребывания военного генерал-губернатора деятельности Русского народного совета Прикарпатской Руси, облегчение ее и оказание ей содействия.

2. Возможно скорое возобновление в стране русской печати, в первом ряду местной, а именно: ежедневной газеты «Прикарпатская Русь» и еженедельника для народа «Голос народа». Эти печатные органы, игравшие в довоенное время весьма видную роль в развитии русского дела в Галичине, явятся в новых условиях продолжателями своего культурного труда, скрепляя национальное, культурное и политическое слияние Червонной Руси с Россией и развивая ее духовные и материальные силы.

3. Содействие возвращению на родину, при первой возможности, пребывающих в России беженцев-карпатороссов, интеллектуальный и физический труд которых должен быть приложен к делу восстановления и устройства разрушенной и обезлюженной родины.

4. Возобновление деятельности местных русских народопросветительных, культурных и экономических обществ и учреждений общерусского направления, объединяющихся в Русской народной организации во главе с Русским народным советом Прикарпатской Руси, и оказания экономическим учреждениям реальной помощи в виде кредитов.

5. Развитие русской торговли и промышленности в стране путем привлечения купцов и промышленников из России, в первом ряду русской национальности, а равно путем выдачи промысловых свидетельств на торговые предприятия, местным русским организациям и частным лицам»⁴⁰.

На полях біля кожної з п'яти пропозицій РНСПР генерал-ад'ютант О.О. Брусилов накреслив однакову й невтішну для прохачів резолюцію: «Преждевременно»⁴¹. 27 вересня 1916 р. він поставив наступну узагальнюючу резолюцію на записці РНСПР: «Русский народный совет забывает, что мы Галиции еще не завоевали и теперь эти меры были бы только смешны. Нужно больше

терпения, выдержки и спокойствия. Все придет в свое время. Можем ли мы быть уверены какие именно части отойдут к нам по мирному договору, о котором теперь и думать грешно. Пока еще часть России занята противником, неизмеримо большая того, что нами занято в Галиции и Буковине. Это нужно помнить и не увлекаться. Конечно, в мере возможности необходимо поддерживать и помогать русинам (русским), но справедливо относиться и к другим национальностям, кроме немцев и мадьяр. В частных школах можно обучаться на всяких языках, кроме немецкого и мадьярского, но кто хочет служить на государственной и общественной службе — должен знать русский язык. За всеми школами нужен тщательный надзор»⁴². 29 вересня 1916 р. воєнний генерал-губернатор областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, проінформував головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, що, ознайомившись із «Запискою» РНСПР, він взяв за керівництво у своїй діяльності висловленні ним (головнокомандуючим) міркування⁴³.

Після зустрічі із чільними представниками РНСПР воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов 21 вересня 1916 р. у відношенні до генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова, зазначивши, що до нього звернулися В.Ф. Дудикевич, Л. Олексівич та Г. Малець з проханням посприяти у збільшенні щомісячної субсидії РНС, яка попереднім головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом М.Ю. Івановим була встановлена у розмірі 4 тис. руб. на місяць, та у виділенні коштів для допомоги біженцям-галичанам, що перебували під безпосередньою опікою РНС, визнав за можливе підтримати це клопотання⁴⁴. 11 грудня 1916 р. головний начальник постачань армій Південно-Західного фронту генерал Ельснер повідомив воєнного генерал-губернатора про принципову згоду головнокомандуючого задовольнити клопотання РНСПР за рахунок відпущеного у розпорядження генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова екстраординарного кредиту⁴⁵.

Управлінський інструментарій окупаційної влади та практика його застосування. Головним статутним інструментом воєнного генерал-губернатора в проведенні політики щодо місцевого населення були обов'язкові постанови, які видавалися з таким формулюванням: «Военный генерал-губернатор областей Австро-Венгрии, занятых по праву войны, на основании ст. 22 Положения 3 июля 1916 г. об управлении этими областями и приказа армиям Юго-Западного фронта от 30 сентября 1916 г. за № 0187 об установлении границ тылового района постановил: ...». За невиконання обов'язкових постанов винні підлягали штрафів до 3 тисяч рублів або ув'язненню на строк до трьох місяців. Щодо мови публікації обов'язкових постанов воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, то на прохання останнього утвердилася така практика: Тернопільський губернатор друкував їх російською та польською, а Чернівецький — крім зазначених, ще й румунською⁴⁶.

Обов'язкова постанова військового генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова від 20 жовтня 1916 р., видана на підставі наказу начальника Штабу верховного головнокомандуючого від 27 вересня 1916 р. «О расценке германских и

австрійських денєжних знаків», встановила наступні співвідношення обміну, зазначимо — дискримінаційні для срібної розмінної монети ворожої сторони: банкноти німецькі та австрійські мали обмінюватися за курсом 30 і 25 копійок відповідно за марку та крону, срібні ж монети — за курсом 17 і 15 копійок. Цією ж постановою встановлювалася гранично допустима нижня межа прийому російських грошей для оплати: один рубль мав відповідати при розрахунку на банкноти — щонайменше 4 коронам та 3 1/3 маркам, при розрахунку ж на срібну монету — 6,66 коронам та 5,88 маркам. За недотримання постанови винні в адміністративному порядку каралися ув'язненням на строк до 3-х місяців або штрафом у розмірі до 3-х тисяч рублів⁴⁷.

Обов'язковою постановою Ф.Ф. Трепова від 23 жовтня 1916 р. на території генерал-губернаторства був заборонений продаж спирту, вина, горілчаних виробів та інших міцних напоїв, а також пива. Окремим пунктом потанови заборонялося продавати з книгарень та кіосків, а також видавати для читання з бібліотек книги «на русском языке и малорусском наречии», якщо їх було видано за межами Російської імперії, що, відповідно до букви розпорядження, мало стосуватися також і москвофільських видань. Всі такі книги мали бути зложені в окремому місці, вказаному місцевою владою. Щодо книг виданих іншими мовами, то заборонялися лише ті з них, чий зміст був ворожий «русскому правительству и русскому народу». Також заборонялися концерти, кінопокази й громадські лекції без попереднього дозволу місцевої поліцейської влади та постановка драматичних п'єс, недозволених російською цензурою⁴⁸.

Обов'язковою постановою генерал-губернатора від 22 грудня 1916 р. на території генерал-губернаторства заборонялося зберігати та приховувати товари й продукти на складах, в магазинах, крамницях та інших торгово-промислових закладах, а також в квартирах, льохах та підвалах у розмірах, що перевищували потреби особистого споживання. Власникам надлишкових та прихованих товарів й продуктів давалися 14 днів для добровільного надання відповідної інформації місцевій владі, в противному разі товари підлягали конфіскації, а їхні власники — в адміністративному порядку арешту та штрафу⁴⁹. Зазначимо, що ще 5 вересня 1916 р. чернівецький губернатор В. Лігін звертався до Ф.Ф. Трепова з проектом аналогічної постанови, розрахованої на мешканців міст губернії, подаючи розгорнуту аргументацію необхідності його затвердження й видання генерал-губернатором: «Необходимость издания докладаваемого обязательного постановления вызывается не только замечаемой утайкой торговцами товаров и продуктов, что делается с целью повышения цен на товары, выпускаемые на рынок, но и вообще стремлением торговцев неимоверно повышать цены. Я полагаю, что вмешательство в это дело магистратов, обязанных защищать интересы всего населения, принесет существенную пользу и будет способствовать вполне правильной постановке вопроса, ограничивая алчность торговцев, пользующихся беспомощностью населения»⁵⁰. Проте, до В. Лігіна не прислухалися й повернулися до його пропозиції лише тоді, коли ситуація на ринку продуктів та товарів першої необхідності стала край складною.

Набравши чинності, обов'язкова постанова від 22 грудня 1916 р. дозволила дещо стабілізувати ситуацію на ринку: чернівецький губернатор 28 січня 1917 р. доповідав, що випадки приховування товарів мали місце, але кожного разу при виявленні таких товарів і продукти передавалися у відання магістрату для подальшого розпродажу на загальних підставах⁵¹.

Ще одним заходом, спрямованим на покращення ситуації на ринку товарів та продуктів, стала обов'язкова постанова Ф.Ф.Трепова від 1 лютого 1917 р., також ініційована чернівецьким губернатором. Вона регламентувала час роботи торговельних закладів у містах генерал-губернаторства. Так, м'ясні крамниці у будні дні мали бути відчинені від 7-ої ранку до 8-ої вечора; кав'ярні, ресторани, кондитерські та молочарні щоденно — від 7-ої ранку до 12-ої ночі; гастрономічні, галантерейні та мануфактурні крамниці й магазини — від 7-ої ранку до 9-ої вечора, за винятком двогодинної перерви на обід з 1-ої до 3-ої години дня⁵².

Цілком природно, що в російських окупаційних установах та управліннях Воєнного генерал-губернаторства працювали не лише піддані Російської імперії, а й місцеві мешканці різних національностей (окрім німецької) за вільним наймом. Оскільки серед останніх траплялися шпигуни, воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов своїм циркуляром від 13 січня 1917 р. наказав приймати на роботу за вільним наймом лише з його та губернаторів попередньої на це згоди в кожному конкретному випадку та після висновку контррозвідувальних відділень штабів армій щодо благонадійності особи кандидата на посаду. Крім того, доручалося провести перевірку та перереєстрацію усіх працюючих за вільним наймом в управліннях та установах воєнного генерал-губернаторства, прийнятих на роботу до дня підписання циркуляру⁵³. Невдовзі після видання циркуляру стала очевидною практична неможливість особистого контролю з боку воєнного генерал-губернатора та губернаторів за персональним складом усіх працюючих за вільним наймом, і 4 лютого 1917 р. у відміну попереднього Ф.Ф. Трепов підписав новий циркуляр, що значно спрощував раніше встановлену процедуру: «... Предписываю всем подведомственным мне правительственным учреждениям и управлениям принимать на постоянную службу по вольному найму неприятельских подданных не иначе, как по собрании сведений в контрразведывательных отделениях при армиях»⁵⁴.

Питання повернення біженців та практика нових виселень. Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту видавалися лише окремі дозволи щодо повернення біженців у місця постійного проживання. Як правило, лише в тому випадку, коли біженці, зігнанні воєнними діями з насиджених місць, перебували недалеко, а лінія фронту стрімко посувалася на захід. Наприклад, 22 серпня 1916 р. дозвіл повернутися у рідні села Кутузовку, Мозолівку, Гниловоди, Зарванці Підгаєцького повіту Тернопільської губернії отримали 46 родин біженців-галичан, що на той час знаходились у селі Котовці⁵⁵.

20 жовтня 1916 р. за дорученням воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, начальник його Канцелярії звернувся до начальника «Канцелярии по управлению завоеванными неприятельс-

кими областями при главнокомандующем арміями Юго-Западного фронта» із запитом «признается ли ныне вообще своевременным и возможным возвращение беженцев из Галиции и Буковины хотя бы в те местности, кои входят в район генерал-губернаторства», зазначивши при цьому, що генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов, отримуючи прохання про дозвіл на повернення від біженців, в більшості випадків не бачить перешкод для їх задоволення, але вважає за необхідне отримати загальні вказівки із цього питання від головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту⁵⁶. У відповіді від 27 жовтня 1916 р. начальник Канцелярії камергер С. Базаров, обійшовши мовчанням суть поставленого йому запитання, повідомив тільки, що головнокомандуючий арміями фронту наказав спрямовувати всі прохання про повернення від біженців та евакуйованих осіб з Галичини та Буковини в «Канцелярію по управленію завоеванными неприятельскими областями», оскільки всі відомості про таких осіб, зосереджені в Штабі фронту⁵⁷.

24 січня 1917 р. генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов, проінформувавши тернопільського та чернівецького губернаторів про плани Штабу фронту дозволити біженцям з Галичини та Буковини повернутися в попередні місця проживання та залучити їх до сільськогосподарських робіт в маєтках, що залишилися без догляду, попрохав губернаторів подати свої міркування щодо того, як, коли і в якому порядку вони визнали б за можливе і доцільне поставити цю справу, маючи на увазі, що повернення великих груп біженців потребує вирішення питання про забезпечення їх житлом та продовольством⁵⁸. У відповідь на запит, 30 січня 1917 р. чернівецький губернатор В. Лігін подав воєнному генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову детальні міркування щодо плану повернення біженців до Буковини. Зазначивши, що «с точки зрения экономических интересов Черновецкая губерния крайне нуждается в рабочей силе, так как за добровольным и принудительным выездом части мужского населения при отступлениях русских и австрийских войск, а засим в виду принудительного выселения русскими властями значительного числа мужчин призывного возраста (военнообязанных и военнослужащих), в силу разновременно следовавших распоряжений военных властей, в пределах губернии остались почти исключительно подростки, старики и женщины, трудоспособность которых крайне ничтожна», чернівецький губернатор визнав «весьма желательным увеличение рабочих сил путем возвращения в губернию хотя бы части здорового мужского населения»⁵⁹. З огляду на те, що хліборобськими були лише північні та східні повіти губернії, В. Лігін пропонував саме туди спрямувати біженців на час початку посівної, яка в тих місцях традиційно припадала на середину березня. Розмішувати біженців, даючи дозвіл на повернення лише працездатним, губернатор пропонував по можливості або в місцях їхнього постійного проживання, або неподалік від них, головною вважаючи проблему забезпечення поверненців продовольством, яку не можна було вирішити силами самої губернії, що відчувала брак продуктів харчування. Вирішити її можна було тільки підвезенням продовольства з неприфронтових губерній імперії, залучаючи до його розподілення організації Всеросійського земського союзу⁶⁰.

Проте, прийняття принципового рішення про можливість та порядок повернення біженців в Галичину та Буковину військовими властями постійно відкладалося. 8 лютого 1917 р. військовий генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов через свою Канцелярію довів до відома чернівецького губернатора, що «возвращение беженцев из Буковины на места их постоянного жительства главнокомандующим армиями Юго-Западного фронта пока еще не разрешено»⁶¹. Не змінилася ситуація і станом на 27 лютого 1917 р.⁶².

25 грудня 1916 р. до головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту та воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, із телеграфним запитом звернувся начальник Цивільної канцелярії Штабу верховного головнокомандуючого Гурко: «В Ростове-на-Дону проживают галицийские беженцы, которых поддерживает особый Совет Прикарпатской Руси. На высочайшее его императорское имя поступила жалоба за многими подписями на действия этого Совета, который будто бы несправедливо распределяет беженское пособие. Совет Прикарпатской Руси по уверениям уполномоченного просителей получает средства из Татьянинского комитета и чрез Министерство иностранных дел. В целях упорядочения этого дела не признаете ли ваше высокопревосходительство необходимым передать попечение и общее руководство этим делом в Особое совещание по устройству беженцев Министерства внутренних дел или помимо Совета в Татьянинский комитет, где будет хотя бы надзор за распределением пайка как бы мал он ни был. Кроме того, по мнению моему, было бы весьма желательно ввиду общего недостатка в рабочих руках в пределах Галиции предложить желающим из числа трудоспособных галицийских беженцев отправиться в Галицию и заняться обработкой брошенных бежавшими в сторону противника собственниками полей. Опасаясь ввиду изменчивости военного счастья ответственности пред австрийским правительством, галичане крестьянского состояния воздерживаются от производства каких-либо работ на брошенных крупными землевладельцами полях, поэтому в видах сокращения площади недосева по всей вероятности не удастся избежать решительных в сем отношении мер до временного отчуждения сих земель и признания их государственной собственностью до окончания войны или возвращения владельцев...»⁶³.

Військовий генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов подав відповідь вже 25 грудня 1916 р.: «... Разноречивость двух ревизий деятельности Народного совета Прикарпатской Руси не дает возможности определенно высказаться о характере его действий ввиду сего желательно передать попечение и общее руководство распределения беженского пособия Особому совещанию Министерства внутренних дел. Такое разрешение вопроса избавит Народный совет от излишних нареканий, возникающих на почве, может быть, политических счетов и партий. Возвращение галицийских беженцев для обработки брошенных полей безусловно желательно, но оно должно быть проведено планомерно: 1) количество возвращающихся должно быть заблаговременно мне известно; 2) места их поселения указываются мною вне зависимости от прежнего их местожительства; 3) проезд разрешается мною только в случае, что помещения и продовольствие возвращающихся будут вполне обеспечены»⁶⁴.

Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов надіслав телеграму із відповіддю 31 грудня 1916 р.: «По моему приказанию было произведено особое дознание о действиях Народного совета, которое выяснило безупречность Совета. Это дознание выслано Дегенверх 22 октября 1916 г. № 157995. Ввиду сего я нахожу, что дело должно быть оставлено в руках Совета, где заседают люди, имеющие большой авторитет в Галиции, обижать которых несправедливо и недальновидно с точки зрения политической. Возвращение на пустующие поля нахожу желательным с тем, чтобы водворение беженцев на работы в Галицию началось не ранее весны, когда можно кормиться на месте, так как зимой прокормление переселяющихся легло бы на нас, что представляется невозможным, ибо при неисправной работе железных дорог это отразилось бы на подвозе всего необходимого для войск. Все это движение, выбор земли и определение юридического их состояния, порядок заселения должно составить заботу генгубав, который имеет представить свой по предмету план»⁶⁵.

Відповідаючи 19 січня 1917 р. на запит начальника Канцелярії головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту С.Базарова, начальник Канцелярії военного генерал-губернатора зазначив, що план повернення біженців буде розроблено після вирішення питання про використання земель, що залишилися без догляду, для чого із доповіддю в Ставку в Бердичів відправився представник Державного майна Наумов⁶⁶.

Ще в квітні 1916 р. начальник Штабу верховного головнокомандуючого генерал М.В. Алексеев, реагуючи на практику масових виселень за рішеннями командуючих арміями та корпусів населення з триверстової або й ширшої смуги від лінії фронту, що призводило до повного розорення мирних жителів, просив головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова «разъяснить лицам, коим присваиваются права, изложенные в пункте третьем статьи 410 Положения о полевом управлении войск, что указанное право распространяется лишь на отдельных лиц, присутствие коих в данном районе признано нежелательным, а не целые группы населения; указать, что к массовым выселениям можно прибегать лишь в необходимых исключительных случаях причем такие выселения могут быть производимы лишь с моего согласия; для выселения населению должен быть дан известный срок необходимый для принятия всех мер сохранения оставляемого имущества через посредство местных гражданских властей; все причиненные населению подобными выселениями убытки должны быть возмещены в порядке статьи 11 правил о местностях, объявленных на военном положении, как убытки вызванные распоряжениями начальства по военным соображениям»⁶⁷.

16 листопада 1916 р. викликаний в Ставку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту керуючий Тернопільською губернією помічник губернатора Яновський отримав наказа негайно зустрітися для отримання подальших вказівок з командуючими XI та VII армій, які планували здійснити повне (перший) та часткове (другий) виселення всього населення з п'ятиверстової смуги вздовж позицій, зайнятих російськими військами, причому генерал-

ад'ютант О.О. Брусилов масове виселення населення напередодні зими визнав неприпустимим, вважаючи за можливе здійснити лише «частичные выселения нежелательного для армии элемента, а именно: лиц, подозреваемых в шпионстве, занимающихся проституцией и проживающих в австрийских окопах, подлежащих немедленному зарытию»⁶⁸. 17 листопада 1916 р. Яновський зустрівся з командуючим XI армії генералом від інфантерії Клембовським, котрий зажадав від помічника тернопільського губернатора негайного розпорядження про поголовне виселення у двотижневий строк всіх мешканців з тих сіл, що знаходяться у одноверстовій смузі вздовж позицій військ XI армії. При цьому він керувався наступними мотивами: «... В селах, расположенных в таком близком расстоянии от позиций, допускаются такие виды шпионажа, которые трудно предусмотреть, а жители часто секретным способом переходят в пункты расположения австрийских войск. Некоторые села обращены в форты и по улицам и среди построек устроены проволочные заграждения и блиндажи. Села подвергаются постоянному обстрелу и население часто находится в настолько нервном состоянии, что таковое неприятно действует на солдат. Наконец, в этих селах очень развилась проституция с заразными заболеваниями»⁶⁹. Яновський намагався звернути увагу командуючого XI армією на позицію головнокомандуючого арміями фронту, який висловився проти практики масових виселень, проте генерал Клембовський видав письмове розпорядження помічнику тернопільського губернатора про виселення усього населення з 20 сіл губернії, зокрема з Гржималівки, Звижина, Конюшкова, Куропатників, Язловчика, Пеняків, Юзефівки та ін., у відповідь на що Яновський звернувся 19 листопада 1916 р. до воєнного генерал-губернатора, аби той проінформував головнокомандуючого арміями фронту про розпорядження генерала Клембовського⁷⁰. Зустрівшись 20 листопада 1916 р. з командуючим VII армією, Яновський сповістив воєнного генерал-губернатора, що генерал Щербачов «выразился в том смысле, что в пределах вверенной ему армии выселения жителей он не предполагает, так как признает сию меру бесполезной и слишком тяжелой для населения. Что касается единичных случаев выселения лиц, вредных для армии, то таковое производится войсковыми частями по мере необходимости и о каждом случае своевременно извещаются чины гражданского управления для оказания помощи»⁷¹. Ще раз прохаючи воєнного генерал-губернатора проінформувати генерал-ад'ютанта О.О.Брусилова про намір командуючого XI армією поголовно виселити населення з 20 сіл Бродівського, Золочівського та Бережанського повітів, помічник тернопільського губернатора Яновський повідомив, що під його головуванням 19 листопада 1916 р. пройшла нарада за участю відповідних начальників повітів та представників громадських організацій, яка визнала необхідним: «1) чтобы войсковые части оказывали бы чинам администрации полное содействие к выселению и чтобы ими были командированы нижние чины в распоряжение начальников уездов в количестве примерно 20 человек на каждый населенный пункт, 2) чтобы воинские части на время выселения освободили бы от наряда подвод ближайшие к выселяемым деревни, а также, чтобы они не чинили препятствий к вывозу выселяемыми

имущества и 3) чтобы воинские части назначили представителей военного ведомства и Государственного контроля для оценки применительно к приказу главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта за № 851 — 1916 г. того движимого и недвижимого имущества, которое выселяемые принуждены будут оставить на месте»⁷². У відповідь на запит генерал-ад'ютанта Ф.Ф. Трепова головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту наказав 25 листопада 1916 р. повідомити воєнного генерал-губернатора «что он дал лишь общие указания, но в частности соглашается с приказанием командарма XI в пределах определенной полосы»⁷³.

Тимчасово виконуючий обов'язки керуючого Тернопільською губернію Яновський сповістив 25 листопада 1916 р. воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, що з намічених командуючим XI армії сіл мають бути виселені 309 чоловіків, 927 жінок та 1696 дітей⁷⁴.

Саме виселення проходило дуже важко. Прохаючи 30 листопада 1916 р. начальника Штабу XI армії про відрядження нижніх чинів у розпорядження начальників повітів для допомоги адміністрації у справі виселення, воєнний генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов повідомляв, що «в селении Конюшкове Бродского уезда женщины, поддерживаемые солдатами, противятся переписи, заявляя, что добровольно не выселятся»⁷⁵. 5 грудня 1916 р., посилаючись на телеграму помічника Тернопільського губернатора, він доповідав головнокомандуючому арміями фронту, що «при выселении жителей села Белявцы Бродского уезда женщины сопротивлялись, подняли крик, командир полка, опасаясь, что шум привлечет внимание неприятеля приказал прекратить выселение»⁷⁶. Головнокомандуючим у відповідь на протязі кількох днів даються кілька взаємовиключних наказів. Спочатку, він 5 грудня 1916 р. наказав командуючому XI армією «выселять лишь отдельных, нежелательных к оставлению лиц»⁷⁷. Проте, генерал Клембовський наступного дня телеграфував головнокомандуючому арміями фронту, що «выселяются лишь те жители, которые проживают в уцелевших домах, находящихся непосредственно у наших окопов первой линии и даже, как, например, деревни Конюшков, Белявцы, Язловик и другие, входящие в систему обороны и представляющие редуты, обнесенные проволочными заграждениями. Помимо охранительных соображений, выселение лиц оставшихся в таких пунктах, вызывается и гуманитарными соображениями, так как, находясь под ружейным и артиллерийским огнем, они ежеминутно подвергают свою жизнь опасности и весьма часто среди них убитые и раненые»⁷⁸. Тож 7 грудня 1916 р. генерал-ад'ютант О.О.Брусиллов погодився з доводами генерала Клембовського щодо «необходимости выселения местных жителей из селений, входящих в систему обороны»⁷⁹. 20 лютого 1917 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту, задовольняючи клопотання командуючого XI армією, дозволив виселити мешканців сіл Миски та Подоляни Тернопільської губернії, чого вимагали військові обставини⁸⁰.

Будучи одним з інститутів, що діяли при розформованому у березні 1916 р. Управлінні воєнного генерал-губернатора Галичини, «Особая комиссия при военном генерал-губернаторе Галиции о заложниках и административно-

высланных из Галиции» під головуванням барона Кноррінга не була ліквідована і продовжувала й далі функціонувати у Києві, розбираючи справи заручників і адміністративно-визланих у перший період окупації, і тоді, коли значна частина Галичини та Буковина вразе були зайняті російськими військами. Косметично змінивши в офіційному листуванні свою назву на «Особая комиссия при бывшем военном генерал-губернаторе Галиции о заложниках и административно-высланных из Галиции», вона до кінця серпня 1916 р. залишалась під безпосереднім керівництвом генерал-майора барона Кноррінга, а від вересня того року — виконуючого обов'язки голови Комісії полковника Золотницького⁸¹.

Шкільне питання. Політика російської окупаційної влади у шкільному питанні в період другого зайняття Східної Галичини та Буковини суттєво відрізнялася від тієї, що проводилася за часів воєнного генерал-губернатора графа Г.О.Бобринського і яка мала своїм наслідком тотальне закриття шкіл всіх рівнів. Цього разу не робилося спроб русифікації освітньої системи, відповідно — не розгортали й мережу курсів з вивчення російської мови. Доречно відзначити, що навіть на території тих восьми повітів Галичини, які від серпня 1914 р. постійно перебували під російською окупацією, заняття у школах станом на початок літа 1916 р. так і не були відновлені.

Визначальною для формування засад нової політики у шкільному питанні на окупованих російськими військами територіях монархії Габсбургів була оперта на підтримку з боку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова позиція воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, Ф.Ф. Трепова. Серйозні критичні зауваження щодо неї крізь призму ставлення до українського питання висловлювали у Міністерстві народної освіти та в МЗС, не кажучи вже про цитадель москвофільства — РНСПР.

Вже 4 серпня 1916 р. генерал-ад'ютант Ф.Ф.Трепов з огляду на наближення часу початку шкільних занять звернувся до тернопільського та чернівецького губернаторів з проханням подати свої міркування щодо організації шкільної справи в Галичині та Буковині, зазначивши, що він вважає за можливе дозволити шкільні заняття та відкриття частини учбових закладів⁸². Наступного дня, 5 серпня 1916 р., про аналогічне він проінформував міністра народної освіти, прохаючи вказівок щодо організації нагляду за шкільними заняттями⁸³. У своїй відповіді від 9 серпня 1916 р. міністр народної освіти граф П.М. Ігнат'єв зазначив, що цілком поділяє думку «не препятствовать ведению занятий в учебных заведениях» та проінформував про намір доручити переговори та вироблення положень щодо нагляду за шкільною справою попечителю Київського учбового округу І.О.Базанову⁸⁴.

Подаючи у серпні 1916 р. свої міркування щодо піднятого воєнним генерал-губернатором питання, тернопільський губернатор І. Чарторизький, відзначивши, що «во многих городах и сельских местностях Тернопольской губернии почти с момента перехода ее в наши руки масса молодежи школьного возраста совершенно оторвана от школы и остается без всякого дела», визнав за доцільне відновити заняття у школах або принаймні не перешкоджати учбовій роботі там,

де це буде можливим, та радив на перших порах «ограничиться опубликованием, что возобновление занятий в школах может быть допущено лишь с особого в каждом отдельном случае разрешения губернской администрации, для чего лицами, в ведении коих находятся школы, должно быть возбуждено ходатайство»⁸⁵. 28 серпня 1916 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант О.О. Брусилов дозволив воєнному генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову відкривати «по мере надобности» середні та нижчі учбові заклади в завойованих областях на схід від лінії Тернопіль–Теребовля–Бучач–Нижнів–Коломия–Кути–Гура-Гумора⁸⁶.

Вже 6 вересня 1916 р. група з п'яти директорів різних тернопільських учбових закладів подала воєнному генерал-губернатору записку, в якій зазначила, що існує технічна можливість відкрити в місті лише одну польську та одну «русскую (украинскую)» гімназії, одне реальне училище і по одному чоловічому та жіночому чотирикласному народному (початковому) училищу, а також звертала особливу увагу на те, що «открытие вышепоименованных училищ только в том случае удовлетворит нужды местного населения и окажется целесообразным, если обязывающие до войны программы учебных занятий не будут подвержены никаким переменам»⁸⁷. Останнє пояснив 13 вересня 1916 р. у своїй записці помічник по цивільній частині воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, С.Д. Євреїнов: «Как пример того, насколько сильна неуверенность в местных деятелях могу привести факт отказа директоров средних учебных заведений в Тернополе возобновить занятия, если немецкий язык будет вычеркнут из программы и все только на основании опасений потеряют милости австрийского правительства или претерпеть, может быть, и худшие последствия»⁸⁸.

4 вересня 1916 р., ознайомившись з виробленими вже на той час та наданими йому попечителем Київського учбового округу проектами організації учбової частини на окупованих російськими військами територіях Австро-Угорщини, міністр народної освіти граф П.М. Ігнат'єв в листі до воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова висловив особливу стурбованість можливістю викладання у школах Галичини та Буковини українською мовою: «... Сказано, что немецкий язык исключается из этих учебных заведений и, следовательно, должен быть заменен иным языком, то я останавливаю ваше внимание, что возможно, что придется вводить за государственный счет вновь преподавание на искусственном малороссийском языке, то есть языке творения Грушевского и компании. Правильно ли это? [...] Вы знаете, я враг всякой насильственной руссификации, но боюсь, чтобы в глазах населения и русских войск не вышло бы, что наравне с языками немецким и еврейским властью русской власти будет недопускаться и литературный русский язык, плод совокупной работы всех русских наречий (велико, мало и белорусских). Думается мне, что где-то место в школе и языку победителей — хотя бы для замены языка побежденных (немцев), а главное — для пользы тех, кому жить под Державой Российской»⁸⁹.

Звертаючись 13 вересня 1916 р. листом в Ставку верховного головнокомандуючого до О.О. Лодигенського із проханням посприяти у якнайшвидшому затвердженні виробленого проекту положення про учбову частину, камергер С.Д. Євреїнов детально виклав свою та воєнного генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова спільну й відмінну від поглядів міністра народної освіти позицію щодо російської мови у школі та засадничих принципів політики в шкільному питанні: «Руководствуясь определенными указаниями по возможности избегать всякой политической тенденции при управлении краем во время войны и признавая, что, как показал опыт при первом занятии Галиции, именно религиозный и образовательный вопросы наиболее в этом отношении опасны, генерал-губернатор остановился на программе деятельности по народному образованию, которая кратко может быть формулируема так: в местностях, где по ходу военных обстоятельств главнокомандующий признает возможным, разрешать открывать прежде существовавшие учебные заведения по прежней программе, за исключением немецкого и еврейского языков, и сосредоточить в руках русской власти наблюдение за тем, чтобы ни в преподавании, ни в школьной жизни не допускались проявления, враждебные России или вредные для русской армии и власти в крае. Дальше этого в настоящее время не предполагается идти. [...] Запрещение немецкого языка, как официального языка враждующего с нами государства и не являющегося народным языком ни в Галиции, ни в Буковине, не может влечь за собой, как обязательное последствие, введение преподавания русского языка, если мы хотим оставаться на той принципиальной точке зрения, которую я выше вам изложил»⁹⁰.

В уже розглянутій нами «Записке по вопросу об управлении областями русского Прикарпатья» від 17 вересня 1916 р. РНСПР зайняв надзвичайно радикальну й безкомпромісну позицію у мовному та шкільному питаннях, що аж ніяк не відповідала проголошеному поміркованому й обережному курсові вищій місцевої окупаційної адміністрації. На думку РНСПР, мовою офіційних зносин в етнографічних межах Прикарпатської Русі мала бути тільки російська, так само винятково такими ж мали бути всі державні школи від нижчих до вищих⁹¹. Спрямована на подолання культурної гегемонії польської меншості в краї, ця пропозиція РНСПР викликала наступну різку реакцію головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта О.О. Брусилова: «Преждевременно. Сначала нужно завоевать и закрепить за собой край. Понятно желание спешить у гонимых галичан, но правительство за ними следовать не может»⁹².

Щодо можливості відкриття українських шкіл, РНСПР, спираючись на логіку розвитку національних рухів, висловився категорично проти: «Что касается местных малорусских, вернее так называемых украинских школ, то защищающие полезность и даже необходимость сохранения, хотя бы в начальных школах, малорусского наречия, проявляют, в лучшем случае, изумительную недодуманность, забывая, что логическая необходимость ведет от низшей школы к высшей. Именно школа прежде всего и дает ответ на вопрос о национальной принадлежности. Украинская школа в Галичине и Буковине и была тем

верным средством, с помощью которого немцы и поляки решили посягнуть на наше национальное единство, разрушая связь малороссов с остальным русским миром. [...] Сохранить эту школу означало бы усвоить и продолжать австро-германскую политику и, вместо того, чтобы укрепить в границах одной государственности живую, действительно существующую и, к счастью, немцами, поляками и «украинцами» еще не разрушенную связь двух русских племен, добровольно разрывать и окончательно уничтожить ее»⁹³. Головнокомандуючий так відреагував на цей пасаж на полях: «Запрещать учиться на малорусском наречии не следует. Когда увидят, что учиться на этом наречии не выгодно, сами не захотят»⁹⁴.

На переконання РНСПР, одразу створити систему російських шкіл в краї не становитиме жодних труднощів. Разом з тим пропонувалося перевести до Галичини чоловічу гімназію, що діяла у Ростові-на-Дону для біженців-галичан, та відкрити замість колишніх польських, українських і німецьких середніх шкіл у Львові й інших містах Галичини та Буковини російські учбові заклади, запросивши на посади викладачів найкращих педагогів з Російської імперії, а також «русских галичан — преподавателей гимназий, уже во время войны бежавших в Россию и служащих в разных учебных заведениях империи»⁹⁵.

Попри критику та застереження з боку Міністерства народної освіти та РНСПР затвердження «Временного положения об устройстве учебной части в областях Австро-Венгрии, занятых по праву войны» відбулося наказом начальника Штабу верховного головнокомандуючого за № 1418 від 14 жовтня 1916 р.⁹⁶. У затверженому регламентуючому документі зазначалося, що «преподавание допускается на всех местных языках, за исключением немецкого и еврейского, применительно к действовавшим в крае законам и распоряжениям, поскольку эти законы, по усмотрению военного генерал-губернатора, не противоположны русским интересам»⁹⁷.

Восени 1916 р. та взимку 1917 р. були видані дозволи на відкриття частини колишніх австрійських нижчих та середніх освітніх закладів, щоправда, російська окупаційна адміністрація не брала на себе клопоту фінансувати їх. У Тернополі були відкриті дві паралельні гімназії та дві народні школи, на чолі «малорусской гимназии» стояв педагог поміркованої русофільської орієнтації Петро Ріпейський. В повітових містах Галичини навчання велося не польською, а, як зазначалося — «на языке родном для местного русского населения». На Буковині в Сучаві дозволили відкрити колишню п'ятикласну румунську гімназію, а в Чернівцях замість німецьких реального училища та гімназії на прохання місцевої православної консисторії були відкриті у будинку резиденції митрополита на кошти релігійного фонду паралельні класи⁹⁸.

У відкритих школах з фактичною українською мовою викладання навчання велося за львівськими підручниками із залученням абеток і хрестоматій, надрукованих етимологічним правописом русофільським просвітницьким «Обществом имени М. Качковского», натомість офіційні шкільні підручники віденського видання («Накладом Ц-К»), як і надруковані у Жовкві василіанами — були заборонені⁹⁹. Також учбове відомство при воєнному генерал-губернаторі з

метою виховання широко застосовувало практику безкоштовних роздач книг церковно-слов'янською та російською мовами: станом на лютий 1917 р. серед населення та по школах було розповсюджено до 9600 екземплярів церковно-слов'янських і російських книг та до 10 тисяч різних «національно-русских листков», пожертвованих різними державними та громадськими інституціями. Окрім того, російські книги надсилалися Училищною радою при Святійшому синоді та закуповувалися для шкіл на кошти воєнного генерал-губернаторства та Київського відділу «Комитета ее императорского высочества великой княгини Татианы Николаевны»¹⁰⁰. Коли з'ясувалося, що відкриті у Бучачі, Чорткові, Скалаті, Глусті, Микулинцях і Гржималові явочним порядком на кошти Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст школи переважно обслуговували єврейське населення, «в целях строгого объединения учебного дела и во избежание навязывания местному населению случайной или тенденциозной школы» громадським організаціям було заборонено відкривати на окупованих територіях учбові заклади¹⁰¹.

Відверто незадоволеними політикою у шкільному питанні, що проводилася в Генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, були в Міністерстві закордонних справ. У січні 1917 р. до Канцелярії воєнного генерал-губернатора потрапив текст анонімної, але складеної від імені МЗС в Петрограді «Записки по вопросу об «украинской» школе в Галиции и Буковине», датованої 12 січня 1917 р.¹⁰². Укладач записки з огляду на інтереси внутрішньої політики Російської імперії у повоєнному майбутньому піддав гострій критиці фактичний дозвіл на відкриття українських шкіл на окупованих територіях Галичини та Буковини. Як зазначалося у записці, відкриття українських шкіл «хотя бы происшедшее по соображениям отнюдь не принципиальным, а чисто временным, утилитарным, вызванное исключительно желанием не оставлять галицкой школьной молодежи без всякого образования до конца войны, — все же в глазах местной украинской партии предрешит то направление, которое получит наша школьная политика в Галиции, а в частности, то положение, которое будет отведено искусственному «украинскому» языку. Таким образом, эта временная мера, зафиксировавшись в сознании местных украинцев, внесет нежелательную неясность в отношения к ним русского правительства, возбудит у них необоснованные надежды, которые впоследствии неизбежно сменятся разочарованием, тем более болезненным, чем длительней будет эта временная мера»¹⁰³.

Не пізніше перших чисел лютого 1917 р., припустивши, що записка МЗС з'явилася або за прямої участі чиновника для дипломатичного листування при воєнному генерал-губернаторі В.В.Олфер'єва, або внаслідок поганого інформування останнім дипломатичного відомства щодо політики воєнного генерал-губернатора у шкільному питанні, помічник Ф.Ф.Трепова по цивільній частині камергер С.Д. Євреїнов підготував для воєнного генерал-губернатора розгорнуту аналітичну довідку у спростування зроблених з боку МЗС закидів¹⁰⁴. Розпочав він аргументацію з того, що «самое уже заглавие записки не соответствует действительности: школы открываются для местной русской, а не

«украинской» национальности и это видно хотя бы даже по вывеске над соответственной гимназией в г. Тернополе. Другой надписи русская власть и не могла бы применить, ибо это термин исторически и практически выработанный в крае»¹⁰⁵. Зазначимо, що окупаційна влада дійсно не дозволяла в офіційній сфері вживати термін «український» на підлеглий території, проте не завжди була прискіпливою у стеженні за дотриманням цієї настанови. Приміром, 27 грудня 1916 р. з дозволу тернопільського поліцмейстера Семенова було надруковано оголошення про набір у місті до народних шкіл (чоловічої і жіночої) та згаданої вище С.Д.Євреїновим гімназії, як було зазначено — «з українським викладовим язиком» (подібну «оповістку» цілком легально було надруковано і в Чернівцях)¹⁰⁶. Особливу роль офіційно відкритих окупаційною адміністрацією учбових закладів С.Д. Євреїнов вбачав у подоланні в краї розповсюдженої нелегальної освіти: «Только при помощи школ, открываемых под должным контролем русской власти, но на приемлемых для учащихся и учащихся условиях, и могло быть парализуемо тайное обучение, конечно, ведущееся не на местном, а на «украинском» или польском языке. С другой стороны, преподавание на местном языке, казалось бы, не противоречит задачам русско-национальным; достаточно вспомнить, что сама русская православная церковь в Почаевском монастыре и в г. Холме, особенно в храмовой праздник, 8 сентября, куда стекались паломники из зарубежной многострадальной подъяремной Руси, всегда применяла проповедь на малороссийском, как наиболее понятном для собиравшегося народа языке»¹⁰⁷. В той же час, як зазначав С.Д. Євреїнов «в целях ограждения населения от пропаганды мазепинства осматриваются книжные склады и вредные тенденциозные издания, носящие специальный сепаратистический характер, печатаются»¹⁰⁸. 4 лютого 1917 р. воєнний генерал-губернатор областей Австро-Угорщини Ф.Ф. Трепов надіслав записку С.Д. Євреїнова, що представляла їхній спільний погляд у шкільному питанні, головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту О.О. Брусилову¹⁰⁹.

Встановлений у другій половині 1916 р. у Галичині та Буковині російський окупаційний режим Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, був поміркованішим щодо програми і значно м'якшим за попередній зразка 1914–1915 років. В його основу було покладено тезу про першочергове задоволення інтересів і потреб діючої армії й уникнення будь-яких дій, що могли б розбурхати політичні та будь-які інші пристрасті серед населення. Суттєву корекцію цього режиму у відповідності до вимог часу було здійснено в наступний період існування російської окупаційної влади — вже після Лютневого 1917 р. демократичного перевороту в Російській імперії¹¹⁰.

¹ Запаловський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918. — Чернівці, 2003. — С. 118.

² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (тут і далі — НБУВ ІР). — Ф. XXI. — Од. зб. 661. — Арк. 7, 8.

³ НБУВ ІР. — Ф. XXI. — Од. зб. 661. — Арк. 8.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 116.

⁵ Там само. — Арк. 124.

⁶ Там само. — Арк. 114, 115.

⁷ *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М., 2000. — С. 218.

⁸ Там же. — С. 219.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 3139. — Арк. 3.

¹¹ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 221.

¹² ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 143–161.

¹³ Там само. — Арк. 144.

¹⁴ Там само. — Арк. 145.

¹⁵ Там само. — Арк. 147.

¹⁶ Там само. — Арк. 120, 157–160.

¹⁷ Там само. — Спр. 3139. — Арк. 2, 4.

¹⁸ Там само. — Спр. 302. — Арк. 166.

¹⁹ Там само. — Арк. 168.

²⁰ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 36.

²¹ Там само. — Арк. 1, 42, 44, 63.

²² Там само. — Арк. 1–1 зв.

²³ Там само. — Спр. 3212. — Арк. 6–6 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 7.

²⁵ Там само. — Арк. 8.

²⁶ Там само. — Арк. 9.

²⁷ *Заповловський В.* Назв. праця. — С. 128, 133.

²⁸ ЦДАУК. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 1038. — Арк. 9.

²⁹ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 40–41.

³⁰ Там само. — Спр. 1038. — Арк. 6.

³¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 73–79.

³² Там само. — Арк. 74.

³³ Там само. — Арк. 74 зв.

³⁴ Там само. — Арк. 77–78.

³⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1160. — Арк. 4–12.

³⁶ Там само. — Арк. 1.

³⁷ Там само. — Арк. 4 зв., 6 зв., 8, 9 зв., 10, 11 зв.

- ³⁸ Там само. — Арк. 7 зв.
³⁹ Там само. — Арк. 11.
⁴⁰ Там само. — Арк. 11 зв.–12.
⁴¹ Там само. — Арк. 11 зв.–12.
⁴² Там само. — Арк. 12–12 зв.
⁴³ Там само. — Арк. 15.
⁴⁴ Там само. — Арк. 2–3.
⁴⁵ Там само. — Арк. 18.
⁴⁶ Напр. див.: Там само. — Спр. 1127. — Арк. 20–21.
⁴⁷ Там само. — Арк. 1.
⁴⁸ Там само. — Арк. 7–7 зв.
⁴⁹ Там само. — Арк. 19–19 зв.
⁵⁰ Там само. — Арк. 23–23 зв.
⁵¹ Там само. — Арк. 27–27 зв.
⁵² Там само. — Арк. 28.
⁵³ Там само. — Спр. 1836. — Арк. 1–1 зв.
⁵⁴ Там само. — Арк. 2–2 зв.
⁵⁵ Там само. — Спр. 1144. — Арк. 1.
⁵⁶ Там само. — Арк. 4.
⁵⁷ Там само. — Арк. 5.
⁵⁸ Там само. — Арк. 8, 13.
⁵⁹ Там само. — Арк. 11.
⁶⁰ Там само. — Арк. 11–11 зв.
⁶¹ Там само. — Арк. 10.
⁶² Там само. — Арк. 15.
⁶³ Там само. — Спр. 1160. — Арк. 19–21.
⁶⁴ Там само. — Арк. 23, 24.
⁶⁵ Там само. — Арк. 25–26.
⁶⁶ Там само. — Арк. 27, 28.
⁶⁷ Там само. — Спр. 1640. — Арк. 8.
⁶⁸ Там само. — Арк. 5–5 зв.
⁶⁹ Там само. — Арк. 5 зв.–6.
⁷⁰ Там само. — Арк. 6–6 зв., 7.
⁷¹ Там само. — Арк. 17.
⁷² Там само. — Арк. 17–17 зв.
⁷³ Там само. — Арк. 11.
⁷⁴ Там само. — Арк. 10.
⁷⁵ Там само. — Арк. 25.

- ⁷⁶ Там само. — Арк. 31.
⁷⁷ Там само. — Арк. 32.
⁷⁸ Там само. — Арк. 33.
⁷⁹ Там само. — Арк. 35.
⁸⁰ Там само. — Арк. 41.
⁸¹ Там само. — Спр. 896. — Арк. 588, 606, 627, 634, 643, 673, 676, 678, 685, 686.
⁸² Там само. — Спр. 1166. — Арк. 1.
⁸³ Там само. — Арк. 3.
⁸⁴ Там само. — Арк. 2.
⁸⁵ Там само. — Арк. 5, 5 зв.
⁸⁶ Там само. — Арк. 11.
⁸⁷ Там само. — Арк. 18, 19.
⁸⁸ Там само. — Арк. 41.
⁸⁹ Там само. — Арк. 22–22 зв.
⁹⁰ Там само. — Арк. 40–40 зв.
⁹¹ Там само. — Спр. 1160. — Арк. 8 зв.
⁹² Там само. — Арк. 8 зв.–9.
⁹³ Там само. — Арк. 9–9 зв.
⁹⁴ Там само. — Арк. 9.
⁹⁵ Там само. — Арк. 9 зв.
⁹⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 53, 64 зв.
⁹⁷ Там само. — Арк. 64 зв.
⁹⁸ Там само. — Арк. 67.
⁹⁹ Там само. — Арк. 65–65 зв.
¹⁰⁰ Там само. — Арк. 66–66 зв.
¹⁰¹ Там само. — Арк. 67 зв.
¹⁰² Там само. — Арк. 60–62.
¹⁰³ Там само. — Арк. 59–59 зв.
¹⁰⁴ Там само. — Арк. 63–68.
¹⁰⁵ Там само. — Арк. 63.
¹⁰⁶ Там само. — Спр. 1166. — Арк. 83.
¹⁰⁷ Там само. — Арк. 65.
¹⁰⁸ Там само. — Арк. 67 зв.
¹⁰⁹ Там само. — Арк. 69.

¹¹⁰ Див: *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* — К., 2004. — Вип. 8. — С. 50–72.

Є.Ю. Джумиґа
(м. Одеса)

УМОВИ ЖИТТЯ ДІТЕЙ В ОДЕСІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (липень 1914 — лютий 1917 рр.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

В статті досліджується вплив Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) на соціально-економічні умови життя дітей Одеси. Аналізуються зростання дитячої злочинності серед них, збільшення чисельності сиріт, умови праці неповнолітніх й організація допомоги їм у той період.

Ключові слова: Перша світова війна, Одеса, діти, біженці.

В статье исследуется влияние Первой мировой войны на социально-экономические условия жизни детей Одессы. Анализируется рост преступности среди них, увеличение количества сирот, условия труда несовершеннолетних и организация помощи им в тот период.

Ключевые слова: Первая мировая война, Одесса, дети, беженцы.

The impact of the First World War on social-economical conditions of children's life is researched. Increase of juvenile delinquency and orphans, terms of labour and relief for the war victims are analyzed.

Key words: The First World War, Odessa, children, refugees.

Перша світова війна викликала кардинальні зміни в житті всіх верств і груп населення Російської імперії незалежно від їх національності, професії, статі або віку. Одним з актуальних питань у сучасній історіографії залишається проблема впливу Великої війни на дітей та підлітків. У той період сталися значні зміни в житті останніх соціально-економічного характеру, котрі були викликані інфляцією, мобілізацією чоловічого населення на фронт, погіршенням матеріального забезпечення незаможних родин, появою біженців тощо.

Перші статті, присвячені впливу Першої світової війни на життя дітей в Російській імперії, почали з'являтися ще на сторінках таких дореволюційних часописів, як «Нива» або «Русская мысль»¹. У радянській історіографії бракувало студій, присвячених дослідженню цієї проблеми в розглядуваний час. Лише окремі факти, котрі передусім стосуються погіршення умов праці неповнолітніх під час війни, представлені у працях радянських істориків Ф. Романова, М. Балабанова, Й. Щербини й деяких інших². Правознавець П. Люблінський проаналізував проблему дитячої злочинності в той період³. Сучасні українські вчені висвітлюють окремі аспекти становища неповнолітніх у контексті дослідження проблем біженців і благодійності⁴. Розглянув умови життя дітей-біженців, зокрема в Одесі, також американський дослідник П. Гетрел⁵.

Проблема впливу Першої світової війни на соціальні та економічні умови життя дітей потребує вивчення наступних питань: державна й благодійна допомога дітям, постраждалим від неї, умови праці підлітків і малолітніх, злочинність та сирітство серед останніх, надання їм медичної допомоги.

Вибір саме таких хронологічних рамок дослідження обумовлений тим, що після Лютневої революції внаслідок суттєвих змін у політичному, економічному й культурному житті населення колишньої Російської імперії сталися вони також у житті дітей.

В усі історичні епохи найменш захищеними категоріями населення під час війни залишалися неповнолітні й жінки. О. Кобилянська у нарисі, датованому 1917 р., зазначала, що війна поділила людство не на непримиренні країни, а на «острів мужчин» та «острів жінок, дітей і старих»⁶.

Влада намагалася забезпечити родини військових та біженців. Для цього вона діяла в двох напрямках: по-перше, надавала їм державну допомогу, а по-друге, заохочувала суспільство й різноманітні добродійні організації до благодійності.

З дня оголошення мобілізації, тобто з 18 липня 1914 р., місцева влада почала видавати на кожного члена солдатської сім'ї пайки. При цьому норма на одну дорослу людину склала на той момент 3 руб. 56 коп., а на дітей віком до 5 років — 1 руб. 78 коп.⁷ Окрім грошової допомоги родини військових отримували безкоштовні обіди. Однак їдальні для дорослих та неповнолітніх різного віку знаходилися не в одному місці, що було дуже незручно для багатодітних матерів⁸.

Соціально незахищеним дітям та їх родинам допомагали різноманітні добродійні товариства. Вже на 15 вересня того року внески для солдатських родин від організацій і установ зокрема Одеси (окрім непідрахованих сум, зібраних єврейським благодійним товариством, економічним клубом та деякими іншими інституціями) дорівнювали 135 760 руб. 16 коп.⁹ Часто організовувалися заходи по збору грошей на вулицях міста. Восени 1914 р. така акція дала 22 500 руб. для дітей військових. Були зібрані іноземні монети, а також золоті кільця, в тому числі й обручальні¹⁰. Це свідчило про те, що мешканці Одеси не просто жваво відреагували на заклик допомогти солдатським сім'ям, а й, дійсно, переживали за них. Деякі громадяни готові були віддати останнім найдорожче. Ще одним популярним способом зборів коштів для них було проведення лотерей¹¹. У тому ж році зокрема Р. Нікітіна, яка очолювала Комітет благодійної допомоги родинам військових і постраждалим від війни, звернулася до члена міської управи І. Сенькевича-Корчака з проханням посприяти в розповсюдженні квитків для лотереї. Вона вважала, що їх продаж необхідно організувати в міському театрі, при судових, медичних та інших закладах міста¹².

Добродійна діяльність у перші місяці війни була настільки активною, що відкриті притулки й їдальні навіть не були повністю заповнені¹³. Однак внаслідок суттєвого погіршення соціально-економічних умов життя, напливу біженців і затягування воєнних дій, ситуація змінилася вже в наступному році. Кількість дітей, котрі потребували матеріальної підтримки, постійно збільшу-

валася. Якщо Товариство допомоги бідним Одеси на Пересипі у 1914 р. мало на обліку 96 неповнолітніх, то в 1915 р. — вже 147¹⁴.

Внаслідок суттєвого погіршення умов життя солдатських сімей загострилася проблема розповсюдження хвороб. Член одеської управи Мечников відзначав важливість влаштування спеціальної лікарні для дітей військових, котра була відкрита в листопаді 1914 р. Прийом хворих у перші дні був настільки великий, що лікарі ледве встигали їх приймати усіх¹⁵. Існувало невелике відділення для неповнолітніх з солдатських родин при Стурдзівській лікарні. Коли в міській думі було поставлено питання щодо припинення її фінансування, то голосуванням її членів було вирішено асигнування на лікарню залишити без змін¹⁶.

Через стрімку інфляцію державної допомоги солдатським сім'ям не вистачало. Тому значна частина жінок вимушена була шукати роботу. За підрахунками П. Щербини, протягом перших трьох років війни кількість останніх, зайнятих у промисловості, зросла на 77%¹⁷. За даними М. Балабанова, в 1914 р. вони становили 4,9% усіх робітників, у 1915 — 10,2%, а в 1916 — 16,2%¹⁸. В Одесі — великому промисловому місті Півдня України — також спостерігалося суттєве збільшення жіночої зайнятості, що залишало дітей без догляду й ускладнювало їх виховання.

Відомий громадський діяч та юрист С. Шелухін відзначав, що в особливо складному становищі опинилися родини з дівчатами, оскільки умови міського життя не дозволяли їх залишати вдома самих. Він запропонував матерям у крайньому разі залишати останніх у Товаристві захисту жінок¹⁹.

Для того щоб надати матерям можливість працювати і годувати родину, в Одесі створювалися спеціальні притулки, де неповнолітні перебували протягом робочого дня. Вже на початку вересня 1914 р. Центральний виконавчий комітет допомоги бідним міста відзначав, що 77 дітей направлено до інтернатів, а також було зафіксовано 5359 відвідин денних притулків²⁰. Організацією останніх займалися різні благодійні товариства. Одним із них був Комітет великої княгини Єлизавети Федорівни. В річному звіті одеського відділення даного товариства відзначалося, що всього за звітний період було надано допомогу 5610 неповнолітнім, включаючи розміщення їх у лікарнях, притулках та видачу безкоштовних обідів²¹.

Часто відповідну ініціативу виявляли окремі люди. 21 грудня 1914 р. був відкритий притулок на 100 дітей у будинку Кріона. Його організатором і спонсором став місцевий суддя П. Цуркан. Для неповнолітніх виділили сім великих кімнат, де їх навчали грамоти, співу й гімнастики, а дівчат — рукоділлю. Діти знаходилися у притулку з восьмої ранку до шостої вечора, що давало можливість їх матерям заробляти гроші для родини²². Віддав свій дім для навчання дітей військових і власник ілюзіону Г. Крамаренко²³.

У 1915 р. в місті було відкрито незвичайний притулок для сиріт. Він знаходився на канонерському човні «Чорноморець», котрий неповнолітнім подарувало морське відомство²⁴. Ймовірно, що у ньому планувалося готувати дітей для подальшої їх служби на флоті.

Окрім притулків, неповнолітніх направляли в спеціальні майстерні, де вони жили та навчалися одночасно. В Одесі у серпні 1915 р. було відкрито майстерню по виготовленню взуття, в яку приймали дітей військових віком від 13 років. Їм видавали одяг, їжу й певний відсоток від продажу виготовлених товарів²⁵. Однак неповнолітні не завжди хотіли залишатися у притулках або майстернях. О. Богданов, котрий почав досліджувати вплив війни на дітей ще до її завершення, відзначав, що значна кількість останніх тікала звідти відразу ж після того, як батько відправлявся на фронт²⁶.

Під час Першої світової війни спостерігалось збільшення працюючих неповнолітніх. За звітами фабричних інспекторів, у 1914 р. на підконтрольних їм підприємствах по всій Російській імперії кількість працюючих підлітків збільшилася на 3,8%, а малолітніх — на 3,7%, в той час як дорослих чоловіків серед робітників поменшало на 2,6% (див. табл. 1)²⁷.

Таблиця 1

Зміни у віковому складі робітників Російської імперії за 1914 р.

вік стать	малолітні (12–15 років)	підлітки (15–17 років)	дорослі	всі вікові категорії
чол. статі	+ 5,5%	+ 5,6%	– 2,6%	– 1,9%
жін. статі	+ 1,4%	+ 1,1%	+ 3,7%	+ 3,3%
обох статей	+ 3,7%	+ 3,8%	– 0,7%	– 0,3%

У наступні роки чисельність працюючих дітей зростала ще більш активно. За даними М. Балабанова, якщо в 1913 р. підлітки становили 9,3% усіх робітників Російської імперії, то вже у 1916 р. їх частка сягала 10,6%. Щодо малолітніх, то відносно останніх показники збільшилися відповідно з 0,4% до 1,2%²⁸. Отже, робочі місця в промисловості імперії, котрі звільнилися внаслідок масової мобілізації чоловіків, частково були зайняті жінками і дітьми.

Міська влада намагалася допомагати солдатським родинам не тільки організацією притулків та забезпеченням безкоштовними обідами, а й через працевлаштування. На самому початку війни вийшов наказ одеського градоначальника І. Сосновського, який надав дітям військових право продажу газет і журналів до 9-ої години вечора. Вони отримували спеціальний документ із фотокарткою та підписом інспектора друкарні й значок із надписом «дети запасных». Редакції міських часописів мали надавати роботу в першу чергу саме таким неповнолітнім²⁹.

Заробітна плата дітей була набагато нижчою, ніж у дорослих. Так, якщо чоловіки в галантерейній крамниці отримували 15–35 руб. на місяць, то діти — лише 3–5. У середньому плата працівників магазинів, котрі ще не досягли 17–18 років, дорівнювала від 5 до 8 руб. Кращі умови оплати були в продавців газет і

чистильників взуття. За день вони могли отримати від 30 до 50 коп.³⁰. Такі заробітки мали й негативні наслідки, оскільки створювали загрозу для морального стану неповнолітніх. Одеські поліцейські відмічали, що продавці газет після роботи збиралися на окраїнах міста та грали в орлянку на отримані протягом дня гроші, причому це супроводжувалося лайкою та бійками³¹. Із зростанням цін заробітна плата дітей поступово збільшувалася. На початку 1916 р. міська влада визначила поденну заробітну плату некваліфікованим робітникам віком від 15 до 17 років у 80 та 60 коп. (відповідно для юнаків і дівчат), малолітні отримували 45 та 35 коп. (див. табл. 2)³².

Таблиця 2

Рівень заробітної плати некваліфікованих робітників Одеси на 1916–1918 рр., визначений міським відділом страхування

вік	стать	чол. статі		жін. статі	
		з/п на день	%	з/п на день	%
дорослі		1 р. 30 коп.	100	90 коп.	100
підлітки (15–17 років)		80 коп.	61,5	60 коп.	66,6
малолітні (12–15 років)		45 коп.	34,6	35 коп.	38,8

Складні умови праці були зокрема в дівчат-підлітків, які працювали няньками. Заробляли вони лише декілька рублів на місяць. Газета «Война и мир» так характеризувала життя неповнолітніх доглядальниць: «Их жизнь сплошная каторга. Они лишены детских радостей, которые они видят только у других. Тяжелый крест выпал на долю этих страдалец»³³.

19 жовтня 1915 р. був прийнятий декрет, який мав захищати права працюючих жінок та підлітків, однак багато його пунктів не виконувалося³⁴. Через жахливі умови праці неповнолітні отримували на роботі травми. Так, газета «Маленькие одесские новости» 4 липня того року повідомляла, що дванадцятирічний хлопчик, котрий працював в одеському порту, отримав опік шкіри обличчя від сонячних променів. Пошкодження були настільки серйозні, що довелося викликати швидку допомогу³⁵.

В березні 1915 р. були ухвалені положення щодо використання жіночої й дитячої праці у нічний час і на шкідливих виробництвах³⁶.

Неповнолітні, які навчалися в ремісничих училищах, виготовляли для фронту необхідне обладнання та зброю. Так, усі учні другого, третього й четвертого класів (усього 240 осіб) училища товариства «Труд» разом із майстрами виробляли преси і станки для воєнних заводів, багнети тощо³⁷.

Окремо слід зупинитися на становищі дітей-біженців. Т. Лазанська зазначала, що, за підрахунками «Бюллетеня Комитета Юго-Западного фронта», неповнолітні становили майже 48% від загальної їх кількості³⁸. В Одесі це співвідношення було дещо іншим: на 1 січня 1916 р. в Тетяненському Комітеті

перебувало на обліку приблизно 13 000 біженців, серед них 3300 дітей — приблизно 25,3%. Найбільша частка неповнолітніх була відповідно серед росіян (очевидно, до них входили також білоруси та українці імперії) — 30%, найменша — серед латишів — усього 19,7% (див. табл. 3)³⁹. Однак це стосувалося лише тих незаможних біженців, котрі потребували державної допомоги й тому реєструвалися у спеціальних пунктах. Заможні родини, як правило, орендували квартири або будинки.

Таблиця 3

**Національний та віковий склад біженців Одеси, зареєстрованих
Комітетом її імператорської величності Тетяни Миколаївни
(станом на 1 січня 1916 р.)**

національність	частка від загальної кількості біженців (%)	діти	чоловіки	жінки
росіяни	37,7	30,1	28,4	41,5
євреї	28,6	20,56	41	38,44
поляки	23,6	23,6	37,3	39,1
латиші	3,5	19,7	41,2	39,1
литовці	3	25	33,6	41,4
вірмени	0,1	—	93,75	6,25
українці (галичани)	3,5	—	33,4	66,6

Існувало багато різноманітних благодійних організацій, котрі допомагали біженцям. 20 серпня 1915 р. в Одесі було засноване відділення Тетянинського комітету⁴⁰. Невдовзі у місті відкрилася філія створеного в травні 1915 р. у Києві «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від бойових дій»⁴¹. З ініціативи польської громадськості було створено «Польський комітет міста Одеси для надання допомоги пораненим та нещасним із населення королівства, котрі постраждали внаслідок війни»⁴². Всі ці організації опікувалися дітьми біженців.

Актуальним питанням була організація навчального процесу для останніх. У місті протягом Першої світової війни тимчасово перебували діти поляків, сербів, вірмен, латишів, литовців тощо.

У серпні 1915 р. було відкрито школу зокрема для польських біженців. Передбачалося, що там буде знаходитися приблизно 160 неповнолітніх⁴³. Спочатку планувалося, що вона матиме п'ять класів, однак уже через рік остання стала семирічною гімназією з повними правами середнього навчального закладу⁴⁴. Окремо від місцевого населення навчалися і 150 дітей сербських

біженців⁴⁵. Однак не всі отримували таку можливість. Так, Литовський відділ Тетянинського комітету розподіляв своїх учнів по навчальних закладах Одеського шкільного округу⁴⁶. Русифікації зазнавали зокрема неповнолітні біженці-галичани. Професор Новоросійського університету П. Казанський заохочував цих дітей учитися розмовляти, молитися та співати гімни російською мовою⁴⁷. Ймовірно, що створення національних шкіл для біженців залежало від багатьох факторів: чисельності учнів, рівня знання ними російської мови, активності місцевих громад і офіційної політики влади.

Однією з найбільш організованих національних громад міста була польська. На кінець XIX — початок XX ст. в Одесі перебувало більше ніж 17 300 поляків⁴⁸. Перед війною тут існувало декілька їх культурно-просвітніх товариств: «Odeski Dom Polski», «Ognisko», «Lira». Вони активно займалися видавничою діяльністю, влаштовували культурні вечори, навчали дітей тощо⁴⁹. Б. Косовський, який потрапив до міста одинадцятирічним хлопчиком, у своїх спогадах відзначав, що саме ця, ситуація скоріше за все й обумовила вибір його батьків на користь Одеси. Як він підкреслював, життя в багатонаціональному та полікультурному місті допомогло йому позбутися деяких стереотипів, набутих ще у Варшаві⁵⁰.

Влітку 1915 р. групу неповнолітніх, котрі прибули з Варшави, розмістили на дачі на Середньому Фонтані. Більшості дітей консилиум лікарів прописав морське лікування. Їх мали направити в один із місцевих санаторіїв. Витрати на перевезення, ліки, приміщення взяли на себе аптеки «Юротат», «Келлер» і Католицьке благодійне товариство⁵¹.

Однак не всі неповнолітніх були оточені турботою й благодійниками. 13 травня 1916 р. на шпальтах газети «Одесские новости» було надруковано статтю під назвою «Жах». У ній описувалися страшні умови життя біженців у лікарні на Запорізькій вулиці. Тяжко хворі дорослі та діти (туберкульоз, гострий ревматизм тощо) із самого заснування цього закладу спали на соломяних мішках, не мали можливості прийняти душ, а в кімнатах не вистачало найнеобхіднішого — термометрів, білизни, матеріалів для перев'язок тощо. Ось як описується маленький хлопчик, котрий перебував у цій лікарні: «Обувь — изодранный башмак — украшает только одну его ногу, в то время как другая скромно довольствуется малым: на ней грязный — вернее будет грязнейший, — весь в дырах, разодранный в кусочки чулок. А болеет мальчик с обнаженными ножками туберкулезом ноги»⁵². Отже, умови життя окремих дітей, батьки котрих належали до незаможних верств населення і не могли забезпечити необхідного догляду за ними та лікування останніх, були дуже поганими.

Внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації й дефіциту батьківського виховання під час війни значно збільшилася кількість правопорушень серед неповнолітніх. Якщо у Російській імперії з 1884 по 1895 рр. показники зростання дитячої злочинності дорівнювали 15%, то лише за чотири неповні роки — з 1913 по 1916 рр. — в Петрограді їх стало більше майже на 100%, а у Києві з 1914 по 1916 рр. — на 50%⁵³. В Одесі також можна було спостерігати суттєве зростання чисельності правопорушень і злочинів, скоєних неповно-

літніми. У газеті «Одесские новости» зазначалося, що в 1915 р. на дітей було заведено 2000 справ. Це означало їх збільшення порівняно з 1914 р. до 90%⁵⁴. За даними судді Нікуліна, через мирові суди, котрі розглядали дрібні злочини та правопорушення, у 1914 р. пройшло 1152 неповнолітніх, а в 1915 р. — 1403, тобто спостерігалось збільшення злочинності з їх боку на 21%⁵⁵. Отже, масштаби зростання дитячих правопорушень у місті в період Першої світової війни суттєво збільшилися.

Оскільки основними причинами загострення криміногенної ситуації були несприятливі соціально-економічні умови, то відповідно зросла частка майнових злочинів-крадіжок, шахрайств, грабежів тощо. П. Люблінський відзначав, що в цілому по Російській імперії за роки війни кількість таких злочинів серед неповнолітніх збільшилася до 75–90%⁵⁶. Характерне це було й для Одеси. Зросла чисельність зокрема випадків крадіжок металевих виробів і здавання їх у пункти прийому. Оскільки в період війни загострилася паливна криза, часто діти крали у своїх сусідів дрова або вугілля для опалення власних будинків. Примітно, що за конфесіями малолітні злочинці розподілялися таким чином: православні, протестанти й католики становили 55%, а іудеї — 45%⁵⁷.

Ще одним негативним соціальним явищем періоду Першої світової війни стало зростання кількості неповнолітніх у міському сирітському притулку. Порівняно з 1913 р. у 1914 р. останніх до нього надійшло на 16,22% більше, а в 1915 — на 11,3%, у той час, як зростання чисельності цих дітей за десять років — з 1904 р. по 1913 р. становило всього 76,8%, тобто приблизно 7,7% на рік⁵⁸. При цьому відзначалося суттєве збільшення саме підкинутих дітлахів. Лише з 1 січня по 1 листопада 1914 р. їх надійшло 719⁵⁹. Певною мірою така ситуація була викликана мобілізацією чоловіків та відсутністю необхідних коштів на утримання родини в матерів.

До благодійного відділення міської управи поступали заяви від жінок із проханням прийняти їх дітей до притулку. Основною причиною, котра спонукала дружин мобілізованих до армії чоловіків віддавати туди малолітніх дітлахів, була неспроможність самостійно прогодувати сім'ю. Матері відзначали, що з дітьми на роботу їх ніхто брати не хотів. Саме тому вони намагалися віддати до притулку наймолодших із них, у першу чергу немовлят⁶⁰. У найбільш скрутному становищі опинилися жінки, шлюб яких не був офіційно зареєстрований, оскільки вони не отримували навіть невеликої грошової допомоги від держави⁶¹. Д. Сілбі, котрий досліджував вплив Першої світової війни на робітничий клас Великобританії, відзначав, що найгіршим для пролетарської родини був час до закінчення дітьми школи, тобто коли вони ще не могли працювати⁶². Це було характерним і для робітників Одеси.

Отже, Перша світова війна викликала суттєві зміни у соціальних й економічних умовах життя неповнолітніх в місті. Мобілізація створила відразу кілька значних проблем для родин військових: зменшення їх доходів, необхідність матерів іти працювати та брак батьківського піклування. Внаслідок цього і стрімкої інфляції протягом війни збільшилися показники дитячої злочинності (переважно проти власності), сирітства й чисельності працюючих

дітей. Умови праці неповнолітніх залишалися на низькому рівні. У складному становищі опинилися діти біженців, рівень життя яких в Одесі залежав здебільшого від активності та ініціативності місцевої національної громади, окремих її членів і благодійних товариств. Хоча держава й суспільство намагалися підтримати неповнолітніх, постраждалих від війни, проте часто цієї допомоги було замало для організації їх повноцінного життя.

¹ Богданов А. Дети и война // Нива. — 1915. — № 11. — С. 208–215; Никольский А. Женщины и дети на войне // Русская мысль. — 1916. — № 2. — С. 79–109.

² Балабанов М. Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 года). — Х., 1927. — 240 с.; Романов Ф.А. Рабочее и профессиональное движение в годы Первой Мировой войны и Второй русской революции (1914 — февраль 1917 года). Исторический очерк. — Москва, 1949. — 208 с.; Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках. — К., 1963. — 368 с. й ін.

³ Люблинский П.И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). — Москва, 1923. — 302 с.

⁴ Лихачова Т. Становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини у Російській імперії в роки Першої світової війни // Проблеми слов'янознавства. — 2009. — Вип. 58. — С. 79–89; Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2005. — № 9. — С. 61–86; Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–XX ст. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 196–240 та ін.

⁵ Gatrell P.A. Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I. — Bloomington, 1999. — 317 p.

⁶ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. — К., 1995. — С. 172–173.

⁷ Одесский листок. — 1914. — 26 августа.

⁸ Там же. — 21 августа.

⁹ Там же. — 22 сентября.

¹⁰ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1914. — Вып. 1. — С. 223.

¹¹ Одесские новости. — 1916. — 23 марта.

¹² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 16. — Оп. 91. — Спр. 37. — Арк. 14.

¹³ Одесский листок. — 1914. — 29 сентября.

¹⁴ Известия городской думы. — 1915. — № 11/12. — С. 587.

¹⁵ Одесский листок. — 1914. — 17 сентября, 22, 26 ноября.

¹⁶ Известия городской думы. — 1915. — № 11/12. — С. 587.

- ¹⁷ Щербина Й.Т. Вказ. праця. — С. 50.
- ¹⁸ Балабанов М. Указ. соч. — С. 69.
- ¹⁹ Одесский листок. — 1915. — 19 июня.
- ²⁰ Ведомости Одесского градоначальства. — 1914. — 7 сентября.
- ²¹ Ежемесячник комитета ея императорского величества Великой княжны Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц призванных на войну. — 1915. — № 4. — С. 26.
- ²² Одесский листок. — 1914. — 19 декабря; Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 4. — С. 186.
- ²³ Одесский листок. — 1914. — 3 августа.
- ²⁴ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 8. — С. 218.
- ²⁵ Маленький одесский листок. — 1915. — 1 августа.
- ²⁶ Богданов А. Указ. соч. — С. 214.
- ²⁷ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 год. — Петроград, 1915. — С. XXXVIII.
- ²⁸ Балабанов М. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁹ Одесский листок. — 1914. — 29 июля.
- ³⁰ Маленькие одесские новости. — 1915. — 31 августа, 5 сентября.
- ³¹ Ведомости одесского градоначальства. — 1914. — 14 декабря
- ³² Одесские новости. — 1916. — 24 января.
- ³³ Война и мир. — 1916. — 1 февраля.
- ³⁴ Meyer Alfred G. The Impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women. Accomodation, Resistance, Transformation. — Berkely and Los Angeles, 1991. — P. 215.
- ³⁵ Маленькие одесские новости. — 1915. — 4 июля.
- ³⁶ Романов Ф.А. Указ. соч. — С. 53.
- ³⁷ ДАОО. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 29.
- ³⁸ Лазанська Т.І. Вказ. праця. — С. 209.
- ³⁹ Одесские новости. — 1916. — 11 января.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Лихачова Т. Вказ. праця. — С. 86.
- ⁴² Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX — початку XX ст. // Поляки на Півдні України. — Одеса; Ополье; Ольштин, 2006. — С. 126.
- ⁴³ Маленькие одесские новости. — 1915. — 28 августа.
- ⁴⁴ Mariusz Sawicki Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie 1915–1918. // Поляки на Півдні України та в Криму. — Одеса; Ополье; Вроцлав, 2007. — С. 392.
- ⁴⁵ ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 92. — Спр. 116. — Арк. 25.

⁴⁶ Замітка «Литовський комітет», опублікована в газеті «Югобеженец» // *Жванко Л.* Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). — Харків, 2010. — С. 175.

⁴⁷ *Gatrell P.* Op. cit. — P. 167.

⁴⁸ Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Город Одесса. — Т. 47. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 3.

⁴⁹ *Зінько С.* Вказ. праця. — С. 125–126.

⁵⁰ *Sawicki M.* Op. cit. — S. 392.

⁵¹ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 8. — С. 217–218.

⁵² Одесские новости. — 1916. — 13 мая.

⁵³ *Люблинский П.И.* Указ. соч. — С. 19, 27.

⁵⁴ Одесские новости. — 1916. — 5 января.

⁵⁵ Там же. — 12 февраля.

⁵⁶ *Люблинский П.И.* Указ. соч. — С. 42.

⁵⁷ Одесские новости. — 1916. — 5 января.

⁵⁸ Известия городской думы. — 1915. — № 1/2. — С. 201, № 15/16. — С. 1024; Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы. — 1915. — № 3/4. — С. 33; — № 9/10. — С. 135; — № 11. — С. 166; — № 12. — С. 232.

⁵⁹ Одесский листок. — 1914. — 19 декабря.

⁶⁰ ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 124. — Спр. 8215. — Арк. 149, — Спр. 8226. — Арк. 4, 5.

⁶¹ Там само. — Арк. 373.

⁶² *Silbey D.* The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914–1916. — London, 2005. — P. 83.

РОЗДІЛ VI

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477) «17/19»

С.В. Таранець
(м. Київ)

СТАРООБРЯДЦІ-БІГЛОПОПІВЦІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ

У статті досліджується еволюція біглопопівщини у XVIII — на початку ХХ ст. Доведено, що в процесі розвитку ця конфесія отримала умовний поділ на толки. Після заснування Білокриницької ієрархії кількість біглого священства в Росії різко скорочується, що стало основним фактором переходу старообрядців у Білокриницьку ієрархію.

Ключові слова: старообрядство, біглопопівщина, попівці, Білокриницька ієрархія, згоди.

В статье исследуется эволюция беглопоповщины в XVIII — начале ХХ вв. Доказано, что в процессе развития эта конфессия получила условное деление на толки. После учреждения Белокриницкой иерархии количество беглого духовенства в России резко сокращается, что и становится основным фактором перехода старообрядцев в Белокриницкую иерархию.

Ключевые слова: старообрядчество, беглопоповщина, поповцы, Белокриницкая иерархия, согласия.

The article explores the evolution of the Beglopopovtsy denomination from the 17th century to at the beginning of the 20th century. It proves that during the process of development this denomination has been divided into religious groupings for the purposes of convenience. After the establishment of the Belaya Krinitsa hierarchy, the quantity of fugitive clergy in Russia decreased sharply, which became the most important factor for the transition of Old Believers into Belaya Krinitsa hierarchy.

Keywords: Old Belief, Beglopopovtsy, Popovtsy, Belaya Krinitsa hierarchy, religious groupings.

Після розколу Російської Православної Церкви на боці старообрядців не залишилося жодного єпископа, котрий міг би рукопокладати священників для старовірів. Частина противників реформи патріарха Никона, яка після винищення духовенства старого рукопокладання та за відсутності власного єпископату ввела в практику прийняття від панівної Церкви духовенства нового

ставлення, їх стала називати попівцями, або біглопопівцями. Знавець історії та культури старообрядства П.І. Мельников-Печерський попівщину не називав ерессю, а відносив її до розколу¹. Він зазначав, що в Росії попівщина становила виключно російський народний розкол без іноземних елементів. Розкол російської Церкви головно був спрямований проти авторитарної особистості патріарха Никона, його нововведень у церковне та цивільне життя російського суспільства, проти західного впливу на російську національну культуру.

Радянська історіографія визнавала, що попівщина в незмінному вигляді зберегла всі обряди й таїнства, які були притаманні руському православію. Історики вказували на фактичну ліквідацію Петром I соборності РПЦ, на її зрощення з державними структурами. Водночас у старообрядстві інститут Церкви був відокремлений від держави впродовж всієї її історії².

Попівщина достатньо умовно поділялася на толки. Вони відрізнялися один від одного кількістю поклонів на спитимію за один і той самий гріх, написами на хресті, прийомами кадіння, миропомазання, матеріалом використання церковного начиння тощо. Зазвичай та чи інша попівська течія отримувала назву від імені лідера віросповідної групи (авакумовщина — від імені вождя старообрядців Авакума Петрова; дияконівщина — від імені нижньгородського диякона Олександра, епіфаніївщина — від імені єпископа Єпіфанія, який перейшов на бік старообрядців), назви скитів (софонтієвщина — від імені настоятеля скиту Софонтія, Керженець, Нижньгородщина), місцевості (ветківська згода — Ветка, Могильовська губернія, Білорусь); чорнобильці — від місцевості навколо м. Чорнобиля Київської губернії) чи важливої події, яка відбулася в старообрядському середовищі (перемазанщина — Рогозьке кладовище, Москва).

У назвах старообрядських толків простежується еволюція попівщини. Коли занепадає один центр, народжується інший, а разом з ним виникає нова назва толку.

Перший офіційний поділ старообрядців по толках було здійснено державною владою в 1830 році. Усі віровчення, зокрема й сектантські, поділялися на дві категорії: шкідливі й менш шкідливі. Однак законодавство замовчувало, для кого саме шкідливі ці конфесії: для держави, панівної Церкви чи народу, — так само як і не вказувало воно, у якому саме плані вони шкідливі: політичному, релігійному чи будь-якому іншому. Згідно зі встановленою класифікацією, старообрядці та сектанти були поділені на п'ять груп: 1) старообрядці, що приймали священство; 2) старообрядці, які не приймали священства, але поклонялися іконам; 3) духоборці, молокани та іконоборці, які не визнавали духовенства й не поклонялися іконам; 4) суботники та 5) скопці³. Дещо пізніше цю класифікацію було змінено. Кількість пунктів складалася із чотирьох, другий пункт був поділений на два підпункти. Залежно від цього класифікація набула такого вигляду: 1) старообрядці, що приймали священство; 2) безпопівці а) які визнавали шлюб і молилися за царя; б) які не визнавали шлюбів і не молилися за царя; 3) молокани, духоборці, іконоборці та суботники; 4) скопці, хлисти, шалапути та ін.

Одним з найрозповсюдженіших толків біглопопівства була дияконова згода, заснована на початку XVIII ст. на р. Керженець вихідцем із багатой родини

Т.М. Лисеніним. А. Катунський зазначав, що ядро цієї згоди становили заможні верстви старообрядського населення й означений факт обумовив виваженість цієї релігійної організації⁴. Представники дияконової згоди утримувалися від різкої критики світської влади й панівної Церкви, визнавали прийнятність для старообрядців виконання цивільних обов'язків, не входили в протиріччя з рештою старовірських конфесій.

Питання про наявність трьохчинної церковної ієрархії почало хвилювати старообрядців відразу після розколу Російської Церкви. Під час никонівської реформи прихильниками древнього благочестя стали чотири російських єпископи: Макарій Новгородський († в 1663 р.), Маркел Вологодський († в 1656 р.), Олександр В'ятський († в 1679 р.) та Павло Коломенський († в 1656 р.). Павло спочатку розкався в переході на бік старообрядців, проте через сім років він знову повернувся в старообрядство, залишивши архієрейську кафедру у В'ятці, яку він обіймав⁵. Павло Коломенський був єдиний із єпископів, хто відмовився підписувати рішення собору 1654 року. Він відкрито виступив проти реформи патріарха Никона, за що був висланий на Північ в Палеостровський монастир, де й загинув за нез'ясованих обставин⁶. (Панівна Церква вважає, що єпископ Павло втратив розум і загинув як нещасна людина.) Никон без дозволу собору одноосібно низпоکлав Павла з єпископського сану й заслав його в Хутинський монастир⁷. На соборі 1666 року східні патріархи звинувачували Никона в тому, що він низвів Павла, ігноруючи канонічні правила.

Після того як Никон пішов з патріаршої кафедри, єпископ Олександр В'ятський та Великопермський висловився проти церковної реформи. У 1658 році він відкрито наполягав на її скасуванні. Утім, підкоряючись церковній дисципліні, Олександр вимушений був підписатися під усіма рішеннями церковних соборів, хоча в підзвітній йому єпархії їх проведення всіляко стримував. Олександр підтримував старообрядців, приховував їх від переслідувань, давав переписувати спрямовані проти них секретні урядові розпорядження. На захист «старої віри» він склав «Питання до собору найменшого з архієреїв». Напередодні собору 1666 року в його резиденції було вчинено обшук, унаслідок чого було вилучено твори єпископа, а сам Олександр представ перед Московським собором. Незважаючи на те, що єпископ не зрікся своїх творів на захист старообрядства («Покаянний звиток»), йому простили й повернули на попереднє місце служіння.

Олександр не лише ідейно підтримував старообрядців, але й продовжував давати їм прихисток, надавати важливі секретні документи стосовно боротьби уряду з розколом. Очевидно, не бажаючи бути провідником нового політичного курсу, 8 січня 1674 року він покинув В'ятську єпархію і пішов у Ніколо-Коряжемський монастир, де прийняв схиму під ім'ям Андрія⁸.

Залишившись без єпископату, старообрядці намагаються знайти єпископа, який би погодився перейти на бік старообрядців або виклопотати рукопоставлення на цю посаду вибраної з їхнього середовища кандидатури. Найактивніші пошуки припадають на 20–50-ті роки XVIII ст. Співробітництво поморців з попівцями зайшло так далеко, що в 30-х роках XVIII ст. вигівці разом з

ветківцями відправили своїх агентів «для пошуків єпископа древнього православ'я»⁹.

За сприяння турецького уряду в Криму в старообрядців з'являється цілком законний єпископ Феодосій, поставлений для некрасівців. Властиво в цей час налагоджуються контакти старообрядців з єпископом Єпіфанієм, самозваним єпископом Анфіногеном та єпископом Анфімом.

Єпископ Єпіфаній (Яковлев) народився близько 1685 року в Києві в українській родині. При Київському Богоявленському монастирі він закінчив школу і був пострижений у священноіноки Києво-Печерської лаври, потім став економіком Софійського архієрейського дому, завідував канцелярією київського архієпископа Варлаама (Ванатовича). Під час відвідин Козельського монастиря Чернігівської губернії був звинувачений у крадіжці з його казни 240 руб., унаслідок чого вирішив втекти за кордон, де на основі підставних грамот львівського єпископа та київського архієпископа отримав хіротонію «бродячого» архієрея.

22 липня 1724 року Єпіфаній був поставлений у єпископи митрополитом Георгієм Яським, після чого написав львівському та волинському уніатському архієреям листи з проханням дозволити йому обслуговувати православні парафії на території Галичини та Правобережної України. Там він уперше зустрічається зі старообрядцями і ставить для них 14 священників та дияконів.

У 1724 році Єпіфанія заарештовують люди архієпископа Варлаама Київського і ув'язнюють у київську тюрму. У 1725 році його відправляють у Петербург, де Синод позбавляє його єпископського сану і навіть чернецтва. Проте в день пам'яті Петра I Єпіфанія прощають і звільняють з-під арешту. Майже три роки він перебував під наглядом на Соловках, звідки під виглядом паломника втік до Києва. Але при спробі втекти за кордон його знову арештовують і відправляють у Михайлівський монастир, який містився в Переяславі. За сприяння тамтешніх ченців він втік у Задніпровську Україну, де його знову схопили й доставили в Київ.

У 1731 році Єпіфанія відправили в Москву. Там у в'язниці він познайомився з московськими старообрядцями, які стали часто його відвідувати. Нарешті, у 1733 році поліція прийняла рішення покарати його батогами й вислати в Соловецький монастир, проте остаточне рішення мав винести Синод. Водночас московські старообрядці вжили всіх можливих заходів, аби рішення по справі Єпіфанія, оминувши рішення Синоду, було якомога швидше виконано. Синод суворіше вирішив покарати пройдисвіта. Його члени прийняли рішення вислати колишнього єпископа на сибірські заводи довічно. Коли з Петербурга прийшло повідомлення, Єпіфанія в Москві вже не було. Московська поліція, як ніколи поспішно, виконувала своє рішення. По дорозі з Москви в Ярославль старообрядці підкупають ямщика й солдатів, що супроводжують єпископа, і 28 травня доставляють Єпіфанія на Ветку.

На Ветці було прийнято рішення перевірити біографію Єпіфанія, тому й відправили послів у Київ, Петербург, Москву та Ясси. Таким чином старообрядцями були зібрані всі біографічні свідчення про Єпіфанія, однак найго-

ловнішим питанням, яке цікавило старовірів, було питання про його хрещення, яке, до речі, так і не вдалося з'ясувати. Потім під головуванням ігумена Власія на Ветці відбувся собор, на якому розглядався чиноприйм Єпіфанія в старообрядство через прокляття ересі.

Незважаючи на те, що ігумен Власій та Варлаам Казанський підтримували Єпіфанія (розраховували отримати від нього архієрейську хіротонію), його не хотіли бачити єпископом на Керженці, у Казані, частково в Москві та Стародубщині.

6 серпня 1734 року на Преображення Господнє на Ветці Єпіфанія прийняли в старообрядство¹⁰. «Виправу» здійснював ігумен Ветківського монастиря Власій. Відтоді Ветка перетворюється в «столицю старообрядства», оскільки лише там служилася літургія. У той час Єпіфаній рукопокладає 12 священників і 6 дияконів, яких розіслали за гарні гроші в різні регіони.

Попри те, що Єпіфаній приєднався до старообрядства, він зовсім не поділяв старообрядських переконань, і достатньо смутно уявляв, чому старообрядці відділилися від офіційної Церкви. Основним мотивом приєднання Єпіфанія до старовірів'я було бажання бути на свободі й поправити своє матеріальне становище (він не знав про рішення Синоду вислати його до Сибіру на каторжні роботи). Водночас ветківці помічали, що Єпіфаній порушує старі церковні статuti під час богослужінь. У середовищі старообрядців його дедалі частіше почали називати «обливанцем», тобто хрещеним обливанням, а не в три занурення. Подальший пошук відомостей про хрещення Єпіфанія був безрезультатний, проте з кожним днем кількість прибічників єпископа зменшувалася. Почався процес відмови від священників його рукопокладання на Стародубщині, Керженці, Казані, Поволжі та Демидівських заводах на Уралі. Послідовники Єпіфанія отримали прізвисько «єпіфаніївці».

У лютому 1735 року полковник Яків Григорович Ситін перейшов кордон і розквартирував свої війська на білоруських землях. Причиною воєнного вторгнення російських військ у межі Польщі були листи Єпіфанія в Київ, з яких у Петербурзі дізналися про його перебування у ветківських старообрядців. Уряд Анни Іоаннівни виходив не так з політичних, як з економічних міркувань, тому вирішив повернути в Росію платників податків. Ще одним приводом вторгнення російських військ у Польщу в 1733 році була смерть польського короля Августа II й почата в цій країні боротьба за владу. Незважаючи на попередження московських старообрядців, вторгнення російських військ на Ветку було несподіваним для старовірів. Лише небагатьом з них вдалося піти на Волинь, Поділля, Молдову та Валахію.

1 квітня 1735 року на Ветку увійшли царські війська. Російськими солдатами були оточені старообрядський монастир та Покровська церква, арештовані єпископ Єпіфаній та інші лідери старообрядства. Солдатами з храмів було винесено все церковне начиння, богослужбові книги та дзвони. У супроводі військ у Росію повернулося близько 40 тис. старообрядців. З Ветки у Клинець (Стародубщина) вивезли гомельську Преображенську та ветківську Нікольську церкви, при яких старообрядці влаштували Ніколо-Пустинський монастир.

(Цей монастир не мав поваги у мешканців околиць. Там проживало 18 ченців та бельців.) Єпіфанія доставили в Київ і в черговий раз ув'язнили в тюрму, де він захворів і помер (похований біля церкви Святого Феодосія Києво-Печерської лаври)¹¹.

У 1712 році прибічники донського отамана Гната Некрасова, який перейшов у Крим за сприяння кримськотатарського двору, намагалися схилити ієрусалимського патріарха Хрисанфа поставити для них єпископа. У 50-х роках XVIII ст. з аналогічним проханням некрасівці звернулися до турецького султана, який наказав кримському православному архієпископу Гедеону рукопокласти в єпископи вибраного козаками ченця Феодосія, що й було виконано під тиском яничар. Так у старообрядців з'явився власний єпископ, який отримав титул Кубанського і Терського, утім, Феодосій довго не затримався на Кубані. Добруджські некрасівці прогнали його за те, що він відмовлявся визнавати грецькі та російські православні храми «повними всякого нечестя та не маючими благочестя»¹². Під загрозою смерті Феодосій зі своїми прибічниками вимушений був покинути Добруджу й переселитися на берег Дністра, заснувавши там старообрядську слободу Маяки. Не давши продовження старообрядській ієрархії, він помер. Жителі Маяків вважали Феодосія святим, вони благоговійно вшановували його могилу¹³. Отже, старообрядці не змогли оцінити того, що легко далось, і дуже швидко втратили цілком законного архієрея, який мав можливість відновити старообрядську трьохчинну ієрархію вже в середині XVIII ст.

У 1751 році в слободі Злинці (нині — м. Новозибків Брянської області, Росія) церкву в ім'я Різдва Христового обслуговував біглий священник Патрикій, який висловив пройдисвіту Анфіногену думку про необхідність відновити в старообрядстві правильного єпископа. (Анфіноген — виходець з дворянської родини, він називав себе священноіноком.) Важливо відзначити, що за кордоном майже всі старообрядці хотіли мати свого єпископа. У 1745 році із Стародубщини в різні кінці розсилалися листи з проханнями відшукати правильного архієрея¹⁴.

У 1750 році його пошукам багато сприяв орловський купець Ф. Г. Суслов, який, перебуваючи в Борсківі (Поділля), особисто зустрічався з Анфіногеном і дуже зрадів, коли дізнався, що той — російський єпископ і хрещений у три занурення. Анфіноген пропонував навіть передати Патрикію архієрейську хіротонію, проте зибківські старообрядці, аби не бути обманутим, вирішили навести довідки про його особу.

У 1750 році на прохання місцевих старообрядців Патрикій послав Анфіногена в Борсків, розташований на річці Південний Буг. На Поділлі попівці давно хотіли замість каплиць мати хоча б одну церкву. Коли ж Анфіноген заявив, що в нього є антиминос для освячення церкви, то борсківці збудували храм, який пройдисвіт «освятив» в ім'я Знамення Пресвятої Богородиці. Шукати архієрейської хіротонії в будь-якого єпископа в Анфіногена не вистачало коштів, тому він вирішив стати самозваним єпископом. Скориставшись нагодою (сповідь заїжджому через Борсків священнику), він повідомив, що є єпископом

Лукою і що отримав архієрейську хіротонію від митрополита Антонія Сибірського.

Чутки про новоявленого єпископа швидко поширилися не лише Поділлям, але й Молдовою. Воліючи мати в себе єпископа, з Мануйлівки в Борсків старообрядці відправили делегацію, члени якої кликали «єпископа» до себе. Доходило навіть до бійки між борсківцями та мануйлівцями, оскільки старообрядці Борскова не хотіли віддавати єпископа. Однак Анфіноген невдовзі дізнався, що Патрикій послав у Петербург і Москву спеціальних людей для збору інформації про його особу. Злякавшись результатів слідства, він змушений був переїхати до Молдови. У Яссах його представили молдавському господарю та місцевому митрополиту. Він отримав від них грамоту, яка засвідчувала його єпископське достоїнство.

У процесі розгляду з'ясувалося, що Анфіноген зовсім не єпископ, а ієродиякон Амвросій, який виконував обов'язки ключника в Ново-Ієрусалимському монастирі, де розбазарив майно і втік до закордонних старообрядців. Коли свідчення про самозванство Анфіногена дійшли до молдовського господаря, він розпорядився спіймати й повісити пройдисвіта. Анфіноген поспішно залишає Молдову й перебирається на Буковину, а звідти знову пробує повернутися в Борсків, але там старообрядці погрожували утопити його в Бузі.

У 1753 році, бажаючи зберегти життя, Анфіноген переїхав у Кам'янець-Подільський, де прийняв католицтво і поступив на службу в місцевий гарнізон. Освіта, зібраний у старообрядців капітал та вдалий шлюб сприяли його зближенню з єзуїтами та впливовими польськими дворянами. У середовищі поляків від добився визначних успіхів на військовій службі.

Не увінчалися успіхом діяння так званого архієрея Анфіма, який став претендувати не лише на духовне, але й на світське лідерство в старообрядському світі, вступаючи в суперечки з некрасівською старшиною.

Анфім — архієпископ Кубанський і Хотинської раї, народився на Дону, здобув належну духовну освіту, непогано знав Святе Письмо та церковний статут. Наприкінці 20-х років XVIII ст. він поступив у Кременський монастир Облaсті Війська Донського, де був висвячений у священноіноки. У кінці 40-х років Анфім прийняв схиму в одному зі старообрядських скитів. Потім був спійманий поліцією, засуджений та відправлений на каторжні роботи. На шляху до Сибіру йому вдалося втекти. У 1750 році Анфіма знову спіймали й посадили під арешт в одній з московських в'язниць, де він познайомився з багатою московською дворянкою, яка допомогла йому втекти в Польщу.

На Ветці Анфім заявив старцям, що має архієрейську хіротонію, отриману в Росії, проте ветківські отці, навчені досвідом з Єпіфанієм, не поспішали визнавати архієрейство Анфіма. Часті суперечки між ним та ветківцями стали причиною його виходу в одну зі спустошених царськими військами ветківських слобід, де власник гомельського помістя князь Чарторийський відвів йому землю під облаштування чоловічого та жіночого монастирів в урочищі Боровиця.

У чоловічому монастирі Анфім стає ігуменом, у жіночому монастирі це місце займає московська бариня, яка отримала в чернецтві ім'я Єлизавети. Жага

до влади породила в нього бажання будь-якими засобами отримати архієрейський омофор. Він почав називати себе «названим єпископом», тобто єпископом, який міг діяти по-архієрейськи, але без права рукопокладати священників та дияконів.

У 1752 році Анфім звертається за хіротонією до лжеєпископа Анфіногена, який, отримавши від нього значну суму грошей, погоджується «поставити» Анфіма в єпископи. Через загрозу викриття Анфіноген відмовляється їхати до Ветки, але погоджується здійснити заочну «архієрейську хіротонію» в слободі Борскові. Загалом аналогічні приклади православна Церква вже мала. Анфім ставив у приклад єпископа Федима, який через гоніння заочно рукопоکлав Георгія в єпископи Нової Кесарії¹⁵. Виконання задуманого було намічено на 11 квітня 1753 року. У цей день в Боровиці Анфім самостійно поклав на себе архієрейський одяг і як єпископ поставив священника і диякона. Проте невдовзі до нього дійшли чутки, що в той час, коли він покладав на себе архієрейський одяг, Анфіноген не те що не служив, він навіть утік у Кам'янець-Подільський і став там польським жовніром.

Услід за Анфіногеном Анфім особисто відправляється на Поділля й Буковину, намагаючись розшукати «єпископа», який його обманув. У 1753 році в слободі Вітрянці від засновує новий старообрядський монастир, а в Молдові намагається отримати архієрейство від митрополита Мисаїла Яського, котрий перебував на спокої. Проте той радить йому звернутися до правлячого архієрея. Обманом Анфіму вдалося отримати в Мисаїла грамоту про його заочну хіротонію, на підставі якої митрополит Данило Браїльський здійснює над Анфімом обряд рукопокладання, у такий спосіб підкріпивши його нездійснену хіротонію. Данило благословив Анфіма управляти духовними справами буковинських старообрядців. Водночас Анфім встиг випросити в турецького уряду фірман на будівництво церкви у Вітрянці (Буковина), маючи на меті перетворити це поселення в митрополію липован. Аби підпорядкувати своїй владі старообрядців, він заборонив священнодіяльність попів, поставлених Анфіногеном.

У 1753 році до Анфіма з'явилися послы від кубанських козаків, які привезли йому запрошення кримського хана ввіддати Кубань, освятити там старообрядські церкви і поставити для них священників. Анфім прийняв пропозицію кубанців. У Криму він відвідав резиденцію православного архієпископа Гедеона, що викликало негативну реакцію місцевих старообрядців, які вбачали в зближенні з православним духовенством порушення «старої віри». Гедеон дав Анфіму грамоту, у якій передав у його відання всіх старообрядців, які мешкали в ханстві. У Бахчисараї Анфіма прийняв з великими почестями кримський хан. На Кубані він рукопокладає двох єпископів, засновує новий монастир, ставить священників, але, незважаючи на свою бурхливу діяльність, йому не довелося довго там жити. Між єпископом та козакою верхівкою виник конфлікт, який був пов'язаний із втручанням єпископа у світські справи козаків.

Звинувачуючи Анфіма в никонианстві, козаки намагалися спалити всі освячені ним церкви. Анфіму довелося тікати з Кубані, але рукопокладені ним єпископи продовжували діяти в цьому регіоні. У 1754 році він повернувся у

Вітрянку, перед цим відвідавши Ветку, на зворотному шляху з якої (в Житомирі) був заарештований католицьким єпископом, але за клопотанням місцевих старообрядців випущений на свободу, а потім відправився далі в Бессарабію. Його запросили до себе некрасівці на місце визнаного єпископа Феодосія.

У Добруджі Анфім освятив для некрасівців церкву, поставив потрібну кількість священників та дияконів. Некрасівці запропонували йому титул «архиєпископа всього старообрядства», який Анфім прийняв, облаштувавши в Славі старообрядську митрополію. Передбачалось, що влада митрополії поширюватиметься на старовірів Кримського ханства та Османської імперії¹⁶. З цього приводу 20 квітня 1755 року у Славі було скликано собор старообрядців, на який прибув, зокрема, і єпископ Феодосій. Була отримана згода кубанських єпископів.

Проте й тут Анфіму не вдалося знайти спільну мову з некрасівцями. Своїми зверхніми вчинками він хотів підпорядкувати собі отаманів, тому й викликав проти себе загальне невдоволення. Репутацію єпископа псували також його зв'язки з яським, браїльським, редовуцьким та кримським православними архієреями, яких некрасівці вважали єретиками. Осудливою була наявність у «єпископа» відразу двох жінок. Козаки зненавиділи Анфіма до такої міри, що йому довелося тікати з Добруджі в Чобурчі, проте невдоволені догнали його в дорозі, пограбували й мало не вбили.

У Чобурчах «черниці» народили «єпископу» двох дітей. Звісно, що після такого скандалу Анфіму неможливо було далі залишатися в цьому поселенні, і він повернувся у Вітрянку. У 1756 році він береться за будівництво церкви, проте невдовзі всі гроші вкрали. Кількість його прибічників різко скорочується. Старообрядці дедалі частіше звинувачували його в ересі, висміювали його двоєженство. Дійшло до того, що священники перехрещували та перевірявали віруючих після попів Анфімового поставлення.

У 1756 році чутки про діяльність Анфіма дійшли до Петербурга. Канцлер О.П. Бестужев-Рюмін доручив київському губернаторові зібрати свідчення про діяльність Анфіма за кордоном. У цьому зв'язку київський віце-губернатор І.І. Костюрін відправив за кордон довірених людей, які встановили, що старообрядці Анфіма єпископом більше не визнають і що Анфім служить у Вітрянці. Комітет міністрів став вимагати від закордонних православних архієреїв припинення незаконної діяльності архієрейства. Анфіму вдалося налаштувати проти себе відразу три сили: російський уряд, яського митрополита та некрасівців. До того ж вітрянські старообрядці отримали з Ветки послання, у якому повідомлялось, що Анфім є обманщиком і ніколи законним єпископом не був. Відчуваючи загрозу для життя, він тікає в Чобурчі, проте й там не знаходить підтримки, оскільки населення слободи вимагало від слобідського війта Назара Алексєєва засудження лжеєпископа. Некрасівці зібрали круг, на якому засудили Анфіма і втопили його в Дністрі¹⁷.

Наприкінці XVIII ст. в старообрядців почало закінчуватися миро, отримане від патріарха Йосипа. У 1777 році на Рогозькому кладовищі ієреєм Василем Стефановим разом з іншими священниками було зварено нове миро (новов-

ведення старообрядців-попівців було в тому, що вони не мали законних прав на приготування мира, оскільки воно належало винятково архієреям). Цим миром почали перемазувати духовенство, яке переходило від панівної Церкви. Однак не всі старообрядці прийняли новшества рогожців. Проти приготування мира на Стародубщині виступали чернець Троїцького чоловічого монастиря Никодим та настоятель Покровського чоловічого монастиря священноінок Михайло. Вони відправили москвичам послання, у якому, посилаючись на церковні канони, указували на безпідставність вчиненого ними діяння. Незважаючи на справедливість зауважень, рогожці не дослухалися закликів стародубських лідерів. Замість того, аби ліквідувати непорозуміння, вони почали погрожувати Михайлу розривом стосунків, якщо він не надішле в Москву своїх людей за миром.

Щоб запобігти розвитку конфлікту, протидіюючі сторони прийняли рішення зійтися на собор. Таким чином, у 1779 році в Москві на Рогозькому кладовищі відбувся собор, де чернець Никодим, покликаючись на древні церковні правила, успішно довів незаконність звареного мира, водночас рогожці, посилаючись на підтримку інших старовірських центрів, назвали Никодима та Михайла еретиками, які повстали проти перемазання духовенства, котре переходило з панівної Церкви. Вони погрожували Никодиму та Михайлу відлученням від Церкви. Собор закінчився розривом стосунків, унаслідок чого у старообрядстві з'явилося дві нові згоди: перемазанці і калмиківці. На Стародубщині перемазанці закріпилися в Єлеонці, Млинці, Лужках, Добрянці, Митьківці, Чуровичах, Тимошкиному Перевозі, частково в Климові, Клинцях та Казанському жіночому монастирі¹⁸.

Важливо відзначити, що перед тим як прийняти священника панівної Церкви в біглопопівство, старообрядці ретельно перевіряли його кандидатуру, чи не перебував він під заборонаю єпархіального архієрея (вважали невтраченою благодать єпископа панівної Церкви).

З одного боку, на прохання старообрядців, з другого — добровільно, священники панівної Церкви, залишивши свою парафію, переходили в старообрядство. У супроводі довірених осіб, священника, який утік, привозили в один із центрів «для справи», після «прокляття ересей» він міг виконувати треби без права здійснення літургії. Часто в старообрядство переходили священники панівної Церкви, які хотіли покращити особисте фінансове становище¹⁹.

Біглопопівці інколи по десять і більше років чекали на священника для здійснення таїнств. Вони вимушено жили в шлюбі по благословенню батьків без вінчання, а коли в той або інший населений пункт прибував священник, то одночасно вінчалися батьки, хрестилися діти, відспівувалися померлі. Коли окремих населених пунктів відвідував священник, то його мешканці давали про це знати всім старообрядським поселенням округи.

Прийом священників панівної Церкви в старообрядство відбувався шляхом перемазання та прокляття никонівських ересей. На Рогозькому кладовищі перш ніж найнятися на службу в старообрядський приход, священник панівної Церкви мав відвідати його головного попечителя, а вже потім представлявся членам Рогозької попечительської ради, які проводили з кандидатом відповідні бесіди,

перевіряли законність його рукопокладання у священники. Зазвичай рішення ради оголошувалося кандидату за кілька днів. Попечителі вирішували питання, пов'язані з призначенням та переміщенням священнослужителів, проводили їх відбір, здійснювали контроль за їхньою діяльністю, стежили за правильністю використання доходів та розходів, займалися ремонтними та будівельними роботами. Через негідну поведінку попів попечительська рада могла заборонити священника, який провинився, а в разі непокори передавала винного в руки влади. Попечителі зберігали свій вплив навіть після утворення Білокриницької ієрархії²⁰.

У 1820 році лужківці змушені були звернутися по допомогу до настоятеля Лаврентіївського монастиря Симеона, який благословив «справити» для них потрібного попа. У Лужки був відправлений священноінок Іраклій, який після здійснення всеношної та обряду зречення від ересі прийняв священника Івана в старообрядство другим чином.

Після від'їзду Іраклія лужківці почали вимагати від Івана повторного прокляття ересей. Під час здійснення літургії Іван не знав, що робити, оскільки не знав, як здійснювати літургію: на семи (як це робили старообрядці) чи на п'яти (як це робили новообрядці) просторах. Шоста просфора приносилася на честь священних осіб, за якими слідували віруючі, а в лужківців виходило так, що ієрей Іван був першим старообрядським священником цієї згоди. За порадою уставщика було вирішено, що частинку з цієї просфори просто не виймати. Це нововведення в богослужбовій практиці стало характерною рисою лужківців, які посали себе називати таємною ветківською згодою.

Лужківська згода виникла в Росії внаслідок неприйняття старообрядцями метричних книг, які були запроваджені урядом 1818 року. Влада визнавала за старообрядцями право на утримання в себе біглих від панівної Церкви попів, але за умови, що старовіри будуть вести в себе метричні книги. Незважаючи на лояльність з боку влади, далеко не всі старообрядці прийняли це нововведення. Перший протест відбувся в п. Лужки Чернігівської губернії, тому згода й отримала назву «лужковської».

На Іргізі «виправленням» займався звичайний мирянин²¹. Такий підхід не був правильним з точки зору церковних правил, оскільки «іргізькі саморобні попи, самі усвідомлюють свою неправильну участь у справах Церкви, не беруться відправляти божественної літургії для старообрядців, хоча, очевидно, вони й займають посади старообрядських попів; в їхні обов'язки входить: хрещення, поховання, читання очищувальних молитов матері, сповідь, відправа богослужіння-утрені, годин, вечірні, вінчання шлюбом»²². Іргізькі священники нагадували безпопівських наставників, але з більш розширеними повноваженнями.

У Південному Заураллі біглопопівщина домінувала над рештою старообрядських конфесій, але вже наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. уралосибірська організація біглопопівщини зазнала загальної еволюції, яка привела до виникнення часовенної згоди²³. За визначенням О.Н. Савицької, часовенні проживали в Далматовському, Шадринському, Шатровському районах Курган-

щини. Водночас в інших районах регіону переважали поморці. Поширеною старообрядських ідей на цій території сприяв Далматовський Успенський монастир, який перетворився у великий центр древнього благочестя²⁴.

До заснування Білокриницької ієрархії таємна ветківська згода носила регіональний характер, проте після заснування ієрархії за кордоном лужківці першими висловили протест Рогозькому кладовищу, не бажаючи приймати нового митрополита. Вони ставили в провину московським лідерам старообрядства те, що Амвросій без згоди вселенського патріарха покинув Константинополь, що Білокриницька митрополія заснована на грошах, що митрополит, який перейшов у старообрядство, був хрещений через обливання, що, зрештою, він є «плодом жидівської ересі»²⁵.

Незважаючи на те, що біглопопвці дедалі більше визнавали авторитет Білокриницької ієрархії, у 1903 році вони організують так званий «вселенський собор» біглопопівців, на який прибули делегати із Саратова, Астрахані, Вольська, Хвалінська, Москви, Нижнього Новгорода, Уралу, Дону, Сибіру. На соборі були присутні 200 делегатів, які вкотре називали Білокриницьку ієрархію брехливою, самозваною, а старообрядців, які переходили від неї, піддавали повторному хрещенню.

Після заснування Білокриницької ієрархії послуги священників-біглопопівців оцінювалися ще дорожче. Наприклад, 6 лютого 1898 року в с. Абашево (можливо, Тульської губернії) піп Максим одночасно здійснив 96 хрестин та 17 вінчань. Треби продовжувалися до пізньої ночі²⁶.

Відомо, що коли останній священник Рогозького кладовища Іван Ястребов визнав духовенство Білокриницької ієрархії, частина парафіян Рогожки почала звертатися за виконанням духовних потреб у м. Тулу, до священника Павла. Розрив з неокружниками (бухарівцями) породив в с. Коломенському Московської губернії біглопопівську чиминську молільню (від прізвища селянина Чимина). У 1881 році вона налічувала лише 40 родин біглопопівців, які проживали в с. Коломенському, д. Садовій та Ногатино. По суті, між бухарівцями та чиминцями ніякої різниці у віровченні не було, але між обома групами віруючих існувала непримиренна ворожнеча²⁷.

Єпископат Руської Давньоправославної Церкви бере свій початок від двох ієрархів Російської Православної Церкви, що перейшли в біглопопівську згоду в 1923 і 1929 роках. Засновниками цієї Церкви прийнято вважати архієпископа Саратовського та Петровського Миколу (Позднева) та єпископа Урало-Сибірського Стефана (Розторгуєва). У СРСР ця церква була надзвичайно малою. Її громади в основному розміщувалися на південному-заході РСФСР та Поволжі.

Отже, після розколу Російської Церкви, з огляду на дотримання церковної дисципліни, на боці старообрядців не виявилось жодного єпископа, хоча відкрите співчуття прибічникам церковної старовини висловило кілька архієреїв північних регіонів країни. Симпатизуючий старообрядцям єпископ Павло Коломенський загинув. Найактивніші пошуки єпископів, які хотіли перейти на бік старовірів, припадають на 20–50-ті роки XVIII ст., причому попівців активно

підтримують поморці. Поряд з невдалими спробами (єпископ Єпіфаній, самозваний єпископ Анфіноген, єпископ Анфім), у старообрядців виявилися й успіхи. Некрасівські козаки (за сприяння кримського хана та турецького султана) добилися цілком законного рукопокладання архієрея, якого через особисті амбіції зберегти не вдалося, що й спричинило присічення старообрядської ієрархії та продовження прийому біглого від панівної Церкви священства.

Приєм біглого духовенства привів до оформлення так званого біглопопівства, яке в процесі еволюції отримало умовний поділ на толки. У 1830 році державна влада провела вже офіційний поділ старообрядців на напрямки.

Невдала спроба прийому в старообрядське середовище єпископа Єпіфанія спричинила ретельнішу перевірку духовенства панівної Церкви, яке бажало перейти в старообрядство. За посередництвом своїх агентів біглопопівці перевіряли біографічні дані кандидата, потім доставляли його в один із центрів біглопопівщини для «виправи», тобто зречення від «ніконівських ересей» та миропомазання. Основними центрами, де виправка здійснювалася, були Ветка, Стародубщина, Іргіз та Рогозьке кладовище.

Нові пошуки єпископів відновилися наприкінці XVIII ст., а причиною тому було закінчення мира, яким користувалися старообрядці з часу патріарха Йосипа. Обрядові суперечки навколо приготування мира привели до першого відкритого переходу кількох старообрядців Стародубщини в офіційне православ'я на правах єдиновір'я. Нами встановлено, що через малу кількість біглого духовенства в кінці XVIII — першій половині XIX ст. урало-сибірська організація біглопопівщини значно еволюціонувала, що привело до виникнення часовенної згоди.

Після заснування Білокриницької ієрархії частина попівщини не визнавала авторитету духовенства білокриницького рукопокладання. Вона звинувачувала митрополита Амвросія в неканонічному хрещенні, його незаконному від'їзді з Константинопольської патріархії тощо. Проте після заснування Білокриницької ієрархії кількість біглого священства в Росії різко скорочується, а їхні послуги стали оцінюватися ще дорожче. Ці фактори сприяли ще значнішому переходу старообрядців у Білокриницьку ієрархію. Лише в 1923 році біглопопівці зуміли заснувати єпископат своєї Церкви, засновником якого прийнято вважати саратовського архієпископа Миколу (Позднева), який перейшов до них з Російської Православної Церкви.

¹ Мельников-Печерский П.И. Письма о расколе // Собрание сочинений: в 6 т. — М., 1963. — Т. 6. — С. 219.

² Катунский А. Старообрядчество. — М., 1972. — С. 53.

³ Мельников-Печерский П.И. Письма о расколе // Собрание сочинений: в 6 т. — М., 1963. — Т. 6. — С. 217.

⁴ Катунский А. Старообрядчество. — М., 1972. — С. 30.

- ⁵ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 23.
- ⁶ Бубнов Н.Ю. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 53.
- ⁷ Кантерев Н.Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. — М., 1996. — Т. 1. — С. 340.
- ⁸ Бубнов Н.Ю. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 73.
- ⁹ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. — М., 2009. — Т. 1. — С. 333.
- ¹⁰ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 123.
- ¹¹ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 147.
- ¹² Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 230.
- ¹³ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 230.
- ¹⁴ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 166.
- ¹⁵ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 205.
- ¹⁶ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 231.
- ¹⁷ Мельников П. Исторические очерки поповщины. — М., 1864. — Ч. 1. — С. 249.
- ¹⁸ Доброгаев М. Состояние стародубского раскола в 60-х и 70-х годах XVIII столетия // Черниговские епархиальные ведомости. — Чернигов, 1889. — № 12. — С. 309.
- ¹⁹ К характеристике раскольнических беглых попов // Церковный вестник. — СПб., 1890. — № 10. — С. 187.
- ²⁰ Перекрестов Р.И. Заметки о попечителях клинцовских храмов и монастырей // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2000. — С. 197.
- ²¹ Попов Н. Опыт исследования: что такое современное старообрядчество в России? (Приложение) Окружное послание поповщины. — М., 1866. — С. 74.
- ²² Попов Н. Опыт исследования: что такое современное старообрядчество в России? (Приложение) Окружное послание поповщины. — М., 1866. — С. 74.
- ²³ Савицкая О.Н. Старообрядчество Южного Зауралья в XIX в. // Мир старообрядчества. Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества // Сборник научных трудов / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1998. — Вып. 4. — С. 294.
- ²⁴ Перевалов В.А. Современное состояние старообрядчества г. Шадринска и его книжно-рукописной традиции (по материалам археографической экспедиции УрГУ в 1977–1995 гг.) // Мир старообрядчества. Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества // Сборник научных трудов / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1998. — Вып. 4. — С. 301.
- ²⁵ Попов Н. Опыт исследования: что такое современное старообрядчество в России? (Приложение) Окружное послание поповщины. — М., 1866. — С. 73.
- ²⁶ Попов К. Из мира старообрядцев // Церковный вестник. — СПб., 1898. — № 37. — С. 1259.
- ²⁷ Обозрение по расколу // Церковный вестник. — СПб., 1881. — № 44. — С. 6.

*І.Г. Гветадзе
(м. Донецьк)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОБРОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА УСТАНОВ РІЗНОЇ КОНФЕСІЙНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (XIX — початок XX ст.)

У статті аналізується діяльність релігійних благодійних товариств на Півдні України в XIX — початку XX ст. Основна увага приділена дослідженню функціонування лютеранських, католицьких, протестантських та менонітських установ. Аналізуються причини їх виникнення, методи роботи, форми надання допомоги, способи залучення коштів до своїх фондів. Звертається увага на різноманітність форм роботи цих установ.

Ключові слова: *добročинність, Південна Україна, релігійні благодійні товариства.*

В статье анализируется деятельность религиозных благотворительных обществ на Юге Украины в XIX — начала XX в. Основное внимание уделено исследованию функционирования лютеранских, католических, протестантских и менонитских учреждений. Анализируются причины их возникновения, методы работы, формы оказания помощи, способы привлечения в свои фонды средств. Обращается внимание на разнообразие форм работы этих учреждений.

Ключевые слова: *благотворительность, Южная Украина, религиозные благотворительные общества.*

The activity of religious charities in the South of Ukraine during the 19th century and the early 20th century is analysed in the article. Focuses on the activities of the Lutheran, Catholic, Protestant and Mennonite institutions. The reasons for charities organizing, their working methods, forms of charitable activity, and ways of attraction of financial recourses have been studied. Attention is given to the variety of the organizations activity types.

Key words: *charity, Germans, the South of Ukraine, religious charities.*

Благодійність є однією з традиційних етичних і соціальних норм всіх народів, вона пропагується основними заповідями провідних світових релігій. Тому, цілком природно, з поширенням у першій половині XIX ст. громадської благодійності невід'ємною складовою частиною цього процесу стало заснування національних благодійних товариств.

На Півдні України зібралися представники всіх головних християнських течій, які утворювали свої благодійні організації та різні філантропічні установи. Іноземці перших поколінь прагнули зберегти свою мову, звичаї, релігію, а

нерідко і громадянство тієї країни, з якої прибули. Це були купці, фабриканти, дипломати, лікарі, військові, просто біженці з земель, що страждали від турецької неволі. Багато з них були досить заможними людьми, що дозволяло їм робити великі внески в розвиток міської благодійності. Але частіше їх щедрість обмежувалася рамками своєї національної чи релігійної групи, тому пожертвування насамперед вони адресували національному благодійному товариству чи церкві.

Деякі аспекти культурно-просвітницької та благодійної діяльності іноземців як за національною, так і за конфесійною належністю на території Південної України представлені в роботах І. Гребцової¹, Ю. Гузенка², В. Ганзуленка³.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб на підставі комплексного вивчення джерел та літератури, висвітлити особливості створення і напрямки діяльності християнських конфесій Півдня України протягом XIX — початку XX ст.

Етнічна строкатість регіону зумовила діяльність лютеранських, католицьких, протестантських та менонітських храмів, в лоні яких ефективно розвивалася конфесійна благодійність. У великих містах та колоніях регіону з'являються притулки для дітей та людей похилого віку, благодійні установи для людей з різними фізичними вадами. Їх утримували за рахунок суспільних доходів і приватних пожертвувань.

Однією з перших, у 1826 р. було відкрито богадільню при євангелічно-лютеранській церкві в Одесі, але брак коштів призводив до неодноразового припинення її діяльності, проте, щоразу її робота поновлювалася. На початку 30-х рр. XIX ст. у період епідемії холери в Одесі з ініціативи пастора К.-Ф. Флетніцера церковна рада лютеранської церкви вирішила вжити заходів із надання допомоги хворим та літнім єдиновірцям. В якості тимчасового заходу було вирішено винайняти для них невелике приміщення неподалік церкви.

З цією метою серед прихожан стали збиратися пожертвування, на які в орендованому приміщенні протягом 13 років утримувався притулок для жебраків на 26 осіб. У 1844 р. було вирішено розмістити притулок для людей похилого віку в спеціально побудованому для цього приміщенні. Для цього церковна рада у 1845 р. звернулася до будівельного комітету м. Одеси з проханням розширити ділянку церковних земель, відведених лютеранській церкві⁴.

За традицією, для будівництва богадільні був оголошений збір пожертвувань. Іншими джерелами надходжень стали благодійні вистави, концерти, проведення лотерей. У зборі коштів брали участь не тільки лютерани, а й представники інших конфесій. У серпні 1846 р. «Одеський вісник» повідомляв про відкриття при євангелічно-лютеранській церкві Будинку піклування для убогих і престарілих, зазначаючи, що «распределение комнат соответствует целям приюта», а самі кімнати «чисты и веселы»⁵. У 1857 р. був побудований другий поверх будівлі із цього часу богадільня стала постійно діючим закладом⁶.

Крім євангелічно-лютеранської, в Одесі в 1842 р. була організована і євангелічно-реформатська (кальвіністська) громада. Її членами були переважно німці, французи, швейцарці, австрійці, що прийняли підданство Росії, а також піддані німецьких держав. У переважній більшості вони були заможними, тому

не потребували допомоги одновірців. Із заснуванням власного регулярно діючого храму (1849–1851 рр.), церковна рада громади, в якості Благодійного товариства при реформатській церкві, взяла на себе і опікунство над знедоленими незалежно від їх релігійних переконань⁷.

Значною повагою серед прихожан реформатської церкви користувався купець першої гільдії Ернст Має, який тривалий час очолював церковну раду громади. Його авторитет у ділових колах був настільки великий, що, незважаючи на російське підданство, він з 1838 по 1872 рр. займав консульські посади в Одесі — спочатку ганноверського і пруського консула, потім генерального пруського і генерального північнонімецького. Його особисті заслуги у справі благодійності були доволі значними, причому більшість із його благодійних акцій відбувалися в приватному порядку, без афішування, у вигляді допомоги нужденним. Е. Має допомагав боротися з епідемією чуми в Одесі (1837 р.). Під час Кримської війни (1854 р.) він надав діючій армії і госпіталям Криму 2000 чвертей жита і 2000 руб. Отримавши звістку, що сестрам милосердя в Севастополі потрібна білизна для поранених, він придбав 1200 сорочок, відправивши їх до фронтового госпіталю від імені всієї Одеси⁸. Після кончини Е. Має, за його заповітом, 15000 руб. було перераховано для завершення будівництва та утримання сирітського притулку при лютеранській кірсі.

Доброчинна діяльність католицьких громад включала відкриття притулків для сиріт та літніх людей, організацію благодійних товариств тощо.

У 1857 р. настоятель церкви, канонік Г. Розутович, із синдиками: статським радником Сеченевським, титулярним радником А. Киршнером й іншими — звернулися з проханням до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора А. Строганова, у якому висловили стурбованість значною кількістю бідних дітей, які не мали змоги отримати релігійне виховання. Громада вирішила організувати збір пожертвувань із метою відкрити при церкві притулок для хлопчиків та дівчат католицького віросповідання. До клопотання додавався статут притулку, згідно з яким планувалося приймати дітей віком від двох до семи років. Хлопчиків планувалося виховувати й утримувати до 12–13 років, після чого влаштовувати «к честным ремесленникам для изучения ремесла, к которому каждый окажется наиболее способным»⁹. Дівчата могли залишатися в закладі доти, поки їх не вдасться влаштувати «в честных семействах как швей, кухарок, горничных и т.д.»¹⁰. Однак Г. Розутовичу і його однодумцям не вдалося швидко втілити в життя задумане. Лише у 1873 р. ця ідея була реалізована завдяки М. Мікулічу, котрий заповів свій капітал на створення притулку. На початку XX ст. у ньому виховувалося 39 дівчат і 34 хлопчика різних національностей (німці, поляки, австрійці, французи, італійці)¹¹.

1888 р. при настоятелі Р. Рейхерті була відкрита і католицька богадільня. На початку XX ст. у ній перебувало 48 осіб віком від 20 до 85 років, з них німців — 8 осіб, поляків — 36, італійців — 3, французів — 1¹².

Доброчинна діяльність громади не обмежувалася організацією притулків для сиріт та людей похилого віку. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує діяльність парафіяльних благодійних товариств Одеси та Миколаєва.

У травні 1882 р. в Одесі почало працювати парафіяльне благодійне товариство при Римсько-католицькому костьолі, яке надавало допомогу своїм бідним парафіянам. Форми допомоги були різними. Це і видача продуктів харчування, одягу, разові грошові виплати, пошук роботи, розміщення людей похилого віку в притулках, навчання дітей за кошти товариства, заснування своїх навчальних закладів¹³. Товариство було утворено за сприяння польських меценатів Костянтина Володковича та Юліуша Лаврінського. Почесним головою товариства став ксьондз Рейхерт. 1887 р. І. Багенський заповів товариству два хлібних магазини, а в 1888 р. К. Байард — 10000 руб. Ці кошти разом із раніше зібраним капіталом дали можливість перебудувати магазини на житлові приміщення і тим самим збільшити надходження товариства. 23 березня 1899 р. Одеський градоначальник дозволив об'єднанню відкрити дитячу їдальню, розраховану на 40 дітей віком від трьох до семи років. Їдальня працювала з 6-ї години ранку і до 21-ї¹⁴. Вона забезпечувала харчуванням дітей мало-забезпечених членів громади, якими опікувалося благодійне товариство. Для їдальні наймалася прислуга, що готувала їжу й виконувала чорну роботу. Діти в приміщенні їдальні або під час прогулянок перебували під спостереженням наглядачки, що повинна була постійно жити в приміщенні їдальні. Остання спочатку знаходилася в орендованому приміщенні, потім для неї був вибудований спеціальний будинок. 1903 р. при дитячій їдальні було споруджено притулок-інтернат для хлопчиків¹⁵.

Благодійне товариство успішно функціонувало до революції 1917 р. За цей час правлінням товариства було зроблено багато для покращення матеріального стану католиків Одеси.

У цілому діяльність товариства можна вважати успішною виходячи з наступних даних: у 1882 р. — на момент створення товариство надало допомогу 384 чол. на суму 6 713 руб. 81 коп., а у 1913 р. — допомогу отримали 2 113 осіб на суму 63 456 руб.

Подібним до благодійного католицького товариства в Одесі було Парафіяльне Людинолюбне товариство при римсько-католицькій церкві в м. Миколаєві. Товариство було створено з ініціативи каноніка Никодима Черняховича, настоятеля римсько-католицької церкви Миколаєва. Офіційно воно розпочало свою роботу 17 березня 1896 р.

Основною метою діяльності товариства, згідно статуту, визначалася допомога бідним та знедоленим: забезпечення одягом, продовольством, в особливих випадках надання грошової допомоги, улаштування сиріт у притулки¹⁶.

Членами товариства могли бути парафіяни незалежно від статі, матеріального статку та національної приналежності (серед членів товариства були німці, поляки, французи, італійці та інші), окрім тих, хто навчався в школах, виконував військову або юнкерську службу. Члени товариства поділялися на дійсних (щорічно сплачували внески від 6 руб.) та почесних, що мали заслуги перед католицькою громадою або сплачували до каси товариства одноразово мінімум 100 руб.¹⁷ У 1900 р. у товаристві було 64 члени (34 — почесних та 30 — дійсних).

Кошти товариства склалися з членських внесків, пожертвувань, плати за навчання від учнів, які вчилися у двох парафіяльних училищах при римсько-католицькій церкві, прибутків від культурних заходів та відсотків із капіталу товариства. На 1 січня 1900 р. капітал товариства складав 5646 руб. 79 коп. Протягом 1900 р. надійшло ще 2164 руб. 48 коп., було витрачено — 3651 руб. 34 коп. На 1 січня 1901 р. залишилося 4159 руб. 93 коп. Запасний капітал за 5 років досяг 2233 руб. 51 коп. З нерухомого майна товариству належали два будинки з подвір'ями, пожертвовані товариству в 1898 та в 1900 рр. почесним членом, італійським підданим К. А. Аляуді¹⁸.

У 1900 р. об'єднання продовжувало видавати нужденним учням навчальні посібники, одяг та взуття. Незаможним особам римсько-католицького віросповідання видавалася грошова допомога, всього на суму у 120 руб. Окрім цього, допомагали їм у влаштуванні на роботу¹⁹.

На 1 січня 1903 р. об'єднання нараховувало 2300 руб. 90 коп. Протягом року надійшло 3074 руб. 05 коп., витрачено було 2049 руб. 24 коп., на 1 січня 1904 р. — 3325 руб. 71 коп. На той час у товаристві налічувалося вже 100 членів, серед них — 40 почесних та 60 дійсних²⁰. Як свідчать наведені цифри, 1903 р. був вдалим для об'єднання, тому що прибуток перевершив витрати на 1024 руб. 81 коп.²¹.

Проте, в порівнянні з одеським парафіяльним товариством, фінансова допомога, що надавалася безпосередньо бідним католикам м. Миколаєва, була значно меншою: в 1900 р. — 120 руб., в 1903 р. — 128 руб., в 1906 р. — 212 руб.²².

У цілому, незважаючи на досить невисокі фінансові можливості Парафіяльного товариства, воно відіграло значну роль у житті римо-католицької громади Миколаєва.

Зростання чисельності громади на початку XX ст. вимагало збільшення числа храмів, які б могли задовольнити релігійні потреби католиків. Тому саме на пожертвування парафіян будувалася значна частина церков на території Півдня України.

У перше десятиліття XX ст. активізувала свою діяльність німецька частина католицької громади Півдня України. Німці-католики заснували в Одесі кілька товариств: дамське благодійне товариство «Марія-Гільф», Товариство службовців (Beamtenverein), Товариство св. Климента, Південноросійське католицьке товариство освіти. Всі вони повинні були сприяти поліпшенню матеріальних й духовних умов життя, сприяти культурному та моральному розвитку, підвищенню рівня освіти міських та сільських жителів.

Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам «Марія Гільф» розпочало свою діяльність в Одесі у квітні 1907 р. Об'єднання підтримувало фінансово, працевлаштовувало бідних, доглядало інвалідів, людей похилого віку, хворих, розміщувало їх у богадільнях та притулках, турбувалося про виховання та освіти незабезпечених дітей, зокрема, шляхом організації шкіл з різних галузей знань, влаштування бібліотек, лекцій, концертів і вистав²³. Члени товариства, як і інших філантропічних об'єднань, склалися з дійсних, довічних та почесних. Дійсні сплачували щорічний внесок у 3 руб., довічними вважалися ті,

які зробили одноразовий внесок — 100 руб. Почесними членами були ті, хто приніс велику користь товариству. Членом об'єднання міг бути кожен католик німецької національності, що мешкав в Одесі без урахування звань, статі. Цікаво, що почесними членами могли бути католики інших національностей, але вони не мали права ухвального голосу і не могли обіймати посади в товаристві²⁴.

Товариство «Марія Гільф» мало право відкривати в Одесі свої філії. Кошти його склалися з членських внесків, пожертвувань, зборів від концертів, вечорів, вистав, лекцій, лотерей тощо.

Схожим за характером роботи було і «Миколаївське дамське товариство при Євангелічно-лютеранській церкві Спасителя». Статут цього товариства було затверджено в січні 1913 р. Метою об'єднання було надання допомоги нужденним парафіянам Миколаївської Євангелічно-лютеранської парафії та утримання при цій церкві навчальних та богоугодних закладів. Форми надання допомоги були наступними: надання одягу, взуття, їжі, притулку знедоленим, фінансова допомога в надзвичайних випадках, пошук роботи, розміщення людей похилого віку до богаділень; прилаштування дітей бідних батьків до притулків та навчальних закладів, надання медичної допомоги шляхом видачі нужденним грошей або розміщення їх у лікарнях; підтримка та зміцнення серед парафіян морального духу²⁵.

Членами товариства могли бути жінки переважно протестантського віросповідання без врахування соціального стану та національності. Вони сплачували до каси визначений загальними зборами грошовий внесок (3 руб.)²⁶.

Благодійні установи створювалися і при протестантських релігійних громадах. В Одесі було відкрито будинок піклування убогих і пристарілих (1846), притулок для вдів і сирітський притулок для дівчаток (1862), притулок для хлопчиків (1875).

Крім великих міст Півдня України, благодійні установи з'являються і в невеличких населених пунктах Південної України. Так, у 1865 р. був заснований Олександрівський притулок у с. Сараті для душевнохворих і людей з фізичними вадами. Утримували його за кошти, отримані від вівчарства та продажу надлишків урожаю.

У 1880 р. в с. Грослібенталь на приватні пожертвування К. Фріша був заснований притулок для фізично неповноцінних дітей та притулок для сиріт. У 1881 р. там же була побудована богадільня для убогих і хворих. У 1897 р. при богадільні була збудована спеціальна лікарняна (будівля на 30 ліжок). Утримання хворих і персоналу взяли на себе піклувальний комітет богадільні та Одеське повітове земство. У селищах Тіге (Гальбштадтська волость Таврійської губернії) і Вормсі (Одеський повіт Херсонської губернії) були відкриті школи-інтернати для глухонімих²⁷.

Меноніти також заснували притулки для пристарілих в с. Рюккенау (1895) і на території колишньої окружної кошари (1904), сирітський притулок в Гроссвейде. У Мунтау (1889), Вальдгеймі і Бурштині (1910) були відкриті приватні лікарні.

Училище-інтернат для глухонімих у Вормсі (Херсонська губернія Одеський повіт) був заснований за ініціативою пастора Д. Штайнванда в 1887 р. на пожертви релігійних та громадських організацій, приватних осіб. Воно призначалося для виховання та освіти глухонімих дітей різних віросповідань.

1892 р. був заснований сирітський будинок у католицькій колонії Карлсруе Одеського повіту Херсонської губернії, для виховання та освіти дітей до 14 років. У 1909 р. був заснований сирітський притулок у католицькій колонії Зельц Одеського повіту Херсонської губернії, колишній Кучурганський колоністських округ²⁸.

Таким чином на Півдні України виникло та діяло багато філантропічних об'єднань та установ за конфесійною належністю, оскільки на Півдні проживали представники багатьох релігійних напрямків. Своєю діяльністю вони сприяли поліпшенню становища незаможних верств населення регіону. Майже всі ці благодійні об'єднання, окрім матеріальної допомоги, намагалися підтримувати бідних одновірців морально, допомагали їм здобути освіту, створювали богадільні та притулки для нужденних. Такі дії відіграли певну роль у зменшенні кількості жебраків і піднесенні духовної культури збіднілого населення.

При аналізі функціонування конфесійних благодійних організацій Півдня України слід зазначити, що їх робота в чималому ступені перегукувалася з діяльністю національних благодійних товариств. Особливо це стосується представників західно-християнських конфесій: лютеран, католиків і кальвіністів. Нерідко одна і та ж людина була членом різних благодійних товариств, національних і релігійних. Наприклад, Ф. Трітен очолював Благодійне товариство на користь швейцарців і входив до церковної ради при громаді реформатської церкви, там же значився Е. Якобі, голова Благодійного товариства на користь німців. А. Сорон був членом піклувальної комітету школи при католицькій церкві, одночасно будучи активістом одеського Благодійного товариства на користь французів, а А. Шапеллон, будучи секретарем того ж Піклувальної комітету, займав аналогічну посаду (секретаря) і у французькому благодійному товаристві.

Однак поліетнічний та особливо соціально диференційований склад католицьких, лютеранських, протестантських та менонітських громад у деякій мірі шкодили розвитку благодійності на Півдні України, оскільки майже не існувало тісної взаємодії як в середині кожної конфесії, спільноти, так і між етнічними групами взагалі.

¹ Гребцова И.С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-го вв. — 60-е гг. XIX ст. — Одесса: Астропринт, 2006. — 362 с.

² Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01 — історія України. — Черкаси, 2004. — 241 с.

³ Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX — початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. — Вип. 28/29. — Херсон, 2008. — С. 280–287.

⁴ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 630. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 6–7.

⁵ Одесский вестник. — 1846. — 30 августа.

⁶ Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. — Одесса, 1895. — С. 720.

⁷ Новороссийский календарь на 1852 год. — Одесса, 1851.

⁸ Плеская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920. — Одесса: ТЭС, 1999. — С. 410.

⁹ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 195. — Спр. 821. — Арк. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — Арк. 4.

¹² Там само. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 1794. — Арк. 60–65.

¹³ Устав «Приходского благотворительного общества при Римско-католической церкви в Одессе». — Одесса, 1899. — С. 3.

¹⁴ Там само. — С. 13.

¹⁵ Отчет правления Приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе за 1904 г. — Одесса, 1905. — С. 2–4.

¹⁶ Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX — початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. — Вип. 28/29. — Херсон, 2008. — С. 282.

¹⁷ Там само. — С. 283.

¹⁸ Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. — Спец. 07.00.01 — історія України. — Черкаси, 2004. — С. 170.

¹⁹ Пятый годовой отчет о деятельности «Приходского Человеколюбивого общества при Римско-католической церкви» в г. Николаеве. — Николаев, 1901 р. — С. 5.

²⁰ Державний архів Миколаївської області. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 703. — Арк. 355.

²¹ Там само. — Арк. 357.

²² Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX — початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. — Вип. 28/29. — Херсон, 2008. — С. 284.

²³ Устав «Дамского общества пособия бедным немцам-католикам г. Одессы». — Одесса, 1907. — С. 1.

²⁴ Там само. — С. 2.

²⁵ Устав «Дамского общества при Евангелическо-лютеранской церкви Спасителя» в г. Николаеве. — Николаев, 1913. — С. 4.

²⁶ Там само. — С. 5.

²⁷ Плеская Э. Г. Немцы Причерноморья. — Одесса: Астропринт, 2008. — С. 55.

²⁸ Там само. — С. 56.

РОЗДІЛ VII

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 94(477) «18»

В.Б. Любченко
(м. Київ)

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ М. КОСТОМАРОВА НА «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКО- ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

Статтю присвячено формуванню поглядів Миколи Костомарова (1817–1885) на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. Автором аналізується комплекс суспільно значимих та приватно-особистісних чинників, що мали вирішальний вплив на цей процес. Особлива увага приділяється ремінісценціям на «єврейську тему» в автобіографічних творах історика.

Статья посвящена формированию взглядов Николая Костомарова (1817–1885) на «еврейский вопрос» и историю украинско-еврейских отношений. Автором анализируется комплекс общественно значимых и приватно-личностных факторов, имевших определяющее влияние на этот процесс. Особое внимание уделяется реминисценциям на «еврейскую тему» в автобиографических произведениях историка.

This article studies the formation of M. Kostomarov's (1817–1885) views on the «Jewish question» and the history of Ukrainian-Jewish relationship. Author analyzes the complex of socially important and private factors which crucially influenced this process. A special attention is paid to the reminiscences of the «Jewish subject» in autobiographical works of the historian.

Погляди у їх розвитку Миколи Костомарова (1817–1885) на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин — були важливою складовою історичного світогляду вченого не лише в його науковій, але і в громадській діяльності. Формувалися вони значною мірою під впливом традиційного народного сприйняття образу єврея, закарбованого численними фольклорними творами в історичній пам'яті українського народу, а також під не меншим впливом зразків козацького літописання і, зазначимо окремо, «Істории

русов». Пізніше не менш значний вплив на їх формування справили ліберальні ідеї епохи «Великих реформ». Не будемо скидати з уваги і власний життєвий досвід історика, якому судилося не раз вступати у взаємини з євреями як у приватному, так і в публічному житті.

З огляду на те, що за життя історика єврейське населення було другою за чисельністю після українців етнічною групою на українських теренах сукупно двох імперій, та беручи до уваги величезне значення українсько-єврейських взаємин, яких би форм вони не набували, в історичному минулому, дослідження чинників формування поглядів одного з найбільших українських істориків XIX ст. — М. Костомарова на «єврейське питання» на тлі становлення наукового дискурсу українсько-єврейських взаємин, що саме тоді відбувалося, — видається вкрай важливим.

Можна виділити декілька знакових перетинань М. Костомарова з «єврейським питанням». Перше безпосереднє припало на 1844–1845 рр. — час вчителювання у Рівненській гімназії. Друге значне — мало місце 1853 р. на самому початку розслідування так званої «Саратовської ритуальної справи»¹. Третє — відбулося 1858 р., коли історик разом з П. Кулішем, Т. Шевченком, М. Номисом та М. Вовчком подали свій голос на захист несправедливо й у некоректній формі обвинувачених петербурзьким виданням «Иллюстрация» двох громадських діячів нової хвилі — євреїв за походженням Чацкіна та Горвіца, які виступали у російській пресі зі статтями на тему становища єврейського населення². Четверте — концептуальне, з широкою проекцією на історію українсько-єврейських взаємин — прийшлося на кінець першої публічної українсько-єврейської полеміки, що у 1861–1862 рр. точилася між українофільською «Основою» та російськомовним маскільським (єврейським просвітницьким) «Сионом»³. Нарешті останнє, п'яте — мало місце на схилі життя історика, який під впливом хвилі єврейських погромів 1881–1882 рр. написав своє доволі суперечливе «Жидотрепание в начале XVIII в.»⁴.

Певна річ, що дитячі роки М. Костомарова, який народився в слободі Юрасовка Острогозького повіту на Слобожанщині (тепер — Воронежська область Російської Федерації), не могли закласти підвалин ставлення майбутнього історика до євреїв. Просто з тієї причини, що єврейське населення не було атрибутом повсякденності у Харківській губернії — єдиній з українських губерній Російської імперії, що не входила до смуги єврейської осілості. Так само мало цьому могли посприяти й роки проведені в пансіоні в Москві та в гімназії у Воронежі.

Лише зі вступом у 1833 р. до Харківського університету й пробудженням згодом у М. Костомарова живого інтересу до української минувшини й народної поезії з'явилися передумови до початку вироблення істориком поглядів на євреїв та «єврейське питання». Чи не головним джерелом для цього у період навчання в Харківському університеті та підготовки двох дисертацій (знищеної та захищеної) були українська народна творчість, спадщина козацького літописання та «История русов», з яких М. Костомаров не критично запозичував не лише історичну інформацію, але й виразні стереотипи у сприйнятті євреїв та в ставленні до них.

Проте перше пряме «зіткнення» історика з «єврейським світом» припадає на 1844–1845 рр. — час викладання у Рівненській гімназії й мешкання у місті зі значним єврейським населенням. У ці роки М. Костомаров багато подорожує містечками Волинської губернії й пізніше залишає чимало згадок про свої враження від спілкування з євреями на сторінках обох своїх «Автобіографій»⁵. Саме на Волині у М. Костомарова під впливом від побачених реалій співжиття українського та єврейського народів, а також набутого власного досвіду формується виразна ірраціональна, особистісна складова у сприйнятті євреїв. Пізніше він згадував: «В Ровно я стал неприязненно относиться к полякам-помещикам и к жидам: беседа постоянно с народом, я имел много случаев убедиться, как страшно беден и забит народ на Волини»⁶.

До формування ірраціональних моментів у сприйнятті євреїв М. Костомаровим можемо зарахувати й вплив того негативного осадку, який залишили глибоко в душі історика кілька неприємних побутових конфліктних ситуацій, спогади про які міцно закарбувалися в його пам'яті. І якщо пригода, що трапилася ще у рівненський період, коли під час відвідин Берестечка М. Костомаровим надто пильний єврей-корчмар, в якого зупинився історик зі своїм супутником, у відповідь на прохання знайти літню людину, добре обізану з топографією поля знаменитої битви між козаками та поляками, привів станового пристава (поліцмейстера), готового заарештувати подорожніх, може розглядатися як до певної міри курйозна⁷. То інший яскравий приклад — докладний опис в «Автобіографії» неприємностей, що спіткали історика в серпні 1873 р., коли він Дніпром добрався з Катеринослава до Києва — зачепив його за живе. Кілька років потому М. Костомаров, не приховуючи роздратування й обурення, згадував: «На пути туда я испытал, что значит путешествовать с иудеями. В первом классе на пароходе, где я занял место, расположилась их целая толпа. Когда я вышел на палубу и потом воротился в свою каюту, то увидел, что один иудей без церемонии сбросил на землю мой дорожный мешок и улегся на принадлежащее мне место, подмостивши себе под ноги мою подушку. Я просил его сойти. Он не обращал внимания, а другие евреи напустились на меня: как я смею трогать спящего. Я обратился к капитану; последний вошел в каюту, разбудил спящего и заставил его перейти на свое место; но на другой день, уже недалеко от Киева, я вышел на палубу и, возвратясь в каюту, увидал, что на моей койке залег другой иудей, так же, как и первый, употребивши мою подушку себе под ноги. Я снова отправился к капитану. Опять капитан пришел освободить мою койку, но тогда другой, не спавший иудей, придрался ко мне и начал говорить дерзости, замечая, что если бы его побеспокоили таким образом, так он не посмотрел бы на то, что я пожилой человек и употребил бы в дело свои кулаки. Я обратился к капитану и просил сообщить мне имя оскорбившего меня господина, обещая по приезде в Киев искать судебной управы на оскорбителя. Капитан потребовал от нас обоих паспорта. Иудей, увидевши из паспорта мой чин и звание командированного должностного лица, вдруг смирился и начал просить извинения, но я сказал ему, что по приезде в Киев первым моим делом будет наказать судебным порядком наглое нахальство. Когда пароход

пропливал под железнодорожный мост, иудей пытался заводить со мной разговор насчет искусства, с которым построен мост, а я вместо ответа припомнил ему уже выраженное раз твердое намерение разделаться с ним судом. Наконец, когда мы причалили к Подолу, иудей стал предлагать мне свои услуги относительно найма извозчика и рекомендовать помещение в городе. Я снова припомнил ему его дерзость, сделал ему внушение и, не принявши от него никаких услуг, поехал в гостиницу»⁸. Зазначимо, що негативні враження від зустрічі з кількома євреями, що зухвало себе поводили, вилилися в описі подій в екстраполяцію негативізму з конкретних осіб на всю релігійно-етнічну спільноту, до якої вони належали.

Вперше системно звернутися до «єврейського питання» М. Костомарова змусив не стільки науковий інтерес, скільки службова необхідність. Відбуваючи адміністративне заслання під наглядом поліції у Саратові, 1853 р. історик опинився в ситуації, коли був змушений подати експертний висновок щодо історичних прецедентів так званої «Саратовської справи»⁹ за обвинуваченням кількох місцевих євреїв (зокрема, й вихрестів) у скоєнні убивств християнських хлопчиків для вживання їхньої крові з ритуальною метою. Про обставини залучення до цієї справи М. Костомаров залишив у своїй «Автобіографії» такі рядки: «С 1853 года начались для меня некоторые неприятности. В Саратове произошло замечательное событие: пропало один за другим двое мальчиков, оба найдены были мертвыми с видимыми признаками истязания: один в марте на льду, другой — в апреле на острове. Всеобщее подозрение падало на евреев, вследствие старинных слухов о пролитии евреями христианской детской крови. Присланный из Петербурга по этому делу чиновник Дурново потребовал от губернатора чиновника, знающего иностранные языки и кроме того знакомого с историей. Губернатор откомандировал к нему меня»¹⁰. Вибір губернатора у цій ситуації був зумовлений тим, що М. Костомаров у Саратові обіймав посаду перекладача при губернському правлінні, а ще раніше завідував секретним столом в канцелярії вищої посадової особи губернії, де переважно займався справами щодо розкольників¹¹.

В одного з заарештованих за підозрою у скоєнні злочину євреїв було вилучено книгу — «это были переплетенные вместе печатные и писанные отрывки неизвестно откуда на разных языках, заключающие в себе официальные документы о необвинении иудеев в возводимом на них подозрении в пролитии христианской крови. Тут были и папские буллы, и декреты разных королей, и постановления сенатов, и циркуляры министров»¹². Очевидно, мова йде про, можливо, доповнену й іншими матеріалами, книгу відомого єврейського просвітника І.Б. Левінзона «Ефес дамим» («Нема крові»), в якій спростовувався середньовічний міф про ритуальні вбивства¹³. Як член спеціально створеної експертної комісії М. Костомаров мав підготувати переклад вилученої книги, а також подати «ученую записку — опыт решения вопроса: есть ли какое-нибудь основание подозревать евреев в пролитии христианской детской крови»¹⁴. Залучивши до аналізу й інші матеріали, отримані ним в саратовського преосвященного Афанасія, М. Костомаров подав висновок, «что обвинение евреев

хотя и поддерживалось отчасти фанатизмом против них, но не лишено исторического основания»¹⁵. Записка, укладена М. Костомаровим, була несхвально сприйнята Саратовським губернатором Кожевниковим, який не хотів надавати цій справі широкого розголосу, побоюючись, на думку першого, за своє місце. Внаслідок вчиненого з боку губернатора на нього тиску та погроз погіршити умови відбування адміністративного заслання історик, за його власним зізнанням, «принужден был оставить еврейский вопрос»¹⁶.

Загалом, під час «Саратовської справи», що тривала з 1853 по 1860 р., М. Костомаров щиро вірив у її ритуальну фавулу. Ця ірраціональна переконаність історика, його глибока віра в існування практики ритуальних убивств в єврейській історії, вочевидь, була складовою засвоєного ним ще до заслання стереотипного народного погляду на євреїв. Зокрема, колега М. Костомарова по комісії щодо обставин «Саратовської справи» вихрест Алексеев пізніше відзначав у своїх спогадах, що історик був переконаний в ритуальному характері злочину вже від самого першого засідання комісії¹⁷.

Впродовж життя М. Костомарова його суспільно-політичні погляди зазнали відчутної трансформації від романтичного ідеалізму до ліберального демократизму й далі до консерватизму, лише його ірраціональна віра в практику використання євреями християнської крові з ритуальною метою супроводжувала історика, не зазнаючи змін, майже до самої його смерті. Останній публічний захист ритуальної версії з його боку припав на 1879 р. — час, коли між ним та професором Петербурзької духовної академії Д. Хвольсоном — колишнім вихрестом й так само як і М. Костомаров — у минулому членом експертної комісії у «Саратовській справі» на шпальтах «Нового времени» виникла гостра дискусія на тлі перебігу «Кутаїської ритуальної справи». Реагуючи на перевидання Д. Хвольсоном брошури¹⁸, в якій, зокрема, й на матеріалах «Саратовської справи» заперечувалися ритуальні вбивства, М. Костомаров публічно висловився на користь існування такої практики серед єврейського населення¹⁹. Більше того, в підкріплення своїх поглядів широко посилався як на авторитета на автора численних окультно-юдофобських видань І. Лютостанського — особу дуже сумнівної репутації, надаючи тим самим компільованим працям останнього певної академічної наукової санкції²⁰. У відповідь Д. Хвольсон звернув увагу М. Костомарова на небезпеку, яку несуть з собою ширення та популяризація серед публіки ритуального міфу²¹.

1858 р. М. Костомаров долучив свій голос до літературного протесту проти некоректних висловлювань петербурзької «Иллюстрации», що вона їх припустилася у дискусії з «єврейського питання» щодо двох дописувачів до органів російської преси — поступових євреїв І. Чацкіна та М. Горвіца. Оскільки це був час «гласності» на початку епохи «Великих реформ», серед освіченої публіки панували ліберальні настрої та очікування. В російській поступовій пресі тоді з'явилося декілька списків «Літературного протеста», підписаних значною кількістю провідних літераторів, митців і вчених²². Окремий лист на сторінках «Русского вестника» за своїми підписами опублікували й п'ятеро представників українофільського руху — П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Номис та

М. Вовчок²³. Хоча безпосереднім автором листа був П. Куліш, у нас немає сумнівів, що викладені ним погляди, зокрема — й на історію українсько-єврейських взаємин, цілком тоді поділяв і М. Костомаров. Відзначивши довгу й криваву історію переслідувань євреїв, що тільки сприяла закритій корпоративізації цього народу й ескалації взаємної ненависті між християнами та юдеями, згадані п'ятеро українофілів окреслили свою ліберальну програму загоєння старих ран: «... одно свободное просвещение да равенство гражданских прав способны очистить еврейскую национальность от всего, что в ней есть неприязненного к иноверцам»²⁴.

Особливе значення окремого «українського» протесту у справі «Иллюстрации» особи, що його підписали, вбачали у тому, що він відображав думку «о еврейском вопросе того народа, который больше великороссиян и поляков терпел от евреев и выразил свою ненависть к евреям, во времена оны, многими тысячами кровавых жертв. Этот народ не мог входить в причину зла, заключающуюся не в евреях, а в религиозно-гражданском устройстве Польши. Он мстил евреям с таким простодушным сознанием праведности кровопролитий, что даже воспел свои страшные подвиги в своих истинно поэтических песнях. И несмотря на то, современные литературные представители этого народа, дыша иным духом, сочувствуя иным стремлениям, прикладывают свои руки к протесту “Русского вестника” против статей “Иллюстрации”»²⁵.

Якщо виступ у справі публічного осуду «Иллюстрации» лише злегка торкнувся проблеми українсько-єврейських взаємин в історичній ретроспективі, то за кілька років вона перетворилася на центральний предмет тривалої (1861–1862 рр.) та продуктивної дискусії, що виникла між петербурзькою українофільською «Основою» та одеським маскільським (єврейським просвітницьким) «Сионом» у формі публічної друкованої полеміки, до якої приєдналися чи не всі помітні органи російської преси. Хоча ця полеміка й не призвела до порозуміння між сторонами, проте дозволила на роки вперед чітко окреслити позиції кожної, сформувавши, таким чином, дискурс українсько-єврейських взаємин. Оскільки сама полеміка є добре дослідженою в історіографії²⁶, дозволимо собі зупинитися лише на важливому внескові М. Костомарова у неї.

Дискусія, що розпочалась як термінологічна із друкованої відповіді П. Куліша «Недоразумение по поводу слова «жид»» на приватний лист поступового єврея В. Португалова, обуреного вживанням «Основою» цього народного терміну на означення євреїв, вже була в розпалі й цілком виявила позиції сторін щодо ширшого кола питань українсько-єврейських взаємин, коли до неї на початку 1862 р. долучився своєю концептуальною статтею «Иудеям» М. Костомаров²⁷. Запропонувавши як компромісний — термін «юдей» (вживання якого у своїй подальшій творчості сам історик послідовно не дотримувався), М. Костомаров зробив екскурс в історію українсько-єврейських взаємин. Причину історичного українсько-єврейського антагонізму він цілком раціонально шукав не в релігійних, а в соціальних взаєминах, що були склалися на українських землях Речі Посполитої в минулому: «... когда иудеи расселились в Польше и Малороссии, они заняли место среднего сословия, сделались вольными слугами-

агентами могутого панства: они прильнули к сильнейшей стороне, и было им очень хорошо, пока народ, восставши против панства, не подверг своему осуждению и помощников последнего. Иудеи, имея в виду только свои и своего племени выгоды, стали извлекать их из тех отношений, какие образовались между панством и хлопством. Таким образом, иудей стал *factotum* пана; пан доверил ему все свои доходы, свои шинки, мельницы, заводы или свои имения и своих подданных, даже иногда и веру последних, когда она, в глазах его фанатизма, перестала иметь святость»²⁸.

На завершення своєї полемічної статті М. Костомаров виклав своє бачення можливих шляхів розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії та нормалізації українсько-єврейських взаємин: «Чего же нам желать? По нашему убеждению — отнюдь не истребления, не изгнания и не насильственного перерождения. Нам надобно желать, чтобы иудеи получили совершенно равные права, чтоб им действительно предоставлено было сколько возможно обширнейшее поле; но в таком случае нам нужно будет стараться возбудить в нашем народе сильнейшую конкуренцию против евреев, дабы не дать им возможности иметь в чем бы то ни было монополии в нашем краю. При полной обоюдной свободе, при сообщении нашему народу средств стать в полную конкуренцию, — если иудеи возьмут над нами верх, тогда мы уже не сможем жаловаться: значит, мы не способны бороться с ними; тогда как до сих пор, если б мы и были на это способны по своей природе, то стояли долгое время в невозможности употребить свои способности и силы»²⁹. Як бачимо, ліберальна за суттю програма М. Костомарова в своїй економічно-правовій частині передбачала одночасну емансипацію як єврейського, так і українського селянського населення та пошук гармонії у рівноправних, але все ж таки конкурентних взаєминах.

Що ж стосується сфери культурно-релігійної, то тут позиція М. Костомарова була виразно ліберально-демократичною: «От иудеев же мы ровно ничего не требуем: напрасно, подделяваясь к сторонникам этнографической нивелировки в государстве, иудеи предлагают свою народность в пользу общерусской; напрасно при этом дают знать, что они готовы переродиться в великороссиян, но не хотят быть малороссиянами: малороссияне этого от них и не требуют, и не желают. Мы сочувствуем всякому стремлению иудеев поддерживать и развивать свои вековые особенности; всякое нерасположение к иудеям по религиозному различию есть в наших глазах признак крайнего невежества и глупого фанатизма, противного духу христианского благочестия»³⁰.

Цікаво відзначити, що диктуючи свою «Автобіографію» півтора десятка років по завершенні полеміки між «Основою» та «Сионом», історик звів колишні гарячі дебати, значно вихолостивши їхню суть, чи не виключно до термінологічного питання — «жид», «єврей», «юдей», тоді як насправді це було лише другорядне питання-привід до дискусії з широкого спектру українсько-єврейських взаємин³¹. Попри здобуту ним університетську освіту і знання, набуті постійною самоосвітою, М. Костомаров мав доволі поверхові й плутані уявлення про етно-релігійну історію єврейського народу (цьому вузькому предметові в університетах навчали лише в контексті біблійної історії). Вважаючи

поняття «євреї» родовим, яке охоплює і прибічників равіністичного юдаїзму, і караїмів, він ототожнював поняття «жид» і «юдей», пов'язуючи їх чи не виключно з ашкеназькою гілкою послідовників равіністичного юдаїзму, в той час як були й інші гілки та й релігією давніх євреїв був так само юдаїзм, хоча й доравіністичний. При цьому караїмів з легкістю називав «євреями»³².

Погляди пізнього М. Костомарова на «єврейське питання» були викладені ним в завуальованій формі в історико-белетристичному оповіданні «Жидотрепание в начале XVIII в.»³³, закінченому в липні 1882 р. по гарячих слідах погромної хвилі, яка впродовж двох років котилася переважно українськими губерніями Російської імперії, справляючи неабиякий вплив на світогляд історика. Два з половиною десяти років потому вийшов друком фундаментальний критичний розбір цієї праці М. Костомарова за авторством В. Стокліцької-Терешкович, яка звернулася до архівного першоджерела, що свого часу лягло в основу представленого істориком сюжету³⁴. Дослідниця аргументовано довела, що аналізоване нею оповідання М. Костомарова — «тенденциозное произведение исторической беллетристики, написанное с большим даром художественной интуиции, но вместе с тем с полным отсутствием элементарной верности источнику»³⁵. Використавши в своєму оповіданні документальний сюжет архівної справи по обвинуваченню двох городнянських євреїв — шинкарів-швагрів Давида та Якова у скоєнні вбивства городнянського мешканця Миколи Сохна з ритуальною метою, що розглядалася Чернігівським полковим судом у 1702 р., М. Костомаров дозволив собі надто далеко відійти від першоджерела. Жертву вбивства — людину в літах — він довільно зробив молодим юнаком і полум'яним антисемітом з великою богословською ерудицією та знаннями давньоєврейської мови, до того ж — студентом Києво-Могилянської колегії³⁶. Майже за півстоліття до появи хасидизму — увів у сюжет хасидів та їхнього духовного лідера — цадика³⁷. Просто вигадав безліч сюжетних подій, обставин, мотивів і діалогів³⁸.

Перед початком викладу сюжету оповідання М. Костомаров, назвавши Південну Русь «до известной степени классическою страной жидотрепания», подав стислий огляд історії євреїв на українських землях та історії українсько-єврейських взаємин, в якому, поряд з раціональним аналізом, знайшлося місце й повторенню низки притаманних історичній ірраціональностей, зокрема — містифікації мотивів поведінки й діяльності євреїв в українському оточенні³⁹.

Надзвичайно цікавою для нас є кінцівка оповідання М. Костомарова. В ній історик змальовує жодними документами не підтверджену, просто вигадану апокаліптичну сцену всезагального єврейського погрому у Чернігівському полку, фактично переносючи так добре знайомі його сучасникам події (надаючи тим їм певної історичної легітимності) у часі на 180 років назад: «Не происходило нигде стачек и заговоров, а в селах черниговского полка поднялся народ, как один человек. Толпы бросались на жидовские дворы и оранды. Началось всеобщее жидотрепание. Несчастный Шмуль в Жуковцах поплатился жизнью со всем своим семейством. Его самого убили дубьем, как бешеную собаку, по выражению его убийц. Жену его и детей заперли в избе и зажгли избу со всех

сторон, подобно тому побили до смерті нескольких других жидов в их орандах: эта жестокая судьба постигла тех, которых народ, зная их ненависть к христианству, считал способными принимать участие в убийстве христианина и вытачивании из него крови. Где только была иудейская синагога — народ превращал ее в груды развалин, извлекал свитки торы и сожигал, предавая прежде всяческим поруганиям иудейскую святыню. В большей части оранд поступили, однако, с жидами милостивее: их ограбили до ниточки, забрали у них деньги и отдавали на церковь, истребляли их движимое имущество, выпустили из бочек их вино и черпали с земли кто успел зачерпнуть и напиток, порвали и пометали в огонь жидовские наряды, порубали в домах мебель и утварь, перебили посуду, в добавок самих поколотили и пустили чуть не нагишом на все четыре стороны»⁴⁰. Як свого часу справедливо відзначила В. Стокліцька-Терешкович — «громкое имя автора — талантливое и крупное историка — бросает на эту работу отблеск мнимой научности. Благодаря этому, «Жидотрепание» — в числе исторических монографий и исследований по отдельным вопросам — кладется в основу обобщающих трудов по истории евреев в России»⁴¹. І дійсно: з легкої руки М. Костомарова відомості про вигаданий ним грандіозний єврейський погром на початку XVIII ст. були за-своєні не лише представниками класичної, але й сучасної єврейської історіографії⁴².

Своє розчарування в ліберальних рецептах (прибичником яких він сам був чи не все своє життя) розв'язання «єврейського питання» у сучасній йому Російській імперії, а також, можливо, нові свої погляди щодо цього М. Костомаров вклав в завершальну фразу царя Петра I: «... мудро поступали наши прародители, что не допускали в подвластный им край этих жидов. От них только смута, понеже они нашу веру и наш народ ненавидят, а наш народ ненавидит род жидовский и его веру. Притом и в коммерции и в промыслах они нашим людям делали бы помеху. Вреда от них не мало, а полезности никакой нет! Лучше, когда их у нас нет; желательно, чтоб и вперед не было!»⁴³.

Але, що цікаво, використавши у своєму оповіданні реальну ритуальну сюжетну фабулу, підтверджену документально, М. Костомаров на схилі своїх літ, вочевидь, змінив своє ставлення до питання про вживання євреями християнської крові з ритуальною метою. Устами гетьмана І. Мазепи він чи не вперше у своєму житті публічно висловив сумніви в існуванні коли-небудь такої практики серед євреїв: «Темное дело было, темным и остается эта христианская кровь у жидов! А мне сдается, что чуть ли не правое было первое показание жида, что убили они студента за то, что ругал их жидовскую веру и, может быть, еще грозил. А потом как в Чернигове на суде его приперли, домогаясь, чтоб сознавался, что ради доставления христианской крови совершил убийство, он и стал им говорить, что тем угодно было. Если б жида были живы, я бы, может, вывел дело на чистую воду, а теперь — кто их разберет!»⁴⁴.

Отже, погляди М. Костомарова на «єврейське питання» являли собою доволі строкату й динамічну суміш ірраціонального та раціонального. Навряд чи почали вони формуватися ще в дитинстві історика, яке минуло поза межами

смуги єврейської осілості за фактичної відсутності єврейського населення та контактів із ним. Скоріше, початок їхнього формування можна віднести до студентських років як наслідок захоплення українською минувиною та народною поезією.

Вплив останньої був значно поглиблений прямим «зіткненням» М. Костомарова з «єврейським світом» та повсякденням українсько-єврейських взаємин у 1844–1845 рр. під час перебування історика у Рівному на посаді викладача гімназії. Саме в цей час світогляд М. Костомарова активно засвоює народні стереотипи сприйняття євреїв, що мали надзвичайно сильний вплив на вироблення власної позиції історика, котрий й сам перейнявся почасти ірраціональним негативізмом (пізніше підсиленим негативними враженнями від спілкування з кількома євреями, що трапилися на його життєвому шляху), з «єврейського питання». Вірогідно, саме в цей час М. Костомаров засвоює й стереотипний погляд щодо можливого використання євреями у ритуальній практиці християнської крові. Цей стереотип, що виявив себе зі всією яскравістю у формі глибокої внутрішньої переконаності у 1853–1854 рр., коли історик, відбуваючи адміністративне заслання, був залучений в ролі експерта до «Саратовської ритуальної справи», супроводжував М. Костомарова фактично все його подальше свідоме життя. Зокрема, достатньо рельєфно виявив себе 1879 р. під час полеміки з професором Д. Хвольсоном на сторінках «Нового времени».

Також варто зазначити, що М. Костомаров мав доволі поверхові й суперечливі уявлення про релігійну та етнічну історію єврейської спільноти, що яскраво засвідчують описи його подорожей до Криму на сторінках його «Автобіографії», а також термінологічні експерименти історика (зокрема, уявлення про ієрархію понять «юдей», «єврей», «жид»), яких він і сам не дотримувався послідовно.

Погляди М. Костомарова на історію українсько-єврейських взаємин, попри значний вплив засвоєних народних стереотипів, все ж переважно були детерміновані не позбавленими раціоналізму, хоча, можливо, й дещо вульгаризованими уявленнями історика про соціальну роль євреїв у господарському механізмі Речі Посполитої. Саме в соціальній ролі єврейського населення, а не в релігійному чиннику вбачав історик головну причину міжетнічних українсько-єврейських катаклізмів у минулому.

Що ж до бачення М. Костомаровим сьогодення та перспектив розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії, то не помилилось, якщо зазначимо, що його погляди у цьому сенсі зазнали еволюції у напрямку від ідей ліберально-демократичних, сповнених оптимізму і сподівань — на початку епохи «Великих реформ» (зокрема, під час полеміки між «Основою» та «Сионом»), до консервативних, просякнутих песимізмом — наприкінці його життя. Якщо в першому випадку, попри гостроту полеміки, в якій він брав активну участь, М. Костомаров залишався відданим прибічником поступової емансипації єврейського населення (цілком в дусі часу і пануючих серед поступової публіки настроїв) й ратував за культурне зближення останнього з оточуючим населенням українським при збереженні своєї релігійної ідентичності, то в другому, зокрема

пишучи 1882 р. своє суперечливе «Жидотрепание в начале XVIII в.», історик фактично надав легітимацію погромній хвилі 1881–1882 рр. і розписався у тому, що не бачить більше шляхів прийнятних для всіх сторін (в першу чергу української та єврейської) розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії. Щоправда, це ж саме «Жидотрепание...», здається, засвідчило й відхід М. Костомарова від давно обстоюваного ним стереотипного середньовічного погляду щодо використання євреями християнської крові з ритуальною метою, принаймні виявило сумніви історика щодо наявності такої практики у євреїв.

З огляду на вище викладене, зокрема, на динамічний характер поглядів М. Костомарова на євреїв та «єврейське питання», вважаємо некоректним і таким, що надто спрощує складні процеси, зарахування історика (як це подекуди робиться) до лав антисемітів як і визнання його світогляду — антисемітським. Справедливіше, на нашу думку, говорити про певні ірраціональні та раціональні за своїм корінням антисемітські тенденції (до того ж — не стали) світогляду М. Костомарова, що могли набувати більшої або меншої ваги, проте ніколи (за винятком хіба що останніх років його життя і то — з певними застереженнями) не відігравали детермінуючої, визначальної ролі.

М. Костомаров був дитям XIX ст. (на першу половину припало його становлення, на другу — зрілість), і метаморфози еволюції його поглядів щодо «єврейського питання» значною мірою були типовими для багатьох інтелектуалів — сучасників історика, яким випала доля народитися ще у повільній, патріархальній країні, а померти у динамічній, яка стрімко модернізувалася.

¹ Див.: Автобіографія Николая Ивановича Костомарова / С предисловием В.И. Семевского и примечаниями Н.А. Белозерской // Русская мысль. — 1885. — Кн. 6. — С. 25–26; Костомаров Н.И. Автобіографія // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобіографія. — К., 1989. — С. 494–495.

² Див.: Klier J.D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881. — Cambridge, 1995. — Ch. 2: The Illiustratsiia Affair of 1858. — P. 51–65; Serbyn R. Ukrainian writers on the Jewish Question: In the wake of the Illiustratsiia Affair of 1858 // Nationalities Papers. — 1981. — № 1. — P. 101–103.

³ Див.: Костомаров Н. Иудеям // Основа. — 1862. — № 1. — С. 38–58; Андрійчук М.Т. Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. XIX ст. (На матеріалах часописів «Основа» та «Черниговский листок») // Східний світ. — 2003. — С. 5–15; Serbyn R. The Sion-Osнова Controversy of 1861–1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. By Howard Aster and Peter J. Potichnyj. Second edition. — Edmonton, 1990. — P. 85–110; Klier J.D. Op. cit. — Ch. 5: Sion and the problem of nationality. — P. 102–122.

⁴ Див.: Костомаров Н. Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. — 1883. — Т. 5. — Январь. — С. 1–26; Март. — С. 477–492; Стоклицкая-Терешкович В. Первый ритуальный процесс в России (1702): На основании архивных данных // Еврейская старина. — 1918. — Т. 10. — С. 7–26.

⁵ Див.: *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 464, 465, 471; Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 5. — С. 208–209.

⁶ Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 5. — С. 209.

⁷ Там само. — С. 208; *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 471.

⁸ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 634–635. Чи втілює в життя свої погрози щодо судового переслідування М. Костомаров — він не повідомляє, проте гадаємо, що зійшовши на берег, історик вже не повертався до цього інциденту, окрім як у спогадах.

⁹ Про обставини «Саратовської справи» див.: Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996 [репринтн. изд.]. — Ст. 677–679.

¹⁰ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 494. Можливо, М. Костомаров тут помилився, оскільки відомо, що спеціальну комісію очолював не Дурново, а чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ Гірс, про що в іншому варіанті «Автобиографии» зазначав й сам історик. Див.: Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 6. — С. 26; Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996. — Ст. 678–679.

¹¹ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 490.

¹² Там же. — С. 494.

¹³ Див.: Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996. — Ст. 678.

¹⁴ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 494.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 495.

¹⁷ Употребляют ли евреи христианскую кровь с религиозной целью? — Нижний Новгород, 1887. — С. 12. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 497.

¹⁸ *Хвольсон Д.А.* Употребляют ли евреи христианскую кровь? — СПб., 1879.

¹⁹ Див.: *Новое время*. — 1879. — № 1172. — 5 июня. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 112–113, 468.

²⁰ Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 432.

²¹ Див.: *Новое время*. — 1879. — № 1192. — 25 июня. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 432.

²² Див.: *Klier J.D.* Op. cit. — Ch. 2: The Illiustratsiia Affair of 1858. — P. 59–61.

²³ Див.: *Русский вестник*. 1858. — Т. 18 (Ноябрь). — Кн. 2. — С. 245–247; *Serbyn R.* Ukrainian writers on the Jewish Question: In the wake of the Illiustratsiia Affair of 1858 // *Nationalities Papers*. — 1981. — № 1. — P. 101–103.

²⁴ Цитуємо за: *Кулиш П.* Недоразумение по поводу слова «жид» // *Кулиш П., Костомаров М., Франко І.* Жидотрепаніє... — К., 2005. — С. 62–63, 66.

²⁵ Цитуємо за: Там само. — С. 67–68.

²⁶ Див.: *Serbyn R.* The Sion-Osnova Controversy of 1861–1862 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. — Edmonton, 1990. — P. 85–110; *Klier J.D.* Op. cit. — Ch. 5: Sion and the problem of nationality. — P. 102–122.

²⁷ Див.: *Костомаров Н.* Иудеям. — С. 38–58.

- ²⁸ Цитуємо за: *Костомаров Н.* Иудеям // *Куліш П., Костомаров М., Франко І.* Жидотрепаніє... — К., 2005. — С. 112–113.
- ²⁹ Цитуємо за: Там само. — С. 141–142.
- ³⁰ Цитуємо за: Там само. — С. 142–143.
- ³¹ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 593.
- ³² Міркування М.Костомарова з приводу ієрархії названих понять, а також суперечливу практику їх застосування див.: Там само. — С. 593, 617–619.
- ³³ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє в началі XVIII століття // *Киевская старина.* — 1883. — Т. 5. — Январт. — С. 1–26; Март. — С. 477–492.
- ³⁴ Див.: *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 7–26.
- ³⁵ Там же. — С. 26.
- ³⁶ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — Январт. — С. 6–7; *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 23.
- ³⁷ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — С. 6, 9.
- ³⁸ Див.: *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 22–25.
- ³⁹ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — С. 1–5.
- ⁴⁰ Там же. — Март. — С. 491.
- ⁴¹ *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 26.
- ⁴² Див. напр.: *Гессен Ю.* История еврейского народа в России. — Т. 1. — Петроград, 1916. — С. 67–68; *Россия // Краткая еврейская энциклопедия.* — Т. 7. — М., 1996 [репринтн. изд.]. — Ст. 293.
- ⁴³ *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... Март. — С. 492.
- ⁴⁴ Там же.

О.А. Макієнко
(м. Київ)

**БІЛЯ ВИТОКІВ ЗЕМСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ В УКРАЇНІ:
«СБОРНИК ХЕРСОНСКОГО ЗЕМСТВА» (1868–1906 рр.)**

У статті розглядаються передумови виникнення й основні етапи розвитку першого земського періодичного видання на території України — «Сборника Херсонского земства» (1868–1906 рр.). Охарактеризовано зміни у структурі та змісті останнього, розкрито його роль в інформаційному забезпеченні діяльності земських установ.

Ключові слова: земства, земська періодика, «Сборник Херсонского земства», Херсонська губернія.

В статье рассматриваются предпосылки возникновения и основные этапы развития первого земского периодического издания на территории Украины — «Сборника Херсонского земства» (1868–1906 рр.). Характеризуются изменения в структуре и содержании последнего, раскрыта его роль в информационном обеспечении деятельности земских учреждений.

Ключевые слова: земства, земская периодика, «Сборник Херсонского земства», Херсонская губерния.

In the article examine preconditions of origin and principal stages of development the first zemstvo's periodical edition on the territory of Ukraine — «Collection of Kherson zemstvo» (1868–1906). Characterized changes in the structure and maintenance of periodical edition, discover it's role in information securing of activity zemstvo's institution.

Key words: zemstvos, zemstvo's periodical, «Collection of Kherson zemstvo», Kherson region.

Важливу роль у розвитку українських регіонів у другій половині XIX — на початку XX ст. відіграли органи земського самоврядування. Діяльність їх надала потужного імпульсу модернізаційним процесам у культурно-господарському житті України, сприяла активізації місцевого громадського життя. Земські установи перетворилися на важливі осередки суспільно-політичного руху, котрі об'єднали чимало визначних українських діячів. Для багатьох із останніх робота в них стала знаковою віхою у становленні світогляду, ідейних позицій та політичних переконань.

Непересічне значення для розбудови земського самоврядування на території України мала видавнича діяльність його установ. Вона розглядалася їх працівниками як обов'язковий атрибут гласності, відкритості, прозорості роботи

земств. Публікація їх документів ставала важливим каналом соціальної комунікації, засобом формування позитивного іміджу земських інституцій в очах населення, його мобілізації для вирішення актуальних питань місцевого життя. Значні фінансові ресурси спрямовувалися на розвиток видавничої справи, сприяючи швидкому зростанню кількісних й якісних показників друкованої продукції земств. Наприкінці XIX — на початку XX ст. їх періодика закріпила свою першість серед провінційних видань на території України.

У масиві земської друкованої продукції особливе місце належало періодиці. Більш масова, доступна, широкорозповсюджувана порівняно з іншими друкованими виданнями вона мала потенційно більший вплив на формування громадянської свідомості населення, його культурного виховання. У своєму розвитку ця періодика в Україні пройшла складний і тривалий шлях — від поодиноких збірників довідкового типу, започаткованих окремими губернськими земствами наприкінці 60-х рр. XIX ст., до системи загальних та спеціалізованих періодичних видань (журналів, газет, бюлетенів), котрі видавалися більшістю відповідних установ на початку XX ст.

Осмилення феномена земської періодики вимагає ґрунтовних пресознавчих досліджень. Утім прикметною рисою історіографії історії земств в Україні залишається наявність суттєвих прогалин у студіюванні зазначеного напрямку їх діяльності. Спорадичні публікації (А. Гуза, І. Міляевич, В. Стецюка, О. Школьної й ін.) присвячувалися виявленню лише регіональних особливостей у становленні цієї періодики¹. Більшу увагу дослідників привернули окремі відповідні видання і зокрема джерельне значення їх матеріалів для вивчення різних аспектів культурно-господарського розвитку українських регіонів². Актуальними завданнями дослідження земської періодики слід вважати з'ясування умов виникнення й етапів розвитку її видань, визначення специфіки порівняно з іншими зразками останньої та розкриття типологічних особливостей їх окремих різновидів тощо.

Серед численних періодичних видань земств виділяється «Сборник Херсонского земства» — перше не лише в Україні, а й на теренах Російської імперії³. Він став одним із найтриваліших за часом земських часописів (1868–1906 рр.), а його програма — зразком для наслідування іншими⁴. Досвід видання «Сборника Херсонского земства» широко використовувався при започаткуванні такої періодики в багатьох регіонах Російської імперії⁵. Втім його значення у розвитку земської преси не можна вважати адекватним рівню уваги до цього часопису в історіографії. Предметом спеціальних досліджень не стали ані сам «Сборник Херсонского земства» як важливе явище в історії відповідної періодики, ані його публікації як цінний комплекс джерел із минулого Півдня України другої половини XIX — початку XX ст. Окремі звернення до історії видання часопису не відзначаються комплексним підходом і до того ж містять низку помилок та неточностей⁶.

У межах даної статті здійснюється спроба визначення передумов заснування й основних етапів розвитку «Сборника Херсонского земства», з'ясування еволюції структури і змісту часопису, його ролі в інформаційному забезпеченні діяльності відповідних інституцій губернії наприкінці XIX — на початку XX ст.

За «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) на території України вони почали функціонувати впродовж 1865–1866 рр. Першими відкрилися земства Херсонської (квітень 1865 р.), а згодом почергово — Полтавської й Чернігівської (вересень того року), Харківської (жовтень 1865 р.), Катеринославської (вересень 1866 р.) і Таврійської (жовтень того року) губерній⁷. У 1911 р. дію положення про земські інституції було поширено на територію Волинської, Київської та Подільської губерній.

Серед ініціатив, озвучених на засіданнях перших сесій їх зібрань, незмінним було побажання забезпечити максимальну публічність у практичній роботі відповідних установ. Так, наприклад, у зверненні Єлисаветградського земства зазначалося: «Гласність земських зібрань повинна вважатися не правом публіки, а нашим обов'язком, — все, що відбувається в наших засіданнях, повинно бути відкритим для всенародного контролю на честь або осуд»⁸. Губернські й повітові зібрання ухвалювали рішення про видання і розповсюдження у земському середовищі журналів та протоколів засідань останніх, забезпечення їх стенографування, а в окремих випадках — про інформування населення щодо них через місцеву пресу.

Неабияку активність у цьому напрямі проявили земці Херсонщини. Вже в ході першої надзвичайної сесії губернського зібрання (квітень–травень 1865 р.) було прийнято постанову про висвітлення земською управою через місцеву пресу дебатованих у ній питань⁹, а на наступних — про запрошення стенографа для докладної фіксації ходу їх засідань, про клопотання щодо друкування відповідних брошур різноманітної тематики для розсилки їх гласним і, зрештою, про видання спеціального журналу¹⁰. Ймовірно, у даному разі стимулюючим фактором для земців виступали конфліктні відносини, котрі склалися між новоствореними інституціями й адміністративною владою на території Херсонщини. Місцевий губернатор П. Клушин — представник старої бюрократичної школи — з перших кроків діяльності земств намагався адміністративними важелями регулювати її, під будь-яким приводом втручався в сферу їх повноважень. Апогеєм конфлікту стало звернення місцевих земців у листопаді 1866 р. з клопотанням про призначення урядової ревізії діяльності відповідних земських установ Херсонщини та розслідування їх зіткнень з місцевою адміністрацією, а також доручення міністра внутрішніх справ новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору про невідкладний розгляд існуючих непорозумінь¹¹. Ситуацію вдалося врегулювати лише після відкликання П. Клушина з посади херсонського губернатора.

Урядовою реакцією на публікаторську активність земств стали нормативно-правові акти, покликані регламентувати видання їх друкованої продукції. Законом від 13 червня 1867 р. було заборонено публікування матеріалів зібрань останніх без попереднього дозволу губернатора, а наступними циркулярними роз'ясненнями введено лімітування кількості їх друкованих примірників¹². За даних обставин земства були змушені або скорочувати обсяги видавничої діяльності, або пристосовуватися до існуючих цензурних приписів.

Одним із варіантів забезпечення публічності їх роботи в умовах жорсткого цензурного режиму стало започаткування власної періодичної преси. В Україні ініціатива щодо її заснування була озвучена майже одночасно у кількох губернських земствах — Харківському (1865 р.), Херсонському (1866 р.) й Чернігівському (1867 р.). Щоправда, харківські й чернігівські земці в своїх безуспішних клопотаннях наполягали на необхідності видання безцензурних газет за широкою програмою¹³. Херсонське ж зупинило свій вибір на офіційному журналі довідкового типу, цензурованому у загальному порядку. Подібне видання якнайбільше відповідало вимогам циркулярних приписів міністра внутрішніх справ від 24 березня 1865 р. та 17 жовтня 1866 р. щодо дотримання правил друку періодичних видань земських установ¹⁴.

Ідею щодо створення відповідного часопису вперше озвучив на засіданні Херсонського губернського земського зібрання 15 листопада 1866 р. гласний від Тираспольського повіту П. Гросул-Толстий. Мотиви відхилення цієї пропозиції зібранням за відсутності у журналі засідання тексту відповідних дебатів встановити важко. Натомість підтримку отримала пропозиція його голови про субсидювання особи, котра «взяла б на себе працю по виданню брошур земських установ»¹⁵. Зрозуміло, що в світлі подальших урядових новацій щодо видавничої діяльності цих інституцій, задовольнитися цим рішенням було неможливо.

Наступна сесія земського зібрання стала вирішальною для реалізації ідеї створення часопису. Ухваленню даного рішення передувала дискусія навколо раціоналізації процесу підготовки і видання журналів засідань останнього. Керуючись попередньою ухвалою про необхідність дотримання періодичності при друкуванні й розсилці гласним необхідних матеріалів, виконувач обов'язків голови губернської земської управи О. Ерделі на засіданні 11 листопада 1867 р. озвучив пропозицію друкувати журнал «у вигляді особливого періодичного видання Херсонського земства» на його кошти та за фінансової підтримки відповідних повітових установ й, зрештою, отримав санкцію на втілення її в життя¹⁶. Таким чином, у листопаді 1867 р. Херсонське земство заснувало перший власний періодичний часопис на території Російської імперії, а його «хрещеним батьком» став О. Ерделі (1826–1898 рр.) — відомий державний діяч, голова Херсонської губернської земської управи (1867–1874 рр.), майбутній губернатор (1874–1890 рр.).

Перший номер журналу під назвою «Сборник Херсонского земства» вийшов друком у січні 1868 р. в Херсоні у приватній друкарні. Розроблена губернською управою програма видання складалася з чотирьох розділів (відділів часопису): «1) постанови і розпорядження уряду, що стосуються земської справи, 2) звіти й повідомлення про діяльність земських установ Херсонської губернії, вибрані з постанов та журналів губернських і повітових земських зібрань й управ, 3) короткі відомості про хід земської справи в інших губерніях, переважно з питань, які мають місцеве значення для Херсонської губернії, 4) довідкові ціни, оголошення управ тощо»¹⁷. Одночасно з її внесенням на розгляд новопризначеному губернатору С. Старинкевичу управа клопотала про дозвіл приватної передплати на «Сборник»¹⁸. За сприяння останнього, прихильного до земської

справи, міністр внутрішніх справ затвердив програму часопису (за винятком третього розділу) з правом його вільного розповсюдження через передплату та продаж¹⁹. Виключення третього розділу з програми стало логічним наслідком урядового курсу на обмеження зв'язків між земствами різних регіонів держави. Втім навіть в урізаному форматі, вийшовши за межі вузько земського середовища, «Сборник» став новим явищем у розвитку провінційної преси.

У подальшому розвитку цього періодичного видання можна виділити два основні етапи: перший — з 1868 по 1885 рр. і другий — з 1886 по 1906 рр. Критерієм їх виділення передусім були зміни у редакційній політиці часопису (оновлення програми, структури й змісту видання). Водночас відбулося суттєве розширення його читацької аудиторії.

3 січня 1868 р. по грудень 1885 р. «Сборник Херсонского земства» видавався за первинною програмою в кількості 600 примірників: спочатку щомісячно (1868–1875 рр.), у 1876 та 1877 рр. — по 8 і 9 номерів відповідно, а з 1878 р. — щоквартально (в 1883 р. лише три випуски)²⁰. Головний зміст часопису становили урядові рішення й розпорядження у земській справі, зокрема діловодні матеріали (журнали з'їздів, нарад, зібрань та управ, доповіді й звіти останніх, а також підпорядкованих їм інституцій, кошториси і розкладки) відповідних установ Херсонської губернії, статистичні відомості. Уявлення про місце різних публікацій у структурі «Сборника» дають наступні розрахунки їх відсоткового співвідношення: урядові розпорядження — 5%, стенограми земських зібрань — 20%, журнали та доповіді губернської управи — 15,8%, звіти, кошториси і розкладки губернського земства — 22,2%, звіти, доповіді й постанови відповідних повітових інституцій — 13%, матеріали з'їздів їх установ — 4,1%, довідкові ціни і рахунки — 7,5%, хроніка та оголошення — 8,5%, статистичні праці — 2%, статті окремих осіб — 1,9%²¹.

Певне поживалення у видання часопису внесла діяльність членів статистичного бюро (1873–1876 рр.) й санітарного лікаря (1882–1885 рр.) Херсонського губернського земства. Їх авторству належала низка наукових розвідок: «Обзор урожая 1875 года в Херсонской губернии» (1875, № 11), «Исследование экономического благосостояния сельских обществ Александрийского уезда», «Исследование крестьянских посевов Александрийского уезда за 1875 год» (1876, № 8/9), «Посевы крестьян Елисаветградского уезда в 1874/75 году» (1876, № 10), «Посевы крестьян Ананьевского уезда по категориям землевладения (и сельским сословиям), по группам и районам в 1874/75 году» (1876, № 11/12), «Опыт статистики движения населения Херсонской губернии» по Херсонському (1882, № 2) та Одеському повітах (1883, № 2) тощо. Спорадично на сторінках журналу з'являлися й непередбачені програмою авторські статті та замітки, котрі присвячувалися, як правило, проблемам раціоналізації сільськогосподарського виробництва. Серед них варто відзначити ґрунтовні праці М. Боровського «Очерк хозяйства в Венгрии» (1873, №№ 3–5), А. Умісси «Современное положение земледелия на Юге России» (1874, № 7), М. Неручева «Общее состояние «жучкового» вопроса» (1880, №№ 4–6, 7–9) і «О средствах к улучшению народного сельского хозяйства юга России» (1881, № 1–2). У 1878 р. оновлений

склад губернської управи намагався надати нового імпульсу виданню, запровадивши постійну рубрику «Земская хроника», що складалася з двох частин — хроніки Херсонщини й зовнішньої (інших губерній). Це була спроба певною мірою виправити недоліки затвердженої програми та не обмежуватися земською проблематикою лише Херсонщини. Втім короткочасний досвід складання хроніки виявився невдалим: через брак редакторських можливостей рубрика наповнювалася здебільшого передруками відомостей із «Правительственного Вестника»²².

Загалом часопис у його первинному вигляді влаштував представників Херсонського губернського земства. Свідченням цього може бути неухильне зростання асигнувань останніх на його видання. Спочатку друкування «Сборника» відбувалося за статтею екстраординарних витрат, а з 1878 р. — за спеціальною статтею земського кошторису (4–5 тис. руб. на рік)²³. Позитивну оцінку практика видання часопису в перше десятиріччя його існування отримала й у громадських колах. Д. Мордовцев, вітаючи результати видавничої роботи Херсонського земства загалом, відзначав, що воно «першим у Росії створило той саме самостійний земський орган, нестачу котрого давно відчувала Росія...»²⁴. За його зразком розпочали друкувати власні часописи Чернігівське та Пермське відповідні губернські установи²⁵.

На межі 1870–1880-х рр. дедалі більш помітними стають ознаки стагнації періодичного видання. Зі скороченням кількості його номерів інформація «Сборника» втрачала свій оперативний характер, що зумовило зменшення до останнього інтересу земських діячів. А нечисленність публікацій практичного змісту відвернула від нього місцевих господарів. У пресі лунали дедалі більш скептичні оцінки подальших перспектив журналу: «Друкований орган хоча не скасований юридично, але фактично вмирає від внутрішнього виснаження, оскільки при земській бездіяльності в ньому і друкувати нічого»²⁶. Одеські земці, аргументуючи свою позицію відсутністю будь-якої користі від часопису, пропонували перетворити його на щотижневу газету з новою програмою видання²⁷. Стимулюючим чинником до цього стала популярність аналогічних видань у Російській імперії, зокрема, щотижневої газети «Земский обзор» Полтавської губернської відповідної установи (1883–1884 рр.).

Радикальні зміни в розвитку періодичного видання Херсонського земства відбулися у 1885 р. Важливу роль для них відіграли наслідки боротьби між окремими групами в його середині. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. характер діяльності земців на Херсонщині багато у чому визначався політичним домінуванням групи консерваторів на чолі з головою губернської управи І. Белоусовичем (1876–1884 рр.). Після його усунення з посади ліберали-реформатори в складі останньої (Ф. Нікітін, В. Андреевський, М. Бошняк та П. Дебренадер), спираючись на підтримку земського зібрання, спромоглися реалізувати низку важливих культурно-господарських проєктів. У другій половині 1880-х рр. у структурі Херсонського земства виникли статистична, санітарна, ветеринарна й агрономічна служби. Місцева адміністративна влада на чолі з колишнім головою земської управи, херсонським губернатором О. Ерделі

створила атмосферу максимального сприяння цим починанням²⁸. Одним із ряду новаторських заходів стало реформування «Сборника».

Відповідно до циркулярних приписів міністра внутрішніх справ офіційними редакторами періодичних видань могли бути виключно голови їх управ²⁹. Тож зміст редакційної політики часто формувався під впливом особистісних факторів, а саме поглядів останніх на пріоритети земської діяльності та їх висвітлення в періодиці. До 1885 р. обов'язки редактора «Сборника» були офіційно покладені на голову губернської управи (спочатку О. Ерделі, а згодом — П. Фатуровського й І. Белоусовича), але фактично делегувалися одному з членів її за вибором. Від формування редакційної політики практично повністю усувалися службовці земської управи. Зі здобуттям лібералами контролю над виконавчим органом цієї інституції роль їх у розробці та ухваленні рішень останньої почала стрімко зростати. Залишаючись формально редактором «Сборника Херсонського земства», голова губернської управи Ф. Нікітін фактично передав свої обов'язки її новопризначеному секретарю О. Русову (184–1915 рр.) — відомому українському статистику, етнографу і громадсько-політичному діячу. Саме йому належала провідна роль у розробці й реалізації 7 реформи цього періодичного видання³⁰.

Сутність даного проекту зводилася до наступних пропозицій: 1) оновити програму «Сборника», зробивши його повноцінним інформаційно-довідковим та науково-практичним виданням, 2) досягнути його оптимальної періодичності (не менше 6 разів на рік) і достатнього тиражу (1000 примірників), 3) розширити коло співробітників часопису, залучивши до формування його змісту земських діячів, службовців, сільських господарів, учених й ін. 4) забезпечити зростання читацької аудиторії через збільшення списку безкоштовної розсилки, взаємобмін виданнями з іншими установами³¹. Всі ці пропозиції губернської управи здобули одностайну підтримку гласних земського зібрання³². Таким чином, з січня 1886 р. Журнал вступив у новий етап свого розвитку.

Упродовж січня 1886 р. — лютого 1906 р. часопис видавався за оновленою програмою в кількості 1000 примірників — спочатку шість разів на рік (1886–1887 рр.), а згодом — щомісячно³³. Програма «Сборника», затверджена міністром внутрішніх справ 23 січня 1886 р., складалася з п'яти розділів (відділів): 1) постанови та розпорядження уряду із земської справи, 2) звіти і повідомлення про діяльність відповідних установ Херсонської губернії; витяги з журнальних постанов й інших актів губернських та повітових земських зібрань і управ, 3) різні відомості й праці, що стосуються історії, етнографії, кліматології, економічної та медичної статистики; звіти із ветеринарних, гігієнічних і санітарних питань; описи повітів Херсонщини, 4) хроніка: діяльність відповідних інституцій інших губерній, 5) відомості про ціни й оголошення управ Херсонщини³⁴. Поява нових відділів у структурі часопису за одночасної відмови від друку стенограм засідань земських зібрань радикально вплинула на його зміст. Тепер частка матеріалів законодавства та діловодства не перевищувала 50% обсягу окремого номера, а нерідко і не досягала цього співвідношення. Решту їх становили, як правило, статті й розвідки земських діячів, службовців, учених та

інших осіб з актуальних питань місцевого культурно-господарського життя. Остаточне рішення про розміщення того чи іншого матеріалу ухвалювалося колегією управи³⁵.

Вже у першому номері реформованого «Сборника» за 1886 р., крім офіційних документів, було надруковано низку цікавих повідомлень: «Записка о сибирской язве в м. Белозерке» й «В защиту жаб» Г. Скадовського, «Краткий очерк работ Елисаветградской метеорологической станции» Г. Близніна, «О саранче в Херсонском и Днепровском уездах в 1884 году» О. Скачевського. Крім того, у збірнику продовжувалася публікація фрагментів другого тому «Материалов для оценки земель Херсонской губернии», підготовленого співробітниками статистичного відділення губернської управи. З другого номера часопису за 1886 р. відкрилася рубрика «Земська хроніка», котра містила інформацію про найважливіші досягнення відповідних установ інших губерній, корисну для подальшого розвитку земської справи на Херсонщині.

Головними співробітниками редакції «Сборника» на другому етапі його видання стали службовці земських інституцій Херсонської губернії — статистики, лікарі, агрономи, ветеринари, вчителі та ін.³⁶ Тому провідне місце серед публікацій займали статистичні, медико-санітарні, природознавчі й агрономічні дослідження, праці з історії окремих галузей земського господарства. Вони відіграли важливу роль у процесі розробки і реалізації відповідної стратегії модернізації культурно-господарського життя Півдня України.

Особливу публікаторську активність демонстрували службовці — статистики земств Херсонської й деяких інших губерній. На сторінках часопису побачили світ ґрунтовні статистичні праці О. Русова «Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям» (1888, № 8), П. Рябкова «Рыболовство в Херсонской губернии: опыт статистико-экономического исследования» (1890, №№ 2–3, 5, 7, 12; 1891, №№ 1, 3, 5; 1894, №№ 3, 9), Т. Осадчого «Виноградники Херсонской губернии (статистико-экономическое описание)» (1892, №№ 7–9), «Крестьянское землевладение в Херсонской губернии» (1893, №№ 6, 8; 1894, №№ 3–4), Л. Падалки «Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края» (1890, № 10) і «Землевладение немцев — бывших колонистов в Херсонской губернии» (1891, № 6), П. Фірсова «К вопросу об оценке земель как предмета земского обложения (историко-критический очерк)» (1894, №№ 4–5, 7, 9), М. Борисова «Опыт группировки крестьянского населения по размерам посева на двор» (1894, № 11) та «Вопросы школьной статистики» (1895, № 9), «Опыт изучения конокрадства в Херсонской губернии» (1897, № 7), В. Василенка «Экономические очерки Кобеляцкого уезда Полтавской губернии. Богатыри и подсоседки» (1896, №№ 3, 5–6), «Благосостояние сельского населения Полтавской губернии в 1900 г.» (1905, № 5), В. Арнольда «Опыт изучения крестьянских расходов по данным 50 описаний крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1898, № 8) й «Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1901, № 4), М. Виташевського «Волостные расходы Херсонского уезда» (1899, № 1), Ф. Трезвінського «Судоходство на р. Днестре»

(1903, № 1), Ф. Василевського «Ремесла и промыслы в Херсонской губернии» (1905, №№ 2–3) та ін. Систематично друкувалися підготовлені дослідниками «Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии», «Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии», «Бюллетени о состоянии сельского хозяйства» у повітах (згодом — «Сельскохозяйственные обзоры»), матеріали статистичних описів окремих повітів, волостей і населених пунктів Херсонщини.

Не менш солідно виглядав творчий доробок санітарних лікарів, представлений у часописі. Серед найбільш значущих досліджень можна відзначити наступні: «Обзор холерных эпидемий в Херсонской губернии» (1887, № 4), «Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 году» (1889, №№ 4–5) та «Заболеваемость в Херсонской губернии в 1887, 88 и 89 гг.» (1891, №№ 5–7) М. Уварова, «Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении» М. Тезякова (1891, № 8), «К вопросу о призрении подкидышей Херсонским земством» М. Рашкович (1891, № 9), «Дифтерит в Херсонском уезде» О. Корчак-Чепурківського (1891, № 11), «Азиатская холера в Херсонском уезде в 1892 году» Й. Аптекмана (1893, № 4), «К истории эпидемий азиатской холеры в г. Херсоне» (1887, № 4) та «Проказа (Lepra) в Херсонской губернии. Медико-статистический очерк» (1898, № 12) М. Гошкевича. З 1892 р. постійною рубрикою «Сборника» стала «Врачебная хроника Херсонской губернии».

Комплекс публікацій у часопису було присвячено також природознавчим студіям — вивченню флори й фауни (1886, № 2; 1887, №№ 2,3; 1899, № 12; 1900, № 11; 1901, №№ 5, 10; 1902, №№ 2, 9; 1903, № 10; 1904, № 10), гідрологічних (1890, № 2; 1894, № 8) і кліматичних (1886, № 4; 1887, №№ 1, 2; 1889, № 6; 1896, № 2) умов Півдня України. Серед їх авторів були відомі в науковому світі вчені — О. Браунер, О. Клоссовський та Й. Пачоський.

Публікації історичного й етнографічного характеру у структурі «Сборника» становили відносно невелику кількість. Їх наявність обумовлювалася не профілем часопису, а скоріше науковими вподобаннями його фактичних редакторів (О. Русова, С. Борисова та А. Грабенка).

У другій половині 1880-х рр. з редакцією «Сборника» співробітничав український історик В. Ястребов, який розмістив у ньому 2 повідомлення: «Сведения об археологической коллекции при Елисаветградском земском реальном училище» (1887, № 1) й «Об археологической карте Херсонской губернии» (1889, № 4).

Залученню місцевого населення до краєзнавчої роботи мала посприяти надрукована в часопису програма для етнографічного вивчення Херсонщини (1889, № 3). Вже незабаром було опубліковано два цінних дослідження кореспондентів працівників губернської управи — о. Гавріїла Сорокіна «Местечко Дмитровка: опыт историко-статистического и этнографического описания» (1890, №№ 7–8) та Т. Осадчого «Щербановская волость: историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание» (1890, № 12; 1891, №№ 2, 7, 11, 12). Не обходила редакція увагою й знакові події в житті краю. Так, сто-

річному ювілею взяття фортеці Очаків було присвячено статтю О. Браунера (1889, № 1), заснуванню Херсонської губернської ученої архівної комісії — Є. Борисова (1898, № 1), 25-річчю діяльності Херсонського земського сільсько-господарського училища — статтю Л. Падалки (1899, №№ 7, 12). Окреме місце серед розвідок відводилося нарисам про минуле різних галузей сільського господарства, зокрема останньої «Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики» (1890, № 10) та губернського агронома О. Зинов'єва «Исторический очерк организации агрономической помощи населению Херсонской губернии» (1900, № 12; 1901, №№ 2–3).

У 1896 р. зростаючий обсяг роботи над редагуванням і коректурою часопису спричинив виділення редакції «Сборника» в окремих структурний підрозділ губернської управи, у штаті котрого передбачалися посади завідувача редакційними справами й коректора³⁷. Впродовж 1897–1900 рр. обов'язки першого виконував відомий журналіст та публіцист Є. Борисов³⁸, а після його раптової смерті — багаторічний секретар губернської управи, етнограф-фольклорист і громадський діяч А. Грабенко³⁹. Під їх керівництвом удалося розширити коло читацької аудиторії часопису, налагодивши систему його безкоштовної розсилки різним державним, земським та міським установам, навчальним закладам і дослідним інституціям, бібліотекам, а також взаємообміну виданням з іншими земствами, науковими товариствами, редакціями газет та журналів. Передплата відіграла незначну роль у процесі розповсюдження періодичного видання⁴⁰. В 1904 р. отримувачами примірників «Сборника», крім, власне, гласних земських зібрань і членів відповідних управ Херсонської губернії, були ще майже півтисячі адресатів на території Російської імперії й за її межами — у США, Німеччині, Болгарії⁴¹. В різний час часопис надсилався В. Антоновичу, Д. Яворницькому, І. Мечникову, О. Ковалевському, Є. Чикаленку, С. Прокоповичу та іншим відомим ученим і громадським діячам.

Багаторічне видання «Сборника» принесло безумовну користь для розбудови земських установ Херсонщини. Втім, як засвідчила практика, це не врятувало часопис від сумної долі багатьох інших відповідних періодичних видань Російської імперії в умовах революційних потрясінь 1905–1907 рр. У лютому 1906 р. рішенням надзвичайної сесії Херсонського губернського земського зібрання видання «Сборника» було припинено, а особистий склад його редакції переведений у секретарське відділення управи⁴². Офіційною причиною подібного рішення вказувався гострий дефіцит бюджету земства. На її користь свідчить також вказівка на тимчасовість цього заходу (терміном на один рік). Однак серед мотивів ліквідації часопису простежується неприховане невдоволення консервативної частини його діячів через перетворення «Сборника» на трибуну для інтелігенції, своєрідний рупор опозиційних ідей, котре час від часу відчувалося в сесійній залі Херсонського губернського земства⁴³. Не могла не викликати занепокоєння консерваторів громадсько-політична заангажованість редакторів часопису. О. Русов, Є. Борисов і А. Грабенко були відомими українськими народолюбцями, прихильниками ліберально-народницької платформи у вітчизняному національному русі, а останній, зокрема впродовж

тривалого часу був лідером української громади в Херсоні. Отже, закриття «Сборника» — найстарішого земського періодичного видання у Російській імперії — мало не лише фінансове, а й політичне підґрунтя.

Після 1906 р. Херсонське губернське земство не спромоглося ані відновити старий часопис, ані створити нове періодичне видання. Інформація Н. Кузовової про поновлення «Сборника» в 1911 р. не підтверджується жодними документальними даними⁴⁴. Не дочекавшись нових видавничих ініціатив губернського земства, відповідні повітові інституції Херсонщини по чергово стали відкривати власні журнали та газети — «Известия Александрійского уездного земства» (з 1909 р.), «Известия Ананьевского уездного земства» (з 1910 р.), «Известия Херсонского уездного земства» (з 1914 р.), «Вестник Одесского земства» (з 1916 р.) і «Вестник Елисаветградского земства» (з 1918 р.). Їх форма й зміст відображали тенденцію до популяризації відповідних періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання.

Таким чином, виникнення та розвиток періодичної преси земств зумовлювалися необхідністю інформаційно-довідкового забезпечення діяльності установ останніх, бажанням їх діячів створити засоби для комунікації між відповідними інституціями і місцевим населенням, забезпечити формування належного іміджу цих органів. «Сборник Херсонского земства» став першим таким часописом на території не лише України, а й усїєї Російської імперії, у багатьох відношеннях зразком для наслідування іншими установами. Його структура та зміст зазнали еволюції в процесі розвитку земств у регіоні, появи нових завдань в їх діяльності. Впродовж свого тривалого існування журнал залишався головним виразником поглядів органів земського самоврядування на Херсонщині, а вміщені на його сторінках публікації сприяли розробці стратегії останніх в облаштуванні культурно-господарського життя краю.

¹ Гуз А. Становлення земської преси України в другій половині XIX — на початку XX ст. // Історія в школі. — 2002. — № 11/12. — С. 1–6; Стрельбіцька Н. До історії періодики органів самоврядування Правобережної України і Подільської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідом. Дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. — Л., 2005. — С. 245–251; Міляевич І.В. Роль Волинського земства у формуванні системи місцевих періодичних видань на початку XX століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 12. — Рівне, 2008. — С. 33–40; Стецюк В.Б. Періодичні видання Подільського губернського земства (1907–1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. — Т. 12. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 387–397; Школьна О. Періодичні видання земських установ Катеринославської губернії (кінець XIX — початок XX ст.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <http://vuzlib.com/content/view/1526/43>. — Назва з екрану.

² Дудко В. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 180–182; Дунай Н.В. Культурно-просвітницька діяльність земств на Катеринославщині за матеріалами «Катеринославської земської газети» // Питання історії України. Історико-культурні аспекти: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 99–104; Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 97–101; Боровик А. Проблеми становлення українознавства на сторінках «Черниговской земской газеты» (березень 1917 р. — січень 1919 р.) // Сіверянський літопис. — 2000. — № 4(34). — С. 12–24; Олійник Н. Про деякі проблеми народної освіти на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідом. Сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 травня 2002 р. — Л., 2002. — С. 249–253; Михайлик А.О. Становлення та діяльність кооперативних установ Подільської губернії у матеріалах земських періодичних видань на початку XX століття // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 319–325; Матвієнко С.В. Етнографічні матеріали на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» // Сумська старовина. — 2006. — № 18/19. — С. 143–149; Мирончук В.Д., Антипенко В.В. М.В. Родзянко та видання «Вестника Екатеринославского земства» // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип. 4. — С. 47–53 та ін.

³ Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 562.

⁴ Гапієнко А. Вказ. праця. — С. 97.

⁵ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 13–15, 21–23 зв., 24, 32–34 зв., 37–38, 41–43 зв., 64–66 зв.; спр. 19, арк. 109–110 зв., 112–115 зв.

⁶ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. — Херсон, 1904. — Вып. 1. — С. 52–54; Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонського краєзнавчого музею. — Херсон, 2005. — С. 88–100; Сінкевич І.Ю. Характерні особливості «Сборника Херсонского земства» на першому етапі видання (1868–1886 рр.) // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2007. — Вип. 26. — С. 228–231.

⁷ Юбилейный земский сборник. 1864–1914. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 31.

⁸ Свод постановлений Елисаветградского уездного земства за 1865–1894 гг. — Елисаветград, 1895. — С. 7.

⁹ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. — Т. 1. — Одесса, 1888. — С. 11.

¹⁰ Там же. — С. 10, 32–33.

¹¹ Веселовский Б.Б. Указ. соч. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 107.

¹² Сборник правительственных распоряжений, по делам, до земских учреждений относящимся. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1872. — С. 66, 223–224.

¹³ Гордеенко Е.С. Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений. — Х., 1891. — Вып. 1. С. 62–63; Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 гг. с кратким сводом постановлений за время с 1865–го по 1882 г. — Чернигов, 1902. — Вып. 1. — С. 200.

¹⁴ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. — С. 170–173.

¹⁵ Херсонское губернское земское собрание. Сессия третья (28 октября — 15 ноября 1866 года). — Херсон, 1867. — С. 376.

¹⁶ Херсонское губернское земское собрание. Сессия четвертая (1–14 ноября 1867 года). — Херсон, 1868. — С. 212, 431–432.

¹⁷ Программа «Сборника Херсонского земства» // Сборник Херсонского земства. — 1868. — № 1. — С. IV.

¹⁸ Об издании «Сборника Херсонского земства» // Там же. — С. III.

¹⁹ О программе «Сборника Херсонского земства» // Там же. — № 7. — С. 119–120.

²⁰ Об изменении программы «Сборника Херсонского земства» и о прекращении издания стенографического отчета по ходатайству Одесских уездных земских учреждений // Там же. — 1884. — № 2. Отд. III. — С. 95.

²¹ Там же. — С. 96.

²² Там же. — С. 95.

²³ Там же. — С. 95, 100.

²⁴ *Мордовцев Д.Л.* Десятилетие русского земства. 1865–1875. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 187.

²⁵ *Веселовский Б.Б.* Указ. соч. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 563.

²⁶ Там же. — Т. 4. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 250.

²⁷ Об изменении программы «Сборника Херсонского земства» ... — С. 91–94.

²⁸ *Веселовский Б.Б.* Указ. соч. — Т. 4. — С. 248–249, 253

²⁹ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. — С. 172.

³⁰ *Макієнко О.А.* Діячі Херсонського земства: Олександр Олександрович Русов // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2007. — Вип. 26. — С. 191–192.

³¹ Об изменении в издании «Земского Сборника» // Сборник Херсонского земства. — 1885. — № 3. Отд. II. — С. 123–124.

³² Херсонское губернское земское собрание. Сессия двадцать седьмая (16–24 октября 1885 года). — Херсон, 1886. — С. 136.

³³ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 110 зв.

³⁴ От редакции // Сборник Херсонского земства. — 1886. — № 1. — С. 1.

³⁵ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 113.

³⁶ Там само. — Арк. 115.

³⁷ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1888–1899 гг. — Херсон, 1901. — Вып. 1. — С. 68.

³⁸ *Комар М.* Євген Борисів. Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. — 1900. — Т. 9, кн. 8. — С. 123–127.

³⁹ *Макієнко О.А.* А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування в Херсонській губернії (кінець XIX — початок XX ст.) // Південний архів. Істор. науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2004. — Вип. 15. — С. 85–92.

⁴⁰ Держархів Херсонської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 115.

⁴¹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 205–217 зв.

⁴² Журнали Херсонского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 21–23 февраля 1906 г. и доклады комиссий. — Херсон, 1906. — С. 25.

⁴³ Херсонское губернское земское собрание. Сессия сороковая (13–21 ноября 1895 года). — Херсон, 1896. — С. 292–294; Херсонское губернское земское собрание. Сессия сорок четвертая (10–21 октября 1899 года). — Херсон, 1900. — С. 455–457.

⁴⁴ *Кузовова Н.М.* Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонського краєзнавчого музею. — Херсон, 2005. — С. 88–100.

І.Я. Дзира
(м. Київ)

**УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1871–1917 рр.**

В статті розглядаються публікації 1871–1917 рр., присвячені українським літописам XV–XVIII ст. Автор показує історичні умови, аналізує творчий доробок науковців та їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

В статье рассматриваются публикации 1871–1917 гг., посвященные украинским летописям XV–XVIII вв. Автор показывает исторические условия, анализирует творческую работу учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

The article reviews the publications of 1871–1917 years, dedicated to Ukrainian chronicles of XV–XVIII-th centuries. The author shows the historical conditions, analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Природно, що численна література з різних питань українського літописання не могла не звертати на себе увагу історіографів. Однак в їхніх працях знайшли місце лише окремі аспекти та факти, пов'язані з оглядом тих чи інших досягнень на ниві вітчизняного літописознавства. Особливо відчутним є брак теоретичних, узагальнюючих студій, присвячених дослідженню основних закономірностей становлення й розвитку цієї важливої складової історичного джерелознавства. Тому перед науковцями стоїть ряд важливих завдань, кінцевим підсумком яких має стати поява синтетичної монографії або навчального посібника з історії вивчення українського літописання. Але створити останні можна лише за умови, якщо найближчим часом буде проведено відповідну підготовчу роботу, котра полягає перш за все в укладенні його повної бібліографії, а також у дослідженні ряду конкретних тем і проблем. При цьому не можна обійтися без спеціальних статей, які висвітлюють вивчення літописів давньоукраїнських та XV–XVIII ст. в окремі періоди вітчизняної історіографії.

Незважаючи на постійний тиск з боку царського уряду (згадаймо, для прикладу, хоча б Емський указ 1876 р.), що негативно впливав на наукове життя, в Україні протягом 1871–1917 рр. активно продовжували розвиватися літописознавчі дослідження. Особливих успіхів у той період досягла позитивістсько-народницька історіографія, представлена такими іменами, як М. Грушевський, В. Антонович, М. Лазаревський, О. Левицький, О. Єфименко, Д. Яворницький та ін. Серед установ, що відіграли провідну роль у розвитку джерелознавства слід

відзначити Київську археографічну комісію, Історичне товариство Несторалітописця, Наукове товариство імені Шевченка, Одеське товариство історії та старожитностей, Подільське церковне історико-археологічне товариство й Історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Хоча в той час пріоритетна роль однозначно відводилася документальним джерелам, пам'ятки українського літописання також були предметом (щоправда, не постійного) зацікавлення істориків.

Завданням даної статті є висвітлення розвитку вітчизняного літописознавства протягом 1871–1917 рр. Відразу зауважимо, що розглядатимуться лише публікації відповідних творів XV–XVIII ст., а також спеціальні дослідження, де головним чином проаналізовано питання походження, історії тексту літописів (авторство, час складання, списки, редакції тощо) та оцінено їх значення як історичних джерел. Водночас до огляду не включено ті численні праці з різноманітних питань української історії середніх віків і раннього нового часу, автори котрих використовували літописну інформацію. Опущено також мовознавчу студію П. Житецького «Энеида» Котляревского и древнейший список еѣ в связи с обзором малорусской литературы XVIII века», що містить характеристику козацьких літописів й історичних компіляцій у контексті еволюції книжної української мови даного періоду. Щоб не перевищити ліміт обсягу цієї статті, узагальнюючі студії з вітчизняної історіографії, де подано огляд історико-літературних творів, доведеться виділити в окрему публікацію. У зв'язку з перебуванням українських етнічних земель у другій половині XIX — на початку XX ст. в межах Російської та Австро-Угорської імперій для ідентифікації тих чи інших науковців як представників вітчизняної історичної думки використано передусім географічний (місце проживання і діяльності дослідника) й ідеологічний (національне спрямування творчості) критерії.

Слід відзначити, що тема «Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1871–1917 рр.» відзначається стартовим рівнем дослідженості та представлена рядом «відправних» праць. Одні з них присвячені науковій спадщині окремих учених, інші містять у своїй структурі огляди літератури з історії літописання. Історіографічні студії першого типу з'явилися вже на початку XX ст. Зокрема в розлогій статті до 70-річного ювілею В. Антоновича С. Томашівський розглянув деякі питання діяльності науковця із вивчення зазначеної теми¹. Найвагоміша на сьогодні характеристика цього дослідника міститься в розвідці М. Ткаченка². З доробку сучасних учених із даної проблеми потрібно назвати у першу чергу монографію В. Ульяновського і В. Короткого «Володимир Антонович: Образ на тлі епохи», в котрій головну увагу привертає спроба авторів оцінити рівень науково-критичного аналізу виданих джерел, у тому числі й оповідних, правила та прийоми підготовки публікацій, охарактеризувати основні теоретичні засади, яких дотримувався науковець у своїх студіях³. 1927 р. побачила світ виконана в манері наукової біографії розгорнута стаття М. Василенка «Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902)»⁴. У ній академік розглянув висунуту дослідником версію зокрема авторства «Історії русів». У виданій 1961 р. монографії В. Сарбей з відносною

повнотою представив створену О. Лазаревським загальну картину розвитку історіографії в XVIII — першій половині XIX ст., торкнувся питання про використання вченим літописів як історичних джерел⁵. Правда, наявна в книжці данина пануючій у той час комуністичній ідеології вимагає підходити до багатьох висновків автора із серйозними застереженнями. Великою активністю у вивченні цієї теми вирізняється сучасний дослідник В. Воронов⁶. Його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук поєднувала в собі джерелознавчий й історіографічний аналізи, а також була помітним кроком уперед у вивченні археографічної діяльності О. Лазаревського, зокрема публікації ним літописних пам'яток⁷. Про творчі здобутки О. Левицького на ниві українського літописознавства йшлося у працях М. Петровського, Я. Дзири й Л. Москвич⁸. Проте, коли перший зосереджував свою увагу на студіях ученого щодо «Літопису Самовидця», то другий ширше торкнувся даного питання, а стаття Л. Москвич «З історії становлення джерелознавства України» «стала першою в післявоєнній історіографії серйозною і успішною спробою комплексного дослідження діяльності одного з провідних діячів Комісії щодо вивчення і видання історичних джерел»⁹. До праць про окремих дослідників-літописознавців належала також стаття Г. Чернихівського «Українські літописи XVII–XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова»¹⁰.

На даний час є кілька праць, що містять огляди літописознавчої літератури, а також публікацій відповідних творів за 1871–1917 рр. Так, ґрунтовну характеристику вітчизняних досліджень з історії західноруського літописання можна знайти в монографії Т. Сушицького¹¹. Повний, об'ємний, насичений конкретикою огляд наукового вивчення «Історії русів» за 1825–1926 рр. здійснив М. Возняк¹². Багато уваги питанням історіографії вивчення цієї пам'ятки приділив у своїй книжці Я. Мишанич¹³.

Однак у цілому проблема історії розвитку українського літописознавства позитивістсько-народницького етапу залишається однією з малодосліджених в історіографії.

У 1871–1917 рр. особливого розмаху набрали пошук та публікація різноманітних місцевих літописів. Загалом протягом вказаного періоду було надруковано понад 30 пам'яток даної групи. І з того часу їхній чималий інформаційний потенціал став доступним для широкого кола вчених.

Городенківський, Перемишльський, Поморянський, Тисьменичанський літописи, записки Григорія Гаванського, Павла Свидзинського й інші твори потрапили до «Сводной галицко-русской летописи» А. Петрушевича¹⁴. Однак видавець не публікував кожну пам'ятку окремо, а розбивав увесь цей джерельний матеріал за роками, через що повністю реконструювати тексти перерахованих пам'яток не видається можливим.

У досліджуваний період побачили світ два видання Баркулабівського літопису. П. Куліш, котрий уперше вивчив і опублікував даний твір, зарахував його «к историческим источникам первой важности»¹⁵. У вступній замітці він виділив ту літописну інформацію, що становила найбільшу історичну цінність — зображення польсько-московських відносин, відомості про російських самозван-

ців та особливо оповідання, присвячені церковно-релігійному життю в Україні. Однак деякі матеріали Баркулабівського літопису, зокрема розповіді про перебування козаків у Білорусі з 1587 р. й повстання С. Наливайка, були тенденційно витлумачені П. Кулішем у світлі його консервативної концепції про реакційну роль козацтва і цивілізаційну місію шляхетства в українській історії. Датуючи твір, дослідник допустив помилку, оскільки припускав, що автор почав працювати над ним із 1563 р., приблизно на 20-му році життя. П. Куліш подав також археографічний опис збірника, до складу якого входила пам'ятка, та правильно визначив соціальну належність літописця. Наприкінці слід відзначити, що відсутність правил передачі тексту й історичних коментарів знижують науковий рівень розглянутого видання.

Враховуючи наявність допущених ученим текстуальних перекручень і неточностей, а також те, що «Материалы для истории воссоединения Руси» стали бібліографічною рідкістю, М. Довнар-Запольський 1898 р. перевидав Баркулабівський літопис за списком Синодальної бібліотеки¹⁶.

1906 р. у збірці статей на пошану М. Дашкевича вперше з'явилася спеціальна розвідка про останній, написана М. Довнаром-Запольським¹⁷. Відповідно до основних вимог, які стоять перед подібними джерелознавчими працями, вона відкривається досить докладним описом збірника, в котрому міститься Баркулабівський літопис. Потім дослідник дав загальну характеристику хроніки як історичного джерела, наголошуючи при цьому, що «самая важная особенность памятника — мелкие местные заметки. Это летопись будничной сельской жизни тех местностей, которые окружали Баркулабово и Оршу. Если я не ошибаюсь, до сих пор мы не знаем такого памятника, который бы так подробно, с такой любовью к окружающему и с таким литературным талантом описывал на протяжении полувека радость и горе обыкновенной серенькой жизни села...»¹⁸.

На тверде переконання М. Довнара-Запольського, автором літопису був священник містечка Баркулабова Ф. Филипович, свідченням чого є неодноразово зафіксована в творі інформація про близькість його до дому князів Соломирецьких, зокрема відтворена з дрібними подробицями сцена смерті княгині Полонії. Науковець правильно відзначив, що хоч перше повідомлення літопису й належить до 1544 р., проте характеру останнього текст набуває, починаючи з 1570 р. Записи за 1570–1592 рр. характеризуються сухістю та стислістю викладу на відміну від яскравих і образних наступних оповідей. До того ж у першій частині трапляються хронологічні помилки, повтори й випередження подій (наприклад, вставка під 1592 р. з описом Берестейського собору 1596 р.). Все це дало вченому підстави вважати, що літописець приступив до своєї роботи між 1592 та 1596 рр. Вказуючи на історичні обставини укладання пам'ятки, дослідник зазначив, що взятися за перо автора спонукала особиста участь у Берестейських соборах 1590 і 1596 рр. Не залишилося поза межами статті й питання про політичні погляди Ф. Филиповича. На думку М. Довнара-Запольського, йому були притаманні промосковські симпатії, відданість православ'ю, вороже ставлення до унії та католицизму. В цілому ж на світогляд літописця наклали сильний відбиток провіденціалізм і провінційна обмеженість. Торкаючись у

висновках проблеми культурної належності твору, дослідник зараховував його до власне білоруського літописання.

В 1908 р. раніше опублікований науковцем текст Баркулабівського літопису й дана стаття були об'єднані в одному виданні¹⁹.

У невеличкій статті, присвяченій Хмільницькому літопису²⁰, К. Заклинський підкреслив його цінність як історичного джерела, складеного очевидцем подій, навів матеріали, що дозволяють встановити місце написання пам'ятки. Нерішучі спроби розв'язати проблему авторства завершилися невдачею, оскільки вчений вагався остаточно вирішити, чи належав літописець до шляхти, чи православного духовенства або міщанства. Певний інтерес становлять кілька його зауважень стосовно оцінки автором твору Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. «Про условия Зборовского мира, — підкреслював дослідник, — автор не знает; про уступства, які гетьман виклопотав для козаків і для церкви, йому байдуже; в одушевленню, яке в році 1649 панувало на Україні, не брав участі; він бачив тільки кривди і шкоди, які починили бідному народу татари з козаками...»²¹. Однак зроблена далі екстраполяція цих песимістичних поглядів на думки та відчуття «цілої маси народу» видається явним перебільшенням. Загалом невисокий рівень зробленого К. Заклинським детально-конкретного аналізу пам'ятки свідчив про пошуки останнім адекватних предмету дослідження методичних підходів до нього.

У 1882 р. В. Антонович видав повість київського міщанина Б. Балики про «московську смуту»²², а 1887 р. — статтю про літопис Я. Юзефовича²³, котрі пізніше потрапили до «Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси».

Виявивши в Сулімівському архіві хроніку, яка розповідала про події української історії 1640–1762 рр., О. Лазаревський надрукував з неї ті уривки, що містили факти, невідомі за іншими літописами, зокрема Самовидця²⁴.

1885 р. у «Киевской старине» вийшла стаття В. Антоновича «Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга»²⁵. Характеризуючи особливості культурного життя на Лівобережжі в XVIII ст., науковець відзначив, що основна тенденція у розвитку козацького літописання полягала в переході «от формы летописи к форме прагматической истории»²⁶. Вчений навів докладні й точні археографічні дані щодо «книги» та розподілив за змістом і видовими ознаками вміщені до неї джерела. Серед них він назвав 9 літописних уривків та заміток. Чотири фрагменти були дослівно переписані з «Літопису Самовидця», два (за 1664 р. і 1664–1678 рр.) — запозичені з якоїсь короткої втраченої козацької пам'ятки і, нарешті, три останніх є скоріше за все особистими спогадами М. Мовчана про похід під Відень у 1683 р. Дослідник представив розгорнуту біографію укладача й під окремою рубрикою вмістив у додатках 5 оригінальних уривків із «книги».

В статті «Летопись Сатановского монастыря» В. Антонович навів археографічні дані щодо рукопису та розглянув питання історії його тексту. Основну увагу вчений приділив переказу повідомлень останньої, оскільки вони, «помимо местного интереса, представляют бытовые черты для характеристики отно-

шений, существовавших в крае в прошлом столетии»²⁷. На жаль, у статті домінує оповідний спосіб викладу матеріалу, що полягає в зв'язній і послідовній передачі змісту джерела без його інтерпретації й тлумачення. Вчений також нічого не зазначив про світогляд авторів літопису, за винятком уніатського ігумена А. Гнатовича.

1891 р. у додатках до «Материалов для истории монастырей Подольской епархии» російськомовний переклад літопису Сатанівського монастиря опублікував Є. Сіцінський²⁸. При цьому вміщені до тексту твору документальні матеріали були передані мовами оригіналу — польською та латинською. Завдяки цьому, а також через відсутність науково-довідкового апарату дане видання мало популярних характер.

В 1888 р. Київська археографічна комісія видала підготовлений В. Антоновичем «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», до складу котрого ввійшли літописи Лизогубівський, Київський, Межигірський, Вітебський, Добромільський, а також Юзефовича та Львівського кармелітського монастиря ін.²⁹. П'ятеро з них побачили світ уперше. Текст двох останніх літописів був надрукований латинською мовою, а Вітебського — польською без синхронного перекладу. Довідковий апарат «Сборника» складався із передмови, текстуальних приміток, іменного і географічного покажчиків.

В. Антонович розпочав передмову з розгляду «Лїтописца, или описанія краткого знатнїйших дїйств и случаев». Дослідник звернув увагу на значні зовнішні відмінності між опублікованим ним списком, що належав переяславському колекціонерові Карпенку, та «Кратким лїтоизобразительным знаменитых и памяти достойных дїйств и случаев описаніем», яке у 1856 р. видав М. Білозерський. Науковець зробив правильний висновок, що обидва списки незалежні один від одного, й висловив думку про їхнє походження із спільного джерела — «Короткого опису Малоросії». Далі вчений відзначив особливості використання літописцями праці свого попередника. В. Антонович поділив на три групи основні та додаткові відомості з першої частини «Лїтописца, или описанія краткого знатнїйших дїйств и случаев»: політичні та воєнні події, історію церковного життя, пошесті й явища природи. Свою класифікацію дослідник підкріпив рядом прикладів. Далі він відзначив такі характерні риси пам'ятки, як історизм, критицизм, інтерес до історичних осіб та подій минулого, наявність моральних оцінок. Науковець назвав також кілька місць із літопису, де видно авторське ставлення до учасників історичного процесу. Детальні біографічні відомості про членів родини Лизогубів, котрі часто зустрічаються в творі, допомогли В. Антоновичу встановити його автора. Ним він вважав генерального обозного Я. Лизогуба, який на підставі сімейних записок склав 1742 р. «Лїтописец, или описаніе краткое знатнїйших дїйств и случаев».

Учений дав зокрема стислу характеристику збірників І. Кошаківського й О. Лазаревського, що також містили Київський літопис. Джерелознавче значення публікації підвищують наведені в передмові до неї тексти приписок, котрі дають можливість скласти уявлення про історію рукописів, встановити імена їх

власників. Дослідник подав короткі відомості про структуру пам'ятки І. Кошаківського та джерельну основу його статей. Провівши текстуальний аналіз вміщеного до складу збірників І. Кошаківського й О. Лазаревського «Літописца второго», він встановив схожість і відмінність обох його редакцій. При цьому науковця особливо зацікавив додаток до збірника О. Лазаревського. Тут містилися записи про події 1618–1621 рр., укладені особою, яка перебувала на службі у князя С. Лика. В основу видання Київського літопису було покладено текст О. Лазаревського. Редактор вилучив перші дві структурні одиниці зі складу «Літописца второго», оскільки вони містили загальновідомі факти. Стилистичні відмінності він виніс у підрядкові примітки. Відсутні в 2-ій редакції Київського літопису фрагменти видавець не оформив у вигляді останніх, а позначив зірочкою та безпосередньо ввів до основного тексту, що призвело до їх змішування. Розташувавши в хронологічній послідовності інформацію, В. Антонович знизив наукову якість видання.

Літопис, котрий становить одинадцять статтів збірника, з відділу рукописів інституту Осолінських був складений, як слушно вважав учений, у Межигірському монастирі й належав перу настоятеля цієї обителі. Джерелознавець наголосив, що автора переважно цікавили козацькі рухи і місцеві події на теренах Київщини й Переяславщини, зокрема стихійні лиха й явища природи. Тематику твору розширено також за рахунок повідомлень з історії православної ієрархії.

В передмові до «Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», найдетальніше розглянуто було літопис Юзефовича. Археографічна довідка до нього є дуже стислою. Ознайомивши читачів із докладною біографією автора, В. Антонович визначив композицію пам'ятки. Головними її джерелами стали друковані праці В. Коховського та П. Пясецького, численні рукописні актови й документальні матеріали, а також усні свідчення очевидців зображуваних подій. Основну увагу у передмові дослідник зосередив на переказі змісту літопису, котрий поєднував з його тематичною характеристикою. Він зазначив безсумнівний суб'єктивізм Я. Юзефовича в трактуванні історичних подій, який був зумовлений його вихованням, суспільним становищем і відповідав настроям тогочасного суспільства. На жаль, готуючи твір до видання, археограф сильно скоротив текст її оригіналу.

Характеризуючи Вітебський літопис, науковець у першу чергу зупинився на історії укладання цієї пам'ятки, котра становить групу заміток різних авторів. Недоліками його публікації є скорочення останньої частини оригіналу, зведені до мінімуму археографічні дані (вказуються лише місце зберігання та шифр рукопису), відсутність приміток і невикористання двох інших списків із бібліотек Вітебської гімназії й Полоцької духовної семінарії.

Надзвичайно коротко зупинився В. Антонович на Добромильському літопису. Він навів стислі контрольно-довідкові відомості про рукопис та зазначив, що з 1648 по 1700 р. його укладав священник однойменної церкви Різдва Богородиці С. Коростенський.

Учений подав археографічні дані щодо літопису Львівського кармелітського монастиря і побіжно висвітлив його зміст. Те, що він вирішив надрукувати лише

другу частину пам'ятки, котра містить повідомлення про події на Україні за 1648–1676 рр., зокрема про облогу Б. Хмельницьким Львова в 1648 р., значно знизило наукову вартість видання.

У 1889 р. О. Лазаревський опублікував «Отрывки из летописи Мгарского монастыря»³⁰. В них розповідається про хід будівництва Преображенського собору й основні події монастирського життя протягом 1682–1775 рр. Вступна передмова включала стисле повідомлення про зміст та значення твору.

Наступного року дослідник видав «Лѣтописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740–1806)»³¹. Прізвище автора заміток невідоме, але, ознайомившись із текстом, учений зробив припущення, що його складено у селі Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Твір містить інформацію як про загальновідомі, так і про місцеві події. На жаль, під час підготовки тексту до друку видавець вилучив звістки про перші, а також ті, котрі, на його думку, не становили особливого інтересу.

В 1890 р. О. Лазаревський увів до наукового обігу другу редакцію Чернігівського літопису, що відрізняється від першої детальним викладом подій за 1703–1725 рр.³² У передмові вчений дав стислу археографічну характеристику рукопису і познайомив читацьку аудиторію із структурою збірника, до складу якого входила пам'ятка. Він припустив, що основну, першу частину літопису, ймовірно, було складено ієромонахом Троїцького чернігівського монастиря Л. Боболінським. Цікавими також є висловлені у вступі думки стосовно методики, котру використовували в XVII–XVIII ст. місцеві автори під час написання творів із біблійної, античної чи давньоруської історії. О. Лазаревський вважав, що нова редакція Чернігівського літопису була складена козацьким канцеляристом, імовірно, уродженцем Сіверщини. На думку дослідника, він добре орієнтувався в подіях першої чверті XVIII ст., зокрема був свідком арешту П. Полуботка та козацьких старшин у Петербурзі. До серйозних недоліків видання слід зарахувати відсутність порівняльної характеристики відомих О. Лазаревському списків пам'ятки і відповідних наукових коментарів.

1890 р. в журналі «Киевская старина» І. Франко опублікував текст Підгорецького літопису, вилучивши з нього копії дарчих записів, королівських привілеїв й єпископських грамот³³. Видавець пропустив також ряд фактів місцевого значення. Незважаючи на це, дана публікація була повнішою за видання А. Петрушевича. В передмові дослідник у загальних рисах охарактеризував рукопис, який «составляет если не очень важный, то все-таки интересный источник для истории Прикарпатской Руси, преимущественно с 1662–1699 годов»³⁴.

В розвідці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.» І. Франко охарактеризував ряд західноукраїнських літописів — Добромильський, Гукливський, Солотвинський та Лаврівський. На думку дослідника, їхнім укладачам була притаманна обмеженість політичних інтересів. Наприклад, автор першої хроніки С. Коростенський занотовував інформацію про «елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупі вісті про далекі війни та напади...»³⁵.

В 1902 р. з'явився друком російськомовний переклад літопису Вінницького капуцинського монастиря, зроблений священником І. Шиповичем³⁶. Дана пам'ятка, що охоплює виклад подій за 1744–1856 рр., містила цікаву інформацію про міжконфесійні відносини, гайдамацький рух у Східному Поділлі у XVIII ст., а також про життя й побут різних суспільних прошарків Вінниці. В передмові перекладач ознайомив читачів із біографією фундатора монастиря — вінницького старости Л. Калиновського та специфікою видання. На жаль, крім згадки про формат, тут відсутні будь-які інші складові археографічної легенди. Непрочитані з ряду причин (нерозбірливий почерк, вицвітання) частини тексту І. Шипович відновив з допомогою книги Геленіуша «Wspomnienia polskich czasow» (Lwow, 1894). При цьому він звинуватив польського історика у неточному перекладі деяких місць із латинської мови на польську, скороченні матеріалу або, навпаки, нічим не виправданому доповненні його особистими міркуваннями чи запозиченнями з інших джерел. Правильно попередивши читачів, що вставками з Геленіуша слід користуватися з крайньою обережністю, автор сам нерідко повторив його помилки, оскільки в ряді випадків замість дослівного перекладу переказав літописні повідомлення. Хоча видання і супроводжується коментарями, котрі стосуються переважно історії Вінниці, через вищезазначені недоліки його загальний рівень залишається невисоким, аматорським.

1903 р. В. Гнатюк увів до наукового обігу Керестурську хроніку, яка відображала життя та побут українських колоністів Бачванського регіону Австро-Угорщини в 1746–1895 рр.³⁷ Учений розповів про обставини пошуку твору та висловив переконання, що отриманий ним текст є лише скороченим витягом з оригіналу. Він також зупинився на кількох повідомленнях, котрі знайшли відгомін у народній словесності або були виявом національної свідомості місцевої «руської» діаспори. Видання виконане на основі прийнятого в Науковому товаристві імені Шевченка принципу адекватної передачі тексту. У підрядкових примітках переважно розкривалося значення місцевих діалектизмів.

В 1904 р. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» під назвою «Руська «кройника» з XVII в.» (охоплювала події з 1494 по 1648 р.) з'явилося видання скороченої редакції Острозького літописця³⁸. Незважаючи на дотримання прийнятого в Археографічній комісії НТШ принципу адекватної передачі тексту, А. Крижановський розставив усі записи у хронологічному порядку, чим завдав шкоди своїй публікації. В складеній без археографічних даних надзвичайно лаконічній вступній замітці відзначено, що хроніку написав невідомий чернець крехівського Миколаївського монастиря, очевидно, у 1648 р. Тут же повідомляється про використання її матеріалів А. Петрушевичем для «Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год».

В 1911 р. з передмовою Я. Біленького (Г.М. Стрипського) побачило світ повне видання Гукливського літопису³⁹. Текст пам'ятки, що охоплює виклад подій за 1660–1830 рр., передано без будь-яких змін із збереженням усіх орфографічних особливостей, скорочень і надрядкових знаків. Підрядкові примітки,

як правило, подають переклад іншомовних слів, котрі потрапили до закарпатських говірок переважно з угорської мови. Стисла вступна передмова містила короткі біографічні відомості про автора твору — пароха М. Грігашія й окремі зауваження стосовно його роботи над літописом.

У статті «З зарання української преси в Галичині» М. Возняк подав текст неопублікованої вступної замітки до Львівського літопису, яку Я. Головацький планував оприлюднити 1848 р. у проєктованому часописі «Галицька Пчола»⁴⁰. Коротенька передмова містила згадку про відкриття цієї пам'ятки Д. Зубрицьким та побіжні зауваження стосовно авторства і мови пам'ятки. Оскільки науковий рівень замітки Я. Головацького навіть на середину XIX ст. був невисоким, то її видання в 1912 р. становило лише історіографічний інтерес.

Загальними недоліками більшості розглянутих публікацій є лаконізм або відсутність археографічних даних (лише, у літопису Вінницького капуцинського монастиря наявні наукові коментарі в Київському наведено різночитання текстів, а примітки до Гукливського — Керестурської хроніки мають мовний тлумачний характер), а також пояснень особливостей передачі джерел (за винятком Добромільського). Літописи Київський, Вітебський, Юзефовича, Львівського кармелітського монастиря, Баркулабівський, Підгорецький, Сулімівська хроніка та «Летописные заметки о событиях в Новороссии» були надруковані у скороченому вигляді. Готуючи до друку Вітебський літопис, В. Антонович не використав два відомих йому списки останнього. Серйозними недоліками були також змішування текстів (Київський літопис), свавільне втручання видавців у хронологічну канву джерела (Київський літопис і скорочена редакція Острозького літописця), неточний переклад іншомовних фрагментів (літопис Вінницького капуцинського монастиря).

Проте, незважаючи на певну археографічну недосконалість, розглянуті публікації істотно збагатили джерельну базу досліджень вітчизняного минулого. Вони зокрема допомогли отримати повніше уявлення про національно-визвольні рухи, структуру й побут українського суспільства XVII–XVIII ст., його церковне життя тощо.

В 1882 р. львівський професор І. Шараневич запропонував Краківській академії наук видати збірку західноруських літописів, котрі він зараховував і до творів «південноруської» історіографії. Щоб привернути увагу польських наукових кіл до свого проєкту, вчений підготував спеціальний нарис з історії західноруського літописання XV–XVI ст.⁴¹ У ньому він дослідив походження й склад рукописів Супрасльського, Уваровського, Рачинського, Биховця, а також збірника «Літописці Волині та України». Науковець був першим, який широко застосував порівняльно-текстологічний аналіз під час роботи із західноруськими пам'ятками й наголосив на необхідності встановити взаємозв'язок останніх із північноруськими літописами й польськими хроніками. З усієї групи західноруських історико-літературних пам'яток І. Шараневич виокремив «Літописець великого княжества Литовскаго и Жомойтскаго» як цілком самостійний твір, що був складений при великокнязівському дворі. Загальним першоджерелом відомих йому списків учений вважав Смоленську хроніку. Крім неї, книжники

використовували Літописець великих князів литовських, Галицько-Волинський, а також Київський літописи із збірника «Літописці Волині та України», Київський літопис із Супрасльського рукопису й «Хроніку Поділля». Розглянувши питання авторства цих пам'яток, дослідник визначив ступінь достовірності їхніх хронологічних даних. При цьому він дійшов висновку, за котрим відображену на сторінках західноруських літописів послідовність розгортання історичних подій у часі можна вважати достатньо точною. Однак на початок ХХ ст. нарис І. Шараневича вже морально застарів. Сталося це не стільки через недоліки методико-методологічного характеру, скільки завдяки тому, що після здійсненого в 1907 р. видання Петербурзької археографічної комісії кількість відомих списків західноруських літописів сягнула тринадцяти.

У передмові до «Очерка известий о Подольской земле до 1434 года» М. Молчановський побіжно охарактеризував західноруські пам'ятки⁴². При цьому він висловив упевненість, що автор літопису Биховця користувався рукописом, який стоїть значно ближче до Уваровського, ніж до Супрасльського списку.

У своїй монографії «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда», «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия». В. Антонович значну увагу приділив з'ясуванню достовірності інформації, вміщеної до літопису Биховця⁴³. За допомогою логічно-змістового аналізу він показав, як, зібравши силу-силенну легенд і переказів, західноруський книжник зайнявся штучним групуванням матеріалу й екстраполяцією сучасних йому суспільно-політичних реалій другої половини XVI ст. на попередні епохи. Така методика призвела до появи численних хронологічних помилок, дублювань та внутрішніх суперечностей у змісті. Дослідник встановив також джерела вміщених до літопису топографічних і фамільних переказів. Для спростування гіпотези про завоювання в 1320–1321 рр. Гедиміном Волині й Київської землі він провів ґрунтовний текстуальний, логічно-змістовий аналіз літописів Биховця, Густинського і хроніки М. Стрийковського, де містилася відповідна інформація.

1885 р. М. Дашкевич опублікував «Заметки по истории Литовско-Русского государства», у котрих висловив ряд критичних зауважень на монографію В. Антоновича⁴⁴. Зокрема він заперечив твердження свого попередника про апокрифічність повідомлення літопису Биховця, в якому йшлося про завоювання південноруських земель Гедиміном. На відміну від В. Антоновича М. Дашкевич вважав, що за своєю сутністю дане оповідання разом із багатьма подробицями заслуговує на увагу, коли тільки розглядати його не як об'єктивне свідчення сучасника, а пізнішу передачу й об'єднання первісних відомостей.

Невдалу спробу останнього підкріпити свої міркування звістками з 3-ї, 4-ї та 5-ї статей збірника І. Кошаківського про похід Гедиміна на Київщину спростував М. Грушевський⁴⁵. На підставі текстуального аналізу він встановив, що в основі цих заміток лежать матеріали хроніки М. Стрийковського, котрий у свою чергу скористався літописом Биховця.

Після зіставлення матеріалів із літописів Супрасльського, Густинського, Биховця, статей із збірника І. Кошаківського й ряду інших джерел П. Клепаць-

кий зазначив, що для нього оповідання західноруських пам'яток, де зображено приєднання Києва до Литовської держави, «не внушает доверия как в отношении частных, так и в рассуждении общей комбинации событий»⁴⁶.

М. Грушевський переконливо довів, що джерелом «Похвали великому князю Вітовту» із західноруського літопису є запис, уміщений до складеної у 1428 р. за розпорядженням смоленського єпископа Герасима, копії рукописного збірника слів І. Сирина⁴⁷. Для наочної ілюстрації генетичної залежності обох текстів учений процитував обидва їх — записки й літописного фрагмента за Уваровським списком, додаючи різночитання із Супрасльського. Суцільність і послідовність композиції «Похвали» 1428 р. схилили його до переконання, що вона не є витягом чи уривком з якогось іншого джерела, а є оригінальним твором, котрий, можливо, вийшов з-під пера переписувача смоленської копії збірника слів І. Сирина. Натомість вторинність тексту літописної «Похвали» доводиться наявністю повторів та невдалих стикувань, які виникли під час внесення нових доповнень до неї. На думку М. Грушевського, у протографі літопису «Похвала» повинна була стояти після оповідання про коронаційний з'їзд і смерть Вітовта.

За жанрово-стильовими особливостями дослідник поділив складові частини зводу на літописні записки й оповідання, в котрих хронологічна систематизація матеріалу досягалася за рахунок загального означення часу без використання цифрових дат, і літописну повість про події до 1382 р.

Спростовуючи гіпотезу польського історика А. Прохаски про укладання західноруського літописного зводу у великокнязівській канцелярії, М. Грушевський пов'язував його появу з діяльністю смоленської єпископської кафедри. Однак при цьому на відміну від польського історика С. Смольки він не знайшов виразних вказівок на участь у літописанні митрополита Герасима. Далі науковець розкрив механізм укладання зведення й торкнувся питання часу створення пам'ятки. Наприкінці слід підкреслити його неодноразові нагадування про те, що остаточні висновки щодо західноруського літописання можуть бути зроблені тільки після поглибленого комплексного вивчення всіх його наявних списків.

1902 р. Б. Вахевич опублікував список Рум'янцевського музею західноруського літопису з поправками та додатками за списками Красинського, Уваровським, Супрасльським і Биховця⁴⁸. Незабаром це видання побачило світ й у вигляді окремого відбитка⁴⁹. Крім текстуальних різночитань, підрядкові примітки до публікації ілюстрували ще і зв'язок Рум'янцевського списку з п'ятьма іншими, які були відомі вченому. Передмова традиційно містить археографічну характеристику збірника, до складу котрого входить цей список, та правила передачі його тексту. Крім того, щоб полегшити знайомство читачів із останнім, Б. Вахевич здійснив загальний огляд його змісту порівняно з іншими, вже опублікованими списками. Проаналізувавши ряд датованих записів, він висловив припущення, що протограф Рум'янцевського списку було складено в 1560-х рр. у Вільні. Найбільша ж заслуга дослідника полягала у встановленні взаємин між різними списками західноруських літописів. На його думку, створена в Смоленську перша редакція (Супрасльський і Уваровський списки) в XVI ст. у

Вільні й Полоцьку зазнала істотних змін, що полягали в стиранні місцевого колориту як на фактичному, так і на мовностильовому рівнях. Внаслідок такої обробки виникла друга редакція, представлена списками Авраамки, Красинського, Рум'янцевським та, можливо, Познанським. Третя редакція (список Биховця) була доповнена матеріалами першої (загальнолитовська історія XIV ст.), а також перероблена за допомогою польських хронік (події від початку князювання Вітовта). Ця накреслена картина в цілому була прийнята наступними дослідниками західноруського літописання.

Видання Б. Вахевича з інтересом зустріла наукова громадськість⁵⁰. У своїх рецензіях М. Грушевський і П. Голубовський підкреслили важливість публікації окремих списків західноруських літописів; адже це давало можливість ученим поступово ознайомлюватися з їх мовностильовими особливостями й здійснювати критику фактичного матеріалу, що в майбутньому мало б полегшити проведення комплексного порівняльно-текстологічного зіставлення всіх збережених рукописів. Оцінюючи висновки Б. Вахевича стосовно складу та взаємозв'язку між західноруськими літописами, П. Голубовський справедливо зауважив, що до виходу зібрання цих пам'яток, котре готувала Петербурзька археографічна комісія, слід утриматися від остаточного вирішення подібних питань⁵¹.

Спеціальну ґрунтовну статтю присвятив західноруському літописанню Т. Сушицький⁵². У ній подано загальний огляд літератури з питання, охарактеризовано 13 літописних списків — час і місце складання останніх, особу переписувача, зміст, їх повноту (пропуски й вставки) та стан збереження тексту — і на підставі порівняльно-текстологічного аналізу визначено взаємозв'язок між ними. Далі дослідник аргументовано відніс ці списки до 3-х редакцій — короткої, в якій були наявні місцеві смоленські звістки й відсутність відомостей із найдавнішої історії Литви; складної, що включала генеалогію давніх литовських князів та містила скорочений смоленський матеріал; і повної, характерною особливістю котрої є найбільша повнота інформації, досягнута за рахунок компіляції з короткої та складної редакцій, запозичень із польських хронік і Галицько-Волинського літопису. Порівнявши лексичний матеріал, перевіrivши достовірність інформації та з'ясувавши характер його викладу, науковець встановив старшинство й якість редакцій, причому найстаршою і найкращою за точністю, докладністю оповідання та однорідністю мови було визнано коротку.

На підставі датування найстарших списків кожної редакції, аналізу їх змісту й враховуючи залучення західноруських літописів як джерел до інших історико-літературних праць, Т. Сушицький відніс створення короткої редакції до 1440-х, складної — до 1550-х, а повної до — 1560-х рр. Він також зупинився на проблемі причетності до західноруського літописання смоленського єпископа Герасима. Що ж стосується можливого автора твору, то вчений вбачав у ньому Тимофія — ймовірно, наближену до останнього духовну особу. Також він проаналізував повість «Похвала великому князю Вітовту» і два сказання, виявляючи в них передусім ті образно-стильові якості, котрі роблять їх пам'ятками красного письменства й є свідченням образного мислення їхніх авторів.

Свої напрацювання початку 1910-х рр. Т. Сушицький у майбутньому значно поглибив та розширив у фундаментальній монографії «Західноруські літописи як пам'ятки літератури»⁵³.

Для спростування псевдонаукових теорій про запусіння Наддніпряни після монголо-татарської навали В. Антонович простежив процес поступового перетворення відомостей Іпатіївського літопису про розорення Києва Батием у літературну фавулу⁵⁴. Аналіз Лаврентіївського, Воскресенського й Густинського літописів привів його до висновку, що саме брак необхідної історичної інформації змусив книжників XIV–XVII ст. вдаватися до реконструкції подій. «Таким образом, — підсумовував В. Антонович, — посредством постоянных наростов и украшений к концу XVII столетия составила полная картина разорения Киева и запустения киевской области, освобождавшая писателей от дальнейшего рассказа о её судьбе...»⁵⁵.

2 травня 1910 р. вчитель історії та географії однієї із київських гімназій О. Рогозинський в Історичному товаристві Нестора-літописця прочитав доповідь про «Кройніку» Ф. Софоновича, котра пізніше була опублікована за сприяння академіка О. Шахматова⁵⁶. Заслугою автора було те, що йому вдалося встановити справжні назви рукописних збірників «Толстовського № 145» і «Толстовського № 157», а також ім'я їх упорядника — П. Кохановського. Розглянувши склад другого, дослідник перерахував ті статті, які були вставлені останнім до тексту «Кройніки о Русі». Він також зробив переконливий висновок, що написаний протягом 1681–1682 рр. «Обширный синопсис русский» не може розглядатися як перехідна сходинка від «Кройніки о Русі» до київського «Синопису», оскільки 1680 р. було надруковане вже 3-тє його видання. Однак у цілому спроба О. Рогозинського розібратись у зв'язках між «Кройнікою» Ф. Софоновича, «Хронографом» й «Обширным синопсисом русским» П. Кохановського та київським «Синописом» виявилася невдалою. Це сталося через хибний методичний підхід, що полягав у переконанні, нібито спорідненість між літописами слід пояснювати не впливом однієї пам'ятки на іншу, а лише використанням їх авторами спільних, як правило, вже втрачених джерел. Тому О. Рогозинський без будь-яких підстав знехтував безпосередні запозичення Ф. Софоновичем матеріалів із хроніки М. Стрийковського. Натомість він намагався переконати колег, що обидва автори послуговувалися рядом спільних джерел, котрі не збереглися до XX ст. В розвідці останнього було також безпідставно применшено масштаб творчої індивідуальності Ф. Софоновича й П. Кохановського, оскільки О. Рогозинський вважав їхні праці незграбними компіляціями, зібранням «сырого и необработанного исторического материала»⁵⁷ на відміну від цілісного київського «Синопису», автор якого «смело и самостоятельно обращался со своими источниками»⁵⁸. Заплутуючись все більше, дослідник писав, що «родство между интересующими нас «кройниками» и «синопсисами» ... действительно существует, но только по связывающим их общим источникам, а не по происхождению одной летописной компиляции от другой»⁵⁹. Врешті-решт, він навіть заявив про повну ізольованість «Кройніки» Ф. Софоновича від київського «Синопису», оскільки «они не обнаруживают

непосредственно общих для себя источников»⁶⁰. Однак у тогочасній науці не викликав жодних сумнівів той факт, що основними джерелами названих творів були хроніка М. Стрийковського та південноруський літописний звід на зразок Іпатіївського або Хлебниковського.

Висвітлюючи життєвий і творчий шлях видатного українського церковного й культурного діяча другої пол. XVII ст. І. Гізеля, М. Сумцов вважав його автором київського «Синопису»⁶¹. Він розглядав його як доповнену деякими додатками, скорочену переробку «Кройніки» Ф. Софоновича. Однак у даному разі науковець спирався не на особисто проведений порівняльний аналіз текстів, а на висновки свого попередника, харківського архієпископа Філарета. Далі вчений подав стислий переказ змісту «Синопису» й робив закономірний висновок, що українській історії у ньому відведено значно більше місця, ніж російській. До того ж «исторические события в московском государстве поставлены в «Синописе» так, что должны дополнять собой или разъяснять события малорусской истории»⁶². М. Сумцов зазначив про шанобливе ставлення автора твору до великоросіян, вороже — до мусульман і відсутність у пам'ятці негативної характеристики поляків. Хоча у справі розвитку національної свідомості українців у другій половині XVII–XVIII ст. «Синопис» не міг сперечатися з козацькими літописами, однак, підсумовував науковець, завдяки своїй доступності «это была полезная книга», котра сприяла поширенню історичних знань не тільки в межах Гетьманщини, а й усієї Російської держави⁶³. У 1884 р. редакція «Киевской старины» опублікувала цю розвідку М. Сумцова окремою брошурою під назвою «К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель»⁶⁴.

Єдина солідна розвідка у вітчизняному літописознавстві 1871–1917 рр., спеціально присвячена українському хронографу 2-ї редакції (XVII ст.), вийшла з-під пера В. Науменка⁶⁵. В ній, крім історіографії питання, йдеться про критерії, за допомогою яких можна зараховувати ті чи інші його списки хронографа до українського культурного простору. Вчений використав виявлений ним новий, на сьогодні втрачений список рукопису, що має назву «Кройніка, то есть лѣтописец из разных многих кройнікаров діалектом руским написана». Дослідник зробив науковий опис пам'ятки, подав огляд змісту останньої, а також порівняв її текст з іншими списками — А. Попова, М. Максимовича (2 опубліковані уривки) і хронікою Леонтія Боболинського. В результаті він помітив суттєві відмінності між своїм текстом та списком А. Попова. Натомість як за змістом, так і за особливостями викладу матеріалу у тексті В. Науменка виявляється цілковита схожість із хронікою Л. Боболинського. Незначні розходження між ними простежуються у вигляді помилок лише в тих місцях, де у тексті останньої траплялися випадки нерозбірливого написання слів. Суттєвіша відмінність полягала в прагненні автора «Кройніки, то есть лѣтописца из разных многих кройнікаров діалектом руским написаной», котрий скористався рукописом Л. Боболинського, наблизитися до церковнослов'янської мови. Погоджуючись із М. Максимовичем, науковець вважав хроніста не укладачем, а тільки переписувачем «Літописца, си ест кройники з разных авторов і гісториков многих

діалектом руським есть написаной...». Підсумовуючи, В. Науменко стверджував, що всі відомі йому списки українського хронографа XVII ст. становлять дві редакції. Хоча в даному разі точніше було б зазначати про їх варіанти у вузькому значенні цього поняття. У статті вчений поставив перед майбутніми дослідниками завдання «точно определить источники, по которым он (хронограф — *И.Д.*) составлен, и тогда вполне уяснится, в какой мере он близок к редакции великорусской и насколько он самостоятельно составлен...»⁶⁶.

Ще 29 квітня 1884 р. реферат цієї статті В. Науменко прочитав на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця. Стислий виклад доповіді разом із зауваженнями О. Левицького було надруковано 1888 р. у «Чтениях» останнього⁶⁷.

Найзначнішим науковим здобутком періоду, що розглядається, можна вважати підготовлений О. Левицьким збірник оповідних джерел, до котрого, крім «Літопису Самовидця», входять Хмільницький літопис, «Короткий опис Малоросії» й «Зібрання історичне» С. Лукомського⁶⁸. Видання складається зі вступу, ґрунтовної студії вченого про «Літопис Самовидця», текстів творів із підрядковими примітками, словника застарілих слів, іменного та географічного покажчиків. Під час передачі тексту видавець намагався якомога точніше дотримуватись орфографії оригіналів. У вступі О. Левицький виклав основні мотиви, котрі спонукали Київську археографічну комісію здійснити публікацію саме цих джерел. Так, за 30 років, що минули з часу першого видання «Літопису Самовидця», він став бібліографічною рідкістю. Крім того, в ньому трапляються численні огріхи, у першу чергу друкарські помилки. Проте головна причина перевидання полягала в тому, що у розпорядженні дослідника опинилися два нові, дуже цінні списки літопису — П. Іскрицького й Я. Козельського, завдяки яким з'явилася можливість відтворити максимально наближений до оригіналу текст пам'ятки, очищений від додатків і нашарувань, зроблених пізнішими переписувачами. Далі науковець розглянув ряд джерелознавчих питань, пов'язаних із трьома іншими історико-літературними творами, вміщеними до видання. Зокрема він цілком слушно зазначив, що саме потреба в систематичному викладі національної історії зумовила появу «Короткого опису Малоросії», який за своїми жанровими особливостями відрізнявся від попередніх історіографічних пам'яток. Мета та завдання, котрі стояли перед невідомим автором, спонукали його синтезувати ряд витягів із літопису Граб'янки, через що даний твір небагато поступається у повноті змісту своєму першоджерелу. О. Левицький уперше, хоча в дещо категоричній формі, відзначив, що «Короткий літопис Малої Росії» до 1734 р. є буквальним списком «Короткого опису Малоросії». Незначні стилістичні зміни вчений приписав перу О. Безбородька, який довів виклад подій до 1776 р. Недоліком передмови до пам'ятки є відносно незначна увага до контрольної-довідкової інформації про його джерела. Однак набагато серйозніше упущення дослідника, на наш погляд, полягає у тому, що в основу надрукованого «Короткого опису Малоросії» ним було покладено практично єдиний список.

Проте честь створення першої ґрунтовної студії, спеціально присвяченої окремому твору в українському літописознавстві, належить саме О. Левицькому⁶⁹. Будучи глибоко ерудованим і методично озброєним науковцем, він намагався подолати діючі у той час прийоми механічного вивчення оповідних джерел. Тому автор спочатку охарактеризував суспільно-політичні умови, в котрих розвивалось українське літописання XVII ст.

Вчений був переконаний у надзвичайно високій достовірності відображення дійсності в «Літопису Самовидця», через що розглядав його як «драгоценнейший источник для истории Малороссии»⁷⁰. Одним із головних досягнень дослідника, безумовно, було те, що шляхом порівняльно-текстологічного аналізу йому вдалося встановити справжній текст пам'ятки. Він переконливо довів, що вміщені до видання О. Бодянського повідомлення про події до 1648 р. та 1703–1734 рр. є пізнішим нашаруванням, запозиченим з «Короткого опису Малоросії». Таким чином, оригінальний текст літопису хронологічно обмежується 1648–1702 рр.

Зіставлення списків дало О. Левицькому законні підстави стверджувати про існування лише однієї редакції твору. Джерелознавець поділив всі списки на короткі й повні, причому схилився до більшої достовірності останніх. Результати текстологічного дослідження були наочно проілюстровані прикладами різних груп скорочень і вставок. Підсумовуючи цю частину розвідки, науковець вважав найдавнішим та найдостовірнішим список П. Іскрицького.

О. Левицький переконливо довів, що подіям на Лівобережній Україні в літописі відведено значно більше місця й описані вони детальніше, ніж на Правобережжі. Він також звернув увагу на те, що найбільшими топографічними і побутовими подробицями виділяються оповідання про події, котрі відбувалися на Сіверщині, зокрема у Стародубі. Цим самим було спростовано версію О. Бодянського та М. Максимовича, які пов'язували виникнення пам'ятки з Правобережною Україною.

Вчений вважав, що із самого початку Національно-визвольної революції Самовидець вів записки, на підставі котрих не пізніше кінця 1672 р. впорядкував першу частину літопису. Після цього, йдучи за подіями, аж до самої смерті він систематично продовжував свою працю. Тому для першої частини, що охоплює події 1648–1672 рр., характерна логічно-причинна послідовність викладу матеріалу. Друга ж, частина твору (1673–1702 рр.) має характер уривчастих, нічим не пов'язаних між собою заміток.

Вагоме місце в розвідці відведено проблемі авторства твору. Переконавшись у неможливості виконати його остаточну атрибуцію, О. Левицький зазначав, що вважає «совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним»⁷¹. При цьому з метою поглибленого історико-літературного вивчення літопису дослідник вирішив встановити суспільний стан чи прошарок, до яких міг належати автор останнього. Ні зміст, ні мовностильові особливості пам'ятки, на думку науковця, не давали підстав приписувати її перу духовної особи. Участь літописця в посольствах і воєнних походах не дозволяють вбачати у ньому й представника міщанства. Нарешті, через відсутність

детального опису батальних сцен та згадок про особисту участь Самовидця в бойових діях, безстороннє, а часто і недобррозичливе ставлення до козаків О. Левицький не зараховував літописця до цієї верстви. Натомість співчутливе ставлення автора до шляхетського стану й неприхильність до суспільних низів дали змогу вченому стверджувати про його належність до тієї православної шляхти, котра з початком Національно-визвольної революції перейшла на сторону Б. Хмельницького. Дослідник вважав, що Самовидець скоріше за все обіймав посаду військового канцеляриста, чим можна пояснити його близьке знайомство із суспільно-політичним життям гетьманської держави. Для підтвердження справедливості своєї версії він розглянув усі уривки літопису, що містять будь-яку інформацію стосовно особи автора, зокрема свідчать про його участь у зображуваних подіях.

Охарактеризована стаття науковця була високо оцінена вітчизняною історіографією. Так, академік Д. Багалій наголошував, що «цю розвідку треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідів про «козацькі літописи»⁷².

Відштовхуючись від оповідання Самовидця про Борисівську комісію, М. Костомаров висловив припущення, що автором твору був один з її учасників, політичний діяч та дипломат Ф. Коробка⁷³. Однак через те, що останній мешкав у Чигирині й після 1671 р. звістки про нього зникають з історичних джерел, дана гіпотеза не знайшла своїх послідовників.

Загальний огляд кількох козацьких наративів XVII ст. було подано в розвідці К. Заклинського⁷⁴. Вчений розглянув зміст, визначив хронологічні межі, торкнувся питань авторства, часу і місця складання зокрема «Достовірного руського літопису», діаріуша С. Зорки та Переяславського літопису. Головним недоліком статті, яка присвячена вищезазначеним творам, є недостатньо критичне ставлення до об'єкту вивчення, наслідком чого стало переконання автора в існуванні цих історично сумнівних джерел, витоки котрих сягають праць С. Величка й С. Лукомського. Основну увагу дослідник присвятив також Львівському літопису, дотримуючись при цьому описово-інформаційного способу викладу матеріалу.

В листопадовому номері «Киевской старины» за 1894 р. О. Лазаревський опублікував уривок із літопису Граб'янки, який царська цензура заборонила у виданні 1854 р.⁷⁵ Мова йшла про 195-ту і 196-ту сторінки зі зверненням П. Дорошенка до І. Брюховецького та розповіддю про проведену в січні 1668 р. лівобережною старшиною таємну нараду, на котрій було вирішено вийти з-під зверхності російського царя. Не обмежившись публікацією вилучених сторінок, науковець торкнувся й проблеми авторства твору. На той час йому був відомий лише один список «Дѣйствій презѣльной брани» із згадкою імені Г. Граб'янки — той, який М. Судієнко придбав у спадкоємців Г. Полетики. Тому дослідник зробив припущення, що авторство першого могло бути особистим здогадом останнього або виникнути внаслідок почутих ним переказів.

Але, вивчивши складений у 1756 р. в Сорочинцях список літопису, котрий надійшов до Київської публічної бібліотеки разом із книгами покійного М. Юзефовича, вчений відмовився від своєї попередньої версії⁷⁶. Адже у заголовку

рукопису була точна вказівка на авторство Г. Граб'янки. В цій замітці дослідник також висловив здогад, що даний список було складено для власника містечка Сорочинців, лубенського полковника П. Апостола.

Дуже важливе значення для вивчення джерельної основи літопису С. Величка мала спеціальна розвідка В. Петрикевича «Літопись Самійла Величка а «Wojna domowa» Самійла Твардовського»⁷⁷. У ній науковець з'ясував причини, які спонукали українського автора активно звертатися до польської історичної поеми та охарактеризував прийоми його роботи над цим першоджерелом. Учений розглянув конкретні випадки запозичень на текстуальному рівні й супроводив наведені уривки відповідними коментарями. При цьому він доводив, що із твору С. Твардовського С. Величко черпав у першу чергу фактичний матеріал, а також використовував різноманітні образно-виражальні засоби. Натомість тенденційні суспільно-політичні погляди польського поета були категорично відкинуті українським літописцем, а сумнівна для нього інформація відкоригована за допомогою інших джерел.

І. Франко закликав вивчати козацькі літописи у першу чергу як літературні твори, «як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях»⁷⁸.

У своїй найбільшій праці «Студії над українськими народними піснями» дослідник планував «показати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії — в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу»⁷⁹. Для досягнення поставленої мети він регулярно залучав матеріали із праць Самовидця, Граб'янки, С. Величка, С. Лукомського, О. Рігельмана й «Історії русів». При цьому науковець встановлював джерельну основу фольклорних текстів, проводив пошуки літописних ілюстрацій до звісток народнопоетичних творів. Крім того, він виявляв паралелі між зображенням історичних подій і явищ авторами XVII–XVIII ст. і відображенням цих останніх у народній творчості, з'ясовував розбіжності між даними літописців й інформацією фольклорних пам'яток. Вивчаючи конкретні історичні пісні, І. Франко показав, що в одних випадках літописні матеріали підтверджують відомості цих творів, а в інших — доповнюють їх.

Відносно багато уваги вчений присвятив так званому «Достовірному руському літопису»⁸⁰. Він був переконаний, що автором цієї втраченої пам'ятки «був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди»⁸¹. Сам рукопис, на думку І. Франка, було складено у Каневі після 1648 р. Дослідник зараховував цю хроніку до розряду важливих джерел, що містять цікаву та оригінальну інформацію, зокрема про життя і діяльність Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної революції. Щоб визначити міру достовірності твору, науковець простудіював усі 19 уривків, котрі були подані С. Лукомським, починаючи від оповідання про похід П. Сагайдачного на Кафу в 1606 р. Проведений аналіз змусив його зарахувати «Достовірний руський літопис»

більше до «традиціоналістичних, ніж історіографічних пам'яток»⁸². Загалом кардинальною помилкою І. Франка, як й інших прихильників існування цього твору — О. Левицького та К. Заклинського, було те, що вони не здійснили фронтального вивчення історичних джерел, на яких базується «Зібрання історичне» С. Лукомського.

Спогади Б. Хмельницького про героїчну боротьбу українського козацтва проти султанської Туреччини у драмі «Милость Божія» М. Петров пов'язував з літописами Самовидця, Г. Граб'янки (морський похід 1575 р.) й С. Величка (Хотинська битва)⁸³. При цьому слід уточнити, що інформацію про згаданий похід український драматург аж ніяк не міг почерпнути з «Літопису Самовидця», оскільки автентичний текст цієї пам'ятки починається викладом подій 1648 р.

Як аргументовано довів В. Кравченко, приблизно з 1870-х рр. в «Історії русів» «почали шукати не достовірних історичних фактів, а відображення суспільно-політичних настроїв українських автономістів кінця XVIII — початку XIX ст. Новий етап розвитку історіографії «Історії русів» був зв'язаний з іменем видатного українського вченого і мислителя М. Драгоманова»⁸⁴.

В опублікованій 1870 р. рецензії на книжку І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век» останній закликав дивитися на «Історію русів» «как на памфлет в пользу прав и вольностей русов, т. е. малороссиян, памфлет, местами чрезвычайно едкий и даже художественный...а не как на внешне фактическую историю, тогда он составит незаменимый памятник состояния просвещения и состояния политических идей Малороссии в половине XVIII в.»⁸⁵.

Стаття дослідника «В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов или Малой России»⁸⁶ була спрямована проти приписування останньому ролі виразника інтересів новоспеченого українського панства, котре у другій половині XVIII ст. почало переймати світогляд та звички російського дворянства⁸⁷. Науковець доводив патріотичну й демократичну зорієнтованість поглядів автора пам'ятки, підкреслював, що він критикував московські порядки із загальноєвропейських гуманістичних позицій, тобто не як обмежений націоналіст, а як захисник прав людини. Провідною тезою розвідки є необхідність застосування принципово нового підходу, котрий полягав би у вивченні «Історії русів» не як наукового твору, політичного трактату. Тому головними завданнями для своїх колег М. Драгоманов вважав вивчення джерельної основи, ідейного змісту та громадського значення цієї пам'ятки.

І пізніше, щоб ввести «Історію русів» до простору загальнолюдських цінностей, він продовжував обстоювати надзвичайно перспективну для наукового опрацювання тезу про поєднання в ній українського автономізму з новітнім європейським лібералізмом та демократизмом⁸⁸.

Ознайомившись із залишками родинного архіву Полетик, котрі придбав В. Тарновський, О. Лазаревський висловив гіпотезу, що «Історія русів» була створена Григорієм Андрійовичем⁸⁹. Для її підтвердження вчений процитував лист його сина до графа М. Рум'янцева від 25 лютого 1812 р. У ньому адресант

розповів, що, незважаючи на пожежу, яка знищила бібліотеку батька, він до кінця життя продовжував збирати історичні документи для написання історії України. Отже, продовжував міркувати дослідник, Г. Полетика написав якусь історію Малоросії, котра повинна була б перебувати в обігу. Тому О. Лазаревський і дозволив собі висловити здогад, що написаний останнім твір — це й є «Історія русів», а автором передмови до неї був його син Василь. І, нарешті, дослідник навів опосередкований доказ авторства Г. Полетики, а саме зображення у пам'ятці кінця гетьманства Д. Многогрішного. Всупереч історичній правді її укладач стверджував, ніби лівобережний гетьман помер від ран та був із військовими почестями похований у Батурині. Причина цієї свідомої фальсифікації, на думку О. Лазаревського, полягала в тому, що прадід автора був одружений з дочкою Д. Многогрішного.

У 1893 р. версію про те, що «Історію русів» написав син Г. Полетики — Василь, висунув В. Горленко⁹⁰. Із оприлюдненого ним листування В. Полетики випливало, що останній, дійсно, працював над українською історією. Для додаткового підтвердження науковець навів складену ним «Записку о малоросийском дворянстве», дати, тон і текст котрої майже ідентичні з відповідним уривком «Історії русів». Як ще один аргумент у дослідженні використано й промови В. Полетики, що мають споріднений ідейний зміст із цим твором. Уміщені до книжки детальні та колоритні сцени звірств московських карателів після відступу шведів у Ромнах і Лебедині, на думку вченого, міг на основі переказів зобразити лише місцевий мешканець, котрим він був. Час написання твору В. Горленко визначив між 1822–1829 рр. Наприкінці розвідки він наголосив, що, незважаючи на фактичні недостовірності, «за этой книгой остается горячая любовь к родине, живость и блеск рассказа... За автором неотъемлемо остаются возвышенность мысли и талант, и эти черты сохраняют навсегда «таинственной книге» её историческое значение»⁹¹.

Уточнюючи припущення В. Горленка про час завершення та появи в обігу «Історії русів», І. Белей повідомив про наявність у львівській бібліотеці товариства «Просвіта» списку цієї пам'ятки, виконаного на папері з водяним знаком 1817 р.⁹² Рукопис, мав назву «Исторія малоросійская. Сочиненная Г. Архієпископом Бѣлоруским Георгієм Кониским в...год: переписана в 1818 году» й несуттєво відрізнявся від публікації О. Бодяньського. У примітці до твору зазначалося, що О. Кониський бачив на Золотонощині в діди́ча Іскри копію пам'ятки з філігранню 1809 р. Таким чином, наведені І. Белеєм факти свідчать, що знайомство читачів з «Історією русів» відбулося вже у другому десятилітті XIX ст.

Першою спробою підбити попередні підсумки наукових студій щодо даного твору можна вважати статтю О. Грушевського «К судьбе «Исторіи Русовъ»»⁹³. Спочатку автор звернув увагу на різкий контраст, який виявляється в ставленні до цієї пам'ятки на початку й у кінці XIX ст. Далі він, хоч і стисло, проте досить вдало з'ясував концепцію твору та висвітлив його історичні погляди. На справедливую думку дослідника, невідомий автор поклав в основу своєї схеми етнографічний, а не географічний принцип, тому «Історія русів» — «это —

история народа, а не провинции» Московської держави⁹⁴. За своїм змістом вона становить художнє зображення безперервного й самотнього минулого українців народу, які із найдавніших часів мешкали на прабатьківських землях.

Розповівши про надзвичайну популярність, котрою користувалась пам'ятка в середовищі української інтелігенції 30–40-х рр. XIX ст., О. Грушевський простежив зміну думок М. Костомарова, І. Срезневського і М. Максимовича стосовно її наукової вартості. Особливо суворої критики за фактичні недостовірності свідчень «Історії русів» зазнали з боку російських істориків — С. Соловйова, О. Клеванова та Г. Карпова. Новий етап у вивченні твору О. Грушевський пов'язував, головним чином, із намаганням вирішити проблему його авторства (О. Лазаревський, В. Горленко, Л. Майков, М. Драгоманов тощо). Слід зауважити, що сам він чітко не визначив власного ставлення до атрибуції «Історії русів», вважаючи, що «окончательно удастся выяснить этот вопрос, по всей вероятности, лишь при параллельном изучении фамильных бумаг украинской интеллигенции начала XIX в. и внимательном анализе самого сочинения с точки зрения основных его взглядов на минувшие судьбы родины»⁹⁵.

За тематикою до цієї статті близька певною мірою інша розвідка О. Грушевського — «К характеристике взглядов «История Руссов»»⁹⁶. У ній охарактеризовано суспільно-політичні погляди автора пам'ятки, висвітлено його ставлення до різних історичних подій та діячів. Науковець зосередив свою увагу на концепції твору, вважаючи його провідною ідеєю автономність України. «Автономический взгляд, — зазначав він, — проведен автором через всю книгу: это не провинция, подчинённая центральному правительству, хотя временами и живущая фактически вполне самостоятельно; это обособленный край, независимый, живущий вполне самобытною жизнью, хотя и испытывающий порою влияние со стороны»⁹⁷. Щоб не бути голослівним, О. Грушевський навів ряд цитат, в яких підкреслювалася добровільність об'єднання України з Литвою, Польщею й Московією, наголошувалося на повній рівноправності його суб'єктів та великій користі від такої злуки для того чи іншого союзника першої. Історична схема пам'ятки побудована на протиставленні світлих і темних періодів вітчизняного минулого. Так, існуванню незалежної Руської держави поклала край монголо-татарська навала. Ідилічна картина унії України з Литвою й Польщею змінювалася зображенням періоду жорстокого релігійного та соціального гніту 1596–1648 рр., а героїчна доба Національно-визвольної революції перейшла у період цілеспрямованого й послідовного наступу російського централізму на автономний уклад Гетьманщини в XVIII ст. За своєю художньою структурою ««История Руссов»» розпадається на ряд випуклих і ярих картин і характеристик, то светлых, то тяжелых, сменяющих одна другую»⁹⁸, котрі ілюструють національно-визвольну боротьбу українського народу за свою державність.

Серед історичних діячів, які дістали позитивну оцінку на сторінках «Історії русів», О. Грушевський назвав С. Баторія, Владислава IV, К. Косинського, С. Наливайка, Д. Многогрішного, І. Сірка, П. Полуботка та, звичайно, Б. Хмельницького. При цьому дослідник відзначив, що автора цікавила у першу чергу,

військова й державно-політична діяльність перерахованих вище осіб. Учений розкрив причини, через котрі творець «Історії русів» висловив своє ставлення до постаті І. Мазепи в завуальованій формі. Двоїстість характеристики останнього виявилася у тому, що в пам'ятці, з одного боку, засуджується викликаний особистими мотивами перехід гетьмана на бік Карла XII, за який українцям довелося заплатити надто дорогу ціну. «Но при всем том, — продовжував науковець, — Мазепа выступает дальновидным деятелем, опытным политиком и сведущим военным вождем...»⁹⁹. Натомість до негативних історичних постатей, за твором належали, зокрема О. Меншиков, К. Бірон, Х. Мініх, Г. Теплов та ін.

Важливо, що висновки про соціально-політичні погляди автора дослідник сформулював не лише за допомогою конкретно-історичного аналізу змісту пам'ятки, а й беручи до уваги обставини, за котрих вона виникла, і ті завдання, які ставив перед собою її творець. О. Грушевський зазначив, що останньому були притаманні гуманізм, раціоналізм та егалітаризм, у котрих слід вбачати безпосередній вплив європейського просвітництва. Як довів учений, основною рушійною силою історичного процесу на сторінках книжки виступають видатні особистості, а народні маси стають його суб'єктом лише під час революційних подій, коли мета й погляди влади повністю розходяться з їх прагненнями. О. Грушевський розглянув також вплив твору на історичну науку і літературний процес XIX ст.

В рецензії на статтю Л. Яновського «О так zwanej Historyi Rusow» В. Дорошенко спростував тенденційні твердження польського історика про нібито полонофобський вплив цієї пам'ятки на українське письменство XIX ст. Рецензент зробив справедливий висновок, що хоча розглянута ним студія «для укр. читача не дає... властиво нічого нового, то все ж заслуговує на нашу увагу як свісна й докладна переповідка дотичної літератури»¹⁰⁰.

Історія українського літописознавства 1871–1917 рр. не була би повною без звернення до праць, присвячених підробкам історико-літературних творів або окремих, вміщених до них документів. Наприклад, окрему замітку О. Лазаревський написав з метою перевірити автентичність вміщеного до літопису С. Величка універсалу «Стефана Криштофа з Острога и Остра Остринина»¹⁰¹. У ній науковець заперечив оригінальність документа й робить припущення, що він був створений самим літописцем «из патриотического желания — рельефно изобразить те насилия поляков, которые вызывали козацкие восстания до пол. XVII в., но о сущности которых у «истинного сына Малыя Россіи» не доставало сведений...»¹⁰².

Предметом пильної уваги О. Левицького став так званий Почадівський літопис, перші уривки з якого з'явилися на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» у червні та вересні 1896 р. й одночасно в I випуску «Волынского историко-археологического сборника» У критичній статті дослідник розглянув питання про його походження, встановив час створення та охарактеризував особу «автора».¹⁰³ Як переконливо довів О. Левицький, головним спонукальним мотивом невідомого місцевого патріота було прагнення піднести значення Почаївської лаври шляхом максимального продовження історії останньої та

наповнення її різноманітними «чудесами». Усвідомлюючи вразливість своєї підробки, фальсифікатор для більшої переконливості вигадав легенду про знахідку складеного нібито в 1732 р. польського рукопису, де розповідається про чудесні знамення, що мали місце на Почаївській горі у XII ст., заснування там грецьким іноком Мефодієм монастиря й життя цієї обителі протягом 1219–1228 рр.

В ході текстуального аналізу псевдолітопису вчений виявив силу-силенну нісенітниць як конкретно-історичного, так і мовностильового характеру. Особливо впадали в око наївні псевдонаукові етимологізування, численні хронологічні помилки та ляпсуси у галузі історичної топографії. Якщо ж додати до цього ще й «тарабарську» мову «Почадѣвской летописи», то, підсумовує джерелознавець, «после всего этого наш приговор о ней, как о грубом, невежественном фальсификате, не может возбудить в читателях ни малейшего сомнения»¹⁰⁴. Наприкінці О. Левицький висловив глибоке обурення фактом появи підробки і заслужив з морального боку «нового літописця».

У 1871–1917 рр. побачила світ основна частина українських коротких літописів. Проте якісний рівень багатьох видань через відсутність суворо регламентованих правил передачі тексту, єдиних принципів формування науководовідкового апарату, публікацію без перекладів іншомовних фрагментів, свавільне втручання у тканину джерел та нехтування всіма списками все ще залишав бажати кращого. По-друге, спроби дослідження цих пам'яток, що відбувалися паралельно з підготовкою рукописів до друку, нерідко втілювалися в коротеньких, наближених до анотацій передмовах і виявлялися поверховими. Але, незважаючи на ці недоліки, розглянуті публікації помітно збагатили джерельну базу української історії.

Вивчення західноруських літописів протягом зазначеного періоду йшло двома шляхами. Крім публікації Б. Вахевича, статей М. Грушевського й Т. Сушицького, ті чи інші матеріали, присвячені цим творам розглядалися на предмет їх історичної достовірності у монографіях М. Молчановського, В. Антоновича, М. Дашкевича і П. Клепацького. Ґрунтовна стаття В. Науменка, в котрій основну увагу приділено історії тексту українського хронографа 2-ї редакції, була серйозною заявкою на успіх у дослідженні історико-літературних пам'яток цього жанру.

Найбільшим здобутком на ниві вивчення козацького літописання можна вважати «Опыт исследования о летописи Самовидца» О. Левицького. Що ж до студій над іншими козацькими творами, то вони явно відставали від потреб часу, за винятком статті В. Петрикевича «Літопись Самійла Величка «Wojna domowa» Самійла Твардовського», методиці якої був притаманний солідний рівень порівняльно-текстологічного аналізу. Практично ніякої роботи не велося в галузі дослідження історичних компіляцій середини — другої половини XVIII ст. Однак неабияке наукове значення мало перевидання О. Левицьким на нових засадах «Літопису Самовидця» та публікація «Зібрання історичного» С. Лукомського

Очевидно, причини такого стану речей слід шукати в особливостях позитивістсько-народницької історіографії з її першочерговою увагою до документальних джерел. Вважалося, що саме актові матеріали, як найдостовірніші, мають основоположне значення для історичної науки. Тим часом оповідні джерела, зокрема й літописи, «були піддані гострій критиці за неточності і помилки у висвітленні тих чи інших історичних подій, за суб'єктивізм і відверту тенденційність, за стилізацію або вигадку документів тощо»¹⁰⁵.

Певним дисонансом до вищенаведеного був хіба що безперечний поступ у царині дослідження «Історії русів». Адже в 1871–1917 рр. науковці стали все частіше зосереджувати свою увагу саме на історіософських та літературних якостях цього твору, розкритті впливу останнього на історико-літературний процес, зробили перші серйозні кроки на шляху встановлення його авторства й часу написання.

Якщо ж розглядати проблему в цілому, то поряд із кількістю опублікованих пам'яток безумовним досягненням літописознавства 1871–1917 рр. порівняно з періодом романтично-народницької історіографії був якісно вищий рівень частини видань, поява ряду статей, спеціально присвячених аналізу джерельної основи, походження, тексту історико-літературних творів, а також узагальнюючих праць, у котрих приділялася певна увага минулому українського літописання. Адже в 1830–1870 рр. результати літописознавчих студій знаходили своє втілення, як правило, лише в публікації пам'яток і рецензій на них.

¹ Див.: *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. — Т. 1. — К., 1997. — С. 49, 50, 54.

² Див.: *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича // Там само. — Т. 2. — С. 318–320, 322.

³ Див.: *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 92.

⁴ Див.: *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) // Україна. — Кн. 4. — 1927. — С. 79.

⁵ Див.: *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 60–64.

⁶ Див.: *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 200 — 219; Його ж. Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 211–228.

⁷ Див.: *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис... канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 86–89, 107, 109, 124–126, 137–138, 144–146, 154.

⁸ Див.: *Петровський М.Н.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Х., 1930. — С. 15, 20–23, 39–40, 53–54, 65–68, 74, 134; *Дзира Я. І.* Вступ // Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 11–19; Його ж. Третій президент // Наука і культура. Україна. — Вип. 23. — К., 1989. — С. 376–377; *Москвич Л. Г.* З історії становлення джерелознавства — України // Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986. — С. 193–198; *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922). — К., 1998. — С. 27–31.

⁹ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 30.

¹⁰ *Чернихівський Г. І.* Українські літописи XVII–XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 38–43.

¹¹ Див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. — Ч. 1. — К., 1921. — С. 17–21, 39–40, 43, 45–47, 50–53.

¹² Див.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Л.; К., 1939. — С. 5–96.

¹³ Див.: *Мишанич Я. О.* «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. — К., 1999. — С. 51–105.

¹⁴ Див.: *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись. — Т. 1–6. — Л., 1874–1897.

¹⁵ См.: Боркулабовская хроника // *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. I. — М., 1877. — С. 46.

¹⁶ См.: Баркулабовская летопись // Университетские известия. — К., 1898. — № 12. — С. 1–38.

¹⁷ См.: *Довнар-Запольский М.* Баркулабовская летопись // Epanos. Сборник статей по литературе и истории в честь заслуженного профессора Императорского университета Святого Владимира Николая Павловича Дашкевича. — К., 1906. — С. 310–321.

¹⁸ Там же. — С. 312.

¹⁹ См.: *Довнар-Запольский М. В.* Баркулабовская летопись. — К., 1908. — 38, 12 с.

²⁰ Див.: *Заклинський К.* «Лѣтопись Хмельницька» // Зоря. — 1881. — № 19. — С. 230–231.

²¹ Там само. — С. 231.

²² См.: *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года (из летописного сборника Ильи Кощаковского) // Киевская старина. — 1882. — № 7. — С. 97–105.

²³ См.: *Антонович В.* Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси // Там же. — 1887. — № 11. — С. 529–536.

²⁴ См.: *А. Л.* Летописные заметки // Там же. — 1883. — № 3. — С. 680–682.

²⁵ См.: *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Там же. — 1885. — № 1. — С. 57–84.

²⁶ Там же. — С. 59.

²⁷ *Антонович В.* Летопись Сатановского монастыря // Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — С. 347.

²⁸ См.: Летопись Сатановского базилианского монастыря // *Сицинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1891. — С. 151–194.

²⁹ См.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — ЛIX, 322 с.

³⁰ См.: *Лазаревский А.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775) // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 37–52; № 5–6. — С. 53–76.

³¹ См.: *А.Л.* Летописные заметки о событиях в Новороссии (1740–1806) // Там же. — 1890. — № 3. — С. 60–64; № 4. — С. 65–69.

³² См.: *Лазаревский А.* Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Там же. — № 4. — С. 70–80; № 5. — С. 81–96; № 6. — С. 97–104.

³³ См.: *Франко И.* Летопись Подгорецкого монастыря // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. — Т. 28. — К., 1980. — С. 323–329.

³⁴ Там же. — С. 323.

³⁵ *Франко І.Я.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // Там само. — Т. 32. — К., 1981. — С. 214.

³⁶ См.: *Шипович И.* Летопись Винницкого капуцинского кляштора. — Каменец-Подольский, 1902. — 56 с.

³⁷ Див.: *Гнатюк В.* Керестурська хроніка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1903. — Т. 53. — С. 5–9.

³⁸ Див.: *Крижановський А.* Руська «кройника» з XVII в. // Там само. — Т. 62. — Л., 1904. — С. 1–3.

Див.: *Біленький Я.* Угроруські літописні записки // Там само. — Т. 104. — Л., 1911. — С. 73–81.

³⁹ Див.: *Біленький Я.* Угроруські літописні записки // Там само. — Т. 104. — Л., 1911. — С. 73–81.

⁴⁰ Див.: *Возняк М.* З зарання української преси в Галичині // Там само. — Т. 111. — Л., 1912. — С. 148–151

⁴¹ Див.: *Szaraniewicz I.* O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwlaszcza o latopisie wielikoho kniazstwa litowskoho i zomoitskoho // Rozprawy i sprawozdania z posiedzien Wydzialu historychno-filozoficznego Akademii Umietnosci. — Т. 15. — Krakow, 1882. — S. 351–423; Те ж. — Krakow, 1882. — 65 s.

⁴² См.: *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885. — С. 2–3.

⁴³ См.: *Антонович В.* Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия. — К., 1878. — 156, II с.

⁴⁴ См.: *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства — К., 1885. — VI, 192 с.

⁴⁵ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993. — С. 428–430.

⁴⁶ См.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. — Одесса, 1912 — С. 4.

⁴⁷ Див.: *Грушевський М.С.* «Похвала в. кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Т. 8. — Л., 1895. — С. 1–16.

⁴⁸ См.: *Вахевич Б.А.* 3 Кроники великого княжества Литовского и Жомоитского // *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.* — Т. 24. — Одесса, 1902. — С. 161–224.

⁴⁹ *Його ж.* Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея. — Одесса, 1903. — XI, 53 с.

⁵⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Вахевич Б.А. Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея. — Одесса, 1903. — XI, 53 с. (окрема відбитка з XXIV т. Записок Одеського історичного товариства) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Т. 51. — Л., 1903. — Бібл. — С. 28–29; *Голубовський П.В.* Новые издания и исследования по древнейшему периоду русской истории // *Университетские известия.* — № 2. — К., 1906. — С. 1–3.

⁵¹ См.: там же. — С. 3.

⁵² См.: *Сушицкий Ф.* Из лекций по литературе Южной и Западной Руси XV–XVIII вв., читанных на Высших женских курсах в г. Киеве в весеннем семестре 1914/15 уч. г. Очерк I. О западнорусских летописях. — К., 1915. — 46 с.

⁵³ Див.: *Його ж.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. — Ч. I. — К., 1921. — 136 с.; — Ч. II. К., 1929. — X, 137 — 404 с.

⁵⁴ См. *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // *Антонович В.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — С. 223–264.

⁵⁵ Там же. — С. 225.

⁵⁶ См.: *Рогозинский А.М.* «Кройника» Феодосия Сафоновича и ее отношение к «Киевскому Синописису» Иннокентия Гизеля // *Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* — Т. 15. — Кн. 4. — 1910. — С. 270–286.

⁵⁷ Там же. — С. 283.

⁵⁸ Там же. — С. 282.

⁵⁹ Там же. — С. 285.

⁶⁰ Там же. — С. 286.

⁶¹ См.: *Сумцов Н.Ф.* Иннокентий Гизель (К истории южнорусской литературы XVII века) // *Киевская старина.* — № 10. — 1884. — С. 183–226.

⁶² Там же. — С. 222.

⁶³ Там же.

⁶⁴ См.: *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. — К., 1884. — 44 с.

⁶⁵ См.: *Науменко В.П.* Хронографы южнорусской редакции // *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1885. — Май. — С. 34–82.

⁶⁶ Там же. — С. 78.

⁶⁷ См.: *Его же.* О хронографе южнорусского извода // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* — Кн. 2. — К., 1888. — С. 230–233.

⁶⁸ См.: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* — К., 1878. — XVIII, 81, 468 с.

⁶⁹ См.: *Левицкий О.И.* Опыт исследования о летописи Самовидца // Там же. — С. 1–75.

⁷⁰ Там же. — С. 3.

⁷¹ Там же. — С. 34.

⁷² *Багалій Д.* Нарис української історіографії: Джерелознавство. — Вип. 2. — К., 1925. — С. 4.

⁷³ См.: *Костомаров Н.И.* Мазепа // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 381–382.

⁷⁴ Див.: *Заклинський К.* Руські літописи і літописці ХУІІ століття. // *Зоря.* — 1880. — № 6. — С. 86–87; № 7. — С. 96–98; № 8. — С. 107–108; № 9. — С. 120–121; № 10. — С. 134; № 14–15. — С. 204–206; № 16. — С. 222–224; № 17. — С. 234–235; № 18. — С. 246–247; № 19. — С. 256–257; № 21. — С. 281–282; № 23. — С. 304–306.

⁷⁵ См.: *Л[азаревский] А.* Опушенная в печати страница из летописи Грабянки // *Киевская старина.* — 1894. — № 11. — С. 297–300.

⁷⁶ См.: *Его же.* К вопросу о Грабянкиной летописи // Там же. — 1897. — № 2. — С. 41–42.

⁷⁷ Див.: *Петрикевич В.* Літопись Самійла Величка а «Wojna domowa» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. — Тернопіль, 1910. — 48 с.

⁷⁸ *Франко І.Я.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. — Т. 41. — К., 1984. — С. 59.

⁷⁹ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. — Т. 42. — С. 8.

⁸⁰ *Франко І.Я.* Там само. — Т. 43. — К., 1986. — С. 15–28.

⁸¹ Там само. — С. 24.

⁸² Там само. — С. 15.

⁸³ См.: *Петров Н.И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. — К., 1911. — С. 264–265.

⁸⁴ *Кравченко В.В.* Поема вольного народу («Історія русів» та її місце в українській історіографії). — Х., 1996. — С. 10.

⁸⁵ *Драгоманов М.П.* Малороссия в её словесности // *Драгоманов М.П.* Выбране. — К., 1991. — С. 24.

⁸⁶ *Его же.* В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов или Малой России» // *Порядок.* — Санкт-Петербург, 1881. — № 128.

⁸⁷ См.: *Костомаров Н.И.* Из поездки в Батурин в 1878 году // Там же, 1879. — № 97.

⁸⁸ См.: *Драгоманов М.П.* Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882. — С. 62.

⁸⁹ См.: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // *Киевская старина.* — 1891. — № 4. — С. 97–116.

⁹⁰ См.: *Горленко В.* К истории южнорусского общества начала XIX века // Там же. — 1893. — № 1. — С. 41–76.

⁹¹ Там же. — С. 76.

⁹² Див.: *Белей І.* Причинок до питання про час появи «Истории Руссов» // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 7. — Л., 1895. — С. 11–12.

⁹³ См.: *Грушевский А.С.* К судьбе «Истории Руссовъ». Эпизод из украинской историографии XIX в.» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Вып. 2. — Кн. 19. — К., 1906. — С. 51–70.

⁹⁴ Там же. — С. 52.

⁹⁵ Там же. — С. 70.

⁹⁶ См.: *Грушевский А.С.* К характеристике взглядов «Истории Руссовъ» // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 13. — Кн. 1. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 396–427.

⁹⁷ Там же. — С. 401.

⁹⁸ Там же. — С. 421.

⁹⁹ Там же. — С. 413.

¹⁰⁰ *Дорошенко В.* Рец. на: Janowski L. O tak zwanej Historyi Rusow // Pamiatkowa księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. Jozefa Tretiaka. — Krakow, 1913. — S. 257–300 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1913. — Т. 115. — С. 196.

¹⁰¹ *Л[азаревский] А.* Два поддельных исторических документа // Киевская старина. — 1897. — № 5. — С. 55–61.

¹⁰² Там же. — С. 56.

¹⁰³ См.: *Волынец.* Почадевская летопись (Новейшее произведение древневолынской письменности) // Там же. — 1898. — № 4. — С. 87–106.

¹⁰⁴ Там же. — С. 103.

¹⁰⁵ *Дзира Я.І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Историчні джерела та їх використання. — Вип. 3. — К., 1968. — С. 177.

*Т.О. Шаравара
(м. Київ)*

ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ФІНАНСОВИХ РЕФОРМ другої половини ХІХ — початку ХХ ст. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано стан висвітлення фінансових реформ Російської імперії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. фахівцями дорадянського періоду. Оцінено чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми.

Ключові слова: історіографія, бюджетна реформа, реформа «єдності каси», реформа державного фінансового контролю, податкова реформа, реформа винних відкупів (акцизна), грошова реформа.

В статье проанализировано состояние освещения финансовых реформ Российской империи во второй половине ХІХ — начале ХХ в. специалистами досоветского периода. Оценены факторы влияния на характер и сущность публикаций, определены малоизученные проблемы.

Ключевые слова: историография, бюджетная реформа, реформа «единства кассы», реформа государственного финансового контроля, налоговая реформа, реформа винных откупов (акцизная), денежная реформа.

The article studies the coverage of the financial reforms of the second half of the nineteenth nineties — the beginning of the twentieth century in the works of the historians of the pre-Soviet period. It assesses the factors that influenced the nature and contents of the publications and outlines the little-studied problems.

Key words: historiography, budget reform, reform of treasury unity, reform of state control, tax reform, excise duty reform, currency reform.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання модернізації фінансової системи Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. усе більше привертають увагу фахівців, які проводять паралелі з процесами реформування сучасної податкової системи та подають пропозиції щодо зміцнення курсу національної валюти. Актуальність обраної для дослідження проблеми пояснюється й тим, що процеси модернізації сучасної фінансової системи неможливі без вивчення досвіду попередніх поколінь, які запровадили податки на прибутки з фізичних та юридичних осіб, ввели публічність та єдність бюджету, реформували систему Державного фінансового контролю, здійснювали спроби зміцнити національну валюту тощо.

Першу спробу історіографічного аналізу фінансових реформ здійснив відомий історик О.П. Погребінський¹. Дослідивши бюджетну реформу 1862 р., вче-

ний дав оцінку тільки деяким її аспектам. Обсяг та зміст опублікованих історіографічних праць із цієї проблематики не є вичерпним, а більшість фінансових реформ не висвітлено належно, що зумовлює необхідність цього наукового дослідження. Враховуючи різноманітну за змістом історіографію проблеми, ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, які вплинули на їхній характер і зміст, виокремити маловивчені питання.

Варто наголосити, що у тогочасній історіографії науковці окремо аналізували реформи: бюджетну; консолідованості касового устрою («єдності каси»); попереднього та основного державного фінансового контролю; податкову (під якою розуміли скасування подушного податку і запровадження податку на прибуток); скасування винних відкупів; грошову. Тогочасні дослідники ще не систематизували податкові реформи, це вже сучасні вчені цілком логічно віднесли низку акцизних реформ до системи податкових. Отже, враховуючи особливості сприйняття фінансових реформ дорадянськими вченими, комплексно висвітливо історіографію фінансових зрушень, що відбулися в Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст.

Розширення товарно-грошових відносин, розвиток промисловості, збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату, сухопутних сил і воєнно-морського флоту вимагало пристосування фінансової системи Російської імперії до вимог часу. Насамперед проблема полягала у постійному дефіциті бюджетів, відсутності єдиної каси, належного контролю за державними витратами. Зрештою, вона стала очевидною як для політиків, так і для представників промислових кіл, зацікавлених в іноземних інвестиціях та фінансовій стабільності.

Тогочасна історіографія дозволяє з'ясувати стан розвитку російської фінансової науки, проаналізувати рівень її впливу на формування наукового підґрунтя для розпочатих фінансових перетворень. Окремі зарубіжні джерела вказують на те, що у першій половині XIX ст. відбувся процес виокремлення фінансової науки з політичної економії в самостійну галузь знань. Ця ідея належала німецькому вченому К. Рау (1806–1873 рр.), автору першого підручника з фінансів 1832 р., на основі якого вивчали фінансову справу й у Росії. Група авторитетних європейських дослідників — К. Рау², Л. Штейн³, Р. Майер⁴ і В. Воске⁵ — під бюджетом розуміли законопроект, що визначав державний кошторис і затверджувався законодавчою владою за участі народних представників. Їхні погляди суттєво впливали на світогляд російських чиновницьких кіл, проте консерватизм останніх не дозволяв їм піти на рішучі кроки щодо модернізації фінансової системи у першій половині XIX ст. На тому етапі російська фінансова наука самостійно не могла сформувати й обґрунтувати пропозиції щодо можливих реформ. Так, М. Рейтерн (23 січня 1862–7 липня 1878 рр.), розуміючи безперспективність політики своїх попередників, першим із міністрів висловився за докорінну модернізацію фінансової системи Росії⁶. Наслідком усвідомлення правлячими колами необхідності реформ та вивчення зарубіжного досвіду стало відрядження генерал-контролера департаменту цивільних звітів В. Татарінова до Європи⁷.

Насамперед в історіографії знайшов висвітлення проект бюджетної реформи та реформи державного контролю, розроблений В. Татаріновим. Погляди генерал-контролера опублікувало офіційне видання «Журнал департамента економии Государственного совета» 1861 р. Зокрема він доводив, що бюджет буде успішним лише за умови, якщо дозволить побачити повну картину очікуваних прибутків та видатків, коли інформація про них подаватиметься своєчасно та систематично і надаватиме можливість перевірки⁸. Подібні ідеї обґрунтовувалися у спеціальних працях, присвячених порядку формування бюджету, державним доходам і витратам, як російських дослідників, так і іноземних фахівців⁹.

Російським можновладцям найбільше імпонувала французька процедура прийняття бюджету, оскільки бюджет затверджувався за погодженням з міністрами. Тому праці французьких авторів М. д'Одіфре¹⁰ та Г. Мерлена¹¹ передруковували в Росії, і вони суттєво впливали на світогляд чиновницьких кіл. Отже, на середину XIX ст. було підготоване теоретичне підґрунтя для фінансових реформ. Російська фінансова система мала бути пристосована до європейських норм, інакше уникнути економічної ізоляції країни було б неможливо.

Зрештою, 18 лютого 1859 р. Олександр II затвердив поданий Вищою контрольною комісією проект модернізації бюджетної справи, касового устрою та державного фінансового контролю, у тому числі, й попереднього фінансового контролю. Отже, реформи, що увійшли в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», запропонованою радянськими істориками, насправді, являли собою низку складних взаємопов'язаних заходів, які дозволяли модернізувати фінансову систему країни та пристосувати її до потреб часу. Закон від 22 травня 1862 р. отримав подвійну назву «Положення про державний бюджет», яке відповідало вимогам європейських стандартів та «Правил укладання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь»¹². «Правила» чітко відобразили офіційну російську фінансову термінологію та особливості конкретного історичного етапу розвитку фінансової системи Росії. Названі три реформи дали поштовх реформам — податковій, скасуванню винних відкупів та грошовій й упродовж другої половини XIX ст. докорінно змінили фінансову систему країни.

Також В.О. Татарінов вважав, що бюджетна реформа не буде успішною без запровадження системи попереднього фінансового контролю. Проте чиновники відмовили Олександра II від реформи попереднього контролю й запропонували обмежитися документальною ревізією. Отже, ця реформа виявилася однобічною, видозміненою та недосконалою. На це гостро відреагувала редакція «Вестника Европы», зазначивши, що «недосконалість системи Державного контролю пов'язана не лише з матеріальними втратами держави, а й з її безпекою»¹³. Однак урядовці не дослухалися до позиції редакторів журналу. Аналізуючи систему державного фінансового контролю за сто років М. Крем'яновський¹⁴ вказав на значний опір реформі з боку можновладців. Проблеми, що існували у галузі фінансового контролю протягом 1880-их рр., висвітлювали В. Сакович¹⁵ та Ф. Єзерський¹⁶, зазначивши, що недосконалість способів попереднього конт-

ролю призводила до розкрадання коштів із бюджету. Незавершеність цієї реформи обумовила формування поглядів урядовців на доцільність існування у Росії спецбюджету (надзвичайного бюджету), вигідного всім причетним до розпорядження державними коштами. Так як зі спецбюджету погашали позапланові фінансові борги різних відомств, чиновники були зацікавлені в його існуванні. Запобігти цьому було неможливо враховуючи те, що бюджетна реформа не була доведена до кінця¹⁷. Історіографія свідчить, що принцип єдності бюджету порушувався й після проведеної реформи, оскільки деякі установи зберігали власні бюджети. Існування надзвичайного (спец) бюджету і покриття з нього державного дефіциту були негативно оцінені економістами¹⁸, однак можновладці не переглянули своїх позицій.

Єдність бюджету вимагала єдності касового устрою. З огляду на те, що у бюджет включили всі державні доходи й витрати, а на Міністерство фінансів поклали обов'язок задовольняти фінансові потреби держави, виникла необхідність зосередити у руках Міністерства фінансів усі надходження і здійснення всіх платежів. Реформа (22 травня 1862 р.) була запроваджена 1864 р., спочатку як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. по всій державі. Позитивно оцінили реформу фінансисти М. Рабинович¹⁹, Я. Печерін²⁰, К. Головін²¹. Ця реформа найменше висвітлена в історіографії. Спеціальних праць, що розкривали б її зміст та значення, обмаль.

Важливою складовою фінансових перетворень 1860-их рр. стала реформа скасування винних відкупів. Тогочасні фінансисти виокремлювали її з-поміж решти. Із 1 січня 1863 р. російський уряд запровадив складний за структурою й термінологією закон, що містив 279 статей. Уперше законопроект було опубліковано 4 липня 1861 р. під назвою «Положение о питейном сборе». Історіографія цієї проблеми представлена незначною кількістю монографій, спогадами державних діячів і студіями, присвяченими окремим учасникам подій. Зміст публікацій П.П. Семенова²² та праць присвячених постаті К.К. Грота²³ переконує у тому, що на початок 1860 р. склалася міцна коаліція з впливових осіб (Великий князь Костянтин Миколайович, генерал Я.І. Ростовцев, К.К. Грот, та А.П. Зabloцький-Десятовський), вкрай негативно налаштованих до існуючої системи винних відкупів. Вони зуміли переконати царя, що реформа не спричинить зменшення бюджетних доходів. Опір реформі з боку відкупщиків був цілком прогнозованим. Його висвітлили тогочасні публіцисти, надрукувавши пропозицію відкупщиків, згідно якої, за відстрочку реформи вони «зобов'язувалися збудувати залізницю довжиною в 2800 верст»²⁴. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн відмовив царя від схвалення цієї пропозиції. Висвітлюючи наслідки реформи, М.М. Фрідман²⁵ та П.В. Березін²⁶ наголошували, що вона посилила фінансову стабільність держави, вивільнила кошти для капіталовкладень: у розвиток культури, мистецтва, придбання у державну власність колекцій творів мистецтва тощо. Як вказували дослідники, тогочасні капітали вивели з інертної та корумпованої галузі виробництва спиртних напоїв, що сприяло розвитку економіки загалом.

У другій половині XIX ст. виникла нагальна потреба узгодити зі світовими стандартами систему оподаткування Російської імперії. Реформа податкової

системи була вкрай необхідною з причини широкого залучення Росією іноземних інвестицій і появи спільних з іноземцями підприємств.

На межі 1860–1870 рр. фінансисти і власники заводів поставили питання про скасування подушного податку та запровадження податку на прибуток²⁷. Їх підтримала Комісія з перегляду податків та зборів²⁸. Значний крок у розробці можливих варіантів модернізації податкової системи було здійснено з уведенням теоретичного курсу фінансового права до навчальних програм юридичних факультетів трьох на той час провідних університетів: Московського, Петербурзького та Казанського. Формування російської фінансової школи наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлювалося практичною потребою в наукових дослідженнях. Якщо під час проведення попередніх фінансових реформ до думки науковців чиновники не дослухалися, то під час розробки податкової їхні рекомендації було враховано. Успішне економічне майбутнє країни професори І.Х. Озеров, В.О. Лебєдев та академік І.І. Янжул вбачали у введенні податку на прибуток, а зразковою вважали податкову систему Німеччини²⁹.

Позитивні зрушення у системі оподаткування настали протягом 1880–их років. Отже, 20-річна боротьба вчених за запровадження податків на прибутки завершилася перемогою. Українські історики П. Кованько³⁰ і Д. Сіромаха³¹, значні економічні успіхи країни в останній чверті XIX ст. пов'язували зі зменшенням викупних платежів, вдалою податковою реформою, розширенням компетенції податківців тощо. Праць історичного змісту в ту добу було написано мало, здебільшого вони мають описовий характер. Переважно глибокі оцінки фінансовим перетворенням давали фахівці.

Загальновідомим є факт, що через проведені контрреформи історики епохи Олександра III окреслили як період «реакції». Проте історіографія не дозволяє визначити контрреформи фінансової системи. Тільки окремі студії того періоду вказують, що вплив консервативно налаштованих чиновників на процеси модернізації фінансової системи країни збільшився³². Економісти цю епоху характеризували позитивно й зазначали, що «зрушення саме у фінансовій сфері варто вважати прогресивними»³³.

Значну увагу тогочасні науковці приділили висвітленню грошової реформи, розпочатої 1862–1863 рр. міністром фінансів М.Х. Рейтерном. У ті роки вона завершилася крахом через непродуманість фінансової політики й відсутність професіоналізму чиновництва³⁴. У 1870-их роках золотий монометалізм було запроваджено багатьма країнами: Швецією, Францією, Італією, США. Росія лише у 1890-их рр. почала розв'язувати це питання. Зокрема К. Маркс, оцінюючи ситуацію напередодні реформи, зазначив, що «у Росії неминучість державного банкрутства стає очевидною, оскільки жодне виробництво не процвітає так, як фабрикація кредитних білетів (друк грошей)»³⁵. Урядовці усвідомлювали, що ця реформа не буде успішною без ліквідації дефіциту державного бюджету. Дефіцит вдалося подолати 1888 р. С.Ю. Вітте, проте історик М.І. Боголепов назвав таку фінансову ситуацію обманом, досягнутим шляхом фальсифікацій³⁶. Отже, грошову реформу розпочату М.Х. Рейтерном, вдалося провести через тридцять років, у 1895–1897 роках. Тож історіографія дозволяє виділити два

етапи її запровадження: 1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1898 рр. зі значною перервою між ними. На успішності реформи наполягали М. Кашкаров³⁷, В. Судейкін³⁸, автори ювілейного видання, присвяченого 50-річчю діяльності Державного банку³⁹. У газеті «Новое время» за підтримки редакції було надруковано таємний проект реформи, що передбачав часткову девальвацію карбованця на 1/3⁴⁰. Стаття дала поштовх публічній дискусії навколо реформи. Так, А. Гур'єв дібрав десятки аргументів на користь золотого монометалізму. Інтерес до реформи, як писав автор, був зумовлений «публічним оголошенням сутності реформи та дозволом з боку влади всебічно її обговорювати»⁴¹. Така його позиція суперечить поглядам редакторів незалежних видань, які вказували, що зміст реформи тримали в таємниці. Міністр фінансів С.Ю. Вітте (30 серпня 1892 — 16 серпня 1903 рр.) у спогадах писав: «У мене не було сумнівів у тому, що грошовий обіг, заснований на металі, є благо»⁴². Проте газета «Неделя» наголошувала, що суспільство не сприйняло реформу, ні купці, ні публіка не бажали приймати золото⁴³. Цей факт зафіксували податкові інспектори, редактори видань «Енисей»⁴⁴, «Кавказ»⁴⁵ та ін.

Історіографія також містить оцінки реформи з погляду різних соціальних верств. Власники великих промислових підприємств вважали значною перешкодою подальшому розвитку капіталізму нестабільний паперово-грошовий курс⁴⁶. Дрібна та середня буржуазія вимагала відновити попередню вартість карбованця, повного підкріплення паперових знаків золотом⁴⁷. Проте банкіри, в особі директора Міжнародного банку А. Ротштейна, висловилися за грошову реформу без поправок⁴⁸. Поміщики, як експортери хліба, були противниками міцної золотої валюти, оскільки мали значну заборгованість у цьому секторі й були зацікавлені в інфляції. У іноземному виданні «Економічний журнал» зазначалося, що для «російських дворян постійний випуск паперових грошей був золотими копальнями»⁴⁹. Отже, боротьба навколо реформи розгорнулася між прихильниками паперових грошей та золотого рубля. Західноєвропейська буржуазія цілком підтримала російську реформу, оскільки була зацікавлена у вивезенні за кордон стабільної валюти, якою Росія розраховувалася за борги⁵⁰.

Після обговорення реформи в Комітеті фінансів, згідно прийнятого Закону від 03.01.1897 р. «Про друк та випуск в обіг золотих карбованців», реформу почали втілювати в життя, внаслідок чого розпочалася девальвація⁵¹. Тогочасна історіографія не дала оцінки Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р. та Закону 1898 р. «Про срібло», як складникам грошової реформи.

В офіційних виданнях «Ежегоднике Министерства финансов»⁵² та «Биржевых ведомостях»⁵³ результати грошової реформи дістали позитивну оцінку. На початку XX ст. газета «Речь» назвала міністра «професором білої та чорної магії»⁵⁴, а наслідки його політики редактори оцінили вкрай негативно. На відміну від акцизної чи податкової реформ, які науковці та широкий загал однотайно оцінили позитивно, грошова реформа отримала суперечливі оцінки залежно від соціального чи політичного статусу авторів.

Проаналізовані джерела дозволяють сформулювати такі висновки:

Історіографію фінансових реформ другої половини XIX — початку XX ст. представлено дослідженнями західноєвропейських та російських фахівців. Найчисленнішу групу становлять монографії економістів та фінансистів. Процес модернізації фінансової системи Російської імперії, який увійшов в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», насправді, являв собою низку складних, взаємопов'язаних заходів, а тому, на наш погляд, необхідно застосовувати дефініцію «фінансові реформи». До їхнього складу варто віднести: бюджетну, єдиної каси, державного фінансового контролю (разом з реформою попереднього контролю), акцизну (скасування винних відкупів), податкову і грошову. Якщо сучасні автори цілком обґрунтовано акцизну реформу відносять до податкових реформ, то дорадянські дослідники під податковою розуміли запровадження податку на прибуток. Початком реформ варто вважати 1859 р., а завершенням — умовно 1903 р. Відставка С.Ю. Вітте, революційні події, столипінські реформи зумовили інші підходи до питань фінансових перетворень країни.

Розробка фінансових реформ відбувалася на основі запозичення західноєвропейських ідей та досвіду в цій галузі. Російська фінансова наука початку XIX ст. ще не була здатна відповісти на виклики часу. Формування фінансової школи імперії відбулося в останній третині XIX — на початку XX ст. й значною мірою було обумовлене практичною потребою у наукових дослідженнях та супроводжувалося відкриттям фінансових кафедр у провідних університетах. Російські фахівці підтримали втілення окремих західноєвропейських ідей під час модернізації російської фінансової системи. Участь науковців у фінансових справах державного рівня спричинили появу низки наукових досліджень, в яких обґрунтовувалися ідеї про позитивний вплив великої промисловості та монополістичного капіталу на економіку Росії. Пропозиції вчених були використані у фінансовій політиці і вплинули на розробку податкової реформи. Українські дослідники дали схвальні оцінки вжитим різними урядами заходів щодо реформування фінансової системи країни, проте їхні праці мають переважно описовий характер. Історіографія цього періоду вказує на значний опір реформам з боку консервативно налаштованих чиновницьких кіл, внаслідок чого модернізація системи попереднього контролю, як складової реформи державного фінансового контролю, виявилася однобічною, видозміненою та недосконалою. Реформи єдності бюджету та державного фінансового контролю були нерозривно пов'язані між собою, проте єдності бюджету урядовці не змогли досягнути, що зумовило вкорінення системи надзвичайних бюджетів та збереження бюджетів окремих відомств. Під час скасування винних відкупів опір консервативних кіл вдалося здолати швидше, а наслідки реформи дістали в історіографії переважно позитивні оцінки. Найчисленнішою є історіографія податкової реформи. Її розробка тривала протягом 1860–1870 рр., а втілення відбувалося у 1880-их роках.

Історики епохи Олександра III окреслили як період «реакції» через проведені в різних галузях контрреформи, проте економісти позитивно оцінили процеси фінансової модернізації країни. В узагальнюючих працях початку XX ст. науковці зазначили, що реформи єдності бюджету, грошова (запро-

вадження золотого монометалізму) є незавершеними, а найуспішнішою варто вважати податкову реформу. Дослідники акцентували увагу на запровадженні золотого карбованця, цим процесом і визначали хронологічні рамки грошової реформи, тобто окреслювали її кількома роками. Отже, тогочасні фахівці окреслили реформу 1895–1897 рр. або ж 1898 р. Джерела економічного та історичного змісту свідчать, що науковці не ставили за мету чітко визначити хронологічні рамки реформ; однотайними вони були у тому, що їхнім початком необхідно вважати 1859 р. Ураховуючи проаналізовані праці, умовно можна виокремити два етапи проведення та висвітлення фінансових реформ в історіографії: 1) 1859 р. — кінець 1870-их рр. (розробка та проведення бюджетної реформи, єдності каси, попереднього та основного державного фінансового контролю обумовили численну історіографію з їхніми оцінками); 2) початок 1880-х рр. — 1903 р. (проведення податкової реформи, запровадження акцизів, грошової реформи та завершення реформи державного фінансового контролю).

Недостатньо висвітленою в історіографії залишилася діяльність органів Державного фінансового контролю, їхня модернізація та ін. Тогочасні дослідники залишили поза увагою значення для фінансової галузі Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р. та Закону 1898 р. «Про срібло», як складових грошової реформи.

¹ *Погребинский А.П.* Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). — М.: Госфиниздат, 1954. — 260 с.

² *Рай К.Г.* Основные начала финансовой науки [Пер. В. Лебедева]. — СПб., 1832.

³ *Stein L.* Budget als Vorgang. — Berlin, 1854.

⁴ *Meyer R.* Principien der gerechten Besteuerung. — Berlin, 1884.

⁵ *Vocke W.* Die Abgaben, Auflagen u. Steuern von Standpunkte der Geschichte u. der Gerechtigkeit. — Berlin, 1887.

⁶ *Куломзин А.Н., Рейтерн В.Г.* М.Х. Рейтерн. Биографический очерк. — СПб., 1910. — С. 117.

⁷ Преобразование государственной отчетности. — Ч. III. — СПб, 1861. — С. 42.

⁸ Журнал департамента экономии Государственного совета от 24.11.1861 р.; Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы. — СПб.: Изд-е государственной канцелярии, 1891.

⁹ *Безобразов В.П.* Государственные доходы. Теоретические и практические исследования. — СПб., 1868.; *Вессель Н.* Нормальный государственный бюджет. // Русский Вестник. — 1885. — № 1. — С. 38–45; *Czörnig A.* Budget, Staatsrechnung und Controle. — Berlin, 1880.; *Hock S.* Grundlinien der Kameralpraxis. — Tubingen, 1819.; *Gneist R.* Gesetz und Budget. — Berlin, 1879.

¹⁰ *M. le Mis d'Audiffret.* Systeme financier de la France. — Paris, 1870.

¹¹ *Merlin H.* Progression comparée es budgets de l'état sous le second empire. — Paris, 1869.

¹² Правила уложения, рассмотрения, утверждения, исполнения государственной росписи, финансовых смет министерств и главных управлений // Свод Законов Российской империи. — 2-е изд. — Т. 37. — СПб., 1865. — № 38309.

¹³ [редакційна стаття] // Вестник Европы. — январь. — 1889. — С. 386–387.

¹⁴ *Кремяновский М.М.* Государственный контроль в России за 100 лет. // Вестник Европы. — 1915. — № 7–8.

¹⁵ *Сакович В.А.* Государственный контроль в России, его история и современное устройство. — СПб. — Ч. 1. — 1896; Ч. 2. — 1897.

¹⁶ *Езерский Ф.В.* Нужды Государственного контроля. — М., 1905.

¹⁷ *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1984 [передрук].

¹⁸ *Кауфман И.* Статистика государственных финансов России. // Статистический временник Российской империи. — Серия 3. — Вып. 15. — СПб., 1886.; *Сабуров П.* Материалы для истории русских финансов. — СПб., 1899. — [Приложение № 33].

¹⁹ *Рабинович М.* Реформа единства кассы и ее значение для государства. — СПб., 1887. — С. 17.

²⁰ *Печерин Я.И.* Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. — СПб., 1896. — С. 11.

²¹ *Головин К.* Наша финансовая политика и задачи будущего 1887–1898 [гг.]. — СПб., 1889.

²² *Семенов П.П.* Некролог К.К. Грота. // Русская старина. — 1898. — Т. 4.

²³ *Грот К.К.* государственный и общественный деятель: Материалы для его биографии и характеристики: [в 3 т.]. — Т. 1. — Петроград, 1915.

²⁴ [редакційна стаття] // Московские ведомости, 1862. — № 124–126.

²⁵ *Фридман М.* Винная монополия: [в 2 т.]. — Т. 2. — Петроград, 1916.

²⁶ *Березин П.* На службе злему делу. Хроника из жизни на винокуренных заводах. — М., 1900.

²⁷ *Унковский А.* О преобразованиях по части прямых налогов. // Современник. — СПб., 1863. — Т. ХСVI.; *Кошелев А.* О подушных податях. [Отдельный оттиск] // Беседа. — 1871. — Кн. 1. — 21 с.

²⁸ Труды комиссии, специально учрежденной для пересмотра податей и сборов. — Т. III. — Ч. II. — СПб., 1869. — С. 14.

²⁹ *Лебедев В.А.* Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. (На примере Англии, Франции и Пруссии): диссертация доктора наук. — СПб., 1886.; *Янжул И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных расходах. — СПб., 1899; *Озеров И.* Финансовая реформа в России. Откуда у нас государство берет деньги и на что их расходует. — М., 1906.

³⁰ *Кованько П.* Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. — К., 1901. — 43 с.

³¹ *Сіромаха Д.* Про фінансову науку. — К., 1909. — 71 с.

³² *Смирнов Т.С.* Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. [Записка]. М.Х. Бунге // Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова. — СПб., 1886.

³³ *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. — М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1908. — С. 125.

³⁴ *Бржесский Н.* Государственные долги России. — СПб., 1884.

³⁵ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. XXVII. — Письмо Маркса Н. Даниельсону от 10/04 1879 г. — [Изд-е 2-е]. — М., 1951. — С. 87.

³⁶ *Боголепов М.И.* Государственное хозяйство (1892–1903). // История России в XIX веке. — Т. VIII. — М., 1982.

³⁷ *Кашкаров М.* Денежная реформа. — СПб., 1902.

³⁸ *Судейкин В.* Государственный банк, исследование его устройства, экономического и финансового значения. — СПб., 1891.

³⁹ Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 годы. — СПб., 1910.

⁴⁰ [ред. стаття] // Новое время от 15.03.1896.

⁴¹ *Гурьев А.* Реформа денежного обращения. — Ч. 2. — Вып. 1. — СПб., 1896. — С. 165.

⁴² *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1984. — С. 70. [передрук].

⁴³ Тормоза металлического обращения // Неделя от 23.07.1895; от 10.10.1895. [редакційні статті].

⁴⁴ [редакційна стаття] // Енисей. — 1896. — № 54.

⁴⁵ [редакційна стаття] // Кавказ. от 27.04.1897. — №. 109.

⁴⁶ *Кауфман И.И.* Кредит, банки и денежное обращение. — СПб., 1873. — С. 731; *Кауфман И.И.* Серебряный рубль в России. — СПб. — 1910. — С. 225.

⁴⁷ *Евреинов В.А.* Реформа денежного обращения. — СПб., 1896.

⁴⁸ *Ротштейн А.* О денежной реформе. // Петербургская газета. — 1896. — № 75.

⁴⁹ *Journal des economistes*, 1886. — №. 8. — P. 253.

⁵⁰ *Zeitschrift für Staats u. Volkswirtschaft* 1896. — № XXXV. — С. 26.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. — Т. XVII. — СПб., 1900. [переизд. 1987].

⁵² Ежегодник Министерства финансов. — Вып. XXIX. — СПб., 1899.

⁵³ Русская золотая валюта [редакційна стаття] // Биржевые ведомости. — № 313 от 18.11.1897.

⁵⁴ [редакційна стаття] // Речь, 1907. — № 2.

В.С. Великочий
(м. Івано-Франківськ)

РЕЛІГІЙНІ ВЗАЄМИНИ В ГАЛИЧИНІ ВОЄННО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

В статті робиться спроба аналізу напрацювань і здобутків української історіографії як вітчизняної, так і зарубіжної із проблеми висвітлення міжконфесійних відносин у Галичині періоду Першої світової війни. Акцентується увага на основних наукових методологічних підходах до вивчення означеної проблеми в різні періоди розвитку української історіографії, вплив світоглядного чинника на трактування авторами історичних фактів та подій тієї епохи. Простежується дослідження впливу зовнішньополітичного чинника на розвиток церковно-релігійного життя в краї, його місця й ролі в суспільно-політичних процесах доби Першої світової війни. Пропонуються нові напрями досліджень проблеми з урахуванням європейського досвіду історичної науки.

Ключові слова: Міжконфесійний діалог, історіографічний аналіз, методологічні принципи і підходи, «історичний моноцентризм».

В статье делается попытка анализа наработок и достижений украинской историографии как отечественной, так и зарубежной относительно проблемы освещения межконфессиональных отношений в Галичине периода Первой мировой войны. Акцентируется внимание на основных научных методологических подходах к изучению отмеченной проблемы в разные периоды развития украинской историографии, влияние мировоззренческого фактора на трактовку авторами исторических фактов и событий той эпохи. Прослеживается исследование влияния внешнеполитического фактора на развитие церковно-религиозной жизни в крае, ее места и роли в общественно-политических процессах времен Первой мировой войны. Предлагаются новые направления исследований проблемы с учетом европейского опыта исторической науки.

Ключевые слова: Межконфессиональный диалог, историографический анализ, методологические принципы и подходы, «исторический моноцентризм».

In the article is given it a shot analysis of works and achievements of Ukrainian historiography, both native and foreign, from the problem of throw lighting church and religious life in Galychyna of period of First world war. Attention is accented on basic scientific methodological approaches of studying the direct problem in different periods of development Ukrainian historiography, the influence of world outlook on interpretation by the authors of historical facts and events of that epoch. The influence of foreign policy factor is traced on development of church and religious life in edge, its place and role in the social and political processes of time of First world war. New

directions in researching problems are offered in taking into account European experience of historical science.

Keywords: *Transconfessional dialogue, historiographical analysis, methodological principles and approaches, «historical monocentrism».*

У часи загострення суспільно-політичних, міжнаціональних і міждержавних відносин для суспільств, що перебувають в орбіті їх розгортання, надзвичайно актуальним завданням є досягнення поставленої правлячою елітою мети. Разом із тим менш озвучуваною, але не менш значною є наступна дилема: потреба якомога меншої тривалості конфліктів при одночасному намаганні щонайбільше «пом'якшити» їх негативні соціально-економічні наслідки. В цьому контексті проблема ролі та значення міжконфесійних взаємин у Галичині під час Першої світової війни може служити яскравим прикладом катализатора міжнаціонального протистояння. Власне, історіографічному аналізу цієї проблеми воєнно-революційної доби у вітчизняній історичній науці й присвячено цю статтю.

Історіографія церковно-релігійних відносин у Галичині за доби Першої світової війни — доволі складне, різнопланове наукове явище, для градації котрого можуть служити теоретичні, ідейні, суспільно-політичні, світоглядні та інші критерії. Її поділ за поширеним у сучасній науці проблемно-хронологічним принципом (історіографія західноукраїнська 1920–1930-х рр., українського зарубіжжя, радянська і сучасна вітчизняна) доволі умовно відображає контури зазначеної теми. Більшою прозорості додає поділ цих груп дослідників (окрім радянських) на «світських» та «церковних», яких у свою чергу слід розрізняти за конфесійною приналежністю. Домінуюча в часовому вимірі ретроспектива, що дозволяє виявити коріння виникнення багатьох церковно-релігійних проблем, легко переходить у перспективу, котра відображає їхнє розв'язання на наступних етапах суспільного розвитку. В територіальному відношенні вивчення цієї теми виходить за межі Галичини, охоплюючи взаємини не лише з політичними і церковними колами Наддніпрянської України та Росії, а й Апостольською столицею у Римі, Константинопольською патріархією, римо-католицькою церквою Польщі тощо.

В даній розвідці поставлено за мету з'ясувати основні здобутки української історіографії про конфесійні відносини в Галичині за доби Першої світової війни, форми останніх, вплив на подальший розвиток суспільно-політичних і національно-культурних процесів на цих теренах і визначати вузькі місця й перспективи подальшого вивчення зазначеної теми. Її суспільна і наукова актуальність та практична значущість обумовлюються складною сучасною поліконфесійною ситуацією в Україні, необхідністю усвідомлення її народу як органічної складової європейської цивілізації й культури.

Зважаючи на обмежені рамки статті, дозволимо собі не вдаватися до глибокого аналізу наукового стану вивчення окресленої проблеми. Принагідно зазначимо, що відсутність окремого комплексного історіографічного дослідження міжконфесійних взаємин у Галичині зазначеного періоду дещо компенсує осмислення їх окремих аспектів та історії Першої світової війни загалом.

Чи не найбільше історіографічних оглядів присвячено діяльності А. Шептицького в 1914–1918 рр., котрі переважно пропонуються у загальному контексті відповідного напрямку української суспільної думки. Наприклад, О. Кравченко здійснив один із перших¹, а М. Гринчишин — один із найповніших оглядів іноземної літератури про життя митрополита². Сучасній дослідниці Л. Гентош належить серйозна спроба узагальнити здобуток пострадянської української й польської історіографії стосовно суспільної діяльності А. Шептицького³. Ю. Аввакумов зробив ґрунтовний аналіз праць із такої складної теми, як «А. Шептицький і Росія»⁴. В дисертаціях Г. Гладка⁵ й Я. Білас⁶ з'ясували науковий доробок про роль та місце А. Шептицького у суспільно-політичних процесах.

Ступінь вивчення проблеми національно-релігійного життя також визначають історіографічні огляди в узагальнюючих дослідженнях з історії Галичини доби Великої війни (О. Мазур⁷, І. Кучера⁸ й ін.) та у працях, присвячених історії Української греко-католицької церкви* в суспільних процесах ХХ ст. (В. Марчук⁹) і розвитку міжконфесійних відносин Української революції 1917–1920 рр. (В. Ульяновський¹⁰). Попри вказані й інші більш чи менш вдалі спроби висвітлення цього питання, актуальним залишається зауваження В. Капелюшного про те, що історія церковно-державних взаємин є однією з найменш висвітлених тем періоду визвольної боротьби 1917–1920 рр. Цей висновок вченого впливає і з його аналізу наукових розробок національного життя західноукраїнських земель зазначеного періоду¹¹. Частково аналіз української історіографії Першої світової війни та різноманітних проблем, породжених нею, у тому числі й міжконфесійних відносин у краї, здійснений і сучасними російськими вченими¹².

Донині церковно-релігійне життя Галичини періоду Першої світової війни не стало предметом спеціального комплексного дослідження, однак його вивчення має свою історіографічну традицію, котра свідчить про певну наступність осмислення теми кожною наступною генерацією українських істориків. Її підвалини заклали перші праці (написані ще в межах досліджуваного хронологічного відтинку вивчення проблеми), які й до сьогодні залишаються чи не найбільш цитованими сучасними авторами. Йдеться про монографію І. Крип'якевича (вийшла під псевдонімом Іван Петрович), де переважно на основі матеріалів преси показано становище УГКЦ у Галичині під час російської окупації¹³. Від самих початків окреслилася тенденція, коли вивчення цієї теми «циркулювало» навколо постаті митрополита А. Шептицького. Про це свідчать історико-документальна книга «Царський в'язень 1914–1917»¹⁴ та історико-мемуарні праці Д. Дорошенка¹⁵ й інших національно (проукраїнськи) зорієнтованих авторів, котрі в 1920–1930-х рр. з'явилися у Галичині та в еміграції. З інших ідейних позицій до висвітлення релігійних процесів у краї підходили автори з москвофільського табору.

Ґрунтовне комплексне вивчення зазначеної проблеми започаткували дослідники з українського зарубіжжя в період після Другої світової війни. Помітним внеском у її розробку стали історико-документальні та мемуарні студії згуртованих навколо Українського вільного університету в Мюнхені відомих

переважно світських істориків — С. Барана, П. Ісаїва, М. Чубатого, о. І. Гриньоха, що, як правило, були учасниками описуваних подій. Чимало спільних рис мають погляди зарубіжних та вітчизняних українських авторів, наближених до католицьких кіл, — Б. Боцюрківа, А. Великого, О. Кравченюка, Г. Лужницького, С. Мудрого, І. Нагаєвського, І. Хоми й ін. Їхнім працям властиві переважно такі підходи: ототожнення понять «Українська греко-католицька церква» та «Українська католицька церква»; антиправославна спрямованість висвітлення подій; наголошування і певне перебільшування ролі УГКЦ у національно-визвольному русі 1914–1918 рр. тощо. «Православна» історіографія в свою чергу поділяється за приналежністю авторів до української й російської церков. Одні з них при з'ясуванні зазначеної теми зберігають толерантність та виваженість, як І. Власовський¹⁶, інші упереджено підходять до її висвітлення, беручи за основу джерел доволі сумнівні матеріали¹⁷.

Окреслені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й сучасній вітчизняній історіографії, котра ще раз підтверджує той факт, що навіть світські автори під час вивчення церковно-релігійної тематики не можуть залишитися вільними від впливів приналежності до певної конфесії. Крім того, на характері їхніх студій позначається і традиційна «захопленість» науковців проблематикою «своїх» досліджень. Так, «з позицій греко-католицизму» до висвітлення становища УГКЦ у Галичині в роки Першої світової війни підходять Л. Гентош, Г. Цвенгрош, Г. Гладка, Я. Заборовський, О. Красівський, В. Марчук, І. Пилипів та ін. З іншого боку, ця тема, передусім пов'язана з нею «унійна проблематика», знайшли належне місце в узагальнюючих працях з історії Церкви в Україні, зокрема й періоду визвольної боротьби 1917–1920 рр., Б. Андрусишина, М. Горячої, Т. Євсєєвої, А. Зінченка, О. Ігнатуші, О. Лисенка, О. Реєнта, А. Стародуба, В. Ульяновського та ін.

Осібне місце в історіографічному осмисленні церковно-релігійного життя Галичини доби воєнного лихоліття посідають дослідження радянських істориків. У них годі шукати продуктивних напрацювань із зазначеної теми; адже на загальну ідеологічну тенденційність нашарувався ще і войовничий антиклерикалізм, так що історичні студії незмінно набирали вигляду публіцистичних памфлетів, пройнятих ненавистю до церкви й релігії, що особливо проявлялося в ставленні до Української греко-католицької церкви. Нехтуючи принципами історизму та формальної логіки, радянські автори вдавалися до довільного трактування й відвертого перекручування фактів. Із таких позицій вони підходили до використання значного масиву джерел (матеріали періодики, мемуари, архівні документи), будучи впевненими, що їхні твори не піддаватимуться науковій, а лише ідеологічній експертизі. Незважаючи на це, виникали і певні труднощі, зумовлені прагненням протиставлення двох церковних інституцій. Вони долалися через трактування УГКЦ як «найбільш реакційної», а Російської православної церкви (РПЦ) як такої, що скомпрометувала себе в очах народу, будучи вірною союзницею самодержавства, чорносотенної реакції та мракобісся. Окреслені підходи до проблеми та її трактування властиві як для узагальнюючих історичних досліджень з історії Галичини «періоду імперіалізму»

(І. Компанієць, Осечинський та ін.), так і для спеціальних праць з «унійної тематики» С. Даниленка, К. Дмитрука (Гальського), В. Добрича й ін.

В студіях з історії УГКЦ доби Великої війни головне місце посідають питання, пов'язані з репресіями проти духовенства та наверненням греко-католиків у православ'я, а тема зокрема українсько-польського релігійного діалогу зазнає порівняно меншого аналізу й осмислення. В узагальнюючих працях саме ці дві проблеми подаються як невід'ємна складова феномена «Галицької Руїни», а їхнє висвітлення на емпірично-описовому рівні, як правило, не викликає труднощів. Однак автори спеціальних досліджень, намагаючись глибше з'ясувати детермінованість церковно-релігійного життя, потрапляють у складний лабіринт хитросплетінь і суперечностей, зумовлених як ідейною та конфесійною заангажованістю самої теми, так і характером її документальної бази й іншими обставинами.

Маючи величезний масив найрізноманітніших джерел, сучасні вітчизняні історики лише почали виявляти перші ознаки намагання комплексного глибокого осмислення зазначеної проблеми. Таким прикладом є розвідка А. Стародуба, де становище УГКЦ під час Першої світової війни традиційно та загалом виправдано розкривається з позиції російської церковної політики у краї, котру дослідник (до речі, слідом за католицькими авторами українського зарубіжжя) називає експансією «воєнного православ'я»¹⁸. Ця тенденція побутує і в уже згадуваних працях з історії Галичини доби Великої війни, де міжконфесійні взаємини переважно розглядаються у контексті політики російської адміністрації в культурно-релігійній сфері (О. Мазур¹⁹, І. Кучера²⁰ й ін.).

На наш погляд, сучасні дослідники ще не запропонували якісно нових узагальнень та підходів до вивчення зазначеної теми як на емпіричному, так і методологічному рівнях, тому при з'ясуванні становища й втрат УГКЦ у роки «Галицької Руїни» вони, як правило, продовжують опиратися на здобуток своїх попередників²¹ та зокрема авторів українського зарубіжжя. Таким чином останні фактично не просунулися далі Г. Лужницького, котрий уклав чи не найповніший мартиролог арештованих, вивезених, страчених (повішаних, розстріляних) греко-католицьких і православних священиків із Галичини й Буковини із зазначенням місця їх перебування та подальшої долі у таборах інтернованих²².

За такої історіографічної ситуації маємо явище, коли навіть при підготовці спеціальних праць українські автори змушені, так би мовити, «брати на віру» результати досліджень своїх польських колег. Ідеться, наприклад, про студію Ф. Ржеменука, який підрахував, що в 1914–1916 рр. із 2483 греко-католицьких священиків Галичини 350 відступили на Захід, 350 інтернували австрійські власті, 61 виїхав до Росії, 120 перейшли у православ'я чи співпрацювали зі структурами РПЦ (цитуються за книгою В. Марчука²³). Такі результати досліджень, вірогідно, не варто вважати остаточними, бо по-перше, впадає у вічі «заокругленість» наведених цифр; по-друге, вони відчутно відрізняються від даних українських авторів, по-третє, потребують уточнення самі дефініції, що є основою для поділу українського духовенства на різні категорії.

В працях із зазначеної теми одним із найскладніших є питання «оправославлення» греко-католиків Галичини. Крім ідейних й інших суб'єктивних чинників, на її висвітленні чи не найбільше позначалися знову ж таки приналежність авторів до різних конфесій. Це виразно проявилось у визначенні ініціаторів наступу на УГКЦ, причин переходу її віруючих у православ'я, кількості «навернених» та відмінних тлумаченнях багатьох інших аспектів цієї проблеми.

В літературі «про православного» (як українській, так і російській) спрямування, з одного боку, й «про католицького», з — іншого, зустрічаємо різнобій статистичних даних, що відображають процес та наслідки політики «навернення уніатів». Врешті, тут маємо той випадок, коли історики, спираючись на одні й ті самі джерела (матеріали архівів, періодики, мемуари тощо), вдаються до різних тлумачень і роблять подекуди протилежні висновки. Все це нерідко призводить до спотворення реалій церковно-релігійного життя. Так автори різних напрямів одноставно вказують, що близько 200 парафій у Галичині мали православних священників (І. Власовський²⁴; Д. Дорошенко²⁵ та ін.). Однак це не може означати, що «дві сотні уніатських парафій перейшли на православіє», бо вони могли «спорожніти» з інших причин — внаслідок переходу до нього окремих греко-католицьких священників через репресії проти останніх.

Показники кількості парафій, котрі «перейшли на православіє», переважно коливаються від 50 до 100, а «оправославлених уніатів» — від 30 до 50 тис. осіб. Проте в усякому разі важко сказати, наскільки адекватно вони відображають дійсний стан речей. Оскільки ця проблема набрала суто політичного характеру, то за критерії, які б мали засвідчити факт цього «переходу», бралися б не лише церковно-релігійні чи навіть обрядові обставини, а й прості формальні випадковості. Дослідники, котрі під час вивчення цих питань покликаються на офіційні звіти російських світських чи церковних структур, повинні зважати, що їхні представники часто зараховували до «православних» і українських «уніатів», які сповідалися та причащалися у відповідних храмах чи навіть просто їх відвідували. Ці та інші подібні дії, безумовно, не можуть означати відмови греко-католиків від своєї Церкви.

Дані про священників, котрі перейшли у православ'я, здавалося б, могли бути конкретнішими і точнішими. В історичних працях вони переважно коливаються від 86 до 113 осіб, хоча подекуди зустрічаємо й більш «різкі» відхилення у той чи інший бік. Зокрема автори, близькі до українських католицьких кіл (Б. Боцюрків²⁶, Г. Лужницький²⁷ та ін.), вказують, що лише 29 «священників-коллаборантів» змінили «батьківську віру», не рахуючи 77 осіб, котрих російські війська насильно (отже, вони не відступилися від неї «добровільно» — *В.В.*) забрали як заручників. Причини «навернення до православ'я» вони вбачають не стільки у церковних, скільки в національно-політичних мотивах; адже, захопивши Галичину, російська адміністрація не арештувала жодного римо-католицького чи вірмено-католицького священника. При цьому не скидаються з важелів і впливи русофільської пропаганди.

Разом із тим під час висвітлення цих подій сучасні українські історики майже сходяться в багатьох принципово важливих моментах. По-перше, вони однакові у тому, що російські церковні та світські власті розпочали тривалу продуману політику щодо насаджування в Галичині православ'я вже за передвоєнного періоду, так що окупація краю стала її органічним продовженням. По-друге, ні віденський уряд, ні ієрархи Української греко-католицької церкви не виробили контрзаходів, котрі б перешкодили цьому курсу; зрештою, вони взагалі й не співпрацювали в цьому напрямі. По-третє, цілеспрямоване насильницьке «оправославлення» УГКЦ не знайшло належної оцінки з боку Римокатолицької церкви загалом.

Слід також визнати, що сучасні світські дослідники поступово звільняються від різних «моноцентризмів» (національного, конфесійного, політичного) у вивченні зазначеної проблеми, намагаючись висвітлювати її з позицій історизму та релігійної толерантності. Обопільна упередженість важче долається авторами, наближеними як до католицьких (греко-католицьких), так і православних кіл. Ще в 1950–1970-х рр. утверджувалася тенденція, коли історики, що працювали під опікою Ватикану (А. Великий, Г. Лужницький, І. Нагаєвський та ін.), за головного ініціатора й організатора наступу на греко-католиків уважали передусім російське «воєнне православ'я» (у появі такого терміна в історіографії не останню роль відіграв А. Великий²⁸), котре прагнуло використати доленосні події світової війни для реалізації своїх давніх мрій про знищення унії у Галичині. В цьому відношенні важко помітити зміни у сучасних працях приналежних до цієї групи авторів (напр., Мудрий С. Нариси історії Церкви в Україні. — Львів; Рим, 1995 та ін.).

Для подальшого вивчення масштабів і наслідків репресій проти УГКЦ у 1914–1917 рр. сучасним історикам, на нашу думку, варто було б активніше використовувати методи кліометричного аналізу. Робота в такому напрямі вже ведеться. Наприклад Р. Делятинський на основі копітких обрахунків значного джерельного масиву показав масштаби збитків (знищення близько 60 церков тощо), яких зазнала Станіславська єпархія за доби воєнного лихоліття²⁹.

Незважаючи на постійне наголошування на значних втратах та важливій ролі греко-католицького духовенства у національно-політичному й церковному житті за доби воєнного лихоліття, поки що відсутні спеціальні праці, котрі б висвітлювали його діяльність на рівні історії повсякденності. Перспективність такого напрямку досліджень засвідчує публікація Г. Степаненко, яка показала суспільне життя і побут православних священників українських єпархій у роки Першої світової війни та їх жертвне пастирське служіння своєму народові в умовах лихоліття³⁰.

У різних площинах суспільного розвитку галицьких українців — національно-політичній, внутрішньоцерковній тощо — дослідники розглядають справу запровадження в 1916 р. григоріанського календаря. Це вважаємо, можна було б потрактувати як «акт зближення» УГКЦ з римо-католицькою церквою, що створювало передумови для опрацювання спільної засадничої хронології. Типові приклади висвітлення цієї теми авторами зі світського й церковного

середовищ подають відповідно К. Левицький, котрий одним з перших з'ясував наслідки цієї реформи для українського національного руху³¹, та о.Р. Лободич, котрий акцентував на її релігійно-обрядовому аспекті. Підсумовуючи напрацювання попередників і спираючись на дещо відмінні джерела, це питання ґрунтовно, хоча й у різних площинах, дослідили два сучасні науковці: О. Павлишин — як завершальний акорд чотиристолітньої історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців³² та О. Єстрешій — у контексті формування світогляду й суспільно-політичної діяльності єпископа Г. Хомишина³³. Таким чином, з'ясовано обставини, котрі спонукали до проведення календарної реформи, ставлення до неї різних національно-політичних сил (українців, поляків, австрійської влади), протиборство навколо цієї проблеми тощо.

Дослідивши комплекс цих питань, О. Павлишин дійшов висновку, що за пануючих тоді історичних обставин дана реформа мала «ситуативний характер», тому вона не стала суто церковною справою, а набула виразного політичного забарвлення і, зважаючи на загальний опір їй, була приречена на невдачу³⁴. Учений зазначив, що йому не вдалося віднайти документальних матеріалів, які б прояснили ставлення А. Шептицького до зміни календаря; тож він лише обмежується припущенням: «Вірогідно, що воно було негативним»³⁵. Це важливо враховувати, оскільки в історіографії чинною є тенденція трактувати цю подію як таку, що поклала початок чи навіть значно поглибила суперечності між митрополитом та станіславським єпископом, а це помітно позначалося на розвитку всього культурно-освітнього й церковно-релігійного життя галицьких українців. Потребує, на наш погляд, прояснення і питання про роль австрійської влади у цій справі. Твердження про це що, нібито Відень «ухилився від формулювання своєї позиції», але прихильно сприйняв календарні нововведення (О. Павлишин³⁶, вочевидь, недостатньо обґрунтовані. Більший сенс, гадаємо, мають дослідники, котрі вважають, що перехід на григоріанський календар та латинізація релігійного обряду прямо «ініціювалися» й підтримувалися австрійськими військовими і політичними колами (К. Левицький, А. Стародуб, ін.), що цілком виправдано розглядається як реакція на «оправославлення» уніатів краю російською владою. Зрештою, без протекції Відня, за відсутності глави УГКЦ А. Шептицького сам Г. Хомишин навряд чи наважився б на крок такої ваги й значення.

Вищезгадані та інші (П. Шкраб'юк³⁷) національно зорієнтовані дослідники здебільшого негативно оцінюють наслідки календарної реформи, вважаючи, що вона перешкодила б поглибленню єдності українців. З іншого боку, частина авторів, близьких до католицьких кіл, будучи прихильниками окциденалізму (політики латинізації), позитивно оцінюють акцію Г. Хомишина, котра, на їхню думку, сприяла обмеженню впливів Російської православної церкви в Галичині й прилученню українців краю до західноєвропейського життя і культури.

Аналіз української історіографії міжконфесійних відносин у Галичині за доби Першої світової війни дозволяє зробити наступні висновки. Попри відсутність спеціального комплексного дослідження, тема церковно-релігійного

життя краю знайшла достатнє відображення в історичній літературі. Приналежність авторів до різних наукових напрямів та їхня наближеність до певних конфесійних центрів зумовили відповідні (часом істотні) відмінності як у загальних підходах до зазначеної проблеми, так й у трактуваннях її окремих аспектів. Це виявляється не лише в загальних оцінках певних явищ і процесів, а й у визначенні їхніх кількісних показників. Виваженому висвітленню окреслених вище питань перешкоджають не стільки ідейна заангажованість авторів чи різна методологія дослідження, характер джерельної бази тощо, скільки їхня конфесійна приналежність. Тому навіть для сучасних світських науковців (не лише України, а також Росії) залишається актуальною потреба дотримуватися засад історизму і релігійної толерантності при висвітленні подій, пов'язаних із церковним розвитком зокрема в Галичині зазначеного періоду. Проблема міжконфесійних взаємин у краї є ще доволі нерозробленою в українській історіографії та прямо пропорційно залежить від більш ширшого висвітлення церковно-релігійного життя 1914–1919 рр.

Вважаємо, що назріла потреба об'єднання творчих зусиль різних представників української історіографії для підготовки колективного комплексного дослідження про міжконфесійні відносини в Галичині за доби Великої війни, котре, з одного боку, глибоко має відобразити суперечності тієї епохи, а, з іншого, постане як унікальне визначне явище в історії культурного й духовного життя України.

Примітки:

* В українській історіографії склалася традиція довільного вживання назви «Українська греко-католицька церква — УГКЦ», зокрема і стосовно досліджуваного періоду, коли прикметник «українська» ще не зустрічаємо в офіційних документах, бо така форма з'явилася після Другої світової війни. Зважаючи на це, вважаємо за можливе вживати поняття «УГКЦ» стосовно попередніх років її діяльності, у тому числі й у даній статті.

¹ *Кравченко О.* З нової літератури про Слугу Божого Митрополита Андрея // Християнський Голос. — Ч. 50. — Мюнхен, 1950. — 12 грудня.

² *Нрунчуншун М.* Western Historiography and Future Research // Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. — Edmonton, 1989. — Р. 421–436.

³ *Гентош Л.* Постаць митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя // Україна модерна. — Ч. 3. — К. — Л., 2003 — С. 179–210.

⁴ *Аввакумов Ю.* Тема Росії в діяльності та богословській думці «Святоюрського велетня». Вступ до матеріалів збірника // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії: Док. і матер. — 1899–1917. — Кн. 1. Л., 2004. — С. IX–XLIX.

⁵ *Гладка Г.Л.* Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000. — 169 с.

⁶ *Білас Я.І.* Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: Дис... канд. іст. наук. — К., 2003. — 194 с.

⁷ *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 1997. — 22 с.

⁸ *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2005. — 19 с.

⁹ *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — 464 с.

¹⁰ *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. Навч. посібн. — К., 1997. — 200 с.

¹¹ *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — 608 с.

¹² *Бахтуріна А.Ю.* Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). — Москва, 2004. — 392 с.

¹³ *Іван Петрович [Крип'якевич І.]*. Галичина під час російської окупації: Серп. 1914 — черв. 1915. — Відень, 1915. — 116 с.

¹⁴ *Царський в'язень 1914–1917.* — Л., 1918. — 194 с.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Арест и ссылка митрополита А. Шептицького // На чужой стороне. — Кн. XIII. — Прага, 1925. — С.160–166.

¹⁶ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 3 (XIX ст.). — Нью-Йорк; Баванд Брук, 1960.

¹⁷ *Талергофський альманах: Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг.* — Вып. 1. Терор в Галичине в годы первой мировой войны, 1914–1915 гг. — Л., 1924. — 204 с.; Вып. 3. — Ч. I. — Л., 1930. — 156 с.; Вып. 4. — Ч. 2. — Л., 1932. — 158 с.

¹⁸ *Стародуб А.* Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «повоєнного православ'я» // Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізм реалізації, історичні наслідки. — Київ, 3–5 березня 2006 // www.ichistory.org/ukrsite/pages/newsd.php/ua.

¹⁹ *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 1997. — 22 с.

²⁰ *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2005. — 19 с.

²¹ *Іван Петрович [Крип'якевич І.]*. Галичина під час російської окупації: Серп. 1914 — черв. 1915. — Відень, 1915. — 116 с.

²² *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. — Філадельфія, 1954. — 723 с.

²³ *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — 464 с.

²⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 3 (XIX ст.). — Нью-Йорк; Баванд Брук, 1960.

²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. — Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932; — Нью-Йорк, 1954. — 437 с.

²⁶ *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Пер. з англ. Н. Кочан. — Л., 2005. — 268 с.

²⁷ *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. — Філадельфія, 1954. — 723 с.

²⁸ *Великий А.Г.* З літопису християнської України. — Т. IX. — ХХ ст. — Рим, 1977. — 304 с.

²⁹ *Делятинський Р.* До питання про діяльність греко-католицького духовенства Станіславівської єпархії напередодні і в час Листопадової революції 1918 року в Східній Галичині: основні уроки // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка, серія: Історія. — Вип. I. — Тернопіль, 2007. — С. 81–87.

³⁰ *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.) // УІЖ. — 2004. — №5. — С. 45–65.

³¹ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Перша часть; — Л., 1928. — Друга часть. — Л., 1929. — С. 289–496.

³² *Павлишин О.* З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. — № 7. — 2002. — С. 7–68.

³³ *Єзрешій О.* Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. — Івано-Франківськ, 2006. — 168 с.

³⁴ *Павлишин О.* З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. — № 7. — 2002. — С. 7–68.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ *Шкраб'юк П.* Виноградник господній. — Л., 1995.

*А.М. Магурчак
(м. Київ)*

ЛИСТИ В. ВИННИЧЕНКА ДО А. ЖУКА

В статті репрезентовано листування українського громадсько-політичного діяча В.Винниченка до А.Жука, яке хронологічно охоплює 1911–1914 рр. та тематично відбиває внутрі партійне життя УСДРП та їх міжособистісні відносини.

В статье представлена переписка украинского общественно-политического деятеля В.Винниченка к А.Жуку, которая хронологически охватывает 1911–1914 гг. и тематически отражает внутривнутрипартийную жизнь УСДРП и межличностные отношения.

The publication is presented correspondence Ukrainian public-political figure Volodymyr Vinnichenko to Andrey Zhuka, which chronologic engulfs 1911–1914 and tematichnovidbivae inwardly party life of USDRP and interpersonality relations.

У Національному архіві Канади зберігається без перебільшення унікальний архів Андрія Жука, який чекає на свого дослідника. Саме в ньому знаходяться кілька сотень кореспонденцій, котрі фактично охоплюють весь його життєвий шлях. Серед них яскраво виокремлюється листування з Володимиром Винниченком (National Archive of Canada MG30 C167. — Volum 4. — File 12).

Постать А.Жука (1880–1968 рр.) не є такою відомою як В. Винниченко. Він народився у селі Вовчок Полтавської губернії, з 1899 р. працюючи в земській управі, взяв участь у нелегальному українському політичному русі. Будучи членом РУП й УСДРП (входив до Центрального Комітету останньої), А. Жук працював у партійній пресі. В 1906 р. він був ув'язнений; наступного року змушений був емігрувати до Галичини, де продовжував роботу в УСДРП, а з 1912 р. став одним із фундаторів Українського інформаційного комітету (з 1914 р. — СВУ), працював у ньому в Відні до 1918 р., був членом МЗС УНР. Згодом у закордонному центрі ЗУНР А.Жук став видавцем та журналістом. У 1930 р. він повернувся до Львова, де взяв участь в українському кооперативному русі. З окупацією міста радянськими військами, А. Жук з родиною емігрував до Відня.

Також складною була доля і Володимира Винниченка (1880–1951 рр.) — вихідця із селянської родини на Кіровоградщині. З 1905 р. він входив до керівного ядра Української соціал-демократичної робітничої партії, з 1907 р. — член її ЦК. Протягом 1905–1917 рр. перебував на напівлегальному й нелегальному становищі в Російській імперії. Саме в той час відбувся злет його літературного

таланту. Після лютневої революції 1917 р. він став одним із лідерів національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Зокрема протягом травня–червня 1917 р. В. Винниченка очолював українську делегацію, котра передала Тимчасовому уряду вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, був заступником голови УЦР, головою її Генерального секретаріату, Ради народних міністрів УНР. 18 вересня 1918 р. він став головою Українського національного союзу, на початку 1920-х рр. контактував із більшовицьким урядом України. В. Винниченко є автором численних публіцистичних і драматичних творів, а також тритомної мемуарно-публіцистичної праці «Відродження нації».

Листування між В. Винниченком та А. Жуком припало на нелегкі для УСДРП часи. У них яскраво ілюструється партійна боротьба й особистісні взаємовідносини. Зокрема В. Винниченко не сприймав закидів А. Жука про те, що соціалізм як політико-філософська течія не має підґрунтя в українському середовищі, особливо серед селянства. Будучи прихильником соціалістичних ідей, В. Винниченко поважав А. Жука не, дивлячись на світоглядні розбіжності між ними. Ця відмінність полягала у тому, що як він зазначав «соціалізм і політика для мене нерозривні. Тільки я дивлюся на перший, як на ціле, а на другу як на частину. Ви — навпаки». При цьому В. Винниченко закликав його визнати свою помилку. Також він співчував А. Жуку, в котрого із помешкання був викрадений партійний архів РУП і УСДРП. Очевидно, ініціатором цього «неморального вчинку» було керівництво київського осередку партії.

Несприйняття особи М. Порша — «провокатора серед українців» — та В. Степанківського, який, за словами В. Винниченка, «об'явив війну», яскраво ілюструє розбіжності усередині партії. Особливо це простежується щодо особи М. Порша. Посилаючись на непідтверджені документально вислови колишнього жандармара Бурцева, В. Винниченко звинувачував його в співробітництві із поліцією, хоча ці припущення А. Жук піддавав сумнівам. На це В. Винниченко закидав йому у необ'єктивності до М. Порша й застерігав про... «халепу, маючи зносини з сим чоловіком». Неполіткоректність В. Винниченка яскраво ілюструють його слова: «Це людина (М. Порш) з дуже тупими, дегенеративними інстинктами, а через те не чула, холодна і через дегенеративність егоїстична». Все це пояснюється боротьбою за керівництво в партії протягом 1904–1909 рр. М. Порш фактично монополізував його і відповідно проводив свою платформу, котра не завжди сприймалася В. Винниченком. А. Жук вважав деякі публікації останнього у часопису «Вперед» демагогічними, при цьому закидаючи йому в «без батьківстві».

Політична лінія Закордонної групи УСДРП, очолюваної А. Жуком, викликала невдоволення в В. Винниченка. У ній він вбачав намагання «оголосити себе єдиним представником партії», змінити соціал-демократичну платформу партії на націонал-демократичну та оголосити, що «соціалізму тепер нема місця на Україні». Якщо такі наміри наберуть серйозних рис, то В. Винниченко пропонував «розійтись по своїх напрямках» і був переконаний, що соціал-демократична лінія у партії буде збережена, оскільки «... в даний момент ми дужчі і матеріальними засобами і вірою в чистоту та щирість наших переконань...».

Підтримував В. Винниченко видання «Праці» — органу Закордонної групи УСДРП. Не зважаючи на те, що збірник був вузько партійний, ніякої «ересі» у ньому як про це зазначав М. Порш, В. Винниченко не вбачав, а навпаки, обіцяв подати кілька статей на теми «соціалістичної етики і богошукання», оскільки вони «порушують філософський ґрунт робітника і селянина».

Політичні розбіжності не впливали на особистісні стосунки. Яскравим прикладом цьому була фінансова допомога А. Жука В. Винниченку.

Дана кореспонденція публікується вперше. Збережені лексичні й морфологічні правописні особливості документів. Слова, котрі неможливо було прочитати, позначені символом*. Пропущенні місця взяті в квадратні дужки. Листи подані в хронологічній послідовності, хоча у деякій частині їх не вказується точна дата року, тому вони розміщені наприкінці.

Лист № 1

1–14/VIII 1912

Любий А ндрію!

Напишіть мені будь ласка, коли* я маю платити в банк, скільки і яким чином (може, просто Вам прислати). Вибачте, що турбую Вас своїми справами і прийміть мою щирю подяку за послугу.

Що у Вас чувати? Ви, розуміється, знаєте про Володин виступ і його захоплення місією возродителя гетьманських традицій. Чув я, що він покладає багато надій на тих, хто одцурався «драного соціалізму» (слова Степ[анківського]¹). Між іншим сподівається і на Вас. А мені, признаюсь, не віриться, щоб Ви, Андрію могли, дійсно, захопитися тим, що чуже Вам. Я суджу по собі. Ви, як і я, син села і його інтересів. Ви можете вважати, що соціалізм в даний момент на Україні менш корисний для селянства і пролетаріату, ніж звичайна культурна робота; Ви можете думати, що селянству більш потрібний тепер кооперативний союз, ніж с-д-чна організація! Але весь час Ви маєте на увазі ті традиції, на яких вирости, виховались, як любили традиції села, його темноти, пониження, убозтва і всього того, що бачили змалку. І я не вірю, щоб Ви могли все це забути, одпихнути во ім'я традицій гетьманства. Ваші обставини примушують Вас іноді іти проти себе, але не думаю, щоб Вам було вже так погано, щоб Ви одвернулись від всього того, чому стільки служили й любили. Я не веду* агітації, ні. Мені тільки боляче, що нас, мужичих синів, розеднують, перевертають на полупанків (морально) і користуються нами. Многим товаришам я не вірив з приводу їх соціалізма, а Вам завжди вірив найбільше, бо знав, що це Ваше діло, Ваших близьких людей. І хоча не згоджувався з Вами в деяких питаннях, але глибоко поважав Ваш ентузіазм і навіть фанатичність. Ради бога, Андрію, ще раз прошу, не подумайте, що я агітую, я розумію, що людей, у яких життя виробляє світогляд, загітувати не можна. Але я Вам хочу нагадати, що Ви — мужичий син, син тих самих хлопів, які на своїх ребрах виносили традиції

* Тут і далі підкреслення автора листів.

гетьманців, до яких нас кличе попівський син. Не сердьтесь на мене за це і хай Вам буде добре. Напишіть мені. Адреса на конверті. Вітаю Галю і цілую Іруську!

Вольдемар

Лист № 2

3/IX 1912

Дякую, Андрію, за прислане поквітування.

Не писав Вам того, що ... що писав? Очевидно, нам не добалакатись. Ви вважаєте мого листа у «Впереді»² за демагогію. Вам так хочеться думати і з цим нічого не зробиш. Так само, як і з іншими, на кого мій лист справив прикре враження. Признатись, для мене це і єсть приємно, бо яка ж рація була б у тому, коли б моїм противникам мої слова були приємні? Ви пишете також, що я даюся втягуватись кудись і радите мені здержуватись. Дякую за добру раду, Андрію, але ... мені тільки сумно від цього. Сумно того, до чого люди не вміють бути хоч трошки справедливими. З мого листа вчитали тільки те, що я назвав Володю монархістом і т. і. Це ж смішний, наївний виверт з Вашого боку і більше нічого! Ви шукаєте в листі такого місця, до якого б можна причепитись. Наївно думати, ніби я говорив про дійсні канчуки, кріпацтво і т. і. Ясно ж кожному, що тут говориться про дух, систему, про соціальні канчуки, про гніт одної кляси над другою, в якій би формі вона не була. Ви безстыдно стаєте на бік гнобителів і коли вам це говорять в лице, ви чіпляєтесь до слів. Як не сором Вам, Андрію, співати в унісон з цими поповичами, в крові яких сидить попівська спадщина здирства і нахабства?!

Прикрість тих, які немов ставляться до мене прихильно, мене не зачіпає. Коли вони, дійсно, поділяють мої погляди, коли вони ще мають сором, щоб не лизать тих самих канчуків, то до слів вони не причепляться. Ті ж які чіпляються, ті до мене ставляться не щиро-прихильно. Про яке ще ви мені говорите? У кого я повинен берегти його? У всіх спадкоємців гетьманів? Не діждуть! Чуєте, Андрію? Я мужицький син і таким зостанусь і не піду до панів запобігати їхньої ласки, не стану в їхню сторону.

Що ж до того, хто безбатченко, то про це судити не тим, хто сидить на шії батька, не тим, хто виправдує всякого рода канчуки, якими б великими ділами їх не називали ці соціальні вовкулаки!

І як сміють поповичі своїм нечистими устами творить свою брехливу, себелюбну хвалу тому батькові, якого продали. Гидота!*

Не сердьтесь і Ви за мою щирю відповідь, а краще будьте далі від тих, які мажуть вам губи медом похвали. Лучне загубить реноме у таких людців, ніж придбати, бо сумне таке реноме.

В. В[инниченко]

Лист № 3

25.IX.1912

Приватно я дістав Вашого листа, Андрію, якого Ви, яко голова З[акордонної] Г[рупи] У[країнської] С[оціал]-Д[емократії] розсилаєте її членам (мені, між іншим, невідомо чому не прислали). Мене вразило в йому те, що Ви називаєте себе соціал-демократом, кличете до роботи серед працюючого люду, до відновлення нашої с-д-ої партії. Це так розходитьсь з тим, що Ви мені приватно писали, так не пасує з виголошеними принципами молодокраїнства, що я не можу вдержатись, щоб не звернутись до Вас за поясненням. Говорю щиро, коли б це написав Степанківський, то я без всякого вагання зрозумів би, що тут якийсь підступ і більш нічого. Степанківського я, як і більшість тих, що краще знають його, вважаю за непорядну нечесну людину, героєм «таємниць*» (як колись Ви удачно схарактеризували його вчинки), здатного на всяку темну акцію, аби вона йому особисто дала задоволення. Всі його ламентатії про загальні завдання (навіть молодокраїнські) походять з його суто егоїстичних цілей. Вас же я вважав і вважаю за людину порядну і як до такої звертаюсь з проханням щиро й одверто сказати мені, що значить цей Ваш «циркуляр». Невже це «політика»? Бажання формально заявити себе активним діячем партії, видати циркуляр, одне-два числа журналу і потім на підставі цієї діяльності оголосити себе єдиним представником партії. А після того вже перевести її з соціал-демократичного табору в націонал-демократичний. Коли це, дійсно, так, то чи варто, Андрію, затівати таку довгу історію? Чи варто витратити стільки сил на неї? Як що Ви щиро вірите в свої цілі, в свою правду, то краще, на мою думку, віддати свій час і свої зусилля цим цілям. А то Ви будете видавати якусь виборчу платформу, прокламації, може, навіть кілька чисел «Праці»³, — все це видаватиме під печаттю Укр[аїнської] Соціал-Демократичної Партії. Братиме участь в цих виданнях* тріо (Ви, Степанк[івський] і Дорош[енко])⁴, говоритиме як соціал-демократи (як саме, то інша річ), — все це тільки закаламутить ту ясну позицію, в яку Ви поставили себе заявою Степанківського. Коли у вас є прихильники, то вони не знатимуть, що думати про Вас. І все це для чого? Для того, щоб потім зробити coup d'etat і оголосити, що соціалізму тепер нема місця на Україні, що соц[іал]-дем[ократична] партія перетворюється («еволюціонує») в малоукраїнську, що традиції РУП відновлені. Може, Вам це і пощастить зробити, але що тут такого особливо бажаного для Вас в смислі розвитку вашої роботи, дійсного діла? Майже нічого, бо Ви ж самі добре знаєте, що ми, соціал-демократи, чи так чи сяк, а будемо існувати, будемо робити так само, як і Ви, те, що вважаємо за краще. Коли вам і вдасться формально провести свою «політику», то по суті (і Вам це добре відомо) Ви не зможете знищити нас. Ну, хай не Ви, а ми закладемо нову соц[іал]-дем[ократичну] партію, що Вам поможеться? Коли є підстава для нашого руху, то ми все одно будемо існувати. Ви ж будете примушені перестати називать себе соціал-демократами. І вийде те саме, що вже є, тільки своєю «політикою» Ви загальмуєте і свій і наш розвиток. Давайте краще чесно та одверто розійдемося по своїх напрямках. Вам ходить по традиції минулого нашої партії? Але в тому є корінь і для Вас і для нас.

Ви беріть собі те, що Вам потрібно, а нам лишіть наше. Вірте, Андрію, що я не лукавлю і не від страху пишу до Вас так лагідно. Тепер я більше, ніж коли вірю, що Ваша течія слабша за нашу. Можливо, у майбутньому, як і всяка буржуазна партія та ще новонароджена, ви далеко переростете нас; але в даний момент ми дужчі і числом і матеріальними засобами і вірою в чистоту та щирість наших переконань, не заплямованих ніяким сумнівом в зрадництві. Думаю, що і формально, і по суті ми переможемо Вас, себто не дамося зробити над нами те насильство, якого хоче Степанківський. Але я передбачаю ті непорозуміння, зайву ворожнечу, трату сил на непотрібне нікому, передчуваю зріст сліпої ненависті через дрібниці, неважні, неістотні, і мені хочеться по мірі сил допомогти уникнуть цього. Ворожнеча і боротьба мусить бути, але з приводу суті нашої в роботі, в розвитку нашої діяльності, а не на конференціях, не підтасовками голосів, не дрібницями формалізму.

Коли ж Ви щиро й переконано думаете те, що пишете в «циркулярному» листі, коли пересвідчені, що партія працюючого люду (соціал-демократія) на Україні має підстави для існування, коли визнаєте, що її розвитку треба допомагати, коли самі себе чесно, без хитрощів вважаєте за членів такої партії і хочете негукаво* працювати в ній і для неї, — то я і, думаю, всі наші товариші, підемо охоче назустріч Вашим намірам. Охоче забудемо твердження Степанківського, що на Україні нема й не може бути тепер соціал-демократії, (які Ви особисто піддержували в приватному листі і «опрокинули» в «циркулярному») охоче будемо брати участь разом з Вами в партійних виданнях і совісно йти до мирного розв'язання питань нашої політики та тактики (наприклад, хоч би питання виборів до 4^{ої} Думи (правда з великим запізненням) або з'єднання з Рос[ійською] С-Д[емократичною] П[артією] і всякі інші.

Ви знов можете мені сказати, щоб я не брався до того, чого не розумію, як сказали про мою відповідь Степанківському. Я ж скажу Вам, що тут нічого мудрого, Андрію, немає, і щоб мати право говорити про це, не треба бути чимось особливим. Коли Ви визнали за мною таке право, пам'ятаєте, як я написав листа до «Праці» про укр[аїнських] більшовиків та меншовиків? Тоді Ви хвалили мене, вітали мої тверезі і розумні думки і не думали, що я дався втягнути себе в непідходячу мені сферу політики. Бо тоді мої думки де в чому підкріпляти Ваші. Тепер ж, коли я виступаю проти Вас, Вам (може, й щиро) здається, що я «дався себе втягнути». А річ проста: ні тоді, ні тепер я нічого мудрого не говорив і не говорю, висловлюю тільки одверто і просто те що думаю, маючи весь час на увазі (як і тоді, так і тепер) розвиток робітничого руху і всього, що йому допомагає. Поділ на большевизм і менш[овиків], як і поділ на молодокраїнців і ще когось шкодливо для укр[аїнського] робітничого руху, я і говорю це, як можу. На закінчення прошу простити мені різкість мого останнього листа до Вас, викликану, правда. Вашою ж різкістю. Сподіваюсь, що Ви мені одповісте на цього мого листа.

В. Винниченко

Лист № 4

30.IX.1912

Признаюсь Вам щиро, Андрію, я не розумію, чим я Вас образив? А в друкованому листі я не написав нічого такого, чого б не було в писаному приватному. Заговорити ж публично я мусив, бо не тільки від Вас дістав листа з критикою моєї одповіді Степанківському. Були й інші «прихильники», яким я одповідав. А що я публично заговорив про те, що Ви писали приватно, та й в цьому, мені здається, нема ніякої образи для Вас. Адже ж я писав не про особисті справи, а про громадські, публічні. Ше раз говорю справді не розумію, в чому саме образи. Може, в думках, висловлених там? В такому разі теж не розумію. Приватно я Вам писав далеко «палкіше» (як Ви висловлюєтесь). А тим часом Ви пишете, що в приватному листі для Вас не було нічого образливого. Одним словом, я не сподівався, що Ви подивитесь на справу з такого погляду. І коли хочете, то й я міг би образитись на Вас за дещо. Наприклад, за те, що Ви легковажно, верхоглядно разом з Вашими однодумцями дорікаєте (і смієтесь навіть з того), що я ніби, не розуміючись на справі, говорю про неї. Не хочу Вас переконувати, тільки для пояснення своєї думки скажу, що ця справа (справа соціалізму як взагалі, так особливо на Вкраїні) знайома мені хоч би вже через одне те, що я стільки ж читав і знайомився з нею, як і всякий, хто вважає себе за політика. Але мало того, образа єсть в тому, що соціалізм для мене не тільки політика, соціологія, економіка, він — світогляд, етика, космогонія, він те, що трудно росте, але проросте в кожную пару соціального організму. Це (подекуди ще непомітна) бактерія, яка змінить хімічний склад світового людського тіла разом з його душею. За цей світогляд я вже багато потерпів не тільки від тих людей, які називаються урядом, але й тих, які звали і звать себе соціалістами. За цей світогляд я готовий ще терпіти, бо я від його не можу одірватися з такою самою фатальністю, як клітка дерева не може сама собою одірватися від всього його ества. Сказати мені, що я не розуміюсь на цьому, себто не думаю*, не болю, не шукаю (що тільки й єсть людським розумінням) я би мав право вважати за образу. Я цього не робив через те в даному разі, що чесний з собою, що я перед собою знаю, чи розуміюсь чи ні, чи болю чи так собі тільки говорю. І раз я чесно сам собі здаю, які не знають мене — не може мене ні образити, ні зворушити, а тільки викликать бажання вияснить їм непорозуміння. І то тільки таким людям, які, на мою думку, варті того.

Ви можете сказати, що тут ішло не о соціалізмі, а о формі поступування партій, о боротьбі за методи осягнення соціалізму, о політику і ближчу тактику організованих груп в даному разі групи-нації (української). Але я так не поділяю. Для мене нема політики соціаліста, який не має на меті розвиток ідей соціалізму. Національний момент для соціаліста є важний. Парламентські форми боротьби також. Форми державного устрою теж повинні його цікавити. Релігія, література, естетика, педагогіка, словом все — для соціаліста мусить мати значіння. В певний час, в певних умовах одні моменти займають домінуюче головніше місце. Так, наприклад, для укр[аїнських] соціалістів в даний момент

національне питання. Але в тому й річ, що розуміють під національним моментом. Він є частина складного цілого. Але деякі люди роблять його більше цілим. Тоді вони називають таку аномалію реальною політикою і взагалі політикою, «великими ділами» і т.п. Деякі роблять цей підлог свідомо, деякі ні. А для того, щоб надати своїм операціям вірогідний вигляд прикрашують їх всякими хитрими словами (називаючи їх «науковими»). Чим більше буде таких слів, туманності, превиспренности, там «науковіше» вважається підлог.

Так я розумію соціалізм, ту справу, про яку брався говорити. Отже соціалізм і політика для мене нерозривні. Тільки я дивлюся на перший, як на ціле, а на другу, як на частину. Ви — навпаки. Можливо, що я за національний момент міг би й на смерть піти (коли б трапилась така ситуація), але знов-таки робив би це в цілях цілого соціалізму, визволення пригнічених і всієї людськості. Політика ж (національна) пануючих кляс направлена до протилежного. Їм не треба цього цілого, у них є інше. Вони про його не говорять, іноді й самі не знають свідомо, але класовий інстинкт їм підказує, що треба робити. Недурно соціалісти перших часів так боялись національного моменту!

Отже, сподіваюсь, Ви розумієте, що я мав би також право образитись. Але цього не робив і не роблю. Міг би також образитись за «безбатченство», яке Ви накидаєте нам. Але не образився, а тільки обурився Вашою свідомою нещирістю.

Кілька днів тому я написав Вам листа з приводу циркуляра, так що не буду повторюватись. В цьому листі Ви все таки називаєте себе с-д-ом. Я хочу Вам вірити, але боюсь, що у Вас не вистачить мужества признатись, що ідеї молододукраїнства не погожуються з соціалізмом. Ви це й самі знаєте. І не знаю, як Ви вийдете з цього конфлікту (Коли, знов скажу, тут нема ніякої «політики»). У всякім разі од всієї душі щиро бажаю зостатись з Вами, Андрію, товаришем і партійним, і особистим. Образити я Вас не мав на меті, даю слова, просто обурився і висловив різко те, що думав. І тому за образу прохаю у Вас прощення і обіцяю бути толерантнішим у виразах (Але прошу з свого боку не давати мені приводів своїми виразами). На «крадіж» архіву я дивлюсь простіше, ніж Ви, і не бачу знов образи. Це — вчинок грубий, фізично насильний, але з мого погляду не є неморальний. З ворогами треба бути ворогом. «На війні як на війні». Степанківський сам оповістив нам війну. Ми прийняли виклик, Ви пам'ятаєте як ... вчинок з погляду моралі пригноблених? Удачним, ... і, значить, моральним, з нашого погляду, і поганим, шкідливим (для Вас) і, значить, неморальним, на Вашу думку. Заявою Степанківського Ви фактично поставили себе в ряди противників соціалізму. А раз так, то ми не можемо покладатись на те, що Ви будете з нами поводитись, як товариші. Дійсно, Чикаленко — мій приятель, але Ч. ніколи не був перекинчиком. Перекинчики ж (історія і досвід нам то показують) найбільш антипатичний елемент. Рідкі екземпляри мають пошану після свого зрадництва як в однім таборі, так і в другім. Степанківського хвалять, але разом з тим і зневажають ті ж самі, до кого він пристав. Вас я не вважаю перекинчиком, бо вірю, що Ви щиро ставитесь до тих питань, які виникли тепер, що Ви чесно думаєте і, коли буде потреба, так же чесно визнаєте

свою помилку (якщо обставини й умови покажуть Вам її). Я вірю, що Ви не можете начепити на себе якусь назву, щоб під її охороною свідомо шкодити тому, чим називаєтесь. І через те, коли Ви говорите, що Ви с[оціал]-д[емокра]т, я Вам вірю і вважаю своїм товаришем. І тепер на «крадіж» не погодився б і назвав би його неморальним вчинком.

Особисто ж у Вас нічого не «кралося» і тому особистої образи немає.

4-X

Гайдельберг

Цього листа писав Вам в той же день, як дістав Ваш, але обставини примусили мене не скінчити його. Писав у вагоні при дуже несприятливому настрої. Звичайно, я тримаюсь і тепер тих моїх думок, хоч висловив би їх може, інакше. Ви, певно, вже одповіли мені в Париж на мого останнього листа. Але я не мав змоги діждатись його, за кілька днів вернувся до Парижа і перечитаю.

Будь ласка, Андрію, напишіть мені, чи не може банк почекати мені на чергову виплату один-два місяці. У мене тепер така сила видатків, що я цілком заплутався в боргах. Я лічу свою матір, і це в мене одняло біля 2000 корон. Не маю, чим жити. Мушу якось виплутатись. Може, Вам неприємно після всього нашого спору робити мені якісь послуги, то, будь ласка, напишіть про це щиро і дайте адресу директора банку. Я розумію, що маю вигляд нахаби, звертаючись до Вас, але прошу мене вибачити і ствердно сказати, що Вам це неприємно. Всього Вам найкращого.

Лист № 5

1/II 1913

Любий Андрію!

Дуже дякую за послугу і за передмову. Донцов хитрий ... і нашим, і вашим Слави дожився. Нехай!

Мені писали з Москви, що на Ваше ім'я вислали 130 р. Будь ласка, сповістіть, як одержите, і напишіть, чи не міг би я якось меншими ... плата. У жінки маса іспитів, і на це треба грошей. А крім цього, всяка біда. Сьогодні вона витримала головніший. Вітає разом зі мною Вас і Галю сердечно!

Ваш Вол[ьдемар]

Лист № 6

9/II 1913

Париж

Любий Андрію! Користуючись Вашим дозволом, позволю собі ще раз звернутись до Вас в справі моєї позички.

Річ в тім, що я в даний момент не міг і не можу вислати потрібних грошей. Мене дуже підвели російські видавництва, затримавши висилку грошей. Я мушу тепер звертатись в інші місця за позичкою. Невідомо, скільки піде на це часу.

Гадаю у всякім разі, що на се вийде не більше двох тижнів. Будь ласка, побалакайте з товариством, чи не може воно подождати мені цей час. Я подам Вашу адресу для висилки грошей, можна? Сподіваюсь, що не будете на мене за це в претензії? Мені дуже досадно, що виходить така історія. Скажіть принаймні товариству, що я не маю на увазі робити щось шахрайне. Навпаки, весь час думав про те, щоб вчасно внести гроші. І от так мене підвели росіяни!

Як же стоять у Вас тепер справи з Степанківським? Чув я, що Ви не дуже великі приятелі з ним? Коли це правда, то я дуже радий за Вас.

Хай Вам буде добре! Вітаю Вас сердечно. Сподіваюсь, що напишете мені, як віднеслось товариство до моєї неохайності? Адреса та сама.

В. Винниченко

Лист № 7

Любий Андрію! Дуже дякую Вам за турботи і за улаштування моєї справи. Я зроблю надалі так, як Ви радите.

Хочу Вам давно написати в одній справі та все забуваю. Ми робили тут, у Бурцева, деякі заходи, щоб викрити провокаторів серед українців. Документально доведеного ми нічого не дізналися, але Бурцев⁵ назвав нам прізвище ... Порша⁶. Тут в Парижі живе тепер один жандарм, що втік від суду, (в справі Кулябка) і сей жандарм казав, що «літератор Порш» — «свой человек» і видатний «сотрудник» в охоранці. Жандарм ні від нас, ні від Бурцева сього прізвища не чув і сказав його сам. Бурцев, між инчим, також ніколи не чув до цього. Отже, майте се на увазі!

Щодо мене, то я давно вже не сумніваюся в тому, що сей індивід є провокатор. Довести, на жаль, я нічим не можу документальним, тому не говорю сього прилюдно. Але людей, які мають стосунки з ним, я вважаю за свій обов'язок попередити. Тепер тим паче, коли мої підозріння (та й не тільки мої, а багатьох товаришів!) підтверджуються, я мушу се сказати.

Що чувати у Вас? Війна буде? А амністія? Як Вам подобається цей глум російського дегенерата?

Ну, хай Вам буде добре! Серечно вітаю дружину і Ірсю! Жінка прилучає свій привіт!

В. В.

Одержано 22/III 1913

Лист № 8

30/IX 1913

Любий Андрію!

Коли маєте час і охоту побачитись зі мною, вийдіть у четверг на двірець до потягу, що іде з Чернівців на Відень о 8 ½ г. вечора. Я хочу побачитись з Вами й потиснути Вашу хорошу лапу!

Вольдемар

Лист № 9

15 XI [19]13

Любий Андрію!

Вибачте, що забарився з відповіддю, багато неприємностей довелось перепитати за цей час з помешканнями. Майже весь час пішов на переїзди, улаштування, знов переїзд і т. д.

Тепер моя адреса: M Kossevitak 99 rue Notre-Dame-des-Champs
Paris

Грошей в даний момент абсолютно не маю. Зробіть, голубе, як знайдете... Сором мені, що завдаю Вам стільки клопоту.

Чи читали Ви моє оповід[ання] в «Раді»⁷ — «Переможець»? Може, чули, що з його приводу говорять люди, а особливо п. Донцов? Дуже мені цікаво почути рецензії. Напишіть, коли чули.

Що чувати новенького у Львові? Не знаєте, де Басок⁸ і Степан[ківський]..? Якими аферами заняті тепер їхні благородні голови? Як здоров'я Ваше? Все збираєтесь в санаторій чи вже покинули сю думку?

Ви замість санаторію просто виїдьте тижнів на 2–3 зі Львова, приїджайте до Парижа! Га?

Ну, хай Вам буде й без Парижів ... санаторій добре.

Міцно стискаю руку
Вольд[емар]

Жінка й я вітаємо всю Вашу родину сердечно! А що таке за афера — Яцків-Панейко. Напишіть, я не чув.

Донцова⁹ ми просто виключили, це я знаю. Він лютиться й пиниться, але то нас не обходить.

Лист № 10

2.IV.[19]14

Любий Андрію! Пристїть мені, будь ласка, що я так довго не посилав грошей і не відповідав: думка була, що сам скоро буду у Львові. Однак обставини складаються інакше, 50 кар[бованців] я Вам вислав. Дістали Ви їх?

Що до Вашого питання, куди Вам поїхати на літо, то я боюсь, що не будуть радіти. З okazji забрали б ми Вас туди, де будемо самі, але, де ми будемо, — не знаємо, поки що ми живемо в Парижі, чекаючи нижних звісток, від яких залежатиме наше дальше життя. Насамперед ж хочу ... в Росію на суд, згоджуючись на 1½ р. тюрми. Роблю з цього приводу заходи і чекаю від адвоката звістки: чи можна їхати. Коли виясниться, що мене засудять більше як на 1½ р., я не поїду, тоді треба міркувати про інше. Моя порада Вам така: їдьте десь у Швейцарію. В Італії літом занадто душно, а в Шв[ейцарії] якраз добре. Їдьте спочатку в Женеву, там розкатайтесь... у Кузьми різні місцевості та тоді й катайте далі. На мою думку, це єдине місце, де можна добре пожити в літі. Або коли хочете, їдьте туди, я був зимою. Це в Німеччині, в швейцарських ... горах.

Там було дуже гарно: пансіон-готель коштує 5½ — 6 марок на день, годують... дуже добре. Кімнати чудесні та ж... і містечко невеличке, спокійне. От як без мене будете? Лучче вже їдьте до Кузьми, він справить Вас туди, де є росіяни. А Ви не хотіли б заплатити півтора ... за спроможність жити на Україні ... Що нового у Вас? Як Ваші наслідники почувають себе? Цілуйте їх від далекого дяді. Бажаю Вам і дружині Вашій всього найкращого . Роза вітає Вас обох сердечно.

Ваш В. Виниченко

Лист № 11

*M. E. Kosserritch 8 rue Marie Rose
Paris
30-X*

Дякую, Андрію, за турботи! Сьогодні висилаю на Ваше ім'я 110 корон. Чи так я підписав векселя? Будь ласка, перебалакайте, щоб мені відстрочили місяців на кілька виплату останніх грошей. В ближчих місяцях ніяким способом не можу, бо так заплутався, що не знаю, чим жити буду. Хай я трошки оговтаюсь. Коли мені треба буде вислати знов і скільки? Напишіть, будь ласка.

Щодо другої частини Вашого листа, то я зараз не маю часу відповідати, напишу докладно потім. Тепер же тільки можу сказати Вам, що Ви даремно напосідаєте на Левка за «завітання», — ініціатива цього належить не йому. І навіщо Ви пишете такі речі, як виключення його з партії? Адже самі знаєте добре, що це тільки слова і незрівняно більша частина партійних членів (як і більшість Ц.К.) за такий намір Ваш висловить тільки Вам догану. Щодо «завітання» Вас в правах, то це робиться з огляду на Ваші публічні виступи, незгідні з програмою партії і постановами з'їздів. «Завітання» матиме характер часовий — до найближчої конференції чи з'їзду, які мають розглянути й остаточно рішити Вашу справу. Виступ Степанківського проти Юркевича¹⁰ знайшов відповідну оцінку в рос[ійських] партійних колах — його висміяли і більш нічого. Не думаю, щоб оголошенням факту одібрання у Вас архіву Ви могли пошкодити Левку чи кому б то не було. Ваші прихильники будуть незадоволені, а його прихильники — задоволені. Сам же по собі факт не має в собі нічого такого страшного, що його не можна виносити на люди. Не цим одбивається чи приваблюється симпатія до певного світогляду. Це дрібниця, про яку варто давно забуть, а не роздмухувати. Всього найкращого В[олодимир] В[иниченко].

Лист № 12

Шановний товаришу!

Дістав «Працю» і дякую. Громада може взяти на продаж 10 пр[имірників], які й посилайте на її адрес. Адрес с-д. (укр[аїнських]) не маю, бо й їх нема. Є один Микола Богун, але напишіть йому самі, Я з ним ніяких зносин не маю. «Працю» ще не всю переглянув, але вона мені подобається. Щиро її вітаю.

З відрадою читав; вона у всякому разі показує, що можна не тільки балакати, але й робити.

На Громаду не пишійте, бо листи тепер розпечатуються. Адреса моя на др[угому] боці.

З привітом В. Винниченко

Лист № 13

Дорогий Андрію! Дуже-дуже дякую за турботи! Посилаю Вам підписаного векселя, але грошей не посилаю, бо немаю ні сантима. Мене дуже обшахрала рос[ійські] видавництва. В двох пропало біля 1500 корон. Це мене так підрізало, що я ніяк не виплутаюсь. Будь ласка цей раз якось улаштуйте, а на другий термін (це — іюль?) я постараюсь дати корон 200–150, або й усі.

Що до «особи»*, то нема нічого дивного в його поведженню. Такі суб'єкти інакше й не можуть робити. Я дуже задоволений, що маю спромогу висловлювати свої обурення прилюдно — своїми роботами. «Особа» матиме втіху побачити себе в моєму новому романі, що друкується в «Дзвоні»¹¹ й Завтак. Звичайно, я не хочу давати портретів, але ... завжди мусить мати ґрунтом якусь реальну особу. «Особа» послужила мені ґрунтом для досить розповсюдженого типа.

Про Порша і його провокаторство навряд чи ми зможемо добути документальні докази. Се дуже рідко щастить добути. Але маємо ще раз говорити з Бурцевим з сього приводу. Жандарм той же простий солдат. Крім того, коли він мав необхідність тікати від суду, то, значить, був серйозно замішаний* в справі і стояв близько до них. А раз так, то нема нічого дивного, що йому відомі «сотрудники». З чого ради він казав би це прізвище, коли б не мав для того підстав? Ваші міркування Андрію, не витримують найменшої критики. Ви, власне, відноситесь необ'єктивно до Порша. Я, не криюсь, відносився і відношусь до цього чоловіка з такою огидою, яка мені самому часто здавалась незрозумілою й безпідставною. Один час я мав сам на себе підозріння, що таке відношення до його викликано його впливом серед товаришів, якого я не мав ... Але це неправда. Я почув до його глибоку антипатію як тільки зазнайомився, коли він ще не мав ніякого впливу, а, навпаки, був «підлеглим». І тепер після довгого знайомства з ним я знаю, через що була така антипатія. Це людина з дуже тупими, дегенеративними інстинктами, а через те не чула, холодна і через дегенеративність егоїстична. Що він може бути провокатором, в сьому ні я, ні люди, які того добре знають, не сумніваються. Чи він є ним? В цьому я також не сумніваюсь. На се я маю багато даних (не документальних на жаль!) Не буду Вам писати про них бо це дуже довго. Дані більш психологічного характеру, ніж матеріального. Але, на диво, у багатьох товаришів, сторонніх людей одночасно й незалежно одне від одного підозріння в провокації

* Мається на увазі М. Порш.

знали* на Порша. Чим се пояснити? Було декілька людей на різних кінцях Європи. Не зносячись про це, думали те саме.

Потім поводження самого Порша у Києві якраз підтверджує такі чутки про його. Знов таки поводження не офіційне, а приватне, але се не так важно. Що він мовчить ніби, це нічого не доводить. Що він може говорити? Але розпитатися того самого Муху¹², як він поводився у Києві? Так, що навіть сестра Мухи, людина далека від всяких партійних справ і підозрінь, мусила помітити, що Порш має всі дані на форменого провокатора і чоловіка в цьому смислі з дуже нечистим сумлінням і минулим.

Я Вас, Андрію, не агітую. Ради бога, не подумайте сього. Я до Вас чую щирю симпатію і пошану і мені хочеться, щоб Ви не попали коли-небудь в халепу, маючи зносини з сим чоловіком.

Може хутко побачимось і поговоримо докладніше. Ми на літо маємо намір виїхати на Буковину. Не знаю, як нам випаде. Чи не запізно ми кинулись шукати там собі помешкання! А Ви де будете в літі?

Так у Вас уже ціле сімейство завелось? Заздрю Вам, але сам настільки серйозно до сього ставлюсь, що в таких обставинах, як я тепер, вважаю негарним мати дітей. Муху все зробити, аби дати їм спромогу рости в добрих умовах. Ви з цього боку маєте кращі обставини. Ну, цілуйте від нас Ваших наслідників і побажайте їм побільше здоров'я, що найпотрібніше у цьому віці.

Жінка й я вітаємо Вас і Галю сердечно!

В[олодимир] В[инниченко]

У нас нового дуже мало. Гуртуємо росіян коло «Дзвону». Заповідається на добрі сили. Хутко П. Маслов дасть статтю. А також і інші. Аби средства, а справу можна добре поставити.

Муха вже на Рів'ярі. Але адреси його не знаю, Здається він на нас за щось образився і не пише. Як дізнаюсь, напишу? Міцно стискаю руку В[инниченко]

Моя адреса не та, що Ви завжди вживаєте, а така:

М-Еkossevifch 8, rue Marie Rose, Paris.

Лист № 14

Дуже прошу вибачити мені, що нехутко відповідаю. Листа про моє відношення до «Праці» я не можу зараз написати, бо не знаю, чи «Праця» є орган якоїсь течії-фракції, чи просто групи с-д-ів, які хочуть працювати. Коли це є фракція, то я співчувати не можу, як не співчуваю і й групі, яка збирається воювати на папері з опортунізмом. Політика над тим, чого немає, мені здається смішною й непотрібною нікому забавкою. А що у нас немає руху, з яким би слід полемізувати, про це й говорить нема чого.

Я ще не перечитав пильно усю «Працю» (її в мене забрали й досі не можу витребувати назад). Перечитавши, напишу докладніше, коли Вам це цікаво, але потрібно. Але хотів би, щоб мені редакція «Праці» одповіла одверто, чи визнає вона себе органом якоїсь фракції, чи просто органом укр. с-д-ів, які дають місце

в йому всяким поглядам (які, розуміється, не суперечать основним тезам с-д-її). Коли друге, то всі мої симпатії на боці «Праці». Коли ж вона фракційна, то допомагати непотрібним розпадам я не маю ніякого бажання. Отже, чекаю відповіді. Потрібні Вам соц. органи обіцяли мені ... для Вас.

В[олодимир] В[инниченко]

Лист № 15

25.II

Дорогі товариші!

Прошу сповістити мене, чи одержали Ви мого «Листа до Праці». Я зараз маю трохи вільного часу, міг би написати статтю про богошукання, якби мав деякі матеріали. Коли маєте що-небудь (Луначарського, Пияханова і інших статті), пришліть мені, я спробую зайнятись. Хоча раніше кажу, що можу й нічого не зробити, бо веду дуже тяжке лічіння (нічого, крім двох-трьох сухарів на день не їм і абсолютно нічого не п'ю). Це дуже вимучує й виснажує. Так маю прожити 6 тижнів. Отже, поки ще можу рушити мозком, присилайте матеріал. У мене був у Парижі та я його так запакував, що не достану вже. Пишіть! Моя адреса.

Лист № 16

5.VIII

Любий Андрію

Сьогодні вислав на Ваше імя 115 корон. Дуже дякую за турботи. З інтересом чекаю обіцяного Вами листа.

Всього найкращого. Вітаю родину Вашу.

В. Винниченко

Лист № 17

29.I

Дорогі товариші! «Працю» я перечитав уважно. Ніякої «єресі» в ній не помітив. Правда, читав без передвзятої думки «правовірного». Деякі статті мені подобались своєю щирістю і тверезим поглядом на справу (стаття редакції) деякі літературно (Немирича).

Я не знаю, в якому смислі писали Ви мені про листа. Я з великою охотою напишу, що думаю про «Працю» і завдання партійних робітників. Мене це питання займало й займає. Крім того, маючи на увазі, що «Праця» органе вузькофракційний, хочу дати се кілька статей на тему соціалістичної етики і богошукання. Ці питання здаються мені першої ваги, бо порушують філософський ґрунт робітника і селянина. Я зараз зайнятий деякими чисто художніми працями, але, звільнившись трохи, сяду за статті. Коли виходить 2-е число «Пр[аці]»? Напишіть неодмінно і швидше. Вітаю усіх. В[олодимир] В[инниченко].

Обіцяних рев[олюційних] видань ще досі мені не дали.

¹ Степанківський Володимир (1885–1957 рр.) — український громадський і політичний діяч, член РУП, УСДРП (у 1904 р. член її ЦК.). З 1907 р. він перебував на еміграції в Швейцарії, Парижі й Лондоні. Починаючи з 1911 р. та під час Першої світової війни розвинув інформаційну діяльність про Україну, заснував у Льозані Українське бюро та видавав тижневик “L’Ukraine” (1915–1920 рр.), а в Берні у співпраці з Д. Донцовим “Korrespondenz der Nationalitäten Russlands”. Із середини 1920-х рр. відійшов від політичної діяльності.

² «Вперед» — тижневик, орган УСДРП, фракції “самостійників” в організаційних питаннях професійного руху, виходив у Львові з грудня 1911 до березня 1913 р. Співробітники В. Винниченко, Д. Донцов, Л. Юркевич.

³ Праця — загальнопартійний орган РУП, який виходив протягом 1900–1905 рр. у Львові.

⁴ Дорошенко Володимир (1879–1963 рр.) — громадсько-політичний діяч, літературознавець, перекладач, бібліограф; член РУП і УСДРП. У 1914–1918 рр. один із співробітників СВУ; працював у бібліотеці Наукового товариства імені Т. Шевченка; з 1949 проживав у США. Співпрацював у виданнях “Украинская жизнь”, “Киевская старина”, ЛНВ, “Рада”, “Діло”.

⁵ Бурцев — співробітник царської охоранки.

⁶ Порш Микола (1879–1944 рр.) — громадсько-політичний діяч, член РУП–УСДРП. У 1904–1910 рр. очолював партію. З 1917 р. — голова Всеукраїнської ради робітничих депутатів, член УЦР, Малої Ради, генеральний секретар праці, військових справ. У 1919–1921 рр. — посол УНР у Німеччині.

⁷ «Рада» — щоденна непартійна україномовна газета, яка виходила 1906–1914 рр. як продовження «Громадської Думки». Друкувалася на кошти Є. Чикаленка.

⁸ Меленевський Маркіян (1878 р. — ?) — український політичний діяч, член “Закордонного комітету” РУП, співробітник “Праці” й “Селянина”. Виступав проти самостійного існування УСДРП, входив до Полтавського комітету “Спілки”. В 1914–1917 рр. член президії Союзу визволення України. В 1920-х рр. переїхав до РСУР.

⁹ Донцов Дмитро (1883–1973 рр.) — громадсько-політичний діяч, публіцист та літературний критик, член РУП й УСДРП. У 1908 р. емігрував за кордон. У роки Першої світової війни — член і перший голова Союзу визволення України, керівник Українського пресового бюро в Берліні. За часів П. Скоропадського очолював Українське телеграфне агентство, потім — на еміграції: 1919–1921 рр. — голова Пресового бюро української дипломатичної місії в Швейцарії, з 1922 р. — редактор “Літературно-наукового вісника”; із 1947 р. мешкав у Канаді, автор низки філософських, політологічних та літературознавчих праць.

¹⁰ Юркевич Лев (1884 р. — ?) — український партійний діяч, публіцист, журналіст. Член РУП, УСДРП. Автор брошур: “Національна справа і робітництво”, “Класи і суспільство” й ін.

¹¹ «Дзвін» — літературно-мистецький та громадсько-політичний місячник соціал-демократичного напрямку, виходив за фінансової підтримки Л. Юркевича протягом 1913–1914 рр. (до початку війни вийшло 19 чч.) у Києві.

¹² Антонович Дмитро (1877–1945 рр.) — український історик мистецтва і театру, політичний діяч. Один із засновників РУП, редагував партійні видання “Гасло”,

“Селянин”, “Працю”. З 1906 р. на еміграції. Член СВУ, діяч УЦР (товариш голови УЦР, міністр морських справ, мистецтва. Протягом 1919–1920 рр. — керівник української дипломатичної місії в Італії. Був серед фундаторів Українського вільного університету, співзасновник Українського історико-філологічного товариства у Празі та директор Музею визвольної боротьби України у Празі. Іменем Д. Антоновича названо музей-архів Української вільної академії наук у США.

Б.М. Янишин
(м. Київ)

**МІСТА ТА МІСТЕЧКА ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ ст. У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ТА ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

У статті розглядаються основні тенденції розвитку польської та української історіографії історії галицького міста доби автономії (1867–1918). Автор окреслює перспективні напрямки подальших студій зазначеної проблеми.

В статье рассматриваются основные тенденции развития польской и украинской историографии истории галицкого города времен автономии (1867–1918). Автор намечает перспективные направления дальнейших исследований указанной проблемы.

Analyze of the Polish and Ukrainian historiography of city and town in Galicia of autonomic period (1867–1918) is given in this paper. Author discusses main aspects of the urban Galician history of that period, which are brought up by Ukrainian and Polish scholars. Perspective lines of investigation of this problem are emphasized in the article.

Місто як складний та об'ємний феномен завжди привертало увагу істориків. Не стали виключенням й останні 10–15 років розвитку української та польської історіографії, навпаки, після певного забуття міська проблематика протягом останніх років усе більше переміщається з периферії наукового зацікавлення у його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії). Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження історії міст на українських землях у ХІХ — на початку ХХ ст., яке вкрай слабо вивчене українською радянською історіографією (більше уваги приділено історії середньовічного чи радянського міста). Певним виявом зазначених тенденцій стало збільшення дисертаційних досліджень із різних аспектів зазначеної проблеми¹.

Як бачимо, географія досліджень доволі широка і охоплює практично усі українські терени. Слід зазначити, що зі зростанням кількості робіт, присвячених міській проблематиці, здебільшого (хоч і не завжди) покращується й їх якість, унормовується категоріальний апарат, використовуються сучасні методи дослідження та методологічні підходи. Цьому сприяє й кращий доступ до праць західних і російських (Б. Миронов, В. Нардова та ін.) авторів із зазначеної проблематики. У 1994 р. вийшло друком енциклопедичне видання «Города России» (під ред. Г. Лаппо), а також у багатотомній серії «Історії російської культури ХІХ ст.» окремих том присвячено культурі російського міста.

Однак, незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, все ж науковий пошук українських дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю. Сьогодні в українській історіографії ще не спостерігається комплексне осмислене дослідження міста на українських землях у XIX ст. як багатостороннього феномену. Навіть не опрацьовано належним чином красназнавчий (мікроаналітичний) аспект, як це зроблено у польській, чеській та ін. історіографіях (тут маються на увазі ґрунтовні наукові монографії з історії окремих міст, оскільки уся інформація часто, за винятком найбільших міст, обмежується кількома статтями у місцевій пресі або ж довідкою із фундаментального радянського видання «Історія міст і сіл УРСР» за ред. П. Тронька, на сьогодні уже очевидно застарілого, такого, що не дає цілісного синтетичного погляду на розвиток міст на українських землях).

Вкрай слабо в українській історіографії на сьогодні опрацьовано історію галицького міста XIX ст. Фактично єдиною працею синтетичного характеру українських дослідників цієї проблеми на сьогодні залишається книга О. Мазурка «Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект)», видана ще у 1990 р. на основі захищеної чотирма роками раніше кандидатської дисертації². У ній автор слушно зазначає, що «саме в епоху імперіалізму, незважаючи на колоніальне становище західноукраїнських земель, відбувається зростання і розвиток міст як центрів економічного, суспільно-політичного і культурного життя регіону». Однак водночас він стверджував у дусі епохи та історіографічної традиції про Галичину як внутрішню колонію Австро-Угорщини, джерело дешевої сировини, майже дармової робочої сили, вигідний ринок збуту товарів, виготовлених у метрополії. Відповідно, у промисловості галицьких міст автор вбачав лише риси, характерні для колоніальних і півколоніальних країн, а саме: відсутність важкої індустрії (не зазначаючи при цьому, на якій базі вона мала постати), односторонній розвиток, висока питома вага підприємств кустарного і напівкустарного типу, примітивність технічного оснащення (с. 124). Подібні висновки спостерігаємо й у працях радянських дослідників з історії промисловості західноукраїнських земель кінця XIX — початку XX ст., що частково зумовлювалося ідентичністю та безальтернативністю вихідних методологічних принципів історичних досліджень у радянській історіографії.

Зі здобуттям Україною незалежності увага істориків сконцентрувалася на вивченні українського національного руху в Галичині, різних його течій, інституцій, політичних партій, українсько-польських стосунків³. Водночас, сьогодні все виразнішою стає потреба нового синтетичного опрацювання історії соціально-економічного розвитку Галичини, в тому числі й міст як окремого соціокультурного феномену. Певною основою для цього можуть стати й доволі численні, хоч все ще й недостатні, красназавчі дослідження⁴, автори яких все частіше звертають увагу на людину в місті, її щоденні турботи, переживання, працю і відпочинок і т.д.

Значно інтенсивніше проблематика історії міст Галичини (щоправда, головним чином її західної, польської, частини), їх мешканців, міського життя

розробляється протягом кількох останніх десятиліть у сусідній польській історіографії. Серед досліджень синтетично-монографічного характеру слід виокремити праці К. Бронського⁵ та Я. Шимчак-Гофф⁶. Остання змальовує роздробленість спільноти малого міста на різні групи типу товариських гетто, які у свою чергу ділилися на ще менші групи. Постійний контроль зі сторони громадськості зумовив сильний консерватизм у поведінці та звичаях жителів галицьких містечок. Наприкінці XIX ст. зростає роль інтелігенції як основного рушія суспільних та культурних змін, при цьому авторка акцентує увагу на тому, що поряд з існуванням правових і політичних умов для розвитку громадянського суспільства одночасно йому на перешкоді стояло чимало бар'єрів, а тому поза елітами важко говорити про громадянське суспільство. Це особливо виразно спостерігається у малих містах Галичини кінця XIX ст.

Польськими дослідниками опубліковано також цілу низку збірників статей, присвячених історії польських міст (у тому числі й галицьких) XIX — початку XX ст. Серед останніх слід насамперед наголосити на трьохтомнику «Місто і польська культура» (Т. 1 — Простір, Т. 2 — Людина і Т. 3 — Цінності)⁷ за властиву йому концептуальну цілісність. У поміщених тут статтях польських дослідників розглядаються теоретичні проблеми стилю міського життя, щоденного життя, міського самоврядування, розвиток міського простору і просторових форм, проблеми «робітники і місто», «місто і культура» в Польщі XIX–XX ст.

Данута Добровольська, зокрема, спробувала пов'язати форми і умови праці та відпочинку зі становою структурою міського населення, виявити залежність між родом занять і формами проведення вільного часу, з'ясувати роль праці та відпочинку у інтегруванні всіх мешканців міста, виробленні колективної свідомості.

Чимало цінних матеріалів знаходимо у кількох ювілейних і тематичних збірниках: «Польське містечко XIX–XX ст. як культурно-звичаєве явище»⁸, «Польське містечко у XIX–XX ст.: з історії формування громади»⁹, «Локальні та середовищні спільноти у польських містах та містечках під окупацією та після здобуття незалежності»¹⁰ та ін. Заслугує на увагу спроба Ельжбети Качиньської проаналізувати й порівняти вплив модернізаційних процесів на спільноти малих міст у різних частинах польських земель у складі Австрійської, Російської та Пруської імперій.

Про достатньо високий рівень розробки міської тематики у польській історіографії свідчить поява історіографічних досліджень з цієї проблеми, своєрідних спроб «озирнутися» на пройдений шлях і намітити нові горизонти¹¹. Чимало уваги у студіях польських істориків приділяється також з'ясуванню категоріального апарату, що є певною ознакою «хорошого тону» (яку, на жаль, часто ігнорують українські автори), оскільки це уможливує спілкування дослідника та читача «однією мовою», сприяє уникненню непорозумінь та різнотлумачень.

Тому досліджуючи міську проблематику, необхідно визначитись хоча б із найбільш загальними та базовими поняттями, одним із яких властиво є відповідь на питання: що ж таке місто і які критерії надання певній територіальній

спільноті статусу міської? Однозначної відповіді на це питання немає, і на сьогодні дослідники враховують цілий комплекс ознак, проводячи класифікацію територіального поселення як міста або села: демографічні (наявність необхідної кількості жителів); функціональні (перевага у суспільно-професійній структурі людей, які утримують себе не з сільсько-господарських занять); урбаністичні (висока густина населення та наявність відповідного типу забудов); соціологічні (міський стиль життя мешканців певного поселення); історична традиція та чинні положення законодавства у сфері адміністрації.

Усі ці критерії слід, безперечно, враховувати при класифікації галицьких міст. Найбільш загальний поділ згідно формального критерію, прийнятий ще у XIX ст., виокремлював серед міських поселень у Галичині міста та містечка. Однак він не характеризувався достатньою чіткістю внаслідок непослідовності у складанні списків органами місцевої влади. Зрештою, у 1889 р. постановою Галицького сейму врегульовано устрій 30 найбільших міст, тоді як для решти 131-го менших міст та містечок у 1896 р. прийнято окрему постанову. В основі такої класифікації міст лежав характер діяльності жителів, економічний фактор, а також функція поселення та його юридичний статус. Згідно цього поділу дослідники здебільшого й класифікують міські поселення у Галичині як міста та містечка.

Як видно із поданих вище тем дисертаційних робіт та праць дослідників, одним із найкраще розроблених аспектів урбаністичної тематики в українській історіографії на сьогодні є історія органів міського самоврядування. Певну лепту до цього доклали й правознавці (Горбачов В. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870). — Харків, 1995; Кіселичник В. Міське самоврядування Львова: друга половина XIX — початок XX ст. — Львів, 1994). Щоправда, тут варто наголосити на частих розбіжностях між законами та соціально-економічною дійсністю, яка вносила на місцях суттєві корективи до усталених норм. Однак загалом напрацьовано достатній матеріал для переходу до певних синтезуючих робіт з історії міського самоврядування на українських землях у XIX ст., головною особливістю яких мала б стати компаративістська спрямованість. У них слід з'ясувати, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду переходили в наступний, а які відмирили. Це дало б певну відповідь на проблему тягlosti і зламів у еволюції міст.

Загалом добре опрацьовано демографічні дані, однак все ж більшу увагу належало б звернути на джерела поповнення міського населення у XIX ст., їх регіональні особливості. Одним із перших ці питання розглянув Т. Гонсовський у статті «Національна структура міського населення автономної Галичини»¹². Він проаналізував населення усіх галицьких міст за мовною та конфесійною ознаками, співвідніс отримані показники, вивів динаміку приросту кожної групи населення у 1880–1900 рр. На цій підставі автор виокремлює властиві лише міській спільноті риси демографічного розвитку, виразно унаочнив колонізаційні процеси в цьому середовищі наприкінці XIX ст., і паралельно — зростання національної свідомості українців та євреїв. Варто, щоправда, відзначити прикрий недогляд автора у таблицях 3 та 4, внаслідок чого він зробив два

суперечних висновки: на основі даних першої наголошував на незначному зменшенні проценту українців у структурі галицьких міст з 1880 до 1900 рр., а на основі даних другої стверджував про майже подвійний приріст українців у зазначений часовий відтинок (с. 99).

Аналіз наявної літератури із зазначеної проблеми дає можливість виокремити кілька перспективних напрямів у його вивченні.

Одним з них є соціально-економічний розвиток міст та містечок у Галичині, зокрема комунікаційна мережа, комунальне господарство, будівництво, торгівля, зміни у професійній структурі міського населення. Ґрунтовний аналіз цієї проблеми наблизить нас до відповіді на важливе питання: чи справді сповільнення економічного розвитку Галичини було стосовно як інших українських земель, так і решти Австро-Угорщини настільки значним, щоб стати символом відсталості. В українській та польській історіографіях все ще як очевидний факт сприймається впроваджене у 1888 році С.Щепановським поняття «галицької біди» (книга «*Nędza Galicji w sufrach*»), яка мала виразно демагогічний характер, будучи свого роду викликом для сучасників). Тому на сьогодні, як слушно зауважує К. Бронський, назріла необхідність верифікації цього стереотипу, перевірки не лише «цифр», але й їх інтерпретацій. Як відзначають сучасні польські дослідники соціально-економічної історії Галичини, всупереч установленому в історіографії концепту «галицької біди», останні декади автономії були часом перманентного та значного економічного розвитку й цивілізаційного поступу.

Значний пізнавальний потенціал має також аналіз розвитку міст у контексті управлінсько-адміністративних змін на галицьких землях у ХІХ — на початку ХХ ст. Такий аналіз особливо актуальний щодо початку ХІХ ст., а також 1860-х рр., оскільки допоміг би зрозуміти, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду переходили в наступний, а які відмирили. Це становило б певну відповідь на проблему континуїтету (тяглості) і зламів в еволюції галицьких міст зазначеного часового відтинку¹³.

Міська спільнота як така також є предметом окремих досліджень. На сьогодні найповніше вивчене становище робітничої верстви міського населення, натомість такі соціальні групи, як інтелігенція, буржуазія, дрібноміщанство, національні меншини значно слабше репрезентовані у працях істориків, а тому чималий евристичний потенціал мало б дослідження таких аспектів як, наприклад, «вчитель і місто», «лікар і місто» (зокрема зміна їх суспільного статусу саме протягом ХІХ ст. і причини цього) і т.п.

У зв'язку з цим при розгляді міської проблематики все нагальнішим сьогодні стає перенесення акценту із дослідження макропоказників, законодавчих норм — на життя людини в місті. У такому напрямку намагаються працювати В. Молчанов, Я. Гофф, М. Вороніна, О. Вільшанська, однак такі роботи поодинокі і їх безперечно не вистачає. В цьому контексті цікавим було б дослідження історії комунального господарства міста, його комунікаційної мережі, праці та відпочинку міських жителів, «культури» міста і т.д. Майже не вивченим залишається сімейне життя, зокрема такий аспект як «чоловік, жінка та дитина у місті».

Національний, релігійний та політичний чинники також були важливими елементами міського життя, і хоч вони частково опрацьовані у дослідженнях, що стосуються Галичини загалом, все ж слід було б виокремити власне міську складову (специфіку) цих проблем. Адже відмінність у соціальному, національному та конфесійному складі міського населення безперечно накладала свій відбиток на ці аспекти міського життя.

Одним з найбільш перспективних напрямів є також соціотопографічні дослідження, коли дані, отримані внаслідок аналізу розвитку забудови та просторових форм міських поселень, «накладаються» на соціальну структуру міста загалом і його окремих дільниць зокрема. Адже, як слушно зауважив відомий дослідник А. Тойнбі, «місто є втіленням певної спільноти, яка відповідно виражає свою групову свідомість у будівлях».

Отже, підсумовуючи слід наголосити на слабкій репрезентованості українського складника галицької міської проблематики у працях польських дослідників. Частково це зумовлено браком (а вірніше — відсутністю) аналогічних студій українських істориків. У працях дослідників урбанізаційних процесів у Галичині автономічного періоду (1867–1918) можна виокремити низку дискусійних аспектів (проблема дефініції міста та містечка, різнобіжності у визначенні національного складу жителів міст і т.д.). У багатьох працях сучасних дослідників відзначається своєрідне методологічне «повернення» на початок XX ст. — для них характерна позитивістська спрямованість, компілятивність, прагнення максимально зібрати різноплановий матеріал, але водночас — відсутність глибокого аналізу зібраного матеріалу. Таким чином все виразнішою стає необхідність переходу до нових тем, використання нових методів дослідження. Історія галицького міста — це вдячна сфера для проведення компаративних досліджень, які б змогли подолати «вузьку перспективу» і спробували розглянути певні проблеми у ширшому контексті (австрійському, українському, європейському)¹⁴.

¹⁴ *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. — К., 1993; *Головко О.М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках. — Харків, 1997; *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). — К., 2000; *Щерба Т.О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. — Донецьк, 2001; *Плаксій Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX — на початку XX ст. — Запоріжжя, 2001; *Шара Л.М.* Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. — Харків, 2002; *Люта Т.Ю.* Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст. — К., 2003; *Прищепя О.П.* Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. — Чернівці, 2003; *Діанова Н.М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII — 1861). — Одеса, 2003; *Константинова В.М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII — 1853. — Запоріжжя, 2004; *Нікітін Ю.О.* Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років

XIX ст. — К., 2004; *Надибська С.Б.* Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній). — Одеса, 2005; *Вороніна М.С.* Мешканки міст Харківської губернії: тендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917). — Харків, 2005; *Маргулов А.Х.* Урбанізаційні процеси на Донбасі у 1861–1917. — Донецьк, 2005.

² *Мазурок О.С.* Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект). — Львов, 1990. — 156 с.

³ Див. праці *Я. Грицака, І. Черновола, М. Мудрого, О. Аркуші, В. Расевича, В. Пащука* та ін.

⁴ Галич і Галицька земля в українському державотворенні. — Івано-Франківськ, 1999. — 185 с.; *Жовківщина: Історико-мемуарний збірник.* — Жовква, 1997; *Рабій Ю.Є.* Княжий город Самбір. — Львів, 1999. — 422 с.; Буськ: історико-краєзнавчий нарис. — Львів, 1993; *Бойко Г.М.* Борислав: соціально-економічний нарис. — Львів, 1986; Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості. — Івано-Франківськ, 2001; серія «Дрогобищина — земля Івана Франка»; Дрогобицький краєзнавчий збірник та ін.

⁵ *Broński K.* Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii. — Kraków, 2003. — 212 s.

⁶ *Szymczak-Hoff J.* Życie towarzyskie i kulturalne Rzeszowa w dobie autonomii Galicji. — Rzeszów, 1993. — 248 s.; *Szymczak-Hoff J.* Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. — Rzeszów, 1992. — 163 s. etc.

⁷ *Miasto i kultura polska doby przemysłowej* (red. Hanny Imbs). — Т. 1: Przestrzeń. — Warszawa, 1988; Т. 2: Człowiek. — Warszawa, 1993; Т. 3: Wartości. — Warszawa, 1993.

⁸ *Miasteczko polskie 19–20 w. jako zjawisko kulturowo-obyczajowe.* — Kielce, 1998, зокрема статті Алоїзія Зелецького про структуру галицького міщанства 1867–1914 рр., а також Р. Колоджейчика про маломістечкові еліти у Польському Королівстві в 19 ст.

⁹ *Miasteczka polskie w 19–20 w. Z dziejów formowania się społeczności.* — Kielce, 1992, зокрема статті Т. Гонсовського, Я. Гофф, Е. Качиньської, Д. Ольшевського, Р. Колоджейчика.

¹⁰ *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości.* — Toruń, 1998.

¹¹ *Miasto jako przedmiot badań naukowych — refleksje po 10 latach / red. B. Jaluwieckiego.* — Katowice, 1982.

¹² *Gąsowski T.* Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.* — Т. MCCXIX/ — *Prace Historyczne,* z. 125. — Kraków, 1998. — S. 89–108.

¹³ Цю проблему щодо польських міст початку XIX ст. частково намаркувала Барбара Грохувська у статті «Польські міста на початку XIX ст.: континуація чи злам?» у збірнику *Miasta polskie w dwusetlecie prawa o miastach / red. E. Kaltenberg-Kwiatkowskiej.* — Warszawa, 1994. — S. 62–75.

¹⁴ На цьому ж наголошує і М. Яновський у статті «Дев'ятнадцяте століття у дзеркалі польської історіографії (1980–2002)» в: *Україна модерна.* — Ч. 9. — Київ; Львів, 2005. У ній він зазначає, що часто історики «описують джерела й акумулюють певний обсяг інформації, але не це є метою історичної роботи. [...] читач часто не розуміє, чому і з огляду на які ширші явища взагалі розпочато дослідження» (с. 88).

РОЗДІЛ VIII

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477) «1826/1897»

*О.В. Малій
(м. Херсон)*

ІВАН ІВАНОВИЧ РАХМАНІНОВ (1826–1897 рр.): СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ

У статті висвітлюється життя і творчий шлях професора університету св. Володимира І.І. Рахманінова.

Ключові слова: біографія, життєдіяльність, реконструкція.

В статье освещается жизнь и творческий путь профессора университета св. Владимира И. И. Рахманинова.

Ключевые слова: биография, жизнедеятельность, реконструкция.

The article highlights the life and creative career of Professor of the University of St. Vladimir I. Rachmaninoff.

Key words: biography, livelihoods, reconstruction.

У сучасній українській історіографії актуальними є дослідження проблем, пов'язаних із конкретними особами, життєвий шлях котрих відобразив характерні особливості певних соціальних верств за конкретних історичних часів. Саме з цих причин життєдіяльність Івана Івановича Рахманінова заслуговує на увагу дослідників. Факти біографії останнього свідчать про нього як про типового представника київської науково-педагогічної інтелігенції другої половини XIX ст. Доктор математичних наук й астрономії, заслужений ординарний професор кафедри прикладної математики, декан, проректор, ректор Київського університету св. Володимира походив із дворян православного віросповідання.

Комплекс виявлених джерел дозволяє засвідчити, що життєвий шлях Івана Рахманінова складався з трьох періодів. Перший — тамбовський. Він охоплює дитячі роки, життя з батьками в родовому маєтку у селі Казінка Козловського повіту Тамбовської губернії. Другий — московський. Це час здобуття освіти: навчання в гімназії та Московському університеті. Події життя І. Рахманінова цих двох періодів знайшли своє висвітлення в праці «Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых»¹. У ній йдеться про його родину — батьків, бабусю,

братів і сестру, а також про характерні особливості життя російського провінційного помісного дворянства. Третій період — це київський (1853–1897 рр.) — час професійного становлення науковця зростання І. Рахманінова. Про його працю в університеті св. Володимира писали В. С. Іконніков та М. Ф. Владимирський-Буданов². На сторінках щоденника відомого українського правника О. Ф. Кістяківського зустрічаються нотатки, присвячені Івану Івановичу³. Згадувала І. Рахманінова як яскравого представника професорсько-викладацького складу Київського університету св. Володимира Н. А. Шип — сучасний дослідник української інтелігенції XIX ст. Оцінюючи наслідки діяльності Івана Івановича, вона констатувала: його ім'я «ввійшло в історію вітчизняної науки, ... дослідження І. Рахманінова примножили авторитет і славу вітчизняної науки»⁴. Оглядом за змістом матеріали про життєвий шлях Івана Івановича представлені у праці М. А. Бунге «Історичні відомості про сім'ю Бунге в Росії»⁵, енциклопедичних та інтернет виданнях⁶. У книзі «Ректори Київського університету 1834–2006» висвітлено біографію І. Рахманінова, подано бібліографію його праць⁷.

Вивчення матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві й Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського дозволило автору публікації здійснити більш конкретну реконструкцію життєвого шляху І. Рахманінова.

Він народився у російсько-німецькій родині. Його батько, Іван Миколайович Рахманінов, поміщик Тамбовської губернії, був представником відомого в Російській імперії дворянського роду. 1812 р. у віці вісімнадцяти років закінчив навчання в другому кадетському корпусі у Санкт-Петербурзі. Перебуваючи з полком у Кременчуці, він зустрівся з Софією Іванівною Готфельд, дочкою колезького радника, лікаря Івана Івановича Готфельда. Молоді люди сподобалися один одному і Софія Іванівна прийняла пропозицію Івана Миколайовича вийти за нього заміж.

Подружжя Рахманінових виховувало чотирьох дітей: дочку Варвару та синів Миколу, Федора й Івана. Відповідно до традицій російської дворянської спільноти сини поміщиків отримували виховання вдома, а потім поступали юнкерами в полки або зараховувалися до кадетських корпусів. Дуже рідко поміщики віддавали своїх синів навчатися до гімназій. За тих часів у дворянському середовищі тільки військова служба користувалася шаном.

Однак родич сім'ї, професор Московського університету Х. Бунге переконав Івана Миколайовича віддати синів у шляхетний пансіон при Першій московській гімназії, котра за тих часів вважалася кращим навчальним закладом у місті. Микола, Федір та Іван були зараховані до нього⁸. Іван після закінчення курсу (1843 р.) поступив до Московського університету на друге відділення філософського факультету.

Після закінчення навчання (1847 р.) у ньому він вибрав кар'єру вченого, він був запрошений професором Н. Брашманом продовжувати наукові заняття і присвятити себе вивченню проблем практичної механіки. В другій половині 40-х рр. XIX ст. ще не існувало інституту стипендіатів для підготовки до

професорського звання. Молодій людині потрібно було досягти наукового результату самостійно й на свої кошти. Професор Н. Брашман радив батьку І. Рахманінова відправити сина навчатися за кордон. Але настав 1848 р., виїзд туди був утруднений, майже заборонений. Іван вимушений був залишитися у Москві та готуватися до магістерського іспиту з прикладної математики, вивчати практичну механіку самостійно по книгах без стороннього наукового керівництва.

Під час навчання найбільш талановиті студенти, були рекомендовані професорами особисто графу Строганову (опікуну Московського учбового округу). Серед таких молодих людей був й І. Рахманінов. 19 листопада 1852 р., він здав іспит на ступінь магістра і публічно захистив дисертаційні на тему: «Теорія вертикальних водяних коліс». Після цього його було затверджено в ступені магістра математичних наук. Про дану наукову працю відомий математик П.Л. Чебишев дав позитивний відгук⁹.

У Московському університеті кафедри теоретичної та практичної механіки були укомплектовані. І Рахманінов змушений був відправитися до Петербурга. Його рекомендували графу Кисельову — тодішньому міністрові державного майна. Івану Івановичу запропонували посаду помічника інспектора класів у Лісовому інституті для отримання плати, а служити він повинен був у Вченому комітеті Міністерства державного майна.

У Київському університеті св. Володимира кафедра прикладної математики залишалася вакантною ще від 1848 р. У зв'язку з цим було оголошено відповідний конкурс. Саме у той час один з університетських товаришів І. Рахманінова повідомив його про останній. І після довгих коливань Іван Іванович прийняв рішення відмовитися від посади в Міністерстві державного майна й перейти на службу до Міністерства народної освіти, що більш відповідало його нахилам. Височайшим наказом від 18 лютого 1853 р. магістра Московського університету І.І. Рахманінова було призначено ад'юнктом кафедри прикладної математики в університет св. Володимира¹⁰. По приїзду до Києва, Івана Івановича було радо прийнято у сім'ї його родича Бунге.

Поступивши на кафедру, І. Рахманінов почав клопотатися про створення при університеті кабінету моделей машин. Ця пропозиція була схвалена радою університету. 1856 р. за працю «Основания теории относительного движения и некоторые ее приложения как примеры» він здобув ступінь доктора математичних наук та астрономії. 1857 р. Івана Івановича було затверджено екстраординарним професором кафедри прикладної математики. 3 грудня 1860 р. — він ординарний професор зазначеної кафедри (від 1863 р. — кафедри механіки), у лютому 1878 р. став заслуженим ординарним професором математики.

За роки служіння в Київському університеті св. Володимира І. Рахманінов викладав курси аналітичної механіки, нарисної геометрії, гідростатики й гідродинаміки. Ним було написано багато наукових статей, у тому числі видано початкові розділи університетського курсу механіки¹¹. «В Київському університеті покращилось викладання і розширилися дослідження у галузі математики з приходом на викладацьку роботу випускника Московського університету Івана

Івановича Рахманінова», — зазначила в у своїй монографії Н.А. Шип¹². Численні праці вченого дуже різноманітні за змістом. У ряді їх чисто теоретичного характеру він розглядав принципи механіки. В інших студіях він висвітлював питання гідравліки. Наприкінці свого життя І. Рахманінов цікавився проблемами, тісно пов'язаними з геометрією поверхонь. Крім того, його дослідження стосувалися теорії пружності. Іван Іванович вніс якісні зміни й у викладання аналітичної механіки. Істотним доповненням до його лекцій були власні наукові розробки з теорії руху матеріальної крапки по поверхні та навколо нерухомого центру геометричного значення інтегралів рівняння, із загальних принципів механіки, з теорії напруженого стану деформованих пружних тіл. Його учень М.С. Ващенко-Захарченко писав, що І. Рахманінов «почав вводити до курсів своїх лекцій сучасні знання і методи викладання, великий прихильник великого таланта Остроградського, він вводить основи механіки, встановлені Остроградським, розробляє їх самостійно і робить свій курс сучасним, який відрізняється чіткістю викладання й єдністю прийомів»¹³. Іван Іванович читав також публічні лекції з практичної механіки¹⁴.

1858 р. І. Рахманінова було направлено на два роки в наукове відрядження до Німеччини, Франції та США для ознайомлення із тогочасним станом викладання теоретичної та практичної механіки. Після цього відрядження він вніс низку пропозицій щодо покращення системи навчання на фізико-математичному факультеті. 1862 р. вченого знову було відряджено на чотири місяці до Лондона на Всесвітню виставку¹⁵.

Іван Іванович чотири рази обирався деканом фізико-математичного факультету. Цю посаду він обіймав від жовтня 1868 р. до травня 1875 р. та від квітня 1880 р. до травня 1881 р. Саме завдяки зусиллям І. Рахманінова було запроваджено курс гістології на фізико-математичному факультеті. Спочатку головна будівля університету св. Володимира проектувалася для трьох факультетів. Згодом до нього приєднали і медичний, клініки котрого розмістилися у головній будівлі. В результаті цієї реорганізації кабінети й лабораторії фізико-математичного факультету отримали дуже малі приміщення, які не відповідали науковим цілям та поступовому зростанню кількості студентів. За клопотанням викладачів, рада університету виділила 35 тис. руб. із своїх спеціальних коштів для споруди окремого приміщення хімічної лабораторії. Під головуванням декана І.І. Рахманінова було створено комісію з професорів для вибору одного з представлених на конкурс проектів лабораторії. 14 серпня 1869 р. проведено закладку її приміщення¹⁶.

1875 р. Іван Іванович був обраний проректором університету св. Володимира (травень 1875 — лютий 1878 рр.). Перебуваючи на посаді, він взяв участь у роботі комісії з перегляду університетського статуту 1863 р. 1878 р. вчений був знову обраний проректором, але залишався ним недовго, оскільки 27 грудня 1879 р. був звільнений за власним бажанням.

1880 р. І. Рахманінов обіймав посаду ректора, для спеціальних випадків, передбачених параграфом 36 університетського статуту 1863 р. 5 травня 1881 р. він був затверджений ректором університету св. Володимира і залишався на цій

посаді до 1 березня 1883 р. Вчений узяв участь у роботі комісії по підготовці загальноросійського університетського статуту (1884 р.). Іван Іванович був серед тих, хто обстоював автономію відповідних навчальних закладів.

Будучи проректором і ректором, він кілька разів тимчасово управляв Київським навчальним округом. І. Рахманінов, як опікун останнього, дозволив влаштувати в університетському саду благодійні гуляння на користь бідних студентів, які не дозволялися раніше. Від тих часів їх почали проводити регулярно.

До дня 50-річного ювілею Університету св. Володимира (1884 р.) Іван Іванович надав 5 тис. руб. для встановлення на відсотки з капіталу премій, що сприятиме подальшій самостійній діяльності вихованців університету з предметів, котрі викладалися на фізико-математичному факультеті. Премії ці видавалися через два роки й склалися з великої золотої медалі та грошової винагороди (300 руб.). В одному із протоколів засідання ради Університету було записано: «Представлення фізико — математичного факультету від 10 грудня 1897 р. за № 156 про присудження магістру ботаніки Кон. Пурієвичу премії імені заслуженого ординарного професора І.І. Рахманінова за твір: «Фізіологічні дослідження над опорожненням вмістилищ запасних речовин при проростанні»¹⁷.

Упродовж двох років (1889–1890 рр.) Іван Іванович керував Товариством взаємного кредиту, від 1889 р. виконував обов'язки голови Київського слов'янського добродійного товариства. І. Рахманінов був також членом математичного товариства при Московському університеті, московського шанувальників природознавства, антропології й етнографії, Київського природодослідників і Київського технічного¹⁸. На засіданнях Київського фізико-математичного товариства професор Рахманінов зробив п'ять повідомлень: одне — у 1894 р. — «О центре сил» та чотири в 1895 р. — «О равновесии гибкой нерастяжимой поверхности». «Усі звісно пам'ятають, з якою чисто юнацькою живістю наш маститий професор викладав з цієї кафедри свої наукові думки. Треба було дивуватися тій енергії, з котрою 70-річний учений робив свої більш ніж годинні реферати. Зацікавлення науковими дослідженнями, спрага нових пізнань були характерними рисами І.І. Рахманінова. Він, старий боєць серед подвижників науки, із жаром неофіта брався за кожну нову працю, справедливо вбачаючи у цьому новий крок уперед у справі самовдосконалення», — згадував один із сучасників Івана Івановича¹⁹.

¹ Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых. — К., 1895. — С. 68–69; 74–75.

² Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. — Т. 1. — К., 1884. — С. 567, XXXIII, XXXIV; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 557–558.

³ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1. — К., 1994. — С. 38, 42, 314, 318, 382, 386, 563, 577.

⁴ Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). — К., 1991. — С. 50, 150–151.

⁵ Бунге Н.А. Исторические сведения о семье Бунге в России. — К., 1901. — С. 9.

⁶ Российский биографический словарь. В 20 т. — Москва, 2001. — С. 72–73; УРЕ. — Т. 12. — К., 1963. — С. 145; УРЕ. — 2-е вид. — Т. 9. — К., 1983. — С. 291; УРЕС. — Т. 3. — К., 1987. — С. 74; www / rulex.ru.

⁷ Ректори Київського університету 1834–2006. — К., 2006. — С. 126–129.

⁸ Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых. — С. 74–75.

⁹ Там же. — С. 85.

¹⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. — Указ.соч. — С. 57.

¹¹ Некролог проф. И.И. Рахманинова // Университетские известия. — 1898. — № 5. — С. 33.

¹² Шип Н.А. Указ.соч. — С. 150–151.

¹³ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 75.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 707. — Оп. 44. — Спр. 26. — Арк. 21–21 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 8 зв.

¹⁶ Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых. — С. 90.

¹⁷ Протоколы заседания совета императорского университета св. Владимира // Университетские известия. — 1897. — № 5. — С. 47.

¹⁸ Некролог проф. И.И. Рахманинова // Там же. — С. 34.

¹⁹ Там же.

РОЗДІЛ ІХ

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

О.П. Ресніт
(м. Київ)

Українські декабристи чи декабристи на Україні?: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. — К.: Логос, 2011. — 195 с.

Перевидання праць українських істориків є важливим завданням сучасної історичної науки. У цьому контексті заслуговує на увагу збірник «Українські декабристи чи декабристи на Україні?: Рух декабристів очима істориків 1920-х років», підготовлений до друку викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка — професором Г. Казьмирчуком і доцентом Ю. Латишем. Обидва упорядники є відомими фахівцями в галузі декабристознавства, авторами численних публікацій із даної проблеми.

На жаль, попри наявність значної літератури доби української незалежності, присвяченої цій темі¹, праці українських декабристознавців 1920-х рр. залишаються мало відомими не лише серед широкого загалу, а й професійних істориків. Доступ до них науковців, особливо молодих, ускладнений через те, що дані студії публікувались у збірниках і журналах, котрі вже давно стали бібліографічним раритетом². А стан цих видань часто не дозволяє повноцінно працювати із останніми.

У вступній статті «Концепція “українського декабризму”» (с. 5–21) упорядники розглянули дослідження цього руху вітчизняними істориками 1920-х рр., а також відображення в історіографії долі України у контексті даної теми. Г. Казьмирчук та Ю. Латиш переконливо довели, що в той період склалася сприятлива історіографічна ситуація для вивчення актуальних проблем історії України. Вчені почали орієнтуватися на дослідження революційних сторінок минулого. Звідси з’явився непересічний інтерес до повстання декабристів. Протягом 1925–1926 рр. у СРСР широко відзначалося його 100-річчя. Із цієї нагоди відбувались урочисті засідання, виставки, масово друкувались наукові й публіцистичні праці. В УСРР до святкування долучились УАН, зокрема її Історична секція, Історичне товариство Нестора-Літописця, Київський інститут народної освіти, Укрцентрархів та інші наукові, культурні установи, навчальні заклади і громадські організації³.

Ключовим для вітчизняних учених стало питання, сформульоване М. Грушевським: «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Однак, на думку

упорядників, історик не брав участі у відповідній дискусії. Концепція українського декабризму була розроблена С. Єфремовим й О. Гермайзе. Вона мала два підходи, які збігалися з провідними напрямками у вітчизняній історичній науці 1920-х рр. — національно-державницький та марксистський. Перший — був репрезентований С. Єфремовим, котрий накреслив схему розвитку українського федералізму (масонська ложа «Об'єднані слов'яни» — Товариства об'єднаних слов'ян і Кирило-Мефодіївське), й ученими з діаспори. Другий — знайшов відображення в дослідженнях істориків-марксистів О. Гермайзе, Ю. Оксмана та М. Яворського.

Г. Казьмирчук і Ю. Латиш детально вивчили причини розгрому, якого зазнала вищевказана концепція на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві (1928–1929 рр.), проаналізували погляди її опонентів М. Нечкіної й М. Покровського, простежили трагічну долю більшості adeptів останньої в роки сталінських репресій.

Прикметно, що упорядники не обмежили аналіз зазначеної теми 1920-ми роками. Вони розглянули її в студіях науковців із діаспори — Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, а також у дослідженнях окремих українських радянських декабристознавців: Г. Сергієнка, М. Лисенка, М. Савичева, Л. Медведської, Г. Марахова, Ф. Шевченка та А. Бoleбруха.

У вступній статті висвітлено також два підходи до вищезазначеної проблеми в сучасній вітчизняній історіографії: 1) рух декабристів є загальноросійським, тому він не ставив і не вирішував зокрема українського питання (І. Рибалка й В. Верига); 2) український декабризм існував, його особливості зумовлені економічними, геополітичними, національними чинниками розвитку краю; своє втілення він знайшов в ідеології Товариства об'єднаних слов'ян (Я. Грицак, В. Сарбей, Р. Симоненко та Д. Табачник). До останньої думки схиляються й упорядники, які щоправда, надають перевагу терміну «декабристи-українці»⁴.

Збірник відкриває замітка М. Грушевського «1825–1925» (с. 22–23). У ній видатний український історик закликав своїх колег глибше дослідити різні напрямки революційного руху в Україні, «пошукати під ними реального класового чи продукційного ґрунту, вислідити впливи реальних економічних і соціальних змін в еволюції сих течій...». Учений запропонував з'ясувати, наскільки повстання 1825–1826 рр. «привело нас до нинішнього реального факту — до робітничо-селянської української держави, до соціалістичного будівництва в рамцях радянської федерації, в котрім ми тепер на різних ділянках життя беремо участь?».

Одним із найяскравіших прихильників концепції українського декабризму був С. Єфремов. Недаремно у збірнику вміщено одразу дві його статті: «Від легенди до історичної правди (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові)» (с. 24–30) і «Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва» (с. 31–37). У них видатний учений доводив ідейний зв'язок між декабристами із Товариства об'єднаних слов'ян та членами Кирило-Мефодіївського товариства та М. Драгомановим. Водночас він протиставив федера-

лістичну програму перших централізові П. Пестеля й усього Південного товариства.

В студії ще одного корифея вітчизняної історичної науки Д. Багалія «Уваги до генези декабриського руху на Україні» (с. 38–55) ідеологія його розглядалася у тісному зв'язку з «українськими умовами». Вчений став першим вітчизняним істориком, який прийняв концепт В. Леніна про три етапи визвольного руху.

Розвідка М. Яворського «Основи декабризма на Україні» (с. 56–73) репрезентувала марксистський погляд на нього. Він теж відстоював думку, що останній був «викоханий українською дійсністю». Єдиною революційною організацією, на думку дослідника, було Товариство об'єднаних слов'ян — «справді найбільш радикальна, найбільш національна, найменш націоналістична, найбільш демократична, найбільш масова, справді дрібно-буржуазна течія...».

Положення вищезазначеної теми чи не найяскравіше було втілено в статті О. Гермайзе «Рух декабристів і українство» (с. 74–85). Цей історик вважав, що на суспільно-політичні погляди членів Товариства об'єднаних слов'ян впливали не лише факти соціального пригноблення українського народу, а й його традиції. «Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст., почувается у декабристів», — зазначав О. Гермайзе.

Інша інтерпретація вищезазначеної концепції представлена в студії Ю. Оксман «Одеське «Гніздо Змови» 1825 року (Спроба перегляду питання про базу «декабризму» на Україні)» (с. 107–134). Цей дослідник зробив спробу перемістити опозиційний центр у Російській імперії до космополітичної Одеси, де існував міжнародний торговельний капітал та швидко розвивалися капіталістичні відносини. Історик припускав наявність у місті широкого відповідного блоку, об'єданого економічними інтересами й невдоволеного відсталім політичним режимом самодержавства.

У статті В. Гнатюка «Падура, Рилсєв і декабристи» (с. 135–145) звернуто увагу на постать польського поета, котрий виступав у ролі представника українського народу на переговорах декабристів та польських революціонерів.

Представлена в збірнику й позиція опонентів проблеми українського декабризму. Зокрема у студіях І. Рибаківа «1825-й рік на Україні» (с. 86–101) і В. Романовського «Причини невдачі в 1825 році» (с. 102–106) стверджувалося, що українська національна свідомість у декабристів не виходила за межі «козацької романтики» й не справила впливу на їх революційну діяльність.

Завершає основну частину збірника витяг зі стенограми Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів (с. 146–152). На цьому форумі під час обговорення доповіді М. Яворського «Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці» відбулася дискусія з приводу вищезазначеної концепції. М. Нечкіна та М. Покровський піддали останню різкій критиці. Вітчизняні вчені О. Гермайзе, З. Гуревич і М. Рубач прагнули захистити окремі її положення, проте зазнали поразки.

Низку маловідомих декабристознавчих студій вміщено у додатках. Це повною мірою стосується першої української розвідки з історіографії руху декаб-

ристів «Decembriana (До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм)» Л. Добровольського (с. 163–176). Талановитий, але, на жаль, підзабутий вітчизняний історик, педагог, краєзнавець дав ґрунтовний огляд видань, які побачили світ до 100-річчя цього повстання. Незважаючи на те, що в його статті бібліографічне анотування переважало над, власне, історіографічним аналізом, вона містила чимало оригінальних думок про стан декабристознавства у 1920-ті рр., його здобутки й недоліки. Науковець розглянув публікації вчених, котрих їх згодом було зараховано до категорії «ворогів народу». Очевидно, тому «Decembriana» потрапила до спецхрану, і доступ дослідників до неї став обмеженим.

Вперше в незалежній державі було видано студію історика-емігранта Й. Лоського «Новітня українська наукова література про повстання декабристів» (с. 177–179), яка побачила світ у 1929 р. в Німеччині та до наших днів не перекладалась українською мовою. Звісно, що доступ вітчизняних учених до цієї праці був обмеженим.

Це ж стосується й ґрунтовної статті польського історика непростой долі З. Зборуцького «Декабристи в світлі новітньої історіографії» (с. 180–188). Науковий співробітник Львівського університету, офіцер Війська Польського, військовополонений, в'язень радянських таборів, знову офіцер армії В. Андерса і згодом викладач у лицях ПНР — така біографія цієї людини. У своїй статті він розглянув основні напрями в історіографії декабристського руху, виокремлюючи й український.

У додатках вміщено також дореволюційну брошуру «Ідея федералізму в «конституціях» декабристів» (с. 153–162), надруковану Б. Грінченком під криптонімом «Н.Г.». Г. Казьмирчук та Ю. Латиш обґрунтовано довели авторство доньки видавця — Насті. У цій праці висловлено багато думок, котрі згодом ввійшли до концепції українського декабризму. Зокрема Н. Грінченко, розглянувши програмні документи Північного, Південного й Товариства об'єднаних слов'ян, вважала, що останнє було «предтечею нашого Кирило-Мефодіївського Братства»⁵. П. Пестеля та його послідовників дослідниця звинуватила у знищенні ідеї федералізму. Згодом ці думки лунатимуть і в статтях С. Єфремова.

Варто також відзначити вдале оформлення науково-довідкового апарату збірника (приміток, відомостей про авторів із зазначенням бібліографії й архівних матеріалів про них), що значно спрощує роботу з останнім.

Видання не позбавлене й окремих недоліків. Зокрема не всі публікації прибічників концепції українського декабризму потрапили до збірника. Упорядники чомусь обійшли увагою науковий доробок В. Міяковського, П. Пилиповича та В. Базилевича. Книга б виграла і за наявності іменного й предметного покажчиків.

У цілому Г. Казьмирчук та Ю. Латиш виконали величезний обсяг роботи, не лише надавши науковцям значний фактологічний матеріал, а й простеживши тенденції висвітлення та дослідження декабристського руху як з урахуванням наукових підходів до теми та поглядів 1920-х рр., так і сучасних. Безперечно, збірник «Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років» є вагомим внеском в українську археографію,

історіографію та декабристознавство. Він стане у нагоді як фахівцям, так і широкому загалу читачів, котрі цікавляться питаннями історії України та Росії.

¹ *Казьмирчук Г. Д.* Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935. — К., 1994; *Казьмирчук Г. Д.* «Апостоли правди»: Рух декабристів в історичній літературі 1917 — першої половини 30-х років. — К., 1997; *Казьмирчук Г.* Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 — перша половина 1930-х рр.). — К.; Черкаси, 2001; *Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В.* Українське декабристознавство. — К.; Черкаси, 2002; *Латиш Ю. В.* Університетська decembriana. Дослідження руху декабристів у Київському університеті. — К., 2008. та ін.

² Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. — К., 1926; Повстання декабристів на Україні. Науковий збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. — Харків, 1926; Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархів; Повстання декабристів на Україні. З матеріалів Київського Центрального Історичного архіву. — Харків, 1926; Из эпохи борьбы с царизмом. Сб. № 5. (К столетию восстания декабристов). — К., 1926; Україна. — 1925. — Кн. 6 та ін.

³ «Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. — К., 2011. — С. 6.

⁴ *Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В.* Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // УІЖ. — 2005. — № 6. — С. 55–56.

⁵ «Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років. — С. 162.

ДО УВАГИ АВТОРІВ! Редакційні вимоги до публікацій

До друку приймаються статті, історичні документи, рецензії на нові видання, а також повідомлення про наукові події й заходи українською або російською мовами.

Подані на розгляд редакційної колегії наукові статті мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямі.

Кожна стаття повинна мати **УДК**. **Відомості про автора** вказуються праворуч вгорі від заголовку публікації (**команда — вирівнювання по правому краю тексту**) із зазначенням прізвища та ініціалів, а нижче — населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор. **Заголовок** виконується прописними літерами напівжирним шрифтом одним абзацом (**команда — вирівнювання по центру тексту**). Після цього подаються короткі **анотації й ключові слова** українською, російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації — не більше 250 знаків. Далі — основний текст.

Обсяг матеріалів — не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш — 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)). Текстовий редактор — не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, міжрядковий інтервал — **1,5**. Формат файлу — **.DOC** або **.RTF**. Якщо під час набору статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст набирається **без переносів слів**. **Дати** подаються через тире (не плутати з дефісом і довгим тире) без пробілів; перед скороченнями «р.», «рр.», «ст.» ставиться жорсткий інтервал (нерозривний пробіл — виконується клавішами Ctrl+Shift+Пробіл(Space)).

Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора (у меню **Формат — Абзац** виставити такі параметри: вирівнювання — по ширині, відступ справа — 0 см, відступ зліва — 0 см, інтервал перед — 0 пт, інтервал після — 0 пт, міжрядковий інтервал — 1,5 («півторашний»), відступ першого рядка — 1,25 см). Таблиці розміщуються в тексті (створюються автоматично через меню **Таблиця — Вставити таблицю**).

Посилання виконуються автоматично (!) наприкінці тексту (меню **Вставка** — **Ссылка** — **Сноска** з параметрами: кінцеві, внизу тексту, формат номера «1, 2, 3,...», до всього документа). Текст посилань від основного тексту публікації відділяється автоматично і не потребує окремого заголовка. Посилання застосовуються для вказівки на літературні й архівні джерела. Різного роду змістові примітки (коментарі, «ліричні відступи» від основної теми тощо) розміщувати безпосередньо у самому тексті або як автоматичні посторінкові посилання з індивідуальним форматом «*, **, ***». Знак посилання ставиться до розділового знаку (крапки або коми), а не після.

Бібліографічне посилання — сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті документа інший документ, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Тому воно відрізняється від бібліографічного опису, вимоги до якого встановлено у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовок документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності — інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);
- відомості про видання — інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів подаються **курсивом**. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставиться інтервал (нерозривний пробіл). Окремі блоки бібліографічного посилання розділяються крапкою з тире. Усі посилання мають бути подані мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовується скорочений запис (автор, перші два-три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначають автора, заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.». У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюються на «Його же», «Її же», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «*Idem*», «*Eadem*», «*Idem*».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (у даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, 1624 г., кн. 35, л. 65; ВО, гкps 161/58; гкps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається (далі — аббревіатура). У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Додатково автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту.

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

З М І С Т

Передмова	4
<i>Ресніт О.П.</i> (м. Київ). Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження	6
Розділ І. ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ	
<i>Кириєнко О.Ю.</i> (м. Київ). Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду	27
<i>Милько В.І.</i> (м. Київ). Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст І–ІІ державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.)	37
<i>Маркевич О.В.</i> (м. Житомир). Феномен М.І. Комбурлея або хроніка правління волинського губернатора	59
<i>Постернак О.О.</i> (м. Ізмаїл). Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в революції 1905–1907 рр.	73
<i>Суліма-Камінська І.В.</i> (м. Київ). Кадрове забезпечення царської цензури в Росії на матеріалах діловодства комітетів у справах друку	87
Розділ ІІ. СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Шевченко В.В.</i> (м. Київ). Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкільського підприємництва на Півдні України (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.)	106
<i>Борисевич С.О.</i> (м. Київ). Державна іпотечна політика Російської імперії у 80–90-х рр. ХІХ ст.	117
<i>Молчанов В.Б.</i> (м. Київ). Вплив грошової реформи С.Ю. Вітте (1895–1898 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України	129
<i>Жилєнкова І.М.</i> (м. Київ). Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у ХІХ — на початку ХХ ст.	151
<i>Лисенко О.В.</i> (м. Київ). Роль іноземних інвестицій у розвитку українського суспільства на початку ХХ ст.	161

Розділ III. СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ*Донік О.М. (м. Київ).*

Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. 194

Єрмілов В.С. (м. Миколаїв).

Упровадження інституту лікарів для бідних у містах Херсонської губернії.....211

Качмала В.І. (м. Київ).

Демографічні особливості Лівобережної України напередодні Першої світової війни 217

Шандра В.С. (м. Київ).

Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки 228

Розділ IV. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ*Крижановська О.О. (м. Київ).*

Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 243

Машикін О.М. (м. Київ).

Роль вихідців з Європи у розвитку української прикладної науки та педагогіки (1796–1856 рр.)..... 265

Усенко П.Г. (м. Київ).

Паростки гласності: «Морской сборник» середини 1850-х рр. у полі зору М. Чернишевського, Т. Шевченка та їхніх польських сподвижників 294

Циганенко Л.Ф. (м. Ізмаїл).

Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX — початок XX ст.)..... 311

Розділ V. СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ*Ільницький І.В. (м. Івано-Франківськ).*

Проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі 320

Любченко В.Б. (м. Київ).

Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 рр.)..... 345

Джумиґа Є.Ю. (м. Одеса).

Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект 369

Розділ VI. ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ*Таранець С.В. (м. Київ).*

Старообрядці-біглопопівці: становлення та еволюція..... 380

Гветадзе І.Г. (м. Донецьк).

Функціонування добровільних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX — початок XX ст.) 394

Розділ VII. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Любченко В.Б. (м. Київ).

Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин 402

Макієнко О.А. (м. Київ).

Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906 рр.) 415

Дзира І.Я. (м. Київ).

Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1871–1917 рр. 429

Шаравара Т.О. (м. Київ).

Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини XIX — початку XX ст. у Російській імперії 459

Великочий В.С. (м. Івано-Франківськ).

Релігійні взаємини в Галичині воєнно-революційної доби: українська історіографія 469

Магурчак А.М. (м. Київ).

Листи В. Винниченка до А. Жука 480

Янишин Б.М. (м. Київ).

Міста та містечка Галичини другої половини XIX — початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків 497

Розділ VIII. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Малій О.В. (м. Херсон).

Іван Іванович Рахманінов (1826–1897 рр.): сторінки біографії 504

Розділ IX. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Реєнт О.П. (м. Київ).

Українські декабристи чи декабристи на Україні?: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. — К.: Логос, 2011. — 195 с. 510

До уваги авторів 515

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.

Випуск XIX

Збірник статей

Літературний редактор: *В.І. Кузнєцов*
Набір підготувала: *О.В. Фастовець, І.В. Мазуревич*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 14.02.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 42,33. Обл. вид. арк. 38,15.
Тираж 300. Зам. 58. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4